HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

123. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2010. 1. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán PhD, főlevéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, egyetemi oktató, Szegedi Tudományegyetem; *Bolyósné Ujfalusi Éva* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Könyvtár; *Dávid Géza,* az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem; *Farkas Péter* egyetemi hallgató, Pécsi Tudományegyetem; *Gáll Erwin* PhD, régész, a Román Tudományos Akadémia „Vasile Pârvan" Régészeti Intézete; *Hadfi Örs Tamás; Holló József* PhD, ny. altábornagy, főigazgató, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum; *Igaz Levente* PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem; *Katona-Kiss Atilla* egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem; *Kemény Krisztián* levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár; *Kincses Katalin Mária* PhD, szerkesztő, Hadtörténelmi Közlemények; *Kiss P. Attila* PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem; *Lázár Balázs* levéltáros, Magyar Országos Levéltár; *Romsics Réka* egyetemi hallgató; *Salamon Gábor* könyvtáros, Hadtörténeti Könyvtár; *Simon, Alexandru,* egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történeti-Filozófiai Kar (Kolozsvár); *Suba János* PhD, alezredes, igazgató, Hadtörténeti Térképtár; *Sudár Balázs* PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet; *Szabados György* PhD, tudományos főmunkatárs, MTA–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport; *Szabó Jánosné* munkatárs, Hadtörténeti Könyvtár; *Szakály Sándor,* az MTA doktora, egyetemi tanár, Pannon Egyetem; *Tóth Ferenc Ferenc* PhD, egyetemi docens, Nyugat-Magyarországi Egyetem; *Tóth Sándor László* PhD, tanszékvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem; *Tősér Márton* PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem; *Uhrman Iván,* a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem; *Veszprémy László,* az MTA doktora, igazgató, Hadtörténeti Intézet; *Zachar Péter Krisztián* PhD, főiskolai docens, Kodolányi János Főiskola; *Zimonyi István* PhD, habilitált egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, kulturális tanácsos (Kairó)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Igazgató: Hermann Róbert
Felelős szerkesztő: Hausner Gábor
Szerkesztő: Kincses Katalin Mária

Szerkesztő bizottság:
Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József†

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-46, E-mail:hkszerk@gmail.com
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel Holló József PhD, ny. altábornagy, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója.
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2400,– Ft, negyedévre 600,– Ft

Előfizetésben terjeszti:
a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-63-00).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest

TANULMÁNYOK

GÁLL ERWIN

AZ ERDÉLYI-MEDENCE, A PARTIUM ÉS A BÁNSÁG TEMETŐINEK LEHETSÉGES TÁRSADALMI BESOROLÁSÁRÓL ÉS A BESOROLÁS BUKTATÓIRÓL

Kérdések és feltevések[1]

Kutatástörténeti áttekintés

A régészet jelentős szerepet játszott a X–XI. századi társadalom kutatásában. Bár a XX. század első felének felfogása szerint gyakorlatilag válaszfal létezett a „gazdag, honfoglaló magyar temetkezések," illetve a „szegény, szláv szolganép" sírjai között, vagyis etnokulturális alapon képzelték el a X. századi társadalom tagozódását,[2] a realistább szakemberek már számoltak a mikroközösségekben is meglevő társadalmi különbségek létével.[3] Később László Gyula, kutatásai eredményeképpen, horizontálisan tagolt nemzetségi társadalmat rekonstruált,[4] ám az ő és generációja (Fettich Nándor, Fehér Géza, Csallány Dezső) szemében változatlanul csak a gazdagabb mellékletekkel ellátott sírok jelentették a honfoglaló magyar népességet. Lényegében továbbra is etnokulturális szemszögből értékelték a gazdag és szegény sírok közötti különbségeket, azzal a kiegészítéssel, hogy a képet a sírmellékletek alapján megfigyelhető társadalmi rétegeződés tekintetbe vételével gazdagították.[5] A kor politikai viszonyain belül e kérdéssel kapcsolatban Fehér Géza keresett valamiféle kompromisszumot. Ő a társadalmi tagolódás és időrend szempontjából négy csoportba sorolta a X–XI. századi temetőket, elméletének lényege a lassú összeolvadás az újonnan jöttek (a honfoglaló magyarok[6]), illetve a ré-

---

[1] A dolgozat doktori diszertációnk VII., átdolgozott fejezete. (*Gáll E.,* 2008. 388–399. o.)

[2] *Pulszky F.,* 1897. 118., 128. o.

[3] *Mesterházy K.,* 1998. 19. o.

[4] *László Gy.,* 1944. 138–158. o.

[5] László Gyula később már nem a szláv népességgel azonosította a szegény temetők sírjait, hanem a késő avar kori lakosság hagyatékaként kezelte. *László Gy.,* 1988. 38., 56. o.

[6] A „honfoglaló magyarság" régészeti kultúráját nem szabad etnospecifikusnak tekinteni, hanem inkább regionális kultúrának kellene értékelni, amely a X. századi Kárpát-medencét jellemezte. Érdemes idézni ebből a szempontból az 1996-os kiállítási katalógust is: „...A honfoglaló magyarság mind etnikumát, mind életformáját tekintve rendkívül *sokszínű* volt." A X. századi Kárpát-medence ránk maradt régészeti leletanyaga (elsősorban a temetők leletanyaga) biztosan nem egy homogén identitású közösség hagyatéka, és ami minket érdekel, biztosan nem egy etnikum hagyatéka. Maguk a nagyon szubjektív narratív források is legalább két nyelven beszélő X. századi népességről szólnak, azonban számos forrás maradt ránk, amelyek például a szláv nyelvű népesség gyors asszimilációjáról tudósítanak. Az etnicitás és az anyagi kultúra közti kapcsolatok cseppfolyósak és változékonyak voltak és maradnak. A ránk maradt leletanyagon nem (elsősorban etnikai) identitások szűrődnek át (vagyis nem magyarokat, németeket, vlachokat vagy éppen besenyőket láthatunk jeltelen sírokban), hanem különböző kulturális jegyek, hagyományok, kapcsolatok, összefonódások régészeti jelei, amelyek ter-

gebbi népesség (szerinte szlávok) között.[7] Megjegyezzük, hogy véleményünk szerint, a X–XI. századi viszonyok tekintetében talán realistább megközelítés lett volna, ha csak két csoportra osztja a Kárpát-medence IX. század végi lakosságát: az újonnan jöttekre (a honfoglaló magyarokra), illetve a régebbi népességre (ami alatt nem feltétlenül szükséges etnikumot érteni). Mindezt azonban Szőke Béla nagyhatású elmélete lesöpörte a kutatás asztaláról.

A X–XI. századi társadalom kutatásában a mai napig Szőke Béla elmélete a legelfogadottabb, a meghatározó; a szakma mind a mai napig az általa meghatározott terminológiát használja. Szőke Béla három rétegre osztotta a X–XI. századi társadalmat, és meglepően modern fogalmakat használt. A temetőtípusokat, amelyeket elsősorban a sírok száma alapján rendszerezett, az eltemetettek társadalmi helyzete szerint tagolódó típusokként értelmezte, így a magányos sírokat, illetve kis sírszámú temetőket a honfoglalás kori vezető réteggel, a törzsi arisztokráciával hozta összefüggésbe.[8] Kapcsolat biztosan lehetett e két ismérv között, azonban inkább csak közvetett; az a-ból még nem következik a b, azaz nem lehet minden kisszámú sírcsoportot a nomád X. századi arisztokráciához sorolni. Erre a legjobb példa az újszentesi, biztosan csak háromsíros kistemető, amelynek egyetlen kés- és hajkarika-mellékletet tartalmazó temetkezéseit nehezen lehet a vezető réteggel kapcsolatba hozni. Szőke második társadalmi rétege az úgynevezett középréteg, amelyet az általában néhányszor tíz síros temetőkkel kapcsolt össze; a harmadikat pedig a magyar köznép temetői képviselik, azt azonban nem taglalta, hogy milyen kritériumok alapján választotta szét e két „réteget," gyaníthatóan azonban elsősorban a temetők sírjainak száma alapján.

A következő évtizedekben a társadalmi berendezkedés más aspektusai felé irányult a kutatók figyelme. A történettudomány Györffy György nevéhez kapcsolódott[9] új eredményei régészeti bebizonyításának lehetőségét Dienes István fedezte fel.[10] Dienes a nemzetségi központok régészeti kimutathatóságának lehetőségét is megfogalmazta,[11] amelyet Mesterházy Károly fejlesztett tovább, konkrétabb visszhang nélkül.[12]

---

mészetesen, közvetve, különféle identitásokkal lehetnek kapcsolatban. Azt is szükséges megjegyeznünk, hogy az individuumnak, vagy közösségnek több identitása lehet/lehetett, tehát abszolút szubjektív módon választjuk ki az „avar," a „vlach" vagy éppen a „honfoglaló magyar" identitást, mert valószínű, hogy a X. századi ember számára mást jelenthetett a maga identitása (illetve identitásai), mint a XIX. századi romantika nyomán a szakirodalomban ráerőltetett, kitalált identitások. Valójában itt a nemzetállamok régészete köszön vissza, úgy is fogalmazhatunk, hogy a *nemzetállamok régészete megszabta vagy éppen megszabja, kisajátítja az illető kora középkori közösségek identitását*. Ezért is a magyar régészet, nagyon helyesen, a *honfoglalás koráról* beszél, vagy ha éppen mégsem, az e korszakkal foglalkozó szakember számára akkor is egyértelmű ez a tény. Ezzel ellentétben, a román szakirodalomban (és anélkül, hogy olvastuk volna, sejtjük, hogy a magyar-sumér rokonságot hirdető „történészek" körében is), nem kevésszer olvashatók olyan jellegű megállapítások, mint „mediteranoid népesség – román népesség." Szükséges leszögeznünk: a kora középkori Kárpát-medencében egyetlen népesség sem azonosítható meghatározott embertani típussal vagy típusokkal, illetve egyetlen embertani típus sem köthető meghatározott népességhez, tehát az ilyen jellegű megállapítások nem tekinthetők másnak, mint korunk *régészeti* vagy *antropológiai rasszizmusának*. A kérdéskör könyvtárnyi irodalmát természetesen nem tudnánk itt idézni, néhány újabb, általunk fontosnak vélt munkát azonban mindenképpen megemlítünk: *Brather S.,* 2004. ; *Bálint Cs.,* 2006. 277–347. o.

[7] *Fehér G.,* 1958. 305–314. o.

[8] *Szőke B.,* 1962. 13., 19–20. o.

[9] *Györffy Gy.,* 1958. 565–615. o.

[10] *Dienes I.,* 1961.

[11] *Dienes I.,* 1972. 16. o.

[12] *Mesterházy K.,* 1980.

A magyar régészetben a katonai kíséretet a társadalmi struktúra részeként vizsgálták, habár ez elsősorban a katonai szervezettség jele. Ezt is kétféleképpen látták:

1. Etnikai katonai kíséret, amelyek régészeti hagyatékát a felső-Tisza-vidéki temetők jelzik. Ez az elmélet elsősorban Mesterházy Károly nevéhez kötődik.[13]

2. Hasonló, de más jellegű elmélet fűződik Révész László nevéhez, aki szerint a katonai kíséret valójában a felső-Tisza-vidéki fejedelmi udvarhoz tartozó „hivatásos" katonai kíséret, amely azonban nem köthető a kabarokhoz,[14] és annak ellenére, hogy ezt az elméletet is érte kritika,[15] számos olyan régészeti jelenséget figyelt meg, amelyre elfogadhatóbb érvelést eleddig nem találhatunk.

Az augsburgi vereség következményeképpen átalakuló katonai kíséretről, annak régészeti megfoghatóságáról Bakay Kornél értekezett.[16]

Révész László kutatástörténeti jelentőségű munkájában, kompromisszumos megoldásként, ötvözni próbálta a felső-Tisza-vidéki fejedelmi udvar és katonai kísérete elméletét a Szőke Béla-féle középréteg/köznép-elmélettel.[17]

Szociológiai meggondolásokkal teletűzdelt kiváló dolgozatot jelentetett meg Mesterházy Károly 1998-ban,[18] eredményeit, megállapításait azonban a magyar honfoglaláskori régészet, elsősorban a 70-es–80-as években dívott kiscsalád–nagycsalád kérdéssel kapcsolatban, nem hasznosította, tanulmányát alig, vagy egyáltalán nem idézik. Ezen kívül, többek között a Meroving-kori párhuzam segítségével, magyarázatot keresett több temetőjelenség szociológiai értelmezésére is.[19] A gazdag női – szegény férfi sírok közötti ellentétet például, a Meroving-kori kutatások nyomán, abban vélte feloldani, hogy akár már a X. században is beszélhetünk öröklődő nemességről, amelynek jogállása biztosított volt, következésképpen a temetkezésekben való reprezentációja jóval jelentéktelenebb lehetett, régészetileg ennek következtében kimutathatatlan.

Az írott források adatai alapján a X. századi magyar törzsszövetséget – az amerikai kulturális antropológia terminológiáját átvevő régészeti szakirodalom szerint – a pozíciójukat öröklő úgynevezett „chief-ek," vagyis főnökök vezették. Emellett, talán a katonai vállalkozások, kalandozások következményeképpen, létezhetett az úgynevezett „big-man" modell is,[20] vagyis a X. századi katonai-politikai struktúrában lehettek olyan vezetők is, akik pozíciójukat nem örökölték, hanem egyéni teljesítményük révén szerezték azt. A források szerint valószínűleg ilyen vezér lehetett a szláv nevű Bogát, következésképpen nem zárhatjuk ki szláv eredetű egyének részvételét sem a különböző nyugati, vagy Bizánc elleni hadjáratokban.[21]

---

[13] *Mesterházy K.,* 1995. 1040., 1046. o.

[14] *Révész L.,* 1994. 145–157. o.

[15] *Kristó Gy.,* 1997. 234–275. o.

[16] *Bakay K.*, 1965–1967. 21–30. o.

[17] *Révész L.,* 1996. 193–211. o.

[18] *Mesterházy K.,* 1998. 26–29. o.

[19] *Mesterházy K.,* 1998. 30–34. o.

[20] *Sahlins M.*, 1963. 283–303. o.

[21] *Kordé Z.,* 1994. 116. o.

Kérdés marad azonban, hogy a forrásokból leszűrhető információkat, vagyis a „chief-ek” és „big-man-ek” katonai-társadalmi modelljét hogyan kapcsolhatjuk össze a régészeti forrásokkal? Melyik temetkezés esetében feltételezhetnénk-láthatnánk „chief-et” és melyik temetkezés esetében „big-man-t”? Erre a kérdésre, meglátásunk szerint, nem található megnyugtató válasz, ugyanis a különböző társadalmi struktúrák régészeti meghatározása viszonylagos, mert amit régészetileg meg tudunk figyelni, az csupán a gazdag/gazdagabb–szegény/szegényebb temetkezés. A különböző jogállapotok feltételezése igencsak veszélyes, hiszen azok régészetileg kimutathatatlanok vagy nehezen kimutathatók.[22] Ennek ellenére úgy véljük, hogy a kutatott Kárpát-medencei területeken előkerült jellegzetes temetőtípusok révén feltételezhetünk egyfajta párhuzamosságot az írott forrásokban feltűnő viking *hirdekkel*, illetve rusz *druzsinákkal*, vagyis a különböző politikai-katonai központok katonai kíséreteivel.

Egy másik, hasonlóan jelentős kérdés a katonai kíséret és a szerződéses katonák[23] nyugati szakirodalom által különválasztott státusa. Lehetséges vajon a régészeti leletanyag alapján ilyen mélységig, gyakorlatilag személyre szólóan meghatározni különböző síregyütteseket? Vannak olyan fogódzók, amelyek alapján feltételezhetünk ilyen különbségeket? Meglátásunk szerint az effajta próbálkozás jelenleg szinte lehetetlen, talán csak olyan leletek alapján tűnik járható útnak, mint amilyen például a Székesfehérvár-Rádiótelep „A” sírja, amely egyedülálló és csak a Kárpát-medencén kívüli területekről ismertek a párhuzamai.[24] Nem kizárt, hogy szerződéses katonák lehettek a karosi III. temető 3. és 13. sírjának íjas-tegezes harcosai, akik a genetikai elemzések alapján senkivel sem álltak rokoni kapcsolatban a temetőben, viszont testvérek voltak.[25]

Továbblépve, a különböző társadalmi rétegek régészeti kimutathatósága jogi szempontból lehetetlen, az egy temetkezőhelyen elhantolt egyéneket ugyanabba a társadalmi csoportba (Szőke esetében például a középrétegbe/köznépbe) sorolni pedig veszélyes vállalkozás. Hová sorolhatók például az olyan temetők, mint a kolozsvári Zápolya utcai és/vagy a gyulafehérvári Mentőállomás temetői? A sírszám alapján, ha a Szőke-féle modellt követjük, az elsőt a középrétegi, a másodikat a köznépi temetők közé kellene sorolnunk, az előkerült leletanyag (arany hajkarikák, fülbevalók, veretes övek, fegyverek, lovas sírok stb.) alapján azonban a kolozsvári temető semmivel sem gazdagabb a gyulafehérvárinál. Mindkét temetőben voltak melléklet nélküli sírok, ami csupán annyit jelent, hogy mindkét temetőben létezett/létezhetett társadalmi differenciálódás az elhantolt egyének között. Az arany hajkarikás, fülbevalós, veretes öves lovas sírok – amelyek kétségkívül a honfoglalás-kori magyar hódítók régészeti emlékei – jelenléte a gyulafehérvári temetőben azt jelzi, hogy a közösség tagjainak egy csoportja, legalábbis a leletanyag alapján, nem sokban különbözhetett a kolozsvári, siklói kisebb temetőben elhantoltaktól. Egyértelműnek tűnik, hogy egy adott temetőn belül az elhunytak a társadalmi ranglétra különböző fokain foglalhattak helyet, ám ezt csak a mellékletek mennyiségi és minőségi

---

[22] *Steuer H.,* 1979. 612. o.; *Mesterházy K.,* 1998. 25. o.

[23] Reuter szerint egyetlen különbség a kíséret tagjai és a szerződéses katonák között az, hogy a kíséret tagjai annak a politikai közösségnek lehettek a tagjai, amelyben szolgáltak, ellentétben a szerződéses katonákkal, akiknek ilyen lehetősége nem volt. Irod.: *Reuter T.,* 1997. 33. o.

[24] *Kovács L.,* 1995. 291–308. o.

[25] *Révész L.,* 1996. 197–198. o.

skálája (a fent említett gazdag/gazdagabb, szegény/szegényebb) alapján állapíthatjuk meg, természetesen a helyzetfelmérés teljes viszonylagosságával. Hogy konkrét példával is éljünk, a kolozsvári Zápolya utcai temető esetében a 11. számú, mellékletekben gazdag, kirabolt sír egyéne a társadalmi ranglétra más fokán foglalhatott helyet, mint például a 4. sír egyszerű mellékletű harcosa, nem is beszélve a 2. sír melléklet nélküli egyénéről. Következésképpen a jövőben nem a temetőket kellene „középrétegi," „köznépi" stb. jelzőkkel ellátni, hanem e temetőkön belül kellene kutatni a leletanyag révén feltételezhető társadalmi differenciálódást, természetesen, ha van rá lehetőség.

A temetőkőn belül a nagyon jellegzetes rítuskülönbségből kikövetkeztethető etnokulturális különbségek vizsgálatát sem lenne szabad elhanyagolni, vagyis a társadalom vertikális felépítése mellett az etnokulturális horizontális skála elemzését is bővíteni kellene. Azt sem szabad elfeledni, hogy az egyes helyeken végbement lakosságcserék miatt, a népesség státusával együtt, változhatott az egyes temetők típusa is.

Módszertani szempontból a temetőkön belüli különbségek mellett, a temetők közötti eltéréseket is próbáltuk vizsgálni. Egyik ilyen módszertani megközelítés volt az egyes sírok, illetve a temetők sírjai összességének mellékletanyagában a nemesfémek súlyának meghatározása. Sajnos a nagyon sok szórványlelet miatt csak kevés lelőhely kerülhetett a térképünkre (a 158 lelőhelyből mindössze 58 lelőhelyet és két fontos szórványleletet vehettünk fel),[26] ugyanakkor szétválasztottuk a lehetséges *katonai struktúrákat* jelző temetőket a más típusú X. századi mellékleteket tartalmazó temetőcsoportoktól.

I. X. századi temető- és melléklettípusok

„A." Lehetséges központok „katonai kíséreteinek" temetőcsoportja (fegyveres, elsősorban szablyás temetkezések koncentrációja 1., 2., 3. térkép [30., 31., 32. o.])

Az „A" csoportban a lehetséges katonai központok kíséretének emlékanyagát próbáltuk kiemelni. Az eddigi eredmények alapján, Mesterházy Károly szavaival élve, a „fegyveres sírokra kell támaszkodnunk," ám azok pontos Kárpát-medencei számát nem ismerjük. Bóna István szerint eddig körülbelül 1000 fegyveres sírral számolhatunk,[27] ezen belül pedig körülbelül 145 szablyás temetkezéssel,[28] amiért is a szablyás mellékletű temetkezések megkülönböztetett figyelem tárgyai a magyar régészeti szakirodalomban. Fontos kiemelnünk, hogy a szablyák jelentős százalékban jól körülhatárolható területekre (51 a Felső-Tisza vidékére, ezen belül 35 darab csak a Bodrogközre[29]), illetve egyes temetőkre koncentrálódnak. A Kárpát-medence más kistérségeire sokkal kevesebb szablya esik, joggal tehető fel a kérdés: hogyan értelmezhető ez a szablyakoncentráció egyes területekre vetítve? A sírok százalékaránya szempontjából a felső-Tisza-vidéki temetőkhöz hasonló mérvű szablyakoncentrációt regisztrálhatunk a Kolozsvár környéki temetőkben is. Mindenesetre kizárjuk annak a lehetőségét, hogy ez a jelenség pusztán csak a véletlennek volna tulajdonítható.

---

[26] *Gáll E.,* 2008. 7–31. o.

[27] *Bóna I.,* 1997. 352. o.

[28] *Révész L.,* 2006. 16. o.

[29] *Révész L.,* 2006. 16. o.

A kisméretűnek vagy középméretűnek tűnő temetőrészekben feltárt „A” mellékletcsoportba sorolt temetkezéseket a mellékletek mennyisége és minősége alapján három alcsoportba próbáltuk szétválasztani:

1. Mellékletekben gazdagabb, esetlegesen nemesfémszerelékes szablyás temetkezések;

2. Egyszerű szablyás sírok;

3. Szablya nélküli fegyveres sírok

Az elsődleges kritérium, amely alapján e temetőket külön csoportba soroltuk, a következő: az e temetőkben feltárt fegyveres sírok százalékarány szempontjából jóval meghaladják a más temetőkben regisztrált fegyverleletek százalékarányát. A legjobb példa erre a kolozsvári Szántó utcai temető esete: a 19 férfitemetkezés mindegyikében regisztráltak fegyvert, vagyis ez a közösség „állig felfegyverkezve” temetkezett!

„A.1.” alcsoport – mellékletekben gazdagabb, esetleg nemesfém szerelékű szablyás temetkezések (feltételezhetően különböző katonai vezetők temetkezései): (Arad-Csálya *(1. tábla, 35. o.)*, Bihar-Somlyóhegy 8. sír, Kolozsvár-Szántó utca 4. és 25. sír, Kolozsvár-Zápolya utca 1. és 11. sír). Jellegzetességük, hogy a fegyverzet összes komponense a sírba került (Aradon a lelőhely egy másik sírjában szórvány kard is volt), továbbá öv- illetve lószerszám-díszek és veretes tarsoly. A kolozsvári Szántó utcai temető 4. sírjába veretes öv és szablya is került,[30] ugyanott a 25. sírban még teljesebb felszerelést regisztrálhatunk: az élbe kalapált ezüsthuzallal díszített szablya mellett[31] ismert még veretes öv és veretes tarsoly is. A Zápolya utca 11. sírjában, igaz, kiraboltan, már csak a díszített lószerszámot regisztrálhattuk a díszített, tausírozott kengyellel együtt.

„A.2.” alcsoport – egyszerű szablyás sírok (a lehetséges katonai kíséret [testőrség?] sírjai): a kolozsvári Kalevala utcai I. és III. szablyás sír, a Zápolya utcai 6. és 10. sír *(2. tábla, 1., 36. o.)*, illetve a Szántó utcai 22. sír.

„A.3.” alcsoport – szablya nélküli fegyveres sírok (bennük nyílcsúcsok, nyíltegezek, íjcsontok): úgy tűnik más csoportot alkotnak ezekben a temetőkben. A Szántó utcai temetőben csak a 25. számú szablyás sírból kerültek elő íjcsontok, a másik két szablyás sírból nem; hasonlatosképpen a Zápolya utcai temető 1., 6., 10. szablyás sírjaiból is hiányzott ez a fegyvernem. A bihari temetőből öt esetben került elő tegezes-íjas-nyílcsúcsos temetkezés a 8. számú szablyás-veretes öves síron kívül, a kolozsvári Szántó utcában (a 25. síron kívül) legalább négy sírból ismert ilyen jellegű temetkezés. Hasonló mellékletanyag található a később említendő „B,” „C” és „E” mellékletcsoportok sírjaiban is.

Ahogy az 1. térképen *(30. o.)* láthatjuk, a fentebb említett három alcsoportot egyetlen esetben találjuk meg egymás közelében (ami azonban a kutatás számlájára is írható): a kolozsvári kistérség temetői esetében mutatható ki a szablyás sírok olyan jellegű koncentrációja, amelyet csakis egy katonai központ létezéseként értelmezhetünk. A három

---

[30] Ezek mellett a fegyveres temetkezésekből nagyon kevés alkalommal ismert még az edénymelléklet is!

[31] Nagyon kevés esetet ismerünk, amikor a szablyák pengéjébe nemesfém szálakat kalapáltak. A szablya pengéjének berakásos díszítésére kiváló példa a bécsi szablya, amelynek pengéjében berakásos sárkányalakokat láthatunk. E díszítésnek közeli párhuzama szablyán nemrég a belső-ázsiai Tuvából került elő. E technikai megoldás térben legközelebbi párhuzama a kijevi szablya pengéjén megfigyelhető indás-palmettás berakás. E leletek készítési helyeként a X. századi kijevi varég-rusz területek, illetve az ott működött mesterek jöhetnek számításba, akik akár Magyarországon is dolgozhattak. Amint látjuk, a kolozsvári és Kijev környéki leletek újabb lehetséges párhuzamaival állhatunk szemben. *Tóth Z.,* 1930.; *K. K.,* 1996. 67–71. o.; *Fodor I.,* 2000.; *Fodor I.,* 2001. 19. o. Közöletlen, az információkat *Ioana Hicá*nak köszönhetjük.

kolozsvári temetőrész esetében az eddig feltárt körülbelül negyven sírból összesen 10 szablya került elő, tehát a sírok 25 százalékából ismert ez a fegyvernem. Bár a kolozsvári temetők csak részlegesen vannak feltárva, a tendencia egyértelműen kirajzolódik. Állításainkat statisztikai összehasonlító elemzéssel is szemléltetni próbáljuk, amelynek keretében a felső-Tisza-vidéki temetők sírjai és szablyái számát próbáltuk összevetni.[32] Természetesen tudatában vagyunk az elemzés viszonylagosságának, ám ahogy a kolozsvári temetők leletanyagának elemzése során több alkalommal is hangsúlyozták[33] és hangsúlyoztuk,[34] figyelemre méltó a két terület temetői leletanyagának nagyméretű hasonlósága:

Temető	*Sírok száma*	*A temetőben feltárt szablyás sírok*	
		száma	*százalékaránya*
Karos I–III. temető	105 sír	11 szablya	10,47 %
Kenézlő I–II. temető	50 sír	5 szablya	10,00 %
Rakamaz-Strázsadomb	9+10	1 szablya, 1 szablyamarkolatú kard	10,52 %
Szabolcsveresmart-Szelérd domb	8	1 szablya, 1 kard	25 %
Tiszacsoma	60 sír	1 szablya, 1 kard, 1 szablyamarkolatú kard	5,0 %
Tiszaeszlár-Bashalom II. temető	13 sír	3 szablya	23,07 %
Tiszabezdéd	17 sír	3 szablya	17,64 %

A kolozsvári temetőkből előkerült szablyák százalékaránya körülbelül megegyezik a felső-Tisza-vidéki temetőkben regisztrált szablyákéval, sok esetben pedig meg is haladja azt. Hasonló szablyakoncentrációt sehol másutt nem figyelhetünk meg a Kárpát-medencében, tehát ismét adott a kérdés, hogy mivel tudjuk ezt a jelenséget magyarázni? Vajon csupán a nem teljes kutatottság az ok, vagy valóban egy X. századi szociológiai, esetleg etnokulturális jelenségről beszélhetünk? Nem utasítva el az első lehetőségből adódó nehézségeket sem, az eddigi átatások alapján úgy tűnik, hogy más régiók teljesen feltárt temetőiben nem ismert ilyen százalékos arányban ez a fegyverfajta.[35]

[32] Kihagytuk az elemzésből a következő szablyaleleteket: Demecser-Borzsova puszta (2 szablya), Rétközberencs-Paromdomb (1 szablya), Beregszász (2 szablya), Szolyva (1 szablya).

[33] *Révész L.,* 1996. 123., 185. o.

[34] *Gergely B. – Gáll E.,* 2007.; *Gáll E. – Gergely B.,* 2004–2007. 27–29. o.

[35] Például az észak-magyarországi káli temető 68 sírjából mindössze két szablya ismert, a hajdúsági Püspökladány-Eperjesvölgy 640 sírjából 2 szablya, a sárrétudvari Hízóföld 262 sírjából pedig hasonlóan két szablya került elő. *M. Nepper I.,* 2002.; *Füredi Á.,* 2003. 331–352. o.

Ugyanakkor egy másik fontos tényt is szükséges leszögeznünk: a Bodrogköz, illetve a Felső-Tisza-vidék, mint nagyobb területi részegység, temetőiben előkerült szablyák száma (a kutatás jelen állásának köszönhetően) többszöröse a kolozsvári temetőkben előkerülteknek, nem is beszélve a sírokból előkerült arany, de elsősorban aranyozott ezüst tárgyak mennyiségéről, ami arról árulkodik, hogy a két terület X. századi jelentőségét, egyelőre legalábbis, a régészeti leletnyag, illetve az annak tekintetbe vételével feltételezhető katonai-politikai berendezkedés alapján, semmilyen szempontból nem lehet összehasonlítani.

A feltételezett kolozsvári katonai központ létrejötte a X. század első felében két fontos tényhez köthető:

1. Feladata az Erdélyi-medence északi részéből délre tartó kereskedelmi utak katonai felügyelete lehetett. Ez az út integrálhatta a keleti kereskedelem vérkeringésébe a délebbi területeket. Egy ilyen, dél felé tartó út lehetőségére utalhat a feltételes, kérdéses máramarosszigeti dirhemlelet is.[36]

2. Esetleg a Kolozsvár környéki sóaknák kitermelésével foglalkozó közösségek fegyveres felügyeletére idetelepített katonai központ katonai vezetői, testőrei, egyszerű harcosai és hozzátartozóik régészeti hagyatékát láthatjuk itt. A temetők topográfiai elhelyezkedése ezt a helyzetet még egyértelműbbé teszi: a telepek az infrastrukturális kontinuitást (amely nem egyenlő az etnikai kontinuitással) jelző római utak[37] elágazása mentén, a Szamos felsőbb teraszain helyezkedtek el, ahonnan az egész völgy területét ellenőrizhették. (l. a *3. térképet, 32. o.*)

Szerepe és topográfiai elhelyezkedése alapján a bihari Somlyóhegyen feltárt 8 síros temetőrész is katonai központra utal. A kolozsvári temetőkhöz hasonlóan, a hegytetőn előkerült temető közössége elöljárójának lakhelye lehetett az a várban feltárt kőépület, amelynek kultikus jelentőséget tulajdonítottak, anélkül hogy megokolták volna.[38] Valószínűbb, hogy a szóban forgó épület lakóház volt, ezt erősíti meg az a tény is, hogy nem messze, az Edelény–borsodi földvárban, X. századra datálva, Wolf Mária hasonló kőépületet tárt fel.[39]

Ha munkahipotézis szintjén is, egy katonai kísérethez tartozó temető létének lehetősége merülhet fel a Gyulafehérvár legmagasabb földrajzi pontján, egymástól nem messze előkerült két lovas sírral kapcsolatban is, amit kiegészít az a megfigyelés is, hogy e síroktól nem messze, az Apor-palota területéről, előkerült egy szórvány fokosbalta, amely ugyancsak sírra utal. Földrajzi elhelyezkedése alapján e központ „nemléte” lenne inkább a meglepetés, hiszen stratégiai helyzetét a korábbi és későbbi korszakokban egyaránt kihasználták.[40]

---

[36] Kérdéses, a leletről Kovács László tudósított, amelyet hálásan köszönünk.

[37] Kolozsvár szélén, a Nagyvárad felé vezető úton, a Pólus Center területén, egy IV–V. századi temető mellett néhány tíz méternyire előkerült a biztosan a IV–VI. században is használt római úttest. A Pólus Center környékén végzett mentőásatás anyagának közlése folyamatban van.

[38] „Reamintesc faptul că una dintre construcţiile descoperite aproximativ în mijlocul incintei, a fost interpretată ca un posibil edificiu de cult.” *Cosma C.*, 2002. 54. o.

[39] *K. K.*, 1996. 418. o.

[40] Ugyanakkor, ahogyan látni fogjuk, a nagyméretű temetők viszont ismeretlenek Kolozsvár területén. Kérdésként merülhet fel, hogy ez a kutatás jelen állapotának számlájára írható-e, vagy pedig egy sajátos, régészetileg megfigyelhető kistérségi jelenség eredménye?

Felmerül az a kérdés is, hogy a X. század második felében végbement változások mennyire tükröződnek a régészetben az anyagi kultúrán keresztül? Eltűntek a régebbi központokat jelző temetők, és újak jöhettek/jöttek létre? Ezeknek milyen régészeti jelei vannak vagy lehetnek a kutatott régióinkban? E kérdésre nemmel válaszolhatunk: a kolozsvári temetők, leletanyaguk alapján, a kutatások mai állása szerint a század hetvenes-nyolcvanas-kilencvenes éveit is megérhették, a Szántó utca melletti Heltai utca S végű hajkarikás sírja pedig azt jelzi, hogy ezek a temetők megérhették még a XI. század első felét is.[41] A valószínűsített katonai közösségek felszámolása, vagyis a temetők használatának felhagyása inkább a XI. század elejére tehető, amire a XI. században kirabolt gazdag temetkezések utalnak (a 9. és 11. sír a Zápolya utcában, illetve kilenc kirabolt temetkezés a Szántó utcai, közöletlen temetőrészben is).

A XX. század első felében került elő Gyulafehérvár területéről, szórványként, egy kardkoptató. Az öntött, felső része mindkét oldalán törött, nyújtott, félovális tárgy alsó részén tömör gömböcske ül. Szájának jobb és bal fele karéjos, tömören öntött, széles borda szegélyezi, a borda alján gyöngysor fut végig. Alsó felét palmetta díszíti, mely kiugrik a tárgy síkjából. Tipológiai besorolása és párhuzamai alapján a darab a X. század második felére – a XI. század elejére keltezhető,[42] aminek alapján régészeti szempontból két lehetőségre gondolhatunk:

1.) a X. század második felétől kezdődő fegyverreform az Erdélyi-medencéből is kimutatható, amelynek eredményeképpen megjelent az új fegyverzetet és harcstílust jelző kétélű kard a katonai kíséretek körében,[43] vagy

2.) a Kárpát-medencei nagyon kisszámú leletanyag alapján az sem kizárt, hogy az előbb tárgyalt katonai kíséretben megjelent idegen eredetű, szerződéses katonákkal lehet dolgunk, amit az is aláhúz, hogy a kardkoptató ismert és fontos politikai központ területéről került elő (akárcsak a Székesfehérvár-demkóhegyi lelet).

Hasonló lehetőséget valószínűsíthetünk a X. század közepére keltezhető Arad környéki centrummal kapcsolatban is, ahonnan a nemesfém-szerelékes szablyával együtt kétélű kard is előkerült, a város területéről pedig VII. Konstantin (919–959) egy pénzérméje is ismert.[44]

A fentebb említett két lehetőség ugyanakkor nem zárja ki egymást, eléggé egyértelműnek tűnik az a tény, hogy a kardkoptatók nagyon kis száma a Kárpát-medencében személymozgással is magyarázható, azaz esetleg más régiókból, külföldről idekerült, talán északi katonákkal lehet dolgunk.

A leletanyag kronológiai elemzése révén, a Kárpát-medence keleti felében a X. század elején létesült katonai temetők megszűnését, felhagyását sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk.[45]

---

[41] Az S végű hajkarikák elterjedésének időrendjéről: *Gáll E.,* 2007. 244–245. o.; *Gáll E.,* 2008. 151–156. o.

[42] Párhuzamai: Beszterec: *Kiss L.,* 1938. 201–205. o.; Székesfehérvár-Demkóhegy: *Bakay K.,* 1967. 165–167. o.

[43] Egy korábbi dolgozatunkban, illetve doktori disszertációnkban egyes esetekben valószínűsítettük a kard és a szablya párhuzamos használatát. Azonban, ahogyan utaltunk rá, a kardok tömeges megjelenése a X. század második felétől mutatható ki.

[44] Az adatot *Prohászka Péter* szolgáltatta, hálás köszönet érte.

[45] A X. századi leletanyag időrendi elemzése során két időrendi csoportot különítettünk el: I.) X. század első kétharmada; II.) X. század második fele – XI. század első harmada. Természetesen a megadott időrendi ha-

„B.” X. századi honfoglalás-kori temetők más mellékletcsoportjairól, vagy „társadalmi rétegeiről,” („B” – „E” mellékletcsoport) (4. térkép, 33. o.)

Az előző dolgozatainkban (is) használt temetőtípus-megnevezések valójában terminus technicusok – céljuk az volt, hogy valamilyen rendszerbe soroljuk az ismert temetőcsoportokat[46] – amiképpen annak tekinthetjük a fentiekben említett „társadalmi rétegek” kifejezést is, hiszen, már hangsúlyoztuk, a különböző társadalmi jogállapotok régészetileg kimutatatlanok vagy nehezen kimutathatóak.[47] Ezért a semlegesebb „mellékletcsoport” terminológiát használjuk.

Az eddigi kutatások, temetőközlések elsősorban Szőke Béla elmélete alapján sorolták be a temetők népességét valamilyen társadalmi státusba. Ahogy előbb is említettük, a temetőket Szőke Béla egységként kezelte, és nem tartotta fontosnak, vagy a kutatások adott szintjén nem tartotta lehetségesnek, hogy a mellékletek mennyisége és minősége alapján társadalmi differenciálódást próbáljon kimutatni bennük. Így a maga idejében nagy előrelépésnek számító elmélet a temetők népességét összességében *középrétegként* vagy *köznépként* értékelte, általában a sírok mennyisége, lovas- és fegyveres temetkezések léte vagy nemléte alapján; az elméletet, anélkül hogy tovább gondolták volna, a honfoglalás-korral foglalkozó szakemberek egy része, napjainkig sematikusan használja.[48]

A kérdéskört természetesen nagymértékben meghatározza a temetők kutatottsági szintje, egy sír ugyanis lehet magányos, de tartozhat kisebb vagy nagyobb temetőhöz is, a temetőben pedig temetkezhetett egy, két, vagy akár több különböző eredetű és státusú közösség. Ez a problematika még hatványozottabb az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság területének esetében, ahol a kutatások a Kárpát-medence összességét tekintve a legelmaradottabbak. A természetföldrajzi körülmények ugyancsak fontos szerepet játszottak a lelőhelyek jellegzetességeinek kialakulásában, a vizenyős Alföldön emiatt (is) lehettek általánosabbak a kis sírszámú temetők, míg a hegyes Erdélyi-medencében a temetkezőhelyek, úgy tűnik, koncentráltabbak lehettek.

A lelőhelyeket méretük (azaz sírmennyiségük) és a sírok különböző jellegzetességei alapján különböző csoportokba osztottuk fel, éspedig „B” „C” és „D” csoportra. A „B” csoportba a magányos sírokat és a kisebb méretű temetőket, a „C” és „D” csoportba pedig a sírszámra középméretű és nagyobb temetőket soroltuk.

„B” csoport

„B.1.” Magányos vagy magányosnak tűnő sírok. E csoporba egyaránt sorolhatunk női, illetve férfi sírokat. Biztosan magányos női sír a németszentpéteri temetkezés és valószínűleg a pusztavizezsdai zsugorított temetkezés (amelyben Török Aurél megállapítása szerint[49] egy 18–20 éves nő nyugodott), illetve Kisléghi részletes leírásai alapján erre

---

tárok viszonylagosak, elsősorban a rendszerezés kedvéért használtuk azokat, hiszen pl. a „X. század első kétharmada” nem feltétlenül jelenti, hogy az illető temető utolsó sírját 966-ig ásták, hanem körülbelül e periódus időrendi keretei között. *Gáll E.,* 2008. 370–387. o.

[46] *Gáll E.,* 2004–2005. 337–339. o.; *Gáll E.,* 2008. 46–48. o.

[47] *Steuer H.,* 1979. 612. o.; *Mesterházy K.,* 1998. 25. o.

[48] Természetesen kivételek vannak, elsősorban az utóbbi időkben egyre több szakember részéről fogalmazódott meg e kérdéskör bővítése. Példaként l.: *Istvánovits E.,* 2003. 442–449. o.; *Révész L.,* 2008. 450–455. o.

[49] *Kisléghi Nagy Gy.,* 1911. 321–322. o.

következtethetünk a bukovapusztai III., VIII. és IX. halom férfisírjai esetében.[50] Ezek a sírok lapályos, mocsaras területekről kerültek elő, tehát itt egyértelműen földrajzi viszonyok játszhattak szerepet a temetkezések magányos voltában.[51] Leírás alapján magányos sír került elő a sepsiszentgyörgyi Eprestetőről is, értékelése azonban nem egyértelmű, gondolhatunk esetleges katonai bázisra, vagy akár egy hadjáratban elesett egyén temetkezésére, és hasonlóan ítélhető meg az eresztevényi állítólagos sírlelet is.

„B.2." Kis temetők (a mellékletek mennyisége és minősége alapján három alcsoportjukat különíthettük el).

„B.2.a." E temetők, mai adataink alapján, a Partium és a Bánság területén fordulnak elő. Fő jellegzetességük a női sírok gazdagsága vagy relatív gazdagsága, legalábbis az illető temetőn belül (Gálospéter, Nagyteremia, Bukovapuszta II. halom, Óbesenyő V. halom), illetve a férfisírok szegényessége vagy melléklet nélküli volta. Lényeges, hogy e temetőkben nem ismerünk fegyveres temetkezést. Megemlítjük hogy nem nagy távolságra, az Alföldön, ezekhez hasonló példák állnak rendelkezésünkre, hasonló jellegzetességekkel (pl. Szeged-Bojárhalom). Kérdés, hogy milyen társadalmi kapcsolatra gondolhatunk a szegény mellékletű férfisírok és a gazdag női sírok halottai között? A közöttük lévő esetleges genetikai kapcsolatra a régészet nem válaszolhat, e kérdés csakis DNS-vizsgálatok révén válaszolható meg.

„B.2.b." Mai adataink alapján csak a Partium és a Bánság területén fordul elő e kis temetők csoportja. Fő jellegzetességük az egyszerű fegyveres, elsősorban íjas–nyilas–tegezes–lovas férfisírok szegényessége, valamint a női sírok relatív mellékletgazdagsága (Csák, Nagyősz-Kleine Hügel 2. sír, Nagyszalonta, Óbesenyő VI. halom, Bukovapuszta IV. és V. halom). A nagyőszi 2. sír egyénének katonai vállalkozásokban való részvételére a ruhájára varrt pénzérmék utalnak. A mellékletanyag alapján e csoport sírjai között egyértelműen kimutathatóak a különbségek, amelyek talán a társadalmi hierarchia jelei. A bánsági szórványleletek közül gyaníthatóan e csoporthoz sorolhatók a keglevichházai és a nagykomlósi szórvány övveret-garnitúrák *(3. tábla, 37. o.)*.

„B.2.c." A kisméretű, szegény, melléklet nélküli temetők csoportjához csak az újszentesi sírcsoportot sorolhatjuk. A biztosan csak háromsíros temető női, férfi- és gyermeksírjából mellékletként egy hajkarika és egy kés került ki.

Mindenképpen szükséges megemlítenünk, hogy az Erdélyi-medencében az előbbiekben tárgyalt kis, néhány síros temetők ismeretlenek; az Alföldön, mint említettük, a feltételezhető történeti-társadalmi-gazdasági berendezkedésen kívül minden bizonnyal a természetföldrajzi viszonyok lehettek a meghatározóak. Ugyanakkor arra is fel szeretnénk hívni a figyelmet, hogy e kis temetők legnagyobb része a X. század első kétharmadára keltezhető, a X. század második felére csak a pusztabukovai IX. Hunca Mare halom temetkezését, illetve, feltételesen, az újszentesi temetőt tehetjük.

---

[50] *Gáll E. – Tănase D. – Ciobotaru D.,* 2009. (előkészületben).

[51] Mesterházy Károly szerint a gazdag magányos sírokkal ellentétben a szegény magányos sírok az ideiglenességet sugallják. Fenntartásunk ezzel kapcsolatban azonban az, hogy milyen elválasztó vonalat húzunk/húzhatunk meg e két besorolás között? *Mesterházy K.,* 1998. 26. o.

„C” csoport. Közepes sírszámú temetők.

„C.1.” Közepes sírszámú temetők, fegyveres–lovas temetkezésekkel tarkítva.

A kis sírszámú temetőkkel ellentétben ezek mindhárom régióban ismertek. Fő jellegzetességük a lovastemetkezés valamely formája, elsősorban a jelképes lovastemetkezés, a szablyák csekély száma vagy teljes hiánya, a férfisírokból előkerülő íjászfelszerelések (íjcsontok, tegez, nyílcsúcsok) jelentős százalékaránya, a női sírok relatív gazdagsága, s egyúttal a melléklet nélküli sírok jelenléte (Köröstarján-Csordásdomb, Marosgombás *(2. tábla, 2., 36. o.)*, Maroskarna „B” temető, Nagylak, Sikló, Szászváros, Vejte). Természetesen ezeket a temetőket különböző leletanyaguk és más jellegzetességeik alapján tovább lehetne bontani, például hogy hány szablyás, vagy általában hány fegyveres sír, hány lovastemetkezés ismert, stb. Tekintetbe kell vennünk a használatuk időrendjét is: egy részüket, mint például Köröstarján-Csordásdomb, vagy Sikló-Gropoaie temetőit a század első kétharmadára tudjuk keltezni, míg Déva, Dézs, Marosgombás, Maroskarna „B” temetőt, Muszka, Nagylak, Szászváros és Vejte lelőhelyeit, illetve szórványleleteit a X. század második felére és a XI. század elejére datálhatjuk. Egy dologban azonban megegyeznek: kulturális meghatározóik a fegyveres és/vagy lovastemetkezések. A siklói temetőt a X. század első kétharmadában már egyértelműen használták, és a női sírok viszonylagos gazdagsága talán a kalandozásokban is részt vett közösség régészeti hagyatéka. Ez a feltételezés nem kizárt a köröstarjáni temető esetében sem, ahol a két karoling-kori normann kengyel ilyen jellegű feltételezést támogathat,[52] habár a leletanyag gazdagsága elmarad a kalandozásokban biztosan részt vett egyénekéi mögött.

A marosgombási temető közössége fontos pozíciót tölthetett be az Erdélyi-medencében, akárcsak a szászvárosi temető fegyveresei, hiszen az első az észak-délerdélyi kereskedelmi utat felügyelhette, erről árulkodik a temetők topográfiai helyzete is. Az olyan szórványleletek, mint a dézsi kard keresztvasa, ugyancsak katonai bázisra engednek következtetni. A nyugatra, az Alföld felé tartó út biztosítását felügyelő telep temetőjéből, vagy magányos sírjából került elő a malomszegi kard is, amelyet, a Kárpát-medencei kard tipokronológia alapján, szintén a X. század második felére datálhatunk. Legalább három lovastemetkezésre utaló leletegyüttes, elsősorban a két pár ezüstberakásos kengyel árulkodik arról, hogy a X. század végén – a XI. század elején Muszka az Érchegység felé tartó út katonai bázisa lehetett.

Ezek a temetők lokális katonai bázisokra utalnak, amelyek szerepe a X. században az utak ellenőrzése, illetve az esetleges keleti támadások kivédése lehetett.

„C.2.” Közepes méretű temetők, amelyekből hiányoznak a fegyveres temetkezések. Bizonyos lelettárgyak, temetkezési szokások alapján – munkahipotézis-szinten – nem kizárható hogy e temetőkben a honfoglalókétól eltérő, idegen eredetű népességgel van dolgunk, bár erre semmilyen konkrét antropológiai bizonyítékunk sincsen. Ilyen lelőhelyek Kismajtény, Újarad, Szalacs, Zilah-Pálvár. Nem kizárt ugyanakkor, sőt valószínű, hogy e temetőket a XI. században is használták.

[52] *Mesterházy K.,* 1981. 211–223. o.

„D.” csoport

Biztosan csak néhány lelőhelyet sorolhatunk ide, azt azonban előre kell bocsátanunk, hogy e harcos sírok egyénei, csak azért, mert nagy sírszámú temetőből kerültek ki, nem állhattak a katonai vagy társadalmi ranglétra alacsonyabb szintjén. Természetesen a nagy sírszámú temetőket is szét kell választanunk, ugyanis olyan központokban, mint például Gyulafehérvár, a nagyméretű temetőkből előkerült harcos-sírok mellékletanyagának mennyiségi és minőségi szintje egyáltalán nem különbözik a kisebb vagy a középméretű temetőkéitől. Ugyanakkor az olyan lovastemetkezéseket, mint amilyen az Óbesenyő-Dragomir halma 4. sírja, nehezen sorolnánk olyan sírok fölé, amelyekből például szablya került elő. Ahogyan a bevezetőben felhívtuk a figyelmet, éppen ezért tartjuk fontosnak, hogy a temetőkön belüli társadalmi differenciálódással is foglalkozzunk. Három csoportot állítottunk fel:

„D.1.” Központok nagy sírszámú, fegyveres-lovas temetkezésekkel tarkított temetői.

Eddig biztosan két temetőt sorolhatunk ide, az Erdélyi-medence XI. századi központjának számítható Gyulafehérvárról: a Mentőállomás és a Császár forrása sajnos közöletlen temetőit. Az „A” mellékletcsoport elemzése során is kiemeltük, hogy kifejezetten katonai kíséreti temetőt nem ismerünk Gyulafehérvárról, viszont ez a nagy sírszámú temetőtípus, (amelyet „D” temetőtípusként értékeltünk), hiányzik Kolozsvárról. E temetők fegyveres-lovas temetkezései kis arányt képeznek az összes sírok számához viszonyítva. Például a Gyulafehérvár-Mentőállomás temetőben 9 esetben ismert lovastemetkezés (0,75 %) és 54 esetben került elő fegyver (4,55 %), ám a közöttük lévő átfedésekről mit sem tudunk. A jelenlegi adatok alapján még kevesebb a fegyver a Császár forrásánál feltárt temető esetében. E régészeti kép alapján ugyanakkor nem vitás, hogy szó sincs olyan fegyverkoncentrációról, mint például a kisebb méretű, „A” csoport temetői esetében (lásd például Kolozsvárt), az elsődleges fegyver pedig, ahogyan látjuk, a könnyűlovasság által használt íj, illetve annak tartozékai. Bár a férfisírok – fegyverzetük révén – nem hasonlíthatók össze a fentebb említett „A” csoportbéli temetők leletanyagával, ez nem mondható el a női sírokról: a „D.1.” temetők női jellegű sírjai semmivel sem szegényebbek az előbbi, „A”, „B” és „C” temetőcsoportok női sírjainál. A csak részletekben közölt temetőkből előkerült leletanyag változatossága, sőt viszonylagos gazdagsága arra utal, hogy e közösségek tagjai a társadalmi ranglétra legalább olyan szintjén álltak, mint az előbbi csoportok sírjaiban nyugvók. Ugyanakkor a Mentőállomás és a Császár forrása temetőjében biztosan kimutatható lenne a társadalmi differenciálódás (ha közölték volna őket), a szűkszavú előzetes beszámoló alapján pedig, elsősorban a Mentőállomás III. temetőjében, a nagy százalékarányú fordított tájolásos temetkezés egyértelműen e közösség/közösségek nagyon eltérő kulturális eredetére, identitására utal.[53] Valószínűsíthető, hogy e temetőket a XI. században is tovább használták, a kérdés csak az, hogy a X. századi közösség temetkezett-e beléjük tovább, vagy pedig új közösség (is) érkezett, amely ugyanazon a helyen temetkezett tovább.

„D. 2.” Rurális, falusias jellegű, fegyveres-lovas temetkezésekkel tarkított temetők.

E temetőket nagyrészt tovább használták a XI. században is, annyi különbséggel, hogy eltűntek belőlük a fegyveres-lovas temetkezések. Jelentős számban fordulnak elő

[53] E temetők temetkezési szokásainak részletes bemutatását l. disszertációnk IV. fejezetében: *Gáll E.,* 2008., illetve egy régebbi munkánkban: *Gáll E.,* 2004–2005. 351–360., 392–393. o.

bennük nyílcsúcsos-tegezes-íjas mellékletű sírok, néha balta is előkerül, teljesen ismeretlen azonban a szablya. Számos lelőhelyet tudunk ide sorolni: Gyulavarsánd-Laposhalom, Hodony, Magyarpécska, Nagyvárad-Szálka terasz, Temesvár-Csóka erdő *(4. tábla, 38. o.)*. Nem kizárt, hogy néhány esetben a fegyver sírba tétele a közösségén belüli pozíciót volt hivatott jelképezni.

„D.3." A „D" csoport egyik specifikus alcsoportját alkotják azok a nagy sírszámú temetők, amelyekben ismeretlenek a fegyveres-lovas sírok, viszont jelentős arányban fordulnak elő a vegyes tájolású, kőpakolásos, illetve a mellékletanyagukban nagyon szegény közösséget jelző temetkezések. A fordított – elsősorban K–Ny – tájolású és a kőpakolásos sírok nagy százalékaránya (az 57 síros X. századi fázis 35–40 %-a) alapján eléggé egyértelműnek tűnik, hogy a mellékletekben szegény sírok népességének kulturális eredete különbözik a honfoglaló magyarságétól *(5. tábla, 39. o.)*.[54] A X. századi, harci erényekre és szimbólumokra épülő honfoglaló magyar temetkezési szokások megfigyelhető hiánya az e csoportban eltemetettek társadalmi pozíciójának alacsony szintjére utalhat; nem sokat tévedhetünk tehát, ha a helyben talált, meghódított hatalom köznépét vagy a máshonnan idetelepített lakosságot látjuk bennük. Pontosan feltárt lelőhely eddig csak a Brânduşei utcai temető Gyulafehérvárról, ám gyaníthatóan több hasonló temetőt rejthet Erdély földje (ilyenek például Kismajtény és Szalacs kisméretű temetői).

Összegzésképpen a *következő oldalon látható vázlaton* próbáltuk illusztrálni, hogy a különféle típusokba sorolt temetők sírjai hogyan kapcsolódhatnak egymáshoz mellékleteik jellegzetességei alapján, függetlenül attól, hogy kis- vagy nagy sírszámú temetőben kerültek elő. Látható, hogy – a katonai kíséretek temetőin kívül – a X. századi társadalom differenciálódására nem a sírmennyiség alapján meghatározott temetőtípusok révén lehet következtetni, hanem a sírmellékletek összehasonlítása révén. Ahogyan a vázlatból (is) egyértelműen kitűnik, azonos mellékletmennyiség és -minőség lényegében bármely típusú (magányos, kis-, közepes-, nagyméretű) temető sírjaiból kimutatható:

[54] *Gáll E.,* 2004–2005. 351–360., 392–393. o.; *Gáll E.,* 2008. 54–60., 115–117. o.

X. századi temetőtípusok és jellegzetességeik egymás közötti kapcsolatainak vázlata.

II. XI. századi temetőtípusok (5. térkép, 34. o.)

Előre kell bocsátanunk hogy a XI. században a fegyveres-lovas temetkezések lassan eltűnnek a keresztény egyház és állam megszervezése és e területek integrációja nyomán, a társadalmi differenciálódást pedig jóval nehezebben vagy már egyáltalán nem lehet kimutatni régészeti eszközökkel. Ebben azonban segítenek a létrejött középkori állam intézményrendszeréről rendelkezésünkre álló írott források. A régészet e korszaktól a társadalmi rétegződés rekonstruálásában egyre jelentéktelenebb szerepet kaphat. A temetőket nagyon leegyszerűsítve két csoportba soroljuk:

1. Várnépi temetők.[55] A XI. század első évtizedeiben, a keresztény állam kiépítése során, I. István várak tucatját emelteti,[56] melyek környékén, vagy belterületén – és éppen ezek jelzik a legjobban a várak építésének korát – a várban lakók és/vagy várjobbágyok temetkezőhelyeinek sorát sikerült feltárni (ilyen várnépi temetők: Bihar-Téglagyár, Gyulafehérvár-Mentőállomás, Gyulafehérvár-Vadászok utcája, Kolozsmonostor, Vajdahunyad, Várfalva).

2. Falusias jellegű temetők: Temesliget, Hodony, Temesvár-Csóka erdő, Gyulavarsánd, Kisjenő, Nagyvárad-Szőllős, Nagyvárad-Huszárlaktanya, Zilah-Pálvár, Marosnagylak, Gyulafehérvár-Brânduşei, Gyulafehérvár-Poklisa, Déva.

Ahogy előbb említettük, e temetők egy jelentős részét a X. században már használták, és azt is jeleztük, kérdéses, hogy ugyanazon lakosság használta-e tovább azokat, vagy sem. Példának okáért a Brânduşei utcai temető esetében nagyon valószínű, hogy új népesség is temetkezett a régi mellett, ha ugyan nem érkezett teljesen új lakosság. Ezt a temetkezési szokásokon túlmenően az anyagi kultúra elemei is bizonyítják (más típusú kések, S végű hajkarikák, négyzet keresztmetszetű gyűrűk, kar- és nyakperecek, stb.). Ugyanakkor felhívjuk a figyelmet, hogy temetőink listája jóval nagyobb is lehetne, ugyanis a kutatatlan temetőket jelző szórványleleteket nem vehettük fel listánkra.

Lényeges különbségek lehettek a falusias jellegű temetők között is, ám ennek megállapítása a mellékletek szegénysége miatt gyakorlatilag lehetetlen. A mellékletek (elsősorban ékszerek) mennyiségét ugyanis nagyban meghatározza az a tény, hogy vidéki, eldugott falvak temetőiről van-e szó, vagy politikai központok környéki nekropoliszokról, hiszen a különböző árukhoz való hozzájutás lehetősége lényegesen különbözött. A végén mindenképpen szükséges megemlítenünk, hogy a temetőkön belül a XI. századi társadalmi differenciálódást majdnem lehetetlen kutatni, ugyanis nagyon sok esetben már csak gyermeksírokból kerül elő melléklet.

E temetőtípusok mellett, a XI. század elejétől már ismeretesek a templom körüli temetők is.[57] A három régióból ilyenekről eddig csak sejtéseink vannak, ám szinte biztos, hogy mások mellett a század hatalmasait elsősorban már ezekben a temetőkben kereshetjük.[58]

---

[55] Néhány várnépi temetőt, mivel egészen a XIII., sőt egyes esetekben egészen a XV. századig használatban maradtak, nem volt módunkban beemelni elemzésünkbe. A kolozsmonostori temető újraelemzését jómagunk végeztük el: *Gáll E. – Gergely B.,* 2009., sajtó alatt.

[56] E kérdésről a mai napig is messze a legmeggyőzőbb a feledhetetlen Bóna István műve. *Bóna I.,* 1995.; *Bóna I.,* 1998.

[57] Szentes–Kaján, Szombathely.

[58] Talán ilyen jellegű temető Gyulafehérvár-Katedrális 2. szint: *Marcu Istrate D.,* 2008. 112. o.

Következtetések

A tárgyalt korszak régészeti szempontú elemzése nagyon sok hiányossággal küszködik. Ez a hiányosság elsősorban annak tudható be, hogy kutatott területünkön a szakemberek elsősorban a különböző történeti forrásokhoz való igazodást helyezték előtérbe, a feltárt temetőket, az előkerült szórványleleteket pedig elsősorban e források alapján próbálták magyarázni. Régészeti módszerekkel elért eredményeink éppen ezért is nagyon relatívan kezelendőek, természetesen az újabb, pontosabb és modern technikával feltárt és elemzett temetők radikálisan módosíthatják ismereteinket.

Megállapíthattuk, hogy a Kárpát-medencében megjelent új régészeti kultúra (más szóval a X. századi magyar *„nomád állam”*) a medence keleti felében (Felső-Tiszavidék, Kolozsvár, Bihar) is katonai központokat hozott létre, ahol jelentős katonai erőt összpontosított. A máig használatos sztereotípiákkal ellentétben azonban ezeket a területeket nem pusztította el, hanem a helyben lakott népesség(ek) meghódításával, illetve lassú, de biztos integrációjával jelentősen gyarapította a köznép tömegeit, egyúttal – többek között a keleti kereskedelem révén – gyakorlatilag megváltoztatta e régiók kulturális jellegét, ahhoz hasonló módon, ahogy ez egész Kelet-Európában, egészen Skandináviáig megfigyelhető. Az asszimiláció elsősorban a Kárpát-medence peremterületein, az Erdélyi-medence egyes temetői esetében régészeti szempontból is kimutatható.

Etnokulturális szempontból a gyulafehérvári temetőkben más eredetű népesség(ek) is temetkezett/temetkeztek; temetkezési szokásaik alapján a hamvasztásosról a csontvázas temetkezésre áttérő népességről beszélhetünk. Ezt a tényt húzza alá a Gyulafehérvár környékén jelentős mennyiségben előkerülő szláv helynévanyag is. Gyanítható hogy a bolgár hódítás következményeként megjelent délszláv tömegek mellett az Erdélyi-medencében, az avar uralom alatti betelepítések eredményeképpen jelentős egyéb szláv népességgel számolhatunk, elsősorban a hegyes területeken. Ezt a népességet a magyar honfoglalás nem elpusztította, hanem integrálta. Természetesen régészeti szempontból nehéz kimutatni, hogy a meghódított területeken élt népesség milyen szinten, milyen gyorsan asszimilálódott a X. század első két harmadában. Az Erdélyi-medencéhez hasonlóan, az új hódítók partiumi és bánsági temetőiben (Sikló, Köröstarján, Kismajtény, Újvár) is feltételezhetők idegen eredetű személyek. Következtetésképpen úgy gondoljuk, hogy az e temetőkön belüli társadalmi differenciálódást kellene kutatni, amiről nem zárható ki, hogy esetenként etnokulturális különbségeket is takarhat.

Szent István államalapító, nyugat-európai állammodellt átvevő tevékenysége kész struktúrákon nyugodott. Tevékenysége révén elkezdődött a Kárpát-medence politikai egyesítése a nyugati kereszténység zászlaja alatt. Az istváni politika régészeti emlékei a várak és a vártemetők, illetve a kialakuló faluhálózat falusi jellegű temetői, ám régészeti szempontból ezekben etnokulturális jegyeket már alig tudunk kimutatni.

TEMETŐLISTA

(A számozás – a 2. és 3. térkép kivételével – megfelel
a térképeken alkalmazott számjelölésnek)

Temető	*Irodalom*
1. Arad-Csálya	*Dörner E.,* 1970. 445. o.
2. Bihar-Somlyóhegy	*Karácsonyi J.,* 1903. 66–67., 405–412. o.
3. Gyulafehérvár, a Vár DK-i része	*Heitel R. R.*, 1985. 225. o.
4. Kolozsvár-Kalevala I. lelőhely	*Gergely B. – Gáll E.,* 2007. s. a.
5. Kolozsvár-Szántó utca	Közöletlen.
6. Kolozsvár-Zápolya utca	*Kovács I.,* 1942. 85–117. o.; *László Gy.,* 1942. 578–584. o.
7. Nagykomlós	Közöletlen.
8. Németszentpéter	*Dörner E.,* 1970. 457. o., 12. kép.
9. Gálospetri	*Chidioşan N.,* 1965. 237–243. o.
10. Nagyteremia	*Hampel J.*, 1900. 667–671. o.; *Nagy G.*, 1893. 224. o.; K. K. 1996. 342–344. o.
11. Bukovapuszta-II. halom	*Kisléghi Nagy Gy.,* 1904. 417–419. o.; *Gáll E.–Tănase D.,* 2007. s. a.
12. Bukovapuszta-IV. halom	*Kisléghi Nagy Gy.,* 1907. 274–276. o.; *Gáll E. – Tănase D.,* 2007. s. a.
13. Bukovapuszta-V. halom	*Gáll E. – Tănase D.,* 2007. s. a.
14. Óbesenyő-VI. halom	*Gáll E. – Tănase D.,* 2007. s. a.
15. Bukovapuszta-III. halom	*Kisléghi Nagy Gy.,* 1904. 419–421. o.; *Gáll E. – Tănase D.,* 2007. s. a.
16. Bukovapuszta-VIII. Halom	*Gáll E. – Tănase D.,* 2007. s. a.
17. Bukovapuszta	*Radu O.*, 1972. 61–62. o.
19. Nagyősz-Kleine Hügel	*Gáll E. – Tănase D.,* 2007. s. a.
20. Nagyszalonta	*Lakatos A.*, 2005. 481–492. o.
21. Újszentes	*Draşoveanu F. – Benea D. – Mare M. – Muntean M. – –Tănase D. – Crănguş M. – Chiu F. – Micle D. – –Vlascici S. R. – Szentmiklosi A. – Ştefănescu A. – –Timoc C.*, 2004. 65–66. o.
22. Marosgombás	*Herepey K.*, 1896. 426–431. o.; *Roska M.*, 1936. 164–166. o.

Temető	*Irodalom*
23. Maroskarna „B” temető	*Horedt K.*, 1966. 276–283. o.
24. Szászváros	*Pinter K. Z, – Luca S. A.*, 1995. 18–44.
25. Déva-Micro 15	*Horedt K.*, 1986. Abb. 39.; C. E. 2006. 87–88. o.
26. Vejte	*Medeleţ Fl. – Tănase D. – Gáll E.,* 2001. 99–114. o.
27. Nagylak	Közöletlen.
28. Muszka	*Réthy L.,* 1898. 124–128. o.; K. K. 1996. 340–341. o.
29. Sikló	*Rusu M. – Dörner E.,* 1962. 705–712. o.
30. Malomszeg	*Vlassa N.*, 1967. 511–512. o.
31. Köröstarján-Csordásdomb	*Lakatos A.*, 2003. 211–227. o.
32. Dézs	*Nagy G.*, 1906. 134–135. o.; *Hampel J.*, 1907. 222. o.
33. Gyulafehérvár-Mentőállomás	*Blăjan M. – Popa Al.*, 1983. 375–380. o.; *Ciugudeanu H.*, 1996.; C. E. 2002. 8–12. o.; C. E. 2006. 12–18. o.
34. Gyulafehérvár-Császár forrása	C.C.A. 2002., 2003., 2007.
35. Gyulafehérvár-Brânduşei utca	*Drâmbăreanu M. – Rodean N. – Gligor A. – Moga V. – Anghel D.*, 1998. 187–210. o.; *Dragotă A. – Brânda D. S.,* 2001. 289–318. o.; *Dragotă A. – Rustoiu G. T. – Deleanu V. – Cordoş Cr. – Crişan M. – Urian M. C. – Kudler A.*, 2005. 201–228. o.; C. E. 2006. 33–38. o.
36. Kismajtény	*Németi J.,* 1986–87. 111–112. o., 21. kép., 5., 7–11.
37. Szalacs	*Chidioşan N.,* 1969. 611–615. o.
38. Zilah	*Cosma C.*, 1994. 323–329. o.; *Băcueţ-Crişan S. – Băcueţ-Crişan D.,* 2003. 40–44. o.
39. Óbesenyő-Dragomir halom	*Tănase D. – Bejan A. – Gáll E. – Kalciov Gh.*, 2005. 27–43. o.
40. Újarad	Közöletlen.
41. Temesvár-Csóka erdő	*Rădulescu A. – Gáll E.,* 2001. 155–193. o.
42. Hodony-Pocioroane	*Draşovean Fl. – Ţeicu D. – Muntean M.*, 1996. 34–54. o., LV–LXIX.; *Bejan A. – Moga M.*, 1979. 159–168. o.
43. Magyarpécska	Közöletlen.
44. Gyulavarsánd	*Popescu D.*, 1956. 128–132. o.; *Medgyesi P.*, 1995. 98–118. o.

Temető	*Irodalom*
45. Nagyvárad-Szöllős	*Dumitraşcu S.,* 1983.
46. Sepsiszentgyörgy-Eprestető	*Székely Z.,* 1945. 1–15. o.
47. Eresztevény-Zádogostető	*László Gy.,* 1943. 82. o., XV. t., 3–4.; Jelentés, 1940. 47–48. o.
48. Kisjenő	*Blăjan M. – Dörner E.,* 1977. 125. o.
49. Nagyvárad-Huszárlaktanya	*Száraz A.,* 1893. 140–142. o.
50. Zimándújfalu	*Réthy L.,* 1898. 128–131. o.
51. Öthalom	*Zdroba M. – Barbu M.,* 1976. 51–54. o.; *Barbu M. – Zdroba M.,* 1977. 27–28. o.; *Barbu M. – Zdroba M.,* 1978. 109–113. o.; *Barbu M. – Zdroba M.,* Ziridava, 1979. 190. o.
52. Temesliget	Közöletlen.
53. Déva-1898, a várostól DK-re	*Hampel J.,* 1900. 200. o.
54. Vajdahunyad-Kincseshegy	*Roska M.,* 1913. 166–198. o.
55. Gyulafehérvár-Poklisa	*Ciugudeanu H. – Dragotă A.,* 2001. 269–288. o.; C. E. 2006. 60–61. o.
56. Marosnagylak	Közöletlen.
57. Várfalva	*Roska M.,* 1914. 121–144. o.
58. Kolozsmonostor–1896	Közöletlen.
59. Gyulafehérvár-Apor palota	Közöletlen
60. Gyulafehérvár-szórvány	*Roska M.,* 1944. 102–108. o.

Acta Arch. Hung.	Acta Archaelogica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AMN	Acta Musei Napocensis (Cluj-Napoca/Kolozsvár)
Apulum	Apulum–Anuarul Muzeului Naţional din Alba Iulia (Alba Iulia/ Gyulafehérvár)
Alba Regia	Alba Regia (Székesfehérvár)
Arch. Ért.	Archaelogiai Értesítő (Budapest)
Arh. Med.	Arheologia Medievală (Cluj-Napoca/Kolozsvár)
AS	Acta Siculica (Sfântu Gheorghe/Sepsiszentgyörgy)
BMMK	Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
CommArchHung	Communicationes Archaelogicae Hungariae (Budapest)
CSSH	Comparative Studies in Society and History (London/New York)
Csodaszarvas	Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány (Budapest)
Dacia N. S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle serie. (Bukarest)
Dolg.	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Cluj-Napoca/Kolozsvár)
Dolg.Új	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából Új sorozat (Cluj-Napoca/Kolozsvár)
DuDolg.	Dunántúli Dolgozatok (Székesfehérvár)
EM	Erdélyi Múzeum (Cluj-Napoca/Kolozsvár)
EphNap	Ephemeris Napocensis (Cluj-Napoca/Kolozsvár)
Közl.	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából (Cluj-Napoca/Kolozsvár)
MCA	Materiale şi cercetări arheologice (Bukarest)
SCIVA	Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie (Bukarest)
StComSatuMare	Studii şi Comunicări. Muzeul Judeţean Satu Mare (Satu Mare/ Szatmár)
Századok	Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata (Budapest)

Irodalom

Barbu M., – Zdroba M., 1977. *Barbu M., – Zdroba M.:* Noi contribuţii privind cetatea de pământ de la Vladimirescu (New Contributions Concerning the Clay Fortress of Vladimirescu). Ziridava, VIII. 17–29. o.

Barbu M., – Zdroba M., 1978. *Barbu M., – Zdroba M.:* Şantierul arheologic de la Arad–Vladimirescu. Campania 1977. (The Archaelogical Working Place of Arad–Vladimirecu. Campaign 1977). Ziridava, X. 101–122. o.

Barbu M., – Zdroba M., 1979. *Barbu M., – Zdroba M.:* Cercetările arheologice de la Arad–Vladimirescu. Campania 1978 (Les recherches archéologiques d'Arad–Vladimirescu de l'année 1978). Ziridava, XI, 1979, 181–194. o.

Bakay K., 1965. *Bakay K.:* Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihez (Archäologische Studien Zu Fragen der ungarischen Staatsgründung). DuDolg., 1. 1965.

Bakay K., 1967. *Bakay K.:* Archäologischen Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisierung des fürstliches Heeres. Acta Arch. Hung. 19. 1967. 105–173. o.

Băcueţ-Crişan S. – Băcueţ-Crişan D., 2003. *Băcueţ-Crişan S. – Băcueţ-Crişan D.:* Cercetări arheologice pe teritoriul oraşului Zalău. Zalău, 2003.

Bejan A. – Moga M., 1979. *Bejan A. – Moga M.:* Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timiş). Tibiscus, 5. 1979. 159–169. o.

Blăjan M. – Popa Al., 1983. *Blăjan M. – Popa Al.:* Cercetările arheologice de la Alba-Iulia–„Staţia de Salvare" (Recherches Archeologiques a Alba-Iulia–„Staţia de Salvare"). MCA, 15. 1983. 375–380. o.

Bóna I., 1995. *Bóna I.:* Az Árpádok korai várairól. Debrecen, 1995.

Bóna I., 1997. *Bóna I.:* Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. Acta Arch. Hung. 49. 1997. 345–362. o.

Bóna I., 1998. *Bóna I.:* Az Árpádok korai várairól. Debrecen, 1998.

Chidioşan N., 1965. *Chidioşan N.:* Mormântul din perioada feudalismului de la Galoşpetreu (Raion Marghita) (Das Grab von Galoşpetreu (Raion Marghita) aus der frühfeudalen Zeit). Studii şi Comunicări, 12, 1965. 237–243. o.

Ciugudeanu H., 1996. *Ciugudeanu H.:* Anul 1000 la Alba-Iulia. Între arheologie şi istorie. Catalogul expoziţiei Muzeul Naţional al Unirii Alba-Iulia. Alba-Iulia, 1996.

Ciugudeanu H. – Dragotă A., 2001. *Ciugudeanu H. – Dragotă A.:* Cercetări arheologice la Alba Iulia – Pâclişa: descoperirile halstatiene şi medievale timpurii (Campania din anul 2000) (Archaelogical Research at Alba Iulia–Pâclişa: the Halstatt and Early Middle Age Discoveries (the 2000 campaign). Apulum, XXXVIII, 2001. 1. 269–280. o.

Cosma C., 1994. *Cosma C.:* Morminte din secolele IX-X. p. Chr. descoperite la Zalău (jud. Sălaj), EphNap, 4. 1994. 323–330. o.

Cosma C., 2002. *Cosma C.:* Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII–X. d. H. Cluj-Napoca, 2002.

C. E. 2002. *Cosma C.:* Civilizaţia medievală timpurie din Transilvania: rit şi ritual funerar în secolele IX–XI. Ed.: *Ciugudeanu H. – Dragotă A.*, Alba Iulia, 2002.

C. C. A. *Cosma C.:* Cronica Cercetărilor Arheologice din România-campania anului 2001. Bucureşti, 2002.

Cosma C., 2003. *Cosma C.:* Cronica Cercetărilor Arheologice din România-campania anului 2002. Bucureşti, 2003.

Cosma C., 2007. — *Cosma C.:* Cronica Cercetărilor Arheologice din România-campania anului 2006. Bucureşti, 2005.

C. E. 2006. — *Cosma C.:* Catalogul expoziţiei. Habitat–Religie–Etnicitate: descoperiri arheologice din secolele IX–XI. în Transilvania (Habitat–Religion–Ethnicity: 9th–11th Century Archaelogical Finds in Transilvania). Ed.: *Ciugudeanu H. – Pinter K. Z. – Rustoiu G. T.*, Alba Iulia, 2006.

Dienes I., 1961. — *Dienes I.:* A honfoglaló magyarok. In: A kisvárdai vár története. Szerk.: *Éri I.,* Kisvárda, 1961.

Dienes I., 1972. — *Dienes I.:* A honfoglaló magyarok. Budapest, 1972.

Dörner E., 1970. — *Dörner E.:* Cercetări si săpături arheologice în judetul Arad. MCA, 1970. 9. 445–465. o.

Dragotă A. – Brânda D. S., 2001. — *Dragotă A. – Brânda D. S.:* Necropola medieval-timpurie de la Alba Iulia–str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brânduşei). Săpăturile de salvare din anul 1999. Apulum, 38. 2001. 1. 289–318. o.

Dragotă A. – Rustoiu G. T. – – Deleanu V. – Cordoş Cr. – – Crişan M. – Urian M. C. – – Kudler A., 2005. — *Dragotă A. – Rustoiu G. T. – Deleanu V. – Cordoş Cr. – Crişan M.– – Urian M. C. – Kudler A.:* Necropola medievală timpurie de la Alba Iulia str. Brânduşei (III) (The Early Medieval Cemetery from Alba Iulia – Brânduşei Street-III). Apulum, XLII. 201–228. o.

Draşovean Fl. – Ţeicu D.– – Munteanu M., 1996. — *Draşovean Fl. – Ţeicu D.– Munteanu M.:* Hodoni. Locuirile neolitice şi necropola medievală timpurie. Reşiţa, 1996.

Draşovean F. – Benea D. – – Mare M. – Muntean M. – –Tănase D. – Crănguş M. – – Chiu F. – Micle D. – – Vlascici S. R. – Szentmiklosi A. – – Ştefănescu A. – – Timoc C., 2004. — *Draşovean F. – Benea D. – Mare M. – Muntean M. – Tănase D. – – Crănguş M. – Chiu F. – Micle D. – Vlascici S. R. – Szentmiklosi A., – – Ştefănescu A. – Timoc C.:* Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăviţa. Timişoara, 2004.

Drâmbăreanu M. – Rodean N. – Gligor A. – Moga V. – Anghel D., 1998. — *Drâmbăreanu M. – Rodean N. – Gligor A. – Moga V. – Anghel D.,* O nouă necropolă medieval-timpurie descoperită la Alba-Iulia. Apulum, 35. 1998. 187–210. o.

Dumitraşcu S., 1983. — *Dumitraşcu S.:* Podoabe şi piese de îmbrăcăminte din mileniul I. e. n. Crisia, 13. 1983. 33–142. o.

Fehér G., 1958. — *Fehér G.:* Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. Acta Arch. Hung. 8. 1958. 269–318. o.

Fodor I., 2000. — *Fodor I.:* A bécsi szablya és a prágai kard. Szeged, 2000.

Fodor I., 2001. — *Fodor I.:* Az államalapítás korának hadserege. MMF, 98. 2001. 17–39. o.

Füredi Á., 2003. — *Füredi Á.:* Honfoglalás kori temető Kálon (Cemetery in Kál from the Age of the Hungarian Conquest), BMMK, 24–25. 2003. 331–352. o.

Gáll E., 2004–2005. — *Gáll E.:* Analysis and Comparison of Burial Customs in the 10–11th Century in the Transylvanian Basin, Crişana and Banat. Dacia N. S. 48–49. 2004–2005. 334–454. o.

Gáll E., 2007. — *Gáll E.:* Az S végű hajkarikák az Erdélyi-medenécben való elterjedése kapcsán tett időrendi észrevételek. Egy vita lezárására tett kísérlet, AS, 2007. s. a.

Gáll E., 2008. — *Gáll E.:* Honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek és szórványleleteinek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban. Budapest. PhD. diszertáció.

Gáll E. – Gergely B., 2004–2007. — *Gáll E. – Gergely B.:* Necropolele şi descoperirile izolate de la Cluj şi situaţia transilvană în secolul al X-lea, AMN, 41–44. 2004–2007. 9–39. o.

Gáll E. – Tanase D., 2008. — *Gáll E. – Tanase D.:* Kisléghy Nagy Gyula X–XI. századi ásatásai, Opuscula Hungarica, 2008. s. a.

Gergely B. – Gáll E., 2007. — *Gergely B. – Gáll E.:* A kolozsvári Kalevala utcai honfoglalás kori temető, Dolg.Új, II. 2007. s. a.

Györffy Gy., 1958. — *Györffy Gy.:* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig, Századok, 92. 1958. 565–615. o.

Hampel J., 1900. — *Hampel J.:* A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútfői. Szerk.: *Pauler Gy. – Szilágyi S.,* Budapest, 1900. (reprint 1995). 507–826. o.

Hampel J., 1907. — *Hampel J.:* Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.

Heitel R. R., 1986. — *Heitel R. R.:* Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba-Iulia.(1968–1977). II. Piese de metal., SCIVA, 37. 1986. 3. 233–249. o.

Herepey Á., 1896. — *Herepey Á.:* A gombási népvándorláskori sírokról, Arch. Ért. 16. 1896. 426–430. o.

Horedt K., 1966. — *Horedt K.:* Die Ansiedlung von Blandiana, rayon Orăştie, am Ausgang des ersten jahrtausends u.Z. Dacia, 10. 1966. 261–289. o.

Horedt K., 1986. — *Horedt K.:* Siebenbürgen im Frühmittelalter, Bonn, 1986.

Jelentés, 1940. — Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1908. és 1909. állapotáról. Sepsiszentgyörgy, 1940.47–48. o.

Karácsonyi J., 1903. — *Karácsonyi J.:* A bihari honfoglalás kori lovassírról. Arch. Ért. 23. 1903. 67. 405–412. o.

K. K. 1996. — A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: *Fodor István*, Budapest, 1996.

Kisléghi Nagy Gy., 1904. — *Kisléghi Nagy Gy.:* Lovas halomsírokról Torontál megyében, Arch. Ért. 24. 1904. 417–421. o.

Kisléghi Nagy Gy., 1907. — *Kisléghi Nagy Gy.:* Arankavidéki halmok (Torontál m.), Arch. Ért. 27. 1907. 266–279. o.

Kisléghi Nagy Gy., 1911. — *Kisléghi Nagy Gy.:* Torontál megye őstörténete (Die Urgeschichte des Komitats Torontál). In: Borovszky S.: Torontál vármegye (Das Komitat Torontál). 1911. 321–322. o.

Kiss L., 1938. — *Kiss L.:* A geszterédi honfoglalás kori sírlelet (Der altungarische Grabfund von Geszteréd.). Arch. Hung. 24. 1938.

Kordé Z., 1994. *Kordé Z.:* Bogát. In: Korai Magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk.: *Kristó Gy.,* Budapest, 1994. 116. o.

Kovács I., 1942. *Kovács I.:* A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglalás kori temető. (Der landnahmezeitliche Friedhof von Kolozsvár–Zápolya Gasse.), Közl. 2. 1942. 85–118. o.

Kovács L., 1995. *Kovács L.:* Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban (A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja). In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: *Koszta L.,* Szeged, 1995. 291–308. o.

Kristó Gy., 1997. *Kristó Gy.:* A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. Rendhagyó válasz bírálóimnak, Századok, 131. 1997. 234–275. o.

Lakatos A., 2003. *Lakatos A.:* 10–11. századi temető Köröstarján–Csordásdombon (Tărian, Romania) (Cemetery of the 10–11th Centuries at Köröstarján–Csordásdomb[Tărian, Romania]), Arch. Ért. 128. 2003. 211–227. o.

Lakatos A., 2005. *Lakatos A.:* Honfoglalás kori sírok Nagyszalonta–Halomdombról (Salonta, románia) (Gräber aus der ungarischen Landnahmezeit in Nagyszalonta–Halomdomb (Salonta, Rumänien, CommArchHung. 2005. 481–492. o.

László Gy., 1942. *László Gy.:* A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető, EM, 47. 1942. 578–584. o.

László Gy., 1943. *László Gy.:* A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben, Cluj, 1943.

László Gy., 1944. *László Gy.:* A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.

László Gy., 1988. *László Gy.:* Árpád népe. Budapest, 1988.

Medeleţ Fl. – Tănase D. – – Gáll E., 2001. *Medeleţ Fl. – Tănase D. – Gáll E.:* X. századi honfoglaláskori temetőrészlet Vejtén (Temes megye, Románia), Arch. Ért. 126. 2001. 1–2. 99–102. o.

Mesterházy K., 1980. *Mesterházy K.:* Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980.

Mesterházy K., 1981. *Mesterházy K.:* Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. Fol. Arch. 32. 1981. 211–223. o.

Mesterházy K., 1995. *Mesterházy K.:* A magyar fejedelem és kísérete a 10. században (The Reingning Princes of Hungary and Their Retinue in the 10th Century), Századok, 129. 1995. 5. 1033–1052. o.

Mesterházy K., 1998. *Mesterházy K.:* Társadalmi strukturák régészeti vizsgálata (Die Archäologische Untersuchung der Gesellschaftlichen Strukturen). In: Az Alföld társadalma. Szerk.: *Novák L.,* AMMK, VIII. Nagykőrös, 1998. 19–45. o.

Nagy G., 1893. *Nagy G.:* A magyarhoni lovassírok. Arch. Ért. 13. 1893. 223–234. o.

Nagy G., 1893. b. *Nagy G.:* A régi kunok temetkezése, Arch. Ért. 13. 1893. 313–323. o.

Nagy G., 1906. *Nagy G.:* Karoling kori kard, Arch. Ért. 26. 1906. 129–135. o.

Németi J., 1986–1987. *Németi J.:* Descoperiri arheologice din teritoriul localităţii Moftinu Mic (jud. Satu Mare.) (Archäologische Entdeckungen auf dem Gebiet des Dorfes Moftinu Mic [Krei Satu Mare]), StComSatuMare, VII-VIII, 1986–1987. 101–137. o.

M. Nepper I., 2002. *M. Nepper I.:* Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. Budapest–Debrecen, 2002.

Pinter K. Z. – Luca S. A., 1995. *Pinter K. Z. – Luca S. A.:* Necropola medieval timpurie de la Orăştie-Dealul Pemilor. Punctul X2/1992-93. Corviniana, 1995. 17–44. o.

Popescu D., 1956. *Popescu D.:* Cercetări arheologice în Transilvania. Săpăturile de la Vărşand. MCA, 2. 1956. 125–143. o.

Pulszky F., 1897. *Pulszky F.:* Magyarország archaelógiája I–II. Budapest, 1897.

Radu O., 1972. *Radu O.:* Descoperiri întămplătoare la Ciacova, jud. Timiş (Durch zufall entdekcte archäologische Funde in Ciacova, Timis c.), Tibiscus, 2. 1972. 61–63. o.

Rădulescu A. – Gáll E., 2001. *Rădulescu A. – Gáll E.:* Ein landnahmezeitlichen Gräberfeld in Temesvár (Timişoara)–Csóka erdő (Romania), Acta Arch. Hung. 52. 2001. 155–193. o.

Reuter T., 1997. *Reuter T.:* The Recruitment of Armies in the Early Middle Ages: What can We Know? Military Aspects of Scandinavian Society. Ed.: *A. Nørgård Jørgensen – B. L. Clausen,* Copenhagen, 1997. 32–37. o.

Réthy L., 1898. *Réthy L.:* Két Árpádkori temető Arad megyében, Arch. Ért. 18. 1898. 124–131. o.

Révész L., 1994. *Révész L.:* Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: *Kovács L.,* 1994. 139–150. o.

Révész L., 1996. a. *Révész L.:* A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.). Miskolc, 1996.

Révész L., 2006. *Révész L.:* Honfoglalás kori sír az alsó-austriai Gnadendorfban, Csodaszarvas, II. 2006. 3–40.

Roska M., 1913. *Roska M.:* Árpádkori temető Vajdahunyadon, Dolg., IV. 1913. 166–198. o.

Roska M., 1914. *Roska M.:* Árpád-kori temető Várfalván (Cimetiere Arpades a Varfalva.), Dolg. V. 125–168., 167–187. o.

Roska M., 1936. *Roska M.:* A honfoglalás és Erdély. In: A történeti Erdély. Szerk.: *Asztalos M.,* Budapest, 1936. 162–173. o.

Roska M., 1944. *Roska M.:* A gyulafehérvári (Alba Iulia, Alsófehér M.) viking bronzkardok (Das Wikinger Ortband aus bronze von Gyulafehérvár [Alba Iulia] kom. Alsó-Fehér [Alba de Jos]), Közl. IV. 1944. 102–108. o.

Rusu M. – Dörner E., 1962. *Rusu M. – Dörner E.:* Săpătura de salvare de la Şiclău, r. Criş, reg. Crişana, MCA, VIII. 1962. 705–712. o.

Sahlins M. D., 1963. *Sahlins M. D.:* „Poor Man, Rich Man, Big-man, Chief: Political Types in Melanesia and Polynesia.” CSSH, 5. 1963. 283–303. o.

Steuer H., 1979. *Steuer H.:* Frühgesschictlichen Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Zur Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials. In: Geschichtswisseschaft und Archäologie. Ed.: *Jankuhn H. – Wenskus R., R.* Vortäge und Forschungen 22. Sigmaringen, 1979. 595–633. o.

Száraz A., 1893. *Száraz A.:* Nagyváradi lelet, Arch. Ért. 13. 1893. 140–142. o.

Székely Z., 1945. *Székely Z.:* Adatok a Székelyföld népvándorlás korához, Sepsiszentgyörgy, 1945.

Szőke B., 1962. *Szőke B.:* A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. 1. Budapest, 1962.

Tănase D. – Bejan A. – – Gáll E. – Kalciov Gh., 2004. *Tănase D. – Bejan A. – Gáll E. – Kalciov Gh.:* Dudeştii Vechi-Movila lui Dragomir-fragment de necropolă din secolul al X-lea, Arh. Med., V. 2005. 27–43. o.

Vlassa N., 1967. *Vlassa N.:* Tot despre locul de descoperire a sabiei „de la Moreşti.” AMN, 4. 1967. 511–512. o.

Zdroba M. – Barbu M., 1976. *Zdroba M. – Barbu M.:* Săpăturile arheologice de la Felnac şi Vladimirescu (rapoarte preliminare) (Die Erdfestung Vladimirescu), Ziridava, VI. 1976. 47–56. o.

1. térkép. Lehetséges „katonai kíséretek” felosztása a leletanyaguk alapján.

2. térkép. Szablya- és kardlelőhelyek és mennyiségük az Erdélyi-medencében. a Partiumban és a Bánságban. (Gáll E., 2008., 48. sz. térkép nyomán.)

3. térkép. Kolozsvár honfoglalás kori lelőhelyeinek topográfiai elhelyezkedése:
1.) Farkas utca; 2.) Heltai utca; 3.) Szántó utca; 4.) Zápolya utca (Külső Farkas utca);
5.) Kalevala I. lelőhely; 6.) Kalevala II. lelőhely; 7.) Fluturilor utca.
(Gáll E. – Gergely B., 2007., II. tábla nyomán.)

4. térkép. A X. század és a XI. század első harmadának temetőtípusai

5. térkép. XI. századi temetőtípusok.
(Gáll E., 2008., 70. sz. térkép nyomán.)

1. tábla. Arad–Csálya, X. sír, 1–2.

2. tábla. Kolozsvár-Zápolya utca, 10. sír (1.), Marosgombás-1905., (2.).

3. tábla. Nagykomlós, szórványlelet, 1–27.

4. tábla. Temesvár-Csóka erdő, „A” sír, 1–8., „B” sír, 1–5.

5. tábla. Gyulafehérvár-Brânduşei utca 1999-ben feltárt temetőrészének fordított tájolású és kőpakolásos temetkezései.

TÁBLÁZATOK

1. Kolozsvár-Zápolya utca

	Arany (g)	*Ezüst (g)*	*Aranyozott ezüst (g)*	*Bronz (g)*
1. sír	–	36,9	–	16,7
2. sír	–	0,2	–	–
3. sír	–	–	–	–
4. sír	–	2,0	–	–
5. sír	–	14,1	–	–
6. sír	–	3,8	–	–
7. sír	–	0,4	–	3,1
8. sír	–	–	–	13,2
9. sír	–	–	–	–
10. sír	–	0,8	1,1	13,8
11. sír	0,1	61,2	–	40,4
Összesen	0,1	118,6	1,1	92,2

2. Németszentpéter-G. A. S. területe

	Arany (g)	*Ezüst (g)*	*Aranyozott ezüst (g)*	*Bronz (g)*
Magányos sír	–	181,4	–	8,7

3. Nagyteremia-Stock Kristóf földje

	Arany (g)	*Ezüst (g)*	*Aranyozott ezüst (g)*	*Bronz (g)*
X. sír	–	96,8	95,3	17,7

Erwin Gáll

ON POSSIBLE SOCIAL CLASSIFICATION OF CEMETERIES IN THE TRANSYLVANIAN BASIN, THE PARTIUM AND THE BANAT – SOME DIFFICULTIES OF THIS CLASSIFICATION

Questions and Assumptions

Summary

The Hungarian *'nomadic state',* a new archaeological culture that appeared in the Carpathian Basin in the 10th century, established military centers in the eastern part of the basin (Upper-Tisza region, Kolozsvár [Cluj-Napoca], Bihar) as well, focusing considerable military capacity there. Contrary to the stereotypes that have survived to the present day, these lands were not devastated, but by conquering and slowly but steadily integrating the people(s) living there the new state added major masses to the common people, changing at the same time the cultural character of the region. The assimilation is perceptible mainly in the borderlands of the Carpathian Basin, in some cemeteries of the Transylvanian Basin it is traceable even in archaeological finds.

Studying the cemeteries in Kolozsvár (Alba Iulia) from an ethnocultural perspective suggests that people(s) of different origin were also buried there; their burial customs indicate a group leaving cremation for skeletal interment. This fact is also supported by the large number of Slavic place names around Kolozsvár. It is assumpted that besides the South Slavs arriving in the Transylvanian Basin as a consequence of the Bulgarian conquest, there must have been a considerable number of other Slavic peoples living there as a result of settlings under Avar rule, mainly in mountainous regions. These peoples were not destroyed but integrated by conquering Hungarians. It is of course difficult to find archaeological guidelines to the extent and pace of the assimiliation of the peoples living in the conquered territories in the first two third of the 10th century. Similar to the Transylvanian Basin, the new conquerors' cemeteries in Partium and Banat (Sikló [Siklău], Köröstarján [Tărjan], Kismajtény [Moftinu Mic], Újvár [Uivar]) are also supposed to have foreign people. Thus we were lead to the conclusion that the social differentiation within these cemeteries need to be looked into, which in some cases might surely reveal ethnocultural differences as well.

Hungarian King St. Stephen's work of founding the kingdom and adopting Western European patterns laid on ready-made structures. His efforts started the political unification of the Carpathian Basin under the flag of Western Christianity. Archaeological traces of King St. Stephen's politics are the castles, castle cemeteries, and the cemeteries of the then-evolving system of villages, but archaeology has found very few ethnocultural signs in these.

Erwin Gáll

SUR LE CLASSEMENT SOCIAL POSSIBLE DES CIMETIERES DU BASSIN TRANSYLVANIEN, DU PARTIUM ET DU BANAT ET SUR LES PIEGES DE CE CLASSEMENT

Questions et hypothèses

Résumée

La nouvelle culture archéologique apparue dans le Bassin des Carpates, à savoir l'«*État nomade*» hongrois du 10e siècle créa des centres militaires aussi dans la partie Est du bassin (région de la Haute-Tisza, Kolozsvár, Bihar) où se concentrèrent d'importantes forces armées. Contrairement aux stéréotypes qui persistent, ces régions ne furent pas dévastées. La conquête ou l'intégration progressive de la population (des populations) locale(s) augmentèrent considérablement la masse des gens du commun, ce qui transforma le caractère culturel de ces régions. L'assi-

milation laissa également des traces archéologiques dans certains cimetières du Bassin transylvanien, à la périphérie du Bassin des Carpates.

Du point de vue ethnoculturel, une (des) population(s) d'origine étrangère enterra (enterrèrent) également leurs morts dans les cimetières de Gyulafehérvár; selon leurs coutumes funéraires, il s'agit d'une population en voie de passer de la crémation à l'inhumation. Les noms slaves de localités découverts en grand nombre corroborent également cette thèse. On peut supposer qu'outre les peuples slaves du Sud apparus dans le Bassin transylvanien en raison de la conquête bulgare, d'autres populations slaves furent établies en grand nombre sous la domination des Avars, principalement dans les zones montagneuses. A l'issue de l'arrivée des Hongrois sur ce territoire, cette population ne fut pas détruite, mais intégrée. Naturellement, il est difficile de démontrer du point de vue archéologique le degré et la rapidité de l'assimilation de la population des zones conquises dans les deux premiers tiers du 10e siècle. Comme dans le Bassin transylvanien, des personnes d'origine étrangère devraient se trouver également dans les cimetières des nouveaux conquérants situés dans le Partium et le Banat (Sikló [Siklău], Köröstarján [Tărjan], Kismajtény [Moftinu Mic], Újvár [Uivar]). Par conséquent, nous estimons qu'il faudrait étudier les différences sociales au sein de ces cimetières qui pourraient parfois déceler des différences ethnoculturelles.

L'action menée par saint Étienne pour la création d'un État selon le modèle occidental fut basée sur des structures établies. Son action permit d'engager l'unification politique du Bassin des Carpates sous la bannière du christianisme occidental. Les forts et les cimetières des forts, ainsi que les cimetières du réseau de villages en formation constituent les vestiges archéologiques de la politique de saint Étienne, mais il n'est pratiquement plus possible d'y identifier des caractéristiques ethnoculturelles.

Erwin Gáll

ÜBER DIE MÖGLICHE GESELLSCHAFTLICHE EINORDNUNG DER FRIEDHÖFE DES SIEBENBÜRGER BECKENS, DES PARTIUMS UND DES BANATS, SOWIE DIE SCHWIERIGKEITEN DIESER EINORDNUNG

Fragen und Mutmaßungen

Resümee

Die neue, im Karpatenbecken erschienene archäologische Kultur, also der ungarische *„nomadische Staat"* des 10. Jahrhunderts, schuf auch im östlichen Teil des Beckens (Gegen der Oberen Theiß, Kolozsvár [Klausenburg], Komitat Bihar) Militärzentren, wo sie eine bedeutende militärische Kraft bündelte. Entgegen den bis heute gebräuchlichen Stereotypen vernichtete sie jedoch diese Gebiete nicht. Mit der Eroberung, sowie der langsamen, aber sicheren Integration des vor Ort lebenden Volkes, bzw. der vor Ort lebenden Völker vermehrte sie vielmehr die Massen des gemeinen Volkes in bedeutendem Maße und änderte gleichzeitig im Grunde den kulturellen Charakter dieser Regionen. Die Assimilierung kann in erster Linie in den Randgebieten des Karpatenbeckens und im Falle einzelner Friedhöfe des Siebenbürger Beckens auch aus archäologischer Sicht nachgewiesen werden.

Aus ethnisch-kultureller Sicht nutzte auch ein Volk, bzw. nutzten auch Völker anderer Herkunft die Friedhöfe von Gyulafehérvár (Alba Iulia/Karlsburg). Auf Grund ihrer Bestattungsrituale können wir über eine Bevölkerung sprechen, die von der Einäscherung auf die traditionelle Bestattung übergegangen ist. Diese Tatsache wird auch von dem slawischen Ortsnamensmaterial unterstrichen, das in der Gegend um Gyulafehérvár in großer Menge zum Vorschein gekommen ist. Es ist anzunehmen, dass wir im Siebenbürgischen Becken als Folge der Ansiedlungen während der Awarenherrschaft neben den südslawischen Massen, die als Folge der bulgarischen Eroberung erschienen sind, auch mit einer bedeutenden sonstigen Bevölkerung rechnen müssen, in erster Linie in den Berggebieten. Diese Bevölkerung wurde von der ungarischen Landnahme nicht vernichtet, sondern integriert. Aus archäologischer Sicht ist es natürlich schwierig nachzuweisen,

wie weit und wie schnell die auf den eroberten Gebieten lebende Bevölkerung in den ersten beiden Dritteln des 10. Jahrhunderts assimiliert wurde. Ähnlich dem Siebenbürger Becken sind voraussichtlich auch in den Friedhöfen der neuen Eroberer im Partium und im Banat (so in Sikló [Siklău], Köröstarján [Tărjan], Kismajtény [Moftinu Mic], Újvár [Uivar]) Menschen fremder Herkunft vorzufinden. Folglich sind wir der Ansicht, dass die gesellschaftliche Differenzierung innerhalb dieser Friedhöfe untersucht werden müsste, was in bestimmten Fällen wahrscheinlich auch mit ethnisch-kulturellen Unterschieden einhergeht.

Die staatsgründende, das westeuropäische Staatenmodell übernehmende Tätigkeit Stephan des Heiligen gründete auf fertigen Strukturen. Infolge seiner Tätigkeit begann die politische Vereinigung des Karpatenbeckens unter der Flagge des westlichen Christentums. Die archäologischen Denkmäler der Politik Stephans sind die Burgen und Burgfriedhöfe, bzw. die Friedhöfe dörflichen Charakters des sich herausbildenden Dorfnetzes, wobei jedoch in diesen ethnisch-kulturelle Charakteristika fast kaum mehr auszumachen sind.

Эрвин Галл

О ВОЗМОЖНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ КАТЕГОРИЗАЦИИ КЛАДБИЩ БАССЕЙНА ТРАНСИЛЬВАНИИ, ПАРЦИУМА И БАНАТА И О РИСКОВЫХ МОМЕНТАХ ТАКОЙ КАТЕГОРИЗАЦИИ

Вопросы и предположения

Резюме

Появившаяся в Карпатском бассейне новая археологическая культура, а именно венгерское „*Государство кочевников*" X века вызвала к жизни и военные центры, где были сосредоточены значительные военные силы. Однако в противоположность используемым по сей день представлениям эта культура не разрушила эти территориии, а завоевывая местное население, путем медленной, но верной интеграции его значительно умножала простонародные массы и одновременно практически изменила культурный характер этих районов. Эта ассимиляция может быть выявлена в периферийных районах Карпатского бассейна, а с археологической точки зрения – и в случае отдельных кладбищ Трансильванского бассейна.

В этнокультурном аспекте на кладбищах Дьюлафехервара осуществлялись захоронения других этнических народов. На основании обычаев захоронения можно говорить о народах, перешедших от кремации к скелетному захоронению. Это подчеркивается так же и тем фактом, что в районе Дьюлафехервара обнаружено много материала со славянскими именами и названиями. Можно предполагать, что наряду с южно-славянскими массами, появшимися в результате болгарских завоеваний, вследствие расселения народов во время аварского господства можно рассчитывать на другие славянские племена, в первую очередь в горных районах. Приход венгров на эти земли не уничтожил эти народы, а интегрировал их. Разумеется, с археологической точки зрения трудно выявить, на каком уровне и как быстро ассимилировались новые народы, пришедшие на завоеванные территории в первые две трети X века. Аналогично Трансильванскому бассейну можно предположить, что новые завоеватели являются инородцами и на кладбищах Парциума и Баната (Шикло, Керештарьян, Кишмайтень, Уйвар). Из этого следует, что имеется смысл исследовать социальную дифференциацию среди захороненных на этих кладбищах, что в некоторых случаях может определенно скрывать и этно-культуные различия.

Деятельность основателя венгерского гсоударства Святого Стефана, перенявгшено западно-европейскую государственную модель, основывалась на готовых структурах. Посредством его деятельности началось политическое объединение Карпатского бассейна под знаменем западного христианства. Археологические памятники политики Святого Стефана крепости и крепостные кладбища, а также деревенские кладбища сети деревень, однако с археологической точки зрения в них мы уже едва можем выявить этнокультурные признаки.

UHRMAN IVÁN

AZ UTOLSÓ TÖRZSFŐ VAGY AZ ELSŐ PARASZTVEZÉR?

Az úgynevezett Vata-felkelés*

Köztudott, hogy az 1046-os esztendő a magyar történelem számos válsága közül az egyik legsúlyosabbat hozta magával. Mindaz, amit a megelőző évtizedekben Szent István király és elődei megteremtettek – vagyis a fiatal keresztény, feudális jellegű magyar állam – a megsemmisülés szélére került. Szent István közvetlen (kijelölt!) utóda, Péter, nyolcéves[1] uralkodása alatt immár másodszor fordította szembe önmagával lényegében a magyar társadalom egészét.

A kibontakozott felkelés átgondolt, tervszerű stratégiájával is felhívja magára a figyelmet. Bár a korszakra vonatkozó, legkorszerűbb hadtörténeti munkájában Kristó Gyula csupán a hadiesemények szűkszavú áttekintésére szorítkozik,[2] a krónika elbeszélése világosan tanúsítja a fentieket. Már az sem mellékes mozzanat, hogy a tényleges hadmozdulatokat megelőzően „három kikiáltót" küldenek „igen gyors lovakon", ráadásul „éjszaka"[3] a király táborába, akik ott közhírré teszik a felkelők programját, beleértve, hogy „…vesszen Péter emléke németjeivel és olaszaival együtt örökre és tovább"[4]. Ennek közzététele az uralkodó környezetében arcátlan vakmerőség volt, de a hármak (nyilván gyors lovaiknak és nagyszerű lovaglótudományuknak köszönhetően) sikeresen és ép bőrrel véghezvitték, aminek pedig nem csupán demonstratív célja lehetett: joggal számítottak rá, hogy Péter seregében ez a megaláztatás már a harcot megelőzően demoralizálódást fog kiváltani.

Péter, aki ekkor Komárom megye területén tartózkodott seregével, a fejleményeket látva megpróbált gyorsan eljutni reprezentatív székvárosába, Székesfehérvárra, hogy oda bevéve magát vehesse fel a harcot ellenségeivel. Csakhogy mire odaért, „…a magyarok…elfoglalván a város bástyáit és harangtornyait…őt kizárták."[5] E „magyarok" alatt hagyományosan Székesfehérvár saját lakosságát szokták érteni,[6] pedig kérdés, hogy a király fegyvereseivel szemben ezek tudták volna-e tartani a várat. Valószínűbbnek látszik, hogy a lázadó sereg ért ide hamarabb, mint a király, s foglalta el amaz elől tulajdon

---

* Ajánlom e tanulmányt Kristó Gyula professzor emlékének, akit nem volt szerencsém személyesen ismerni, de könyvein, tanulmányain keresztül tizenéves korom óta egyik fő példaképem, s ilyen értelemben mesterem volt. Életében nem egyszer vitába szálltam vele, s fogom még tenni bizonnyal holtában is: bíráló megjegyzéseim azonban itt és máshol mindig csak egy-egy konkrét álláspontjára vonatkoznak (többek között az ő műveiből tanultam, hogy ilyenkor nincs helye a személyes tisztelet szempontjainak!), s legkevésbé sincs szándékuk kisebbíteni múlhatatlan érdemeit.

[1] Ebből hármat (1041–1044) ténylegesen nem uralkodott, hanem száműzetésben töltött, a trónon ezalatt Aba nembeli Sámuel ült, aki azonban a korabeli jogi felfogás szerint egyértelműen bitorlónak minősül.

[2] *Kristó* 2003. 77–78. o.

[3] 14. sz. krónikakompozíció 82.: „…in equis velocissimis nocte tres precones…" SRH I. 338. o., magyarul: ÁKÍF 395. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

[4] Uo.: „...cum suis Teutonicis et Latinis, Petri pereat memoria in eternum et ultra." SRH I. 338–339. o.

[5] Uo.: „…Hungari… occupantes campanilia et turres civitatis… illum excluserunt."

[6] Lásd *Pauler* 92. o.: „Fehérvár is a felkeléshez csatlakozott". Vö. *Györffy* 1987. 376. o.: „…a városlakók elfoglalták a tornyokat és bezárták a városkapukat Péter előtt…"

székvárosát.[7] Péter ezután Moson felé indult, hogy kimenekülhessen Ausztriába, de ellenfelei másodszor is megelőzték: „…az ország kapuit és kijáratait előbb elfoglalták."[8] A csapdába esett uralkodó ezután jobbnak látta, ha elfogadja a felkelés élére állt trónkövetelő, András herceg békeajánlatát, aki azonban tőrbe csalatta és megvakíttatta őt.

Ezen események értékelésénél persze komoly nehézséget jelent, hogy semmilyen konkrét információnk nincs Péter, s alig valami a lázadók katonai erejéről, annak akár létszámát, akár összetételét tekintve. András és fivére, Levente vitán felül hatalmas tömegbázissal rendelkeztek: az ország teljes magyar (és nyilván kabar) lakossága őket támogatta, de még az idegen származású keresztény főpapság egy része is hajlott arra, hogy melléjük álljon.[9]

Mi több, az *Altaichi Évkönyvek* szerint András „…mérhetetlen sokaságú zsoldos sereget hozott magával…"[10] Ennek a híradásnak a szakirodalomban nem egyszer hitelt adtak: így beszélt Györffy „igen erős orosz katonai kíséret"-ről,[11] Marczali pedig éppen „roppant, oroszokból és besenyőkből álló zsoldos sereg"-ről.[12] Nem árt azonban óvatosnak lennünk. Az *Évkönyvek* kétségen kívül hiteles információkat őriznek: Hóman vagy egy feltételezett András-kori szövegre, vagy a Salamon király Németországba menekülésével összefüggő élőszóbeli közlésekre vezeti őket vissza.[13] Ám mint Kristó Gyula rámutatott: I. András propagandája mellett itt-ott szót kap e feljegyzésekben az I. Andrással háborúban álló németség magyarellenes ingerültsége is![14] Ez pedig indokolja, hogy András győzelmét (illetve a német hűbéres Péter bukását) a nagy létszámú, ráadásul idegen haderővel magyarázzák, illetve kisebbítsék jelentőségében.

Ha elfogadjuk, hogy a felkelés során Péter erői ellen az ősi, steppei harcmodort alkalmazták sikerrel (erről lásd alább!), úgy ezt oroszok aligha tehették. Besenyők igen, de azzal András aligha növelte volna a maga népszerűségét, ha besenyő portyázókat szabadít saját népére.

S ne feledjük: a krónika a 82. fejezetben leszögezte, miért járult hozzá András és Levente a tömegek pogány szellemű követeléseihez: „…máskülönben ugyanis nem harcoltak volna Péter király ellen Endréért és Leventéért."[15] Szükségük lett volna-e az ilyen – különösen külföldről nézve – gyanús és rossz hírt keltő haderőre, ha egy hatalmas idegen zsoldossereg élén érkeztek volna? Úgy látszik tehát, ha egyáltalán hoztak valami sereget magukkal Kijevből, az aligha lehetett meghatározó létszámú. Fő erejük az itthon hozzájuk csatlakozókból állhatott. S ekkor, alig több mint százötven évvel a honfoglalás után

---

[7] Így értelmezte már *Karácsonyi* 1926. 100. o.

[8] 14. sz. krónikakompozíció 85.: „…portas et exitus regni primo occupaverunt…" SRH I. 342. o.

[9] Uo. 83–84. o.

[10] Annales Altahenses maiores 708–1073. CFH 205. ad. a. 1046. 99. o.: „…inmensam multitudinem conducticii exercitus secum advexisset…" magyarul: ÁKÍF 256. o. (Ford. *Makk Ferenc.*)

[11] *Györffy* MT 847. o.

[12] *Marczali* 1911. 82. o.

[13] *Hóman* 2003. (1923.) 252. o. lásd még *Váczy* (1941/42. 307. o.) – ő inkább az utóbbi lehetőség mellett van, akár *Kristó Gyula* (1974. [B]. 588–589. o.)

[14] *Kristó* uo.

[15] 14. sz. krónikakompozíció 82.: „…aliter enim non pugnabant contra Petrum regem pro Endre et Leuente." SRH I. 337. o., magyarul: ÁKÍF 394. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

még a szabad közrendűek nagy része is alkalmasint bármikor könnyen hadra fogható, harcra képzett ember volt – valamilyen szinten.

Itt most nem kívánunk kitérni a szakirodalomban még megnyugtatóan le nem zárt vitára arról, hogy a specializálódottabb katonai elit, a *milites* rétege milyen mértékben volt már jelen, sőt, vált meghatározóvá a kalandozások korában is, avagy csak Szent István idején erősödött meg.[16] Azt mindenesetre Kristó is elismeri, hogy a szent király által kialakított új hadszervezetben e katonák már szociálisan elváltak a szükség esetén ugyancsak mozgósítható közszabadoktól, mindenekelőtt az ún. várnépektől.[17] Fel kell tételezni, hogy e különbség nem csak szociális, de hadászati vonatkozású is volt.

Nem tudjuk hát, mennyi volt a hercegek táborában a királyi várszervezetből (esetleg ispánjaikkal együtt) átálló vitézek száma; csupán gyaníthatjuk, hogy a meghatározó többséget nem ők alkották. „A »régi szokások«, a »régi törvény« visszaállítását követelő, heterogén összetételű tömeg nagyobb részét az új szokások, rend és vallás által legjobban érintett kis vagyonú közszabadok alkothatták. Csattanós bizonyítékát adták annak, hogy ha a szükség úgy kívánta, harcolni is tudnak." – vélekedik postumus összegző művében Bolla Ilona,[18] s nem kívánunk vele vitatkozni. A Péter haderejét alkotó német és olasz lovagok létszámáról is csak az a szubjektív adatunk van, melyet a krónika nyilván az előszóbeli magyar hagyományból merített: hogy tudniillik jóval többen voltak a kívánatosnál.

Ám talán megkockáztathatjuk, hogy esetünkben a küzdelem elsősorban nem is a létszámon múlott. Az elbeszélésből világosan kitűnik, hogy itt kétféle hadvezetés, kétféle katonai hagyomány kerül szembe egymással. A Pétert körülvevő németek és olaszok értelemszerűen a korabeli európai nehézlovas harcmodort képviselték,[19] András és Levente hívei viszont még az ősi, steppei, lovasnomád hadi kultúrát. S ezúttal (91 évvel Augsburg után!) ez utóbbi újra remekül bevált az előbbi ellen. Talán kimondhatjuk: a felkelők serege gyorsaságával kerekedett a király fölé.

Csakhogy a gyorsaság persze önmagában keveset ért volna, ha az egyes hadmozdulatokat nem irányítja értő, a lovasnomád taktikát jól ismerő, de a nyugati, lovagi hadászatban sem járatlan (vagyis: magasabb képzettségű) hadvezér, aki láthatóan Péter minden egyes lépését előre ki tudja számítani, s így minden alkalommal megelőzi.

Kérdésünk: ki lehetett ez a jelentős hadvezér?

A szakirodalomban a most leírt felkelés pogánylázadás, illetve Vata-felkelés néven ismert. Eszerint a hadmozdulatok irányítója, az egész lázadás fővezére Vata lett volna,[20] ideológiája pedig a „pogányság" – vagyis a keresztény térítés előtti, ősi magyar vallás.

Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy ez a közkeletű felfogás mennyire helytálló. S bár e kérdés önmagában is izgalmas, súlyát növeli, hogy Vata szerepét ugyanakkor a legellentétesebb módon igyekeztek megvilágítani az egyes kutatók.

---

[16] *Györffy* 1977. (A) 143–145. o.; *Uő* 1977. (B) 41–43. o.; *Kristó* 2003. 232–234. o.

[17] *Kristó* 2003. 140–148., 254–256. o.

[18] *Bolla* 20–21. o.; lásd még *Acsády* (34–35. o.) részletes áttekintését a Szent István korabeli „munkáselemek" helyzetéről.

[19] *Kristó* 2003. 238–240. o.

[20] *Uő* 1983. (1965.) 93. o. a könyvbeli változatnak mindjárt legelső mondatában: „…alapvetően fontosnak tartjuk a mozgalom vezetője, Vata személye kérdésének tisztázását."(Kiemelés tőlem: U. I.)

A legizgalmasabb probléma éppen ez: hogy a felkelés vezérét (akár Vata volt az, akár más), retrográd figurának, a törzsfői dezorganizáció utolsó, megkésett védelmezőjének tekintsük-e, akinek „leverése államszervező harc volt”,[21] vagy ellenkezőleg: az újonnan megjelenő feudális társadalom legelső népi lázadójának.

1.

Vata 1046-os tevékenységét két forrásból ismerjük: Szent Gellért püspök nagyobbik legendájából, illetve a XIV. századi krónikakompozícióból. Jelen formájában mindkét szöveg a XIV. századból való, s bár a legenda minden bizonnyal visszamegy egy korábbi, XI–XII. századi változatra, vagy legalábbis igen értékes ilyen kori forrásokon alapul,[22] esetünkben mégis világosnak tetszik, hogy azt a közös forrást, amelyből mindketten merítettek, a krónika őrzi részletesebben és viszonylag pontosabban.[23]

Eredetileg tehát egyetlen forrással kell számolnunk. Ez pedig két információt közöl Vatáról. Az első: amikor Újváron „a magyarok teljes sokasága”[24] kikövetelte az országba még éppen csak megérkezett Leventétől és Andrástól, hogy „engedjék az egész népet a pogányok szokása szerint élni”,[25] Vata volt az első, aki látványosan élt ezzel az engedéllyel. „…Vata volt a frissen megkeresztelkedettek közül az első, aki gonosz szellemeknek ajánlotta magát, leborotválván fejét, és három ágban bocsátotta le hajfürtjeit a pogányok szokása szerint… Akkor tehát Vata elvetemült és átkos buzdítására az egész nép a gonosz szellemeknek szentelte magát, lóhúst kezdett enni, és a legalávalóbb bűnöket kezdte elkövetni.”[26]

A második közlés Szent Gellért halálára vonatkozik. A csanádi püspök és társai eszerint maguk is Levente és András táborába igyekeztek, s így jutottak el a Pesttel szembeni Duna-révhez. „Amikor a mondott révhez érkezett, íme, kegyetlen emberek, tudniillik Vata és cinkosai, gonosz szellemektől megszállva, amelyeknek ajánlották magukat, a püspökökre meg összes társukra rontottak, és kövekkel borították el őket. Szent Gellért püspök pedig azoknak, akik kövekkel dobálták őt, szüntelenül a kereszt jelét mutatta. De ezek ezt látván még jobban dühöngve rátámadtak, kocsiját a Duna partján felborították, és ott őt kocsijából kiragadván, kétkerekű kordéra helyezvén Ke-

[21] *Kristó* 1974. (A) 69. o.

[22] *Érszegi Géza* In: ÁKLI 208. o.; *Almási Tibor* In: ÁKÍF 408. o.

[23] Lásd *Váczy* 1941/42. 320–327. o. részletes és gondos elemzését!

[24] 14. sz.krónikakompozíció 82.: „universa multitudo Hungarorum” SRH I. 337. o., magyarul: ÁKÍF 394. o. (Ford. *Kristó Gyula*.) Szó szerint ugyanígy Szent Gellért püspök Nagyobbik Legendája 15. SRH II. 501. o. Jellemző módon ez (romlottabb szövegként) összevonja az Újvárnál és a Pest alatt történteket.

[25] Uo.: „premitterent universum populum ritu paganorum vivere.” uú. Nagyobbik Legenda uo.

[26] Uo.: „Primus inter renatos nomine Vatha… dedicavit se demoniis radens caput suum et cincinos dimittens sibi per tres partes ritu paganorum… Tunc itaque detestabili et execrabili amonitione illius Vathe omnes populi libaverunt se demoniis, et ceperunt comedere equinas pulpaset omnino pessimas facere culpas.” SRH I. 337–338. o., magyarul: ÁKÍF 394–395. o. A Legenda lényegében ugyanígy, ám a három varkocsban leeresztett hajfürtökről (már?) nem tud, s kevésbé hangsúlyozza, hogy a tömeg viselkedése már Vata személyes hatásának eredménye lett volna: „Primus enim inter renatos nomine Bacha dedicavit demoniis rasitque caput suum ritu paganorum. Sicque omnes fecerunt et demonibus libaverunt et ceperunt comedere equinas carnes et omnia pessima et enormia opera facere et exercere…”

lenföld hegyéről letaszították, és mivel még életjelt adott, mellét lándzsával átdöfték, és azután egy kövön szétloccsantották agyvelejét."[27]

Ha vizsgálni kívánjuk a két adatot, legelőször is azt kell megállapítanunk, hogy az elbeszélő szemszögéből nézve Vata szükségképpen a legelvetemültebb szereplője a történetnek: ő mindenekelőtt Szent Gellért gyilkosa. Ez eleve meghatározza alakját, s így annak az útnak bemutatását is, amelyen eljut idáig.

Ezzel nem kívánjuk feltétlenül azt állítani, hogy a korábbi tetteiről szóló állítások – miszerint éppen ő öltött elsőként pogány külsőt, s így ő felelt a tömeg viselkedéséért, de nem is csak, mert rossz példával járt elöl, hanem a krónika szerint kifejezetten buzdította őket – mindenestül utólagos tendenciát tükröznének: hogy Szent Gellérttel, a kereszténység felmagasztosuló vértanújával szemben egy ugyanolyan súlyú negatív hőst, egy sátáni, pogány szörnyet állíthassanak szembe. (Bár a szöveg megfogalmazása megengedné, sőt sugallaná ezt az értelmezést.) Ám ha elfogadjuk is az információt, mely szerint Vata már Újvártól agitátorként működött a felkelők között, aki személyes példával és szavakkal egyaránt a kereszténységgel való teljes és látványos szembefordulásra ösztönözte őket – az akkor sem olvasható ki a szövegből, hogy érdembeli vezető szerepet játszott volna.

Először is: a felkelést nem ő kezdeményezte. (Erről lásd később!) Másodszor: még akkor sem említi őt a szöveg szószólóként, amikor a sokaság előadja követeléseit a hercegeknek.[28] Csupán miután e követeléseket a hercegek jóváhagyják – vagyis: amikor már szankciók nélkül lehet „pogánykodni"– akkor lép hirtelen előtérbe Vata alakja.

De még ha ekkor valóban buzdítani kezdte is társait – ugyan mire buzdította, amire azok nem voltak már addig is készek? Már a hercegek elé tárt követeléssorban is szerepelt, hogy az összegyűlt magyarságnak szándékában áll „…a püspököket és az egyháziakat megölni, az egyházakat lerontani, a keresztény hitet elvetni és bálványokat imádni."[29] Így amikor a továbbiakban „Megölték a keresztény hitet megtartó egyháziakat és világiakat, Isten igen sok egyházát lerombolták"[30] – ez semmiképpen nem tulajdonítható egyedül Vata kártékony befolyásának. Még Gellért és püspöktársai meggyilkolása is

---

[27] Uo. 83.: „Cumque ad predictum portum venisset, ecce viri impii, scilicet Vatha et et conplices sui demonibus pleni, quibus seipsos dedicaverant, irruerunt in episcopos et in omnes socios eorum et lapidibus eos obruebant. Beatus vero Gerardus episcopus eos, qui se lapidabant, indesinenter crucis signo insigniebat. At illi hoc viso multo magis sevientes impetum fecerunt in eum et everterunt currum eius in rippam Danubii, ibique abstracto eo de curru eius, in biga positum de monte Kelenfeld submiserunt, et dum adhuc palpitaret, in pectore lancea percussus ac deinde super unum lapidem contriverun cerebrum eius." SRH I. 340–341. o., magyarul: ÁKÍF 396–397. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) Igen hasonló a Nagyobbik Legenda, ám ezúttal tartalmaz egy lényeges többletközlést, hogy tudniillik Vata ötödmagával hajtotta végre a gyilkosságot: „Cum autem ad portum Pest venissent, ecce quinque viri impii, Vata et complices eius, demonibus pleni, quibos se ipsos dedicaverant, irruerunt in episcopos et socios eorum et eos lapidibus obruerunt. Beatus vero Gerhardus eos, quos lapidabant, indesinenter signo crucis insigniebat… At illi hoc viso multo magis seviebant et impetum fecerunt in eum et everterunt currum eius in rippam Danubii ibique abstracto eo de curru eius in biga positum de monte Kreenfeld submiserunt et dum adhuc palpitaret, in pectore lancea percussus ac deinde super unum lapidem ipsum trahentes contriverunt cerebrum eius…" SRH II. 502. o.

[28] Bár *Kiss* [A] (52–53. o.) neki tulajdonítja ezt – láthattuk, hogy a forrásszöveg ellenére.

[29] Lásd a 25. sz. jegyzetet! „…episcopos et clericos occidere, ecclesias destruere, Christianam fidem abicere et ydola colere." SRH I 337. o., magyarul: ÁKÍF 394. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) Majdnem ugyanígy a Nagyobbik Legenda, csak ott *destruere* helyett *devastare* áll.

[30] Uo.: „Tam quippe clericos quam laicos catholice fidei servatores interfecerunt et quamplures ecclesias Dei destruxerunt." SRH I. 338. o., magyarul: ÁKÍF 395. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) A legenda ezúttal jóval szűkszavúbban: „clericos et omnes Christianos interficere, ecclesias destruere…" SRH II. 501. o.

eleve része volt a programnak. Vatának tehát még ebben sem az értelmi szerző, hanem csupán a végrehajtó felelőssége jut (főként, ha figyelembe vesszük a legendában felbukkanó információtöbbletet, hogy nem is egy nagyobb tömeg egyik tagjaként, netán vezéreként, hanem mindössze ötödmagával felelős a történtekért, a vezérhez kevéssé illő „piszkos munkát" vállalva magára). S bármilyen visszataszító brutalitással igyekezett is ennek megfelelni, a szöveg szerint csakis azt tette, amire a hercegektől felhatalmazása volt. Akkor pedig miféle nagy bűnök maradnak, melyeket a nép az ő ösztönzésére követ el? A lóhúsevés?! Vagy a borotvált fejtető három varkoccsal? Egyrészt ezek is valószínűleg beleértetődtek a „pogányok szokása szerinti" életmódba, melyet a nép még Vata felszínre vetődése előtt kikövetelt, másrészt, ha mégsem – ahhoz akkor is kevesek lennének, hogy bizonyíthassák Vata vezérszerepét az eseményekben.

Végül pedig: arra semmiféle utalást nem tesz a szöveg, hogy a felkelés katonai irányításához Vatának bármi köze lett volna.

2.

Visszatérve a felkelés előkészítésének kérdésére: a krónika szövegéből egyértelmű, hogy mielőtt „a magyarok teljes sokasága csapatostul tódult…"[31] volna a hercegekhez, már sok minden történt, amiben viszont nem a sokaság vett részt, hanem *magnates* és *nobiles* – vagyis a társadalmi-politikai elit egyes tagjai.

Kezdetben három, név szerint megnevezett vezető személyiségről olvashatunk. „Abban az időben Magyarország egyes főemberei az ország magárahagyatottságát siratván és Magyarország megszabadulását óhajtván Péter zsarnokságától, megőrizték rendíthetetlen hűségüket Endre, Béla és Levente iránt, akik Szent István király nemzetségéből születtek, és nekik híven szolgáltak, követeik révén javakat küldve nekik, amijük csak volt. Viska, Boja és Bonyha voltak e főemberek meg más rokonaik, akik sűrű sóhajokkal várták az alkalmas időt, amikor Andrást, Bélát és Leventét visszahozhatják Magyarországra, és minden erejükkel azon fáradoztak, hogy az országot visszaadják Szent István király nemzetségének, aki szerette és felemelte őket."[32] Majd miután „…Bizonyos hitszegők, tudniillik Buda és Devecser beárulásából megtudta Péter, hogy Magyarország fent mondott nemesei, azaz Viska, Boja és Bonyha meg rokonaik azon gondolkodtak, miként állíthatnák vissza az országot a királyi nemzetségnek, illetve miként hozhatnák be az országba Andrást, Bélát és Leventét Péter király ellen. Péter király heves dühtől tüzelve elfogatta és kínpadra vonszolva megölette őket, másokat pedig szemük kivájásával kínoztatott."[33] Ám

[31] Lásd a 24. sz. jegyzetet! „…universa multitudo Hungarorum catevarim confluxit…"

[32] Uo. 81.: „Eo tempore quidam magnates Hungariae desolationem regni gementes et liberationem Hungarie a tyrannide Petri cupientes Endre, Bele et Leuente, qui de genere Sancti Stephani regis progeniti erant, intemeratam fidelitatem servabant et eis per nuncios bona, que habere poterant, mittendo fideliter serviebant. Erant autem isti magnates Visca, Bua et Buhna et alii eorundem cognati, qui semper cum suspiriis et gemitibus expectabant opportunum tempus, quando Andream, Belam et Leuentam possent reducere in Hungariam, et regnum generi Sancti Stephani regis, qui eos dilexerat et exaltaverat, omnibus viribus suis restituere laborant." SRH I. 336. o., magyarul: ÁKÍF 392. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[33] Uo.: „Quibusdam autem perfidis, Buda scilicet et Deuecher suggerentibus, audivit Petrus, quod predicti nobiles Hungarie, scilicet Visca, Bua et Buhna et eorum cognati cogitabant, qualiter regnum regio semini possent restituere et Andream, Belam atque Leuentam contra Petrum regem in regnum reducere. Petrus vero

a kegyetlen megtorlás már túl későn jött ahhoz, hogy a készülő tüzet elfojthassa: „Akkor Magyarország nemesei – látván népük bajait – Csanádon összejöttek, tanácsot tartván egész Magyarország nevében ünnepélyes követeket küldtek Oroszországba Andráshoz és Leventéhez, mondván nekik, hogy egész Magyarország hűségesen várja őket, és az egész ország készségesen engedelmeskedik nekik mint királyi nemzetségnek, csak jöjjenek Magyarországra, és a németek dühétől szabadítsák meg őket."[34]

A szakirodalomban már jó néhányszor leszögezték, hogy a (hagyományosan Vata alakjával jellemzett) tömegfelkelés időben is, de programban is jól különválasztható a fenti szövegben bemutatott főúri összeesküvéstől. Már Horváth Mihály elkülönítette azokat, akik csupán Péternek voltak ellenzéke, a kereszténységet is elutasítóktól.[35] S még Kiss Lajos is, aki pedig (igen történelmietlenül) egy össztársadalmi „nemzeti párt" gyűlésének állítja be a csanádi tanácskozást, két bekezdéssel lejjebb már megkülönböztet e párton belül „mérsékelt" és „túlzó" szárnyat, hangsúlyozva, hogy ezek között már igenis volt társadalmi megosztottság, s a túlzók (még ha őszerinte „vezérük", Vata, úr volt is) az alsóbb rétegeket képviselték: „Itt volt az alsó néposztály, a műveletlen tömeg…"[36] Juhász Kálmán jóval tovább ment: „Az a körülmény, hogy az összeesküvők Gellért püspöki székvárosában jöttek össze, arra enged következtetni, hogy Gellért sem tartotta magát távol e mozgalomtól, sőt, valószínűleg ő is az összeesküvők közé tartozott."[37] Ez ugyanis csakis úgy képzelhető el, amennyiben (mint később Gerics József hangsúlyozta) azok a *principes et familiares,*[38] akik az *Altaichi Évkönyvek* tanúsága szerint is ott voltak a Péter-ellenes oldalon (sőt, ez a forrás csakis róluk vesz tudomást), semmiképpen nem osztoztak a tömegfelkelés pogány (és még esetleg eretnek) programjában, hanem a Szent István-féle államszervezet védelmében léptek fel.[39] Legutóbb Tóth Sándor már egyenesen úgy értékelte a forrást, hogy a Csanádon gyűlésező nemesi mozgalom és Vata antifeudális (és ennek jegyében egyházellenes) felkelése éppenséggel szemben álltak egymással – olyannyira, hogy mikor a hercegek áldásukat adták a tömegek által követelt programra, így egyenesen szembekerültek a csanádi gyűléssel,[40] melyhez András csak utóbb (Beneta püspök megmentésével – már ha ezt nemcsak utólag, mentesítő szándékkal tulajdonították neki[41]) kezd közeledni.[42]

---

rex vehementi furore succensus fecit eos comprehendi et in eculeo suspensos interfici, quosdam autem effossis oculis tormentari." SRH I. 336–337. o., magyarul: ÁKÍF 393. o.

[34] Uo.: „Tunc nobiles Hungarie videntes mala gentis sue in Chanad in unum convenerunt, consilioque habitu totius Hungarie nuncios miserunt sollempnes in Rusciam ad Andream et Leuentam dicentes eis, quod tota Hungaria eos fideliter expectaret et universum regnum eis, sicut regali semini libenter obsequeretur, tantummodo ipsi in Hungariam descenderent et eos a furore Teutonicorum defenderent." SRH I. 337. o., magyarul: ÁKÍF 393. o.

[35] *Horváth* 335–336. o.

[36] *Kiss* [A] 52. o.

[37] *Juhász* 73–74. o.

[38] Annales Altahenses maiores a 708–1073. CFH 205. ad. a. 1046. 99. o.

[39] *Gerics* 1982. 307. o.

[40] *Tóth* 31–32. o.

[41] Uo. 32–33. o.

[42] *Tóth* 34–35. o.

Azok a kutatók ellenben, akik a nemesi- és a tömegmozgalom közötti distinkciót figyelmen kívül hagyták, szemmel láthatóan mindig valamilyen prekoncepció jegyében tették ezt. Így Deér József, amikor máskülönben csodálatos monográfiájában így értékeli az eseményeket: „A félszázaddal későbbi udvari történetírónak folytonosan Istvánt emlegető szavai nem téveszthetnek meg bennünket a felől, hogy itt nem István rokonairól, hanem az ősi nemzetségnek, »a királyi magnak« restaurációjáról volt szó. Azok, akik a leghangosabban kívánják Szent István rokonainak trónraültetését, a zavart felhasználva, az első király művének lerombolására és a pogány világ feltámasztására törnek."[43]

Deér célja itt könyve azon (s máskülönben nagyobb részt meggyőző) szellemtörténeti alapgondolatának bizonyítása, hogy az Árpád-házi királyoknak a más feudális országok viszonyaihoz képest meglepően erős tekintélye Szent István előtti, pogány eszmeiség továbbélése, amely a dinasztiához kötődés vérségi elvét tekinti kizárólagosnak; így Péter királysága a dinasztia apaági leszármazottai helyett e felfogás szerint eleve elfogadhatatlan, ennek az elvnek érvényesítése tehát éppen nem Szent István emlékének jegyében történik. S persze akár el is fogadhatnánk érvelését, hogy az Istvánra való hivatkozás itt későbbi, szalonképesebbé tevő motívuma a történetnek. Hiszen nemcsak ő szögezi le ugyanott, hogy a hazai Szent István-kultusz tulajdonképpen I. András uralkodásával kezdődik,[44] hanem a vele egyébként – láttuk – egyet nem értő Gerics is hangsúlyozza: az e kultuszt építő cselekedeteivel András (az új, istváni felfogás szerint valójában bitorló) éppen legalizálni kívánja saját uralmát.[45] Csakhogy van a források elbeszélésében néhány mozzanat, mely ennek az értelmezésnek ellentmondani látszik.

Az egyik ezek közül Szent Gellért magatartása. A püspök és társai Székesfehérváron tartózkodtak, onnan indultak el Pest felé, hogy „tisztelettel fogadják" Leventét és Andrást.[46] Már a kiindulópont is feltűnő, ha meggondoljuk, hogy Fehérvár ekkor már a felkelők kezén van. Gellérték tehát vagy már előzőleg ott voltak, de nem menekültek el a felkelők érkeztekor, vagy már úgy értek Fehérvárra, hogy tudták: azt a lázadók birtokában fogják találni. A legenda szerint egyenesen „…sok kereszténnyel Székesfehérvárra gyűltek össze…"[47] Ha pedig Fehérvárban éppen ekkor tömegesen gyűltek össze keresztények, az vagy megnehezítette volna a várat elfoglalni igyekvő felkelők dolgát, vagy ha már hamarabb elfoglalták, akkor a hívő keresztények alighanem más gyülekezőhelyet kerestek volna. A püspökök szándéka, hogy a hercegeket tisztelettel fogadják, szintén arra mutat, hogy nem álltak szilárdan Péter oldalán. S végül valószínűleg igaza van Juhász Kálmánnak: az összeesküvők nehezen gyűlésezhettek volna éppen Csanádon, mondhatni, Szent Gellért orra előtt, ha a püspök nincs maga is beavatva a tervbe.[48] Ezt Kristó arra

---

[43] *Deér* 1938. 113–114. o. (Lényegében az ő álláspontját visszhangozza *Dümmerth* 211. o.)

[44] Uo. 114–115. o.

[45] *Gerics* 1982. 310–312. o.

[46] 14. sz. krónikakompozíció 83.: „…Gerardus, Boztricus, Buldi et Benetha episcopi et Zonuc comes de civitate Alba egressi sunt obviam Endre et Leuente ducibus, út eos honorifice susciperent." SRH I. 339. o., magyarul: ÁKÍF 396. o.

[47] Nagyobbik Szent Gellért-legenda 15.: „…convenerant ad Albam Regalem cum multitudine Christianorum…" SRH II. 501. o., magyarul: ÁKLI 91. o. (Ford. *Szabó Flóris.*)

[48] Lásd a 37. sz. jegyzetet, valamint *Györffy* 1987. 376. o. Ezzel szemben *Kristó* (1983. [1965.] 99. o.) egyértelműen Péter hívének véli Gellértet, abból kiindulva, hogy korábban fellépett Aba Sámuel ellen, az adott pillanatban pedig Fehérváron tartózkodott. Az utóbbi érv, láttuk, inkább az ellenkező álláspont mellett hozható fel; ami pedig az előbbit illeti, a közbeeső két-három év tapasztalatai eltántoríthatták Gellértet is Péter mellől.

hivatkozva vitatja, hogy mivel a csanádi gyűlés és a felkelés kirobbanása között nincs „jelentősebb időkülönbség”, így Gellért a gyűlés időpontjában Fehérváron tartózkodott, tehát nem is tudhatott arról.[49]

Természetesen igen relatív kérdés, mit tekintsünk jelentősebb időkülönbségnek. A csanádi találkozót valakinek (a csanádi ispánnak?) meg kellett szerveznie, gondoskodva arról, hogy mindazon magyar előkelők, akiknek támogatására számítani lehet (s ezek valószínűleg nem voltak kevesen!) értesüljenek róla, s eljöhessenek rá. Mindezt pedig titokban, észrevétlenül, hogy a király ne szerezhessen róla tudomást, hiszen Viska, Boja és Bonyha sorsa intő jel kellett legyen mindenki számára, hogy Péter minden eszközzel leszámol a lázadókkal. Majd mikor sikerült összegyűlniük, nem bizonyos, hogy egyetlen nap alatt megegyeztek a teendőket illetően. Mikor végre megszületett a döntés, el kellett indítaniuk a követeket Kijevbe. Az ő útjuk alkalmasint lényegesen tovább tartott, mint Gellérté Fehérvárra. S a krónika szerint András és Levente nem is indultak el azonnal hívásukra: „…rejtett cselektől tartva titokban követeket küldtek Magyarországra.”[50]

E szűkszavú beszámolóban a következő mondat már a hercegek Újvárra érkezéséről szól. Ám nyilvánvaló, hogy e követküldésnek csak miként volt értelme. A mondott követeknek a Csanádról küldöttekkel együtt el kellett jönniük Magyarországra. Megérkezve alaposan tájékozódniuk (megint csak titokban, nehogy Péter katonái a nyomukra leljenek!) a honi helyzetről, ami maga is minimum heteket vesz igénybe, ha nem hónapokat. Aztán újra visszatérniük Bölcs Jaroszláv udvarába, ahonnan András és Levente ezt követően indul meg Újvár felé (összesen tehát négyszer véve igénybe a Kijev-Magyarország távolság korabeli menetidejét.) Akkor még nem is szóltunk az állítólag magukkal hozott segélyhadakról, amelyek összegyűjtése maga is időigényes lehetett.

Ennyi időkülönbséget a csanádi gyűlés kezdetéhez képest (sőt esetleg szervezéséhez, hiszen azt sem biztos, hogy könnyen el lehet leplezni a jelen lévő püspök előtt) már talán nem kell egészen jelentéktelennek tekintenünk. Így tehát aligha gondolhatjuk, hogy Gellért mindezen idő alatt Fehérváron tartózkodott. S ugyancsak nincs semmi okunk elfogadni Kristó azon feltételezését (mely egyébként is ellentmond az előbbieknek), hogy Vata és hívei elfoglalták Csanádot, s csupán így kerülhetett sor ott ellenzéki gyűlésre.[51] Ezen kívül pedig csupán még egy érve van Kristónak arra, hogy Gellért igenis Péter híve volt: „…minden eleve erre mutat, illetve semmi nem szól ez ellen…”[52] Az *illetve* kötőszó használata itt bizony csúsztatás, a két tagmondat közel sem jelenti ugyanazt! Az *argumentum e silentio* értékét máskor Kristó maga sem szokta sokra becsülni, esetünkben pedig éppen az imént tekintettük át, mi minden szól igenis ellene.

Ahol tehát hívő keresztények tömegesen gyülekeznek a lázadóktól elfoglalt városba, főpapjaik, köztük Gellért pedig sietnek üdvözölni a trónkövetelőket, ott aligha tételezhetjük fel, hogy Szent István nevével csak visszaélnének, holmi pogány restauráció céljait takargatva vele.

---

[49] *Kristó* 1965. 34. o.

[50] 14. sz. krónikakompozícó 82.: „Endre vero et Leuente timentes palliatas insidias clamculo miserunt nuncios in Hungariam.” SRH I. 337. o., magyarul: ÁKÍF 394. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[51] *Kristó* 1965. 34–35. o.

[52] Uo. 34. o.

A másik elgondolkodtató körülmény a kiinduló összeesküvés tagjainak viselkedése. Bármilyen kevés derül ki róluk, bizonyos gondolatokat meg lehet kockáztatni.

Hármuk közül Viska alakja nem itt bukkan fel először a krónikában. Öt évvel korábban egyszer már komoly szerepet játszott, s akkor is Péter ellenében: Aba Sámuel egyik fő támogatójaként. „Ezen ügyek intézésében az ország főemberei közül hárman jeleskedtek. Viskének hívták az egyiket, Toyzlaunak a másikat, Pezlinek pedig a harmadikat, akik népük szabadságát keresték, és az országot hűségesen a királyi nemzetségnek törekedtek visszaadni”[53] – vall róluk a krónika.

E közlésben először is az utolsó mellékmondatra kell felfigyelnünk. Az adott pillanatban ugyanis Viska és két társa éppen nem a királyi nemzetségnek adták vissza az országot: tisztázódott már, hogy Aba Sámuel semmiképpen nem volt Árpád-ivadék, még anyaágon sem, csupán beházasodott az Árpád-házba.[54] Akkor hát mit akar mondani a krónikás? Csupán utólag, az immár trónon ülő Vazul-ivadékoknak kíván azzal kedveskedni, hogy másféle felkelés Péter ellen el sem képzelhető, csak amely rájuk hivatkozik? Ez volt Váczy Péter véleménye.[55] Ám ilyen hízelgés aligha érné el célját, hiszen a szövegösszefüggés így éppen azt látszik demonstrálni: keresték a hatalom átvételére alkalmas Árpád-ivadékot, ám ezt nem találhatták meg Vazul fiaiban. Talán inkább azt kívánta a krónikás megerősíteni, amit ugyanezen fejezet elején, akkor még nevek nélkül állított: „Péter országlása harmadik évében a magyarok főemberei és a vitézek a püspökök tanácsára összejöttek Péter király ellen, és lázasan keresték, hogy találhatnának-e akkor az országban a királyi nemzetségből valakit, aki alkalmas az ország kormányzására, és megszabadítja őket Péter zsarnokságától. Miután senki ilyet nem tudtak találni az országban, közülük választottak ki egy Aba nevű ispánt, Szent István nőtestvérének férjét, és királyként őt állították maguk fölé.”[56]

Vagyis: Viska és társai 1041-ben is fontosnak tartották volna, hogy a Péter ellen felléptetendő trónkövetelő lehetőleg a dinasztia tagja legyen. Végül azért tekintettek el mégis (s a fejezet végén hangsúlyosan megismételt állítás azt kívánja sulykolni: kényszeredetten!) ettől a követelménytől, mert nem látták teljesíthetőnek.[57] Csakhogy kérdés: miért nem? Hiszen András, Béla és Levente, akik iránt Viska *intemerata* hűséget ápolt, már ekkor is ugyanolyan helyzetben voltak, mint öt évvel később,[58] s bizonnyal már ekkor is boldogan engedelmeskedtek volna bárki hívó szavának, aki felajánlja nekik a koronát!

---

[53] 14. sz. krónikakompozíció 72.: „In hiis autem rebus gerendis tres de principibus regni precipui fuerunt. Unus vocabatur Wisce, secundus Toyzlau, tertius vero Pezli, qui libertatem gentis sue querebant, et regnum regali semini restituere fideliter nitebantur.” SRH I. 326. o., magyarul: ÁKÍF 383-384. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[54] *Kristó* 1992.; lásd még *Uhrman* 2003. 230. sz. jegyzetet!

[55] *Váczy* 1941/42. 308–309. o.

[56] Lásd az 53. sz. jegyzetet! „Anno igitur regni Petri tertio principes Hungarorum et milites consilio episcoporum convenerunt adversus Petrum regem et sollicite querebant, si aliquem de regali progenie in regno tunc invenire possent, qui ad gubernandum regnum esset ydoneus et eos a tyrannide Petri liberaret. Cumque neminem talem in regno invenire potuissent, elegerunt de semet ipsis quemdam comitem nomine Abam, sororium sancti regis Stephani et eum super se regem constituerunt.” SRH I. 324–325. o., magyarul: ÁKÍF 282–383. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[57] Lásd *Deér* 2005. (1936.) 112. o.

[58] Beleértve azt is, hogy már ekkor is számíthattak Bölcs Jaroszláv anyagi és katonai támogatására: *Kristó* számításai szerint ugyanis a házasság András és Anasztázia (Jaroszláv leánya) között 1038 körül már létrejött. *Kristó–Makk* 72. o.

A jelek szerint Viska 1041-ben társaival együtt úgy ítélte meg, hogy a három ifjú herceg nem alkalmas az ország kormányzására.[59] S hogy miért, azt sem kell hosszan találgatnunk. Egy gyűlés, mely kifejezetten a püspökök tanácsára hívatott össze s kezd tevékenykedni, sejthetően a dinasztia pogány eredetű kultuszánál (melynek érvényesülését egyébként korántsem kívánjuk vitatni) nyilván fontosabbnak tartja, hogy az új király csupán Péter túlzásaival, szélsőségességével forduljon szembe, de ne magával a Szent István-i örökséggel. Ezen elvárásnak pedig várhatóan jobban megfelelt Aba Sámuel, aki a szent királynak nemcsak *sororius*a volt, de a nagyobbik Gellért-legenda szerint nádorispánja,[60] tehát legmagasabb rangú, bizalmas tisztviselője,[61] mint azok az ifjak, akikről Szent István a legdrasztikusabb módon mutatta meg, hogy nem látja őket megfelelő utódjelöltjeinek.[62] Maga Váczy is, aki, láttuk, kétségbe vonja, hogy Viskáék 1041-ben egyáltalán gondoltak volna Vazul fiaira, egy-két oldallal később leszögezi: a „Szent István hagyományát folytató keresztény párt" őrájuk nem gondolhatott[63] (akarva sem!).

Eszerint az 1046-os nemesi mozgalom egyik kezdeményezője nagyon is hűséges híve volt Szent Istvánnak, s egyáltalán nem a kereszténység ellenében kívánt fellépni, hanem annak szempontjait igenis a pogány vérségi elv fölébe helyezte.[64]

---

[59] Épp ezért ajánlatos *intemerata* hűségét is inkább *mocsoktalan*nak, *tiszt*ának fordítani, mint *rendíthetetlen*nek!

[60] Nagyobbik Gellért-legenda 14.: „Alba [sic!] comes pallacii" SRH II. 500. o.

[61] Lásd *Deér* 2003. (1928.) 64. o. Ezzel szemben *Kristó* (1965. 31. o. 189. sz. jegyzet) úgy látja, hogy Aba Sámuel, noha alapított kolostort, legfeljebb *de iure* lehetett keresztény, akár Ajtony. Ez elképzelhető, de nem mond többet annál, hogy a XI. század elején Magyarországon még a politikai elit szellemi színvonala is csak formálisan nőtt fel a keresztény szellemiséghez, ami természetes is – hiszen egy nagyon eltérő kulturális közegből érkező népről van szó. (Természetesen az olyan ritka lángelmék, mint Szent István, kivételt jelentenek, de őket normául állítani irreális lenne.) Így Aba kereszténységének felszínes volta nem mond ellene annak, hogy István hűséges híve, s szándéka szerint politikájának őrzője volt. Más kérdés, hogy a politika sodrában olyan lépésekre kényszerült, amelyekre István valóban nem adta volna az áldását (mint az egyház megadóztatása vagy a lesüllyedő szabadokra való támaszkodás az előkelőkkel szemben – lásd *Kristó* uo. 32. o.)

[62] 14. sz. krónikakompozíció 69. szerint Szent István jóindulatúan tanácsolta a hercegeknek, miután apjukat (ott: nagybátyjukat), Vazult megvakították: „…quanto citius possent, fugerent, út sic sibi salutem et corporum suorum servarent integritatem." („…amilyen gyorsan tudnak, meneküljenek, hogy életüket és testi épségüket megmentsék") SRH I. 321. o., magyarul: ÁKÍF 379. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) Ezzel szemben lásd Annales Altahenses maiores ad.a. 1041.: „Stephanus bonae memoriae rex… filium fratris sui digniorem in regno, quia hoc non consensit, cecavit et parvulos eiusdem exilio relagavit." („A jó emlékű István király… Rokonának fiát, noha az méltóbb volt a királyságra, minthogy ebben [Péter trónörökössé jelölésében] nem értett vele egyet, megvakította, s kicsiny fiait száműzetésbe küldte") CFH 205. 93. o., magyarul: ÁKÍF 240. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) Erre hivatkozva lásd már *Marczali* 1911. 76. o. Istvánról: „Nem ismernők lényét, lelkének egyoldalú fenségét, ha elhinnők, hogy Vazul fogságba vetését és megvakítását Gizella királyné vagy mások hajtották volna végre. Ezért, valamint Vazul fiainak, Endrének, Bélának számkivetéséért magát Istvánt illeti a felelősség vagy az érdem." Uő 1896-ban még megengedőbb volt ugyan, feltételezve, hogy Gizella valóban támogatta Pétert, s István nehezen szánta rá magát a Vazul elleni lépésre, ám a fő felelősséget már itt is a szent királyra hárítja. Lásd még *Karácsonyi* 1926. 85–86. o.; *Deér* 2003. (1928.) 61. o.; *Váczy* 1941/42. 314. o.

[63] *Váczy* 1941/42. 310–311. o.

[64] Ez egyben cáfolja *Kristó* (1965. 24–26. o.) azon értékelését, hogy Viskát és társait csupán a személyes sértettség mozgatta volna: hogy Péter elküldte őket az udvarból, ahol pedig Szent István idejében befolyásos személyek voltak, mivel kereszténységük csupán színlelt volt, miként Aba Sámuelé is. Ha így lett volna, Viska gondolkodás nélkül Vazul fiaihoz fordulhat, akiknek a neve feltehetően jóval nagyobb támogatottságot biztosított volna már 1041-ben is. Aba Sámuel személyes nagyravágyása, melynek *Hóman* (*Hóman–Szekfű* 247. o.) tulajdonítja az 1041-es felkelést, társait aligha vonzotta volna annyira, hogy inkább őt, a kevésbé esélyest támogassák Péterrel szemben. Egyébként is, bármennyire indokoltan rehabilitálja Pétert a modern kutatás, azért azt túlzás lenne feltételezni, hogy főembereit Istvánnál biztosabb szemmel tudta volna megválogatni.

Természetesen újabb kérdés: miért változtatta meg véleményét a hercegekkel kapcsolatban a következő években? Nos, ezt alighanem kellően magyarázza Aba Sámuel kudarca, melyben viszont Deér alighanem joggal ismerte föl az említett vérségi elv érvényesülését: „Azok a magyarok, akik még a következő században is sokszor szinte vak engedelmességgel hajtanak fejet született uraik előtt, Aba Sámuellel szemben, aki megpróbált királyként uralkodni, zsarnokságot és kegyetlenséget emlegettek. Az uralkodóról való elképzelésükkel sehogy sem fért össze, hogy olyan parancsoljon nekik, aki csupán »egy volt a többi ispán között«, akit »ők tettek maguk fölé királynak«, aki tehát nem rendelkezett elődei mágikus kiválasztottságával. Összeesküsznek ellene s midőn ő kivégezteti a lázadókat, az ország ebben nem a felkent király jogos megtorló lépését, hanem a jött-ment kegyetlenségét és felfuvalkodottságát látja."[65]

Persze István meggyőződéses, régi hívét még e keserű tapasztalatok is csak keservesen győzhették meg arról, hogy a nagy király legalább egy kérdésben (a trónöröklésében) nemcsak Péter konkrét kiválasztásában, de elviekben is tévedett, alábecsülve az apaági származás fontosságát. Talán ezzel függ össze, hogy Viska két korábbi társa, Toyzlau (Stojszló?) és Pezli (Pécel?) az 1046-os eseményekben már nem vettek részt,[66] s Viskának új partnerei kerültek: Boja és Bonyha?

Boját és Bonyhát az utolsó, „kisebbik" gyula (Prokuj) fiaként emlegette Béla király névtelen jegyzője.[67] Amennyiben ennek hitelt adhatnánk, úgy nemcsak arra következtethetnénk, hogy András és testvérei mellett (pontosabban Péter ellen) valóban a legősibb s így legtekintélyesebb magyar előkelők léptek fel, még az egykori törzsszövetség második emberének, a gyulának fiai is.[68] Arra is, hogy míg ugyanezek a „közülük való", mi

---

[65] *Deér* 1938. 111–112. o.

[66] Aligha vehető komolyan *Jakubovich* (239. o.) ötlete, mely szerint Stojszló és Pécel valójában Boja és Bonyha keresztény nevei lennének. *Lederer Emma* (96. o.) ezt arra hivatkozva próbálta cáfolni, hogy keresztény névként csak szentek, mártírok neve adható, Pécel és Stojszló nevű szentek vagy mártírok viszont nem voltak. *Kristó* (1965. 26. o. 161. sz. jegyzet) elfogadta e cáfolatot, noha valójában nem állja meg a helyét: éppen Szent István családjából tudunk ellenpéldát hozni, aki fiait Ottó és Imre (=Henrik) nevekre kereszteltette, bár ezek sem szentek vagy vértanúk, hanem a kortárs és Istvánnal családi kapcsolatba is került német-római császárok nevei. Viszont Jakubovich maga bizonyította, hogy az egyik név szláv, a másik német. (uo. 231–238. o.) Hogy az ellentmondást feloldja, hivatkozik Boja és Bonyha állítólagos apja, az „ifjabb" gyula Prokuj nevére (*Thietmar* VIII. 3. [IX. 4.]), mely szerinte szláv (lásd *Miklosich* II. 302. o. 301.§!; erre azonban lásd *Brückner* 87. o. 1. sz. jegyzet; *Melich* 1925. 253–254. o.; *Uő* 1927. 495. o.) Ugyancsak bizonyító szándékkal hozza föl Csanád fia Stoyzlau említését 1185-ből (RRSACD I. 141.), azon az alapon, hogy a Csanád-nemzetség anyai ágon az „idősebb" Gyula leányától, Karoldtól származik – ez azonban már maga is tarthatatlanná vált hipotézis. (A vonatkozó irodalom részletes áttekintését lásd *Uhrman* 2004. 130–132. o.) Végül az, hogy 1246-ból tudunk Bohnia fia Leustachról (RRSACD I. 843.), aki az oklevél szövege szerint állítólag a mi Bonyhánk egyenes leszármazottja lehetne (? – meglehetősen szabad értelmezés lenne még akkor is, ha a modernebb olvasat a *Bohnia* alakot nem korrigálná *Bohmá*ra – lásd *Fehértói* s.v. *Leustah, Leustach*!), 1176-ból (RRSACD I. 81.) viszont Pezli fia Eustachról (=Leustachról?), aki ráadásul erdélyi vajda lenne (??!), végképpen sovány érv: sem a Leustach név, sem az erdélyi vajdaság nem kötődött egyetlen nemzetséghez. Ha feltételeznénk is, hogy az Eustach és Leustach nevek azonosak (*Fehértói* s.v. *Eustachius, Leustacius,*, ill. *Leustah, Leustach* erre nem utal!), akkor is konkrétan bizonyíthatunk Leustach nevű személyt más (a Ludan) gensből (*Fehértói* u.o.)

[67] *Anonymus* 27.: „…minorem Geulam patrem Bue et Bucne, tempore cuius sanctus rex Stephanus subiugavit sibi terram Ultrasiluanam et ipsum Geulam vinctum in Hungariam duxit et per omnes sies vite sue carceratum tenuit eo, quod in fide esset vanus et noluit esse christianus et multa contraria faciebat sancto regi Stephano, quamvis fuisset ex cognatione matris sue." SRH I. 39. o. (Ford. *Veszprémy László.*) HKÍF 312. o.

[68] *Karácsonyi*nak azt a feltevését (1926. 99. o.), hogy a Vazul-fiak anyaágon Boja és Bonyha rokonai, igen óvatosan ajánlatos kezelni. Lásd még *Uhrman* 2003. 291. o., 151. sz. jegyzet.

több, eredetileg talán éppen nekik alárendelt[69] Aba Sámuel mellett nem voltak hajlandók exponálni magukat, addig az Árpád-ház pogány gyökerű „mágikus kiválasztottságát" ők is respektálták (dacára annak, hogy sem az Árpád-házra általában, sem az őket még zsenge ifjúkorukban fogságba hurcoló, s a maga haláláig házi őrizetben tartó Szent Istvánra különösen nem volt okuk szeretettel emlékezni).

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy fenti gondolatmenetünk számos ponton hipotetikus, s így támadható. Nem is csak azért, mert a Boja és Bonyha gyula-ivadék voltáról szóló közlés hitelességét többen kétségbe vonták már,[70] s magunk sem vagyunk bizonyosak abban, hogy hitelessége mellett állást foglalhatunk.[71] Az is kétségtelen, hogy Stojszló és Pécel távolmaradása 1046-ban még számos más módon is magyarázható. Ha hitelt adhatunk Aventinus kései közlésének, Pécel azon nyolc magyar főúr egyikeként szerepelt, akit (értelemszerűen 1043-ban) Aba Sámuel a békeszerződés túszaként küldött a császárhoz.[72] Mivel az ekkor kötött szerződés feltételeit a magyar trónbitorló (az *Évkönyvek* szerint legalábbis[73]) nem teljesítette, könnyen elképzelhető, hogy Pécelt az a sors érte utol, amely általában a cserbenhagyott kezeseket. Vagy meglehet, hogy ő is, Stojszló is elesett a ménfői csatában, avagy ha nem, hát Péter visszatérésekor száműzetésbe vonultak – akár önkéntesen, akár Péter ítéletére. S az is igen jól elképzelhető, hogy Péter bosszújának estek áldozatul. Avagy inkább kegyelmet kaptak Pétertől? Viska alighanem kapott, másként nem lehetett volna aktív még 1046-ban is! Ám egy ilyen kegyelemnek nyilván feltétele kellett legyen, hogy a továbbiakban hűségesek lesznek a győztes királyhoz, de legalábbis passzívak. Viska e feltételt láthatóan nem tartotta be, de elképzelhető, hogy két korábbi társa igen. És így tovább…

A legsúlyosabb ellenérv pedig az, hogy Stojszló és Pécel neve előfordul az *Altaichi Évkönyvek*ben is, ám Viskáról itt nem esik szó.[74] Deér feltevése szerint már a XIV. századi krónika ősforrásának, az ún. Ősgestának szerzője is ezen évkönyvek adatát vette át, s azt a nemzetségi hagyomány alapján egészítette ki Viska nevével.[75] Márpedig a nemzetségi s egyáltalán a szóbeli hagyományozás leggyengébb pontja a kronológia. S bár persze egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy Jakubovichnak van igaza, aki Hómanra[76] hivatkozva állítja:[77] a krónika legrégibb írott forrása még I. András korában keletkezhe-

---

[69] *Uhrman* 2003. 305. o.

[70] *Karácsonyi* 1901 772–773. o.; *Tagányi* 81–83. o.; *I. Tóth* 66–67. o.

[71] *Uhrman* 2003. 325. o.

[72] *Aventinus:* Annales Boiorum VII. CFH 757. (362. o.): „Pezilionem ducem, cum septem aliis optimatibus, in quos animadvertindi more maiorum, si pactis non staret, et postridie Calendis Decembris verba promissa, factis non comprobaret, ius foret, obsidem tradit." Vö. Annales Altahenses maiores a 706–1073. ad a. 1043.: „Haec autem omnia rex Ungaricus ipse iurando promisit et insuper datis septem obsidibus, quos nostrates voluerunt, stabilivit, ea lege, ut in festo Andreae his perfectis reciperentur aut infectis perderentur." CFH 205. 96. o.

[73] Annales Altahenses maiores a 706–1073. CFH 205. ad. a. 1044.: „…quod regem nostrum offenderat denuo non complendo, quam praecedenti autumno sponsionem fecerat, quam etiam iureiurando, ut praediximus, firmarat." uo. 96–97. o.

[74] Uo. ad. a. 1041.: „Harum rerum summa a duobus regni principibus est preparata, quorum unus Ztoizla nomen habuit, alter Pezili dictus fuit." 94. o.

[75] *Deér* 2003. (1928.) 165–166. o. II/76. sz. jegyzet.

[76] *Hóman* 2003. (1923.) 252. o.

[77] *Jakubovich* 229. o.

tett, s így régebbi az *Évkönyvek*nél is, ám mivel ezt bizonyítani nem lehet, mégiscsak felmerül a gyanú: nem tévedésből keveri-e a magyar krónikás Aba Sámuelnek az *Évkönyvek*ből ismert támogatói mellé Viska alakját, aki így valójában csakis az 1046-os összeesküvés kezdeményezője lenne, s 1041-ben nem játszana szerepet?

Mindezen megfontolások jelentősen gyöngíteni látszanak azon gondolatmenetünk megbízhatóságát, mely szerint Viska 1041-es magatartása szavatolhatná: 1046-ban sem valamiféle ázsiai reakciót képviselt, hanem igenis Szent István örökségét kívánta menteni.

Van azonban egy másik, párhuzamos figuránk is, akinek viselkedése, úgy tetszik, némileg talán valószínűsítheti, hogy Viska alakját illetően is lehet valamennyi igazunk.

A *perfidus* Budáról van szó. Ez a figura többször is felbukkan a 30-as/40-es évek eseményei kapcsán a krónikában, s többnyire erősen negatív beállításban. A 69. fejezet szerint a súlyosan beteg és kimerült, elaggott Szent István „…sietve elküldte követét, Egirut fia Budát, hogy apai ági nagybátyja fiát, Vazult… a nyitrai börtönből eressze ki és vezesse hozzá, hogy mielőtt meghal, királlyá tegye őt. Meghallva ezt Gizella királyné tanácsot tartott Budával, e gonosz emberrel, és a lehető leggyorsabban elküldte követét, Sebest, e Buda fiát, ahhoz a börtönhöz, ahol Vazult őrizték. Sebes megelőzte a király küldöttét, kitolta Vazul szemeit, füleinek üregeit ólommal töltötte be, majd Csehországba ment."[78] Majd egy fejezettel odébb: „Gizella királyné Budával, gonosz cinkosával elhatározta, hogy… Pétert… királlyá teszik…"[79]

Az első felmerülő probléma e szöveggel kapcsolatban: a „*gonosz*" Buda azonos-e Egirut fiával, aki a jelek szerint Szent István maximális bizalmát bírta? Már Györffy György,[80] majd Kristó Gyula is, úgy tűnik, egyértelműnek tekintette, hogy nem.[81] Holott a látszólagos ellentmondás – mely szerint az „egyik" Budának parancs szerint Vazul királlyá tételén kellett fáradoznia, a másik ennek lehetetlenné tételén munkálkodott – még akkor is feloldható volna (hogy tudniillik a királyné éppen Egirut fiától „hallaná meg" férje akaratát, s ennek nyomán esküdnének össze Vazul ellen), ha elfogadnánk a krónika beállítását, mely szerint István és Gizella itt ellenkező akaraton voltak – holott ezt Kristó maga is elveti.[82] A szakirodalomban régóta erős (bár nem kizárólagos[83]) az a felfogás, hogy a krónika itt csupán mentesíteni kívánja az ideálnak tekintett szent királyt annak felelősségétől: ő maga, tudatos, előre megfontolt szándékkal rendelte el valamennyi későbbi, Árpád-házi utódja egyenes ősének megvakítását.[84]

---

[78] 14. sz. krónikakompozíció 69.: „…scilicet Budam filium Egiruth, qui Vazul patruelis sui filium… de carcere Nitrie educeret et ad se duceret, ut eum antequam moreretur, regem constitueret. Audiens autem hoc Keisla regina iniit consilium cum Buda viro nephando et festinantissime misit nuncium nomine Sebus filium ipsius Buda ad carcerem, in quo Vazul detinebatur. Sebus itaque preveniens nuncium regis efodit oculos Vazul et concavitates aurium eius plumbo obturavit et recessit in Bohemiam." SRH I. 320. o., magyarul: ÁKÍF 378. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[79] Uo. 70.: „At regina Keysla cum Buda satellite scelerum, Petrum… regem preficere statuerunt…" SRH I. 322. o., magyarul: ÁKÍF 380. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[80] *Györffy* 1977. 377. o. egyenesen a krónika szövegébe ékeli be a *másik* jelzőt Buda neve elé.

[81] ÁKÍF 378. 1343. sz. jegyzet.

[82] *Kristó* uo., vö. *Váczy* 1941/42. 314–315. o.

[83] Lásd *Györffy* 1977. 378. o. Ő sem vitatja, hogy István eleve Pétert szánta utódjának, s azt sem, hogy Vazul kivégzését ő rendelte el – ám a király öregségére s betegségére hivatkozva hajlamos mindezt valóban Gizella befolyásának tulajdonítani.

[84] Lásd a 62. sz. jegyzetet!

Ha viszont ezt elfogadjuk, akkor a szövegbeli ellentmondás magyarázatot nyer. Egirut fia valójában nem a királynéval összebeszélve, hanem éppen a király parancsára járt el, amikor Vazult elhozatta ugyan Nyitráról, de nem hogy királlyá tétesse, hanem hogy megvakíttassa. Vagyis: nem valami eleve gonosz politikai méregkeverővel állunk szemben, hanem Szent István megbecsült bizalmi emberével, aki királya szolgálatában valóban nem riad vissza a legdrasztikusabb lépéstől sem.

A mi számunkra most persze mindez egyetlen szempontból érdekes: azonos lehet-e ez a „*nefandus*" személy az 1046-ban Viskát és társait eláruló „*perfidus*" Budával? Kristó szerint Egirut fia még csak azonos lehetne az utóbbival, ám a *nefandus*, Vazul megvakítója semmiképpen: tehát minimum két, de inkább három Buda nevű főemberrel kell számolnunk a korszak történetében alig másfél évtizeden belül.[85] S erre igen nyomós érve is van: a *nefandus* Buda ugyanis az *Altaichi Évkönyvek* és a krónika egybehangzó tanúsága szerint még 1041-ben, vagyis Viskáék bukása előtt öt évvel meghalt volna, méghozzá látványos és borzalmas módon.

Az évkönyvíró, miután maga is igen sötét képet fest Péter uralkodásáról, így folytatja: „Ezt látva azon ország főemberei egyakaratúan megegyeztek abban, hogy megölik annak egyik Budo nevű hívét, mindezen bajok okozóját, hiszen mindent az ő tanácsa szerint cselekedett, mivel az ő lelkivilága megegyezett amazéval. Eljöttek hát a királyhoz, és állhatatosan kérték tőle azt az embert, hogy halálra ítéljék mindannyiuk közös ellenségeként, aki saját hazájának és lakóinak a vesztére tör. A király pedig, miután látta, hogy ő saját maga is bajban van, s amannak sem képes segítséget nyújtani, állítólag így válaszolt: »Mivel nem tudom őt megmenteni, a halálnak sem akarom őt átadni, de tőletek sem tagadom meg.« Mihelyt ezt meghallották, azonnal megragadták őt, és darabokra vágva meggyilkolták, két kisgyermekének pedig a szemeit vájták ki."[86] A magyar krónikában a körülmények eltérők, de a halál módja megegyezik: „Miután Péter elmenekülésével kicsúszott a magyarok kezéből, ezek a gonosz szakállas Budát, minden baj okozóját – akinek tanácsára Péter Magyarországot romlásba döntötte – darabokra szaggatva megölték, és két fia szemét kivájták."[87]

---

[85] ÁKÍF 393. o. 1420. sz. jegyzet. Ezt a problémát korábban *Györffy* (1977. 247., 473. o.) úgy vélte feloldani, hogy a *Buda* nevet nem személy-, hanem méltóságnévnek tételezte, mely a korabeli német *bodo~boto~bote* szó magyar változataként „küldöttet" jelentene. Elképzelésének azonban igen gyenge pontja, hogy a „három" Buda közül kettőről sehol nem halljuk, hogy küldött lenne. Ha pedig Egirut fiának küldötti megbízását a másik kettőre is értelmezzük, akkor mégiscsak egyetlen személyről van szó: ez esetben szempontunkból másodlagos is lenne a kérdés, hogy esetleg méltóság- s nem személynevén emlékeznek rá. (*Györffy* német etimológiáját részben talán igazolja, hogy Buda apja, Egirut maga is ónémet eredetű nevet visel [*Fehértói* 11. o.] – ám mint *Székely György* jelen tanulmány első változatához fűzött lektori jelentésében rámutatott, a feltételezett német méltóságnévnek már a magyarban személynévvé kellett alakulnia, hiszen a német évkönyvíró aligha avathatta azzá.)

[86] Annales Altahenses maiores a 706-1073. ad. a. 1041.: „Quo perspecto principes illius regionis unanimiter inierunt consilium, út interficerent quendam illi fidelem, nomine Budonem, horum omnium malorum auctorem, cuius omnia fecerat consilio, quoniam ipse illibus congruebat animo. Venientes igitur ad regem, ad paenam mortis constanter expetireunt eundem, quasi omnium illorum hostem communem, qui terrae suae et comprovincialium tractaverit perniciem. Rex vero videns emet ipsum in malo positum neque illi posse conferre praesidium, fertur respondisse: »Quandoquidem illum liberare nequeo, neque morti tradere volo, neque vobis eum abnego.« Quod ut audierunt, mox eum comprehendentes, interfecerunt ipsum in frustra concidentes et duobus parvullis eius oculos eripientes." CFH 205. 93–94. o., magyarul: ÁKÍF 242–242. o. (Ford. *Makk Ferenc.*)

[87] 14. sz. krónikakompozíció 72.: „Petro itaque per fugam de manibus Hungarorum elapsoVngari sceleratissimum Budam barbatum, omnium malorum intentorem, cuius consilio Petrus Vngariam afflixerat, in

Ha Buda valóban így végezte, s valóban ekkor, úgy nyilvánvaló, hogy öt évvel később már a legrosszabb akarattal sem árthatott sem Viskának, sem senkinek. A kérdés tehát éppen az: valóban két, egymástól független forrás bizonyítja-e halálának időpontját?

Kristó szerint éppen itt kezdődik az a része a krónikának, amelyben erősen támaszkodik az *Évkönyvek*re.[88] Ám van a két szöveg között néhány jellegzetes eltérés, melyek mégis arra mutatnak, hogy a krónika (illetve az annak alapjául szolgáló Ősgesta) szerzője nem kizárólag az *Évkönyvek*re támaszkodott. Így hát valóban két érdemben eltérő forrással állunk szemben – csakhogy mindkettőben érzünk valami logikai nehézséget.

Ha ugyanis Péter rendelkezett bármilyen fegyveres erővel a lázadó főemberekkel szemben, akkor alig hihető, hogy kiszolgáltatta nekik tanácsadóját, akinek tanácsait olyannyira követte, hogy a szövegek szinte mintha már Pétert felmentendő kívánnának minden felelősséget Buda nyakába varrni. Ha viszont nem rendelkezett ilyennel, akkor nehéz elképzelni, hogy a felkelők beérték Buda felkoncolásával, s Pétert futni hagyták, holott pontosan számíthattak rá, milyen külpolitikai veszedelmet hoz ez rájuk. Így az *Évkönyvek* elbeszélése nehezen hihető.[89] A krónikáé első ránézésre talán meggyőzőbb, ám itt is felmerül a kérdés: ha a lázadók már eleve haddal, ellenkirályt választva – s nem csupán követeléseket benyújtva – indultak Péter ellen, aki úgy látta, hogy azonnal menekülnie kell, hűséges tanácsadója miért nem tartott vele? Miért kockáztatta meg, hogy kiszolgáltatva maradjon a lázadók haragjának, s nemcsak ő maga, de fiai is (akik az évkönyvek szerint még csak *parvuli*)?

Nem szívesen alkalmazzuk az egybehangzó források önkényes vitatásának bántóan hiperkritikus ízű módszerét. Ezúttal azonban a krónikában kiáltó ellentmondás is erre ösztönöz: a *nefandus* (istentelen, szentségtörő), a *satelles scelerus* (förtelmes cinkos), a *sceleratissimus* (legszentségtelenebb) és a *perfidus* (hitszegő, áruló) Buda nemcsak személynevével, de epithetonjaival is ugyanazokat az asszociációkat idézi. Két azonos nevű főembere még lehetett volna Péternek, ám kettő, akiknek emléke ennyire szélsőségesen sötét (vagy sötétre színezett), s amellett ennyire élénk (hiszen a krónika még „egyikük" feltűnő testi jellegzetességét, a nagy szakállat is kiemeli!) – ez már kevéssé valószínű. (Olyannyira, hogy még ha Buda halálának 1041-es dátuma minden kételyen fölül állna, akkor is logikusabb volna azt gondolnunk, hogy így Viska, Boja és Bonyha összeesküvésének lelepleződéséért kizárólag az amúgy jelentéktelen Devecser felel, s csupán a népi szájhagyomány akasztotta volna azt is az akkor már elterjedten sötét, áruló figuraként számon tartott Buda nyakába!)

Van-e tehát arra alapunk, hogy a Buda 1041-es meggyilkolásáról szóló közlést felülbíráljuk? Nos, először is: idézett forrásainkban van némi zavar Buda bűntársa, a Vazul

---

frusta concidentes interfecerunt et duorum filiorum suorum oculos effoderunt." SRH I. 325. o., magyarul: ÁKÍF 383. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[88] ÁKÍF 383. o. 1367. sz. jegyzet.

[89] Bár *Váczy* (1941/42. 308–309. o.) ezt mondja hitelesebbnek, s ebből következtet arra, hogy a felkelők (Viska, Pécel, Stojszló, s maga Aba Sámuel is) először még beérték volna Buda likvidálásával, s hűségesek maradtak volna Péterhez, ha az a történtekre nem szókéssel reagál. Ám (eltekintve attól, hogy a szituáció ebben a formában mintha V. László, Cillei Ulrik és Hunyadi László történetének XI. századra való visszadatálása lenne) *Váczy* pár oldallal később maga is „Szent István legmegbízhatóbb hívé"-nek, „a szentistváni hagyományok továbbélését" biztosító tanácsadónak minősíti. (Lásd a 82. sz. jegyzetet!) Ha pedig az volt, mi oka lehetett a vele eszerint közel azonos elveket valló Aba-pártnak arra, hogy Péter vétkeiért őt tegye felelőssé?!

megvakítását fizikailag végrehajtó Sebes halálával kapcsolatban is. A krónika szerint őt is Budával egyidejűleg ölték meg, s még nála is brutálisabban: „Sebest, aki Vazult megvakította, kezét-lábát összetörve veszejtették el."[90] Ezzel szemben az évkönyvekben az 1039-es évnél olvashatjuk: „Schebis, Magyarország határispánja elhalálozott."[91] „Valószínű, hogy a magyar forrás tévedésből datálta az 1039-eseményt 1041-re" – fűzi ehhez hozzá Makk Ferenc kommentárja.[92]

Mármost: a magyar krónika alapszövege Hóman Bálint szerint legkésőbb Szent László, de részben talán már I. András idejében készült.[93] Elképzelhető-e, hogy ez időben nem tartották számon pontosan az udvari körökben, mikor s miképpen halt meg az az ember, aki a király édesapjának vagy nagyapjának szemeit kitolatta? De ugyanezért nehezen gondolhatnánk tévedésre az évkönyvek esetében is: láttuk Hóman, Váczy és Kristó álláspontját velük kapcsolatban.[94] Mivel pedig Salamon I. András fia volt, így nyilván akár egyik, akár másik feltevést fogadjuk is el, az évkönyvek mindenképpen I. András udvarának hivatalos álláspontját rögzítik.

Ha tehát mindkét szöveg a magyar királyi udvarból származik, úgy vagy egyik, vagy másik (vagy mindkettő) megváltoztatja az igazságot – s a tárgy súlyából következik, hogy ezt aligha tévedésből teszi. Ha Sebes valóban meghalt 1039-ben (ismeretlen körülmények között – s ezt éppen azért van okunk elhinni, mert propagandisztikus hazugságnak kevéssé lenne meggyőző), akkor a krónika ősinformátora azért állítja, hogy 1041-ben a lázadók ölték meg, mert ezzel kívánja szemléltetni: milyen példás büntetéssel sújtották a magyar előkelők (de tulajdonképpen maga az isteni gondviselés) *mindazokat*, akik Vazul haláláért felelősek voltak[95] (kivéve persze Szent Istvánt).

De ha eszerint Sebes halála utólag datáltatott 1041-re, akkor elképzelhető, hogy Budáét is máskorról helyezték át ugyanide. S ha azt is figyelembe vesszük, hogy a Buda és (állítólag) Sebes meggyilkolásakor mutatott kegyetlenség nagyon is ugyanazt a brutalitást idézi fel, amelyet Vata és társai alkalmaztak Szent Gellért ellenében – felmerül a gyanú, hogy valójában egyikük halálára sem 1041-ben került sor. Ha Sebes meghalt is 1039-ben, Buda viszont csak 1046-ban, amikor is – akárcsak magának Péternek – nem volt módja külföldre menekülve menteni sem a maga, sem gyermekei életét.

Hogy miért lehetett ez később kínos András számára? Nyilván azért, mert az ő korára még nem alakult ki a Vazul-utódoknak a krónikában megőrzött, végleges álláspontja. Ekkor még mindenki tudhatta Magyarországon – de Péter kapcsolatai révén külföldön is –, hogy itt nem aljas összeesküvőkről, a király háta mögött a királynéval összejátszó cinkosokról van szó. Hanem az új király által is példaképül és kultusztárgyul vállalt Szent Ist-

---

[90] Lásd a 87. sz. jegyzetet! „Sebus autem, qui oculos Vazul eruerat, confractis manibus et pedibus peremerunt." SRH I. 325. o., magyarul: ÁKÍF 383. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[91] Annales Altahenses maiores a 706-1073. ad. a. 1039.: „Schebis marchio Ungarie eodem anno est defunctus." CFH 205. 93. o., magyarul: ÁKÍF 239. (Ford. *Makk Ferenc.*)

[92] ÁKÍF uo. 826. sz. jegyzet.

[93] Lásd a 76. sz. jegyzetet! A legutóbbi időkben az I. András- (vagy legfeljebb Salamon-) kori keletkezést immár az egész Ősgestára vonatkozóan is lehetségesnek vélik. *Bollók* 244. o.

[94] Lásd a 13., 89. sz. jegyzetet! (*Váczy* maga is hangsúlyozza, hogy az Évkönyvek minden körülmények között András és Salamon udvarának felfogását tükrözik!)

[95] Egyértelműen így ítéli meg *Váczy* (1941/42. 308–309. o.), *Karácsonyi*, aki minden külön magyarázat nélkül 1039-et fogadja el Sebes halálának évéül (1926. 88. o.), nyilván szintén ilyen megfontolás alapján járt el.

ván tekintélyes és hűséges híveiről, akaratának (lett légyen az mégoly irgalmatlan) fenntartás nélküli végrehajtóiról, akik mint ilyenek szolgálták aztán hűséggel az István által kijelölt utódot. Sebes határispánként, tehát az ország védelmében kulcsszerepet játszó katonai vezetőként,[96] Buda pedig tanácsadóként.

Voltak kutatók, akik Budát e szerepében igyekeztek negatívan beállítani. Gombos[97] szerint Péter egyetlen valódi hibája az volt, hogy miközben túlzottan a külpolitikára, háborúkra koncentrált, a belpolitika irányítását Budára bízta, az pedig visszaélt ezzel. Györffy (a források minősítését elfogadva) így jellemzi Budát: „Buda nem volt higgadt, elfogulatlan tanácsadó. Szerepe volt Vazul megvakításában, s ezért a magyar dinasztikus párt gyűlöletének célpontja lett, még saját életét sem érezhette biztonságban mindaddig, amíg a Vazul-fiak a szomszédban várakoztak arra, hogy elérkezzék az órájuk."[98] Ez a beállítás azonban egyrészt már a tanácsadó halálának iszonyatos körülményeiből következtet vissza, másrészt készpénznek veszi a források általánosság szintjén mozgó negatív beállítását. Jóval meggyőzőbbnek érezzük Váczy harminchat évvel korábbi értékelését: „Budát úgy tüntetik fel, mintha a királynéval összejátszott volna, holott kétségtelenül István legmegbízhatóbb híve volt. Péter mellett mint legfőbb tanácsadó biztosította a szentistváni hagyományok továbbélését. Semmiképen [sic!] se lehetett Gizella embere. Ugyanezt kell mondanunk Sebös comesről is. Minthogy az évkönyvek marchiónak hívják, valószínű, hogy a nyitrai várnak az ispánja volt. Reá hárult tehát Vazul őrizése és a megvakíttatására kiadott királyi parancs teljesítése."[99]

Gondoljuk csak végig: mit vetettek a magyarok (azaz az ő nevükben a források – amelyek Deér szerint kétféle eredetre: a magyar nemzetségi hagyományokra, illetve a Péterrel végül szintén szembeforduló idegen előkelőknek az *Altaichi Évkönyvek*ben megőrzött panaszaira vezethetők vissza[100]) Péter szemére? A krónika szerint egyrészt azt, hogy a magyar „nemeseket" (akkori értelemben: főurakat) megvetve vezető tisztségeket (s persze az ezekhez szolgálati jelleggel tartozó várakat, birtokokat stb.) németek és olaszok kezére igyekezett adni; másrészt, hogy „a föld javait felélte", végül túlzott „bujaságát", melyben a jelek szerint csatlósai is követték.[101] Az *Évkönyvek* ezzel szemben az özvegy Gizella iránti hűtlenségére, hálátlanságára hivatkoznak.[102] (Most tekint-

[96] Ám hogy István egyenesen *gyula* minőségben rendelte volna Péter mellé, mint *Karácsonyi* (uo.) állítja, az nem csupán a *marchio* cím (az európai hagyományból jól ismert) szerepének önkényes átalakítása, hanem egyben megkésett, de annál elkeseredettebb kísérlet a szerző azon tézisének valószínűsítésére, hogy az ősmagyar „törzsszövetségi államhoz" kötődő *gyula* méltóság továbbélt István korában, s azt pl. külföldiek (így István állítólagos lengyel édesanyjának, Adelhaidnak testvére) is viselhették. *Karácsonyi* 1906. 106–108. o., vö. *Uhrman* 2003. 292. o. 153. sz. jegyzet.

[97] *Gombos* 580. o.

[98] *Györffy* MT 836. o.

[99] *Váczy* 1941/42. 314–315. o.

[100] *Deér* 2003. (1928.) 165–166. o. II/76. sz. jegyzet.

[101] 14. sz. krónikakompozíció 71.: „bona terre… devorabat…" SRH I. 323. o., magyarul: ÁKÍF 381. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[102] Annales Altahenses maiores a 706-1073. CFH 205. ad. a. 1041. *Váczy* (1941/42. 307. o.) szerint ez utóbbi érv nyilván német szájízű csúsztatás az évkönyvek szövegében. Ezzel szemben *Kristó* (2000. [1972.] 212. o.) eredetisége mellett kardoskodik, mondván: az információ *Mügeln Henrik* krónikájában is előfordul, aki azonban az Altaichi Évkönyveket bizonyosan nem ismerhette, tehát a két szöveg közös forrást használt, ez pedig csakis az Ősgesta egy korai változata lehetett. *Hóman* (*Hóman–Szekfű* 247. o.) szerint az érv valóban felmerült 1041-ben, de csak mint ürügy.

sünk el attól, hogy mindez legalább részben utólagos propaganda, hiszen Péter alakját bukása után erősen befeketítették – talán nem is csak mert a Vazul-fiak ellensége volt, hanem Szent István alakját még nagyobbra növesztendő is![103]) Ezek közül melyiket sugallhatta volna az a Buda, aki maga is magyar előkelő volt, a krónika szerint Gizellának egyenesen „cinkosa", de Szent István hű embereként nyilván a valóságban is messzemenően lojális hozzá, mellesleg pedig maga is két kisgyerek apja, s így sejthetően egy még nem túlzottan idős asszony férje?! Ami pedig a túladóztatást (vagyis a „javak felélését") illeti, igencsak ostoba kellett volna legyen Buda, ha nem látja át: ezzel éppen hogy erősíti a Vazul-fiak esélyét a hazatérésre!

A valóságban tehát Buda aligha tehető felelőssé Péter hibáiért (melyeket a krónika később amúgy is tendenciózusan hangsúlyoz). Meggyilkolásának eszerint egyetlen indoka lehetett: a Vazul sorsában játszott szerepe. (S ugyanezért állították be később valósággal Péter rossz szellemének.)

Ezért viszont sokkal logikusabban ölhették meg olyan felkelők, akiknek élén Levente és András álltak, mint azok, akik éppen azért választják meg Aba Sámuelt (István palotaispánját, aki így valamilyen mértékig maga is nyilván azonosult a Vazult útból eltevőkkel) ellenkirálynak, lemondva a dinasztiához kötődés máskülönben általuk is fontosnak érzett követelményéről, mert Vazul fiait nem tartják megfelelő jelöltnek (apjukat tehát alkalmasint még annyira sem).

Ezen kívül, ha feltételezzük, hogy Buda megélte az 1046-os évet, s így azonos lehet Viskáék feladójával, úgy valóban terhelte a lelkét egy másik, az előbbinél kevésbé menthető bűn is. Ezzel kapcsolatban azonban újabb kérdést kell feltennünk: honnan volt tudomása Budának (s a vele együttműködő, máskülönben teljesen ismeretlen Devecsernek) Viskáék tervéről? A *perfidus* jelző éppen arra utal, hogy kezdetben együttműködött velük, s azok a bizalmukba avatták.

De hogyan avathatta Viska a bizalmába azt az embert, aki Péter legmegbecsültebb tanácsadója, sőt, állítólag rossz szelleme volt? A krónika szerint Viskán, Boján és Bonyhán kívül csupán rokonaik (*eorum cognati*) voltak beavatva az összeesküvésbe. De még ha feltételezzük is, hogy Buda (akár anyaágon) rokonságban volt valamelyikükkel – ez sem indokolta volna, hogy megbízzanak benne, ha valóban olyan figura lett volna, amilyennek a krónika mutatja.

Ha tehát Viska úgy gondolta, hogy Buda megbízható szövetségese lehet Péter ellenében, az mindkettejüket minősíti. Egy sötét árulót, a zsarnok gazságainak sugallóját ilyesmire nem lehetett volna felkérni – ám Szent István régi, hűséges és meggyőződéses hívét, aki immár maga is egyre riadtabban döbben rá, hogy Péter nem megőrzi, hanem tönkreteszi a nagy elődök örökségét, s maga is a kiutat keresi, annál inkább. De aki egy ilyen személlyel együttműködve kíván fellépni, aki egyáltalán számíthat annak bizalmára és diszkréciójára, az maga sem holmi reakciós pogány, hanem ugyanolyan tekintélyes és megbecsült alakja kellett legyen a Szent István-i államapparátusnak. Azt igenis nem(csak) az Árpád-dinasztiába vetett, pogány eredetű, irracionális bizalom motiválja, hanem elsősorban maga is István örökségét kívánja menteni, pogány restaurációt pedig semmiképp nem kíván.

---

[103] *Gombos* 512. o. skk. (szinte végig); *Hóman–Szekfű* 247. o.; *Kristó* 1965. 23–24. o.; *Uő* 2000. [1972.] 204. o. Velük szemben kitart a „hibát bűnre halmozó" Péter-kép mellett *Székely* 1961. 7. o.; *Györffy* 1977. 379. o.; *Uő* MT 835–838., 842–843. o.

Más kérdés, hogy miután Viska közölte Budával konkrét elképzeléseit, az mégis visszszariadhatott. Ekkor már igazából nem tudhatott elfogulatlanul dönteni. Vazul fiaitól ő személy szerint tényleg nem várhatott semmi jót, s annak belátásához, hogy az ország viszont igenis várhat, a jelek szerint valóban nem volt elég emberi nagysága. Ezért dönthetett úgy, hogy jelenti a hallottakat a királynak. S még ha meggyőzte is magát arról, hogy ismét az ország érdekében cselekszik, ez is nehezen menti azt, hogy a benne megbízó Viskát, Boját, Bonyhát s még más rokonaikat (akik részben az ő rokonai is lehettek) kiszolgáltatta Péter bosszújának. Riasztó sorsát, mely egyébként egy jó szándékú, voltaképpen Szent István tévedéséért bűnhődő ember tragédiája lenne, ez a mozzanat részben mégis megérdemeltté teszi.

E számos pontján erősen hipotetikus gondolatmenettel azt igyekeztünk valószínűsíteni, hogy Deérnek (a Szent Istvánra hivatkozó úri mozgalmat és a pogánykodó tömegfelkelést egy nevezőre hozó) álláspontja nem feltétlenül veszi kellően figyelembe a források valamennyi értékesíthető adatát, s ennek kivehető oka az, hogy csak azon mozzanatokra koncentrál, melyek könyvének (vitathatatlan, de talán egyoldalúan kezelt) alapkoncepciójába illeszkednek. S persze hasonló megfontolásból hagyja figyelmen kívül az 1046-os felkelés kétféle jellegét Kristó Gyula is a témával foglalkozó, 1965-ös nagy tanulmányában, mely az utóbbi évtizedek Vata-képére s általában az 1046-os eseményeket illető megítélésére talán a legnagyobb hatást gyakorolta.

3.

Kristó Gyula koncepciója fokozatosan kristályosodott ki, ám a lényeg már 1965-ben megfogalmazódott. Lederer Emmával[104] vitázva a következőkben foglalta össze álláspontját: „Akár Koppányt, akár Ajtonyt viszonyítjuk Vatához, a hasonlóság mindenképpen szembetűnő. Vata is éppúgy nemzetségfő (törzsfő?), pogány, jelentős – talán egy középkori megyeterületet meghaladó – nagyságú territórium ura, s ugyanúgy nem akart beilleszkedni a feudális uralkodó osztályba, mint Koppány és Ajtony…”[105]

E kijelentés merészségét még növeli, hogy alig pár sorral lejjebb azt veti Lederer Emma szemére: olyasmit tulajdonít Vatának, amiről semmilyen forrás nem ír (hogy tudniillik birtokain már nem tudott a régi módon gazdálkodni).[106] Nos, vajon hol ír bármiféle forrás azon sajátosságok bármelyikéről, amelyeket Kristó tulajdonít Vatának? Koppányról a krónika világosan leszögezi, hogy a *dux* címet viselte (akár maga Géza!), és hogy „somogyi herceg” volt, vagyis azzal a területtel valóban ő rendelkezett.[107] Ajtony hatalmát, gazdagságát a nagyobbik Gellért-legenda magasztalja hosszasan.[108] Hol olvashatunk ilyesmit Vatáról? Ami pedig a pogányságot illeti – ez *csakis* Vatára jellemző bizonyosan, hiszen Ajtonyról a nagyobbik Gellért-legenda egyértelműen azt állítja, hogy

[104] *Elekes–Léderer–Székely* 56. o.

[105] *Kristó* 1983. (1965.) 104. o.

[106] Uo.

[107] 14. sz. krónikakompozíció 65.: „dux Symigiensis” SRH I. 313. o., magyarul: in ÁKÍF 370. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[108] Nagyobbik Gellért-legenda 8. SRH II. 489–490. o.

keresztény volt,[109] míg Koppány pogányságát már Balogh Albin igen meggyőzően megkérdőjelezte.[110]

Kristónak természetesen vannak közvetett érvei, melyekre álláspontját felépíti. Az alábbiakban ezek megalapozottságát kell áttekintenünk. Hiszen ha csak valószínűsíthető lenne is, hogy Vata ilyen előkelő származással rendelkezett, akkor valóban meg kellene engednünk, hogy jelen lehetett a csanádi gyűlés előkelői között – még ha csak olyanféle ellenzékiként is, amilyennek Kiss Lajos sejtette. (Végleges koncepciójának kikristályosodása előtt Deér is hajlamos volt az 1046-os vezérkarban valami olyasféle „koalíciót" látni, melyben a lényegében István-hű Viskától Vatáig, „akit a hagyomány a szélső pogány reakció embereként jellemez", képviselve vannak „az utolsó fél évszázad összes rejtett és nyílt politikai törekvései".[111])

Vata és Békés vára

A legeslegfőbb érv a krónika Vatára vonatkozó sorainak egy oly részlete, melyet mi előzőleg a szöveg vizsgálatakor kihagytunk. A forrás tudniillik így mutatja be Vatát: „…Vatha de castro…" s itt következik egy helynév.[112] E helynevet Toldy Ferenc *Képes Krónika*-kiadása[113] óta *Belus*nak szokás olvasni; ennek nyomán lett Vatából már Horváth Mihálynál, majd őt követve Kiss Lajosnál „a belusi vár",[114] illetve „Belus vár ura".[115]

Igazán nagy lehetőségek azonban azt követően mutatkoztak meg a szóban forgó adatban, hogy felmerült az ötlet: a helynév középső *l*-jét *k*-ra javítva *Bekus=Beküs* alakot kapunk, s ez Békés várának régebbi névalakja lenne. Kristó az ötletet Karácsonyinak tulajdonítja,[116] valójában azonban a nagyváradi püspökség érdemes történetírója, Bunyitay Vince volt az, aki 1883-ban előállt vele.

Ő főként Szabó Károllyal kívánt vitatkozni: Szabó ugyanis az említett *Belus*ban egy *Bellus* nevezetű trencséni mezővárosra vélt ráismerni.[117] Bunyitay ezt problematikusnak tartotta, mert (ahhoz képest, hogy egy pogány beállítottságú „előkelő" székhelye lenne) túl közel esett volna a királyi hatalom központjához[118] – azt már nem is teszi hozzá, hogy e mezőváros XI. századi létezését semmi nem bizonyítja. Ezért a Dunántúltól távolabb kezdett meggyőzőbb azonosítási lehetőségeket keresni. S így javasolta a bihari *Bél* és

---

[109] Uo.: „…Achtum… qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus." SRH II. 489. o.

[110] *Balogh* 846–847. o.

[111] *Deér* 2003. (1928.) 65. o.

[112] Lásd a 26. sz. jegyzetet!

[113] Marci chronica de gestis Hungarorum… E codice omnium, qui exstant, antiquissimo bibliothecae palatinae vindob. picto… accensuit, varias lectiones annotavit, praefatus est *Franciscus Toldy*, versionem Hungaricam addicit *Carolus Szabó*, Pestini, 1867. 46. o.

[114] *Horváth* 337. o.

[115] *Kiss* [A] 52. o.

[116] *Kristó* 1983. (1965.) 93. o.

[117] Emlékiratok a magyar keresztyénség első századából. Fordította és szerkesztette *Szabó Károly*. Budapest, 1887. 80. o. (3. sz. jegyzet) (*Uő* 1872. 42. o. még maga is egy Bihar megyei Bélre vagy Bélavárra [?] gondolt.)

[118] *Bunyitay* 24–25. o.

Belényes (Belenus) mellett a *Becus~Bekus* alakra történő korrigálást.[119] Az viszont tény, hogy a gondolat (szinte) kizárólagos érvényre Karácsonyi révén emelkedett hét évvel később: a „Békésvármegye" történetén dolgozó tudós szerint (mivel még egy további érve is van, melynek alapján Vatát a Tiszántúlra kell lokalizálnia[120]), „ma már alig lehet kétséges", hogy *Belus* valójában *Bekus.* Olyannyira, hogy komolyan foglalkozik a kérdéssel: a Tobol partjairól is ismert típusú ősmagyar-nomád, avagy inkább szláv földvár állt itt a X–XI. század fordulóján.[121]

Karácsonyi korabeli tekintélyét jellemzi, hogy ezek után vitának hely nem maradt. Pauler újabb három év elteltével még csak feltételesen fogalmaz úgy, hogy Vata „talán Békés vármegyéből" való „főember" volt.[122] Tizenhárom évre rá Hóman már magától értetődően állítja, hogy Vata és fia, Janus (akiket, mint az „idegenellenes, nemzeti reakciós párt" vezéralakjait, ő egyenesen Bánkkal és Borsa Kopasz Jakabbal, a XIII. század híres-hírhedett „királygyilkos" főuraival állít párba) Békés, valamint a hozzá kapcsolódó Külső-Szolnok és Csongrád területéről „került ki" (akár amazok).[123]

A második világháború után Györffy György kezén fejlődött tovább az elmélet. Annak a hipotézisének bizonyításakor, hogy a honfoglaló nemzetségfők általában várakat szálltak meg és választottak téli szállásul, az Anonymustól nyert (tehát aligha száz százalékos hitelű!) adatok után így folytatja: „Más forrásból tudjuk, hogy Koppány vára Somogyvár, Ajtony vára Marosvár azaz Csanád, Gyula vára Gyulafehérvár, Vata vára Békés stb…"[124]

Itt már lényegében eljutottunk a hét évvel később Kristó által megfogalmazott koncepcióig: Vata egy szintre került Szent István valamennyi, a hagyományból ismert rivalisával. Öt évvel később Györffy precízebben fogalmazott: ekkor „hajdani nemzetségfőnek" nevezte Vatát.[125] Feltűnő, hogy Kristó, aki számos más alkalommal annyira kritikus volt Györffy munkásságával szemben, ezúttal sietett helyeselni: „megítélésünk szerint Györffy György jutott el az igazsághoz, amikor helyes premisszákból… helyes végkövetkeztetést vont le: Békés vára a nemetségfőé, Vatáé volt."[126]

Természetesen a Koppánnyal, Ajtonnyal vagy Prokuj gyulával történő párba állítás valójában a nemzetségfőinél is nagyobb hatalmat sejtet. 1965-ben Kristó még csupán zárójelben utalt a lehetőségre, hogy esetleg éppenséggel törzsfői hatalommal kell számolnunk, ám a szöveg lépten-nyomon ezt érzékelteti. Ennek jegyében veti fel a lehetőséget: „…a területi szomszédság külsődleges viszonylata mellett számolhatunk-e a keleti tartományok (Gyula, Ajtony és Vata »territóriumai«) között belső, tartalmi, részint politikai, részint etnikai kapcsolatokkal."[127] Vagyis: Vata mintegy egyenrangú politikai part-

[119] *Bunyitay* 25–26. o. (5. sz. jegyzet)

[120] Lásd később!

[121] *Karácsonyi* 1896. 37. o.

[122] *Pauler* 91. o.

[123] *Hóman* 2003. (1912.) 76., 80. o.

[124] *Györffy* 1958. 34. o.

[125] *Györffy* 1963. 494. o.

[126] *Kristó* 1983. (1965.) 93. o.

[127] Uo. 96. o.

nere lehetett volna a gyulának, a magyar törzsszövetség második legfőbb méltóságának! Ugyanilyen szellemben sugallja, hogy a két másik főúrtól eltérően Vata a maga pogány hitét s ezzel politikai különállását meg tudta őrizni István halála utánig, s „lázadása" voltaképpen védekező háború lett volna, miután Péter megkísérelte volna azt erőszakkal felszámolni.[128] S innen már csak egy lépés volt a mindezt valószínűsíteni látszó felismerés: a pesti révnél Vata és társai két fő áldozata Gellért, a csanádi püspök, illetve Szolnok ispán, aki valószínűleg (Külső)-Szolnok megye névadója: az államnak és az egyháznak egy-egy, Vata vélelmezett Békés körüli területével határos, s azt két ellenkező irányból szorongató, áttéríteni, illetve a királyi megyeszervezetbe beletagolni igyekvő képviselője.[129]

Annak érdekében, hogy mindez meggyőzőbb legyen, Kristó eltekintett attól, amit pedig a krónika és a legenda szövege világosan közöl: hogy Vata *renatus* volt, vagyis még az ő saját fordítása szerint is immár frissen megkeresztelkedett,[130] s csupán a hercegek engedelmével kezdett újra pogánykodni. Úgy állította be, hogy ez csupán a krónika későbbi, a Szent István-i államalapítás tökéletességét (s a rossz emlékű Pétertől minden érdem elvitatását) célzó csúsztatása.[131]

Későbbi munkáiban már e tanulmányra visszahivatkozva nyíltan mint törzsfőt emlegeti Vatát. 1980-ban, igaz, még mindig óvatosan fogalmaz („Kérdés, szabad-e törzsfőként minősíteni…"),[132] ám hogy a kérdésre szerinte végül is igen a válasz, azt igazolja az ugyanezen könyvben közölt térkép, melyen „Vata törzse" (éppúgy, mint a fejedelemé, a gyuláé, a harkáé vagy Ajtonyé) immár minden kérdőjel nélkül fel van tüntetve.[133] 1093-ban pedig már csak a tudományos stílus kötelező *understatement*-jének jegyében tesz egy megszorító „valószínűleg"-et a tömör, kategorikus mondatba: „Vata Békés Várának ura volt, valószínűleg a Körösök mentén megszállt egyik magyar törzs vezetője."[134]

Ennek a szépen felépült hipotézisnek azonban számos gyenge pontja van. Az még hagyján, hogy Békés várának neve az Árpád-kori forrásokban előfordul *Bekes, Bikes, Békes, Bekves, Bokes, Bekis, Betis* alakban (ez utóbbi elírás *Beci*sből?), de *Bekus~Becus*ként csupán később.[135] Komolyabb nehézség, hogy magára a várra hiteles okleveles adatunk először 1219-ből van (még ez is közvetett, csupán *comes*t és várjobbágyokat említ, viszont hat évvel korábban még udvarispánról kapunk hírt ugyaninnen[136]), de még a megyére is legkorábban 1203-ból[137] – s például a *Váradi Regestrum*ban 1235 előtt kizárólag a megyére van adat, a várra nem![138] Így a vár és a vármegye létezését a XI. században semmi egyéb nem igazolná, mint a krónika és a legenda XIV. századi

[128] *Kristó* 1983. (1965.) 97–98. o.

[129] Uo. 99–101. o.

[130] Lásd a 26. sz. jegyzetet!

[131] Lásd a 128. sz. jegyzetet!

[132] *Kristó* 1980. 458. o.

[133] Uo. 467. o.

[134] *Kristó* 1093. 131. o.

[135] *Györffy* 1963. 503. o., vö. *Karácsonyi* 1896. 177. o.

[136] *Jankovich* 183. o.

[137] AO IV. 175. (292. o.) hiv. *Györffy* 1963. 503. o.; *Jankovich* 183. o.; *Székely* 1984. 323. o.; *Kristó* 1988. 479. o.

[138] *K. Fábián* 30. o. (s.v. *Bekes*), vö. *Kristó* 1988. 481. o.

szövege.[139] Ám tekintsünk el ettől is – hiszen valószínű, hogy a két szöveg szinte kortárs, I. András-kori forrásra megy vissza.

Még súlyosabb problémát jelent a *Belus*=*Bekus* azonosítás filológiai szempontból labilis volta. A krónika kéziratainak egy részében nem is *Belus* alak szerepel, hanem *Selus*. (Bollók János legutóbbi fordítása szerint *Szőlős*.[140]) Bár szám szerint a *Belus*t tartalmazó változatok elsöprő többségben vannak, ám a két legrégibb, s így legértékesebb kézirat nem egyezik e szempontból, így a *Selus* valószínűsége legalább ötven százalék.[141] Domanovszky egyértelműen ezt is tekintette hiteles alaknak, a *Belus* alakot még variánsként sem vette fel a *Scriptores Rerum Hungaricarum* szövegkiadásába.[142] A szakirodalom azonban minderről tudomást is alig vett.[143] Pedig mindazok, akik esküsznek Vata békési illetőségére, legalább indokolni tartoznának, miért tekintik automatikusan épp a *Selus* alakot (kétszeresen is!) hibásnak.

Ha hipotetikusan elfogadjuk is, hogy *Belus* volt az eredeti alak, az igazán komoly gond az: miből gondolja Horváth Mihálytól kezdve mindenki, hogy Vata ura volt a szóban forgó várnak? Kár, hogy Györffy nem nevezte meg azt a „más forrást" melyből tudni lehet, hogy e vár Vata *vára* volt: a krónika és a legenda ugyanis csak annyit közöl, hogy Vata e várból való volt. (Igaz, ez még mindig több információ, mint amit Somogyvárról tudunk meg: azt ugyanis a krónika Koppányról szólva meg sem említi.)

---

[139] 1970-ben *Banner János* kísérletet tett az Árpád-kori vár helyének meghatározására, s azt a későbbi (1462-ben épült) Maróthy-kastély területén jelölte ki. Útmutatása nyomán *Jankovich* (187–188. o.) végzett e területen ásatásokat, de kénytelen volt megállapítani: Árpád-kori lelet egyáltalán nem került elő, tehát valószínűtlen, hogy itt vár állt volna – hacsak nem rombolták szét később egészen a várárokig. Uo. 190–192. o. Természetesen vizsgálni kellene az alternatív helyszínt a Fehér- és Fekete-Körös összefolyásánál: mivel azonban Békéscsaba belvárosa éppen e terület fölé épült, ez komoly nehézségekbe ütközik. *Kristó* 1988. 479. o. maga is leszögezi: még ha a krónika mondott helynevét *Bekus*nak értelmezzük is, az akkor is csupán egy földvár meglétét bizonyítja, amelyet azonban a régészeti kutatás *nem* talált meg; s hogy ezzel szemben még a fentebb idézett, 1203-as oklevél is értelmezhető úgy, hogy Békés ekkor még nem önálló, hanem Bihar megye része. Saját korábbi és későbbi publikációi e beszámoló korrekt mértéktartását, sajnos, nem mindig tudták ugyanígy tanúsítani.

[140] KK 54. o.

[141] A két legrégibb (XIV. századi) kézirat közül a Képes Krónika faximile-kiadásában (Chronica picta. Budapest, 1991. 56. o.) bárki megállapíthatja, hogy a kérdéses kezdőbetű *S*, és nem *B*. Igaz, a másik hasonló korú szövegváltozat, az ún. Acephalus-codex (OSZK CLMAe 405.) kétségkívül *Belus* alakot hoz, s (nyilván ennek nyomán) e szűkebb kéziratcsalád valamennyi későbbi tagja: így a XVI. századi, ún. Zsámboki-codex (OSZK CLMAe 406.), továbbá a Hess András által Budán, 1473-ban kiadott ősnyomtatvány, a Budai Krónika (OSZK 326.), s az ennek nyomán készült, XVI. századi Dubnici Krónika (OSZK CLMAe 165.) Feltűnőbb, hogy nagyobb részt *Belus* szerepel azon variációkban is, melyek pedig inkább a Képes Krónika kéziratcsaládjához tartoznak. Ezek közül egyedül a XV. századi Thuróczy-codexben (OSZK CLMAe 407.) olvashatunk *Selus* alakot, míg ellenben az ún. Nagyenyedi- (kevésbé helyesen: Teleki-) codex (MTAK K32.), noha ezt a szakirodalom (*Csapodi* 9. o.; *Bollók* 236. o.) szerint egyértelműen a Képes Krónikáról másolták, mégis *Belus*t tartalmaz, s ugyanígy az olyan, jóval későbbi változatok, mint a Béldi- (MTAK Ms903.) és a Csepreghy-codex (MTAK Ms909.). (Utóbbi kettőt csak másolatban volt alkalmam megtekinteni, a Csepreghy-codex eredetije nincs is meg.)

[142] SRH I. 338. o. Ehhez u.o. a 2. sz. jegyzetben annyit fűzött, hogy semmi bizonyosat nem tudunk a szóban forgó várról, de a Trencsén megyei Bellusszal bizonyosan nem lehet azonos. A *Bunyitay–Karácsonyi*-féle szövegjavítási javaslattal nem is foglalkozott.

[143] *Kristó* 1988. 480. o. egyenrangú, alternatív alakokként idézi *Selus*t és *Belus*t. Az ÁKÍF-beli fordítás-szemelvény 1435. sz. lábjegyzetében ugyanő így foglalt állást: „A krónikakompozíció kéziratai ban Selus, Belus olvasható, ami tollhiba, Békésre javítandó." Jellemző, hogy *Szovák Kornél* még a fentebb idézett *Bollók*-fordításhoz fűzött lábjegyzetben is eképp nyilatkozik: „Romlott alak, valószínűleg Békés vára helyett (Bekus/Selus)." KK 195. o. 375. sz. jegyzet.

A várak, megyék élén állóknak kijáró *ispán* (*comes*) címet, mellyel a krónikában igen gyakran találkozunk, Vata neve mellett nem találjuk. A *de castro* meghatározás a krónika szövegében *hapax legomenon.* Oklevelek tanúsága szerint viszont személyeknek várral való meghatározása leginkább várjobbágyok (*iobagiones castri*) esetében jellemző. Fehértói csak a Vata név kapcsán négy példát vonultat fel erre, ezek közül az egyik ráadásul éppen Békés várához kötődik – de 1295-ből.[144] Így logikusnak látszik, hogy az 1046-os Vata *de castro* jelölését is úgy értelmezzük: valamelyik korabeli vár *mile*sei közül származott. Ha ezt figyelembe vesszük, úgy elesik az a kényszer, hogy az említett várat a királyi hatalomtól minél messzebb, valahol Délkelet-Magyarországon keressük. S ha mégis Bunyitay nyomán akarnánk a helynevet azonosítani, érdemesebb lenne alternatív, szövegjavítást nem igénylő ötletére figyelni: a *Belus*=Bél megfeleltetésre. Ez esetben logikusan kínálkozna Bakonybél, ahol korábban, még csanádi püspöksége előtt Szent Gellért hét évet töltött remeteként.[145] (Igaz, Bakonybélben *castrum*ról nem tudunk, csak *curiá*ról.[146] Mivel azonban a *castrum* szó 1150 előtt oklevélben nem fordul elő,[147] s így a krónika szövegébe is ennél később illesztették, kérdés, hogy indokoltan szúrták-e be oda. Ha tévesztés történt, úgy Vata még csak nem is várbeli katona, csupán az *udvarnép* tagja lehetett.)

Így akár Kristó azon feltevését is érvényben hagyhatnánk, hogy Vatát valami régebbi, személyes ismeretség s az ebből táplálkozó indulat tüzelte éppen Gellért ellen. (Főként, ha figyelmen kívül hagynánk, hogy valamennyi püspök életére tört, s hogy a Gellérttel szembeni különösen brutális viselkedését kellően motiválhatta a csanádi püspök kiemelkedő tekintélye az egész fiatal magyar egyházban.)

Vata és a Csolt gens

Láthattuk: Vata békési származtatása éppoly ingatag alapokon nyugszik, mint előkelő, várispáni vagy kivált törzsfői mivolta. Az előző századforduló kutatói azonban további érveket is felsorakoztattak a fentiek mellett, s ezek némelyikének az utóbbi évtizedek szakirodalmában éppoly pozitív visszhangja volt, mint az imént áttekintetteknek.

Ismét Bunyitay ötlete volt, hogy Vata Keletre lokalizálásához további érvként említse meg a *Váradi Regestrum*ból ismert Vata fia Gyula nevű kórógyi birtokost a XIII. századból. Bár becsületesen hozzáteszi, hogy Kórógy falu több is van az országban, maga mégis a bihari Kórógyra gondolt, ami így már kellő indítéknak látszott ahhoz, hogy e Gyula XI. századi ősének minősítse a lázadó Vatát, s így a „közeli" Békésbe lokalizálhassa.[148] (Igaz, megemlítette, hogy Kraszna megyében is található egy Kórógy falu, mégpedig Vata-Somlyója [=Szilágysomlyó] környékén.[149] Ortvay a két Kórógyot nagyvonalúan azonosnak minősítette.[150])

---

[144] *Fehértói* s.v. *Vata* stb.

[145] Nagyobbik Gellért-legenda 6.

[146] *Csóka.*

[147] *Györffy* 1990. 118. o.

[148] *Bunyitay* 25–26. o.

[149] *Bunyitay* 25. o., vö. *Kiss* [B] II. s.v. *Szilágysomlyó*.

[150] *Ortvay* 500–501. o.

Az ötletben rejlő lehetőségek kiaknázása viszont újra csak Karácsonyi érdeme volt. Már 1896-ban leszögezte, hogy mivel a szóban forgó Vata fia Gyula a Csolt nemzetségből származott, nyilván ez a *gens* egészében a lázadó Vata ivadéka, hiszen tagjai között „annyian viselik a Vata nevet"![151] A magyar nemzetségeket áttekintő nagy monográfiájában aztán kifejti részletesen: „Tudva már most, hogy a Csolt nemzetség fészke éppen Békésmegye volt, s látva, hogy e nemzetség annyira szereti és használja a Vata személynevet, hogy 2 [sic!] birtokát ezzel különbözteti meg, s két tagját még a XIII. század elején is ekként nevezi el, talán nem ok nélkül tartjuk a híres pogány vezért a Csolt nemzetség ősének, s nem ok nélkül hisszük, hogy eleintén a Csolt nemzetséget Vata-nemzetségnek hívták…"[152]

A két idézett szövegrész összevetése önmagában is sokat mond. Két személyt, akik e nemzetségből a XIII. században viselték e nevet, lehet-e valóban *annyian*ként emlegetni, s ennek alapján megállapítani, hogy e személynév különösen népszerű a mondott *gens*ben?! Kivált, ha az utóbbi könyvből az is kiderül, hogy apáról és fiáról van szó, akik közül a fiú alighanem egyszerűen édesapja nevét örökli (amint ez a XIII. századra már gyakorlattá kezd válni Magyarországon), függetlenül a név egyébkénti, nemzetségen belüli gyakoriságától![153] S legkivált, ha figyelembe vesszük, milyen gyakran fordul elő ugyanezen személynév a Csolt nemzetségen kívül is! Nagy Géza még további négy Vatát sorol fel a XII–XIII. századból, akik közül egy az Aba, egy a Záh, egy pedig az Osl nemzetség sarja volt,[154] s ezek között még nincs is ott az az ugyancsak Vata nevű nagyváradi püspök, aki 1186–1189 között viselte e címet, s ha igaz, a Miskolc *gens*ből eredt.[155]

Ami pedig a két birtoknevet illeti, ehhez egyetlen Vata nevű nemzetségtag is elég lett volna. Mivel pedig a XIII. századból nemcsak egyet ismerünk, így éppenséggel nincs okunk arra, hogy ezeket bármilyen értelemben a XI. századi Vatával hozzuk kapcsolatba.

Nem csodálkozhatunk, hogy Györffy György, aki maga is oly nagy mértékben szeretett a helynevekre mint forrásokra támaszkodni, a fenti ellenérvek dacára lelkesen felkarolta Karácsonyi elképzelését. Általános módszertani elvként szögezi le: „A nemzetségek eredeti szállásterületének rekonstruálásában segítségünkre van több ág együttes birtoklása, a jellegzetes nemzetségi személynevekből képzett helynevek, valamint a krónikák hagyománya és köztudaton alapuló adatai. E források alapján állapítható meg például, hogy… Békés megye a Vatától leszármazó Csolt nem… szállásterülete volt."[156]

Utóbbi két feltétel teljesülésének helytálló voltát már megítélhettük, a legelsőt pedig még Karácsonyi sem támasztja alá. Ennek ellenére Györffy kifejti, hogy a Csolt-

---

[151] *Karácsonyi* 1896. 177. o.

[152] *Karácsonyi* 1900. 382–383. o.

[153] Uo. – *Engel* 2001. s.v. Csolt I. már három Vatát sorol fel. (Apa, fiú, unoka. A középsőre azonban nem ad meg adatot, így sejthetően azért iktatta be, mert túl nagynak érezte az időbeli szakadékot az idősebb Vata [akinek az 1210-es években már felnőtt fia szerepel Gyula személyében] és az ifjabb között, aki még 1258-ban is felbukkan.) Ha álláspontját elfogadjuk, a lényegen az sem változtat: három előfordulás három egymást követő generációban még mindig nem teszi e személynevet feltűnően népszerűvé.

[154] *Nagy Géza* 54. o. A szám azóta harmincra bővült (Fehértói s.v. *Vata, Vaca, Vatha, Vattha, Vacha, Vota, Votha, Voca*) – igaz, újabb nemzetségnév itt már nem került elő, s a nevet nem egy várjobbágy, sőt, rabszolga is viseli, ám még a fennmaradó előkelőkről is nehéz elképzelni, hogy valamennyien Csolt nembeliek lennének!

[155] *Bunyitay* 65–66. o.

[156] *Györffy* 1958. 31. o.

nemzetség előzménye már a Szent István előtti időkben Békés megye területét bírta szállásföldül, a sokat emlegetett vár pedig a nemzetségfő hatalmi központja volt. Vata lázadását eszerint épp az indokolta volna, hogy István ezt az állapotot megszüntette, a várba saját megyésispánját költöztette, s a nemzetségi birtok nagy részét elkobozta. „E beavatkozás reakciója lehetett Vata lázadása, s a pogánysághoz való visszatérés számára azt jelenthette, hogy ismét ő ült be Békés várába, s uralkodott a megye népe felett."[157]

Elképzelését 1963-ban még kategorikusabban szögezte le: „Krónikáink ugyan nem beszélnek a megye honfoglaláskori megszállásáról, de a későbbi birtokviszonyok vitathatatlanná teszik, hogy a Csolt-nem volt a megye ősnemzetsége. Birtokai nem terjednek túl a megye határán; Békés várának ura a hajdani nemzetségfő, Vata volt…"[158]

Az újabb érv, melyet Györffy felhoz, egészen egyszerűen valótlan: Karácsonyi maga is leszögezte, hogy a Csolt *gens* birtokai Komárom megyétől Krasznáig terjedtek. (A nemzetség békési eredetét az bizonyította szerinte, hogy a nemzetség egy tagja 1222 [!] előtt itt emelt monostort, s hogy viszont egy békési apátságnak volt birtoka a krasznai birtok mellett. Maga az a két birtok, melyre Karácsonyi hivatkozott, hogy Vata nevét viselik, sem Békésben terült el, sőt, nem is Biharban, hanem az egyik Komáromban, a másik Krasznában.[159])

Sajnálatos, hogy Kristó Gyula, aki másképpen oly szigorúan bírálta Györffy munkamódszerének azon vonásait, hogy kritikátlanul támaszkodik helynévi adatokra,[160] illetve, hogy elmossa a különbséget a honfoglalás korabeli (elsődleges) és a XII–XIII. század fordulójára kialakuló „nemesi" (másodlagos) nemzetségek között,[161] ebben a konkrét esetben mégis üdvözölte eredményeit. Elfogadta Vatát a Csolt-nem ősének és fejének, s külön méltatta Györffy gondolatmenetét, aki többek között az előbbiből mint „helyes premisszából" következtetett az utóbbira.[162] Mindössze két ponton bírálta őt: egyrészt konkrét adatokkal igazolta (a *Váradi Regestrum* alapján), hogy a Csolt nemzetségnek igenis voltak birtokai Békés megyén kívül,[163] másrészt kronológiai szempontból jegyezte meg, hogy ha Vata lázadását a vár István általi elkobzása váltja ki, akkor ez igen megkésett reakció 1046-ban.[164] Ez utóbbi megjegyzést persze az is motiválta, hogy érvül szolgált Kristó korábban már idézett okfejtéséhez a Szent Istvánt is túlélő, Vata-féle „törzsi államról."[165]

Mivel azonban Györffy elképzelésének ez nem felelt meg, ugyanazon évben másképp korrigálta saját kronológiáját. Eszerint a régi nemzetségfő, akinek területét István kisajátította, immár nem maga Vata volt, hanem az apja, akinek természetesen éppen Csolt volt a neve, míg a vele szemben a várba ültetett ispáné Békés.[166] (Kell-e mondanunk:

[157] *Györffy* 1958. 45–46. o.

[158] *Györffy* 1963. 494. o.

[159] *Karácsonyi* 1900. 382–383. o.

[160] *Kristó* 1980. 357–359. o.

[161] Uo. 440–441. o.

[162] *Kristó* 1983. (1965.) 93. o., lásd még *Uő* 1979. 100. o. 113. sz. jegyzetet!

[163] Uo. 94. o., 13. sz. jegyzet.

[164] Uo. 97. o.

[165] Lásd a 128. sz. jegyzetet!

[166] *Györffy* 1965. 225. o.; *Uő* MT 845. o.

egyikük létezését sem igazolja semmilyen forrás! Ehhez képest megdöbbentő, hogy a Csolt nemzetség megkérdőjelezhetetlen békési őshonossága milyen villámgyorsan elterjedt a szakirodalomban.[167])

Láthatjuk: ha a Csolt nemzetség valóban egyértelműen Békés megyéhez kötődne, akkor sem lenne igazolható, hogy a minket érdeklő Vatától származik, akinek édesapja nevéről persze még akkor sem rendelkeznénk információval, ha valóban a mondott *gens* tagja lett volna, ha e nemzetség egyáltalán igazolható lenne a XI. században – s persze ha a Vata békési illetőségéről szóló hipotézis erősebb lábakon állna.

Vata és Kórógyi

Kórógy falu bevonása a vizsgálatba még egy további kutatástörténeti furcsaságot is eredményezett. Bunyitay munkájában ugyanis Vata oldalán megjelenik az 1046-os lázadásnak egy másik vezéralakja is. E vezér neve Kórógyi lenne (még csak idézőjelbe sincs téve, holott azt vélhetően Bunyitay is tudta, hogy az *-i* képzővel helynévből képzett családnevek a XI. században még nem léteztek!); s a szerző így ír róla és Vatáról: „Az ős vallás e két utolsó hőse… Életök benyúlik még Szent István korába; kétségkívül az ős vallás pusztulása feletti gyász és kesergések közt nőttek fel, s ezek visszhangozának férfi keblökben is, s ezeknek hatása alatt vonták ki kardjaikat…”[168]

E szavakat Ortvay majdnem szó szerint átvette a maga munkájában,[169] de kiegészítette azzal, hogy „E két pogány főúr…” egyazon nemzetség sarja kellett legyen, mely „bár nem is oly hatalmas” lehetett, mint Ajtonyé, de azért szintén „dynasta” módján uralkodott a maga területén (melyet Ortvay az anonymusi Mén-Marót országának folytatásaként határoz meg).[170]

Honnan származik ez a Kórógyi, akinek neve a krónikában és a legendában nem fordul elő (de kronológiai képtelenség is lenne, hogy ilyen alakban előforduljon)? Bunyitay ezúttal Istvánffy Miklós munkájának egy információját igyekezett hasznosítani, melyre előzőleg már Nagy Iván is felhívta a figyelmet.[171] Itt azt olvashatjuk Kórógyi Péterről, az

---

[167] *Scherer* már 1938-ban (Karácsonyi nyomán) a Tiszántúlt megszálló „Ond-törzs” egyik nemzetségeként határozza meg a szerinte Csongrád, Békés és Bihar megyékben (a Sárrét vidékén) megszálló Csolt nemzetséget, melynek elkobzott birtokán majd csak Szent László szervezné meg Békés megyét. (uo. 41. o.). Később, *Györffy* hatására 1965-ben mint vitán felül álló, indoklást sem kívánó tény bukkan fel *Bakay Kornél*nál („Vata-Csolt nemzetség” alakban – 27. o.) és *Dienes István*nál (137. o.) (utóbbi nem habozott egy Békés község határában feltárt honfoglalás kori sírban talált, íjat burkoló csontlemezt, mely egy madár absztrahált alakját ábrázolta, a Csolt-nemzetség tamgájaként azonosítani. A csontlemez egyébként valószínűleg valóban nemzetségi [totemisztikus] tamga [lásd *Bartha* 1968. 134. o.] – ám épp azért lenne igen meggondolandó egy XIII. századi, „úri” nemzetséggel kapcsolatba hozni!) *Heckenast* 1970-ben (47. o.), majd *Szegfű László* 1973-ban (73–74. o.) szintén magától értetődően átveszi mind a „Vata-Csolt” nemzetségre, mind a tamgára vonatkozókat az előbbiektől. Igaz, előbbi a megye megszervezését (egy Békés és Zaránd [!] megye határán előforduló *Zerénd* helynév alapján!) még 967 előttre teszi, s Koppány apjának, Szeréndnek nevéhez köti, míg utóbbi Ajtony bukásával hozza kapcsolatba. Legutóbb *Kiss Lajos*nál [B] (I. s.v. *Békés*) köszönt vissza a „lázadó Bata-Csolt nemzetség”, és a nemzetségfőjük várába Szent István vagy már esetleg Géza fejedelem által beültetett Békés ispán.

[168] *Bunyitay* 24. o.

[169] *Ortvay* 500. o.

[170] Uo. 502. o.

[171] *Nagy Iván* 369. o.

– állítólag – a mohácsi csatában elesett főúrról: „Benne kihalt a Kórógyiak régi és nemes nemzetsége, akikről azt említik, hogy amikor egykor I. András király idejében a magyarok a kereszténységet elvetették, Szent Gellértnek – amily kegyetlen, éppoly szentségtelen – halálát okozták, s hogy ennek az volt a bizonyítéka, hogy ha utódaik a szentnek Buda városával szemben fekvő dombon épült szentélyébe önként vagy másként beléptek, nem tudták megakadályozni azt, hogy rájuk jőve a szükség, rútul be ne mocskolják magukat."[172]

Természetesen Istvánffy XVI. századi beszámolója nem annyira Szent Gellért halálának körülményeire, inkább annak közel félezer évvel későbbi recepciójára vonatkozóan forrásértékű. Ennek ellenére igaza van Bunyitaynak: még egy ilyen adatot sem szabad a kutatásban figyelmen kívül hagyni, már csak azért sem, mert Istvánffy közlése alapulhatna a Kórógyiak családi szájhagyományán, melyet mégiscsak éppen feleannyi idő választ el a történtektől, mint minket.

De legalább annyira nem helyénvaló, ha kritika nélkül veszünk át egy ennyire kései, bizonytalan közlést! Ha pedig kritikailag közeledünk hozzá, akkor a legelső, amit megállapíthatunk: félreérthetetlenül *aitiologikus* elbeszélésről van szó. S nem csupán Szent Gellért meggyilkolása szerepel benne aitiológiaként a Kórógyi család állítólagos meghökkentő problémájára; maga e családi hagyomány is aitiológiája annak, hogy miért küzdött volna ilyen problémával személy szerint Kórógyi Péter.

Ha valóban küzdött. Hiszen e sajátos komplexust olyan szerző örökíti meg, aki tizenkét évvel a mohácsi csata után jött a világra, s közel hetven esztendővel ezt követően kezdett bele műve írásába. Ő maga egyetlen élő Kórógyival sem találkozhatott. Annál is kevésbé, mert maga Kórógyi Péter talán nem is történelmi személy, ha pedig netán mégis az, valójában akkor sem a mohácsi csata korában szerepel, hanem bő fél évszázaddal előbb.[173]

A szájhagyomány pedig, melyre Istvánffy támaszkodik, egyértelműen mutatja a mondaképzés sajátosságait. Méghozzá meglepő módon (hiszen mégiscsak a mohácsi csata

---

[172] Regni Hungarici gloriosissimi Mathiae Corvini Regis XXXIV. Quo Apostolicum hoc Regnum Turcarum potissimum armi barbare invasum Libris XXXIV. Rerum in Pannonia, Dalmatia, Transylvania, Moldavia, Bosnia, Illyrio, caeterisque confiniis integrum ultra saeculum, ab Anno 1490, gestarum hocupletissimis exacte descripta a *Nicolao Isthuanffio*. Coloniae Agrippinae, 1727. 82. o. B (lib. VIII.): „In eo vetusta nobilium Corogiorum progenies defecit, qui olim Andreae Regis, ejus nominis primi tempore, dum Pannonii religionem Christianum posthabuissent, Divo Gerardo, ut crudelem sic impiam necem intulisse memorabantur; ejusque rei argumento suisse, posteros illorum in sacellum ejusdem divi memoriae in colle urbi Budensi opposito aedificarum, sponte aut secos ingressos, continere se nequaquam potuisse, quin soluta repente alvo foede contaminarentur…" Magyarul: *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Budapest, 1962. (Vál. *Székely György*. Ford. *Juhász László*.) 121. o. (Igen szabad fordítás, de a lényeget visszaadja.)

[173] Okleveles adat egyáltalán nincs létezésére. *Engel* (2001. s.v. Kórógyi) éppen ezért nem is említi a Kórógyiak családfáján. Nála az utolsó (oklevelesen igazolható) tagja e családnak Gáspár, aki 1472-ben esett el a törökök ellen küzdve. Ha esetleg volt Péter nevű fia vagy még inkább testvére (vö. a 171. sz. jegyzettel), annak vagy ugyanekkor, vagy még előbb kellett meghalnia, mivel a család birtokai (köztük maga Kórógy vára) más családbeli főurakra szálltak (*Gere* 346. o.), ami az ősiség törvényének értelmében nem lett volna lehetséges, ha marad még élő Kórógyi. Lehet, hogy a folklórhagyomány, amelynek számára a kronológia nem létezik, a Gáspár halálát okozó csetepatét cserélte fel a sokkal nagyobb szabású mohácsi csatával, s így vitte oda Pétert, aki talán valóban Gáspár hozzátartozója volt, de valószínűbb, hogy mesei figura, akit valamely ismeretlen okból kötött a népi fantázia a Kórógyiakhoz.

Itt szeretnék köszönetet mondani *Feld István*nak és *Horváth Richárd*nak, akik a XV–XVI. század (számomra kevéssé ismert) szakirodalmában, körülményeiben tájékozódni segítettek.

egyik hősi halottjáról lenne szó!) nem a heroizálás, hanem a pikareszk jellegű groteszk irányában. Kórógyi hasmenései, melyeket a Gellért-kápolnába való belépés elkerülhetetlenül előidéz, nem önmagukban érdekesek, hanem annak ellentételezéseként, hogy egyébként micsoda emberfelettien erős és kikezdhetetlen emésztőszervekkel rendelkezett. „…aki arról volt nevezetes, hogy teljességgel vas természetű, mindent megemésztő gyomra volt. Az ifjú király kívánságára élő egereket, levágott macskafarkakat, a kutyáknak az utakon elhullott, undorítóan gennyes, rothadásnak indult s nyüzsgő férgekkel teli hullájából borzadály és ökröndözés nélkül rendszeresen evett."[174]

Amilyen nehéz elképzelni a valóságban olyan embert, aki mindezen förtelmet jó étvággyal és egészségének kockáztatása nélkül megeszi, oly kevéssé vehetjük biztosra, hogy a Gellért-kápolnában mindig utolérte a nem testi eredetű büntetés – ráadásul éppen ily visszataszítóan és lealacsonyítóan testi formában! Az egyik csakúgy, mint a másik, a mondai képzelet túlzása. S ugyan mi oka lenne a szentnek ily kínos és megszégyenítő büntetéssel sújtani valakit? Vértanúról lévén szó, könnyen kínálkozik a válasz.

Eszerint a probléma eredendően nem a családé volt, csak Péteré, a folklór-képzelet hőséé, akinek rémítő étkezési képességét és készségét volt hivatott ellensúlyozni. A Kórógyiakhoz alighanem ugyanúgy másodlagosan kötődik, mint Péter maga.

Ám tételezzük fel mégis (bár sok okunk nem maradt rá), hogy a Kórógyiak között valóban fennállt ez a pszichoszomatikus probléma! Ez esetben utólag lehetetlen eldönteni, hogy a tyúk vagy a tojás volt-e előbb: hogy a generációkon át visszatérő komplexus magyarázatául nyúltak a kézenfekvő gondolathoz, miszerint kortárs ősüknek legalább is kezdeményező szerepet kellett játszania Gellért meggyilkolásában – vagy ellenkezőleg, ez a hagyomány eredendően megvolt, s éppen a belőle fakadó kollektív bűntudat eredményezte a kápolnában a groteszk tüneteket.

Az utóbbi lehetőség valószínűsége legfeljebb ötven százalék lenne. S még ez esetben is kérdés: mennyi realitása lett volna e családi hagyománynak?

Ha feltételeznénk, hogy a család névadó, ősi fészke ugyanazon Kórógy falu, amelynek a XIII. században volt Vata nevű birtokosa, úgy ez a szájhagyományban (melynek a kronológia mindig leggyengébb pontja) könnyen eredményezhette volna, hogy a birtokos alakja összemosódjék a XI. századi lázadóéval; s innen már csak egy lépés kellett volna, hogy azt a bárócsalád ugyaninnen származtatott ősével hozzák kapcsolatba.

Ezt a magyarázatot azonban el kell vetnünk! A Kórógyiak neve ugyanis egy másik Kórógy származéka: egy Valkó megyei váré, melyet 1290 előtt épített a család akkori őse, Gergely, ám véglegesen csupán Nagy Lajos 1343-as adománylevele juttatta azt utódainak.[175] A család birtokai egyébként kiterjedtek még Pozsega, Tolna és Baranya megyékre, valamint a Drávántúlra, ám Békésben vagy Biharban nem fordultak elő.[176]

---

[174] Regni Hungarici… descripta a *Nicolao Isthuanffio*. i. m.: „…planeque ferreo naturae, ac omnia conficientis stomachi robore memorabilis, qui poscente rege juvene mures vivos, praecisasque felium candas, & objecta in plateis canum cadavera, terra sanie, & tabo ver-mibusque scatentia, absque horrore atque ulla gulae contumelia mandere, ac conficere erat solitus."

[175] *Engel–Feld.*

[176] *Wertner* 171. o. Jellemző, hogy nem említi őket *Haan* (19–21. o.) sem, holott szándéka szerint felsorol minden, valaha Békésben előfordult birtokos családot.

Azt egyébként Ortvay „Vata-Kórógyi-nemzetsége” óta nem is állította senki, hogy a Csolt-nemzetség és a Kórógyiak között genetikai kapcsolat lenne; annál kevésbé, hiszen a Csoltokat egy másik, későbbi békési nagybirtokos család, az Ábránfiak/Ábrahámfiak vallották ősüknek.[177] A Kórógyiakról viszont Wertner rögtön elöljáróban leszögezi: „Nem ismerjök nemzetségüket.”[178] Épp ez lehet a magyarázata, hogy Karácsonyi, aki máskülönben annyit vett át a maga koncepciójához Bunyitaytól és Ortvaytól, az ő Vata-társ „Kórógyijukról” mintegy megfeledkezik – olyannyira, hogy Istvánffy idézett helyére azóta úgyszólván nem is utalt a szakirodalom. A kivétel Kristó, de ő is csak mellékesen, egy lábjegyzetbe elrejtve jegyzi meg, hogy „történeti értékűnek” ítéli a Kórógyi családról szóló információt.[179]

No persze: éppen, mivel Vata kapcsolatának bizonyítása Békés megyével és a Csolt nemzetséggel oly gyönge lábakon áll, fel lehetne tételezni azt is: a Kórógyiak esetleg a Csoltoktól és Békéstől függetlenül is lehetnének Vata leszármazottai. Ezt bizonyítani igen nehéz lenne (már csak azért is, mert Kézai szerint a Kórógyiak ősei csak a XII. század közepén költöztek Magyarországra[180]), de ha mégis felvetnénk (hiszen Kézainak ez a közlése a kutatók szerint nem hiteles[181]) – következhetne-e belőle, hogy Vata mégiscsak a XI. század társadalmi elitjéhez tartozott? Aligha, mivel a mondott ősök a XIII. századnál korábban nem szerepelnek az okleveles forrásokban sem, tehát aligha voltak nagybirtokosok. Így ha Vata az ősük lett volna is, ez éppen közrendű voltát bizonyítaná.

Vata és Bata

Kónstantinos Porphyrogennétos bizánci császár *A birodalom kormányzásáról* című műve 37. caputjában, ahol részletesen bemutatja a nyolc törzsből álló besenyő törzsszövetséget, megadja minden egyes törzs főnökének nevét is a IX. század végére vonatkozóan: „Abban az időben pedig, amikor a besenyőket tulajdon földjükről kiűzték, fejedelmeik voltak… Csaban tartományban pedig Bata.”[182]

Már Vámbéry is magától értetődőnek tekintette, hogy az itt emlegetett törzsfő neve azonos a magyar forrásokból ismert Vatával.[183] Elképzelését átvette Nagy Géza,[184] majd ez utóbbira hivatkozva a maga tekintélyének súlyával hitelesítette Németh Gyula,[185] s

---

[177] *Györffy* 1958. 45–46. o.; *Uő* 1965. 227. o.; *T. Juhász–Kristó* 98. o.; *Engel* 2001. s.v. Csolt-nemzetség II.

[178] *Wertner* 166. o.

[179] *Kristó* 1983. (1965.) 479. o. (16. sz. jegyzet.)

[180] *Kézai* 84.: „Buzad autem generatio de Mesn originem trahit, nobiles de districtu Wircburg.” SRH I. 190. o., vö. uo. 9. sz. jegyzet.

[181] *Wertner* 166. o.; *Engel–Feld*; *Engel* 2001. s.v. *Kórógyi.*

[182] *Kónstantinos Porphyrogennétos*: De administrando Imperio 37. (Ford. *Moravcsik Gyula*.) Budapest, 1950. 166–167. o. (A személynév alakja *Moravcsik* magyarításában *Bota*.) ☺♋♦♋▭ ♎♏▭ ♦□▭■ &♋♓❒□❖■🚗 □“■ ♋𝑒𝑟□□▭ ♦♒♑✂ ♓𝑒𝑟♎♓❖♋✂ ♍◆❖❒♋✂ □♓ ♈♋♦⌘♓■♋&♓♑♦♋♓ ♏𝑒𝑟⊠♏♎♓◆❖♍❑♒◆♋■🚗 ♏♓♁♍□■ ♋☯❒♍□■♦♋✂🚗🚗🚗 ♏♓𝑒𝑟✂ ♎♏▭♦□▭ ❑♏❖❍♋ ❄⌘□□□▭■ ♦□▭■ ✌♋♦♋♑■🚗

[183] *Vámbéry* 80. o.

[184] *Nagy Géza* 54. o.

[185] *Németh* 459. o.

nem sokkal később Pais Dezső is.[186] Kristó pedig nem habozott ezt a névtani adatot felhasználni a maga elméletének építőkövéül, felvetve, hogy Vata, a lázadó eszerint etnikailag nem is magyar, hanem besenyő lenne.[187] Ez nemcsak azért illett bele nagyon jól az őáltala kialakított képbe, mert eszerint Vata egy IX. századbeli, igazolt törzsfő nevét viseli, hanem azért is, mert éppen Békés megyének, amelyet Kristó igyekezett a Vata-féle „törzsi állam" központjaként feltüntetni, vannak bizonyos besenyő vonatkozásai.

Már Ortvay megjegyezte, mikor a maga „Vata-Kórógyi" nemzetségét az anonymusi Mén-Marót territóriumának örököseként tüntette fel: „Úgy látszik, volt ott sok besenyőtelep is, mely a szomszéd Erdélyből szedte magát."[188] Ezen odavetett mondat alapja feltehetően ugyanaz lehetetett, amin Vadász Pál 1925-ös monográfiája alapul. Bár ez utóbbi alig alkalmas arra, hogy gondolatait tudományos szempontból értékeljük,[189] most tekintsünk el ettől – nézzük, mivel indokolja a besenyők békési illetőségét!

Az elmélet alapja egy oklevél, melyet Károly Róbert adott ki 1365-ben, megerősítve IV. Béla adománylevelét egy Nadány nevű helységről s annak egyházáról, mely „valamikor a besenyők Békés megyéjében volt."[190] Az oklevélről maga Vadász is leszögezi, hogy nem eredeti,[191] hanem (sejthetően XVIII. századi) átirat[192] – ez már eleve magában hordja a torzulás, szövegromlás kockázatát, kivált, mivel az elveszett eredeti maga is csupán visszahivatkozik egy még régebbi, IV. Béla-féle oklevélre. A torzulás esélye így már kettős. Ha ennek ellenére elfogadjuk, hogy IV. Béla adománylevelében is ugyanígy, ugyanez a fordulat szerepelt, kérdés, vajon ez az adat visszadatálható-e automatikusan kétszáz esztendővel korábbra, holott a két időpontot besenyő és egyéb steppei etnikumok bevándorlásának egész sora választja el egymástól a tatárjárással bezárólag?! (Ugyanezért nincs bizonyító erejük azon helyneveknek sem, melyeket Vadász jegyez le Békés környékén, mint besenyő etnikumra utalókat[193])

Kristó a fentieken kívül még Németh Gyulára hivatkozott álláspontja védelmében. Németh több alkalommal leszögezte azon meggyőződését, hogy a híres „nagyszentmiklósi kincs" egyik (21.) csészéjén olvasható BOUTAOUL ZWAPAN felirat olvasata

---

[186] *Pais* 1936. 126. o.; *Uő* 1939. 32–34. o.

[187] *Kristó* 1983. (1965.) 94–96. o.

[188] *Ortvay* 502. o.

[189] Meghökkentő, hogy a rendszerint oly kritikus *Kristó* még csak lábjegyzetben sem utalt rá: a könyv tudományos felhasználhatósága legalább is külön érveket igényel. Hagyján, hogy tüntetően *í*-ző nyelvjárásban van megírva, mivel szerzője szerint a korabeli irodalmi nyelv „nem igazi magyar nyelv". Ám az, hogy a *jász=íjász* „etimológiát" átveszi Horvát Istvántól, s ezzel mindjárt azonosnak is minősíti a jászokat és besenyőket (27. o.), valamint hogy Kevi falu nevét komoly formában a Kézainál emlegetett Keve hun vezér nevéből eredezteti (uo.), 1925-ben, mégiscsak intő jel kellett volna legyen: szerzőnk komolyan vehetősége nem egészen magától értetődő.

[190] „…que fuisset quondam in comitatu Bekes Bissinorum…" id. *Györffy* 1990. 161. o. *Györffy* (akinek a betelepülő besenyők elhelyezkedéséről más – talán vitatható, de fél évszázadon át érlelt és alapos forrásfeldolgozáson alapuló – véleménye van) javasolta a mondat szórendjének megváltoztatását, hogy a *Bissinorum* ne a megye, csupán az adományozott birtok genitivusa legyen. Ezt *Kristó* (1983. [1965.] 94–95. o.) indokolatlannak minősíti, lényegében joggal, de míg őszerinte még a változtatás elfogadása sem változtatna a lényegen, hogy ti. e területen erős besenyő jelenlét igazolható, mi fordítva látjuk: még ha mereven elutasítjuk is *Györffy* módosítását, a szóban forgó oklevél bizonyító ereje akkor is csekély.

[191] *Vadász* 34–35. o.

[192] *Kristó* 1983. (1965.) 94. o.

[193] *Vadász* 31. o.

Bota-ul Čaban, vagyis „Csaban, Bota fia”, s így a Kónstantinosnál emlegetett Bata csabáni törzsfő fiáról van szó, övé volt a kincs.[194] Ebből pedig maga is arra következtetett, hogy a kincset Csaban törzsbeli besenyők hozták Magyarországra – esetleg az a „hatvan”[195] aki *Szent István Kisebbik Legendája* szerint e király uralkodása alatt költözött be Bulgária irányából.[196]

A nagyszentmiklósi kincs eredetének máig lezáratlan vitájában itt nem kívánok állást foglalni (már csak turkológiai kompetencia híján sem). Kristó mindenesetre sietett elfogadni Németh álláspontját, s így levonni a következtetést: „Ez pedig azt jelenti, hogy a besenyők Bota vezette Csaban törzse a 889-et követő évtizedekben a Keleti-Kárpátok bércei mögül Nyugatra húzódott. Feltesszük: nem elképzelhetetlen, hogy ugyanez a besenyő etnikumú törzs, továbbfolytatván migrációját, belekerült a magyarországi belső törzsi migrációba, s ennek hullámverése révén – már a X. században, vagy talán valamivel később, István idejében – eljuthatott a XI. század közepi szállásterületére, a Sárrét vidékére, Vata területére.”[197]

Ez a „feltevés” azonban számos ponton ütközik a rendelkezésünkre álló ismeretekkel. Kónstantinos szerint a Csaban azon besenyő törzsek egyike volt, melyekről „Tudni való, hogy… és Bulacsaban tartomány a Dnyeper folyón túl fekszik a keletibb és északibb részek felé…”[198] Györffy ennek alapján egyenesen a legkeletebbre lakó besenyő törzsként ábrázolja őket térképén.[199] Pálóczi ugyan valamivel nyugatabbra képzeli ugyanezeket (a Don helyett a Donyec partjára)[200] – ám a Keleti-Kárpátoktól még így is túl messze ahhoz, hogy annak bércei mögül húzódhassanak tovább Nyugatra. Igaz, a kis István-legendában említett és Némethtől citált hatvan (besenyő?) előkelő nem is a Keleti-Kárpátokon át, hanem Bulgária felől érkezett. Márpedig Györffy[201] és őt követve Pálóczi[202] is úgy vélte, hogy e hatvan besenyő beköltözése valójában nem Szent István, hanem már I. András idejében történhetett, vagyis már a Vata-felkelést követően – mégpedig azért, mert nagyobb besenyő tömegek először az 1040/50-es évek fordulóján nyomultak Bulgária területére. Ezek ráadásul semmiképp nem lehettek Csaban törzsbeliek, ugyanis a két említett törzs közül legalább az egyik új, Kónstantinosnál nem szerepel.[203] S arról akkor még szó sem

---

[194] *Németh* 1931. 454. o.; *Uő* 1932. 457–460., 475. o.

[195] *Németh* 1931. 453. o.

[196] Szent István király kisebbik legendája 6.: „sexaginta viri…” (*Byssenorum/Bissenorum* csak a későbbi kéziratok szerint.) SRH II. 398. o.

[197] *Kristó* 1983. (1965.) 95–96. o.

[198] ☎✐✌♦♦♏❖□■🖃 □⊛♦♯🖃🖃🖃 &♋♯ ♦□ ❑♏❖❍♋ ✍□◆●♋♦⌘□□□❖ ■🖃 &♏♯⊠■♦♋♯ □♏❖❒♋■ ♦□◆ ♈♋■♋❖□❒♏♦✂ □□♦♋❍□◆ □❒□🖴✂ ♦♋ ♋♻■♋♦□🖃●♯&♦♦♏❒♋ &♋♯🖴 ♌□❒♏♯□❖♦♏❒♋ ❍♏❖❒♒🖃🖃🖃◑ *Kónstantinos* 37. 168–169. o.

[199] *Györffy* 1971. 199. o.

[200] *Pálóczi* 114. o.

[201] *Györffy* 1990. 113. o.; *Pálóczi* 122–123. o.

[202] *Pálóczi* uo.

[203] *Ióannés Skylitzés*: Synopsis historión. B 16. Corpus Fontium Historiae Byzantinae V. Berolini, 1973. Rec. Ioannes Thurn. 456. o.

(…♏♻♎◆■♒❖❑♒ ♦♒❖■ ♦♏ ♯♻♎♯❖♋■ ♑♏■♏♋🖴■ ♋♻□□♦♦♒⊠♦♋♯ ♦♒⊠✂ ♦□◆⊠ ♌♋♦♯●♏❖♦✂ ♏◆♻■□♯❖♋✂ [♒♻⊠■ ♎♏🖴 ♒☺ ♐♏●♏❍ ♋❒■♯🖴✂] &♋♯🖴 □❒□🖴✂ ♦♋◆❖♦♒🖃 &♋♯🖴 ♋♻❖●●♒■ ♦♒🖴■ ♈♋

esett, hogy a kisebbik István-legenda legrégebbi (s Bartoniek Emma által így alapul vett), XII. századi kéziratában a Bulgáriából érkező hatvan férfiról nem is derül ki, hogy besenyők lennének; a *Bissenorum/Byssenorum* partitivus csupán a XIII. vagy éppen XV. századi variánsokban jelenik meg,[204] tehát könnyen lehet, hogy későbbi, téves kiegészítés.

Más kérdés, hogy Györffy is,[205] Pálóczi is[206] elképzelhetőnek tart egyéb besenyő betelepüléseket Magyarországra már a X. század közepétől kezdve. Ezek azonban (a fenti okból) megint csak aligha köthetők a Csaban törzshöz. Györffy részletes áttekintése a besenyő vonatkozásúnak vélhető hazai helynevekről e törzzsel összefüggésben mindösszesze három helynevet említ; ezek közül csak egy igazolt a középkorból, de az is csupán 1364-ből, jóval a kun és a tatár invázió után; s maga Györffy, aki máskülönben hajlamos túlzott forrásértéket tulajdonítani a helynévi adatoknak, ezúttal fontosnak tartja megjegyezni: „Nincs kapcsolatban a besenyő törzsnévvel."[207] (A *čaban* szónak a köztörök nyelvekben ugyanis méltóságnévi jelentése is van.[208])

Györffy és Pálóczi ugyanakkor abban is egyetért, hogy a magyar területre érkező besenyő csoportokat nem egy tömbben engedték letelepedni, hanem az államszervezés keretében szétszórták az ország különböző tájain, mint a fejedelmi/királyi hatalom helyi képviselőit.[209] Így, ha Békés bármikor besenyőmegyeként szerepelhetett is, aligha az államalapítás évtizedeiben!

Paradox módon persze épp azért, mert mi korábban Vata békési illetőségének bizonyítékait könnyűnek találtuk, nincs okunk a „besenyőmegye"-elmélet megdöltét kizáró oknak tekinteni azzal kapcsolatban, hogy esetleg besenyő származású lett volna. Tulajdonképpen semmi okunk nincs kizárni, hogy az volt – bár az már jóval kevésbé valószínűsíthető a fentiek alapján, hogy éppen Csaban törzsbeli. De minket (ahogyan persze Kristót is) valójában nem annyira Vata etnikai, mint inkább társadalmi hovatartozása ér-

---

♑□◆❍♋■♐❖♎♋☙☙☙&♋♐▭ ⬩⬩♦♒❒♐❖♋■ ⌘♒♦⬩⊠■ ❍♐❖♋■ ♏☯♑■⬩ ♏☺♋◆♦□◆⊠ ♦♏ &♋♐▭ ⬩⬩⊠■ ⬩◆▭■ ♋◆♂♦⬩⊠☙ ♦♒▭■ ♏♐♂✂ ♦□▭■ ♌♋⬩♐●♏❖♋ ♦⬩⊠■ ✍☼⬩❍♋♐❖⬩■ &♋♦♋↗◆♑♒❖■☙) Vö. *Györffy* 1990. 184. o.; *Pálóczi* 117. o. A *Belerman* (? ✍♏●♏❍♋❒■♐❖✂ 🖫 Györffy olvasatában ✍♏●♏❒❍♋■♐❖✂) egészen új; a másikat (☞♋♑□◆❍♋■♐❖✂ = *Bajuman*?☽ *Györffy* 1990. 174. o. a kónstantinosi *Kara-Baj*jal azonosítja. Ez a törzs, a Csabantól eltérően, a Dnyepertől nyugatra telepedett le; igaz, nem Bulgáriához, hanem Oroszországhoz közel. (Lásd a 198. sz. jegyzetet: …♦□▭ ♎♏▭ ❑♏❖❍♋ ♦□◆⊠ ✍♋❒♋♌□❖♒ □●♒⬩♐♋❖⌘♏♐ ♦⬩✍☙ ✍☼⬩⬩♐❖■...). Fel kell tenni, hogy a „*Belerman*" (?) törzsnek, melyet *Györffy* (1990. 184. o.) a *belar~beler* = bolgár népnévvel kapcsol össze, vagyis besenyő-bolgár keveredésből származtat, genetikai kapcsolata volt a Jazikapan törzzsel, mely *Kónstantinos* szerint „Bulgária közelében van" (♦□▭ ❑♏❖❍♋ ✍♐♋⌘♐♍□□▭■ □●♒⬩♐♋❖⌘♏♐ ♦⬩✍☙ ✍□◆●♑♋❒♐❖♋ [sic!]…); így ez utóbbi levonulása Bulgáriába nyithatta meg az utat az előbbi számára is?

[204] *Bartoniek*: Praefatio in SRH II. 369. o.

[205] *Györffy* 1990. 110–112. o.

[206] *Pálóczi* 120–121. o.

[207] *Györffy* 1990. 178. o.

[208] *Györffy* 1990. 177. o. (Korábban *Németh Gyula* [1922. 22. o.] *pásztor* jelentésű foglalkozásnévnek minősítette – a helynév ebből is magyarázható lenne, ám Németh később korrigálta magát s *Györffy*hez közeledett, lásd *Uő* 1991. 76. o.)

[209] *Györffy* 1990. 168. o.; *Pálóczi* 120. o.

dekel. Vagyis: az, hogy egy besenyő törzsfő nevét viselte, sejtetheti-e, hogy ő maga is annak leszármazottja, de legalább is ahhoz hasonlóan előkelő személy volt?

Nos, újabb paradoxon: éppen abban az esetben sejtetheti legkevésbé, ha feltételezzük róla, hogy besenyő születésű volt. Török anyanyelvű közösségben ugyanis nem a törzsfői elit kiváltsága, hogy török eredetű személynevet viseljen. Igaz, bizonyos nevek jellemzően arisztokratikusnak minősülhetnek. Vata neve azonban, noha két lehetséges etimológiája is[210] van, nem tartozik ezek közé.

Más lenne a helyzet, ha Vatát mégis inkább magyarnak vélnénk. A nem török ajkú magyarok között a törökös név kétségkívül az előkelőség jeleként értékelhető.[211] De persze ez itt tágabban érthető. A XIII. században már mindenesetre *servus* jogállásúak éppúgy viselték e nevet, mint ispánok, s persze várjobbágyok, sőt, „*udvornikok*".[212] Természetesen valószínű, hogy a név használata a közben eltelt kétszáz év alatt szivárgott le a társadalom alsóbb rétegeibe; de e példák annyit talán mégis jeleznek, hogy törzsfői privilégiumnak aligha tekinthetjük e nevet. Törzsfői hatalmat ennyi indoklással éppúgy nem tulajdoníthatunk Vatának ilyen alapon, ahogyan a Csaban törzs egykori főnökével való genetikai kapcsolatát sem igazolhatjuk.

Ezt sejthetően utóbb Kristó is belátta, mert 1980-ban már a hét magyar „törzsi állam" egyikének főnökeként szerepelteti Vatát,[213] s besenyő származásának kérdésére nem tért vissza többé. (Ezzel szemben Szegfű László őrá hivatkozva alig egy évvel korábban még úgy ítéli meg: Vata azért éppen ötödmagával végez Szent Gellérttel, mert az ötös szám a besenyőknél szervezési szám: egy-egy törzsi „tartományuk" öt-öt „részre" [nemzetségre?] oszlott[214] – azt már nem teszi hozzá, hogy a kangarok nélkül a többi besenyő törzs száma is öt!)

Vata, a *nequam*

Végére értünk Kristó érveinek, s láthatjuk: a Békés tágabb területén önálló törzsi államot fenntartó, azt még Szent István halála után is őrző s Péterrel szemben védelmező Vata képe minden ponton szertefoszlani látszik. Maradt azonban még egy érv, melyet Kristó nem vetett fel, pedig talán a legalkalmasabb lehetett volna álláspontjának indokolására.

A krónika 113. fejezetében, ahol Salamon király és az ellene lázadó Géza és László herceg (1073-ban történt) átmeneti kibéküléséről van szó, a következőket olvashatjuk: „A király ezután elküldte Gézához az Isten előtt utálatos Videt és a szelíd Ernyeit… A herceg is elküldte a királyhoz a váradi püspököt meg a semmirekellő Vatát…"[215]

---

[210] *Nagy Géza* 54. o. egy *bat* = *elmerül* kun igéből eredeztette, s *'elmerülő,' 'lebukó'* jelentést tulajdonított neki. Ezzel szemben *Németh* (1922. 23. o., 1932. 459. o.) *tevecsikó*nak értelmezte; az ő álláspontját vette át *Györffy* (1990. 185. o.) *Németh* tekintélyével szemben *Nagy Géza* álláspontjának aligha maradt volna tér, ha *Pais* (1936. 126. o.) nem állt volna mellé. (*Kiss Lajos* [B] II. s.v. *Vata* cseh–lengyel eredet lehetőségét is felveti!)

[211] *László* 1988. (1944). 263. o.

[212] *Fehértói* s.v. *Vata, Vaca, Vatha, Vattha, Vacha, Vota, Votha, Voca*.

[213] *Kristó* 1980. 458–459., 467. o.

[214] *Szegfű* 1979. 24. o.

[215] 14. sz. krónikakompozíció 113.: „Post hec misit ad Geysam ducem rex Vyd Deo detestabilem et Ernei mansuetum… Misit etiam dux ad regem episcopum Waradiensem et nequam Vatha…" SRH I. 378. o., magyarul: KK 75. o. (Ford. *Bollók János*.)

A király és a herceg túszokat cseréltek; ez a szövegből világos. A feltűnő: a herceg egyik túszát Vatának hívják.

Hogy ez a személy azonos az 1046-os események Vatájával, azt megint csak Bunyitay vetette fel először, aki a *nequam* jelzőt kifejezetten *gonosz*nak fordította.[216] Értelmezését átvette Ortvay,[217] majd Nagy Géza[218] és Karácsonyi;[219] a század második felében pedig Györffy újította fel.[220] S magunk is úgy látjuk, hogy minden bizonnyal igazuk van. Bár Hóman feltételezi, hogy itt nem „a kelenföldi vérengzés szomorú emlékű hőse" jelenik meg, hanem a fia vagy az unokája[221] – ám az miért viselné a *gonosz* epithetont? Hóman ugyan megmagyarázza ezt is, mondván: ez a Vata ugyanolyan intrikusi szerepkört tölt be Géza herceg mellett, mint a hírhedett Vid ispán a másik oldalon.[222] A nehézség csak az, hogy míg Vid ilyetén munkásságát hosszan szemléltei a krónika, Vatáról semmi ilyesmit nem említ.

Márpedig a *nequam* jelző ebben a szövegösszefüggésben magyarázatot igényel. Vid és Ernyei ispánok, akik túszként érkeznek Géza herceghez, a krónika elbeszélése szerint Salamon király két legfőbb, legmegbecsültebb tanácsadója.[223] Akárkikért nem lehetett őket kicserélni – s valóban, Géza egyik cseretúsza maga a váradi püspök! Ha Vata kicserélhető volt Vidért és Ernyeiért, akkor a *ducatus*on belül hasonlóan tekintélyes, megbecsült, politikai súllyal bíró személynek kellett lennie. De akkor miért *nequam?*

Önmagában persze könnyű a válasz. A *nequam* epitheton értelemszerűen Szent Gellért megölőjének jár ki. Ám ezzel a kérdést nem oldottuk meg. Mert miként lehet egy elvetemült pogányt, egy szent vértanú brutális gyilkosát a váradi püspökkel együtt küldeni, mint egyenrangút?! S még ha a herceg küldte is, a püspök miképpen fogadhatta el ezt a párosítást?

Nyilvánvalónak látszik: a vitatott jelző itt utólagos minősítésként szerepel. 1073-ban Vata a hercegi udvar elismert méltósága volt, akinek huszonhét évvel korábbi viselt dolgairól nemcsak a király és a herceg, de a váradi püspök is kész volt megfeledkezni.

Nem azt sugallja-e hát mindez, hogy Kristónak mégis igaza van, s Vatát mégiscsak a magyar társadalom legelőkelőbbjei között kell keresnünk? Úgy véljük: mégsem feltétlenül.

Éppen Kristó szögezte le 1974-ben: a feudalizmus a *ducatus* formájában követte nyomon azon elemeket, akik a feudalizáció elől menekülve áramlottak a királyi hatalom

---

[216] *Bunyitay* 25. o. (4. sz. jegyzet.) A fordítást *Bartal Antal* szótára (Glossarium Mediae et Intimae Latinitatis Regni Hungariae condidit *Antonius Bartal*. Lipsiae, 1901.) alátámasztja.

[217] *Ortvay* 500–501. o.

[218] *Nagy Géza* 54. o. (Ő még a Tihanyi Alapítólevélben emlegetett Wotteh comest is azonosítja „mindkét" Vatával, ami viszont nyilván tévedés.)

[219] *Karácsonyi* 1896. 177. o. (Számára ez újabb bizonyíték arra, hogy Vata tiszántúli illetőségű volt.)

[220] *Györffy* 1958. 50. o.; *Uő* 1963. 494. o.

[221] *Hóman–Szekfű* 272–273. o. Feltehetően őt követte *Fludorovits Jolán*, az SRH-beli Index nominum et rerum készítője: az általa *comes*nek nevezett *Vathá*tól (SRH I. 549. o., II. 677. o.) megkülönbözteti a Géza herceg mellett felbukkanó *Vatha vir*t (SRH I. 543. o.) A két Vata azonosításában *Szegfű László* is kételkedhet, mert míg az 1046-os lázadót ő is egyértelműen Csolt nembelinek fogadja el (1973.73. o.), addig az 1073 évben követjáró Vatáról csak zárójelben, kérdőjelesen kockáztatja meg ugyanezt. Uo. 76–77. o.

[222] Uo.

[223] 14. sz. krónikakompozíció 114., 116., 119.

törzsterületétől távolabb eső, keleti vidékekre.[224] Amennyiben ez így volt, senkire nem támaszkodhattak volna a hercegek kevesebb bizalommal, mint a prefeudális törzsfői hatalom önmagát túlélt képviselőjére, aki az új, keresztény színezetű rend s az azt képviselő papok elleni szélsőséges ellenszenvéről immár tanúságot is tett.

Vagyis: már önmagában az is meglepő, hogy Vata jelen lehetett a hercegi udvarban. Ám hogy egy volt törzsfő vagy törzsfőivadék mivoltában lehetett volna jelen – ez olyan időzített bomba lett volna az éppen csak konszolidálódó magyar állam szervezetébe ágyazva, amelyért sem Béla herceg, sem később fiai nem vállalhatták a felelősséget.

Hogy egyáltalán miként kerülhetett akkor ilyen helyzetbe? Az alábbiakban részint erre próbálunk válaszolni, részint pedig dolgozatunk kiinduló kérdésére: ha maga Vata nem igazolható az 1046-os felkelés katonai vezetőjeként, akkor kire gondoljunk ezzel kapcsolatban?

4. Vata és Levente

A probléma lehetséges tisztázásához elsőként azt a kérdést kell felvetnünk: valóban egyértelmű-e a *ducatus* olyan szerepe, amilyet Kristó tulajdonít neki? Hosszú távon, az intézmény fennállásának teljes időtartamát tekintve e kérdésre egész bizonyosan *igen* a válasz – ez azonban nem jelenti azt, hogy eleve feltétlenül ilyen megfontolásból s ilyen funkcióval jött létre.

Több okunk van, hogy ezzel kapcsolatban gyanakodjunk. Először is a (tévesen[225]) Szent Lászlónak tulajdonított *III. dekrétum*ban emlegetett „*Sarchas*" bíróra kell hivatkoznunk, aki ott I. András király és Béla herceg társaságában szerepel,[226] s akiről hosszabb vita után[227] Pais Dezső igazolta, hogy neve a *Kónstantinos* császár által megőrzött ♋♋❒♍♋⊠✂ (*harka*)[228] méltóságnév romlott alakja.[229] Hogy e (Szent István által nyilván felszámolt) törzsszövetségi méltóság az 1046-os események nyomán átmenetileg restituáltatott, azt már Hunfalvy,[230] majd Tagányi[231] felvetette.

De nemcsak a *harka* tisztség kísért a *ducatus* kezdeteinél, hanem a még tekintélyesebb *gyula* méltóság is – igaz, ez csak személynév formájában. Az első magyar ember, aki dokumentáltan ezt a személynevet viselte, Gyula nádorispán volt, akinek működése oklevelek alapján 1075 és 1090 között igazolható.[232] S mivel alig valószínű, hogy az 1074-ben trónra jutott I. Géza király átvette volna megdöntött elődje, Salamon főembereit, így szinte bizonyosra vehetjük, hogy a korábbi években Gyula a hercegek környeze-

---

[224] *Kristó* 1974. (A) 69. o.

[225] Lásd *Uhrman* 2003. 303. o. 222. sz. jegyzetet!

[226] *Szent László* király III. dekrétuma 2. Závodszky 174. o.: „...quod a tempore regis Andree et ducis Bele et a descripcione iudicis Sarkas nomine…"

[227] Lásd a 225. sz. jegyzetet!

[228] *Kónstantinos* 40.

[229] *Pais* 1930. 362. o.

[230] *Hunfalvy* 1866. 269-270. o.; 1876. 219–220. o.

[231] *Tagányi* 1913. 531–536. o.

[232] Lásd *Uhrman* 2004. 134–135. o., a 60–62. sz. jegyzeteket!

téhez tartozott. Nyilván birtokai is az ő territóriumukon voltak, s ő maga sejthetően ott született – mivel pedig a nádorispáni tisztséget másfél évtizedig betölti 1075 után, így hivatalba lépésekor még nem lehetett idősebb ember: valószínűbb, hogy közvetlenül 1046 után született, mint hogy még előtte. A jelek szerint ekkor olyan idők járták a *ducatus* területén, hogy némelyek (esetleg az előzőleg kivégzett Boja és Bonyha környezetéhez tartozók?) még a *gyula* tisztség visszaálmodását is meg merték fogalmazni – ha csak a névadás szintjén is.

Ezek az adatok önmagukban talán nem lennének elegendőek ahhoz, hogy igazolják egy 1046 utáni, átmeneti pogány – pontosabban: pre-keresztény – restauráció történelmi realitását. Vannak azonban további, közvetett érveink, melyek ezt elképzelhetővé teszik.

Első ilyen érvünk a felkelés győzelmét követő kül- és belpolitikai helyzetből indul ki. A trónra jutott I. András rendkívül nehéz helyzetben volt. A külföld (pontosabban: az annak megítélését erősen meghatározó német császár) egyelőre bitorlónak tekintette őt. Andrásnak, hogy ezt az állapotot megszüntesse, kétségbeesett igyekezettel kellett bizonyítania: éppen ő Szent István valódi törvényes és egyben szellemi örököse. E szempontból igen jellemző a Reichenaui Hermann világkrónikájában (közvetve) megőrzött követjárás szövege: „…András, aki Péter királyságát tartotta, már gyakorta könyörgő követeket küldött, azt erősítgetve, hogy a magyarok által kényszerítve fogadta el a királyságot, mentegetve magát a Péternek okozott jogtalanságok miatt, kinyilvánítva, hogy akik ellene összeesküdtek, azokat részint ő maga megölte, részint a császárnak át fogja adni, közölve, hogy a császárnak aláveti magát, évi adót fizet és alázatos szolgálatot teljesít, ha az megengedi, hogy ő birtokolja az országot…”[233]

A vazallusság felajánlására vonatkozó közlés kétségkívül megkérdőjelezni látszik a szöveg hitelét. Belpolitikai szempontból nézve: vállalkozhatott-e András tüstént arra, amibe Péter csak az imént bukott bele? S ha megtette volna (mint arra Marczali rámutat): miért ne fogadta volna el a császár, akinek számos belső problémája mellé valójában nem hiányzott a magyar háború?[234] Hóman azonban ennek ellenére hajlamos elfogadni a forrás információját, hivatkozván azokra a cseh és lengyel fejedelmekre, akiknél András ifjúkorát töltötte (és a hozzájuk e szempontból igen hasonló németekre), s akik bármikor készek voltak a császárnak hűbéreskütt tenni, de meg is szegték mindig, amint alkalmuk volt.[235]

Azt mindenesetre elfogadhatjuk: önmagát mentegető követeket valóban küldött András a császárhoz. De mire hivatkozhattak ezek a követek? „Lemészárolhatott”-e valójában egyet is András azok közül, akik Péter, illetve általánosabban a keresztény, nyugati típusú feudális állam ellen összeesküdtek? Láttuk: még Vatának, Szent Gellért gyilkosának, a kereszténynellenes hangulat egyik fő ébren tartójának sem történt baja!

Hogy is történhetett volna? Láttuk már: András és Levente azért engedtek szabad utat a pogánykodó követeléseknek, mert szükségük volt a tömegek támogatására. Ez a kény-

---

[233] *Herimannus Augiensis* (Hermannus Contractus) monachus: Chronicon de sex aetatibus mundi a creatione mundi usque ad a. 1054. a 1047.: „Praeterea Andreas, qui regnum Petri obtinuit, iam crebo legatos supplices miserat, regnum se ab Ungariis coactum suscepisse confirmans, de Petri dede iniuriis excusans, quique adversus eum coniuraverant, partim a se trudicatos, partim imperatori tradendos denuntians, suamque imperatori subiectionem, annuum censum et devotam servitutem, si regnum se habere permitteret, mandans.” CFH 2769. 1144. o., magyarul: ÁKÍF 224. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[234] *Marczali* 1896. 51. o.

[235] *Hóman–Szekfű* 257. o.

szerítő ok azonban nem szűnt meg Péter bukásával. Andrásnak változatlanul szüksége volt erős, mozgósítható tömegbázisra, hiszen számolnia kellett azzal, hogy „könyörgő követei” nem érnek célt, s a konfliktust végül fegyverrel kell rendezni, ahogy az a krónikából ki is derül.[236]

Pauler annak idején úgy próbálta a problémát feloldani, hogy lekicsinyelte a „pogány” erők valóságos jelentőségét: „A pogányság nem oly erős, mint a mily zajos, erőszakos volt a zavar egy perczében, [András] szigorú rendeletei elől visszavonult.”[237] De ha nem volt erő a keresztényellenes tömegmozgalomban, akkor kik hajtották végre azokat a hadmozdulatokat, melyekről tanulmányunk elején beszéltünk? Az *Altaichi Évkönyvek*ben emlegetett nagyszámú zsoldossereg jelenlétéhez, láttuk, komoly kételyek férhetnek.[238]

Ezt a problémát tehát nem lehetett úgy megoldani, ahogy Lederer Emma (aki András nevét a felkeléssel kapcsolatban kizárólag mint annak leverőjéét említi[239]), később Györffy, majd az ő nyomán Engel Pál véli: hogy András „…az ország birtokába jutva azonnal szembefordult a lázadással…”,[240] „A felkelők természetesen azt követelték I. Andrástól…, hogy állítsa helyre a pogány hitet, ő azonban csak színleg volt erre kapható. Segítségükkel legyőzte a menekülő Pétert és megvakíttatta, de nyomban ezután keresztény hívei élén a zendülők ellen fordult és őket is leverte.”[241] Ez politikai öngyilkosság lett volna.

András viszont valóban kiemelkedő politikai nagysága volt a magyar történelemnek. Úgy tetszik: még annál is inkább, ahogy számon tartják. Ugyanis nemcsak annyiban áll nagysága, hogy felismerte: mindenképpen Szent István politikai és ideológiai örökségének felvállalása jelenti a jövő útját (noha neki személy szerint kevés oka volt szeretettel emlékezni szent nagybátyjára) – hanem legalább annyira abban: kiváló diplomatikus- és kompromisszumkészségével meg tudta oldani, hogy ugyanakkor „pogány” motiváltságú tömegbázisát se veszítse el.

Mi lehetett a megoldás? A kutatónak egy antik párhuzam ötlik fel: Athén a Kr. e. V. század legvégén, az ún. „harminc zsarnok” bukásakor. „…aki pedig a városban nem érzi jól magát, költözzék át Eleusisba.”[242] Vagyis: egy polgárháborús konfliktust territoriális osztozkodással oldottak meg. Az állam területileg kettészakadt: Eleusisban fennmaradhatott a harmincak által képviselt oligarchikus rend, s itt biztonságban érezhették magukat mindazok, akiknek okuk volt félni az Athénban restaurált demokrácia bosszújától.

Nem kínálkozó-e a magyarázat, hogy ugyanerre az eljárásra kerülhetett sor a XI. századi Magyarország (bár összehasonlíthatatlanul nagyobb) területén? Mindazok, akik a

---

[236] *Hóman–Szekfű* 89–90. o.

[237] *Pauler* 94. o.

[238] Lásd a 10. sz. jegyzetet!

[239] *Elekes–Lederer–Székely* 70–71.

[240] *Györffy* MT 253. o.

[241] *Engel* 154. o.

[242] *Xenophón*: Hellénika B 4. 38. magyarul: *Xenophón* történeti munkái. Budapest, 2001. 64. o. (Ford. *Németh György*.)

kereszténységgel s általánosabban a Szent István-i berendezkedéssel nem akartak/tudtak megbékülni, az ország keleti-északkeleti harmadába húzódtak; köztük természetesen Vata. Itt nem volt akadálya annak, hogy tetteiért még jutalmat is kapjon, s a hercegi udvar előkelői közé emelkedjék. Ugyanakkor az ország nagyobb, nyugati felében I. András (legalábbis betű szerinti értelemben) őszintén állíthatta, hogy a saját uralma alatt állók közül kivégeztette azokat, akik felelősségre vonhatóak a felkelés közben történt túlkapásokért, vagy ha még akad ilyen élő, azt akár kész kiszolgáltatni a császárnak. (Az persze már alighanem Hermann-nak a birodalmi nézőpontot tükröző túlzása, hogy az ígéret mindazokra vonatkozott volna, akik akár csak a Péter elleni összeesküvésben részt vettek.)

Izgalmas kérdés: lehetett-e tudatos e párhuzam a xenophóni Athén és I. András Magyarországa között? Andrásról semmilyen forrás nem állítja, hogy *scientia grammaticae artis imbutus* lett volna, miként Szent István.[243] Gyakorlatilag bizonyosra vehetjük, hogy nem tudott görögül, igen valószínű, hogy latinul sem sokat, s talán még olvasni sem. Másfelől azonban azt sem feledhetjük el, hogy édesapja, Vazul, „akit a király ifjúkori bujasága és ostobasága miatt a megjavulás célzatával elzárt”,[244] nem irányíthatta személyesen a nevelését: ez tehát alighanem Szent Istvánra hárult, aki – ha örökösének nyilván egy pillanatra sem szánta is – bizonnyal igyekezett őt a maga politikájának szellemében az uralkodóházhoz méltóan képzett, művelt emberré, ideális esetben a trón megbízható támaszává faragni. Azt persze megint csak nem tudhatjuk, mennyire mutatkozott az ifjú András partnernek e szándékokhoz – ám az a tény, hogy érett férfikorában kiemelkedően intelligens, tehetséges embernek és uralkodónak bizonyult, gyanítani engedi, hogy az esetleges jó nevelés nem pergett le róla teljesen nyomtalanul.

Már pedig a Szent István-korabeli udvari műveltségre nem csupán a latin, de a görög nyelvű egyházi hatás s ezzel együtt talán némi görög-bizánci műveltség is rányomta bélyegét.[245] Később András éveket töltött az egyértelműen bizáncias műveltségű Kijevben. Bizáncban pedig Xenophón olyannyira közismert volt, hogy a IX. század nagy tudású pátriárkája, Phótios (aki őt és Thukydidést nevezte ✐✌♦♦♓&♒⌧✂ ♎♓♋●♏❖&♦□◆ &♋■◆❖■-nak), már éppen emiatt nem látta szükségesnek, hogy foglalkozzék vele.[246] Így az ő művei eljuthattak István udvarába is, és ha nem saját olvasatban is, de talán András is találkozott velük.

Viszont akár xenophóni sugallatra, akár tőle függetlenül jött az ötlet – ez a megoldás csakis átmeneti jellegű lehetett, Athénban éppen úgy, mint Magyarországon. „Nem sok idővel később fülükbe jutott, hogy az eleusisiak idegen zsoldosokat gyűjtenek. Teljes seregükkel ellenük vonultak, s hadvezéreiket, akik tárgyalni jöttek hozzájuk, megölték ugyan, de a többiekhez elküldve barátaikat és rokonaikat rábeszélték őket a megbékélésre. Miután esküvel megfogadták, hogy nem fogják felemlegetni az elszenvedett sérelmeket, most is együtt viszik az állami ügyeket, és a nép hű maradt esküjéhez.” – írja Xe-

[243] Szent István Kisebbik Legendája 2.; *Hartvik*-legenda 4.

[244] 14. sz. krónikakompozíció 69.: „…quem recluserat rex propter iuvenilem lasciviam et stultitiam, ut corrigeretur…” SRH I. 320. o., magyarul: ÁKÍF 378. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

[245] *Pirigyi* 162–165. o.; *Ripoche* 90–91. o.; legutóbb *Havas* 187–188. o. *V. Kovács* (131–133. o.) szerint ez csak I. András koráig érvényesül, addig azonban annál intenzívebben. Mi több, *Váczy* már 1941-ben feltételezte, hogy Géza és István nyugati orientációját megelőzően az egész magyar törzsszövetség a bizánci kereszténység felvétele mellett döntött volna. Lásd még *Uhrman* 2003. 310. o. 251. sz. jegyzet!

[246] *Ziegler* 698. col.

nophón alig öt caputtal odébb.[247] Vagyis: amikor a demokrácia már újra elég erősnek érzi magát, megtalálja az okot (azaz inkább ürügyet, hiszen a „fülükbe jutott” hír valóságtartalma nehezen ellenőrizhető), hogy az eleusisi ellenzék immár nem kényszerűen tolerálandó különállását megszüntesse – minden megengedett és meg nem engedett eszközzel, amilyen a tárgyalni érkező vezetők legyilkolása vagy a „rábeszélésnek” mondott terrorizálás.

Magyarországon is csak addig lehetett szükség a hajdani, Szent István előtti törzsszövetségi államforma kísértetjárására, amíg az új, feudális állam megerősödött. Azután a *ducatus* szükségszerűen funkciót vált, s a továbbiakban már valóban a feudális királyság meghosszabbított karjaként működik.

E váltásnak nyilvánvalóan személyes vonatkozásai is lehettek.

A krónika szerint a *rex* és a *dux* közötti országmegosztásra először I. András és öccse, Béla között került sor, utóbbi hazatérése után. „Az ország ezen első felosztása viszály és háborúk okozója lett Magyarország hercegei és királyai között.”[248]

Mint Gerics József rámutatott: a krónika e mondata semmiképp nem lehet korábbi Szent László idejénél, hiszen már többes számban emleget *duce*st és *rege*st, valamint több háborút.[249] Ám a Szent László korabeli állami propaganda, ha az országmegosztást mint immár túlhaladott, az államra csupán veszélyes és káros intézményt alapvetően elutasította is, azért igen óvatosan kellett fogalmazzon ezzel kapcsolatban. Hiszen Szent Lászlónak édesapja is, fivére is úgy jutott a trónra, hogy előbb herceg lévén fellázadt a törvényes király ellen; a második lázadásban maga László is tevékenyen részt vett, bátyja uralkodása alatt pedig ő maga állt a hercegség élén.[250] Így az mégsem lehetett kívánatos információ az Ősgesta ekkori változatában, hogy a *ducatus* eredetileg kifejezetten nem-keresztény jellegű, a Szent István-i hagyományt elutasító intézmény lehetett.

Sejthetően éppen ebből az okból állítja a krónika, hogy Béla hazatérése előtt ilyen osztozkodásra nem került sor; s ugyanakkor ezért ír annyira keveset Levente szerepéről.

Leventéről voltaképpen két érdembeli információt kapunk a krónikából. Az első (és a többet idézett) a halálára vonatkozik, mely – mintha véletlenül – egybeesik András rendeletével a Szent István-i állapotok visszaállításáról. A király eszerint „Egész népének fővesztés büntetése alatt megparancsolta, hogy a korábban számukra engedélyezett pogány szertartást letéve Krisztus igaz hitére térjenek vissza, és mindenben azon törvény

---

[247] *Xenophón*: Hellénika B 4. 43. (Ford. *Németh György.*)
…◆☺•♦♏❖❖❖❖❒•♋ ♎♏▭ ♍❒□❖■•♋ ♋♂&□◆❖•♋■♦♏✂ ☒♏❖■□◆✂
❍♐•❑□◆☒•❑♋♐ ♦□◆▭✂ ✐☜●♏◆•♐☒■♐ •♦❒♋♦♏◆•♋❖❍♏■□♐ □♋■♎♒
❍♏♐▭ ♏♂□✐ ♋◆♂♦□◆▭✂ ♦□◆▭✂ ❍♏▭■ •♦❒♋♦♒♍□◆▭✂ ♋◆♂♦•
☒■ ♏♐♂✂ ●□❖♍□◆✂
♏♂●❑□❖■♦♋✂ ♋♂□♏❖&♦♏♐■♋■♋ ♦□♐☒✂ ♎♏▭ ♋☯●●□♐✂ ♏♐♂•□
♏❖❍☒♋■♦♏✂ ♦□◆▭✂ ♐♐❖●□◆✂ &♋♐▭ ♋♂■♋♍&♋♐❖□◆✂ ♏♂❖□
♏♐•♋■ •◆■♋●●♋♍♒☒■♋♐♋
&♋♐▭ □♂❍□❖•♋■♦♏✂ □❀❒&□■ ♒❀ ❍♏▭■ ❍♒▭ ❍■♒•♐&♋&♒❖•♏♐
■♋ ♏☯♦♐ &♋♐▭ ■◆☒■ □☺❍□◆☒ ♦♏ □□●♐♦♏◆❖□■♦♋♐ &♋♐▭ ♦□
♐☒✂ □❀❒&□♐✂ ♏♂❍❍♏❖■♏♐□ ☺♎♒☒❍□✂♋

[248] 14. sz. krónikakompozíció 88.: „Hec igitur prima regni huius divisio seminarium fuit discordie et guerrarum inter duces et reges Hungarie.” SRH I. 345. o., magyarul: ÁKÍF 401. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[249] *Gerics* 1961. 83. o.

[250] 14. sz. krónikakompozíció 129.

szerint éljenek, amelyre Szent István király tanította őket. Levente pedig e napokban halt meg, aki – ha tovább élt volna, és az ország feletti uralmat elnyerte volna – kétségtelenül egész Magyarországot megrontotta volna a pogány bálványimádással…"[251]

Nem tudunk olyan kutatóról, aki ne adott volna feltétlen hitelt e beszámolónak. A vélemények legfeljebb abban tértek el, hogy vajon Levente „visszatért a pogányságra", ahogyan Pauler fogalmaz,[252] s amit támogat Györffy is (helyesen utalva arra, hogy Leventének már nagyapja, Mihály is bizáncias hangzású keresztény nevet viselt, tehát ő maga már kereszténynek született)[253] – avagy eleve pogány volt még, amint azt Kiss Lajos,[254] Marczali Henrik,[255] Heckenast Gusztáv,[256] Font Márta[257] s bizonytalanabbul bár, de Kristó Gyula is[258] állítja.

Pedig az idézett szöveghellyel kapcsolatban több kételynek is jut hely. Először is: ahogyan Andrást, úgy Leventét is nagy valószínűséggel Szent István udvarában nevelték. Eredendő pogányságát tehát akkor sem lett volna módja őrizni, ha nem viselt volna nem csupán nagyapja, de édesapja, Vazul is bizánci-keresztény nevet.

Emellett az idézett krónikarészletben félreismerhetetlenül jelen van a sarkított szembeállítás szándéka. Ezt már Marczali szóvá tette (igaz, ő Hermann közlését is ennek jegyében értékelte,[259] holott az a krónika valamennyi elődszövegétől független, s Levente létezéséről nem is tud). András Krisztus igaz hitének a képviselője, vele szemben Levente a pogány bálványozásé. Utóbbi megrontaná az egész országot, melyet így viszont az előbbi megment – már-már Szent István apostoli életművét ismételve meg.

Ráadásul a fentebbiek alapján nem is kérdés, hogy ez az András-kép idealizált. A parancs ugyan bizonyosan elhangzott, de kérdés, hogy valóban rögtön a koronázás után-e; s még inkább, hogy kikre vonatkozott? Vagyis: nem funkcionált-e már ekkor is a *ducatus,* hogy jóindulatúan kivegye a király közvetlen irányítása alól mindazokat, akik e parancsnak egyelőre aligha engedelmeskedtek volna újabb súlyos belső konfliktusok nélkül – amiből pedig már éppen elég volt az országnak az elmúlt nyolc évben, ezzel András nyilván pontosan tisztában volt.

Ha pedig a király portréja idealizált, akkor valószínűleg Leventéé hasonlóan torzított – az ellenkező irányban.

---

[251] 14. sz. krónikakompozíció 86.: „Precepit itaque universe genti sue sub pena capitalis sententie, ut deposito ritu paganismo prius eis concesso ad veram Christi fidem reverterentur, et in omnibus secundum legem illam viverent, quam sanctus rex Stephanus eos docuerat. Leuente vero in eisdem diebus mortuus est, qui si diutius vixisset et regni potestatem obtinuisset, sine dubio totam Hungariam paganisma ydolatria corripuisset/corrumpuisset." SRH I. 344. o., magyarul: ÁKÍF 399–400. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

[252] *Pauler* 94. o.

[253] *Györffy* MT 845. o. Ugyanezt az érvet korábban *Dümmerth* (216.) is felvetette, ám ő ennek ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy Levente, sőt, András is „gyakorlatilag az ősvallás szellemében nevelkedett".

[254] *Kiss* [A] 55. o.

[255] *Marczali* 1911. 84. o.

[256] *Heckenast* 45. o.

[257] *Font* 52–53. o.

[258] *Kristó–Makk* 72. o.

[259] *Marczali* 1896. 53. o.

Azt persze fel lehetne tételezni, hogy apjának borzalmas sorsa és a maga száműzetése a még zsenge fiatalemberből amolyan kamaszos dacot váltott ki a szent nagybácsi ellen, melynek kézenfekvő megnyilvánulása lehetett a pogánysághoz való tüntető visszatérés. Igen könnyen lehet, hogy nem volt képes egyéni érzelmeit oly feltétlenül alárendelni az állam érdekének, mint királyi fivére, vagyis nem volt képes azonosulni Szent István örökségével, akiben ő sejthetően csakis apjának megnyomoríttatóját (végső soron megöletőjét) látta. Ám az ilyen feltételezéssel csínján kell bánnunk. A XI. század uralkodói propagandájában ugyanis a pogányság olyan bélyeg, amelyet bárkire könnyű rásütni, akit a hatalom bármilyen politikai megfontolásból szalonképtelenné akar tenni. Emlékezzünk: a krónika pogánysággal vádolta (Prokuj) gyulát is, bizonyosan alaptalanul![260] Így legalább is fel kell vetnünk a kérdést: Levente állítólagos megátalkodott pogányságában több okunk van-e hinni?

De akkor mi oka volt az András-kori propagandának arra, hogy Levente emlékét így befeketítse? Aligha tévedünk, ha a választ a *si diutius vixisset et regni potestatem obtinuisset* feltételes mellékmondatban véljük megtalálni.

Miképpen állhatott volna fenn a lehetőség, hogy Levente „a királyság hatalmának birtokába jusson”? Más szóval: lett volna-e arra bármi jogalapja, hogy Andrással szemben magának követelje a hatalmat?

A jelek szerint igen. Ezt egyértelműen elárulja a másik említett adat, mely a krónika szövegében rá vonatkozik. Eszerint már jóval később, az ún. várkonyi találkozón, ahol Béla állítólag lemondott a maga trónöröklési jogáról András kiskorú fia, Salamon javára, a király örömében öccse lábai elé borult. „Azt hitte ugyanis, hogy ugyanolyan együgyűségből adta neki [szó szerintibb fordításban: az ő fiának] a koronát, ahogyan Levente adta őneki.”[261]

A szakirodalom kezdettől a mai napig megosztott azon tekintetben, hogy Levente idősebb vagy ifjabb volt-e fivéreinél, de különösen Andrásnál. Idősebbnek mondja őt Bartoniek Emma,[262] Juhász Kálmán,[263] Hóman Bálint,[264] Dümmerth Dezső,[265] Györffy

---

[260] A gyula-dinasztia kereszténységére *Ióannés Skylitzés*: Synopsis historión. In: ÁKMTBF 85–86. o. (Ford. *Moravcsik Gyula*.) Hogy ez nemcsak a X. század közepén érvényes, hanem a XI. elején is, arra lásd a *Prokuj* név valószínű görög etimológiáját! (*Brückner* 87. o. 1. sz. jegyzet; vö. *Uhrman* 2003. 292. o. 153. sz. jegyzet.) Mindezekkel szemben *Kristó* ragaszkodik ahhoz, hogy (Koppányt és) Prokujt pogánynak tekintse. Koppány esetében ezt azzal indokolja, hogy levirátusi alapon akar házasságot kötni Sarolttal, valamint „mozgalmának jellegével”. (1965. 6. o.) Utóbbiról azonban a krónika nem ad tájékoztatást, s nincs okunk kétségbe vonni, hogy Koppány felkelése alapvetően a trónöröklés kérdésével függött össze; a levirátus gyakorlása pedig legalább annyira belefér egy XI. század eleji magyar előkelő kereszténységébe, mint Géza rendszeres áldozatai a „hiú” bálványok előtt (*Thietmar:* Chronicon VIII. 3. [IX. 4.]), Ajtony hét felesége (Nagyobbik Gellért-legenda 8.) vagy Vazul „nem igazi” (nem keresztény) házassága (14. sz. krónikakompozíció 87.) Prokuj pogánysága mellett pedig egyedül az a *Váczy*tól átvett érv szólna, hogy már nem ugyanazon a szállásterületen élt, ahol elődje (apja? valószínűbb, hogy nagybátyja: lásd *Uhrman* 2003. 295–297. o.), a keresztény hitet felvevő gyula. (*Váczy* 1938. 491. o.) Ez azonban csupán lehetőséget jelent az állítólagos „visszapogányodáshoz”, nem bizonyítja azt!

[261] 14. sz. krónikakompozíció 92.: „Putabat enim de eadem simplicitate dedisse coronam filio suo, sicut sibi Leuente dederat.” SRH I. 355. o., magyarul: KK 63. o. (Ford. *Bollók János*.)

[262] *Bartoniek* 809. o.

[263] *Juhász* 71. o.

[264] *Hóman–Szekfű* 252., 255. o.

[265] *Dümmerth* 216.

György[266] és Kristó Gyula,[267] míg velük szemben Horváth Mihály[268] Marczali,[269] Pauler,[270] Karácsonyi[271] és Domanovszky[272] ragaszkodnak ahhoz, hogy András volt az elsőszülött; a vitát utoljára áttekintő Tóth Sándor pedig úgy látja, nem dönthető el a kérdés.[273]

A krónika szövege alapján meglepő, hogy a vita egyáltalán felmerülhetett, még inkább, hogy ilyen hosszan nem tud eldőlni. A krónikás (illetve I. András, akinek állítólagos gondolatait visszaadja) úgy ítéli meg, hogy Levente és Béla viselkedése között párhuzam mutatkozik. Mindkettő átadja a koronát valaki másnak – önként, noha jog szerint ő lenne a trónörökös. A szöveg szerint csupán motivációjuk különbözik: míg ugyanis Levente kivehetően valóban „együgyűségből" cselekedett, Béláról csak András feltételezi ugyanezt, ő valójában az életét félti (s a krónikás azt állítja, joggal).

A valóságban van más különbség is. A várkonyi találkozó kérdése egyértelműen az, hogy a (Géza fejedelem előtti) *seniori* öröklésrend érvényesüljön-e, melynek jegyében Andrást a trónon öccsének, Bélának kell követnie – avagy a *primogenitura* elve, mely viszont Salamonnak kedvezne. A helyzetet kicsit bonyolítja ugyan, hogy a krónika szerint András (többek között) eleve azzal az ígérettel bírta rá Bélát a hazatérésre: trónörökösévé teszi. (Akkor ugyanis még nem volt fia.)[274] Kristó ezt a mozzanatot eleve utólagos, a Bélától származó későbbi királyokat legitimáló hazugságnak minősíti[275] – de ha nem így lenne, sem jelentene nagy különbséget, hiszen Salamon születése olyan új helyzetet teremtett, amelyet attól függően lehet tolerálni, hogy elismerik-e a *primogenitura* szisztémáját előbbre valónak.

Levente és András esete más. Ha kettejük közül Levente volt az idősebb, úgy trónöröklési jogát semmi meg nem kérdőjelezhette. Igaz, nem egy korábbi király elsőszülött fia volt, de ilyen már 1031 óta nem akadt (Aba Sámuelt nyilván nem tekintették legitim uralkodónak, így az ő fiai nem jöhettek szóba). De testvérei között *senior* volt, s mégis egy valódi Árpád-házi apának elsőszülöttje. *Senioratus* és *primogenitura* alapján egyaránt neki járt a trón.

Ha viszont Levente fiatalabb lett volna, akkor semmiféle alapon nem követelhette volna magának a királyi széket. Miről kellett volna lemondania?! Erre az ő ifjabb volta mellett kardoskodó kutatók közül egyedül Domanovszky próbált érdemben válaszolni. Magyarázata szerint Levente *simplicitas*a csupán annyiból áll, hogy részesedés nélkül engedte át a hatalmat.[276] Ez az értelmezés azonban ott sántít, hogy ez esetben a krónikabeli párhuzam nem állná meg a helyét, hiszen Béla *dux* lévén nem is csekély részesedést nyer a hatalomból.

---

[266] *Györffy* MT 847. o.

[267] *Kristó–Makk* 70. o.

[268] *Horváth* 335–336. o.

[269] *Marczali* 1896 42., 49. o. Ugyanakkor Bélát „talán legifjabb"-nak mondja – eszerint Levente a középső lenne.

[270] *Pauler* 75. o.

[271] *Karácsonyi* 1926. 104. o.

[272] *Domanovszky* 1929. 51. o.

[273] *Tóth* 34–35. o.

[274] 14. sz. krónikakompozíció 88. o.

[275] *Kristó* 1974. (A) 66. o.

[276] Lásd a 271. sz. jegyzetet!

Tóth Sándor[277] Álmos hercegre, Könyves Kálmán testvéröccsére hivatkozott, mint párhuzamra, aki ifjabb létére szintén trónörökös-jelölt, de lemond a hatalomról bátyja javára.[278] Ez a párhuzam azonban két okból nem meggyőző: egyrészt, mivel Kálmán *idoneitas*ával kapcsolatban külső (sőt, az Álmos utódainak szája íze szerint ítélkező krónikás szerint belső) tulajdonságai komoly kételyeket támaszthattak,[279] másrészt mert ez az állítás – éppen propagandisztikusan kiemelt mivoltából következően – bizonnyal utólag, Álmost idealizálandó született kitalálás,[280] amit a Leventére egy hasonlatban, szinte figyelmetlenségből utaló, meg nem magyarázott, azóta is vitatott megjegyzésről nem mondhatunk el. Ami pedig Tóth másik javaslatát illeti, mely szerint egyszerűen arról volna szó, hogy Levente meghal, András az örököse, s ezután lesz egyértelműen király[281] – ezt semmiképpen nem érezhetjük kielégítőnek. Aki meghal, s úgy hagy valamit örökül a másikra, az nyilvánvalóan nem együgyűségből cselekszik!

Miért ragaszkodott tehát nem egy kutató András elsőszülöttségéhez? Igaz, van egy másik forráscsoport (az ún. *Zágrábi*, illetve az ennek nyomán[282] írott *Váradi Krónika*), ugyancsak a XIV. századból, mely a következőképpen számol be Vazul fiairól: „Vazul hercegnek három fia volt. Az első András herceg, akit utóbb királlyá tettek. A második Béla herceg, [mint] alább kiderül. A harmadik Levente herceg."[283] Márpedig e forráscsoportnak bizonyos, kizárólag itt fellelhető adatai alapján igen nagy a tekintélye, mint arra legutóbb Kristó rámutatott.[284] Ám az idézett közléssel kapcsolatban éppen ő fűzi hozzá a fordításhoz: „Legfeljebb az kétséges, hogy a testvérek nevét születésük sorrendjében jegyezték-e le."[285] Maga sem tartja tehát kizártnak, hogy másféle szempont érvényesült.

S valóban: a szöveg erősen sugallja, hogy itt inkább rangsorra gondoljunk. András, lám, király lett, ezt a krónikás gondosan kiemeli. Hogy Béla is az lett később, arról itt nem szól, csak utal rá, hogy később még lesz szerepe. Leventéről viszont puszta létezésén kívül semmi említésre méltót nem tud – vagy inkább nem akar tudni.

Így ez az adat sem szolgál meggyőző ellenérvül Levente elsőszülöttsége ellen. Miért akad hát ma is kutató, aki húzódozik ezt elfogadni? Nyilván azért, mert Levente alakja abban a megvilágításban, ahogyan a krónikában megjelenik, túl sokkoló a keresztény szellemiségű társadalom tudata számára. Kényelmetlen arra gondolni, hogy valaki, aki kis híján tönkretette az országot, ezt akár legálisan is megtehette volna.

S hogy akkor miért nem tette meg?

---

[277] *Tóth* 33–34. o.

[278] 14. sz. krónikakompozíció 140.

[279] Uo. 140., 143. o.

[280] *Makk* 63. o.

[281] *Tóth* 35. o.

[282] *Szentpétery* 423. o.

[283] Zágrábi és Váradi krónika. SRH I. 197. o.: „Iste dux Wazul habuit tres filios. Primus fuit dux Andreas, postea factus rex. Secundus fuit dux Bela… infra apparebunt. Tertius fuit dux Leuente." (Az idézésnél nem vettük át a szöveget gondozó *Szentpétery Imre* filológiai jelzéseit, melyek feltüntetik, hol csonkult a Zágrábi Krónika szövege, s kellett azt a Váradi alapján kiegészíteni.) Magyarul: 402–403. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

[284] *Kristó* 2002. (1995.) 205–209. o.

[285] *Kristó* ÁKÍF 403. (1463. sz. jegyzet.)

„…szerencsére a következő év elején meghalt…” – nyilatkozik erről Horváth Mihály.[286] Szó szerint ugyanez Marczali véleménye.[287] Pauler már árnyaltabban látja a kérdést: ő Levente alakjában „valami ideális, önzetlen vonást” vélt felfedezni, amely annyira meg is különböztette volna őt ravasz, nagyravágyó, erőszakos fivéreitől[288] – ez minősült volna az utóbbiak (s az ő szellemükben a krónikaszerző) szemében *simplicitas*nak. Mindazonáltal ő is úgy látja, hogy Levente halálával megkönnyítette bátyja dolgát, a Szent István-i örökség helyreállítását.[289] S még a legutóbb is úgy nyilatkozott Tóth Sándor, hogy Magyarországot csupán Levente váratlan halála mentette meg egy pogány restaurációtól.[290]

A történelem azonban ritkán alakul a véletlen szerencse jegyében. Ezzel a kutatók egy része is tisztában volt, s megpróbált logikusabb magyarázatot találni. Így Györffy azzal indokolja Levente félreállását, hogy nem volt sem saját kísérete, sem tömegbázisa: az urak immár a Szent István-i, keresztény állam hívei, márpedig az ő állásfoglalásuk számított! Így Levente kénytelen lett volna lemondani elsőszülötti jogáról – egy tál lencse helyett ezúttal néhány Duna-parti szálláshelyért, amely még Taksonyé lett volna valamikor.[291] E magyarázat első hallásra meggyőzőnek hangzik – ám aligha állja meg a helyét akkor, amikor az egész országban a Vata-féle hangadók által felheccelt, fegyveres „pogány” tömegek garázdálkodnak! Mint arra Tóth Sándor indokoltan rámutatott.[292] Leventének bizony nagyon is fenyegető tömegbázisa volt.

Hóman magyarázata Pauler elképzelését fejlesztette tovább az idealista, önzetlen Leventéről. A *simplicitas*t ennek megfelelően nem is *együgyűség*nek, hanem *őszinteség*nek fordítja,[293] s feltételezi, hogy a felkelés után Vata seregei önként szétoszlanak, abban a reményben, hogy Levente most már majd gondoskodik róluk – az viszont „önként félreállt András útjából. A trónt öccsének engedte át, s néhány hó múlva meg is halt…”[294]

Nem kell hosszan magyaráznunk, miért nem hangzik ez a változat sem elég meggyőzően. Még abban a modernebb, árnyaltabb változatban sem, melyet Kristó fogalmazott meg, s amely mintegy szintetizálni próbálja Hóman, illetve Györffy elképzelését: Levente reálpolitikai megfontolásból mond le, mert belátja, hogy ő, a makacs pogány immár sem a túlságosan is feudalizálódott hazai társadalomnak, sem a bosszúszomjas német külpolitikának nem felelhetne meg mint uralkodó.[295] Ami viszont azért nem meggyőző, mert ha volt benne ennyi reális helyzetmegítélő képesség, akkor miért nem vonta le a következtetést, hogy egyéni orientálódásában sem kellene öccse, illetve az ország vezető urai helyett Vatát választani példaképül?

---

[286] *Horváth* 340. o.

[287] *Marczali* 1896. 49. o.

[288] *Pauler* 75. o.

[289] Uo. 93–94. o.

[290] *Tóth* 34–35. o.

[291] *Györffy* MT 849–850. o.

[292] *Tóth* 34–35. o.

[293] *Hóman–Szekfű* 264. o.

[294] *Hóman–Szekfű* 255. o.

[295] *Kristó–Makk* 74. o.

Mivel tehát egyik magyarázat sem látszik megnyugtatónak, próbáljuk másik oldalról vetni fel a kérdést. Béla, akit a krónika párhuzamba állít Leventével, nem semmiért mondott le – az ország egyharmadának ura maradhatott érte, a királynak inkább csak formálisan alárendelve, mint addig is. Miért ne tételezzük fel, hogy ennyi ellenszolgáltatás Leventének is kijárt? S ha ezek szerint már ő is megkapta *ducatus*ként ugyanazon területet, mint később Béla, akkor meghalnia sem volt annyira sürgős. A krónika *in eisdem diebus* meghatározása önmagában is relatív, akkor pedig különösen, ha figyelembe veszszük, hogy Andrásnak a pogányság elleni szigorúbb fellépése sem feltétlenül követte azonnal megkoronázását. Kristó maga sem osztja azt a nézetet, hogy Béla hazatérésére (ami szerinte s általában a kutatók szerint a *ducatus* fennállásának kezdetét jelenti) már 1047 elején sor kellett kerüljön. Igen helyesen rámutatott, hogy Béla *dux*-i beiktatásának *terminus ante quem*je a német támadás, amely azonban csak 1051-ben következik be: ennek megfelelően 1973-ban 1049-re tette Béla megjelenését,[296] egy évvel később még óvatosabban jelezte, hogy 1047–1051 között bármikor történhetett, de ő 1048-at érzi legvalószínűbbnek.[297]

Vagyis: a valóságban Levente akár három évig is élhetett még Péter bukása után. Ez idő alatt ő volt a *dux* – legalábbis feltehető, hogy András udvarában így emlegették. Ő maga viszont a saját országrészében talán még az ősi *kündü-kagán* címet is használta – miért ne, ha egyszer harkát is nevezett ki? (Gyulát feltehetően azért nem, mert annak funkcióit pogány-törzsszövetségi szemlélet szerint most stílszerűen az öccse, András látta el – de azt nem bánta, ha környezetében e cím is feltűnik, legalább személynévként.)

Egy ilyen *ducatus*ba Vata és a hozzá hasonlók is megnyugodva térhettek „haza” – függetlenül attól, hogy korábban melyikük mely részén lakott az országnak. Most itt várt rájuk jutalom a Péter elleni küzdelemben szerzett érdemeikért: birtok, méltóság, megbecsülés. És csakis így véljük elképzelhetőnek, hogy – mint Hóman feltételezte – önként szétoszlottak. Hiszen ha Leventéről is nehéz volt feltételeznünk oly mértékű (már *simplicitas*-számba menő) idealizmust, hogy tételezhetnénk ezt fel Szent Gellért gyilkosáról?

Márpedig valami okból mégiscsak eloszlottak, ebben Hómannak igaza van – dacára annak, hogy a szakirodalom nagyobb része feltételezi: I. Andrásnak végül is fegyveresen kellett a pogány lázadókat levernie. Csupán a pogányság erőit bagatellizálni igyekvő Pauler nyilatkozik úgy, ahogy fentebb idéztük.[298] Györffy, láttuk, 1984-ben hasonlóan ítélte meg az erőviszonyokat,[299] ám egy korábbi publikációjában maga is megfogalmazta, hogy András „legyűrte” a pogánylázadást.[300] Kategorikusan így látta Deér József: András „habozás nélkül elfojtja…”[301] a pogány mozgalmat. Lederer Emma (jellegzetes módon) egyértelműen csakis mint ellenfeleket említi Vatát és a királyt: tankönyv-igénnyel megírt munkájában Vata felkelése már András trónra lépése után tör ki, András pedig csupán

[296] *T. Juhász–Kristó* 95–96. o.

[297] *Kristó* 1974. (A) 58–60. o.

[298] Lásd a 237. sz. jegyzetet!

[299] Lásd a 291. sz. jegyzetet!

[300] *Györffy* 1965. 225. o.

[301] *Deér* 1993. (1938.) 114. o.

ennek leverőjeként lép fel.[302] Kristó összetettebben látja a problémát, de végül ő is arra jut: „Az új uralkodó első dolga volt, hogy leszámoljon a pogány mozgalommal, amely trónra segítette őt.”[303] Engel Pál, mint hivatkoztunk rá, még kategorikusabban fogalmaz.[304]

Fentebb utaltunk arra, hogy a valóságban ez bel- és külpolitikai öngyilkosság lett volna András részéről, hátában a német fenyegetéssel. S valóban, már Marczali hangsúlyozta: ha „a pogány szellem legvadabb kitöréseit” talán visszaszorította is András, de nem állt érdekében, hogy a háborús fenyegetés árnyékában elfojtsa azt, amit Marczali (talán kissé anakronisztikusan) „a nemzet harcos szellemé”-nek nevez.[305]

Ha tehát András azt akarta, hogy a Vata szavára hallgatók belpolitikailag csendesedjenek el, ám a várható külháborúban aktivizálhatók legyenek, azt nemigen oldhatta meg másként, mint Leventével a fent jelzett módon osztozkodva.

S hogy mindezt miért nem őrizték meg a források? Nos, András és Béla későbbi utódai számára oly kevéssé felvállalható hagyomány volt, hogy nyilván igyekeztek minden nyomát eltüntetni. De nem csupán András és Levente polarizált szembeállítása maradt meg áruló jelként a szövegben. Nézzük csak meg, mit olvashatunk Levente temetéséről! „És mivel e Levente nem katolikusként élt, ezért pogány módra a Dunán túl Taksony falu körül temették el, ahol állítólag őse, Taksony nyugszik.”[306]

A szövegben a *more paganismo* módhatározó (szórendi okból) nem egyértelmű: valóban Leventét temették-e el pogány szertartással (a Duna partján, vagyis egyértelműen a szigorú keresztény elveket valló királyi országrészben!), avagy Taksony az, aki pogány szertartás szerint van eltemetve ott (állítólag)? S ami ennél fontosabb: miért temetkezik Levente éppen Taksony mellé? Csak mert az volt az utolsó pogányként eltemetetett őse?

Nem szabad feledni: noha Taksony bizonnyal nem keresztelkedett meg soha életében, az új hit szelleme őt sem hagyta egészen érintetlenül. Hiszen ő kérte a pápától, hogy küldjön Magyarországra Zacheus személyében térítő püspököt![307] S mint fentebb igyekeztünk valószínűsíteni, Levente sem volt annyira sötét, elvetemült pogány, amilyenre festették. Így meg lehet kockáztatni: Taksony vallásánál fontosabb kérdés volt, hogy ő volt az utolsó igazi magyar kündü-kagán, akinek kormányzási módszereit még nem vagy alig érintették meg nyugati vagy akár bizánci keresztény minták, s aki talán még a szakrális királyáldozásnak is alávetette magát.[308]

Úgy tetszik, a Levente megrögzött pogányságáról szóló propagandisztikus túlzások realitásmagva éppen a régi, kündü-kagán ősök (a XI. századi keresztény királyénál jóval látványosabbnak, emberfelettibbnek mutatkozó) hatalma iránti nosztalgia. (Valami

---

[302] Lásd a 239. sz. jegyzetet!

[303] *Kristó–Makk* 74. o.

[304] Lásd a 241. sz. jegyzetet!

[305] *Marczali* 1896. 53. o.

[306] 14. sz. krónikakompozíció 86.: „Et quia ipse Leuente catholice non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus, ubi iacere dicitur Toxun avus eius/suus more paganismo.” SRH I. 344. o., magyarul: ÁKÍF 400. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

[307] *Liudprand*: Liber de rebus gestis Ottonis Magni imperatoris 6. CFH 3528. 1474-1475. o., magyarul: ÁKÍF 15. o. (Ford. *Almási Tibor*.); vö. *Püspöki* 1988. 68. o.; *Uhrman* 2003. 337. o. 421., 425. sz. jegyzetek.

[308] Lásd *Uhrman* 1987–1988. 222. o.

olyasmi, ami majd Kun Lászlónál tér vissza sokkal intenzívebben, mert már a feudális anarchia keserű tapasztalataitól is motiváltan.)

Azzal persze már valóban túl messze mennénk, ha feltételeznénk, hogy Levente még a szakrális feláldozás gyakorlatának is alávetette volna magát e lelkesedésében; olyan súlyos megrázkódtatásról sem tudunk az 1046 és 1051 között eltelt öt évben, amely ezt indokolta volna. Pedig úgy talán azt is meg lehetne magyarázni: miként halt meg Levente olyan „kivételesen szerencsés" pillanatban.

Annyi bizonyos: a német támadás megindulásakor, 1051-ben már Béla áll a hercegség élén. Ez pedig, ha nem is azonnali és éles változást jelentett (hiszen Bélának sem volt érdeke, hogy a német háború közepette kiélezze a konfliktust saját területe szabad lakosságával, amelyen belül, ha jól következtettünk, 1046 után még nőnie kellett a pogány érzelműek számarányának, hiszen az egész országból ide áramlottak!), hosszú távon mindenképpen azt, hogy a *ducatus* a pogánykodók menedékéből a keresztény-feudális állam meghosszabbításává alakul át.

S most vessünk ismét egy pillantást Vata alakjára! Fentebb hosszan igyekeztünk cáfolni az elképzelést, hogy törzsfő lett volna. Ezt most ki kell egészítenünk azzal: a jelek szerint még közszabad minőségben sem volt a pogány hitnek olyan elszánt és elvakult védelmezője, amilyennek 1046-os szereplése alapján hinnénk.

Mert bizonyos, hogy az a Vata, akit Salamon király udvarába küldenek túszul, aki hajlandó erre az útra a nagyváradi püspök társaságában vállalkozni, s (ami még többet jelent!) akinek társaságában a püspök is hajlandó vállalkozni ugyanerre – ez a Vata aligha leborotvált fejtetővel, három varkocsba font hajjal indult útjára, s a királyi udvarban valószínűleg lóhúsevő hajlamával sem tüntetett. Annak sincs nyoma, hogy püspöki útitársát útközben megkísérelte volna meggyilkolni. Igen: ilyen szituációba Vata csakis úgy kerülhetett, ha a korabeli Európa egyházi és politikai kívánalmainak megfelelő, jól szituált, keresztény előkelőként jelent meg a világ előtt. Ezt látszik igazolni fiának *Janus* neve is, mely aligha minősíthető pogánynak.[309]

Korábban láttuk: Vata csak akkor öltött tüntetően pogány külsőt és csak akkor kezdett agitálni a pogány életforma mellett, amikor erre mások már kikövetelték az engedélyt Leventétől és Andrástól. Most pedig láthatjuk: amikor ez az engedély elveszíti érvényességét, Vata ismét színt vált. Következésképpen arra sincsen okunk, hogy esetleg sámánt lássunk benne, s mint ilyet tekintsük az új hit elkeseredett ellenfelének.

Ki volt tehát Vata? A válasz – gondolatmenetünk végéhez közeledve – kiábrándítónak látszik: a mindenkori közhangulatot látványosan meglovagoló, a farkasokkal nemcsak együtt ordító, de azokat buzgón túlordító, köpönyegforgató pillanat-ember, aki e magaviseletéből egy darabig a jelek szerint igen jól meg is élt: előkelő származása bizonyíthatatlan, de tény, hogy egy időre sikerült az ország előkelői közé furakodnia.

Ha tehát a címben azt kérdeztük róla, hogy az utolsó törzsfő-e avagy az első parasztvezér – a valóságban egyik sem. Ajtonnyal éppúgy nem tart rokonságot, mint Budai Nagy Antallal vagy Dózsa Györggyel.

---

[309] *Szegfű* HEV 100. o. feltételezi ugyan, hogy ez a név *Java*ként értelmezendő, s így éppen pogány táltosra, gyógyítóra utalhat; ez azonban nyelvészetileg aligha állja meg a helyét. *Fehértói* s.v. *Ianus, Ianis, Ianos, Ioanus, Iuanus* értelmezése szerint mégiscsak a keresztény *Ióannés* név alakváltozatáról lehet szó.

A hozzá hasonló konjunktúra-lovagok százezrei bukkannak fel és tűnnek el újra a történelem minden pillanatában. Hogy Vata mégis kiemelkedett ezek közül, s örökre emlékezetes maradt a magyar történelemben, azt annak köszönheti, hogy egy alkalommal, Szent Gellért megölésekor túl messzire ment. S bár ő maga valószínűleg anélkül halt meg, hogy ennek következményeivel szembesülnie kellett volna, utódai a jelek szerint nagy árat fizettek e gyilkosságért.

5. Vata leszármazottai

A krónika 82. caputjában, közvetlenül Vata bemutatása után esik szó a fiáról. „Ennek János nevű fia azután, jóval később, az apja vallását követve rengeteg varázslót, bűbájost és jövendőmondót gyűjtött maga köré, s ezek ráolvasásai miatt igen kegyelt volt az urak előtt. Sok jósnője közül azután az egyiket, név szerint Rasdit a legkeresztényibb Béla király elfogatta, és addig tartotta börtönbe zárva, míg le nem rágta a saját lábát, és meg nem halt. Az is írva vagyon a magyarok viselt dolgairól szóló régi könyvekben, hogy a keresztényeknek szigorúan tilos volt Vata és János vérrokonai közül feleséget venni…”[310]

A szakirodalom nagyobb része[311] a Janusra (János?) vonatkozó közlést összekapcsolja az I. Béla trónra léptekor, 1061-ben (?), Székesfehérváron kitört ún. „második pogánylázadással”.[312] Hóman Bálint egyenesen úgy ítélte meg, hogy az I. András és öccse között kitört polgárháborúban Vata felkelői egy tömbben vettek részt – János vezetése alatt – Béla oldalán, s a fehérvári tüntetés megszervezésével csupán a jogosnak vélt fizetséget követelték.[313] De még az olyan óvatosabb történészek is, mint Pauler, akik figyelembe vették, hogy a krónika 95. fejezetében, az 1061-es eseményekről szólva egyetlen szóval nem említi Janus nevét, s így óvakodtak megtenni őt a felkelés vezérének, úgy ítélték meg, hogy Rasdi bebörtönzése s ezen keresztül Janusnak, Vata örökösének pogány vallásgyakorlásában való korlátozása a Fehérváron történtek nyomán kibontakozó királyi megtorlás-sorozat része.[314]

E felfogással Kristó Gyula helyezkedett szembe igen radikálisan 1965-ben.[315] Nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy a krónika sehol nem kapcsolja össze Janus tevékenységét és a fehérvári eseményeket; hanem főként arra, hogy a mozgalom spontán robbant ki: „A nép pedig vezetőket választott magának, akiknek fából emelvényeket készítettek, hogy az emberek láthassák és hallhassák őket. A vezetők aztán követeket küld-

---

[310] 14. sz. krónikakompozíció 82.: „Cuius filius nomine Ianus multo postmodum tempore ritum patris sequendo congregavit ad se multos magos et pythonissas et aruspices, per quorum incantationes valde gratiosus erat apud dominos. De multis autem deabus suis una nomine Rasdicapta fuit a Christianissimo rege Bela et tamdiu in carcere fuit reclusa, donec recomederet pedes proprios, ibidem quoque moreretur. Est autem scriptum in antiquis libris de gestis Hungarorum, quod omnino prohibitum erat Christianis uxorem ducere de consaguineis Vatha et Ianus…” SRH I. 338. o., magyarul: KK 54–55. o. (Ford. *Bollók János*.)

[311] *Horváth* 352. o.; *Marczali* 1896. 70–71. o.; *Uő* 1911. 87–88. o.; *Hóman–Szekfű* 265. o.; *Elekes–Lederer–Székely* 70–71. o.; *Györffy* 1965. 225. o.; *Szegfű* 1973. 76. o.

[312] 14. sz. krónikakompozíció 95.

[313] *Hóman–Szekfű* 264. o.

[314] *Pauler* 109–110. o.

[315] *Kristó* 1983. (1965.) 106–110. o.

tek a királyhoz és a főurakhoz, mondván…”[316] – s itt az 1046-ból már jól ismert jelszók következnek. „Nem volt szükség 1060-1061-ben Fehérvárott vezérre, nem is volt vezérük, illetve sok, megannyi vezér irányította őket” – állapította meg Kristó.[317]

Ez a gondolatmenet olyan meggyőző volt, hogy még Györffy György is átvette 1984-es összefoglaló munkájában,[318] bár ahhoz (Pauler nyomán) ragaszkodott, hogy ha a felkelésben nem vett is részt Janus, a következmények őt is sújtották.

Kristó érvelésével egyedül Gerics József próbált vitába szállni. Azt igyekezett bizonyítani, hogy az Ősgestának egy 1060-as évekbeli változatából,[319] amelyben a Janusra és Rasdira vonatkozó kitételek még az 1061-es eseményekkel kapcsolatban hangzottak el, ezt a fejezetet utóbb kihúzták, töredékeit beszúrták a 82. caputba, az eredetit pedig a jelenleg ismert 95. fejezettel pótolták.[320] Ez magyarázná, hogy a végleges szövegben Janus és Rasdi nem a fehérvári zendüléssel kapcsolatosan szerepelnek; ám hogy ott tennék ezt indokoltan, azt egyrészt bizonyítaná, hogy jelenlegi helyükön megszakítják az elbeszélés logikáját,[321] hogy a róluk, illetve az 1061-es lázadásról szóló elbeszélés kiegészíti egymást, (?)[322] s különben is, az, hogy Rasdit I. Béla börtönöztette be, világosan mutatná az összefüggést.[323]

Mármost: hogy a 82. fejezet Janusra vonatkozó része interpoláció, az valóban észrevehető a szöveg szerkezeti zökkenéséből. Ám miért olyan bizonyos abban Gerics, hogy ha más helyről emelték át ide, az csakis az 1061-ben történtekről szóló beszámoló lehet?! Hogy két szövegben egyetlen információ sem egyezik (kivéve I. Béla alakját, akire még visszatérünk), nem feltétlenül azt jelenti, hogy kiegészítik egymást. Milyen szerepet tudnánk Janusnak találni a krónika 95. fejezetében? Felállt volna ő is egy fából készült emelvényre, izgatni a népet? S ha feltételeznénk is ezt – mivel emelkedett volna akkor ki a többi hasonló népszónok közül, hogy éppen őt tekinthetnénk a lázadás vezetőjének?

Ezen túlmenően a krónika korábban vizsgált 113. fejezetével e feltételezés nem fér össze. Egy olyan udvari méltóság fia, akit a herceg a váradi püspök társaként túszul küld a királyhoz, nem állhat oda egy gyanús, pogány jelszavakkal dobálózó népgyűlésen tovább feszíteni a hangulatot. Nem kompromittálhatja ilyen viselkedéssel sem apját, sem önmagát. Márpedig, mivel 1046 és 1073 között semmi olyan fordulatról nem tudunk, melynek alapján feltehetnénk, hogy Vata csak ezt követően emelkedett a hercegi udvarba, így Janus szerepeltetése a lázadás élén eleve elképzelhetetlen.

---

[316] 14. sz. krónikakompozíció 95.: „Plebs autem consistuit sibi prepositos, quibus preparaverunt orcistrum de lignis, unde ab hominibus possent videri et audiri. Prepositi vero miserunt ad regem et ad proceres nuncios dicentes…” SRH I. 359. o., magyarul: KK 65. o. (Ford. *Bollók János*.)

[317] *Kristó* 1983. (1965.) 107. o.; érvelését *Gieysztor* (196. 105. o.) hihetőnek minősíti, bár „Janus megmozdulásának” az eseményektől való „elválasztásában” láthatólag bizonytalan.

[318] *Györffy* MT 866–687. o. (Ismereteim szerint ez volt az egyetlen eset, hogy *Györffy* valamit elfogadott azon számos bíráló észrevételből, amelyekkel *Kristó* a munkásságát illette.)

[319] *Gerics* 1961. 71. o.

[320] Uo. 66–67., 82. o.

[321] *Gerics* 1961. 66–67., 82. o.

[322] *Gerics* 1995. (1978.) 135–136. o.

[323] Uo.

Csakhogy ugyanígy összeegyeztethetetlen az 1073-beli szituációval az az (egyébként jóval meggyőzőbb) Janus-kép, amelyet Kristó vázol fel. Őszerinte a Janust körülvevő varázslók, jövendőmondók és bűbájosok tulajdonképpen regösök, mutatványosok, *ioculator*ok, ha műsoruk nyilván tele van is pogány, sámánisztikus elemekkel. Ha Janus ilyenek élén tette kedvessé magát az urak előtt, akkor édesapjához képest – akit Kristó nagy hatalmú törzsfőnek, egy, a mai Békésnél jóval nagyobb territórium urának vél – deklasszálódott.[324] De hogy járhatná az országot deklasszált vándorkomédiásként az az ember, akinek édesapja eközben a hercegi udvar megbecsült alakja?

Ha tehát – Gerics útmutatása szerint – feltételezzük, hogy a Janusról szóló elbeszélés a krónika valamely későbbi helyéről keveredett a 82. fejezetbe, úgy e hely csak 1073 utáni eseményről tudósíthatott. Kérdés tehát: tudunk-e 1073 után olyan fordulatról, amely Vata addigi kedvező helyzetén változtathatott?

Talán nem tévedünk, ha ilyen fordulatnak gyanítjuk Gellért szentté avatását 1083-ban. Ennek kapcsán fel kellett idézni azt, amire az 1046-os év zűrzavarában talán jobbnak látták nem is figyelni: hogy ki felelős a csanádi püspök borzalmas haláláért. A trónon pedig már I. László ült, maga is leendő szent, aki immár szilárdan kezében tartotta az egész országot, s nem volt oka többé, hogy fedezni próbálja Vatát.

Vata talán már nem is volt ekkor életben, vagy ha igen, ugyancsak idős lehetett. Harminchét év telt el Szent Gellért vértanúsága óta. Ha Vata akkor esetleg még csak húszas évei elején járt, most már akkor is közeledett volna a hatvanhoz, s abban az időben keveseknek sikerült ennyit megérni. Ha viszont azt tételezzük fel, hogy 1046-ban túl volt a negyvenen, akkor egyenesen nyolcvan felé tartott. A büntetést így fiának és más családtagjainak kellett elszenvedniük helyette. Udvari tisztségeiket, a korábban (alighanem Leventétől) nyert birtokaikat sejthetően elkobozták, őket magukat pedig nyilván ekkor (s nem 1061-ben, mint azt Marczali,[325] Hóman[326] s utóbb Györffy[327] feltételezte) helyezték átok alá, hogy hívő keresztény még csak feleséget sem vehetett nemzetségükből. Ezek után Janusnak, aki eddigi életét maga is nyilván a hercegi (majd Szent László trónra lépésétől talán a királyi) udvarban töltötte, valóban nem maradt más választása, mint varázsló-komédiás csoport élére állni s úgy járni az országot. A sérelem hatására alkalmasint újra fellobbantak benne azok a keresztényellenes indulatok, melyeket apja oly tüntetően hangoztatott valamikor, később pedig nyilván oly gondosan megfeledkezett róluk.

Ennek az elképzelésnek egyetlen mozzanat mond ellent: Rasdi sorsa. A „jósnőt" (talán sámánasszonyt?) a krónika szerint I. Béla fogatta el. Az ő uralkodása alatt viszont (a fentebbiek értelmében) Janus társaságában nem szerepelhettek ilyen nyilvánvalóan pogány motiváltságú személyek.

Itt tehát ellentmondás van a forráson belül, s ezt kétféleképpen oldhatjuk fel: vagy azt az információt kell tévesnek minősítenünk, hogy Rasdi Janus környezetéhez tartozott, vagy azt, hogy kínhalálára I. Béla korában került sor.

---

[324] *Kristó* 1983. (1965.) 108–110. o.

[325] *Marczali* 1896. 70–71. o.

[326] *Hóman–Szekfű* 265. o.

[327] *Györffy* MT 868. o.

Magunk az első megoldást érezzük valószínűbbnek. A krónika 82. caputjában Rasdi említése éppúgy máshonnan ideemelt betoldás, mint Janusé. Mivel Béla e fejezetben egyébként nem is szerepel, említése azt látszik bizonyítani, hogy az interpoláló Rasdival együtt emelte ide őt, vagyis eleve összetartoztak.

Rasdi talán valóban azok egyike lehetett, akik 1061-ben Székesfehérváron a fából ácsolt emelvényeken állva tüzelték az összeverődött tömeget. Nyilván borzalmas sorsa miatt maradt éppen ő név szerint is emlékezetes a magyar hagyományokban; azt talán számon tartották, hogy e szörnyűségre Béla királysága idején került sor, ám a szerencsétlen asszony egyéb körülményeit nem. Az a jóval későbbi interpolátor viszont, aki tudott arról, hogy Janus környezetében számos jósnő akadt, logikusan kapcsolhatta ezekkel össze Rasdi alakját.

6. Összegzés és értékelés

Vata személyét illetően már elmondtuk véleményünket. Hiba lenne azonban, ha az 1046-os felkelést kizárólag őróla ítélnénk meg. Ha ő maga csak meglovagolni igyekezett is az eseményeket, azok ettől függetlenül mindenképpen sorsfordító jelentőségűek voltak.

Ám – mint bizonyítani igyekeztünk – nem abban az értelemben, ahogyan Kristó Gyula vélte. Nem a törzsfői szeparatista reakció utolsó lobbanása volt az 1046-os felkelés – annak Ajtony bukásával egyszer és mindenkorra vége volt.[328] Ami pedig a pogányságot illeti: Szegfű László már 1968-ban rámutatott, hogy az a valóságban már Koppány, Ajtony vagy Prokuj számára sem volt megfelelő ideológia Szent István központosító törekvéseivel szemben.[329]

De éppen itt meg kell egy kicsit állnunk. Már vagy még nem volt az? A magyarság Szent István trónra lépéséig sejthetően nem tekintette a Géza által kötelezővé tett megkeresztelkedést különösebb csapásnak, hiszen „vallásilag különben nomád módon türelmes” tömegre kell itt gondolnunk, ahogyan Székely György fogalmazott.[330] Emlékezzünk vissza, hogy Skylitzés szerint mindjárt a legelső térítő püspök, Hierotheos „…a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez.”[331] Hasonlóan Piligrim passaui püspök is így számol be a pápának 974 körül az immár német részről is megindult térítés eredményeiről: „…az isteni kegyelem intézményeivel tüstént meghozta gyümölcsét annyira, hogy mintegy 5 ezren Krisztus hívei lettek azon mindkét nemű, nemesebb magyarok közül, akiket eltöltött a katolikus hit, s a szent keresztségben részesültek. …Maguk a barbárok pedig a mindenható Isten csodálatos kegyelme folytán – ámbár sokan közülük még mindig pogányok – mégsem tiltják meg az alávetetteknek, hogy megkeresztelkedjenek, nem gyűlölik továbbá a papokat, s bárhová szabadon mehetnek; el-

---

[328] *Kristó* (1965. 20–21., 32–32. o.) még Vazult és Aba Sámuelt is ebbe a sorba kívánja állítani. Ennek az elképzelésnek vizsgálata nem fér bele jelen tanulmány keretébe; később feltétlenül szeretnénk visszatérni rá.

[329] *Szegfű* 1968. 513. o.; ezt támasztja alá *Olajos Teréz* (8. o.) is, aki szerint a hazai térítés Géza és Szent István idején érdemben befejeződött, s Vata pogányai már legfeljebb „szórványnak” tekinthetők.

[330] *Székely* 1961. 2. o., vö. *Horváth* 36–37. o.; *Kohn* 14. o.; *Bartha* 1988. 306. o.; *Uhrman* 2003. 315. o.

[331] *Ióannés Skylitzés*: Synopsis historión. (Ford. *Moravcsik Gyula*.) ÁKMTB 85. o. (…□□●●□◆▭ere✂ ♋er□□▭ ♦♒⌧✂ ♌♋❒♌♋❒♓&♒⌧✂ □●♋❖■♒✂ ♏♓er✂ ♦□▭■ ♍❒♓♦♦♓♋■♓♦❍□▭■ ♏er□ ♋■♒❖♑♋♑♏■☙☙☙)

lenben akkora az egyetértés a pogányok és a keresztények között, és akkora megértéssel viseltetnek egymás iránt…"[332]

A térítés számszerű sikereinek kiemelését még csak értékelhetnénk az azt szervező körök (a bizánci udvar, illetve a passaui püspökség) propagandisztikus túlzásaként, főként az utóbbi esetben. Ám éppen itt a pogány magyarok feltűnő toleranciájáról, jóindulatáról szóló sorok erre kevéssé lennének alkalmasak. A térítők érdemei nyilván sokkal inkább kidomboríthatók a vértanúság folyamatos veszélye közepette, ádáz, vérengző pogányok között. Csakhogy a X. századi magyarságról ilyen képet festeni csakis az igazság durva megerőszakolásával lehetett volna – igaz, a steppe más lovasnomád népeiről is. Amit Piligrim isteni csodának vél, az valójában az ilyesfajta népek kulturális szintjén tipikus reakció minden vallási újdonságra.

De akkor honnan jön a változás? A „nem gyűlölik a papokat" állapotától hogy jutunk el a püspököket és egyháziakat legyilkolni kész tömegek indulataiig, Szent Gellért tragédiájáig?

A választ erre valójában régen megtalálta a kutatás. Mint Gerics kifejtette: szláv párhuzamokkal igazolható, hogy a világi hatalom zaklatásai ellen lázadó tömegek is az egyházra támadnak először.[333] S a marxista történetírás eleve szívesen alkalmazta azt a marxi tételt, mely szerint minden vallási küzdelem leple mögött osztályharcot lehet és kell keresni.

„Népi mozgalom volt ez, spontán felkelés, szolgák, jobbágyok (servi) vettek részt benne és lesüllyedőben levő, illetve végérvényesen, visszavonhatatlanul lesüllyedésre ítélt szabadok (rustici)… elsősorban osztályharc volt, a magyar történelem első, a maga köntösében tisztán először jelentkező osztályharca" – írta Kristó 1965-ben[334] – csakhogy nem az 1046-os, hanem az 1061-es pogánylázadásról. Őszerinte ugyanis a kettő között (közös ideológiájuk dacára) alapvető különbség mutatkozik: előbbi még a törzsfői ellenállás utolsó akciója lenne, utóbbi már egyértelműen antifeudális osztályharc.

Mi bizonyítaná ezt a fontos jellegbeli ellentétet? Kristó egyrészt a krónika szóhasználatára hivatkozik: hogy míg 1061-nél konkrétan *servi* és *rustici* szerepelnek, addig 1046-ban csak a sokkal általánosabb *multitudo* kifejezés. E megkülönböztetés súlyát növelendő száll vitába Lederer Emmával, aki az *Altaichi Évkönyvek* alapján – amelyek szerint Pétert „pogányok és nemtelenek…" fosztották meg szeme világától[335] – valóban úgy fogalmaz: Pétert pogányok és névtelenek kergették el.[336] Kristó igen ingerülten reagált erre

---

[332] *Passaui Piligrim*: Levél VI. Benedek pápához. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tom. I. ed. Richard Marsina. Baratislavae, 1971. 42. o. „…tantum divina gratia suis institutionibus fructum statim ministravit, út ex eisdem nobilioribus Ungris utrisque sexus catholica fide imbutos atque sacro lavacro ablutos circiter quinque milia Christo lucrarentur… Ipsi enim barbari, mira omnipotentis dei operante clamantia, quorum licet adhuc gentilitate sint quidam detenti, nullum tamen ex illorum subditis vetant baptizari nec sacerdotibus invident quocunque libet proficisci, sed ita concordes sunt pagani cum christianis tantamque ad invicem habent familiaritatem…" Magyarul: ÁKÍF 24–25. o. (Ford. *Dér Terézia–Sz. Galántai Erzsébet.*)

[333] *Gerics* 1982. 303–306. o., vö. *Gieysztor* 1966. 103. o.; *Uő* 1979. 56. o. az Újjáépítő Kázmér-korabeli lengyel parasztfelkelésről: „The insurrection turned against the lords secular and spiritual and at the same time took on an aspect of a pagan resurgence." De már *Acsády* (46. o.) is kiemelte: „A pogányság vezetői nem annyira vallásos eszmékkel, mint inkább az új adók, elsősorban az egyházi tized elleni izgatásokkal igyekeztek a tömegeknek újításokra kevésbé hajló rétegeit megnyerni."

[334] *Kristó* 1983. (1965.) 107–108. o.

[335] Annales Altahenses maiores a 708–1073. CFH 205. ad. a. 1046. 99. o.: „…pagani et ignominiosi… oculorum illum lumine privaverant…" Magyarul: ÁKÍF 256. o. (Ford. *Makk Ferenc.*)

[336] *Elekes–Lederer–Székely* 70–71. o.

az állításra. „Lederer Emma cáfolatának másik részét az Altaichi Évkönyvek ama részletével igyekszik »igazolni«, mely »pogányok«-ról és »névtelenek«-ről beszél. De csak Lederer Emma fordítása szerint! Az Évkönyvekben olvasható „pagani et ignominiosi" jelentése ugyanis 'pogányok és gyalázatosak' vagy 'becstelenek'. Nincs tehát filológiai alap arra, hogy a 'névtelen' tömegekkel helyettesítsük Vatáék vezető szerepét, amely egyébként más források alapján kétségtelen."[337]

Nem áll most szándékunkban Lederer Emma filológiai inkorrektségét mentegetni, minthogy az nem is menthető. (Bár figyelemre méltó, hogy a szöveget legújabban magyarra fordító Makk Ferenc „nemtelenek" fordítása érdemben inkább Lederer értelmezéséhez áll közel, mint Kristóéhoz!) Arra azonban fel kell hívnunk a figyelmet, hogy Vatáék vezető szerepe – mint fentebb igyekeztünk kimutatni – nemhogy nem „kétségtelen" más forrásokból, de az egyetlen érdembeli forrás, amely ír róla, tudniillik a XIV. századi krónikakompozíció, kifejezetten ez ellen beszél. A pogány hangvételű programot nem Vata követelte ki. Hogy akkor ki tette ezt? Mivel más névvel nem találkozunk a felkelés kapcsán, jó okunk van azt feltételezni, hogy ugyanolyan spontánul választott, alkalmi vezetők, mint amilyeneket 1061-ben láthatunk. Ezek viszont arra aligha lehettek alkalmasak, hogy utóbb a felkelés katonai irányítását a tanulmányunk elején értékelt színvonalon megoldják. Ez alkalmasint azokra maradt, akik majd a következő évtized elején, a támadó császári csapatokkal szemben is sikerrel védték meg az országot: Andrásra és fivérére (egyelőre, Béla helyett), Leventére.

Nincs ugyanis szükség az *ignominiosi* jelző ledereri (félre)fordítására ahhoz, hogy az 1046-os felkelés népi, antifeudális jellegét igazolhassuk. Hogy a közrendű, lesüllyedőben levő tömegekben (Kristó szerint is ők alkotnák Vata tömegbázisát!) mekkora gyűlölet élhetett nem csupán Péter, de Szent István rendszere iránt is, annak megítéléséhez elég az államalapító szent törvényeit átnézni. Hogy aki vasárnap dolgozni mer, attól elkobozzák lovát, ökrét, szerszámát[338] – akár megtartja a törvényt, akár nem (s ezért megbüntetik), mindenképpen súlyos anyagi veszteséget kell vállalnia. Hogy vasárnap köteles elmenni a templomba – melyet maga kénytelen felépíteni tíz falvanként s ellátni szállásheleyekkel, szolgákkal, lovakkal, marhákkal, szárnyasokkal[339] –, másküllönben megkorbácsolják és kopaszra nyírják.[340] De ugyanez a büntetés (legalábbis az ifjabbakat) eléri akkor is, ha elmentek a templomba, amennyiben nem figyelnek kellő átéléssel a (természetesen latinul, tehát számukra érthetetlen nyelven) elhangzó „isteni olvasmányokra", hanem morgolódni, beszélgetni, történeteket mondani merészelnek közben. (Ugyanezért az idősebbeket „csak" nyilvánosan megszégyenítették.[341]) Hogy pénteken[342]

---

[337] *Kristó* 1963. (1965.) 104. o.

[338] Szent István törvényei I/8. Závodszky 144. o. (Ott: II/7.): „Si quis igitur presbiter vel comes, sive aliqua alia persona fidelis, die dominica invenerit quemlibet laborantem, sive cum bubus, tollatur sibi bos et civibus ad manducandum detur. Si autem cum equis, tollatur equus, quem dominus bove redimat, si velit, et idem bos manducetur, ut dictum est. Si quis aliis instrumentis, tollantur instrumenta et vestienta, que si velit, cum cute redimat."

[339] Uo. II/1. *Závodszky* 153. o.: „Decem villę ęcclesiam edificent, quam duobus mansis totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis…"

[340] Uo. I/9. *Závodszky* 144. o.: „…omnes concurrant die dominica ad ecclesiam, maiores ac minores, viri ac mulieres… Si quis vero non observacionis causa remanebit per illorum negligenciam, vapulent et depilentur."

[341] Uo. I/19. *Závodszky* 147. o. „Si qui ad ecclesiam venientes ad audiendum officium et ibidem hora solempnitatis missarum inter se murmurant et ceteros inquietant, exponentes fabulas otiosas, et non intendentes

vagy más böjti időszakban[343] tilos húst ennie, s ha ezt megszegi, egy hétre elzárják, s kényszerböjtnek vetik alá. Hogy súlyos anyagi büntetés terhe mellett tilos lányt rabolnia,[344] holott ez korábban épp a szegényebbek között lehetett elterjedt házasodási mód.[345] S még folytathatnánk. E rögtönzött áttekintésben csupán azokat igyekeztünk kiemelni, amelyek a XI. századba éppen csak belépett magyar átlagember számára a legfelháborítóbbak, legtarthatatlanabbak lehettek. Bölcs, korszerű, az ország és a nép fennmaradását biztosító rendelkezések – mondjuk ma rájuk, joggal. De az akkori közember, kellő történelmi rálátás híján aligha láthatta e törvényeknek bármi egyéb rendeltetését, mint hogy az ő életét pokollá tegyék.

Ez az elkeseredés, amely Szent István hosszú uralkodása alatt csak gyűlt, törvényszerűen robbant ki, amint egy türelmetlenebb, túlzóbb király trónra lépésével túlcsordult a pohár.

Ha azonban eszerint az 1046-os eseményekben mégis a hazai antifeudális mozgalmak legelső nagy fellángolását láthatjuk, akkor ennek ideológiájaként a puszta pogányság még annyira sem felelhetett meg, mint a törzsfői autonómia védelmezői számára. S valóban: már jó ideje szemet szúrt a kutatóknak néhány mozzanat, amelyek a „pogánylázadás" sémájába nehezen illeszthetők be. A krónika szövege a 84. fejezetben két alkalommal is *eretnekek*nek nevezi a felkelőket.[346] S mint arra Szegfű László több tanulmányában rámutatott: az adott korszakban a Balkán felől hazánkba is beszivárgó (s a még mindig itt élő, hajdan Metód által megtérített avar-szláv lakosság szláv nyelvű, dogmatikailag kevéssé megalapozott kereszténységében jó táptalajra lelő[347]) bogumil eretnekség számos ponton találhat közös nevezőt a pogánysággal. A bogumilok elképzeléseiben is megvan a dualizmus[348] (bár hogy a magyar ősvallásban is, azt Szegfű csupán László Gyula vitatható érvei alapján állítja[349]). Emellett a bogumilizmus szélsőségesen antifeudális. Az államot az ördögtől valónak tartja, a törvényeket, a közhatalmat feleslegesnek, a hivatalokat felszámolandónak, a kiváltságokat hazugnak, az adófizetést nemkívánatosnak, s ami szempontunkból a legfontosabb: a tizedet rablásnak, még kifizetését is bűnnek, az egyházi szertartásokat komédiának, a böjtöt és vezeklést ostobaságnak, az

---

divinas lecciones, cum ecclesiastico nutrimento, si maiores sunt, increpati cum dedecore expellantur de ecclesia, si vero minores et vulgares, in atrio ęcclesie pro tanta temeritate coram omnibus ligentur et corripiantur flagellis..." Magyarul ÁKÍF 59–60. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

[342] Uo. I/11. *Závodszky* 145. o.: „Si quis in sexta feria, ab omni christianitate observata carnem manducaverit, per unam ebdomadam luce inclusus ieiunet."

[343] Uo. I/10. *Závodszky* uo.: „Si quis quator temporum ieiunia cunctis cognita, carnem manducans violaverit, pespacium unius ebdomadae inclusus ieiunet."

[344] Uo. I/27. *Závodszky* 149.: „Si quis militum impudicia fedatus puellam aliquam sine concessione parentum sibi in uxorem rapuerit, decrevimus puellam parentibus reddi, eciamsi ab illo aliqua vis sibi illata sit; et raptor X solvat iuvencos pro raptu, licet postea reconcilietur parentibus puellę. Si vero pauper quis hoc vulgaris agere agreditur, componat raptum V iuvencis."

[345] Lásd *Szegfű* HEV 100. o.

[346] 14. sz. krónikakompozíció 84.: „…heretici, qui in ulteriori litore erant, Veztricum episcopum ad mortem vulneraverunt... ceperunt ei heretici mortem comminare, nisi ipse Zonuk comitem interficeret [Murthmur]." SRH I. 341–342. o., magyarul: ÁKÍF 398. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

[347] *Szegfű* 1980. 13–15. o.; vö. *Gieysztor* 1966. 103–105. o.

[348] *Szegfű* 1968. 513. o.

[349] *László* 1990. (1976.) 160. o.; *Uő* 1990. (1985.) 233. o.

esküt feleslegesnek, a püspököket és papjaikat likvidálandónak, templomaikat lerombolandónak, keresztjeiket, a „Sátán jelképeit” megégetendőnek.[350]

Mindezek alapján Szegfű pogányok és eretnekek közös antifeudális felkelésének látja az 1046-os eseményeket, s a felkelés hatásának tudja be, hogy az 1062-es spalatói zsinaton magát Metódot is eretneknek bélyegzik.[351]

Ehhez magunk annyit tehetünk hozzá: míg a felkelők fő programja így bogumil alapokon is értelmezhető, addig tényleges pogány vallási motívumokat alig találunk a vonatkozó beszámolóban. Szegfű mutatott rá, hogy míg Szent Gellért *Deliberatio* című munkájában élesen kikel az eretnekek ellen, s mint a hazai kereszténységet közvetlenül veszélyeztető rémséget mutatja be őket, a pogány restauráció veszélyéről nem vesz tudomást. (Nem akar tudomást venni, írja Szegfű[352] – ám nem lehetséges-e, hogy nem az akarat hiányzott, hanem e veszélynek valóban nem látszottak a nyomai?) S bár ugyancsak Szegfű igyekezett 1997-ben a krónika közlései alapján körvonalazni, miben is állhatott Vatáék pogánysága, konkrétumot alig talált. A halottkultuszra például az atyák szokásainak említéséből következtetett,[353] holott a szövegből világos, hogy az atyák itt a kultusznak nem tárgyaiként, hanem alanyaiként említtettek.[354] A bálványimádásra, melyről 1980-ban még maga is leszögezte, hogy régészetileg nem mutatható ki a magyarok között,[355] most igenis ilyen bizonyítéknak minősítette a honfoglaló sírokban talált bajelhárító amuletteket[356] – ami szintén vitatható. Egyéb értékelhető adatot aztán nem is talált a krónikában: korábban maga hangsúlyozta, hogy a „démonoknak ajánlotta magát” kifejezés már az Ősgesta korában is sok évszázados teológiai sztereotípia.[357] Ugyancsak ő fogalmazott úgy, hogy ami konkrétum Vata pogány gesztusairól kiderül (a fejborotválás, a három varkocs, a lóhús) – megannyi külsőség.[358]

S úgy érezzük, éppen itt van a lényeg. A pogányság, amelyet a felkelők között Vata képvisel, 1046-ban már csupán külsőséges, üres gesztusokban merül ki. A steppei ősvallás – noha persze számos motívuma egészen a XIX–XX. század fordulójáig tovább élt „megkeresztelve” – a maga eredeti formájában már a XI. század közepén sem volt elég korszerű ahhoz, hogy akár a közrendű tömegek számára átélhető ideológiául szolgáljon. A bogumil tanítás (sejthetően kombinálva egyes pogány elemekkel) erre sokkal alkalmasabbnak látszik. (Talán még Leventének a régi, kündü-kagáni hatalom iránti nosztalgiájában is ezek osztoztak nagyobb számban, hiszen, amennyire tudjuk, e korai magyar főméltóság alakjához nem tartoztak írott törvények, hivatalok, adószedés.) Más szóval:

---

[350] *Szegfű* 1980. 17–18. o.

[351] Uo. 18. o., vö. *Fejér, Georgius*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I. Budae, 1829. *Székely György* lektori jelentésében hozzáfűzte: az időbeli távolság miatt talán indokoltabb lenne az 1061-es fehérvári események hatására gondolni. Ha viszont ezt elfogadjuk, akkor az utóbbi megmozdulásban is hangsúlyosan jelen kellett legyen a pogány külsőségek mögött az eretnek szellemiség.

[352] *Szegfű* 1980. 11–12. o.

[353] *Szegfű* HEV 95. o.

[354] 14. sz. krónikakompozíció 82.: „…in adventionibis antiquorum patrum suorum…” SRH I. 337. o.

[355] *Szegfű* 1980. 11. o.

[356] *Szegfű* HEV 97. o.

[357] Szegfű 1980. 11. o.

[358] *Szegfű* 1980.

Vata pogánylázadása nemcsak hogy elsősorban nem Vatáé volt, de pogánylázadás sem volt a szó valódi értelmében.

IRODALOM

Acsády	*Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. Budapest, 1948. (3rd ed.)
Bakay	*Bakay Kornél:* A fejedelmi katonaság felszerelése, összetétele és társadalmi helyzete. In: *Uő:* Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Pécs, 1965. 21–30. o.
Balogh	*Balogh Albin:* Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról. *Katholikus Szemle,* 27 (1913). 844–850. o.
Banner	*Banner János*: A békési vár (castrum, castellum, palánk) földrajzi helye. *Békési Élet,* 5 (1970). 5–22. o.
Bartha 1968.	*Bartha Antal:* A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968.
Bartha 1988.	*Bartha Antal:* A magyar nép őstörténete. Budapest, 1988.
Bartoniek	*Bartoniek Emma:* Az Árpádok trónöröklési joga. *Századok,* 60 (1926). 785–841. o.

Bolla — *Bolla Ilona:* A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Budapest, 1988.

Bollók — *Bollók János:* Utószó. In: KK 233–254. o.

Brückner — *Brückner, Alexander*: Ungarn und Polen. *Ungarische Jahrbücher,* 4 (1924). 78–98. o.

Bunyitay — *Bunyitay Vince:* A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I. Nagyvárad, 1883.

Csapodi — *Csapodi Csaba:* A „magyar codexek" elnevezésű gyűjtemény (K31-K114). Budapest, 1973.

Csóka — *Csóka Gáspár:* s.v. *Bakonybél*. In: KMTL

Deér 2003. (1928.) — *Deér József:* A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. (eredetileg: Kaposvár, 1928.)

Deér 2005. (1936.) — *Deér József:* Az Árpádok vérségi joga. (eredetileg: Budapest, 1936.) In: *Uő:* Királyság és nemzet I. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. 107–117. o.

Deér 1938. — *Deér József:* Pogány magyarság, keresztény magyarság. Budapest, 1938. (repr.1993.)

Dienes — *Dienes István:* A honfoglaló magyarok. In: OTN 136–174. o.

Domanovszky — *Domanovszky Sándor:* Az Árpádok trónöröklési joga. *Századok,* 63 (1929). 43–52. o.

Dümmerth — *Dümmerth Dezső:* Az Árpádok nyomában. Budapest, 1977.

Elekes – Léderer – Székely — *Elekes Lajos – Léderer Emma – Székely György:* Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Budapest, 1961.

Engel 1990. — *Engel Pál:* Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Budapest, 1990.

Engel 2001. — *Engel Pál:* Középkori magyar genealógia. In *Uő:* Magyar Középkori Adattár. Budapest, 2001. (CD-ROM)

Engel–Feld — *Engel Pál–Feld István:* s.v. *Kórógy* In: KMTL

Fehértói — *Fehértói Katalin*: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest, 2004.

Font — *Font Márta:* Árpád-házi királyok és a Rurik-dinasztia fejedelmei a X–XIII. században. In: HEV 51–58. o.

Gere — *Gere László:* Várak a Szerémségben. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szeged, 2000. (Szerk. *Kollár Tibor.*) 337–381. o.

Gerics 1961. — *Gerics József:* Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (*Értekezések a történeti tudományok köréből.* Új sorozat 22.) Budapest, 1961.

Gerics 1982. — *Gerics József:* Az 1040-es évek magyar történetének forrásai. *Magyar Könyvszemle,* 98 (1982). 186. o. skk., 299. o. skk.

Gerics 1995. — *Gerics József:* A Vata fia Janusra vonatkozó krónikahír magyarázatához. In: *Uő:* Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a

	középkorban. Budapest, 1995. 133–136. o. (Eredetileg: Opuscula classica mediaevalique in honorem J. Horváth. Klasszika-filológiai tanulmányok III. Budapest, 1978. 141–148. o.)
Gieysztor 1966.	*Gieysztor, Aleksander:* Aposztázia a IX–X. században. Eretnekségszerű mozgalmak Közép- és Kelet-Európában. *Világosság,* 7 (1966). 103–106. o.
Gieysztor 1979.	*Gieysztor, Aleksander:* Medieval Poland. In: History of Poland. Warsawa, 1979. (2nd ed.) Ed. *Stefan Kieniewicz*. 23–141. o.
Gombos	*Gombos Ferenc Albin:* Történetünk első századaiból. *Századok,* 45 (1911). 497–512., 596–585. o.
Györffy 1958.	*Györffy György:* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I. *Századok,* 92 (1958). 12–87. o.
Györffy 1963., 1987.	*Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–II. Budapest, 1963., 1987.
Györffy OTN	*Györffy György:* A középkori Orosháza története. In: OTN 223–238. o.
Györffy 1990. (1971.)	*Györffy György:* A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. In: *Uő:* A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 192–199. o. (Eredetileg: *Történelmi Szemle,* 14 [1971]. 281–287. o.)
Györffy MŐT	*Györffy György:* Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: MŐT 123–156. o.
Györffy 1977.	*Györffy György:* István király és műve. Budapest, 1977.
Györffy MT	*Györffy György:* Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: MT I/1. 835–888. o.
Györffy 1990.	*Györffy György:* Besenyők és magyarok. In: *Uő:* A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 94–191. o.
Haan	*Haan Lajos:* Békés vármegye hajdana. Pest, 1870.
Havas	*Havas László:* La Hongrie de Saint Étienne entre l'occident et l'orient. *Acta Antiqua Hungariae,* 41 (2001). 175–192. o.
Heckenast	*Heckenast Gusztáv:* Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970.
Hóman 2003. (1912.)	*Hóman Bálint:* A honfoglaló törzsek megtelepedése. In: *Uő:* Magyar középkor I. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. 63–104. o. (Eredetileg: *Turul,* 30 [1912]. 89–114. o.)
Hóman 2003. (1923.)	*Hóman Bálint:* A magyar történetírás első korszaka. In: *Uő:* Történetírás és forráskritika. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. 239–267. o. (Eredetileg: *Minerva,* 2 [1923]. 11–40. o.)
Hóman – Szekfű	*Hóman Bálint – Szekfű Gyula:* Magyar történet I. Budapest, 1935.
Horváth	*Horváth Mihály:* A kereszténység első százada Magyarországon. Budapest, 1878.
Hunfalvy 1866.	*Hunfalvy Pál*: Régi magyar szók. *Nyelvtudományi Közlemények,* 5 (1866). 246–279. o.

Hunfalvy 1876. — *Hunfalvy Pál:* Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876.

I. Tóth — *I(nokai) Tóth Zoltán:* Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. *Századok,* 79–80 (1945–1946). 21–84. o.

Jankovich — *Jankovich B. Dénes:* Ásatások a békési Kastély területén. *Békési Élet,* 15 (1980). 183–193. o.

Jakubovich — *Jakubovich Emil:* Viska, Stojszló és Pécel. *Magyar Nyelv,* 23 (1927). 228–240. o.

Juhász — *Juhász Kálmán:* A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig. Makó, 1930.

K. Fábián — *K. Fábián Ilona:* A Váradi Regestrum helynevei. Adattár. Szeged, 1997.

Karácsonyi 1896. — *Karácsonyi János:* Békésvármegye története I. Gyula, 1896.

Karácsonyi 1900. — *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Budapest, 1900.

Karácsonyi 1901. — *Karácsonyi János:* Bua és Bucna. *Századok,* 35.(1901). 769–773. o.

Karácsonyi 1906. — *Karácsonyi János:* Szent István anyja. I. András atyja. Új eredmények. *Turul,* 24 (1906).

Karácsonyi 1926. — *Karácsonyi János:* A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. Nagyvárad, 1926.

Kiss (A) — *Kiss Lajos:* Nemzeti függetlenségünk védelme III. Henrik ellen I. *Hadtörténelmi Közlemények,* 4 (1891). 27–59. o.

Kiss (B) — *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. (4th. ed.) Budapest, 1988.

Kohn — *Kohn Sámuel:* A zsidók története Magyarországon I. Budapest, 1884.

Kristó 1983. (1965.) — *Kristó Gyula:* Megjegyzések az ún. „pogánylázadások kora" történetéhez. *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis,* 18 (1965). Ennek IV–V. fejezetei külön is: *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 93–131. o.

Kristó 2000. (1972.) — *Kristó Gyula:* Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: *Uő:* Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 195–227. o. (Eredetileg *Acta [Historica] Universitatis Szegediensis,* 40 [1972]. 51–74. o.)

Kristó 1974. (A) — *Kristó Gyula:* A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest, 1974.

Kristó 1974. (B) — *Kristó Gyula:* Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz.) *Századok,* 108 (1974). 585–621. o.

Kristó 1979. — *Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979.

Kristó 1980. — *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.

Kristó 1988. — *Kristó Gyula:* A vármegyék kialakulása Magyarországon. Buda-

pest, 1988.

Kristó 1992. — *Kristó Gyula:* Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis,* 96 (1992). 25–30. o.

Kristó 1993. — *Kristó Gyula:* A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja. Szeged, 1993.

Kristó 2002. (1995.) — *Kristó Gyula:* Mikor lett fejedelem Géza? in *Uő:* Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Budapest, 2002. 199–211. o. (Eredetileg: *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis,* 102 [1995]. 11–22. o.)

Kristó 2003. — *Kristó Gyula:* Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003.

Kristó–Makk — *Kristó Gyula–Makk Ferenc:* Az Árpád-házi uralkodók. Budapest, 1988.

László 1944. (1988.) — *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. (repr. 1988.)

László 1990. (1976.) — *László Gyula:* Különvélemény ősvallásunkról. In: *Uő:* Őseinkről. Tanulmányok. Budapest, 1990. 158–171. o. (Eredetileg: *Új Írás,* 16 [1976]. 6. sz.)

László 1990. (1985.) — *László Gyula:* A Szent László-legenda középkori falképei. uo. 230–237. o. (Eredetileg: *Életünk,* 1985. 4. sz.)

Lederer — *Lederer Emma:* A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959.

Makk — *Makk Ferenc:* Magyarország a 12. században. Budapest, 1986.

Marczali 1895. — *Marczali Henrik:* A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) I. Budapest, 1895. 3–311. o.

Marczali 1896. — *Marczali Henrik:* Magyarország az Árpád-házi királyok alatt. In: A magyar nemzet története II. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) Budapest, 1896.

Marczali 1911. — *Marczali Henrik:* Magyarország története. Budapest, 1911.

Melich 1925. — *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 6.) Budapest, 1925.

Melich 1927. — *Melich János*: Beleknegini és Procui. *Magyar Nyelv,* 23 (1927). 488–496. o.

Miklosich — *Miklosich, Franz:* Die Bildung der Slavischer Personnamen. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Philologisch-historische Klasse)* 10 (1860). (Wien) 215–330. o.

Nagy — *Nagy Géza:* Árpádkori személynevek és az Osl nemzetség I. *Turul,* 9 (1891). 49–57. o.

Nagy Iván — *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal V. Pest, 1859.

Németh 1990. (1922.) — *Németh Gyula:* A besenyők ismeretéhez. In: *Uő:* Törökök és magyarok I. Budapest, 1990. 16–23. o. (Eredetileg: *Magyar Nyelv,* 16 [1922]. 2–7. o.)

Németh 1990. (1931.) — *Németh Gyula:* Árpád-kori törökjeink. (Kié volt a nagyszentmiklósi kincs?) uo. 438–455. o. (Eredetileg: *Népünk és nyelvünk,* 3 [1931]. 169–185. o.)

Németh 1990. (1932.) — *Németh Gyula:* A nagyszentmiklósi kincs feliratai. uo. 456–486. o. (Eredetileg: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 30. Budapest, 1932. 5–35. o.)

Németh 1991. — *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1991.

Olajos — *Olajos Teréz:* Annales Alamannici a. 883: „gens Hunorum". Etelközi magyarok vagy avarok avagy bolgárok? *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis,* 113 (2001). 5–10. o.

Ortvay — *Ortvay Tivadar:* A váradi püspökség. In: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve II. (Szerk. *Uő.*) Budapest, 1892.

Pais 1930. — *Pais Dezső*: A karcha bíró. *Kőrösi Csoma Archívum,* 2. (1930). 357. o. skk.

Pais 1936. — *Pais Dezső:* Jegyzetek Anonymushoz. *Magyar Nyelv,* 32 (1936). 124–127. o.

Pais 1939. — *Pais Dezső:* A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 50. Budapest, 1939.

Pálóczi Horváth — *Pálóczi Horváth András:* Besenyők, úzok, kunok. In: Magyarrá lett keleti népek. Budapest, 1988. (Ed. *Szombathy Viktor, László Gyula*.) 106–163. o.

Pauler — *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. Budapest, 1899. (repr. 1985.)

Pirigyi — *Pirigyi István:* A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: SZIK 161–165. o.

Püspöki Nagy — *Püspöki Nagy Péter:* Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér. In: SZIK 59–80. o.

Ripoche — *Ripoche, J. P.:* Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok,* 111 (1977). 79–91. o.

Scherer — *Scherer Ferenc:* Gyula város története I. Gyula, 1938.

Szabó — *Szabó Károly:* Péter és Aba. (Székfoglaló értekezés) *Értekezések a történeti tudományok köréből* II/2. (1872).

Szegfű 1968. — *Szegfű László:* Eretnekség és tirannizmus. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 72 (1968). 501–516. o.

Szegfű 1973. — *Szegfű László:* Mezőberény középkori története. in Mezőberény története I. Mezőberény, 1973. 71–81. o.

Szegfű 1979. — *Szegfű László:* Gellért püspök halála. *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis,* 66 (1979). 19–28. o.

Szegfű 1980. — *Szegfű László*: Vata népe. *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis,* 67 (1980). 11–19. o.

Szegfű HEV — *Szegfű László:* A honfoglaló magyarok hitvilága. In: HEV 95–104. o.

Székely 1961. — *Székely György:* A történeti István király. *Világosság,* 2 (1961/8). 1–7. o.

Székely 1984. — *Székely György:* Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. (Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*.) Budapest, 1984. 311–339. o.

Szentpétery — *Szentpétery Imre:* A Zágrábi és Váradi Krónikák egymáshoz való viszonya. *Századok,* 68 (1934). 410–425. o.

T. Juhász – Kristó — *T. Juhász Irén – Kristó Gyula:* Vésztő a középkorban. In: Vésztő története. Vésztő, 1973. 91–117. o.

Tagányi 1913. — *Tagányi Károly:* Vármegyéink eredetének kérdése. *Történeti Szemle,* 2 (1913). 510–541. o.

Tagányi 1918 (?) — *Tagányi Károly:* Bua és Bucna. In: Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapja alkalmából. Budapest, 1918. (?) 81–83. o.

Tóth Sándor — *Tóth Sándor*: Levente és András. *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis,* 82 (1985). 31–36. o.

Uhrman (1987–88.) — *Uhrman Iván:* Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. *Történelmi Szemle,* 30 (1987–88). 206–226. o.

Uhrman 2003. — *Uhrman Iván:* Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények,* 116 (2003). 267–366. o.

Uhrman VT — *Uhrman Iván:* A gyula-dinasztia oldalhajtásai? (Ajtony, Csanád, Doboka). In: VT 129–135. o.

V. Kovács — *V. Kovács Sándor:* Eszmetörténet és régi magyar irodalom. (Az ősköltészet és a kora középkor fejlődéstörténeti kérdései.) In: ETK 107–146. o.

Váczy 1941. — *Váczy Péter*: Les racines byzantines du christianisme Hongrois. *Nouvella Revue de Hongrie,* 64 (1941). 99–108. o.

Váczy 1941–42. — *Váczy Péter:* A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. *Levéltári Közlemények,* 18–19 (1941–42). 304–338. o.

Vadász — *Vadász Pál:* Bíkís – besenyő megye. Túrkeve, 1925.

Vámbéry — *Vámbéry Ármin:* A magyarok eredete. Budapest, 1982.

Wertner — *Wertner Mór:* Családtörténeti adalékok I. Az első Kórógyiak. *Turul,* 10 (1892). 166–171. o.

Ziegler — *Ziegler, Konrat:* s.v. Photios. RE XX. 661–737. col.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Forráskiadványok

ÁKÍF — Az államalapítás korának írott forrásai. (Szerk. *Kristó Gyula.*) Sze-

ged, 1999.

ÁKLI — Árpád-kori legendák és intelmek. (Szerk. *Érszegi Géza.*) Budapest, 1983.

ÁKMTBF — Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. (Szerk. *Moravcsik Gyula.*) Budapest, 1984.

AO — Anjoukori Okmánytár 4. (1340–1346) (Monumenta Hungariae Historica) Budapest, 1884. (Szerk. *Nagy Imre.*)

CFH — Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. (Col. *Albinus Franciscus Gombos.*) Budapest, 1937–38.

HKÍF — A honfoglalás korának írott forrásai. (Szerk. *Kristó Gyula.*) Szeged, 1995.

KK — Képes Krónika. Budapest, 2004.

RRSACD — Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéker) I. (Digessit *Emericus Szentpétery.*) Budapest, 1923.

SRH — Scriptores Rerum Hungaricarum I–II. (Ed. *Emericus Szentpétery.*) Budapest, 1937–38.

Závodszky — *Závodszky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Budapest, 1904. (Repr. Pápa, 2002.)

Tudományos antológiák és összefoglalások

HEV — A honfoglalás ezer éve és a Vajdaság: egy tudományos tanácskozás anyaga. (Szerk. *Bordács Győző,* etc.) Beograd/Újvidék, 1997.

KMTL — Korai magyar történeti lexikon. (Szerk. *Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc*) Budapest, 1994.

MŐT — Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk. *Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András.*) 1. Budapest, 1977.

MT — Magyarország története I/1. (Szerk. *Bartha Antal.*) Budapest, 1984.

OTN — Orosháza története és néprajza. Orosháza, 1965. (Szerk. *Nagy Gyula.*)

SZIK — Szent István és kora. (Szerk. *Glatz Ferenc, Kardos József.*) Budapest, 1988.

VT — Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.) Budapest, 2004.

Iván Uhrman

THE LAST CHIEFTAIN OR THE FIRST PEASANT LEADER?
THE SO-CALLED VATA UPRISING

Summary

The paper deals with the great 1406 uprising that shook the young Hungarian state to the foundations and threatened it with destruction. Common knowledge calls this event a 'pagan uprising' and reckons Vata as its leader. Though no one has ever questioned its importance, the uprising has not been dealt with in details, generally it is mentioned only by extensive historical surveys or by local history studies (on Békés County). Gyula Kristó's 1965 study is an exception: by summarizing the previous concepts its conclusions have been to date cornerstones in the literature of the topic.

Adopting previous works Kristó reckons Vata as the leading figure of the uprising; as well as a chieftain, and the last one at that. He portrayed Vata as the only leader who managed to safeguard his independence even after Saint Stephen's death, and whose revolt against King Peter was motivated by the new king's attempt to deprive him from this very autonomy.

Having studied the sources (mainly the chronicle and the bigger Gellért Legend that roots back to the same origin as the chronicle), however, we have found that there is no mention of Vata's leadership. The starting point of the uprising is marked by the arrival of the duke pretenders Levente and András – they were called to the country by leaders who wanted to save and not destroy Saint Stephen's legacy. There is no mention of Vata's name when the crowd, in return for its support, forced the dukes to meet the 'pagan'demands. It is only after this episode that Vata came to front and turned into the main arouser of the mood of the masses with his spectacular pagan externals. The military command of the uprising was not in his hands, and the sources ascribe to him only one concrete deed: Saint Gellért's murder.

As for us, we think that Vata was a profiteer who endeavoured to make the most of the events. His future role supports this assumption as well. In connection with this topic, we study the circumstances of the development of the *ducatus*, and raise that the first *dux* was not Béla but Levente. During Levente's reign as a duke (possibly as long as three years) people like Vata could indeed become leading court figures temporarily. Vata was a time-server, he could stay at the royal court until the 1070s, and we assume that it was only after Gellért's canonization that he was expelled from the court – not he himself but surely his son and his descendants.

Thus we do not reckon Vata as the 'last chieftain', nor the leader of the first big peasant uprising. He did not carry anti-feudal traits but we think his uprising did. Paganism here was present only on the surface, and – adapting László Szegfű's concept – we see Bogomil herecy much more decisive in the ideology of the uprising.

Iván Uhrman

LE DERNIER CHEF DE TRIBU OU LE PREMIER CHEF DE PAYSANS?
L'INSURRECTION DITE DE VATA

Résumé

Notre étude traite de la grande insurrection de 1046 qui ébranla le jeune État hongrois dans ses fondements et mit en péril son existence. La conscience collective la qualifie de «révolte païenne» et Vata est considéré comme le chef de celle-ci. Alors que l'importance de ces événements ne fut jamais niée, ils n'ont pas encore fait l'objet d'une analyse approfondie: en général, ils sont traités dans des précis d'histoire ou dans des ouvrages spécifiques sur l'histoire locale (du département de Békés). Cependant l'étude écrite par Gyula Kristó en 1965 constitue une exception: ayant fait la

synthèse des idées antérieures, ses conclusions restent déterminantes même pour la littérature spécialisée d'aujourd'hui.

D'après les chercheurs qui le précèdent, Kristó considère Vata à la fois comme chef de l'insurrection et dernier chef de tribu qui, en cette qualité, fut le seul qui réussit à conserver son particularisme même après la mort de saint Étienne; sa révolte contre Péter s'expliquerait justement par le fait que ce dernier cherchait à supprimer son autonomie.

Par contre, après l'examen des sources (avant tout la chronique composée et la plus grande légende de Gérard de la même origine), nous constatons qu'il n'y est jamais question du rôle de chef de Vata. L'insurrection a comme point de départ l'invitation dans le pays des princes András et Levente, le prétendant au trône par des notabilités qui voulaient sauver l'héritage de saint Étienne et non pas le détruire. Nous ne rencontrons pas le nom de Vata lorsque la foule rassemblée (en échange de son soutien) force les princes à accepter ses revendications à caractère «païen». Ce n'est qu'après que Vata se retrouve sur le devant de la scène pour attiser l'ardeur de la foule avec ses apparences païennes spectaculaires. Toutefois il ne détient pas le commandement militaire de l'insurrection, les sources associent un seul acte concret à son nom, l'assassinat de saint Gérard.

Nous estimons que Vata fut une personne opportuniste qui cherchait à prendre le train en marche comme en témoigne le rôle qu'il joua par la suite. En rapport avec ceci, nous examinons les conditions de la naissance du *ducatus* avant de suggérer l'idée que le premier *dux* n'était pas Béla, mais Levente qui fut duc peut-être même trois ans pendant lesquels les personnes comme Vata pouvaient devenir temporairement des notabilités de la cour. Le fait que Vata put conserver son statut jusqu'aux années 1070 prouve qu'il savait retourner sa veste. Il n'aurait perdu son rang qu'au moment de la canonisation de saint Gérard, mais cela devait concerner son fils et sa descendance et pas lui directement.

Ainsi nous ne considérons Vata ni comme «dernier chef de tribu», ni comme chef de la première grande révolte paysanne. Cependant l'insurrection elle-même fut certainement marquée par un caractère anti-féodal, mais le paganisme n'était en fait présent qu'au niveau des apparences et l'insurrection était principalement basée sur l'idéologie de l'hérésie bogomile comme le prétendait László Szegfű.

Iván Uhrman

DER LETZTE STAMMESFÜRST ODER DER ERSTE BAUERNFÜHRER? DER SOGENANNTE VATA-AUFSTAND

Resumee

Gegenstand unserer Studie ist der große Aufstand des Jahres 1046, der den noch jungen ungarischen Staat von Grund auf erschütterte und mit seiner Vernichtung drohte. Im öffentlichen Bewusstsein wird dieses Ereignis als „Heidenaufstand" erwähnt und Vata für den Anführer gehalten. Zwar hat niemand die Bedeutung der Ereignisse angezweifelt, aber es hat auch niemand so richtig diese detailliert untersucht. Im Allgemeinen werden sie von größeren historischen Zusammenfassungen oder speziellen lokalgeschichtlichen Arbeiten (hinsichtlich des Komitats Békés) berührt. Die Ausnahme bildet die 1965 geschriebene Studie von Gyula Kristó, die die früheren Vorstellungen zusammenfasste, synthetisierte. Seine Folgerungen gelten in der Fachliteratur bis zum heutigen Tage als bestimmend.

Kristó hält Vata – der Meinung der früheren Forscher folgend – für die Führungspersönlichkeit des Aufstandes und zugleich für einen Stammesfürsten. Er ist der Meinung, dass Vata der Letzte war, dem es alleine gelungen ist, seine Eigenständigkeit auch nach dem Tode Stephans des Heiligen zu bewahren. Sein Aufruhr gegen Péter war seines Erachtens gerade dadurch motiviert, dass der neue König versuchte, dieser Eigenständigkeit ein Ende zu bereiten.

Demgegenüber haben wir nach der Untersuchung der Quellen (insbesondere der Chronikkomposition und der größeren Gellért-Legende, die denselben gemeinsamen Ursprung haben) gefunden, dass diese nirgendwo auf die Führungsrolle von Vata hinweisen. Der Ausgangspunkt des Aufstandes war, dass die Fürsten Levente und András, beide Thronanwärter, ins Land gerufen worden waren – dies war die Aktion von Führungspersonen, die das Erbe Stephan des Heiligen nicht vernichten, sondern gerade retten wollten. Wir treffen nicht auf den Namen von Vata dort, wo die zusammengekommene Menschenmasse (als Gegenleistung für ihre Unterstützung) den Fürsten die Erfüllung der „heidnisch" gesinnten Forderungen abrang. Nur nachdem dies erfolgt ist, trat Vata in den Vordergrund und wurde mit auffälligen heidnischen Äußerlichkeiten zum Hauptaufwiegler der Massenstimmung. Die militärische Leitung des Aufstandes befand sich aber nicht in seiner Hand; die Quellen verbinden lediglich eine konkrete Tat mit seinem Namen: die Ermordung des Heiligen Gellért.

Wir selbst halten Vata für eine sich als Konjunkturritter verhaltende Person, die die Ereignisse ausnutzen wollte. Dies wird auch durch seine spätere Rolle belegt. In diesem Zusammenhang untersuchen wir die Umstände des Zustandeskommens des *ducatus* und werfen auf, dass der erste *dux* noch nicht Béla, sondern Levente war. Während des (womöglich drei Jahre dauernden) Fürstentums des Letzteren konnten die Vata ähnlichen Persönlichkeiten vorübergehend sogar zu Führungsfiguren am Hof werden. Die Gesinnungslosigkeit von Vata wird jedoch damit belegt, dass er bis in die 1070er Jahre diese Position innehatte und unserer Annahme zufolge erst bei der Heiligsprechung Gellérts aus dem Kreis der Vornehmen am Hof gestoßen wurde – besser gesagt nicht er selbst, aber seine Söhne und Nachfahren.

Wir persönlich halten also auf diese Weise Vata nicht nur nicht für den „letzten Stammesfürsten", aber auch nicht für den Anführer des ersten großen Bauernaufstandes. Gleichzeitig zeigt jedoch – er persönlich nicht, aber – sein Aufstand bereits eindeutig antifeudale Züge. Dies würde auch dadurch belegt werden, dass das Heidentum hier tatsächlich nur mehr auf der Ebene der Äußerlichkeiten präsent ist. Als tatsächliche Ideologie des Aufstandes können wir nach László Szegfű viel eher die Ketzerbewegung der Bogomilen als bestimmend ansehen.

Иван Урман

ПОСЛЕДНИЙ СТАРЕЙШИНА ПЛЕМЕНИ ИЛИ ПЕРВЫЙ КРЕСТЬЯНСКИЙ ВОЖДЬ? ТАК НАЗЫВАЕМОЕ ВОССТАНИЕ ВАТА

Резюме

Предметом исследования данной научной работы является крупное восстание 1046 года, потрясшее в основах молодое венгерское государство и поставившее его под угрозу уничтожения. В общественном сознании оно упоминается как „восстание нехристей" и вождем его считается Вата. Хотя значение этих событий никогда не отрицалось никем, но более близко этим вопросом не занимался еще никто, обычно он затрагивался в более крупных исторических обобщениях или в спеиальных местных исторических исследованиях (области Бекеш). Исключением является написанная в 1965 году исследовательская работа Дьюлы Кристо, которая подытожила и синтетизировала существовавшие ранее соображения и представления, и сделанные на основании эого выводы стали определяющими в специальной литературе.

Вслед за своими предшественниками-исследователями Кристо считает Вату главной фигурой – предводителем восстания, которому лишь одному удалось сохранить свою обособленность даже и после смерти короля Святого Стефана. Восстание его против Петра

мотивировалось, якобы, именно тем, что новый король попытался лишить его самостоятельности.

В противовес этому, исследуя источники (главным образом композицию хроники и более крупную легенду о Геллерте, которую можно привести к общему с ней источнику) мы пришли к выводу, что здесь нигде не показывается полководческая роль Ваты. Исходной точкой восстания является приглашение в страну претендовавших на трон князей Левентэ и Андрея, это было совершено такими государственныыми мужьями, которые не хотят уничтожить наследства Святого Стефана, а наоборот – спасти его. Мы не встречаемся с именем Ваты там, где собравшаяся (за поддержку) толпа вынуждает князей исполнить требования „нехристей". Лишь после того, как это произошло, появляется на сцене Вата и благодаря своей потрясающей внешности нехриста взвинчивает настроение толпы до апогея. Однако военное руководство восстанием находится не в его руках, источники связывают с его именем один единственный конкретный поступок – убийство Святого Геллерта.

В свою очередь мы оцениваем Вату как рыцаря, оседлавшего коньюнктуру, старавшегося воспользоваться событиями. Об этом свидетельствует и его более поздняя роль. В связи с этим мы и рассматриваем условия возникновения *дуката* и предполагаем, что первым *dux*-ом был еще не Бела, а Левенте, во время княжества которого, (продолжавшегося пожалуй три года), подобные Вате люди временно действительно могли подняться до позиции главных придворных вельмож. Однако лицемерие Ваты подтверждает тот факт, что в этой своей позиции он смог продержаться вплоть до 1070-х годов, и как мы предполагаем, лишь во время причисления Геллерта к лику святых его изгоняют из свиты главных вельмож, и если не его, то сына его, наследников его – определенно.

Таким образом, Вату мы не считаем не только „последним старейшиной" племени, но также и не принимаем в качестве руководителя первого крупного крестьянского восстания. Однако – хотя сам Вата и не был таковым – его восстание, как мы полагаем, носило единозначно антифеодальный характер. Об этом свидетельствовал бы и тот факт, что черты язычества, „нехристи" присутствуют в действительности на внешнем уровне, и истинной идеологией этого восстания мы вслед за работами Ласло Сегфю можем считать богумиловскую ересь.

ALEXANDRU SIMON

HUNYADI JÁNOS TÖRÖKELLENES POLITIKÁJÁNAK KELETI HATÁRAI ÉS LEHETŐSÉGEI

Kelet-Közép-Európa a XV. század első felében

A rigómezei csata (1448), de már előbb a várnai ütközet (1444) véget vetett a keresztény világ reményeinek, hogy felszabadíthatja Konstantinápolyt. A várnai vereséget már a maga idejében ellentétesen ítélték meg. Akárcsak a nikápolyi csata (1396) után, ebben az esetben is a kortársak közül sokan árulást emlegettek, a genovaiakat és a románokat vádolták árulással, vagy éppen Hunyadi János erdélyi vajdát, illetve I. (a lengyel trónon III.) Ulászló lengyel és magyar királyt katonai döntéseikért tették felelőssé a vereségért. Ami II. Murád szultánt illeti, a keresztény világ még a várnai győzelem után sem tartotta őt valódi fenyegetésnek.[1]

Az egymással szembenálló személyiségek sorában kiemelkedő hely illeti meg II. István (Stefan) moldvai vajdát, aki az eseményeknek, igaz sokszor csak közvetetten, maga is részese volt. Azok közé tartozott, akik Közép- és Délkelet-Európa térképét alakították a XV. század közepén. Abban az időben került sor ugyanis a Dnyeszterfehérvár (Cetatea Albă, Maurocastro, Akkerman) elleni meghiusult török támadásra (1420). Erre a történetírás régóta úgy tekint, mint az első moldvai–török konfliktusra, amivel a kereszténység és a *hatalmas török Porta* közötti frontvonal Moldvával is kibővült.[2]

1393–94-ben I. Mircea (Mircea cel Bătrân, azaz Öreg Mircea,) havasalföldi fejedelemhez hasonlóan a moldva fejedelem, I. Roman is sereget küldött hűbérura, Luxemburgi Zsigmond támogatására, aki I. Bajazid ellen indított támadást a Duna alsó folyásánál. Zsigmond alig két évvel ezután indított I. István, I. Roman utóda ellen sikertelen hadjáratot, amit így a német források Moldva török kézre kerülése időpontjának tekintenek. Végül is István csatlakozott Zsigmond törökellenes koalíciójához, elsősorban a nikápolyi csata (1397) után elnyert erdélyi, Dés környéki birtokai révén. Az események Moldva fiatal államát belesodorták a keresztény világ délkeleti határain dúló hatalmas ellentétekbe.[3]

---

[1] *Pall Francisc:* Les relations entre la Hongrie et Skanderbeg. *Revue Historique du Sud-Est Européen,* X. (Bucharest, 1933.), 4–6., 119–141. o.; *O. Halecki:* The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems. New York, 1943. (A továbbiakban: *Halecki* 1943.); *Halil Inalcik:* Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica,* II. (Paris, 1954.) 104–129. o.; *Ivan Djurić:* Le crépuscule de Byzance. Paris, 1996. 329–339. o.; The Crusade of Varna 1443–1445. Szerk.: *Colin Imber*. Aldershot, 2006.

[2] Lásd például: *Nicolae Grigoraş:* Relaţiile Moldovei cu Imperiul Otoman până la domnia lui Ştefan cel Mare. [Moldva kapcsolatai a török Portával Stefan cel Mare uralkodásáig.] *RdI,* XXVIII. (1975.) 1. sz. 33–34. o.; *Dan Mureşan:* Isihasmul şi prima etapă a rezistenţei la deciziile conciliului florentin în Moldova. 1442–1447). [Az iszihazmus és a firenzei zsinat határozataival szembeni ellenállás első hulláma Moldvában (1442–1447).] *Studia Universitatis Babes-Bolyai, series Historiae,* XLIV. (Cluj [Napoca], 1999.) 1–2. sz. Különösen: 3–57. o.

[3] DRH D. I. 102. sz., 169. o.; Leben und Taten der türkischen Kaiser. Die anonyme vulgärgriechische Chronik. Codex Barberinianus Graecus (Anonymus Zoras). In: Osmanische Geschichtsschreiber, VI. Szerk.: *Richard F. Kreutel*. Graz, 1971. 37. o.; *Thomas Ebendorf:* Chronica regem Romanorum. In: Monumenta Germaniae Historica, Hannover, [I.] Scriptores, [sub-section 7]. Scriptores Rerum Germanicarum. (Novae Series, Bd. 18.) Szerk: *Harald Zimmermann*. Hanover, 2003. 552. o.; *Długosz* 1883. p. 154.; *D.-I. Mureşan:*

Később I. Sándor (Alexandru cel Bun, azaz Jó Sándor) moldvai fejedelem is rákényszerült, hogy alkalmazkodjon. Rugalmas politikájával kísérletet tett arra, hogy állama egyensúlyozzon a térség nagyhatalmai között. Ez a stratégia azonban Moldvát a politikai szétesés küszöbéhez juttatta először 1412-ben, majd később 1429-ben. Ez magyarázza Zsigmond király tervét, hogy Moldvát felossza Magyarország és Lengyelország között, mellyel már II. Ulászló lengyel király is egyetértett, de az elgondolás túlélte a XV. század török ellenes harcait is.[4]

Tudomásunk szerint 1408-ban a pápa még törökellenes erőként számított Moldvára. 1412-ben, a török polgárháború kapcsán vádolták meg először Moldvát azzal, hogy elárulta a keresztény ügyet. Ez a vád adott lehetőséget Zsigmondnak arra, hogy javasolja Moldva felosztását, amit kezdetben a litvánok ellenállása, majd később Zsigmond és I. Mehmed Havasalföld miatt kitört konfliktusa akadályozott meg.[5]

Ám ha Moldva meg is menekült a felosztástól, egy évvel később I. Sándor (Alexandru cel Bun) halála után már nyilvánvaló lett, hogy a török fennhatóságot nem kerülheti el. Ugyanakkor a kortársak a törökök visszaverésére még mindig láttak remény. 1432 novemberében Velence vezetői, akik ismét nekibuzdultak, hogy véget vessenek Genova fekete-tengeri hegemóniájának, levelet írtak II. Ulászlónak. A velenceiek azt kérték a királytól, akinek magának is tervei voltak a moldvai fennhatóság alatti Dnyeszter és Duna torkolatánál fekvő vidékekkel, hogy „továbbra is támogassa Oláhországot [azaz Moldvát] és az oláhokat, akik katolikus keresztények, de most a törökök hatalma alá [vettettek]”.[6]

I. Sándor igen kényes helyzetbe sodorta az országot azzal, hogy a huszitákat segítette Zsigmonddal szemben, s támogatta a litván felkelőket II. Ulászló ellenében. Különösen az 1420-as évek elején felerősödő tatár és török betörések kedvezőtlen hatásának tudható be, hogy a keresztény és muzulmán erők között őrlődő Sándor számára uralkodásának utolsó éveiben nem kínálkozott kiút. Azonban úgy tűnik, hogy a közvetlenül érezhető török beavatkozás, illetve a közvetett török befolyás ellenére is megpróbált lehetséges kiutat találni 1430 és 1432 között, bízva abban, hogy a megosztott katolikus világnak a törökellenes harcokhoz minden, így moldvai segítségre is szüksége van.[7]

Avant Nicopolis: obser vations sur la campagne de 1395 pour le contrôle du Bas-Danube. *Quaderni della Casa Romena di Venezia,* III. (2004.) 183–184. o.

[4] Pl. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuanie, 1376–1430. Szerk: *Anton Prochaska.* Krakow, 1882. 1286. sz., 771. o.; Codex II. 197. sz., 267. o., 202–204. sz., 285–291. o.; 210. sz., 307. o.; III. Appendix, 24. sz., 533. o.; *Al. Simon:* Ştefan cel Mare şi Matia Corvin. O coexistenţă medievală. [Stefan cel Mare és Mátyás király: két egyidőben élt középkori fejedelem.] Cluj-Napoca, 2007. 93–97. o.

[5] *Hurmuzaki*, I–2. köt. 456. sz.; 544. o.; XV–1. köt. 21. sz., 16. o.; DRH D. I. 192. sz., 291. o.; Recueil des voyages et des documents pour servir à l’histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu’à la fin du XVIe siècle. Szerk.: *Charles Schefer.* Tom. XII. Bertrandon de la Brouquière, Voyage d’Outremer. Paris, 1892. 149. o.

[6] „...Videbitisque in illis litteris, quod contentatur et wlt relinquere Walachiam et Walachos, qui sunt catholici christiani sub potestate et dominio Turcorum, in detrimentum et dedecus fidei et nominis christiani, pro habendo treugas ante dictas, intendens sub illis treugis sicut prediximus agere contra illos, quio nomen Christi et fidem katholicam colunt venerantur atque tuentur…” Codex II. 209. sz., 305. o. (1432. november 13.); 210. sz., 307. o.; Lásd még: Notes I. 546–543. o. és *Momčilo Spremić:* I tributi veneziani nel Levante nel XV secolo. *Studi Veneziani,* XIII. (Venice, 1971.) 221–252. o.

[7] Pl. *Jan Wladislaw Woś:* Politica e religione nella Polonia tardo medioevale. Trento, 2000. 48–50. o.; *Matei Cazacu:* Venise et la Moldavie au début du XVe siècle. *SMIM,* XXI. (2003.) 131–138. o.

1432 tavaszán I. Iliaş, Sándor (Alexandru cel Bun) törvényes utóda győzelmet aratott a törökök fölött, akik azért jöttek Moldvába, hogy testvérét, II. Istvánt (Stefan), Sándor törvénytelen fiát koronázzák meg. Ám Iliaş sikere rövid életűnek bizonyult. Trónja megtartásához neki is néhány hónapon belül el kellett ismernie a török fennhatóságot, noha előző támadásukat sikerrel verte vissza.[8]

Iliaş azonban nem rendelkezett elegendő támogatással. II. Ulászlónak lehetősége sem volt rá, de talán érdekében sem állt volt sógorának megsegítése (Iliaş felesége Mária, Zsófiának, Ulászló utolsó feleségének a húga volt). Lengyelország ugyan támogatta a bázeli zsinat határozatait, a törökellenes harcok és az egyház egysége mégsem volt annyira fontos Krakkó számára. Jan Długosz, aki II. Istvánt tisztelte, feljegyezte, hogy mennyit segítették Istvánt a törökök, és a lengyelekkel kapcsolatos vonatkozásokat sem rejtette véka alá, noha egyébként leírása teljesen korrekt keresztény szempontból.[9]

A velencei levél után néhány hónappal II. István lett Moldva uralkodója, aki Havasalföld támogatását is élvezte. Iliaşnak nem vált hasznára, hogy engedett a szultán követeléseinek, mivel II. Murádnak továbbra is István maradt a kedvence. Kényszerből Istvánnak meg kellett hajolnia Iliaş előtt (1435), akinek viszont a maga részéről azt kellett elfogadnia (1436), hogy testvérével együtt uralkodjon. Iliaş otthoni helyzete kényesebbé vált, mint bármikor azelőtt.[10]

A moldvai uralom alatt levő genovai gyarmatok közül a két legfontosabb megoszlott a testvérek között: Istváné lett Kilia, Iliaşé Dnyeszterfehérvár. De úgy tűnik, hogy Iliaşnak még 1440 előtt át kellett engednie testvérének ezt a gyarmatot is. Mindez arra kényszerítette, hogy kockázatos döntéseket hozzon Magyarország és Lengyelország tekintetében. Az eseményeknek ez az iránya már 1435 körül megmutatkozott.[11]

A nemzetközi helyzet azonban kevés reménnyel kecsegtette Illiaşt otthoni gondjai megoldását illetően. Sem VIII. Palaiologosz János császár, sem József pátriárka nem 'uralta' Bizánc politikailag forrongó városát. Akár a *török* kézre kerülés kilátását vesszük számításba, akár a várost fenyegtő *nyugati* hegemónia veszélyét, a város mindenképpen saját múltjának esett áldozatul. Ugyanez tekinthető érvényesnek egy másik ortodox, *kelet-római* állam, Havasalföld tekintetében is. A néhai Zsigmond király (†1437) hűséges alattvalója, I. Sándor (Alexandru Aldea, 1432–1436) a szultán bizalmas vazallusa lett és II. István támogatója.[12]

---

[8] Ezzel kapcsolatban lásd: Raguza, 228. sz., 374. o.; *Ilie Minea:* Vlad Dracul şi vremea sa. [Vlad Dracul és kora.] In: Cercetări istorice [Történelmi kutatások], IV. köt. Iaşi, 1928. (Különlenyomat.) (A továbbiakban: *Minea* 1928.) 28–32. o.; *Leon Şimanschi:* Criza politică din Moldova dintre anii 1432–1437. [Moldva 1432–1437 közötti politikai válsága.] *AIIX,* XXXIII. (1996.) 23–34. o.

[9] *Długosz* 1883. 154. o.; *Ilie Minea:* Informaţii româneşti ale cronicii lui Jan Dlugosz. [Jan Długosz krónikájának román vonatkozású adatai.] Iaşi, 1926. 23., 33. o., *Constantin Rezachevici:* Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova (a. 1324–1881). [A havasalföldi és moldvai fejedelmek kritikai kronológiája (a. 1324–1881).] I. köt. Secolele XIV–XVI. [XIV–XVI. század.] Bucureşti, 2001. (A továbbiakban: *Rezachevici* 2001.) 476–491. o.

[10] Documente moldoveneşti, II. 163–166. sz., 601–610. o.; *Virgil Ciocîltan:* La Campagne Ottomane en Transylvanie (1438) dans le contexte politique intemational. *RRH,* XV. (1976.) 3. sz. 438–442. o.

[11] Documente moldoveneşti, II. 192. sz., 683. o.; *Nicolae Iorga:* Noi descoperiri privitoare la istoria românilor. [Új felfedezések a románok történelmével kapcsolatban.] *AARSMI,* 3. sorozat, XIX. (1937.) 194. o.

[12] Pl. Codex II. 261. sz., 403–404. o.; DRH D. I. 180. sz., 281. o.; *Ştefan Andreescu:* O icoană dispărută şi un titlu domnesc. [Egy eltűnt ikon és egy fejedelmi cím.] *Revista Istorica, Vălenii de Munte-Bucureşti, NS,* XI. (2000.) 1–2. sz. 101–103. o.

Buda hajdani hatalma már régen megkopott, ami nyilvánvalóvá vált az erdélyi lázadás és az 1437–1438-as török támadások idején. Emellett a magyar vezetők azt tartották, hogy Iliaş túl bizalmas kapcsolatban van a Jagellókkal ahhoz, hogy megbízhatnának benne. Amikor II. Ulászló lengyel király meghalt 1434-ben, egy gyermeket hagyott maga után a trónon. Az országot valójában a megosztott lengyel–litván nemesség vezette, amely viszont a bázeli döntéseket pártolta a nyugati kapcsolataikban, és II. Istvánt támogatta délkeleti irányban, ahol a tatárveszély még mindig igen erős volt.[13]

Ilyen körülmények között, Iliaş Svidrigello, egyébként sikertelen litván modelljét követte, akit ő is, apja is támogattak korábban: felvette a kapcsolatot Rómával. IV. Jenő pápa a törökellenes harcokat és az egyház unióját pártolta, hogy ellensúlyozza a bázeli zsinat határozatainak hatását. Ez egy olyan politikai játszma volt, amit a pápa 1439-re nyert csak meg, viszont három évvel korábban még igencsak szorongatott helyzetében örömmel fogadta Iliaş követét, Moldva görögkatolikus metropolitáját, Györgyöt (1436 február-márciusa).[14]

1435 augusztusában Iliaş ismét elfoglalta a trónt. Győzelme ellenére egyezséget kellett kötnie testvérével, újabb jeleként annak, hogy második uralkodása sem lesz békés. Iliaş tehát elküldte metropolitáját Rómába, valószínűleg azt remélve, hogy Moldva visszanyerheti korábbi helyét (1370–1380-as évek) a *nyugati* világ fejedelemségeinek sorában. Ám Iliaş gesztusa és IV. Jenő beleegyezése a firenzei zsinat előtt túlságosan is német-római párti aktusnak számított, s kiváltotta mind a *katolikusok*, mind az *ortodoxok* elégedetlenségét. Végül az ehhez hasonló kétségbeesett próbálkozások is siettették Iliaş 1442-es bukását.[15]

A Fekete-tenger térsége az 1440-es évek török ellenes politikájában

Iliaş bukásának évét Hunyadi János török ellenes diadalai fémjelezték. A már végképp megosztott kereszténység számára az „oláh származású jövevény” győzelemsorozata egyszerre volt ajándék és kihívás. A részben elcsitult magyarországi polgárháborús viszonyok közepette felemelkedett Hunyadi mindenkelőtt az 1443–1444-es hosszú hadjáratnak köszönhetően vált igazi hőssé. A német-római és velencei diplomácia és hírszolgálat azonnal akcióba lépett. A török ellenes harcok folytatására irányuló nyomás nagyon megnövekedett. A havasalföldi és moldvai fejedelemnek most még inkább, mint azelőtt, színt kellett vallani.[16]

---

[13] Pl. *Paul W. Knoll:* Poland as Antemurale Christianitas”in the latter Middle Ages. *The Catholic Historical Review,* , LX. (Washington DC, 1974.) 388–390. o.; *Engel Pál:* Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok,* CXXVIII. (1994.) 2. sz. 281–284. o.

[14] Pontosabban: Epistolae pontificiae, I. 55. sz., 49. o.; FHDR IV. XLIX. sz., 313–313. o.; *Emilian Popescu:* Compléments et rectifications à l’histoire de l’eglise de Moldavie à la première moitié du XVe siècle. In: uő: Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum. Bucharest, 1994. Különösen: 461–466. o.

[15] Pl. Acta Eugenii PP IV. 1431–1447. Szerk.: *Georgio Fedalto.* Roma, 1990. 421. sz., 229. o.; *Al. Simon:* În jurul Carpaţilor. Formele şi realităţile genezei statale româneşti. [A Kárpátok körül: A román állam megszületésének formái és tényei.] Cluj-Napoca, 2002. 414–419. o.

[16] Pl. *Giuseppe Valentini:* Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV. München, 1967–1979. (25 kötet 3 sorozatban. Pars secunda, Saeculi XV praescanderbeginiam periodum complectens [1970–1973], 13 kötet [VII–XIX]). XVIII. Annos a 1443 ad 1444 illustrans (1973). 4807. sz., 22–23. o.; 4925. sz., 129–134. o.; *F. Pall:* Ciriaco d’Ancona e la crociata contro i Turchi. *BSHAR,* XX. (1938.) 29–47. o. (A továbbiakban: *Pall* 1938.) ; *Emanuel C. Antoche:* La bataille de la rivière de Ialomiţa. Une victoire majeure de la chrétienté face aux armés ottomans. *Nouvelle Histoire Bataille,* IX. (Paris, 1999.) 61–88. o.

A török birodalom békét kért, amit el is fogadtak gazdasági és politikai meggondolásokból. Róma, Velence, Buda, Krakkó és Bizánc egyaránt arra készülődött, hogy végső csapást mérjenek a török birodalomra. Ezért II. István igyekezett közelebb kerülni Hunyadi Jánoshoz, miután testvérének a trónról való elűzése és megvakítása után 1442 óta ő lett Moldva egyedüli uralkodója.[17]

A Hunyadiakkal szemben ellenséges történetíró, Jan Długosz érzületei gyűlöletbe csaptak át, miután I. Ulászló magyar és lengyel király meghalt Várnánál. Haláláért Hunyadi Jánost okolta, mégis évekkel később az 1440-es eseményekről írván, Długosz nem hallgatta el, hogy kedvence, II. István Hunyadi János pártjára állt a várnai hadjárat előestéjén. Ha tekintetbe vesszük, hogy Moldva hagyományosan Lengyelország vazallusa volt, hogy elkerülje a sokkal nagyobb terhekkel járó magyar fennhatóságot, Długosz beismerésének messzemenő következményei vannak.[18]

Még 1441-ben, miután Ulászlót megválasztották Magyarország királyának (1440), Hunyadi János azt kérte a királytól, hogy Moldva kizárólag magyar fennhatóság alá kerüljön, amibe Ulászló bele is egyezett. Bukása előtt nem sokkal Iliaş Kázmérral, a litván főherceggel, Ulászló testvérével szövetkezett. Noha Magyarországot egyik sem tekintette ellenségének, szövetségük nyílt kihívásnak számított I. Ulászló és Hunyadi János számára (1442).[19]

II. István Iliaşsal szembeni felülkerekedése után úgy tűnhetett, hogy Moldva ismét I. Ulászló magyar és lengyel király fennhatósága alá került. Tudomásunk szerint azonban a várnai csatába Moldva nem küldött csapatokat, Hunyadi mégis fogadott fel moldvai zsoldosokat a hosszú hadjárat idején. A II. István és Hunyadi közötti szoros kapcsolatnak köszönhetően Moldva valószínűleg másképpen segítette a török ellenes hadjáratot. Sőt, István, aki látszólag nem kérdőjelezte meg a magyar fennhatóságot Moldva fölött, 1444 májusában ismét legyőzte Iliaş seregét, aki a Kázmértől kapott csapatokkal ekkor ismét megkísérelte megszerezni a trónt.[20]

Moldva főleg Kilia és Dnyeszterfehérvár miatt bizonyult hasznosnak a törökellenes harcokban Hunyadi számára. Valószínűleg innen származik középkori megnevezésük: *a magyarok kikötői*. Így emlegették ezt a két kikötőt (és talán továbbiakat is) a késői bizánci krónikások, az olasz és török források, miként maga Mátyás király és III. István is. 1444-ben a két kikötő kereskedelmi és politikai szempontból egyaránt a genovai gyar-

---

[17] *Domenico Caccamo:* Eugenio IV e la crociata di Varna. *ASRSP*, LXXIX. (1956.) 35–87. o.; *M. Cazacu:* Les Ottomans sur le Bas-Danube au XVe siècle. Quelques précisions. *Südost-Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*, XLI. (Munich, 1982.) 27–41. o.; *Sorin Iftimi:* La politique de Jean Hunyadi en Moldavie. In: Between Worlds II. 343–345. o.

[18] Pl. *Stefano Magno:* Annali veneti e del mondo [1443–1478]. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung (Codices), Cod. 6215–6217. I. Ad annum 1443. Fol. 7^{r}–8^{r}; Ad annum 1444. Fol. 21^{r}–22$^{r.}$, 24^{r}–27$^{r.}$; *Długosz* 1883. 295. o.; *Długosz* 1887. 1–2. o.

[19] Codex II. 261. sz., 403. o.; Documente moldoveneşti, II. 206. sz.; 717. o.; *Bogdan-Petru Maleon:* Stephen the Great and John Hunyadi: Opinions of Historiography. In: Between Worlds II. 354. o.

[20] Pl. *Alexandru A. Vasilescu:* Urmaşii lui Mircea cel Bătrân până la Vlad Ţepeş (1418–1456). Tom. I. De la moartea lui Mircea cel Bătrân până la Vlad Dracul (1418–1456). [Mircea cel Bătrân utódai a trónon Vlad Ţepeşig. 1418–1456. Mircea cel Bătrân halálától Vlad Draculig.] Bucureşti, 1915. 42–49. o.; *Veniamin Ciobanu:* Ţările Române şi Polonia. Secolele XIV–XVI. [A román fejedelemségek és Lengyelország XIV–XVI. század.] Bucureşti, 1985. 53. o.; *Minea* 1928. 79. o.; Lásd: *Grigoraş:* Relaţiile Moldovei című, 2. jegyzetben idézett munkáját, 39. o.

matbirodalomhoz tartozott.[21] Genova és nagy önállóságot élvező gyarmatai hagyományosan török pártiak voltak annak ellenére, hogy a napi politikai diskurzusok szintjén a keresztények pártján álltak és tettek is néhány apróbb gesztust a törökellenes harcok támogatására. Mindez 1380 óta nem kis gondot okozott a törökellenes tervek és akciók szinte mindegyikében. 1444-ben a kioszi gyarmatok, amelyek a Krím félszigetről a genovai gyarmatokat, Dnyeszterfehérvárt és Kiliát is fennhatóságuk alatt tartották, különösen pártolták II. Murádot.[22]

Az 1444 őszén a II. Murád csapatait Kisázsiából Európába szállító hajókat, amikor már senki sem várta őket, szintén „genovai kereskedők" biztosították. Az ilyen hadművelethez szükséges hajók nagy számából arra következtetünk, hogy a kereskedők igyekezetét a jelentősebb közeli gyarmatok és Genova is támogatta. Ulászló és Hunyadi, úgy tűnik, csak az észak-genovai gyarmatokra ügyelt, a délieket Velencére bízta, azonban ez a gyakorlat tévedésnek bizonyult.[23]

A törökellenes hadak közelében egyedüliként Kilia és még inkább Dnyeszterfehérvár kikötőjéből lehetett segítséget juttatni a tengeren Bizáncba, illetve a Balkán keleti részén harcoló törökellenes hadaknak. Az utóbbi években II. István jelentősebb befolyást szerzett e kikötők fölött, és visszaszorította a genovaiakat a térségben. 1444 őszén a fejedelem és a Fekete-tenger térségében élő nagy genovai családok között erőteljes konfliktus alakult ki, ami nemcsak Kaffában okozott riadalmat, hanem Genovát is aggodalommal töltötte el, különösen a városi tanács tagjait, akiknek a keleti részről érkező panaszok orvoslása volt a feladatuk.[24]

Más körülmények között ez a konfliktus jelentéktelennek minősült volna. Hasonló, sőt talán még erőteljesebb konfliktusok zajlottak le III. Péter (Petru Aron) és III. Nagy István (Stefan *cel Mare*) idején is. Ezek a kisebb-nagyobb intenzitású konfliktusok szinte hozzátartoztak a Suceava és a fekete-tengeri genovai gyarmatok vezetői közötti szokásos kapcsolatokhoz. Ám 1444-ben, a várnai ütközet előestéjén egy ilyen konfliktusnak más

---

[21] Pl. *F. Pall:* Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei şi problema ajutorării Bizanţului. [Hunyadi János fennhatósága Kilia fölött és Bizánc megsegítésének kérdése.] *Studii,* XVIII. (1965.) 3. sz. 619–638. o. (A továbbiakban: *Pall* 1965.) Ezzel kapcsolatban lásd továbbá: FHDR IV. LXXII–5–7. sz., 560–562. o.; FHDR IV. LXXIII. (Manolis Sclavos.) sz., 567. o. és *Martin Rady:* The Medieval Hungarian and Other Frontiers. [Magyarországi és más végvidékek.] *The Slavonic and East European Review,* LXXXI. (London, 2003.) 4. sz. 698–709. o.

[22] Például: ASG, A.S., Diversorum, Num. 3034. (1420. június 5.); *Kate Fleet:* European and Islamic Trade in Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey. Cambridge, 1999. 134–141. o.

[23] *Klaus P. Matschke:* Italiener, Griechen und Türken im Umfeld des Kreuzzuges von 1444. *MN,* III. (1997.) 159–177. o.; *Ş. Papacostea:* Gênes, Venise et la croisade de Varna. *Balcanica Posaniensia,* VIII. Poznań, 1997. 27–37. o.

[24] „…Intellecta relatione scripta facta ab Egregio Officio Mercantie/ Comunis Ianue super concessione represaliarum petitarum ab Angelo Iustinio/ de Garibaldo contra Stephano Vaivodam. Decreverunt et ipsi Officio/ Romanie presenti et intellegenti domisereunt: ut totum ipsarum represaliarum/ processum inspiciat atque examinat; et sumptis instructionibus ad/ eam materiam pertinentibus referat que mueneris eqonomom sibi/ pruidendium videatur petitioni dicti Angeli. Seque faciat mita dies octo proximos..." (1444. október 16.). ASG, A.S., Diversorum, [reg.] 38/533, c. 94r. 1444. október 16. További adatok a II. Stefán és a génovaiak közötti 1444-es konfliktusról itt: Acte III. 11. o., 16–21. A génovai irattárak ezen jellegű kiadványairól lásd: *Gian Giacomo Musso* kommentárjait: Russia e Genovesi del Levante nel Quattrocento. In: uő: La cultura genovese nell'età dell' umanesimo. Genoa, 1985. 197. o., 17. jegyzet.

volt a jelentősége és más következményekkel járt.[25] A moldvaiak és a Kaffából irányított genovaiak közötti konfliktusok bizonytalanná tették Dnyeszterfehérvár birtoklását. A moldvai fejedelemség akár a város „szóvivőjeként" fellépő szerzetesre (kalogeros) tett kifogást (1435), akár Dnyeszterfehérvár jövőjét tette vita tárgyává, az ellenségeskedések csak egyer intenzívebbé váltak. Ugyanez érvényes azokra a még hétköznapibbnak tekinthető konfliktusokra is, amelyek látszólag csupán személyes jellegűek voltak.[26]

A II. István és Hunyadi közötti szövetségnek egyik fő oka valószínűleg a genovaiak és a moldvaiak közötti fekete-tengeri konfliktus volt. A magyar támogatás elnyerésével II. István azt remélte, hogy megerősítheti pozícióját a törökellenes harcok során felértékelődött Fekete-tenger térségében, melynek nyilvánvaló belföldi következményei is lettek volna. A Budával kötött szövetség keretén belül Suceavának arra is lehetősége nyílt, hogy rendezze a Moldva és Magyarország között régóta lappangó konfliktusokat, így a Duna torkolatánál levő kikötőre, Kiliára vonatkozót is.[27]

Viszonzásképpen Magyarország számíthatott az István fennhatósága alatt levő kikötők nyújtotta katonai előnyökre. „Bizánc felszabadítása" után Buda részesülhetett volna a moldvai vazallus állam biztosította kereskedelmi előnyökből is. Gyakorlatilag az 1400-as évek minden magyar–moldvai egyezménye, amit csak terveztek vagy megkötöttek, I. Sándortól (Alexandru), Zsigmondtól III. István és Mátyás király idejéig ezeken az érdekeken alapult.[28]

Másrészt viszont az említett összefüggéseken túlmenően, e szövetségek igen kockázatos diplomáciai játék részeivé váltak. Ennek során ugyanis a magyar–moldvai szövetség Havasalföldnek hátrányt jelentett, hiszen az mindig is arra törekedett, hogy visszaszerezze elvesztett településeit a Duna torkolatánál. Általában Magyarország támogatta Havasalföldet a visszaszerzési kísérletekben, míg Lengyelország hagyományosan Moldva pártját fogta. 1444-ben – úgy tűnik – a politikai helyzet mindenben Moldvának kedvezett, noha a havasalföldi Vlad Dracul részt vett a várnai ütközetben, s valószínűleg éppen II. István egyik húgát vette feleségül. Ez Budáról nézve akár meg is könnyíthette volna egy új regionális szövetség kialakítását.[29]

---

[25] *R[aimondo]. A[medeo]:* Vigna, Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Georgio. MCCCCLIII–MCCCCLXXV. Tom. I. [1453–1459.] (1868–1870.) 120. sz., 307. o.; Tom. II–1. [1460–1472.] (1871–1874.) 658. sz., 338. o. Lásd továbbá: *Şt. Andreescu:* Trois actes des Archives de Gênes concernant l'histoire de la Mer Noire au XVe siècle. *Revue des Études Sud-Est Européennes,* XXI. (Bucharest, 1983.) 1. sz. 38–46. o.

[26] Pl. lásd a Codice diplomatico... című, előző jegyzetben idézett művet. Tom. I. 377. sz., 815. o. és Tom. II–2. [1473–1475, 1453–1475.] (1876–1879). 1087. sz., 103. o.; *Enrico Basso:* From Cooperation to Clash of Interesets: Genoa and the Turks in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: The Turks. Vol. III. Ottomans. Szerk.: *Hasan Celal Güzel*. Ankara, 2002. 183–184. o.; *Cazacu* 7. jegyzetben idézett műve, 134–136. o.

[27] *Andrei Pippidi:* Din nou despre inscripţiile de la Cetatea Albă. [Ismét a dnyeszterfehérvári feliratokról.] In: In honorem Paul Cernovodeanu. Szerk.: *Violeta Barbu.* Bucureşti, 1998. 83–84. o.; *Şt. Andreescu:* Note asupra Cetăţii Albe. [Dnyeszterfehérvári jegyzetek.] *SMIM,* XVIII. (2000.) 73–75. o.

[28] Lásd pl.: *Şerban Papacostea:* Aux débuts de l'etat moldave. Considerations en marge d'une nouvelle source. *RRH,* XII. (1973.) 1. sz. Különösen: 148–150. o.; *Al. Simon:* The Arms of the Cross: The Christian Policies of Stephen the Great and Matthias Corvinus. In Between Worlds II. 88–91. o.

[29] 1438-tól: Codex I. 94. sz., 88. o., 99. sz., 104. o.; 399. sz., 839. o.; *Ferenc Szakály:* Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365–1526. *AOASH,* XXXIII. (1979.) 1. sz. 88–90. o.

II. Vlad végül elmenekült a várnai csatatérről, és foglyul ejtette Hunyadit, amikor az erdélyi vajda Magyarország felé próbált menekülni. A politikai helyzet már Várna előtt is óvatosságra intően bizonytalan volt, pedig akkor még bíztak a törökellenes hadjárat sikerében. II. István törökellenes lépései mindazonáltal egy kisebb genovai konfliktusra redukálódtak, többek között egy olyan török kapcsolataikról ismert genovai családdal, a Garibaldókkal, akik később majd a Garibaldi nevet viselik.[30] II. István tudta, hogy Ulászló szíve szerint nem őt választotta volna Moldva fejedelmévé. A fiatal király, Iliaş felesége nővérének a fia, szívesebben támogatta volna Iliaşt, aki sokkal erőteljesebb német-római párti háttérrel rendelkezett. Ám látva, hogy a hatalomért vele versengő testvére, Kázmér Iliaşt támogatja, István iránti ellenszenve jelentősen csökkent. Emellett pedig valószínű, hogy az utóbbi is egyezséget kötött Kázmérral, miután leverte a főherceg seregeit 1444 tavaszán. A Moldvai fejedelem okos politikusnak bizonyult a nehéz időkben.[31]

Éppen ezért nem meglepő, hogy a II. István és a Garibaldók közötti konfliktus még a várnai ütközet eredményeinek láttán sem oldódott meg. Sem Genova, sem Kaffa nem hozott konkrét intézkedéseket a moldvai fejedelem ellen, akit úgy tűnik az 1445-ös törökellenes megtorló hadjárat sem érintett. Hunyadi János és II. Vlad személyes jelenléte ellenére a törökellenes hadjárat hosszú távon is sikertelennek bizonyult. Rövid távon azonban, az I. Ulászló sorsát övező homály ellenére is Várna láthatóan megerősítette II. István pozícióját a térségben a korszak nagyhatalmai körében.[32]

Az 1445-ös Alsó-Duna menti törökellenes hadjárat Hunyadi számára Havasalföld vonatkozásában nem várt kudarccal járt. Jelentéktelen sikerei nem ellensúlyozhatták a hadjárat sikertelen kimenetelét, a közte és a többi vezér közötti konfliktusokat. Így egyre távolabb került a havasalföldi vezetőktől, de a moldvaiaktól is, s ez az eltávolodás drámai méreteket öltött az elkövetkező években.[33]

Látszólag sem Magyarország, sem Lengyelország nem volt képes jelentősen befolyásolni Havasalföld és Moldva politikáját. Kázmért csak 1447-ben koronázták meg lengyel királynak. Hunyadit kinevezték ugyan Magyarország kormányzójának 1446-ban júniusában, de számos belföldi és külföldi ellenséggel kellett szembenéznie. Bizánc nagyobb válságban volt, mint valaha. Róma és Velence itáliai problémáikkal voltak elfoglalva. És noha II. Murád lemondott a trónról fia, II. Mehmed javára, egyedül a török birodalom volt képes arra, hogy komolyabb hatással legyen a moldvai és havasalföldi fejedelmek politikájára, legalábbis átmenetileg.[34]

---

[30] Pl. ASG A.S. Diversorum, Nr. 3035. (1444. március 6.); *Sandra Origone:* I mercanti e la crociata (Caffa Genovese, sec. XIV–XV.) *Studi Genuesi, NS,* V. (Genova, 1987.) 3–10. o.; *Geo Pistarino:* Dal declino del Mare di Levante tra cristiani ed islamici alla conquista del Mar Nero. In: uő: Genovesi d'Oriente. Genoa, 1990. 116–119. o.

[31] Vö.: Documente moldoveneşti, II. 213. sz., 727. o. Lásd: *Rezachevici* 2001. I. 492. o.; *Pál Engel:* János Hunyadi and the Peace of Szeged (1444). *AOASH,* XLVII. (1994.) 241–257. o.

[32] Pl. Acte III. 16–21. o.; Notes, III. 196. o.; Historia, 15. o.; *Şt. Andreescu:* Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and Ilice Castle. *MN,* III. (1997–1998.) 179–180. o.; *Halecki* 1943. 71–73. o.

[33] Például: Magno, I. Ad annum 1445. Fol. $38^{r.}$–$39^{r.}$, $40^{r.}$–$41^{r.}$; Codex I. Appendix, 1–2. sz., 4–5. o., 5–6. sz., 10–12. o.; II. 305–306. sz., 453–458. o.; 308. sz., 459–469. o.; *Długosz* 1887. 2–4. o.

[34] Pl. *F. Pall:* Intervenţia lui Iancu de Hunedoara în Ţara Românească şi Moldova în anii 1447–1448. [Hunyadi János moldvai és havasalföldi beavatkozó lépései 1447–1448. között.] *Studii,* XVI. (1963.) 5. sz. 1049–1072. o. (A továbbiakban: *Pall* 1963.)

Egy évvel az 1444-es török ellenes hadjárat után annak résztvevői felismerhették a vereség igazi súlyát. Így járt Velence és Bizánc is, akik a leginkább távol tartották magukat a hadjárat szárazföldi harcaitól. Velence ismét földközi-tengeri birtokainak megvédésére összpontosította erejét, míg VIII. János, akinek komoly családi konfliktusokat is kezelni kellett, úgy gondolta, legjobb lesz, ha elődei példáját követve egyezséget köt a törökökkel, akiknek élén ekkor már II. Mehmed szultán állt. Sokan már ekkor úgy tekintettek Bizáncra, mint egy elveszett városra, s 1453-ban bebizonyosodott, hogy igazuk volt.[35]

Az időnként már irreális erőfeszítések és a túldimenzionált törökellenes tervek azt eredményezték, hogy például a Moszkva és Rhodosz közötti politikai távolság lecsökkent. A várnai ütközet után kialakult helyzetben ezek a fejlemények kifejezetten a *törökök* malmára hajtották a vizet. A törökök ügyes propagandával a *keresztényeket* hibáztatták a csata szerencsétlen kimeneteléért. Hatékonynak bizonyult stratégiájuk, hogy sikereik *Isten büntetésének tekinthetők,* amit Isten a törökök keze által szándékozott végrehajtani.[36]

1446-ra a törökellenes harcok válsága még jobban elmélyült, elérve annak addigi támogatóit is. A pápai udvar elhatárolta magát a törökellenes harcoktól nyugati gondjai, valamint a firenzei unió Bizáncnak köszönhető kudarca miatt. Magyarországon Hunyadit ugyan kinevezték kormányzónak 1446 júniusában, de lehetőségei valójában csak az ország haderejének a növelésére szorítkoztak, amit azonban a határokon túl nehezen használhatott volna. A többi keresztény országban sem volt jobb a helyzet.[37]

A Német-római birodalom királyának és jövendőbeli császárának, III. Habsburg Frigyesnek, a fiatal V. László gyámjának, aki csak névlegesen volt Magyarország királya, nem volt sem ereje, sem érdeke megütközni II. Muráddal. Északkeleten IV. Kázmér, aki még akkor nem volt Lengyelország királya, a törökökkel való barátság alapjain akarta felépíteni a lengyel–litván egyesülést. Ezek az események azonnal kihatottak Havasalföldre és Moldvára.[38]

A bázeli zsinat határozatainak pártolója, Zbigniew Oleśnicki bíboros védelmében II. Istvánnak nagyobb lehetősége volt a politikai manőverezésre. Lehetőségeit még in-

---

[35] The Holy Wars of Sultan Murad Son of Sultan Mehmed Khan, in The Crusade of Varna, 41–106. o.; *Franz Babinger – Franz Dölger:* Mehmeds II. Frühester Staatsvertrag. *OCP,* XV. (1949.) 225–258. o. – Itt köszönjük meg lektorunk, Székely György profeszor utalásait az 1450-es évek genovai–magyar kapcsolatainak irodalmára. – Vö.: *Tardy Lajos:* A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XIV. században. Budapest, 1980. 34–35., 169–176. o. és Uő: Hunyadi János genovai portréja. In: uő: Történiai inyencfalatok. Budapest, 1989. 19–22. o.

[36] Pl. *M[ylada] Paulová:* L'Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople. *BSL,* XIV. (1953.) 158–225. o.; *Halil Inalcik:* Byzantium and the Origins of the Crisis of 1444 under the Light of Turkish Sources. *Actes du [number] Congres International des Études Balkaniques,* XII. (1961. [1964.]) 2. köt. (A továbbiakban: *Inalcik* 1961.) 159–163. o.; *K. M. Setton:* The Papacy and Levant (1204–1571). Part II. The Fifteenth Century. (Memoirs of the American Philosophical Society, CXXVII.) Philadelphia, 1978. (A továbbiakban: *Setton* 1978.) 105–106. o.

[37] Pl. Epistolae pontificiae, III. 284–285. sz., 107–109. o.; *Joseph Held:* Hunyadi. Myth and Reality. Boulder, 1985. 92–95. o.; *M. Cazacu:* La péninsule balkanique au XVe siècle. *Cahiers Balkaniques,* XI. (Paris, 1987.) 12–15. o.

[38] Pl. *Długosz* 1887. 7. o.; *Thuróczy* 1985. 267. o.; *Bonfini,* IV. 244–249. o.; *Wiktor Weintraub:* Renaissance Poland and Antemurale Christianitatis. *Harvard Ukrainian Studies,* III–IV (Cambridge, Mass., 1979–1980.) 2. sz. 921–923. o.

kább megnövelték II. Vlad akciói, aki azon igyekezett, hogy visszaszerezze a még mindig a Hunyadiak birtokában levő erdélyi birtokait, Omlást (Amlaş, Amlasch) és Fogarast (Făgăraş, Fogarasch). Látva a pusztulás határán álló magyar királyságot, miközben két fiát török túsznak adta át, II. Vlad elhatárolódott Hunyadi minden török ellenes tervétől.[39]

Mind II. Vlad, mind István esetében a törökök pártjára való átállás szükségszerű választás volt az akkori körülmények között. II. Murádnak a várnai ütközet utáni döntése, hogy még egyszer lemond a trónról II. Mehmed javára, nem gyengítette meg a török birodalmat. Sőt, a keresztény államok és vezetőik számára ez úgy tűnt fel, hogy a török birodalom még az eddigieknél is hatalmasabb.[40]

Minden arra mutatott, hogy II. Murád hatalma legvirágzóbb korszakát éli. A várnai ütközet után megengedhette magának, hogy ismét lemondjon a trónról fia javára (1444 decemberében). Ám 1446 során visszatért a trónra. Ismételt trónra lépésének hátterében Drinápoly és Bursa cselszövényei, XI. Palaiologosz Konstantin majdani császárnak a Peloponészosz térségében a török érdekeket veszélyeztető akciói álltak.[41]

Hunyadinak Brankovics György (Đurađ), II. Vlad és II. István ellenséges magatartása miatt is dél felé kellett a figyelmét fordítani. Bizánc még mindig elérhetetlen célnak tűnt, de a Bizánci birodalom gyengesége, a római katolikus egyházzal való uniót ellenzők, valamint a törökpártiak táborának megerősödése miatt II. Murád joggal ítélhette kedvezőnek a Boszporusz menti helyzetét. Ezért döntött úgy, hogy birodalmát a Földközi-tenger keleti részén erősíti meg, még Hunyadinak Magyarország kormányzójává választása előtt.[42]

Akcióinak sikerét Nyugaton és keleten egyaránt a genovaiak és velenceiek közötti versengés, az általános itáliai konfliktusok, a Bizáncban dúló polgárháború segítették elő. II. Murád meghódította Leszboszt (Mitilene), ami kulcsfontosságú helyen feküdt Bizánc és az itáliai félsziget között. De mindezek ellenére Murád gondolatai Buda, Bécs és Moldva meghódításán jártak, ahogyan azt egy korabeli Milánóba is eljutott velencei kémjelentésben olvashatjuk. Körülbelül ugyanebben az időben történt meg, vagy folytak az előkészületei egy török támadásnak a genovaiak fennhatósága alatt álló krími Kolkhisz ellen is.[43]

---

[39] *Paul Maria Baumgarten:* Die beiden ersten Kardinalskonsistorien des Gegenpapstes Felix V. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte,* XXI. (Rom, 1908.) 2. sz. 154. o.; *I. Minea:* Din trecutul stăpânirii româneşti asupra Ardealului. Pierderea Amlaşului şi Făgăraşului. [Az erdélyi román uralom múltjából: Omlás és Fogaras elvesztése.] Bucureşti, 1914. 43. o.; *Nicolae Stoicescu:* Vlad Ţepeş. Bucureşti, 1976. 15–23. o.

[40] *Chalcocondil* 1958. 158. o.; *V. Ciocîltan:* Poarta otomană şi gurile Dunării în secolul al XV-lea. [A török Porta és a Duna torkolata a XV. században.] *RdI,* XXXVIII. (1985.) 11. sz. 1061–1066. o.

[41] Notes III. 210–211. o. (Az 1446 februárjában kötött török–velencei egyezmény.); *Setton* 1978. 92–95. o.

[42] Például: *Sima Ćirković:* La Serbie au Moyen Âge. Vauban, 1992. 189–191. o.; *D.-I. Mureşan:* De l'intronisation du métropolite Théoctiste Ier au sacre d'Etienne le Grand. In: Ştefan cel Mare şi Sfânt: Atlet al credinţei creştine. [A szent és nagy Stefan: A keresztény hit hőse.] Szerk.: *Ştefan Sorin Gorovei, Maria-Magdalena Székely.* A Szent putnai kolostor, 2004. 351–352. o.

[43] „De novo abiamo asay et bone et optime nove per che par certo essere tuti isti reali, zoe Imperador [III. Frigyes] e Re/ d'Ungaria [V. László] el brancho tuti uniti proposti de andar contra isto inimicho de Dio ch'el Turcho [itt együtt II. Murad és II. Mehmed] e cusi/ el brancho haveva za pinciprado a la caxon. Araccordandone unammitear che se torbello none vene fra/ isti regali presto metera a isto neamigo de Dio. E de questo scrive certo el Santo Padre [IV. Jenő] na havuto lettere/ dal cardinale [Juan Carvajal] che se trovava li in Ungaria. Etiam anchora da lo Imperador et da Re e da Janus [Hunyadi János]; et per/ el file no venuto

II. Murád igyekezett minél jobban kihasználni sikereit, noha azt nem egészen „szokványos” módon tette. Ebben a rögtönzésnek is megvolt a maga szerepe. Úgy tűnt, a keresztény államok politikáját is ez jellemezte, de jelen volt, ha kisebb mértékben is, a török birodalom politikájában is. A törökök részéről II. István moldvai fejedelemnek átadott ‘ajándék’ volt abban a helyzetben Murád valószínűleg legfondorlatosabb gesztusa, még ha nem is kizárólag politikai szinten, hiszen ez egyúttal a szultán személyes, magánemberi törevéseire is fényt vet. István és fejedelemsége II. Murád számára különlegesen fontos volt.[44]

A II. Murád által II. Istvának küldött mennyasszony, mint esküvői „diplomáciai ajándék” akkor is páratlan gesztus, ha tudjuk, hogy I. Habsburg Miksa 1513-ban egy szintén név szerint nem ismert mennyasszonyt küldött III. Bogdannak. Ha el is tekintünk a jelentés írójának azon megjegyzésétől, miszerint a szultánnak nem volt szokása ilyen jellegű ajándékokat küldeni, főleg ha *lányról* volt szó, az 1446-os ajándéknak nagyobb a politikai jelentősége, mint az 1513-asnak, hiszen ez egy muzulmán uralkodótól érkezett, nem pedig egy kereszténytől.[45]

A román középkor vége (1541) előtt nem tudunk ehhez hasonló ajándékról, amellyel egy szultán valamelyik moldvai vagy havasalföldi fejedelmet tisztelte volna meg. Az egyedüli ehhez hasonlítható esküvő III. Radu (Radu cel Frumos, Jóképű Radu,) havasalföldi fejedelem frigye Maria Despinával, aki valószínűleg Mara Brankovićnak, II. Murád

---

messo entra lettere de qui a la nostra Illustrissima Signoria, de che sa fato de solompente feste per questi acordi sequnti sopradicti.”

Come per altre Ve disse el Turcho [itt: Murad] ha impresona el Signor de Heno [Palamede Gattilusio de Aenos] messo el suo palazzo a focho/ et levate tute le famiglie del tuto luogo.

Et anchora la fato quel medesimo del isola de Metelino [Mitilene, Leszbosz] che la levato tute la famiglie et despochato tuto/ che romani deshabitato nel luogo che era grassissimo et utile. La figlia del Signor de Metelino [I. Gattilusio Dorino] ha mandata a un Signor de Mondavia [II. István] che e de soto da la Valachia. In questo ato, el dicto Turcho ha fato/ coxa contro suo natural haver fato tanto ben che la mandata quella garzona; eparame da novo el non la/ metesse in el suo saraglio dove el tene tute le altre sue femene concubine.

Et non se sa miga anchora de fermo che l’abra spogliado tuta la isola de Metelino, ma dice aparachiva la sua/ hoste per andar a far sachomanzo de tuta quella isola; emetela in precipitio et preda... Velence, 1446. április 28. ASM, A.D.S., Potenze Estere, Ungheria, cart. 650. Fasc. 1. (1446. április 28.); *Spharantzes* 1966. 66–70. o.; *Chalcocondil* 1922–1927. II–1. köt. 38. o.; *Chalcocondil* 1958. 158. o. (A Kolkhisz elleni 1446-os támadás; ehhez lásd továbbá: *Setton* 1978. 161. o., 3. jegyzetét.) Megjegyzésre méltó, hogy egy valóságos egyezményt (fegyverszünetet) írt alá Juan Carvajal közbenjárásával Hunyadi János és III. Frigyes, V. László törvényes gyámja, csupán egy évvel később. Talán az is megjegyzendő, hogy 1453. augusztus 10-én, Kioszban egy bizonyos Lorenzo Gattilusio olim de Porta felszabadította oláh származású rabszolganőjét, Zsófiát. *Ausilia Roccatagliata:* Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453–1454, 1470–1471). *Collana storica di fonti e studi*, XXXV. (Genoa, 1982.) 56. sz. 96. o.

[44] Murád kelet-rómaiakkal szemben alkalmazott módszerei: *Spharantzes* 1966. 60. o.; *Dumitru Năstase:* Le Mont Athos et l’Orient chrétien et musulman au Moyen Age. *RRH,* XXXII. 1993. 3–4., 316–317. o.; *Inalcik* 1961. 162. o.

[45] Haus-, Hofs- und Saatsarchiv, Wien. Reichshofkanzlei (R.H.K.), Maximiliana (1477–1519), [cutia] 29, 1513 März-September (fasc. 22, März-April 1513, 23a-[1, 1513 Mai-Juni, 2, 1513 Juli–August, 3, 1513 September]). Fasc. 23a-1. Fol. 133$^{r.}$ (augusztus 27.); *Nicolas Vatin:* Gilles Veinstein, Le Sérail ébranlé. Essai sur lesmorts, dépositions et avènements des sultans ottomans, XIVe–XIXe siècle. Paris, 2003.; *Mihailo Popović:* Mara Branković – Leben und Wirken einer Frau an der kulturellen Schnitstelle zwischen Serben, Byzantinern und Osmanen. (Doktori disszertáció, kézirat.) Vienna, 2005. Az 1513 augusztusában érkezett ajándékra vonatkozóan lásd: *Al. Simon:* Fata de la nemți. Maximilian I de Habsburg, Bogdan III și o căsătorie din 1513. [A németek küldte lány: I. Habsburg Miksa. III. Bogdan és egy 1513-as esküvő.] In: Civilizație. Cultură. Anuarul Școlii Doctorale Istorie. [A Történelem. Civilizáció. Kultúra doktori iskola évkönyve.], II. köt. Cluj-Napoca, 2006. 108–109. o.

feleségének az unokahúga volt. A házasságot 1462 előtt kötötték meg, még mielőtt III. Radut pártfogója, II. Mehmed szultán Isztambulban megkoronázta volna, ahol Radu túszként, de a szultán kedvenceként élt.[46]

Az Istvánnak küldött lány neve és sorsa mind ezideig ismeretlen. Valószínűleg Moldva fejedelemasszonyának szánták. A kényes külföldi és belföldi (moldvai) helyzet is elősegítette ezt a házasságot. Istvánt *un signor de Mondavia*ként emlegették Iliaşsal együtt eltöltött hosszas uralkodói évei miatt, és azért is, mert társuralkodót keresett családján belül (valószínűleg nem volt fiú utódja). A *kelet-római* világot viták bomlasztották, a megosztottság Róma és Drinápoly között teljes volt. Azonkívül pedig, a „menyasszonyt" maga II. Murád küldte Suceavába.[47]

Abban az időben II. Istvánnak volt már felesége a Limbădulce családból. A „török ajándékkal" azt igyekeztek elérni, hogy István vagy elválik feleségétől és elveszi *a lányt* vagy valamelyik hozzá hűséges testvére veszi el, hogy ezzel is Istvánt és családjának helyzetét erősítse. Hogy valójában mi történt, rejtély. Ha hiszünk a II. Mehmed 1476-os moldvai hadjáratáról szóló, egymásnak eléggé ellentmondó forrásoknak, elképzelhető, hogy Sándor (Alexandru), II. István fia, akit a szultán azért hozott magával, hogy Moldva fejedelmévé tegye, II. Istvánnak és ennek a nagyhírű Gattilusio családból származó lánynak a fia volt.[48]

Hogy mi volt az ajándék pontos célja, az Muráddal együtt a sírba szállt. Nem tudunk semmilyen családi kötelékről a Bogdanok és a Gattilusio genovai család között, akik hatalmának görög központja Leszbosz volt. Viszont a Gattilusiók politikai és házassági szálakkal is kötődtek a Doria (D'Auria) családhoz, akiknek fontos szerepe volt Moldva ügyeinek intézésében. Ezt a tényállást figyelembe véve arra is következtethetünk, hogy a lányt Istvánnak politikai és pénzügyi aduként küldték a genovaiakkal folytatott vitáihoz. Ha viszont a politikai helyzetet és a Gattilusiók bizánci családi kötelékeit nézzük, ezt a lehetőséget csupán a szultán ajándékának mellékes céljaként vehetjük számításba.[49]

I. Francesco Gattilusio zsoldosként VI. Palaiologosz János császártól kapta meg Leszboszt és az *archontes* címet, felesége Mária, János testvére nászajándékát 1355-ben.

---

[46] Pl. *Şt. Andreescu – Şt. S. Gorovei:* Alianţe dinastice ale domniilor Ţării Româneşti Moldovei (secolele XIV–XVI). [A román fejedelmek dinasztiafenntartó szövetségei a XIV–XVI. században.] In: Românii în istoria universală. [A románok a világtörténelemben.] Szerk.: *Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Buzatu, Vasile Cristian.* Vol. II. Iaşi, 1987. 1. sz. 679–680., 695–696. o. (Lásd továbbá: Şt. S. Gorovei kommentárjait, in: *AIIAI,* XXIII.[2] [1986.] 1017. o.)

[47] ASM A.D.S. Potenze Estere, Ungheria, cart. 650. Fasc. №. 1. (1446. április 28.) További részletek: *Al. Simon:* Porturile Moldovei. Ştefan II. Iancu de Hunedoara şi Murad II în documente italice. [A moldvai kikötők. II. Stefan, Hunyadi János és II. Murád az olasz okiratokban.] In: Analele Ştiinţifice ale Universităţii Alexandru Ioan Cuza. [Az Alexandru Ioan Cuza Tudományegyetem tudományos évkönyvei.] Istorie [Történelem], LII. köt. Iaşi, 2006.

[48] Pl. DRH A. I. 262. sz., 372. o.; 272. sz., 386. o., Historia, 15. o.; *Damian P. Bogdan:* Pomelnicul mănăstirii Bistriţa. [A Bistriţa kolostor litániája.] Bucureşti, 1941. 50., 86. o.; *Şt. S. Gorovei:* Muşatinii. [A Muşatinok.] Bucureşti, 1976. 51–53. o.; *Rezachevici* 2001. 481–484., 497–502. o.

[49] Lásd továbbá: *Peter Schreiner:* Die byzantinischen Kleinchronicken. II. Historischer Kommentar. Wien, 1977. 421–422. o.; *Halil Inalcik:* The Ottoman Turks and the Crusades, 1329–1451. In: A History of the Crusades. Főszerk: *Kenneth M. Setton.* VI. köt. The Impact of the Crusades on Europe. Szerk: *Harry W. Hazard, Norman P. Zacour.* Madison 1989. (A továbbiakban: *Inalcik*: The Ottoman Turks.) 258–259. o.; *Al. Simon:* The Captain and the Superba: Crusader Moments in the Relations between John Hunyadi and Genoa. In: Between Worlds II. 353–354. o.; *Setton* 1978. 161., 188. o.

Amikor testvére, Niccolo a Marica folyó torkolatánál fekvő Aenos városának uraként meghalt, a várost Francesco unokája, Palamede, Jacopo és egy ismeretlen bizánci hercegnő fia, II. Francesco kapta meg 1409-ben. Palamede húgai, Eugenia és Helena VII. Palaiologosz Jánossal (1397 körül), illetve Lazarević Istvánnal (Stepan) kötöttek házasságot 1405-ben.[50]

A Gattilusio család nő tagjai általában a férfiaknál előnyösebb házasságokat kötöttek. Rendszerint genovai patríciusokhoz vagy Égei-tengeri latin uralkodókhoz mentek férjhez. I. Dorino, Eugenia és Helena testvére, akinek felesége Orietta Doria volt, lányait, Katalint (†1442) és Máriát XI. Konstantinhoz, Morea akkori uralkodójához (1441), illetve Komnénosz Nagy Sándorhoz, Trebizond császárához (1417–1429) adta feleségül. Konstantin apjától, VIII. Jánostól Dorino megkapta halála előtt (1448) Lemnoszt és Thaszoszt. Ennek ellenére 1456-ban a Gattilusiok hét Égei-tengeri birtokából már csak Leszbosz maradt meg a velenceiek, a törökök és a johanniták étvágya miatt.[51]

A család leszboszi uralma 1462-ben szűnt meg, amikor a szigetet elfoglalta II. Mehmed, aki ellen korábban a Gattilusiok megtagadták a fegyveres harcot (pl. 1456-ban), annak ellenére, hogy az több birtokukat elvette, és a johannita lovagok büntetéseként megnövelte a fizetendő sarcot. 1446-ban II. Murád tetteinek célja hatalmának fitogtatása volt. 1444 után, amikor bizánci nyomásra a Gattilusiok beleegyeztek abba, hogy támogassák a török ellenes harcok ügyét, a család még mindig nem foglalt állást a törökök ellen. Ennek ellenére politikai és családi kötelékeik révén, főleg a Konstantinnal való rokonságukat tekintve, a Gattilusiok még mindig problémát jelenthettek a szultánnak.[52]

A törökök Leszboszt kifosztották, és sokakat elhurcoltak a szigetről. I. Dorino mégis megmaradt a sziget sarcot fizető urának. Ennek fejében az Észak–Szporádokat át kellett adnia a velenceieknek, akik akkor a szultán szövetségesei voltak. Dorino az ismert családfákból nem ismert lányának Moldvába küldése jól példázza, hogy II. István mennyire élvezte a törökök bizalmát. Igaz, a szultánnak így is csak egy alattvalója, pártfogoltjainak egyike volt, aki Magyarországgal és Lengyelországgal kapcsolatos terveiben fontos szerepet játszott.[53]

---

[50] Például: *Phillip P. Argenti:* The Occupation of Chios by the Genoese, I. Cambridge 1958. 332–334. o.; *Anthony Lutrell:* John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle. *Dumbarton Oak Papers,* XL. (Washington, 1986.) 103–112. o.; *Thierry Ganchou:* Valentina Doria, épouse de Francesco II Gattilusio, seigneur de l'Ile de Mytilène (1384–1403), et sa parenté. Le Lesbian Puzzle resolu. *Nuova Rivista Storica,* LXXXVI. (Roma, 2004.) 3. sz. 619–686. o.

[51] Pl. *Ducas:* Historia Turco-Graecica: 1341–1462. Szerk.: *Vasile Grecu.* Bucharest, 1958. 26–29., 345–346. o.; *John B. Bury:* The Lombards and Venetians in Euboia (1340–1470). II. rész. *The Journal of Hellenic Studies,* IX. (London, 1888.) 91–117. o.; *William Miller:* The Gattilusi of Lesbos. In: uő: Essays on the Latin Orient. Cambridge, 1921. 340–349. o.; *Pio Paschini:* La flotta di Callisto III. *ASRSP,* LIII–LV. (1930–1932.) 215–220. o.

[52] Ezzel kapcsolatban lásd még: *R. Valentini:* L'Egeo dopo la caduta di Constantinopoli nelle relazioni dei gran maestri di Rodi. BISME, LI. (1936.) 137–168. o. (Főleg: 142–145. o. és a 4. sz. Mellékletet, 166–167. o.); *Halecki* 1943. 92–93. o.; *Pall* 1938. 44–46. o.

[53] Pl. ASM A.D.S. Potenze Estere, Ungheria, cart. 650. Fasc. №. 1. (1446. április 28.); Archivio di Stato di Venezia. Senato Secreto, Deliberazioni, reg. 20. 1453. [1454]–1459 c. 29$^{v.}$ (1454. augusztus 16. Vö.: *Setton* 1978. 141. o.; *Ducas* 1958. 395., 423. o.; *Denis A. Zakythinos:* Le despotat grec de Morée I. Histoire politique. Paris, 1932. 228–231. o.

Mind Leszbosz megtámadása, mind Gattilusio lányának Moldvába küldése részei voltak a II. Murád újabb trónralépéséhez kapcsolódó lépések sorozatának. A forgatókönyv csúcspontja a Hexamilion megtámadása volt Korintusban 1446 decemberében. A törökellenes harcok lendülete ugyanakkor megtörni látszott, mivel az új pápát, V. Miklóst a török fenyegetésnél is jobban aggasztotta, hogy a firenzei zsinat utáni időszakban kialakult helyzetben a nyugat- és kelet-római egyesülést kimondó határozatok nagyon komolyan megosztották az egyházat.[54]

Két hónappal Murád égei-tengeri akciói után Hunyadinak, Magyarország kormányzójának el kellett ismernie a fiatal V. Lászlót törvényes királynak. A kormányzó törökellenes akcióit saját belpolitikai céljaival szorosan egybekapcsoló gyakorlatának a helyzet nem kedvezett. Hunyadi egyrészt arra volt kényszerítve, hogy összegyűjtse minden katonai erejét, másrészt, hogy gyorsan cselekedjen, mielőtt még túl késő lenne.[55]

Hunyadi a térségben gyakorlatilag egyetlen politikai szövetségesre nem számíthatott. Skanderbég túl messze volt; II. Vladot, akinek fiai III. Radu és III. Vlad II. Murád túszai voltak, és II. Istvánt sem diplomáciai nyomással, sem fenyegetéssel nem lehetett már rábírni, hogy elálljanak törökpárti politikájuktól. Mindkét uralkodó országát ekkora a török birodalom *keresztény* védőbástyáivá alakította át.[56]

Országa kikötői és személyes bizánci, különösen a Rómával való egyesülést ellenzők táborához fűződő kapcsolatai miatt II. István értékesebb volt II. Vladnál a szultán szemében. Ezen felül pedig II. István sohasem foglalt nyíltan állást a szultán ellen, míg Havasalföld fejedelme azelőtt harcolt ellene, még ha most a szultán hűséges vazallusának is tekintette magát. Vladtól eltérően, akit Luxemburgi Zsigmond a Sárkány Lovagrend tagjává avatott, István inkább a törökökben bízott, pontosabban uralkodása elejétől már kénytelen volt a törökökbe helyezni minden bizalmát.[57]

Másként II. Murád nem küldte volna el I. Dorino lányát egy olyan ortodox uralkodónak, aki a törökellenes harcokat támogató Konstantinnak, Dorino volt vejének a pártjára állhatott volna. Ezen felül a moldvai helyzet további biztosítékokat nyújtott a császárnak. 1445-ben II. István testvére és társuralkodója, II. Péter Hunyadi János segítségével fellázadt testvére ellen. István legyőzte Pétert egy csatában, így Murád ajándéka akár jutalomnak is tekinthető, vagy éppenséggel a bizalom jelének, amellyel a szultán II. Istvánt meg kívánta erősíteni a trónon. A trónt azonban István egy évvel később elvesztette. Le-

---

[54] *Odorico Rinaldo:* Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronibus auctore Odorico Raynaldo accedunt. Tom. XVIII. Cologne, 1693. 1448, 10. sz., 359. o. (Vö.: *Setton* 1978. 104. o.); *Donald. M. Nicol:* Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations. Cambridge, 1988. 381–407. o.

[55] *Elekes Lajos:* Hunyadi. Budapest, 1952. 390. o.; *F. Pall:* Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyadi). *BSL,* XIX. (1969.) 1. sz. 123–125. o. (A továbbiakban: *Pall* 1969.); *Petre M. Cazacu – Ş. Năsturel:* Une démonstration navale des Turcs devant Constantinople et la bataille de Chilia (1448). *Journal des Savants. Académie des inscriptions et belles lettres,* [CCXCIII.] (Paris, 1978.) 197–210. o.

[56] Pl. *Ducas* 1958. 292–293. o.; *F. Pall:* Skanderbeg et Janco de Hunedoara. *SA,* VI. (1968.) 1. sz. 103–117. o.; *Constantin A. Stoide:* Basarab al II-lea (1442–1444)' [II. Basarab.] *AIIAI,* XVII. (1980.) 296–300. o.

[57] *Długosz* 1883. 154. o.; I. Minea, Principatele române şi politica orientală a împăratului Sigismund. [A román fejedelemségek és Zsigmond király keleti politikája.] Bucureşti 1915. 221–224. o.

het, hogy az ajándék a szultán szándékaival ellentétes hatást váltott ki.[58] Murád eléggé biztos volt stabil európai helyzetét illetően (1446 végén – 1447 elején), ezért inkább a kisázsiai, sürgősebb tennivalókra és a Timur Lenk fia, Shah-Rukh jelentette fenyegetésére irányította figyelmét. Úgy tűnt, a törökellenes diplomácia itt nagyobb sikereket ért el, mint Európában. A szultán figyelmének lankadása elég volt ahhoz, hogy Hunyadi lépjen, legalábbis Havasalföld és Moldva tekintetében.[59] Hunyadinak az volt a terve, hogy Aragóniai V. Alfonz nápolyi királyt segítse trónra Budán. V. Alfonznak 10 000 oláh támogatását is ígérte. Így tehát legalább Havasalföldön szüksége volt egy olyan uralkodóra, aki szövetségese lesz. V. Alfonz trónra segítése és Skanderbég támogatásának megszerzése után akart Bizánc segítségére sietni. Ehhez azonban II. Istvánt le kellett tennie a trónról, ami Havasalföldre és Moldvára koncentrálta figyelmét.[60]

Úgy tűnik, hogy István jelentős akadályává vált a törökellenes harcoknak és Hunyadi szépreményű terveinek, igaz, nem a keleti és nyugati egyház egyesülésének tudatos ellenzése, hanem inkább a politikai túléléséhez elkerülhetetlen törökpárti állásfoglalása miatt. II. István nyugatról várta a támadást, ám a végzetes csapás északról, Lengyelország felől érkezett, ahol szövetségesét, IV. Kázmért 1447. június végén koronázták királlyá.[61]

Iliaş fia, II. Roman gyorsabbnak bizonyult a kormányzónál. 1447. július közepén a lengyelek segítségével elfogta és lefejeztette Istvánt. A következő hónapokban Hunyadinak mégsem sikerült Moldvát fennhatósága alá vonnia, pedig ebben segítségére volt Monoszlói Csupor erdélyi alvajda és II. Petru. Annyit azonban sikerült II. Petru segítségével elérnie, hogy megkapja Kilia kikötőjének használati jogát, amely így közös magyar–havasalföldi fennhatóság alá került (1464 végéig – 1465 elejéig). Ide Hunyadi saját helyőrséget hozatott, s e nyereség bőségesen kárpótolta a Moldvával kapcsolatos sikertelen próbálkozásokért.[62]

Máig sem tudni, mi történt a leszboszi lánnyal ezen események ideje alatt. Lehet, hogy sikerült visszatérnie Leszbosz szigetére vagy átszöknie a Török birodalomba. Amennyiben valóban szült II. Istvánnak egy fiút, ami nyilván céja lehetett, itt találhatott 1476-ban trónkövetelőként fellépő fiával együtt leginkább menedéket.[63]

---

[58] *Hurmuzaki* XV–1. 58. sz., 32. o.; Documente moldoveneşti, II. 212. sz., 724. o.; *Georgios Spharantzes:* Memorii. (1401–1477). În anexă: Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, Cronica (1258–1481). [Emlékiratok. 1401–1477. A mellékletben: Pseudo-Phrantzes: Makarios Melissenos, Chronicle. 1258–1481.] Szerk.: *Vasile Grecu.* Bucureşti 1966. 68–70. o.; *L. Şimanschi – N. Ciocan:* Acte slavone inedite, din anii 1443–1447, privind istoria Moldovei. [Moldva történelmére vonatkozó, 1443–1447. közötti kiadatlan szláv okiratok.] *AIIAI,* XI. (1974.) 181–184. o.

[59] Pl. Historia, 16–17. o.; *D. M. Nicol:* The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Emperor of the Romans. Oxford, 1992. 85–86. o.; *Inalcik*: The Ottoman Turks, 264. o.

[60] Lásd továbbá: *Thallóczy Lajos – Barabás Samu:* A Frangepán Család Oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus I. 1133–1453 (Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelemi emlékek, I. Diplomataria, 35.) Budapest, 1910. 344. sz., 350. o.; *Constantin Marinescu:* La politique orientale d'Alfons V d'Aragon, roi de Naples. Barcelona, 1994. 149–154. o.

[61] *F. Pall:* De nouveau sur l'action de Iancu de Hunedoara en Valachie pendant l'année 1447. *RRH,* XV. (1976.) 3. sz. 458–459. o.; Uo.: Intervenţia, 1061–1063. o.; *Rezachevici* 2001. I. köt. 494. o.

[62] Lásd még: Documente moldoveneşti, II. 231. sz., 787. o.; DRH D. I. 293. sz.; 402. o.; *Długosz* 1887. 509–510. o.; *Pall* 1965. 620–637. o.; *Rezachevici* 2001. 500–501., 509–510. o.

[63] Erre vonatkozóan lásd: Codex, III. 258. sz., 281. o. *Długosz* 1887. 644–645. o.; *Al. Simon:* Quello ch'e apresso el Turcho. About A Son of Stephen the Great. *AIRCRU,* VI–VII. (2004–2005.) 156–157. o.

II. István holttestét a neamţi kolostor apátjai vitték el és temették el saját templomukban. A kolostort István alapította, és végig az ő védelmét élvezte, míg az az ortodoxia szilárd központjává nem vált. Ezt a jellegét még fél évszázadra rá is megőrizte, amikor a moldvai katolikus püspököt a kolostor területén gyilkolták meg. 1467–1468-ig, vagy talán még 1473-ig is, a nagyrészt a kolostor tulajdonában, Neamţ megye egymaga képes volt megfizetni a Portának fizetendő teljes moldvai adót. Moldva gondjait és kilátásait II. István itteni sírja egyaránt jelképezte.[64]

Bizánc elestekor Romanon kívül a többi három oláh metropolitai székhely is az uniót és a magyarokat pártoló tábor fennhatósága alatt volt. Viszont sem a moldvai, sem a havasalföldi fejedelem nem támogatta különösebben a törökellenes harcra való készülődést, nyíltan aztán végképpen nem. A Bizánc eleste után nem sokkal bekövetkezett Dnyeszterfehérvár elleni török támadás végérvényesen megbuktatta a moldvai unió párti tábort, akik arra kényszerültek, hogy Magyarországon és a konciliarista Lengyelországban keressenek menedéket.[65]

1435–1436 után egyetlen uralkodó sem tarthatta meg túl hosszú ideig hatalmát, ha nem tudta megtalálni az egyensúlyt az unióellenes és a törökpárti táborok között. Az olyan jellegű kompromisszumok, amilyent II. Vlad kísérelt meg, hogy nyíltan kiálljon Hunyadi vagy Murád oldalán, szinte a halálos ítélettel értek fel. Ezen kívül pedig kevés nyugai hatalom tudott volna segítséget nyújtani egy bizánci törökellenes háborúhoz. Számos nyugat uralkodó és politikus pedig ellenezte a törökellenes harcokat, de legalábbis ellenséges volt a kelet-római szakadárok irányában.[66] Románnak igen kevés esélye volt, hogy a román fejedelemségeket hatalma alá hajtsa. A pápa Magyarországra és Lengyelországra sem számíthatott. Ehhez képest, noha látszólag Bizánc eszközei lecsökkentek, valójában sokkal hatékonyabbakká váltak, legalábbis az egyházat illetően. De tartós eredményeket nem sikerült elérni.[67]

Érdemes lenne feltennünk a kérdést, hogy vajon III. Frigyes meddig lett volna hajlandó elmenni *török kérdésben*, hogy megszerezze a Habsburgoknak Magyarország trónját, különösen 1445 után? Igen kevés forrásunk van erről a témáról, de ezek többsége megegyezik abban, hogy a Habsburgok csak látszólag folytattak törökellenes politikát. Viszonyukat a kérdéshez jól mutatja Hunyadi keleti támadásaira való reakciójuk. 1447 elején Hunyadi Moldvát és Havasalföldet készült megtámadni. Ekkor azzal vádolták, hogy török és román támogatással fog rajtaütni a Habsburg területeken. Ebben a kontextusban

---

[64] Lásd továbbá: DIR A. Veac XVI. I. 169. sz., 191. o.; *P. P. Panaitescu:* Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare. [Adalékok Stefan cel Mare történetéhez.] *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice [A Román Tudományos Akadémia évkönyvei. A történelmi osztály emlékiratai]*, (Bucureşti, 1880–.) 3. sorozat, XV. (1933–1934.) 63–64. o.

[65] Pl. Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Szerk.: *Martin Toeppen*. III. Januar 1447–Juli 1453. 91. sz., 242–243. o. Leipzig, 1882.; IV. August 1453–September 1457. 1884. 17. sz., 30–31. o.; Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. Szerk.: *Rudolf Wolkan.* Vienna, 1909–1918. (Briefe von seiner Erhebung zum Bischof von Siena bis zum Anfang des Regensburger Reichstags [23. September 1450 – 1. Juni 1454]). H. n., 1918. Tom. II. 135. sz., 243. o.; 165. sz., 294. o.; 186. sz., 365. o.; 291. sz., 562. o.

[66] Pl. *Radu Constantinescu:* Quelques observations sur l'époque de Vlad Ţepeş. II. Vladislav II et sa politique transylvaine (1450–1456). *RRH,* XVII. (1978.) 313–326. o.; *Minea* 1928. 159–163. o.

[67] Pl. Epistolae pontificiae, III. 295. sz., 121. o. (1448.); *D.-I. Mureşan:* Le royaume de Hongrie et la prise de Constantinople: Croisade et union ecclésiastique en 1453. In: Between Worlds II. 365–371. o. (A továbbiakban: *Mureşan*: Le royaume de Hongrie.)

ez a vád egyszerűen lehetetlennek tűnt, ám a dolog 1449 felé már nem is tűnt olyan abszurdnak.[68] Sem Bizánc, sem a Nyugat nem bizonyult az ortodox uralkodók biztonságos szövetségesének, így hát megnőtt Athos jelentősége. Az ortodox hagyomány letéteményeseként és a hészükhiazmus (iszihazmus) feleleventésének pártolójaként Athos török védelem alatt állt 1424 óta. II. Stefan uralkodása előtt Moldvának nem sok kapcsolata volt Athosszal, noha ortodox vallású ország volt. István volt az, aki átvette Zographu támogatását, amely azelőtt havasalföldi pártfogásnak örvendett (1442). Ekkoriban Hunyadi éppen megtámadta a *törököt*, és leváltotta Havasalföld uralkodóját.[69]

Annak ellenére, hogy Zsigmond az ellenkezőjét állította, Moldva az 1420-as években az ólublói határozatok megvalósításaként támogatta Konstantinápoly unió párti politikáját. Miután kihasználta Iliaş túlságosan is nyugat-római párti lépéseit, István eltávolodott a bizánci császár és pátriárka hivatalos álláspontjától, főleg azzal, hogy Murádot támogatta. A bizánci helyzetet illetően valószínűleg Demetrioszt, Konstantin testvérét és vetélytársát támogatta, aki Murádnak fogadott hűséget.[70]

1444–1445 után a *törökön* kívül semmilyen hatalom nem veszélyeztethette István uralkodását. Bukása nagyrészt belföldi konfliktusok eredménye volt. Nem véletlen ugyanis, hogy a *nyugat-római* ellentétes propaganda kiteljesedése Moldvában István uralkodásának eseményeihez kötődnek. A *nyugat-római* ellenes frakció moldvai felülkerekedésének fő akadályai 1447, illetve 1473 után jelentek meg. A két fél relatív gyengesége az összecsapásokat még hevesebbekké tette.[71]

Miután Magyarország Havasalföld feletti uralma bizonytalanná vált, melyhez a havasalföldiek és magyarok közötti polgári összeütközések is hozzájárultak, a magyar királyság eddig sem túl fényes kilátásai arra, hogy Moldvát fennhatósága alá hajtsa, jelentősen lecsökkentek Hunyadi János minden, az 1440-es és 1450-es évek során tett igyekezete ellenére. Ezen a *kelet-római* párttal titokban folytatott tárgyalások sem tudtak segíteni. A bizánci viták a *nyugat-római* egyházzal való uniót egyre kétségesebbé tették nem csak Konstantin városában, hanem a *bizánci birodalom* többi részén is, amelyeket közvetlenül fenyegetett a török veszély.[72]

---

[68] Például: Magno I. Ad annum 1447. Fol. 70$^{r–v.}$; Regesta chronologica-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris. Szerk: *Joseph Chmel.* Vienna, 1838. [1840.] 2232. sz., 226. o. (1447. január 30.) Ezzel kapcsolatban lásd még: *Thuróczy* 1985. 202–204. o.; *Bonfini*, IV. köt. 238–241. o.

[69] DRH A. I. 61. 221. sz., 89. 312. o.; B. I. 135. sz., 194. o. *Anscari Mundó:* Alphonse V d'Aragon et le Mont Athos. In: Le millénaire du Mont Athos 963–1963. Études et mélanges, I. Chevetogne, 1963. 150. o.

[70] *D.-I. Mureşan:* Le Patriarcat œcuménique et les Principautés roumaines. Droit nomo-canonique et idéologie politique (XIVe–XVIe siècles). (Doktori disszertáció, kézirat.) Paris, 2005. 361–363. o.; *Ş. Papacostea:* Un hu maniste Italien au service de Byzance en Europe Centrale au XVe siècle. *Études Byzantines et Post-Byzantines*, V. (Bucharest-Iaşi, 2006.) 365–375. o.

[71] Pl. Codex II. Appendix, 11–12. sz., 479–480. o.; *Hurmuzaki* VIII. 20. sz., 15. o.; Cronica moldo-rusă. [A moldvai-orosz krónika.] In: Cronicile slavo-române din secolele XV–XVI publicate de Ioan Bogdan. [A Ioan Bogdan megjelentette XV–XVI. századi szláv–román krónikák.] Szerk.: *P[etre] P[etre].* Bucureşti, 1959. 158–159. o.; *Mureşan:* Le royaume de Hongrie, 369–370. o.

[72] Pl. *Michel Cacouros:* Un patriarche à Rome, un katholikos didaskalos au Patriarcat et deux donations trop tardives de reliques du seigneur: Grégoire III Mamas et Georges Scholarios, le synode et la synaxis. In: Byzantium, State and Society: In Memory of Nikos Oikonomides. Szerk.: *Anna Avramea, Angeliki Lailou, Evangelos Chrysos.* Athens, 2003. 71–124. o.; *Pall* 1969. 119–122. o.

Az 1447–1448-as eseményektől, majd II. Bogdan uralkodásától (1449–1451) szinte függetlenül II. István uralkodásának volt egy nagyon fontos hatása a törökellenes harcokat illetően: Moldvát távol tartotta a törökellenes fronttól egészen az 1470-es évek elejéig, és a törökpártiak táborába vonta, még mielőtt hivatalosan is sarcot kezdett volna fizetni a Portának (1453–1456). Legalábbis III. István próbálkozásait, hogy aktívan részt vegyen a törökellenes megmozdulásokban uralkodásának első évtizedében erőteljesen akadályozta még az 1430-as és 1440-es évek „moldvai hagyománya".[73]

Megállapítható, hogy a moldvai fejedelmek politikai hátterüktől és származásuktól függetlenül megpróbálták elkerülni Hunyadi János „védnökségét". Az egyetlen nyilvánvaló kivétel II. Bogdan volt, III. István (Stefan cel Mare) apja. Délen ugyanez volt a helyzet, mind a havasalföldi, mind a balkán országokbeli uralkodók esetében (Szerbia, Bosznia, Albánia), talán Skanderbég kivételével.[74]

A moldvai–lengyel szövetségek voltak a leggyakoribbak, nem azért, mert szükséges volt megtartani az egyensúlyt a magyar és lengyel nagyhatalom között, hanem mert mindkettő olyan királyság volt, ahol a hatalom valójában a nemesek kezében összpontosult. Tulajdonképpen Di(e)dri(c)h Buczacki mágnás, Podolia valódi uralkodója számára természetes volt, hogy nagyobb hatást gyakorol a moldvai uralkodóra, mint Hunyadi. Ez nem csak földrajzi kérdés, és nem is a moldvai nemesek politikai hagyományának kérdése volt.[75]

Egyrészt Hunyadi aktív törökellenes és unió párti politikát űzött egy olyan környezetben, ahol mindkét fogalom komoly ellenérzéseket szült egyrészt a *kelet-rómaiak,* másrészt a *nyugat-rómaiak* körében. Másrészt a világi összetűzéseknek köszönhetően a moldvai egyház szerepe megnövekedett. Mind az uralkodó, mind az főemberek olyan szintű adakozásba kezdtek a templomok és kolostorok javára, amilyenre még Moldvában nem volt példa. Miközben a moldvai egyház fejei vonakodva bár, de aláírták az uniós egyezményt, a politikusok számára természetes volt a várnai ütközet előtt és után, hogy a megerősödött vallási érzéseket ki kell használni.[76]

Egyház és politika Kelet-Közép-Európában

II. István uralkodásának idején megnőtt az itt menedéket kereső husziták száma. Ez Rómát bosszantotta, ugyanis megnövelte annak kockázatát, hogy Moldva hivatalosan is elutasítsa a firenzei uniót (1445). A moldvai metropolita, Damian aláírta ugyan az uniós

---

[73] Pl. Magno I. Ad Annum 1448. Fol. 109$^{v.}$–112$^{v.}$; An Annum 1451. Fol. 165$^{v.}$–167$^{r.}$, 169$^{v.}$–171$^{r.}$; *Al. Simon:* The Lion in Winter: John Hunyadi from Kossovopolje to Belgrade. In: Between Worlds II. 491–522. o.

[74] Lásd ezzel kapcsolatban: *M. Cazacu:* Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle. *RER,* XVI. 1981. 36–37. o.; *Pall* 1969. 1061–1064. o.; *Jan Krajcar:* Simion of Suzdal's Account of the Council of Florence. *OCP,* XXXIX. (1973.) 103–130. o.

[75] Például: *Ilona Czamańska:* Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Weigieri Turki w XIV i XV wieku. [A lengyelek, a magyarok és a törökök szorításában: Moldva és Havasalföld a XIV. és XV. században.] Poznań, 1996. 86–87., 95–101., 361–369. o. (Kivonat.); *Rezachevici* 2001. 476–534. o.

[76] Pl. DRH A. I. passim. (Elemzésre: *Al. Simon:* Ştefan cel Mare şi Matia Corvin. [Stefan cel Mare és Mátyás király.] 522–527. o.); Les „Memoires" du Grand Ecclesiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439). In: Concilium Florentium, Scriptores, II. 9. köt. Szerk. *Vitalien Laurent.* Rome, 1971. 448., 450. o.

egyezményt (1439), de Iliaş, és nem István nevében, és aztán átlépett az uniót ellenzők táborába (1443–1445). Damiant el kellett távolítani a metropolitai székből, hogy az unió határozatait Moldvában véghez lehessen vinni.[77]

VIII. Palaiologosz János, Hunyadi szövetségese és az unió egyik fő pártolója elhalasztotta Joachim kinevezését Moldva metropolitájának egészen 1447 novemberéig. Akkor már négy hónap telt el II. István halála óta, és Hunyadi seregei készen álltak, hogy behatoljanak Moldvába. Moldva megújította kapcsolatait az Ökuménikus Patriarchátussal. Ám Joachim moldvai pályafutása rövidnek bizonyult. Konstantinápoly eleste után (1453) elűzték. Helyét I. Teoctist foglalta el, aki negyedszázadon át Moldva metropolitája maradt. Moldva megújította ugyan kapcsolatait a Patriarchátussal, de az most a szultán fennhatósága alatt állt.[78]

II. Murád hűséges és tiszteletben álló vazallusa, II. István nem engedhette meg magának, hogy az uniót pártolja. Az egyház uniója volt a török birodalom egyik legnagyobb félelme I. Murád és I. Bajazid uralkodása óta. A politikai kontextus megerősítette egyházi és szerzetesi szinten azt az általában véve természetes ellenszenvet, melyet a firenzei unió váltott ki a Bizánci birodalom számos részében. II. István személyes meggyőződésétől függetlenül tehát (például az uniós egyezmény aláírása után látszólag megpróbálta 1440-ben elnyerni VIII. János jóindulatát), a kialakult helyzet befolyásolta álláspontját és következetesen kitartott elutasítása mellett elkövetkező politikai pályája alatt, egészen 1447-es haláláig.[79]

1433–1436 óta folyamatosan bizonyította képességét, hogy a *török* és lengyel oligarchák között egyensúlyozva a lehető legjobban kihasználja az adódó lehetőségeket. Annak ellenére, hogy a külföldi politika szemében (legalábbis 1436–1438/1439-ig) a belföldi hatalomfelosztás ellenére I. Iliaş számított Moldva törvényes fejedelmének, és hogy politikai és kereskedelmi okokból II. István Bizánchoz hasonlóan a velenceiektől függött (1435/1436–1437), akik sokkal türelmetlenebbek voltak a *kelet-rómaiakkal* szemben, mint a génovaiak, megszerezte József pátriárka és VIII. János beleegyezését, hogy megalapítsa a romani érsekséget (1436). Ez volt uralkodásának egyik legnagyobb diadala.[80]

---

[77] Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. (Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, XXIII.) Szerk.: *Eusebius Fermendžin.* Zagreb, 1892. 789. sz., 176. o.; 803. sz., 179. o.; 835. sz., 191. o.; *D.-I. Mureşan:* Notes sur une histoire paralléle de l'Église de Moldo valachie au XVe siècle. In: Between Worlds II. 124–127. o. (Lásd itt: FHDR IV. XLIX–3. sz., 315. o.)

[78] Pl. *Michel Lascaris:* Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec le patriarcat de Pec et l'archevêché d'Achris au XVe siècle. *BSHAR,* XIII. (1927.) 129–134. o.; Jean Darrouzès: Ekthesis Nea. Un manuel des pittakia byzantin du XIVe siècle. *Revue des Études Byzantines,* XXVII. (Paris, 1969.) 46. o.

[79] Raguza, 165–167., 247–250. o.; Notes, IV. 17. sz., 25. o.; *Anton Kern:* Der Libellus de notitia Orbis Johannes III (de Galonifontibus?) O. P. Erzbischofs von Sultanieh. Archivum Fratrum Praedicatorum, VIII. (Romae, 1938.) 100–101. o.

[80] Pl. Notes, IV. 22. sz., 33. o.; *P. Ş. Năsturel:* Un témoignage byzantin sur la métropole de Roman (Moldavie). *RER,* XV. (1975.) 200. o.; *Zacharias Tsirpanlis:* Il decreto fiorentino di Unione e sua applica zione nell' Arcipelago Greco. Il caso di Creta e di Rodi. *Thesaurismata. Bollettino dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Post- Bizantini,* XXI. (Venezia, 1991.) 43–88. o.; *Claudine Delacroix–Besnier:* Les Dominicains et la Chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles. Rome, 1997. 407. o.

II. István a törökök árnyékában kezdte, 14 esztendőn át uralkodott, és semmi se utal arra, hogy Hunyadi legsikeresebb évein kívül (1441/1442–1444), amikor óvatosan közeledett hozzá, István valaha is hivatalosan elszakította volna a törökökhöz fűződő szálakat. A várnai ütközet után ezek a szálak még szorosabbra fonódtak, amit II. Murád 1446-os ajándéka is ékesen bizonyít.[81]

II. István nagyrészt közvetett forrásokból ismert tettei és döntései még az ortodoxia szempontjából is a kereszténység általános ügyének elárulásaként tekinthetők. Ennek ellenére megadatott neki, hogy bármely más, 1418/1432–1457 közötti havasalföldi vagy moldvai uralkodónál tovább uralkodjon, de még a bosnyák és szerb uralkodókon is túltett, mert II. István nagy politikai túlélő volt. Természetesen a túlélésnek ára volt, az ország mély megosztása.[82]

I. Sándor fiainak, Iliaşnak és Istvánnak az uralma nagy megosztottságba sodorta a már azelőtt sem túl egységes országot mind közigazgatásilag, mint vallásilag. III. István megpróbálta áthidalni az észak–dél és kelet–nyugat irányban húzódó ellentéteket. Egy évszázaddal az 1430–1440-es események után, III. István törvénytelen fia, IV. Péter (Petru Rareş) szintén megpróbálta a kibékítést egy szimbolikus gesztussal. Fiait és örököseit Iliaşnak és Istvánnak keresztelte. Az „eredmény" katasztrofális volt, főleg IV. Péter politikája miatt. Iliaş lemondott a trónról, és muzulmán hitre tért. Helyét István vette át, aki elkezdte irtani országában a nem ortodox alattvalókat.[83]

1497 novemberében III. István megjelent a neamţi kolostorban az új templom felszentelési ünnepségének alkalmából, amit korábban elnapoltak az éppen folyamatban levő moldvai események miatt. István valószínűleg a velenceiektől más célokra, pontosabban egy törökellens hadjáratra kapott pénzből újraépíttette a kolostor templomát. Az új templomban egyetlen sír volt: II. István számára. A Habsburgok és a törökök segítségével III. István ekkor kerekedett felül a török ellenes háborúk örve alatt a megbuktatására indított legnagyobb lengyel–magyar diplomáciai és katonai akción.[84]

---

[81] Pl. ASM A.D.S. Potenze Estere, Ungheria, cart. 650. Fasc. №. 1. (1446. április 28.); *Minea* 1928. 79. o.; *Mureşan:* Prima etapă. [Az első szakasz.] 51–55. o.; *Al. Simon:* Ştefan cel Mare şi Matia Corvin, 92–96. o.

[82] Összehasonlításképpen: *Boško I. Bojović:* L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe. (Orientalia Christiana Analecta, CCXLVIII.) Rome, 1995. 121–125, 143. o.; *Erdmute Heller:* Venezianische Quellen zur Lebensgeschichte des Ahmed Paşa Hersekoğlu. *Electronic Journal of Oriental Studies*, III. (Utrecht, 2000.) 4. sz. Különösen: 1–85. o.

[83] Cronica moldo-rusă, 158. o.; *Ş. Papacostea:* O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea. [Egy régi nyomtatvány Moldváról a XVI. század közepén.] *Studii*, XXII. (1969.) 3. sz. 460–462. o.; *Bogdan P. Maleon:* O schimbare de domnie la mijlocul secolului XVI şi rolul elitei clericale moldoveneşti. [Uralkodóváltás a XVI. század közepén és a moldvai egyházi vezetők szerepe.] *AIIX*, XLII. (2005.) 58–59. o.

[84] Lásd például: Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare. [A Stefan cel Mare korából származó emlékművek és műtárgyak jegyzéke.] Szerk.: *Mihai Berza.* Bucureşti 1958. 16. sz., 148. o.; *Al. Simon:* The Hungarian Means of the Relations between the Habsburgs and Moldavia at the End of the 15th Century. *AIRCRU*, VIII. (2006.) 277–282. o.

Levéltárak és könyvtárak

ASG	Archivio di Stato di Genova, Genova. Archivio Segreto (A. S.), Diversorum, [reg.] 533. (1444.)
ASM	Archivio di Stato di Milano, Milano. Archivio Ducale Visconteo-Sforzesco / Archivio Sforzesco (A. D. S.); Carteggio estero (Potenze estere). Ungheria, cart. 650. 1452–1490. [1441.] Fasc. [1.]: 1452. [1441]–1457.; Fasc. [2.]: 1458–1466.; Fasc. [3.]: 1467–1490.

Folyóiratok, sorozatok

AIIAI	Anuarul Institutului de Istorie (şi Arheologie, from 1972) „A. D. Xenopol" [Az „A. D. Xenopol" történelmi (és archeológiai) intézet évkönyve]. (Iaşi, 1964–1989.)
AIRCRU	*Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*. (Venezia, 1999–.)
AOASH	*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* (Budapest, 1947–.)
ASRSP	*Atti della Società romana di storia patria.* (Rome, 1878–.)
BSHAR	*Bulletin de la Section Historique de la Académie Roumaine*. (Bucharest, 1912–1947.)
BSL	*Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines.* (Prague, 1929–.)
MN	Il Mar Nero. Anali di archeologia e storia. (Roma, Paris, 1994–.)
OCP	*Orientalia Christiana Periodica.* (Roma, 1935–.)
RER	*Revue des Études Roumaines.* (Paris, Atena, Iaşi, 1953–.)
RRH	*Revue Roumaine d'Histoire.* (Bucarest, 1962–.)
SMIM	Studii şi materiale de istorie medie. [Középkori történelmi tanulmányok és anyagok.] Bucureşti, Brăila, 1956–.
Studii	*Studii. Revistă de istorie.* [Tanulmányok. Történelmi szemle.] (Bucureşti, 1948–1973.)

Források

Acte	*Nicolae Iorga:* Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor. [A románok történelmével kapcsolatos okiratok és töredékek.] 1. köt.: Bucureşti, 1895–1897. 3 köt.: [1399–1499.] (1897.)
Bonfini	*Antonius de Bonfinis* Rerum Ungaricarum decades. Szerk.: *Fógel József, Juhász László, Iványi Béla*. I–IV. köt. Leipzig, 1936–1941.
Chalcocondil	*Laonic Chalcocandylae* Historiarum demon strationes. Szerk.: *Darkó Jenő.* Budapest, 1922–1927. (2 gyűjtemény; 3 kötet, 1958. *Laonic Chalcocondil:* Expuneri istorice. Historiarum demonstrationes. [Történelmi előadások. Historiarum demonstrationes.] Szerk.: *Vasile Grecu*. Bucureşti, 1958).

Codex	Codex epistolaris saeculi decimi quinti. (Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia. Krakow, 1861–1938. II., XI–XII., XIV. köt. Krakow, 1876–1894.) I. köt.: 1384–1492. Szerk.: *August Sokolowski, Joseph Szujski*. Krakow, 1876. II. köt.: 1382–1445. Szerk.: *Antol Lewicki*. Krakow, 1891. III. köt.: 1392–1501. Szerk.: *Antol Lewicki*. Krakow, 1894.
Długosz 1887., 1863–1887.	*Jan Dlugosii* Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia. Szerk.: *Alexander Przezdziecki*. Leipzig–Krakow, 1863–1887.; 15 köt. XIII–XIV., Historiae Polonicae libri XII. 1883–1887.
Documente moldoveneşti	*Mihai Costăchescu:* Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare. [Stefan cel Mare kora előtti moldvai okiratok.] Iaşi, 1931–1932.; 2 köt. II. Documente interne. Urice (ipsoace), Surete, Regeste, Traduceri (1438–1456). Documente Externe. Acte de împrumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori (1387–1456) [Belügyi okiratok: oklevelek, regeszták, fordítások (1438–1456). Külügyi okiratok: hiteliratok, ajándékozási oklevelek, egyezmények, követségek, kereskedelmi kiváltságok, oltalomlevelek, levelek.] (1387–1456)] (1932.)
DRH	Documenta Romaniae Historica. Bucureşti, 1965–2003. 43 kötet, 4 sorozat. A. Moldova (1975–2002.); 15 köt. I. köt. 1384–1484. Szerk.: *Constantin Cihodaru, Ioan Caproşu, Leon Şimanschi*. (1975.); II. köt. 1449–1486. Szerk.: *Leon Şimanschi, Georgeta Ignat, Dumitru Agache*. (1976.); III. köt. 1487–1504. Szerk.: *Constantin Cihodaru, Ioan Caproşu, Nicolae Ciocan*. (1984.). B. Ţara Românească. [Havasalföld.] (1966–2003.); 23 köt. I. köt. 1250–1500. Szerk.: *P[etre]. P[etre], Panaitescu, Damaschin Mioc*. (1966). D. Relaţiile între Ţările Române. [A román fejedelemségek kapcsolatai.] (1977.); 1 köt. 1222–1456. Szerk.: *Ştefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain*. (1977.)
Epistolae Pontificiae	Epistolae pontificiae and concilium florentiunum spectantes. (=Concilium Florentium, A. [I.] Documenta.; B. [II.] Scriptores. Rome, 1940–1977.) Szerk.: *Georg Hofmann*. Roma, 1940–1946. I. köt. Epistolae pontificiae de rebus ante Concilim Florentinum gestis (1418–1438), (1940.); III. köt. Epistolae pontificiae de ultimis actis concilii florentini annis 1440–1445 et de rebus post concilium gestis annis 1446–1453. (1946.)
FHDR	Fontes Historiae Daco-Romanae. IV. köt. Scriitori şi acte bizantine, secolele IV–XV [IV–XV. századi bizánci levelek és okiratok.] Szerk.: *Horaţiu Mihăilescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Şerban Tanaşoca, Tudor Teoteoi*. Bucureşti, 1982.
Historia	*Giovanni Maria Angiolello – Donado Da Lezze:* Historia Turchesca. Szerkesztette: I[oan]. Ursu (Bucarest 1910).
Hurmuzaki	Eudoxiu de Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria românilor. [A románok történelmére vonatkozó okiratok.] Bucureşti–Cernăuţi, 1887–1942.; 15 köt. (17 gyűjtemény, 45 köt.) I–2. köt. 1346–1459. Szerk.: *Nicolae Densuşianu*. (1890.); XV–1. köt. Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene Bistriţa, Braşov, Sibiiu, 1358–1600. [Besztrece, Brassó, Szeben erdélyi városok oklevéltárából származó okiratok és levelek.] Szerk.: *Nicolae Iorga*. (1911).

Notes	*Nicolae Iorga:* Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV^{e}siècle. Bucarest, 1899–1916.; (6 köt.) IV. köt. 1453–1476.; V. köt. 1476–1500. (1915.); VI. köt. 1501–1547. (1916.)
Raguza	*Gelich József – Thallóczy Lajos:* Diplomatarium relationum reipublicae regasane cum regno Hungariae. Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Budapest, 1887.
Thuróczy	*Johannes de Thurocz* [János Thuróczi/ Thuróczy]: Chronica Hungarorum. I. köt.: Textus. Szerk.: *Galántai Erzsebet, Kristó Gyula*. II–1., 2. köt.: Commentarii. Írta: *Mályusz Elemér*, társszerző: *Kristó Gyula*. Budapest, 1985–1988.

Gyűjteményes kötet

Between Worlds II.	Between worlds. Főszerk.: *Ioan-Aurel Pop.* Tom. II. Extincta est lucerna orbis. John Hunyadi and his Time. Szerk.: *Ana Dumitran, Loránd Mádly, Alexandru Simon.* Cluj-Napoca, 2008.

Alexandru Simon

EASTERN FRONTLINES AND POTENTIALS OF JÁNOS HUNYADI'S ANTI-OTTOMAN POLITICS

Summary

During the 1430s Venice tried to reinforce its positions in the Black Sea area. After the Ottomans had seized Thessaloniki, Venice's interest increased for the northern regions. The heydays of Genoa, a state long enjoying Muslim support, were in decline in the area; the Byzantine Empire needed all the help it could get; and the anti-Venice politics of Emperor Sigismund, traditional ally of Genoa and western protector of Byzantium, came to an end as well, for the emperor had been living in peace with the Ottomans (1429–1437) by that time. The essentially pro-Ottoman politics of the Krakow Royal Court raised some problems too, while Lithuania, Wallachia and Moldova had turned into battlefields. In the mean time talks for church unification were also in progress to win the Greek Orthodox, for example in Moldova. At that time Moldavian King Elias I had controll over Cetatea Alba and Kilia, harbours important for Hungarians as well, and he kept losing ground against his stepbrother Stephen II who was supported by the Ottomans.

In 1442 Elias I was defeated and Stephen II reached final victory, and it was also the year that anti-Ottoman crusade wars lived their heydays, thanks to János Hunyadi and especially his Long Campaign. Stephen II needed Hungarian aid against Elias I, while Hunyadi needed the harbours at the Black Sea for his crusade plans. Stephen did not send troops for Hunyadi to the battle at Varna, and he lost Cetatea Alba to Genoa, but then returned to his previous pro-Ottoman and anti-union policy. The victory of Sultan Murad II at Varna and his return to power gave Cetatea Alba back to the Moldavian king, and, as a special and rare favour from Murad, the king was given a wife as well, one of the daughters of Dorino Gattilusio of Lesbos (1446). The next year Polish supporters of the Elias branch of the dynasty defeated Stephen, before Hunyadi could have done it. That is Hunyadi's troops attacked the country, helped pro-Hungarian Peter II to power, and placed Kilia under Hungarian-Romanian joint authority which lasted up until 1464.

Alexandru Simon

LES POSSIBILITÉS ET LES LIMITES ORIENTALES DE LA POLITIQUE ANTI-TURQUE DE JEAN HUNYADI

Résumée

Dans les années 1430, Venise tenta de consolider ses positions dans la région de la mer Noire. Après l'occupation de Thessalonique par les Turcs, Venise s'intéressait plutôt aux régions nordiques. L'âge d'or de Gênes, ville soutenue depuis longtemps par les musulmans, touchait à sa fin, tandis que Byzance avait besoin de toutes les aides possibles. En même temps, l'empereur Sigismond, allié traditionnel de Gênes et défenseur occidental de Byzance, abandonna sa politique anti-vénitienne. A cette époque, l'empereur vivait déjà en paix avec les Turcs (1429–1437). La politique fondamentalement pro-ottomane de la Cour polonaise de Cracovie posa également problèmes, alors que la Lituanie, la Valachie et la Moldavie devinrent des champs de bataille. Pendant ce temps des négociations ecclésiastiques furent également menées pour obtenir le soutien des Grecs orientaux entre autres sur les théâtres d'opérations militaires de Moldavie. A ce moment-là, les ports de Cetatea Alba (Akerman) et de Kilia, également importants pour les Hongrois, furent encore sous le contrôle d'Élias Ier, prince de Moldavie qui perdait progressivement du terrain face à son demi-frère Étienne II soutenu par les Turcs.

1442 fut l'année de la chute d'Élias Ier et de la victoire définitive d'Étienne II, mais également de l'apogée des luttes contre les Turcs grâce à la Longue campagne de Jean Hunyadi. Tandis qu'Étienne II avait besoin de l'aide des Hongrois contre Élias Ier, Hunyadi avait besoin des ports de la mer Noire pour ses projets de croisade. Étienne n'envoya pas ses troupes dans la bataille de Varna aux côtés de Hunyadi, ce qui ne l'empêcha pas de perdre Cetatea Alba contre les Génois avant de redevenir pro-turc et anti-union. La victoire du sultan Murad II à Varna et son retour au pouvoir permirent au prince de Moldavie de récupérer Cetatea Alba et d'épouser l'une des filles de Dorino Gattilusio de Lesbos grâce à une faveur exceptionnelle de Murad (1446). Toutefois, l'année suivante les partisans polonais de la branche Élias de la dynastie tuèrent Étienne avant que Hunyadi ait pu le faire. Les troupes de Hunyadi pénétrèrent dans le pays et firent accéder Pierre II au pouvoir. Kilia fut alors placé sous une domination conjointe hongroise et roumaine qui dura jusqu'en 1464.

Alexandru Simon

DIE GRENZEN UND MÖGLICHKEITEN DER POLITIK JÁNOS HUNYADIS GEGEN DIE TÜRKEN IM OSTEN

Resümee

In den 1430er Jahren versuchte Venedig seine Position in der Region des Schwarzen Meeres zu festigen. Nachdem Thessaloniki von den Türken erobert worden war, zeigte auch Venedig größeres Interesse an den nördlichen Regionen. Die Blütezeit Genuas, das dauerhaft muslimische Unterstützung genoss, war vorbei; Byzanz benötigte jede Hilfe, aber auch die gegen Venedig gerichtete Politik des traditionellen Verbündeten Genuas und des westlichen Verteidigers von Byzanz, Kaiser Sigismund, war vorbei: der Kaiser lebte bereits im Frieden mit den Türken (1429–1437). Auch die grundsätzlich den Ottomanen zugeneigte Politik des polnischen Königshofes in Krakau warf Probleme auf, und Litauen, die Walachei, sowie die Moldau waren zu Schlachtfeldern geworden. Währenddessen liefen auch die Verhandlungen der Kirchenunion zur Gewinnung der Griechen im Osten, unter anderem auch auf den Schauplätzen in der Moldau. Zu diesem Zeitpunkt wurden die auch aus ungarischer Sicht bedeutenden Häfen Cetatea Alba

(Dnyeszterfehérvár, Akkerman) und Kilia noch vom moldauischen Fürsten Elias I. kontrolliert, der gegenüber seinem Stiefbruder Stephan II., der von den Türken unterstützt wurde, immer mehr Spielraum einbüßte.

Das Jahr 1442 brachte nicht nur die Niederlage Elias I. und den endgültigen Sieg Stephans II. mit sich, sondern dank János Hunyadi, insbesondere des Langen Feldzuges, auch die Blütezeit der gegen die Osmanen gerichteten Kreuzzüge. Stephan II. benötigte gegenüber Elias I. ungarische Hilfe, während Hunyadi die Häfen am Schwarzen Meer für seine Kreuzzugspläne benötigte. Stephan entsandte zwar keine Truppen an der Seite Hunyadis in die Schlacht von Várna (Warna), verlor jedoch anschließend gegen die Genueser Cetatea Alba. Trotzdem kehrte er zu seinem Standpunkt zurück, der den Türken gegenüber freundlich, der Union gegenüber jedoch feindlich gesinnt war. Dank des Sieges Sultan Murads II. in Várna und seiner Rückkehr an die Macht kam nicht nur Cetateas Alba zurück zum moldauischen Fürsten; er durfte sogar erfolgreich um die Hand einer der Töchter Dorino Gattilusio von Lesbos anhalten (1446), was eine besondere und seltene Gnade seitens Murad war. In den folgenden Jahren jedoch rechneten die polnischen Unterstützer des Elias-Zweiges der Dynastie mit Stephan ab, bevor Hunyadi dies hätte tun können. Hunyadis Truppen brachen nämlich in das Land ein und halfen Peter II., der den Ungarn gegenüber freundlich gesinnt war, an die Macht. Kilia kam unter gemeinsame ungarisch-rumänische Herrschaft, was bis zum Jahre 1464 unverändert blieb.

Александру Шимон

ВОСТОЧНЫЕ ГРАНИЦЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ПОЛИТИКИ ЯНОША ХУНЬАДИ, НАПРАВЛЕННОЙ ПРОТИВ ТУРОК

Резюме

В 1430 годах Венеция предприняла попытку упрочить свои позиции в районе Черного моря. После того, как турки заняли Тессалоники, интерес Венеции к северным территориям возрос. Эпоха процветания Генуи, длительное время пользовавшейся поддержкой мусульман в регионе, подходила к закату. Византии была необходима всяческая помощь, но направленная против Венеции политика короля Сигизмунда, бывшего традиционным постоянным партнером Генуи, окончилась, ибо король в это время (1429–1437) уже жил в мире с турками. Политика польского двора в Кракове, в основном бывшего сторонником Оттоманской империи, также была проблематичной, а Литва, Валахия и Молдавия превратились в поле сражений. Между тем поляки проводили и клерикальные переговоры о союзничестве в целях привлечения на свою сторону в том чяисле и восточных греков на ТВД Молдавии. В это время молдавский князь Элиас I держал под своим контролем важные и с точки зрения венгров порты Cetatea Alba (Днестерфехервар, Аккерман) и Килиа и все более уступал позиции Стефану II, поддерживаемому турками.

В 1442 году был свергнут Элиас I и одержал окончательную победу Стефан II, а долгая военная кампания Яноша Хуньади явилась золотым временеи в борьбе христиан с турками. Стефан II в борьбе с Элиасом I нуждался в помощи венгров, в то время как Хуньади для осуществления его крестоносных планов нужны были порты Черного моря. Король Стефан так и не направил свои войска на поддержку Хуньади в битву при Варне, хотя затем он все же потерял Цетатеа Альбу, и кроме того возвратился к своей прежней протурецкой и антисоюзнической позции. Победа при Варне султана Мурада II и его

возвращение к власти имело результатом не только заполучение в свои руки Цетатеа Альбы молдавским князем, но в качестве особой и редкостной милости от Мурада он получил руку одной из дочерей лесбосского Дорино Гаттилузио (1446). Однако в следующем году польские приверженцы ветви ддинастии Элиаса покончили со Стефаном, прежде чем это смог бы сделать сам Хуньади. Ибо войска Хуньади ворвались в страну и помогли занять престол настроенному дружески к венграм Петру II, а король Килиа попал под совместное румыско-венгерское правление, длившееся вплоть до 1464 года.

KÖZLEMÉNYEK

KISS P. ATTILA

GERMÁN NÉPEK RÉSZVÉTELE A HUNOK HADJÁRATAIBAN

Bevezetés

Jordanes fő műve, a *Getica* a nedaoi csata leírásánál a Hun Birodalom fennállása folyamán együtt harcoló germán népek között említi az osztrogótokat,[1] a gepidákat, a rugiakat, a szvébeket és a herulokat.[2] E népek a hunok hadjárataiban nomád szokás szerint, mint katonai segédnépek vettek részt. A nyugati történetírásban először 1981-ben Rudi Paul Lindner fogalmazta meg markáns véleményét az V. századi hun hadászat átalakulásáról. Lindner szerint az V. század közepére forrásokkal is bizonyítható, hogy a hun hadművészet egyre távolabb kerül a lovasnomád alapoktól és egyre inkább a letelepedett civilizációkra jellemző gyalogosharcászat kezd uralkodóvá válni.[3] A magyar szakirodalomban Lindnertől függetlenül elsősorban Bóna István révén jelent meg a nézet, mely szerint a különböző germán segédnépek Attila uralomra kerülése után kezdtek el mind nagyobb számban részt venni nomád uraik hadjárataiban.[4] Bóna megállapítása kapcsán azonban felmerül a hun történelemre vonatkozó források eloszlásának időbeli problémája. Az írott kútfők közel 90%-a tárgyalja Attila korát, az őt megelőző uralkodókról és hadjáratokról csak rövid, egy-két soros híradások szólnak.[5] Külön fel kell hívni

[1] A magyar nyelvű szakirodalom különböző formában használja az a gót törzsek keleti felére alkalmazott megnevezéseket: keleti gót, osztrogót. A hunok európai megjelenésekor a keleten élő gót törzsek még használták a greutung kifejezést is önelnevezésként (Ammianus Marcellinusnál még ez szerepel), azonban a hun korszakban lezajlódó ethnogenezis során egyre inkább az osztrogót elnevezés terjedt el. *Christensen* 2002. 212–217., 220–230. o.; *Wolfram* 1990. Magam ezt a terminust fogom használni, mivel a források általában ezen a néven nevezik a hun uralom alatt élő gót törzseket.

[2] *Jordanes:* Getica, 261. o.

[3] *Lindner* 1981. 10–12. o. Lindner elsősorban azzal érvel, hogy a hunok európai megjelenésének időszakában az írott források minden egyes alkalommal külön kiemelik a hunok lovait, melyek hadisikereik elsődleges letéteményesei. Ezzel szemben az V. századi hadjáratokat megörökítő forrásokban egyre kevesebb szó esik a legendás hun lovakról, sőt a mauriacumi csata leírásánál már egyenesen a test-test elleni közelharc a domináns. Véleménye szerint ebben döntő jelentősége lehetett annak a ténynek is, hogy a hun hatalmi központ áthelyeződött a Kárpát-medencébe, ahol a hunok folyamatosan a letelepedett életmódra kényszerültek. *Lindner* 1981. 15. o. – Lindner érvelése ellen szól, hogy nem veszi figyelembe a hunokról szóló első híradások (Ammianus Marcellinus, Jeromos) esetében az antik barbárábrázolásra, toposzokra visszamenő előképeket, melyek keverednek a híradások valós adataival. A nyugati forrásokban megjelenő hun képpel kapcsolatban: *Giessauf* 2006. 57–92. o.

[4] *Bóna* 1993. 75–77. o. Bóna főleg a balkáni hadjáratok kapcsán említi meg, hogy a különböző germán törzsek harcosain kívül az alán és szarmata csoportok is jelentősen erősítették a Hun Birodalom haderejét. Azonban a korszakra vonatkozó források a hun hadjáratokban résztvevő népek kapcsán nem említik meg sem a szarmaták, sem pedig az alánok részvételét a hunok oldalán a 440-es és 450-es években. Alánok a hunok oldalán csak a 370-es években, Ammianus Marcellinus történeti munkájában szerepelnek a hunok hadjáratában. *Ammianus Marcellinus* XXXI, 3.

[5] *Schäfer* 2001a. 23. o.

a figyelmet a források mennyisége mellett azok minőségére is. A korszakra vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre olyan minőségű kútfőanyag, melynek révén komplex képet alkothatnánk az egyes hadjáratok lefolyásáról, döntő csatáiról. A források jelentős része retorikus igénnyel megszerkesztett munka vagy apró annales-szerű szöveg, melyből nagyon nehéz a korabeli események pontos képét megrajzolni. Szerzőik hadászatban járatlan személyek voltak, így a katonai eseményeket sem látták át.[6] Feltételezhetjük, hogy sokszor az egyes hadjáratokban résztvevő segédnépeknek csak töredékét sorolták fel, ahogyan az Jordanesnél több esetben is tetten érhető.[7] Az egyes szerzők gyakran az egységes irodalmi tradíció és a politikai irányvonalak szellemében hozták létre műveiket, melyek elemzése így további problémákat vet fel.[8]

Az eurázsiai steppe nomádjainak körében az alávetett elemek katonai segédnépként történő alkalmazása igen régi időre visszamenő szokásnak tekinthető, meglétét a nomád hatalmi struktúra indokolja. A nomád birodalmak létrejöttének egyik legfontosabb mozzanata mindig egy-egy új vezértörzs, vezérnemzetség felemelkedése. A vezértörzsek hatalmukat először általában a közeli, rokon törzsekre terjesztették ki, majd fokozatosan meghódították a távolabbi törzseket is. A felemelkedő nemzetségből egy másik törzs meghódításával veszi kezdetét a birodalom gyors szerveződése.[9] A megalakult új hatalom elsődleges feladata a terjeszkedés, ami a vezértörzs, vezérnemzettség presztízsét növeli, és biztosítja az uralkodó dinasztia számára a hatalmat.[10] A folyamatos terjeszkedés során más nomád és nem nomád törzseket, törzsszövetségeket, letelepedett csoportokat is uralmuk alá hajtottak. A nomád birodalmak egyik jellegzetessége, hogy a legyőzött csoportok politikai egységét nem minden esetben bontották meg, hűségük fejében a meghódított népek vezetői megtarthatták vezető pozíciójukat népük élén.[11]

---

[6] A középkori hadtörténetírás elméleti-forástani kérdéseivel legutóbb Veszprémy László foglalkozott. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a XVI. század választóvonalat jelent, hiszen ettől kezdve robbanásszerűen nő meg a katonai jelentések és dokumentumok száma. Hangsúlyozza, hogy a középkori források leírásait és adatait igen kritikusan kell kezelni, ugyanis a források lejegyzői gyakorta hadászathoz nem értő klerikusok voltak. Így igen nagy teret kap a modellezés és a politikai előzmények elemzése, amely szintén a hadtörténetírás szerves részét kell, hogy képezze a középkor eseményei kapcsán. *Veszprémy* 2006. 517–522. o. – Kiváló példát szolgáltat a hunok esetében a mauriacumi csatáról ránkmaradt egyetlen beszámoló, Jordanes leírása, aki a csata eseményeit nem igazán látta át, ezért sok prózai és egyéb exodust illesztett be az események leírásához. Franz Altheim a mauriacumi csatával kapcsolatban egyenesen Hérodotos salamisi csatájának leírásával veti egybe a gót auktor leírását. *Altheim* 1959. 323–329. o.

[7] Jordanes két művében, a *Geticá*ban és a *Romaná*ban, a hunok mellett csak az osztrogótokat és a gepidákat említi meg a hadjárat résztvevői között, valamint utalást tesz rá, hogy számos más gens is részt vett a harcokban. *Jordanes: Getica,* 199. o.; *Jordanes:* Romana, 331.

[8] A hun uralom alatt élő gót Amal nemzetség geneológiája többek között szintén „kanonizáción" esett át, melynek célja a dinasztia osztogótok feletti töretlen uralmának legitimizációja volt. *Heather* 1989.; *Christensen* 2002. 153. o. – Walter Goffart a kora középkor nagy szerzőinek munkáit elsősorban irodalmi alkotásként vizsgálta és elemezte, az irodalomkritika módszereivel. Az erősen posztmodern hatásokat és szemléletmódot tükröző munka némely esetben túlzottan is mostohán kezeli az írott kútfőket. Goffart véleménye szerint e munkáknak eléggé alacsony a forrásértéke, csak puszta narratívák a posztmodern történetírás meghatározásával élve. *Goffart* 1988. 17–18. o.

[9] *Czeglédy* 1969. 78–79. o.; *Kristó* 1996. 79. o.; *Németh* 1930. 30–34. o.; *Vásáry* 2003. 21–22. o.

[10] A türk kagánok szakralitásának és uralkodásuk alapjának meghatározója a *qut,* a karizma, melynek elvesztése (természeti csapás, katonai vereségek) akár az uralkodó életébe is kerülhet. A türk és nomád uralkodók karizmájáról és szakralitásukról ír: *Márton* 1996. 74–75. o.; *Róna-Tas* 1996. 196–197. o.

[11] *Czeglédy* 1969. 78–79. o. Kiváló példák állnak rendelkezésünkre a mongol korból, ahol több példa is ismert az orosz fejedelemségek kapcsán, lásd: *Vásáry* 1986. 295–298. o.

1992-ben Barfield mutatott rá a nomád birodalmak rendszerében mutatkozó alapvető kettősségre: külkapcsolataiban elsősorban az autokrata, míg belső szervezetükben főleg a szövetségi jelleg volt a meghatározó. Barfield szerint a nomád uralmi rendszer három szintből tevődik össze. A legfelső szintjén az uralkodó és udvara található, ezt követik a törzsek, törzsszövetségek élére kinevezett kormányzók, akik gyakran az uralkodócsalád tagjai is, majd végül a helyi törzsi vezetők, akiket bár népük választ, de ugyanakkor a nomád uralkodónak is hűséggel tartoztak.[12] A nem nomád népek ugyanígy betagozódtak ebbe a rendszerbe, hűségük fejében szuverenitásukat megőrizhették. Az alávetett közösségek belső önigazgatásuk megőrzéséért cserébe elsősorban engedelmességgel és adóval tartoztak. Mindezek mellett a legfontosabb, amit a vezető nomád törzsek elvárhattak az általuk meghódoltatottaktól, bizonyos számú katonai haderő kiállításának kötelezettsége volt, amit az uralkodó bármikor felhasználhatott saját céljaira. A mongol kánnál követségben járó Plano Carpini szemléletes példát hoz erre: „A meghódolóktól ezeket követelik: szálljanak velük együtt hadba bárki ellen, amikor nekik úgy tetszik."[13]

A katonai segédnépek a hadjáratok alkalmával a legváltozatosabb szerepköröket töltötték be, de feladatkörüket nagyrészt harcmodoruk határozta meg. A könnyűlovasokból álló kutrigurokat Baján avar kagán 567-ben Dalmácia felprédálására küldte.[14] Szintén az avarok mellett harcoltak Konstantinápoly 626-os ostrománál a gepida és szláv segédcsapatok is, akik feltehetően a nehéz- és a könnyűgyalogság szerepét töltötték be az alapvetően nehézlovas harcmodort képviselő avarok mellett.[15] A segédnépek fontos szerepe volt még az elővéd és az utóvéd biztosítása. A *De Administrando Imperio* 39. fejezetének tudósítása szerint a magyarok mellett segédnépként harcoló kabarok a háborúban „az élen jártak".[16] „Az élen jártak" kifejezést a kutatás az elővéd szerepeként értelmezte, melynek feladata az ellenséggel való első összecsapás és a katonai felderítés volt.[17] Az egyik legsúlyosabb vétségnek számított, ha egy alávetett nép nem látta el a segédnépi kötelezettségeit, nem engedelmeskedett a hadba hívó parancsnak. Bayan Čor šine-usu-i felirata szerint az ujgurok a parancsot nem teljesítő seki oguzokat teljesen megsemmisítették.[18]

---

[12] *Barfield* 1992. 5–8. o.

[13] *Plano Carpini* VII, 2. Az idézett szöveget Ruitz Izabella fordította. Plano Carpini legutóbbi kiadása: *Giessauf* 1995.

[14] A kutrigur támadás emlékét Menander Protector őrizte meg. A forráshely fordítása: *Szádeczky-Kardoss* 1998. 37. o. Az Avar Kaganátus katonai segédnépeivel és azoknak a hadjáratokban betöltött szerepével az írott és régészeti forrásanyagra támaszkodva utoljára Nagy Katalin foglalkozott. *Nagy* 2007.

[15] *Szádeczky-Kardoss* 1998. 180. o. A könnyű- és nehézlovasság hagyományos alapon történő értelmezése ellen Négyesi Lajos hívta fel a figyelmet. Négyesi szerint a felosztást alapvetően nem a védőfegyverzet súlya alapján kellene elvégezni, hanem a terminológiának inkább a lovasságnál megjelenő két alapvető harcmodort kellene meghatároznia. A könnyűlovasság, a védőfegyverzet súlyától függetlenül alapvetően támadó, nagyobb manőverezőképességű feladatok, míg a nehézlovasság kisebb manőverezőképességgel főleg védelmi feladatok végrehajtására képes. *Négyesi* 2000. 375–378. o.

[16] Bíborbanszületett Konstantín: A Birodalom kormányzása. [*De Administrando Imperio.*] Ford.: *Moravcsik Gyula*. Szeged, 2003. 39.

[17] *Göckenjan* 1972. 36. o.; *Kristó* 1980. 115. o. ; *Szűcs* 1992. 288. o.

[18] Bayan Čor K3–k4. A forrás bár kissé túlzó, feltehetően a politikai kereteiket verték szét, nem teljesen fizikálisan semmisítették meg őket. A felirat új kritikai kiadása: *Berta* 2004. 304. o. – Hasonló büntetésben részesültek a mongol korban a szaratul nép ellen segítség küldését megtagadó tangutok is a *Mongolok Titkos Történet*ének tudósítása szerint. MTT 128. o.

Az általánosan bevett nomád hagyománytól a Hun Birodalom nagykirályai sem tértek el. Az Európában a 370-es évek során megjelenő és birodalmat alapító hunok segédnépeinek jelentős hányadát a különböző germán nyelvet beszélő törzsek alkották.[19] A hunok a fentebb vázolt nomád gyakorlatnak megfelelően meghagyták az alávetett germánok belső integritását; vezetőiket, akik hűek voltak hozzájuk továbbra is maguk választhatták.[20] A germánok és nomád vezetőik közötti viszony alapvető átértékelésére került sor nemrég, melyhez Schäfer Tibor munkái nagymértékben hozzájárultak.[21] A sematikus úr–szolga viszony helyébe egyre inkább az egyenlő, egymással együttműködő felek kapcsolatának képe kezd kirajzolódni. A Hun Birodalom sikereinek alapját a vezető réteg közötti szoros kapcsolatok teremtették meg. Schäfer Tibor szerint a Hun Birodalom egy laza, a különböző törzsek között fennálló szövetség volt, ahol az uralkodó nem korlátlanul gyakorolta hatalmát. A nagykirály fő feladata a presztízsjavak biztosítása, szétosztása volt. Ezek alapján a különböző népek közötti legfőbb összekötő kapocsnak a közös zsákmányszerzés bizonyult, s a megszerzett javak védelme és biztosítása.[22] Természetesen az értékek felhalmozása a hatalommegtartás elengedhetetlen eszköze volt a különböző népek között, ugyanis a hun főuralkodóktól megszerzett javakat a germán uralkodók újraosztották katonai kíséretük között.

Germán népek részvétele a hunok hadjárataiban a korai időszakban (376–409)

Az első germán nép, melyet írott források hun hadjáratban említenek, az osztrogót volt. A hun uralom alá került osztrogótok élén a hunok meghagyták korábbi uralkodó dinasztiájukat, az Amal-nemzetséget, mely a források szerint a hun-korszak alatt végig megtartotta hatalmát. Két fő forrásunk, Ammianus Marcellinus és Jordanes eléggé ellentmondásos adatokat közöl az Ermanarich halálát követő eseményekről. Ammianus szerint a nagy osztrogót király halála után is tovább harcoltak az alánok és a hunok ellen, utódja Vithimir vezetésesével, míg a gót szájhagyományokat őrző Jordanes szerint az osztrogót királyság új uralkodója Vinitharius behódolt a hunoknak.[23] Jordanes szerint az

---

[19] A szakirodalomban régóta meghonosodott a 375-ös dátum, melyhez a kutatás Ermanarich gót királyságának szétesését köti. Újabban Krautschick sorakoztatott fel kritikai érveket a hunok gótok felett aratott győzelmének korábbra datálásával kapcsolatban. Véleménye szerint a gótok és hunok harca már jóval 375 előtt megkezdődött, és Ermanarichnak legkésőbb 374 folyamán kellett vereséget szenvednie az újonnan érkező nomádoktól. *Krautschick* 1999. 65–67. o.

[20] *Pohl* 1980. 244. o. Wenskus 1961-es alapvető munkájában elsősorban a népvándorláskor germán népeinek (Wenskus a *gens* kifejezést használja) ethnogenezisét tárgyalja. Wenskus szerint ideológiai és politikai szinten jön létre a törzsi tudat, mely egy kis közösség fiktív eredetmítoszát tartalmazza. Ez egy hagyományhordozó mag révén (Traditionskern) egy-egy nagyobb közösség fiktív eredetmítoszává válik, melynek megtestesítője általában a kiemelkedő uralkodódinasztia. *Wenskus* 1961. 75., 95. o. – A germán népek fennmaradásának egyik legfontosabb alapköve Wenskus rendszerében a legitim uralkodóházak fennmaradása volt. Az origót, a leszármazástudatot egy szűk csoport hordozta a germán népeknél, a hagyományt és a nép összetartozásának tudatát pedig az uralkodó család testesítette meg. Az uralkodó egyben népét is jelképezte, így az egyes uralkodócsaládok sorsa gyakran azonos volt az általuk vezetett nép sorsával is. Az osztrogótok esete kitűnő példa erre, hiszen az Amal-dinasztia VI. század közepi bukása után gyakorlatilag a gót nép is eltűnik a forrásokból. *Schäfer* 1998. 86. o.

[21] *Schäfer* 1997.; *Schäfer* 2001a.; *Schäfer* 2001b.

[22] *Schäfer* 2001b. 27. o.

[23] Ammianus Marcellinus és Jordanes Ermanarich bukásáról is különböző hagyományt őrzött meg. Ammianus Marcellinus interpretációjában az osztrogót uralkodó az országára törő hunok és alánok tömegétől meg-

új uralkodó az antusok[24] ellen vezetett hadjáratot, akiktől először vereséget szenvedett, majd pedig a következő alkalommal legyőzte Boz nevű királyukat, melyen felbuzdulva egy év uralkodás után szembeszállt hun uraival.[25] Jordanes gót–ant harcaival kapcsolatban újabban Krautschick hívta fel a figyelmet a tényre, hogy az antok akkortájt a Kaukázus vidékén élhettek, ami eléggé messze eshetett Ermanarich gót királyságától, így harcuk csak tudálékos magyarázat.[26] Valószínűbbnek tűnik, hogy mind Ermanarich, mind pedig Vinitharius huzamosabb ideig harcolt a hunokkal. Ammianus Marcellinus és Jordanes szerint is eleinte sikerrel verte vissza az alánok és hunok támadását.[27] A kezdetben sikeresen ellenálló Vinitharius ellen végül az első név szerint is ismert hun király Balamber[28] vonult fel, aki a hunokhoz hűséges osztrogót Gesimundot is seregében tudhatta. A Jordanes által kiszínezett történet szerint az Erac folyó menti csatában maga Balamber ölte meg Vinithariust nyilával.[29] A csata után az osztrogótok nagyobbik része behódolt a hunoknak. Ammianus tudosítása szerint Vinitharius fia, a gyermek Videric, a törvényes Amal trónörökös és kísérete Alatheus és Safrax vezetésével fokozatosan visszavonulva nyugat felé elhagyták egykori szállásaikat.[30]

---

rémülve önkezével vet véget életének (*Ammianus Marcellinus* XXXI. 3). A sokkal több információt megőrző gót szájhagyományra építő Jordanes ezzel szemben egy intrikával teli véres történettel magyarázza meg Ermanarich bukását. A rosomonusok népéhez tartozó Sundilát férje gyanús körülmények között bekövetkezett halála miatt a gót uralkodó lovakkal tépeti szét, de fivérei – Sarus és Ammius – bosszút esküsznek. A két testvér megsebesíti Ermanarichot, aki hosszas szenvedések után, 110 éves bibliai kort megélve hal meg a hun támadás közben. *Jordanes:* Getica, 129. – Wolfram a történetben szereplő neveket megvizsgálva érdekes következtetésekre jutott. A rosomonus név jelentése vörösre festett hajú, ami arra utalhat, hogy hajukat a félelemkeltés érdekében vörösre festették. Azonosításuk is több lehetőséget vet fel: egyrészt a korábban fegyverrel meghódoltatott herulokat takarhatja, de az sem vethető el teljesen, hogy a gót királyi családdal rokon nemzettség nevét rejti a rosomonus névvel el Jordanes. *Wolfram* 1990. 97. o. – Maenchen-Helfen a két merénylő nevét iráni alapon magyarázta, ami szerinte a gótok ellen lázadó alán törzsek kifejeződése lehet *Maenchen-Helfen* 1978. 17–18. o. – Wolframmal szemben Peter Heather sokkal kritikusabb Jordanes leírásával kapcsolatban. Heather szerint Ermanarich csak puszta irodalmi megtestesítője az ősi gót nagyságnak, ugyanis az itáliai osztrogót hagyományokból személye hiányzik. *Heather* 1989. 10–15. o. Jordanes leírásában feltehetően valóban antik előképek (Livius) jelennek meg, azonban személyének létét megkérdőjelezni talán túlzónak hathat. Alakja Jordanes révén kerülhetett be feltételezhetően a későbbi északi *Hamdismal* énekbe is. *Christensen* 2002. 144–145. o.; *Gschwantler* 1980. 193–197. o.

[24] Az antok ebben az esetben nem azonosak a VI. századi szláv csoporttal. Az ant Wolfram szerint egy alán-oszét eredetű népcsoport volt, mely később szlávosodott csak el. *Wolfram* 1990. 252–254. o.

[25] *Jordanes*: Getica, 247. o.

[26] *Krautschick* 1999. 52–55. o.

[27] A tudósítások szerint egyes ellene küldött alán és hun csoportokat még szolgálatába is fogadott. *Thompson* 2003. 31. o. – Legújabban az osztrogótokkal együtt harcoló hunok kérdésével kapcsolatban Schäfer Tibor fejtette ki véleményét: a gótokkal együtt harcoló hunok nem azonosak a 370-ben Európában megjelenő hunokkal. Ezeket a hunokat Claudius Ptolemaios munkájának hun adatával vetette össze. *Schäfer* 2005.

[28] Nevét csak Jordanes őrizte meg. Korábban Thompson felvetette a lehetőséget, hogy Balamber csak egy kitalált uralkodó a hunok élén, mivel neve összecseng a gót Valamir nevével. Thompson állítását Ammianus Marcellinusra alapozta, aki szerint a hunoknak nincsenek uralkodóik, csak háború esetére választanak vezetőt. Schäfer Tibor véleménye szerint Balamber valóban létező uralkodó lehetett, hiszen Jordanes is egy hadat vezető, aktív, dinasztikus kapcsolatot kiépítő uralkodóként írja le. *Schäfer* 2001a. 20. o.

[29] *Jordanes*: Getica, 249. o.; *Bóna* 1993. 12. o.

[30] A Safrax név a kutatás jelenlegi állása szerint iráni, alán eredetű, így feltételezték, hogy a gótokhoz csatlakozó alánok vezére lehetett Safrax. *Maenchen-Helfen* 1978. 17. o.; *Thompson* 2003. 32. o. – A névetimológiából levonható következtetések ebben az esetben sem állnak stabil lábakon, ugyanis forrásaink nem szólnak Safrax származásáról. Alatheus és Saphrax csoportjának kérdéséhez kapcsolódik az ún. foederati probléma, amely Várady László 1969-ben megjelent munkája óta foglalkoztatja a kései Pannónia történetét kutató történészeket és régészeket. Várady szerint Alatheus és Saphrax népét 380 után több forrás alapján (Jordanes,

Korábban több esetben is feltételezték, hogy Vithimir és Vinitharius esetében azonos személyről van szó, azonban ezt nem lehet minden kétséget kizáróan alátámasztani. Bár a két személy között több ponton is hasonlóságok fedezhetőek fel (kettőjük neve, A-val kezdődő nép ellen viselnek hadat, hunok általi halál), azonban gyermekeik pályája nagyon eltérőnek tűnik.[31] Míg Videricről tudjuk, hogy nyugatra távozik, addig Vandalariusról nincsenek információink azon kívül, hogy ő a három Amal trónörökös (Valamer, Thiudimer, Vidimer) apja. Peter Heather Vinitharius és Balamber harcát nem a IV. század végre datálja és a hun–gót összecsapásként értelmezi, hanem egy az Amal dinasztián belüli konfliktust olvas ki Jordanes tudósításából. Véleménye szerint az egyedül Jordanesnél szereplő hun király, Balamber mögött a későbbi gót uralkodó, Valamer rejtőzik. Érvei között szerepel, hogy a Valamer neve feltehetően a görög szövegekben Βαλάμερ alakban van jelen, melynek egyik lehetséges feloldása a Balamber.[32] Heather szerint így az események nem a 370-es, hanem valamikor a 450-es években zajlottak le. Ha elfogadjuk a *Geticá*ban leírtak Heather féle interpretációját, akkor nem tudjuk meg, hogy Valamer mely ágából is származik az Amal családnak, ugyanis Valamer nagyapja a Jordanes féle geneológia alapján éppen Vinitharius. Véleményem szerint Heather okfejtése tarthatatlan, megoldás helyett inkább csak további problémákat vet fel az egyébként is manipulált geneológia értelmezésénél.

Jordanes Vinitharius bukásáról megjegyzi, hogy a hunokat a gótok nagyobb része Gesimund, a nagy Hunimundus fiának vezetésével támogatta a harcokban. Wolfram szerint ez a Hunimund nem lehet azonos a később uralkodó Amal származású Hunimunddal, hanem ő lehetett az első hunoknak behódoló osztrogót csoport vezetője.[33] Feltételezi Cassiodorus *Variae*jának egyik levele alapján azt is, hogy ő és Gesimund Ermanaricnak fegyverrel örökbefogadott fiai lehettek, így állhatott melléjük a gótok jelentős része.[34] Ez teljesen kézenfekvőnek tűnik, ugyanis Jordanes nem említi meg, hogy Hunimund vagy Gesimund az Amal-uralkodócsalád tagja lenne. Peter Heather szerint a két személy nevének mu(n)d végződése is eltér az Amal dinasztia többi tagjának nevétől, ami szintén nem Amal voltukra lehet bizonyíték.[35]

A következő adatunk, melyben a hunok mellett katonai akció során egy germán nép megjelenik, Zósimostól származik. A 380-as évek elejének balkáni gót betörései közben

---

Zósimos, Amantius sírkő) foederatiként letelepítették Pannoniában. Ezzel ellentétben a különböző forráscsoportok rendkívül alapos és kielégítő elemzése révén Kovács Péter mutatott rá az elmélet hibás pontjaira. *Kovács* 2004.

[31] *Heather* 1989. 117–118. o.

[32] Uo. 105–106. o.

[33] Hunimund név jelentése: 'a hunok védelme alatt élő személy'. Váczy 1940-ben még úgy interpretálta az eseményeket, hogy Balamber és hunjai az egykori Ermanarich leszármazottakat támogató osztrogót csoporttal szövetkeztek Vinitharius legyőzésére. *Váczy* 1940. 67–68. o. – A nevek etimológiájának problémája éppen a hunok esetében merül fel több esetben is, ugyanis minden hun név jobb esetben kettő, de néha három nyelvből származó etimológiával is rendelkezhet. *Thompson* 2003. 200–202. o. Hasonló problémák állnak fenn Itália első barbár uralkodójának, Odoacernek a névetimológiájánál is, amely szintén levezethető török és germán alapon is. *Macbain* 1983. 323–324. o. – A névetimológiákból levonható történeti következtetésekkel kapcsolatban felmerülő problémákra legutóbb Bálint Csanád hívta fel teljes joggal a figyelmet. *Bálint* 2006. 307–308. o.

[34] *Cassiodorus* VIII. 9. 8.; *Wolfram* 1990. 255. o. Az osztrogótokkal kapcsolatban a VI. század elején Cassiodorus egyik megmaradt adata utal a fegyverrel örökbefogadott fiú intézményének meglétére Nagy Theoderich és a herul Rodulf király között. *Cassiodorus* IV, 2.

[35] *Heather* 1989. 119. o.

a dunai limes mentén már megjelentek az első Hun Birodalmat képviselő csoportok is. Zósimos szerint 381-ben a keleti germán szkírek a karpodákokkal (ti. karpok) és hunokkal együtt betörtek a Duna menti provinciákba, ám Theodosius hamar megfutamodásra kényszeríttette őket.[36] A szkírek még a 370-es évek folyamán kerülhettek hun uralom alá, Ermanarich gót államának bukása után. Bár a szkírek nem szerepelnek a Jordanesnél fennmaradt, Ermanarich királyságához tartozó népek sorában, elképzelhető, hogy valamilyen függési viszonyba állhattak az osztrogótokkal. A hun előretörésig gyakorlatilag nem vezetnek önálló hadjáratot a római limesek ellen, s nem ismert más irányba vezetett hadjáratuk sem.

Feltehetően a 400-as években kezdték el a hunok a római limeseken túl található barbár népalakulatok meghódítását. 400–401 körül már biztosan a Duna vidékén találhatóak, ugyanis Uldin nevű vezérük itt veri meg a Keletrómai Birodalomból elmenekülő Gaina gót zsoldosvezér csapatait.[37] Elsősorban a Kárpát-medence térségébe vezetett hun hadjáratokra utal a szarmaták nagyobb tömegű beköltözése római területekre, valamint a 405–406-os évek nagy barbár, elsősorban germán népmozgásai.[38] 405-ben egy főként gótokból álló sereg támadta meg Itáliát Radagaiusus vezetésével, míg ezt kihasználva 406 elején vandálok, szvévek, alánok, burgundok keltek át az Itáliába átvezényelt csapatok miatt védtelenül hagyott Rajnán és foglaltak el római területeket. Bóna István szerint a hunok a 400-as évek első évtizedében két irányból, harapófogó szerűen indították meg támadásukat a Kárpát-medencében élő népek ellen: az Al-Duna vidékéről kiindulva Uldin vezetésével támadták a szarmatákat. A másik szárnynak Bóna István szerint csak régészeti nyomai vannak: ez a Kárpátokat megkerülve Dél-Lengyelországon és Szilézián keresztül jutott el a Morva völgyébe. [39]

A *Getica* beszámol arról, hogy a hun uralom alatt élő osztrogótok a 400-as évekre keltezhetően a Kárpát-medence térségébe vezettek hadjáratokat. Jordanes Vinitharius bukása utánra teszi Hunimund uralkodását, aki a szvévek ellen viselt háborút sikeresen, valamint fiáét Thorismudét is, aki a gepidák ellen harcolt és legyőzte őket, azonban a csata közben leesett lováról, és meghalt.[40] A két hadjárat datálásáról különböző variációk olvashatók.[41] Jordanes az alábbiakat mondja a Thorismud halála utáni eseményekről: „Miután meghalt, annyira gyászolták az osztrogótok, hogy negyven éven keresztül nem

---

[36] *Zószimos* IV, 34, 6. Így értelmezi a forráshelyet Wolfram is. Lásd: *Wolfram* 1991. 185. o. – A szkírek a Fekete-tenger környéki területeken, Olbia közelében jelentek meg az írott forrásokban már igen korán a Kr. e I. században. Legkorábbi történetük időszakában főkén a basztarnákkal együtt említik őket. A IV. század kezdetén a források a szarmaták és a karpok közé helyezik őket. Feltehetően Ermanarich birodalmának létrejötte idején betagozódtak az osztrogót államalakulatba és utána rövid ideig nem említik őket a források. *Schäfer* 1997. 135. o.; *Schmidt* 1941. 97. o.

[37] *Zósimos* V, 22, 1–3.

[38] *Heather* 1995. 10–13. o.; *Heather* 1996. 107. o.

[39] *Bóna* 1984. 266. o.; *Bóna* 1993. 21. o. – Bóna utalásai eléggé homályosak, nem tudni pontosan, milyen régészeti leletekre célzott, ugyanis nem nevezi meg a pontos régészeti forrást. Azonban eléggé kétségesnek tűnik, hogy apróbb régészeti leletek (sírleletek, egyéb elszórt tárgyi emlékek) alapján rekonstruálható lenne ez a támadó szárny. Legutóbb Sebastian Brather foglalt állást amellett, hogy a régészet csupán a maga eszköztárával az írott források adatai nélkül nem képes az eseménytörténet, vagy konkrétabb politikai események modellezésére, illetve alátámasztására. *Brather* 2004. 520–522. o.

[40] *Jordanes*: Getica, 250.

[41] A kutatók a gepidák hódoltatását különböző időpontokra datálják. 410 körülre lásd: *Váczy* 1940. 81. o., 418-ra: *Thompson* 2003. 59. o. Sem Váczy, sem pedig Thompson nem adja meg, mi alapján döntött.

lépett helyére más uralkodó."[42] Thorismudot követő uralkodó Vandalarius fia Valamer volt az osztrogótok élén,[43] aki 447-ben a második balkáni hadjárat idején már biztosan az osztrogótokat vezette, így Thorismod halála és a gepidák meghódítása 407 körülre tehető. A gepidák ellen viselt hadjáratról ezen túlmenően csak azt tudni, hogy Thorismud uralkodásának második évében történt. Ez alapján Hunimund szvévek ellen vezetett hadjáratának legkésőbb 405 környékén, vagy még azt megelőzően kellett megtörténnie. A 405-ös datálást erősíti meg a 406-os szvév, vandál, alán áttörés a rajnai limes mentén is.

Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy a Jordanesnél található évek és időintervallumok koránt sem tekinthetőek megbízhatónak. Bár fő forrásunk Jordanes ez esetben nem szól arról, hogy az osztrogótok mellett hun csapatok is részt vettek volna a hadjáratban, ám az nehezen elképzelhető, hogy az osztrogótok, mint alávetett nép önállóan vezettek volna támadást, mindenféle hun irányítás, ellenőrzés nélkül. A hunok alávetett népük iránti bizalma egyébként sem lehetett teljes, ugyanis a 375 utáni időszakban többször előfordult, hogy hun uralom alatt élő osztrogót csoportok menekültek nyugatra.[44] Egy hun irányítás alatt álló osztrogót sereg azonban teljesen beleillik a 400-as évek elejének hun politikájába.

Jordanes az osztrogótok esetében csak a szvévek és a gepidák elleni hadjáratokról ír, azonban az Amal-ház egyik tagjának, Vandalariusnak a neve arra a következtetésre adhat okot, hogy az osztrogótok részt vettek a vandálok elleni hun támadásokban is. Ezek a harcok nagyjából a szvévek ellen viselt küzdelmekkel egy időben történhettek. Ezt a feltételezést erősítheti az a tény is, hogy a vandálok 406 januárjában már Wormsnál átkeltek a Rajnán, és római területekre értek. Ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy maradtak még további vandál csoportok a Kárpát-medencében, melyeknek pacifikálására 406 után is sor kerülhetett.

Walter Pohl az események értelmezésekor teljesen új nézőpontra hívta fel a figyelmet: elképzelhető, hogy Thorismund gepidák ellen viselt hadjárata a szövegkörnyezet alapján akár későbbre is datálható, és egy Amal-dinasztián belüli konfliktust palástol.[45]

---

[42] *Jordanes:* Getica, 251. Az adott részlet Kiss Magdolna fordítása. *Kiss* 2004. 92. o.

[43] A Jordanesnél található filológiai problémákra legutoljára Schäfer Tibor hívta fel a figyelmet. Ilyen esettel találkozhatunk a Valamert megelőző osztrogót uralkodóknál is. A 250–252-es caputban is számos egymásnak ellentmondó közlés áll: Vandalarius egyszerre unokaöccse Ermanarichnak és Thorismodnak is, azonban a 80. caput adata itt kimarad, mely szerint Vandalarius Vinitharius fia, holott a két dolog eleve kizárja egymást. *Schäfer* 1997. 100–101. o. Vandalarius végig passzív szereplője a cselekményeknek, nevén és fiain kívül semmi konkrétat nem tudunk meg róla, sem a státuszát, sem pályájának kiemelkedőbb eseményeit. Nevének jelentése: 'a vandálok elűzője', ez mégis utalhat életének egy fontos mozzanatára, a vandálok legyőzésére. Világos, hogy itt Jordanes el akar valamit titkolni, ezért iktat be egy közel negyvenéves interregnumot. A másik szintén elhallgatott részlete a *Geticá*nak Balamber és Vadamerca frigye. Jordanes szerint Balamber miután megöli Vinithariust, feleségül veszi annak unokáját Vadamercát, de aztán nem szól róluk. Schäfer Tibor ezen ellentmondások feloldására a következő kézenfekvő magyarázatot nyújtja: Vinitharius halála után a gótok feletti uralmat Gesimundra ruházták a hunok, aki hamar elhalálozott, és helyére a félig hun származású Vandalarius került, azonban az új gót uralkodó kisebb ellenállásba ütközött saját uralkodóházán belül. A Vandalariusszal szembenálló másik Amal feltehetően Radagais lehetett, akinek története és vándorlása nagyban hasonlít a Vandalarius mellé beiktatott Beremud történetére. *Schäfer* 1997. 103–104. o.

[44] Először Odotheusról van adatunk, aki 386-ban menekült el osztrogótok élén hun uralom alól. Ezt a csoportot a római kormányzat Kis-Ázsiába telepítette le. 398-ban Tribigild nevű vezérük sikeresen visszaverte a Kis-Ázsiára támadó hunokat. Ezt követően Radagaisusról van adatunk, aki 405/406-ban vezette az Itáliába vonuló Birodalmon kívül élő népeket. *Heather* 1996. 103. o.; *Wolfram* 1990. 141. o.

[45] *Pohl* 2000. 180. o.

Jordanesnek a hun kori Amal-nemzettséggel kapcsolatos adatai sok ellentmondást hordoznak, így korántsem lehetetlen, hogy az események valóban egy osztrogót belharc emlékeit homályosítanák el. A gót auktor éppen Vandalariusról nem emlékezik meg az adott időszak tárgyalásakor. Felmerülő kérdés: nem a későbbi Nagy Theoderich nagyapjának uralkodását homályosítaná el az osztrogótok háborúja és a negyvenéves interregnum?

408-ban Uldin szakított korábbi, a Keletrómai Birodalmat is támogató politikájával. A hunok támadást intézetek Dacia ripensis és Thrákia tartománya ellen. Uldin először átkelt a Dunán, majd egy árulásnak köszönhetően sikerült megszereznie Castra Matris erődjét.[46] A Thrákiát fosztogató vezérhez hiába érkeztek a birodalmi kormányzat részéről tisztek, akik a békét akarták megvásárolni, Uldin továbbra is folytatta hadjáratát. Sózomenos szerint ezek után a keletrómai tiszt Uldin seregvezéreivel kezdett titkos tárgyalásokba, akiket sikerült megvesztegetnie és a rábírni vezetőjük elhagyására. 409-ben a megfogyatkozott hun erőkre, akikkel szkírek is voltak, súlyos csapást mértek a keletrómai csapatok, Uldinnak is nehezen sikerült elmenekülnie.[47] A hunok és a szövetséges szkírek jelentős részét lemészárolták, a túlélőket eladták rabszolgának. Sózomenos írja, hogy a harcokban elfogott szkírek egy része Bithüniába került, ahol földmunkára kötelezték őket.[48] A szkírek tehát már a második alkalommal vettek részt a hunok hadjáratában. Mivel az Al-Duna vidékéhez közel volt szállásterületük, könnyen előfordulhat, hogy stratégiai megfontolások miatt csatlakoztak 381 után ismét csak ők a hun csapatokhoz.

Germán népek részvétele a hunok hadjárataiban az V. század 40-es és 50-es éveiben

409 után közel három évtizedig nem említenek források a hunok mellett harcoló germán segédnépeket. Érdemes megjegyezni azonban, hogy ez a közel három évtized, vagyis Uldin halála és Attila trónra kerülése közötti időszak a hun történelem egyik forrásokban legszegényebb korszaka.[49] Ruga és testvéreinek (Oktar, Mundzuk) korából egy kisebb balkáni betörésről (422) és nagyrészt a Nyugatrómai Birodalomnak nyújtott segítségekről vannak csupán adataink. A hunok Aëtiust többször is megsegítették, mind a Birodalmon belüli riválisai ellenében, mind pedig a Galliára törő nyugati gótok, frankok, bagaudák, burgundok ellenében.[50]

Wirth szerint a Hun Birodalom belső problémái miatt nem hallani a 409-et kövező időszakban a különböző alávetett segédnépekről.[51] Erre példaként a Jordanesnél szereplő Beremud történetét hozza fel.[52] A 400-as évek elején meghódított népek integrálása a

---

[46] *Sózomenos*, IX, 5.

[47] *Sózomenos*, IX, 5.; *Thompson* 2003. 35. o.

[48] *Sózomenos*, IX, 5.; *Schmidt* 1941. 97–98. o.

[49] *Thompson* 2003. 61. o.

[50] *Maenchen-Helfen* 1978. 60–62. o.; *Wirth* 1999. 41–43. o.

[51] *Wirth* 1999. 41. o.

[52] *Wirth* 1999. 41. o.; *Jordanes*: Getica, 179, 251. – Beremud nevét és történetét három alkalommal is megemlíti Jordanes: az Amal-geneológia felsorolásánál a 81., a nyugati gót Theoderidus uralkodásánál a 179., és Thorismod halála után a 251. caputban. *Jordanes*: Getica, 81, 179, 251. – A 179. és a 251. fejezet azonban ellentétes információkat közöl Beremudnak és fiának Vetericusnak a nyugati gót tolousi királyságba jöveteléről (427). A 179. fejezetben Jordanes szerint azért érkezik az egyenesen Ermanarichtól származó Amal nyugati

Hun Birodalomban valóban számos nehézségbe ütközhetett, de itt is csak feltételezésekre vagyunk utalva. A belső konszolidáció mellett feltehetően ennek az időszaknak a végére esik a Hun Birodalom Rajna vidékéig tartó nagy expanziója is, mely során a különböző germán törzseket folyamatosan uralmuk alá hajtották.[53] A Rajna vidéken élő germán csoportok hódoltatására utalhat az egyedül Sókratés egyházatyánál megőrzött 430-ra keltezhető hun–burgund háború története is.[54]

441-ben az Észak-Afrikából Szicíliát támadó vandálok ellen a keletrómai kormányzat segítséget nyújtott a nyugatrómaiaknak: az alán származású Aspar vezetésével egy egész flottát küldtek a sziget felmentésére. Ezzel szinte egyidejűleg a perzsák is támadást intéztek a keletrómai fennhatóság alatt álló Armenia ellen, ami erőinek további megosztására kényszeríttette a keletrómaiakat.[55] E körülmények között kezdte Bleda a hunok új nagykirálya a Keletrómai Birodalom északi, őrizetlenül maradt határszakaszai elleni támadását.[56] A hun erők a 441-es év folyamán felszámolták a Dunai határszakasz főbb erődjeit: Margust, Viminaciumot, Singidunumot, és Sirmiumot is elfoglalták.[57] Sajnálatos módon kútfőink nem közlik, hogy a harcok során a hunok mellett germánok is részt vettek. Ennek a hadjáratnak a második szakaszához kapcsolható az egyedül Priskos 5. fragmentumában megőrzött Valips története is.[58] Valips Priskos szerint egy „rubi”[59] vezér volt, aki elfoglalta Novidunomot, és onnan kiindulva Thrákia és Illyricum fosztására indult. A keletrómaiak egy sereget küldtek ellene, azonban sikerült neki csapataival megvédenie a várost.[60] A rubi névalak feltehetően elírás eredménye, ugyanis ilyen nevű nép nem

---

testvéreihez, hogy ott könnyebben hatalomra juthasson, míg a 251. caputban már a hun uralom miatt megalázatás miatt kénytelen elhagyni Beremud fiával együtt az osztrogótokat. *Jordanes*: Getica, 179., 251. – Wolfram álláspontja szerint Beremud a hunok elöl menekül el nyugati rokonaihoz . *Wolfram* 1990. 257–258. o. Heather hívta fel arra a figyelmet, hogy Beremuddal és utódaival kapcsolatban több kronológiai probléma is adódik. Beremud unokájáról, Eutharicusról, 515-ös Theoderich lányával kötött házasságakor megjegyzik, hogy korára nézve ifjú. Ez azonban elég nehezen magyarázható Jordanes értesülése szerint, ugyanis Eutharicus apja Vetericus már 419-ben biztosan élt. *Heather* 1989. 106. o. Christestensen szerint Beremud története megegyezik Theoderic apai nagybátyjának Vidimernek a történetével, így nem zárható ki, hogy a megváltoztatott geneológia célja az első unokatestvérek közötti házasság tényének elfedése lenne. *Christiansen* 2002. 152. o.

[53] Attila és Bleda a margusi békeszerződés után állítólag folytatták a Scythiában élő népek hódoltatását, mely során fennhatóságukat az Óceán partján élő népekre is kiterjesztették. *Thompson* 2003. 71–72. o.

[54] *Sókratés*, VI, 30. Ha az elbeszélésből a csodás elemeket elhagyjuk, akkor egy 430-ban a burgundok ellen vezetett hun hadjárat képe bontakozik ki. A hunokat vezető király Uptar feltehetően azonos volt Ruga fivérével Oktarral. A támadó hun csapatokat feltehetően uralkodójuk váratlan halála zavarhatta meg, így arathatott győzelmet felettük a jóval kisebb számú burgund sereg. *Maenchen-Helfen* 1978. 60–62. o.; *Thompson* 2003. 64. o.

[55] A perzsa hadjárat rövidnek bizonyult, mivel a heftaliták támadást intéztek hátországuk ellen *Thompson* 2003. 74. o. Bullough felveti annak a lehetőségét is, hogy a hadjárat előtt a perzsák és a hunok között lehetett valamilyen kapcsolat, esetleg összehangolták a támadást. *Bullough* 1963. 63. o.

[56] A nomád népeknél megfigyelhető, hogy akkor támadják meg szomszédaikat, amikor ellenségeik területén válság, vagy komolyabb belső probléma van. A hunok jól értesültsége kiváló információszerző hálózatukat jelzi. Békeidőben a nomád népek elsősorban kereskedők révén tájékozódnak a szomszédságukban zajló eseményekről, akik egyben a kémkednek is a nomádoknak. *Göckenjan* 2001. 58–59. o.

[57] *Thompson* 2003. 74–75. o.

[58] Priskos esetében Blockley új fragmentumszámozását használom. A hagyományos Müller–Dindorf-féle kiadás számozása összevethető: *Blockley* 1981. 491–493. o. – Moravcsik szerint Valips hun hadvezér, aki a 440-es évek forrásaiban tűnik fel. Nevét a hasonló hangzású Uldinéval veti össze, ugyanakkor a gót etimológia lehetősége is felmerült már az Olympiodorosznál megtalálható Οὐαλίας nevének hasonlósága alapján. *Byzturc* II, 223.

[59] A görög szövegben a *Ρουβους* alak szerepel.

[60] *Priskos*: Frag. 5.

ismert a forrásokban.[61] Ellenben a keleti germán rugiak több más késő antik forrásban is szerepeltek, sőt már feltehetően az V. század eleje óta hun fennhatóság alatt álltak.[62] Mindezek fényében elmondható, hogy a kútfőben szereplő „rubi" nép a keleti germán rugiakkal lehet azonos. Magát az eseményt 434 és 441 közé lehet keltezni, mivel a történet Priskos munkájának 434-es kezdete után, de még Attila Naissus elleni 442-es hadjárata előtt szerepel.[63] Ezt Schmidt 435-re datálta a keleti germán népek történetét bemutató nagy összefoglalásában.[64] Wirth szerint azonban az esemény mindenképpen az első balkáni hadjárathoz kapcsolható. Úgy véli, hogy Attila még nem érezte elég erősnek magát 441-ben ahhoz, hogy hadjáratot vezessen, ezért küldte volna Valipst maga helyett a Duna deltától nem messze található város elfoglalására.[65] Wirth véleménye elfogadhatónak tűnik, ugyanis nincs más adatunk arról, hogy a 422-es és a 441-es hadjáratok között eltelt időszakban a hunok vezettek volna a keletrómai határok ellen támadást. Az pedig egyenesen kizárt, hogy egy hunoknak alávetett nép önállóan vezessen ebben az időben hadjáratot keletrómai területekre, amikor 435 óta már érvényben volt a margusi béke. Mindenesetre leszögezhető, hogy a 409-es év Uldin vezette hadjárata óta első ízben vett részt újra a források alapján is adatolhatóan egy germán nép a hunok hadjáratában.

Döntő változás állt be 445 körül, ugyanis Attila megölette bátyját, Bledát, és így a Hun Birodalom egyedüli ura lett.[66] Attila első önálló hadjáratát a Keletrómai Birodalom ellen vezette 447-ben. Az alkalmat a 447 januárjában bekövetkezett nagy földrengés szolgáltatta, melynek során számos balkáni várost ért óriási kár. Magának Konstantinápolynak a falai is leomlottak.[67] A helyzet a korábbiakhoz képest megváltozott, mert a keletrómai haderő ennél a kivételes alkalomnál otthon állomásozott. A perzsák sem jelenthettek problémát a keleti birodalomfélnek, mert 441-ben egy igen hosszú békét kötöttek velük, mely egészen 502-ig maradt érvényben.[68]

A hadjáratban résztvevő népekről Jordanes a *Romaná*ban közöl adatokat: A gót szerző szerint Attilát a hadjáratra elkísérte Ardarich, a gepidák királya, Valamer, az osztrogótok ura és számos más törzs.[69] Sajnos nincs egyéb információnk arról, hogy a hadjá-

---

[61] *Priskos*: Frag. 5. Blockley is megjegyzi a 8. jegyzetben, hogy feltehetően a forrás szerzője a rugiakra célozhatott. *Blockley* 1981. 380. o.

[62] A rugiak a keleti germán nyelvet beszélő népek közé tartoztak. Őshazájuk feltehetőleg valahol a mai Dél-Norvégiában volt. Már igen korai híradások megemlékeznek róluk: szerepelnek Ptolemaios és Tacitus munkáiban is, akik az Északi-tenger mellett lakó népek között említik őket. Valamikor a IV. századra keltezhetően kezdtek el dél felé elvándorolni korábbi hazájukból, ugyanis megjelennek a Római Birodalom határait zaklató népek között a forrásokban. Ludwig Schmidt szerint az V. század elejére már mindenképpen a Kárpát-medence peremén éltek. *Schmidt* 1941. 117–119. o.

[63] *Thompson* 2003. 195. o.

[64] *Schmidt* 1941. 119. o.

[65] Wirth munkájában nem említi meg sem Valips nevét, sem esetleges rugi származását, a hadjáratot minden indoklás nélkül a szkírekhez köti. *Wirth* 1999. 73. o.

[66] A testvére, Bleda elleni puccsban Attila Bóna István véleménye szerint felhasználta germán szövetségeseit is, a szkír Edikát, a testőrség parancsnokát és a hun *ordu*hoz legközelebb lévő gepidák erőit is, akiket Ardarich vezetett: *Bóna* 1993. 57. o. – A korszak kútfőiben azonban erre vonatkozó adat nem található, így ezek java része spekuláció. A Bleda megölését bemutató források: *Jordanes*: Getica, 181. o.; *Marcellinus Comes*, 445.; *Priskos:* Frag. 9.

[67] *Bóna* 1993. 75. o.; *Wolfram* 1991. 191. o.

[68] *Maenchen-Helfen* 1978. 81. o.

[69] *Jordanes:* Romana, 331. o.

ratra érkező segédnépek milyen szerepet töltöttek be a harcok folyamán. A gepidákon és az osztrogótokon kívül a *Romana* nem nevezi meg a hadjáraton résztvevő többi népet. Lehetséges, hogy a hunok elsősorban a dunai limeshez közelebb élők közül egészítették ki csapataikat, a Rajna vidék germán törzseit például nem mozgósították. Ez egyébként is nehezen lett volna kivitelezhető, mivel a váratlan események miatt gyorsan fel kellett állítani a támadó seregeket. A Rajna menti népekkel kapcsolatban felmerül az a probléma is, hogy mennyire terjedt rájuk ki és milyen jellegű volt a hun fennhatóság, és mennyire érintette őket a katonai kontingensek küldésének kötelezettsége. A fő terület, ahonnan az alávetett népek érkezhettek a Kárpát-medence és közvetlen térsége lehetett, a hun ordu térsége.

Bóna István Attila balkáni hadjáratával kapcsolatban úgy vélte, hogy a 440-es, 450-es években tömegesen alkalmazott, alapvetően gyalogos harcászatot képviselő germán népek miatt lassult le a hunok irányította hadsereg menettempója.[70] Bóna azonban több tényezővel nem számolt: a bizánci hadsereg a hadjárat alkalmával kivételesen otthon, a balkáni területeken állomásozott; a hadjárat során két nagy csatát is vívtak (a korábbi példákkal szemben);[71] a germánok között is lehettek nagyobb lovascsapatokat kiállítók (osztrogótok, szkírek); a sereglétszámok növekedése egyenes arányban vonja magával a nagyobb hadtáp és ellátás biztosításának igényét egy ilyen nagyméretű hadjárat alkalmával. Bóna a korábbi hun hadjáratok lovas gyorsaságának elméletét valószínűleg a szélvészgyorsasággal száguldó hun képzetének toposzára alapozta. Mára azonban bizonyosnak tűnik, hogy a döntőrészt lovasokból álló párezer fős hadseregek sem tudnak napi 50–60 km-es menettávokat megtenni.[72] Nagyobb, akár napi 50–70 km-es menettáv teljesítésére általában csak a kisebb, speciálisan felderítő, hírszerző, portyázó egységek képesek, akiknek legfontosabb feladata az irányító szervek gyors tájékoztatása.[73]

Attila következő támadását a korábbi szövetséges Nyugatrómai Birodalom ellen intézte 451-ben. A Galliát sújtó hadjárat valószínűleg a hunok és a nyugatrómai kormányzat között húzódó évtizedes problémák végkifejletének tekinthető.[74] Attila Galliába készülő seregéről a késő római irodalom kiemelkedő alakja, a kortárs Sidonius Apollinaris

---

[70] *Bóna* 1993. 75–77. o.

[71] Torma Béla kimutatásai alapján a fenyegetett, folyamatosan zaklatásnak kitett seregek menetteljesítménye igen alacsony, átlagosan napi 5–7 km-t tudnak megtenni. Erre a menetteljesítményre példaként Nagy Károly avarok ellen vezetett hadjáratát hozta fel. *Torma* 2006a. 139–140. o. Nagy Károly avar hadjáratának menetszámításairól összefoglalóan: *Szőke* 2006. 504. o.

[72] Torma Béla a 907-es pozsonyi csata kapcsán számolt a lovasnomád népek hadainak menetteljesítményével. Kimutatásai alapján a néhány ezer fős lovascsapatok is naponta 10–20 km-es átlag távolságok megtételére képesek egy hadjárat alkalmával. *Torma* 2006b. 165. o. E menettávnál a lovas seregek esetében számolhatunk nagyobb teljesítményekkel is véleményem szerint. A muhi csata előtt a magyarok hét nap alatt 160 km-ert tettek meg, azaz napi 20–25 kilométeres menetteljesítménnyel lehet számolni egy lovasseregnél. *Négyesi* 1997. 299. o. Szőke Béla Miklós szerint a VIII. század végi frank sereg átlagos menettávja 15–25 kilométer lehetett, de a hadjárat egyes szakaszában 35 kilométert is megtettek a frankok, javarészt már gyalogosan. *Szőke* 2006. 504. o.

[73] Hasonló jellegű nagy menettáv, 50 mérföld megtételére képes portyázó egységek váratlan rajtaütéseiről számol be szintén a honfoglaló magyarokkal kapcsolatban a *Fuldai Évkönyv* 900-as évhez tartozó bejegyzése is. Annales Fuldenses, 900. A tatárjárás során a mongol előőrsök, melyek Pestig hatoltak előre, a számítások szerint napi 70 kilométert tettek meg.

[74] *Thompson* 2003. 110–113. o. – A hadjárat megindításának egyik lényeges momentuma lehetett, hogy időközben császárváltásra került sor a keleti udvarban. II. Theodosius helyét Markianos császár foglalta el, aki szakított elődjének politikájával és megtagadta a hunoknak fizetendő évpénzek folyósítását. *Wolfram* 1991. 199. o.

is beszámolt. Szerinte a Gallia ellen támadó erőket a hunok mellett a rugiak, gepidák, gelonok, burgundok, szkírek, bellonotok, neuroiok, basztarnák, thüringek, burkterának és frankok alkották.[75] Sidonius népfelsorolásában találhatók olyan, az V. században már nem létező népek, mint a basztarnák, brukterának, gelonok és a neuroiok, ellenben a bellontok soha nem is léteztek, az antik irodalom kreálmányának tekinthetőek.[76] A gepidák, a szkírek, a rugiak feltehetően ott voltak a hunok mellett, hiszen már az ezt megelőző hadjáratokban is részt vettek nomád uraik oldalán. Érdekes módon a hunoknak legrégebben meghódoló osztrogótok kimaradtak ebből a felsorolásból. Azonban Jordanes a *Geticá*ban a Galliai hadjárat sorsdöntő csatájában, a mauriacumi csatában, több ízben is megemlíti az osztrogótokat.[77] Nem valószínű, hogy ne vettek volna részt a 451-es galliai hadjáratban, mely igen nagy zsákmány megszerzésének lehetőségével kecsegtetett.

A Galliába tartó népek között sorolja fel Sidonius a burgundokat, a thüringeket és a frankokat is, akik a források alapján korábban még nem vettek részt hun hadjáratban. A burgundokkal kapcsolatban tudjuk, hogy Oktar vereségét követen 437-ben a hunok Aëtius kérésére szétverték a wormsi Burgund Királyságot. Feltehetően a Gundakhar burgund király vezetése alatt álló csoportok Belgica provinciát támadták, így Aëtiusnak nagy tehermentesítést jelentett leverésük.[78] A túlélőket 443-ban Aëtius letelepítette Galliába, de feltehetően maradtak csoportjaik a Rajna keleti oldalán is, akik a hunok alattvalói lettek. Ezek a burgundok csatlakozhattak 451-ben a Galliába vonuló csapatokhoz. A thüringek akkor a mai Közép-Németország területén, a Harz-hegység és a Thüring erdő vidékén éltek. Feltételezni tudjuk, hogy a markomann háborúk utáni időkben kezdődött meg a visszamaradt hermundur és más nyugati germán csoportokból a későbbi thüringek ethnogenezise.[79] Először a IV. században tűntek fel thüring néven a forrásokban. A hunokkal való viszonyukra Sidonius Apollinaris adatán kívül írott forrás nem utal,[80] de régészeti nyoma van a hunokkal való szorosabb érintkezésnek.[81] A régészeti leletanyaggal kapcsolatban azonban kérdésként merül fel, hogy az mennyire tükrözi a hunokkal ápolt jó kapcsolatokat, és mennyire a korszak keleti típusú divatjának elterjedé-

---

[75] *Sidonius Apollinaris*, VII, 319–325.

[76] *Thompson* 2003. 114. o.

[77] *Jordanes:* Getica, 192–217. o. Jordanes mellett Damaskios is előkelő helyet biztosít Valamirnak Attila mellett, a hun uralkodó kísérőjeként (Οικειος) tartja számon. *Schäfer* 1997. 128–129. o.

[78] *Prosper*, 1322. o.; *Altheim* 1959. 193–194. o.; *Wirth* 1999. 47. o. Legutóbb Max Martin foglalta össze a burgundok és hunok közötti harcokról szóló ismereteket az írott források és a régészeti leletanyag együttes felhasználásával. Martin elsősorban egyes tárgytípusok (wiesbadeni-típusú fibulák) és a hun korszakban elterjedt koponyatorzítás alapján próbálja meg a burgund népesség három feltételezett szálláshelyét felvázolni az V. század első harmadában. *Martin* 2007. 315–317. o.

[79] *Schmidt* 1997. 285. o.; *Huck* 2007. 323. o.

[80] Schmidt úgy vélte, hogy a Paulus Diaconusnál megmaradt bulgárok és langobardok közötti harc valójában a langobardok hun alávetésének történetét adja elő. *Paulus Diaconus*, I, 16.; *Schmidt* 1941. 575. o. A langobard mitikus hagyományt őrző Paulus Diaconus bolgár története nem biztos, hogy valódi történeti hátteret takar. Legutóbb Walter Pohl vetette fel a langobardokkal kapcsolatban, hogy az I–II. századi és az V. század vége között eltelt időszakban gyakorlatilag a rájuk vonatkozó külső források terén óriási hiátus figyelhető meg. Úgy véli, hogy a II. század Elba vidéki és az V. századi Duna vidéki megjelenésük között új ethnogenetikai folyamatok játszódtak le. *Pohl* 2008. 5. o.

[81] Intenzív kapcsolatokra utalnak az egykori thüring szállásterületeken talált hun kori keleti típusú fegyverek (hosszú keresztvassal ellátott kardok, keskeny pengéjű hosszú saxok, „mágikus kardgyöngyök", háromélű nyílhegyek), lószerszámzat részei (pofarudas zablák, aranyozott nyeregkápa veretek), és elsősorban mongolid nők esetében jelentkező koponyatorzítás nagyarányú jelenléte. *Huck* 2007. 323–328. o.

sét. A thüringek részvételének lehetőségét erősíti azonban a tény, hogy a Gallia felé vezető felvonulási területbe a korabeli szállásterületük pontosan beleesett. A hunok feltehetően a folyók mentén haladva érhették el a leggyorsabban Galliát. A Duna mentén menetelve gyorsan a Rajnáig nyomulhattak, majd pedig azon átkelve már Gallia területére.[82]

A frankok az V. század húszas éveitől kezdve folyamatosan támadták a galliai tartományokat. 428-ban és 432-ben Aëtiusszal harcoltak, aki a Rajnán túlra szorította őket, ám 440 körül a frankok újra elözönlötték a Rajna vidéket.[83] Priskos tudósítása szerint, ami a 450-es év őszére vonatkozik, a frankok két pártra oszlottak. Az idős frank király halála után idősebb fia Attilától, míg a fiatalabb Aëtiustól kért támogatást, hogy a hatalmat megszerezze népe felett.[84] Jordanes Aëtius oldalán sorolja fel a frankokat, valamint említést tesz egy ripari nevű csoportról is. [85] Altheim szerint ebben az esetben a frankok két ágának, a ripuárinak és a szálinak a hatalmi rivalizálásáról lehetett szó. Véleménye szerint a száli frankok jelentős része Attilát támogatta, míg a kisebbik részük a ripuári frankokkal együtt Aëtius mellett foglalt állást.[86] A *Geticá*ban szereplő ripari alak azonban korántsem biztos, hogy frank törzsi csoportra utal. Ripuári csoportra történő utalás nincsen a VII. század első felénél korábbra datálhatóan, így használata Jordanes szövegében másra utalhat. A korszakban a frank törzsek egy csoportja még valószínűsíthetően a Rajna mellett élt, csak a VI. század elején egyesülnek a Merovingok vezetése alatt. A két frank csoportra a később született törvénykönyvek alapján előszeretettel használják a megkülönböztető száli és ripuári elnevezéseket, azonban ezek alkalmazása, mint ahogy arra Springer rámutatott, anakronisztikus.[87] A *Notitia dignitatum*ban található utalás a galliai csapatok leírásánál egy egységnévre, mely Gallia riparensis néven szerepel, melynek tagjai Embrunban, Marseillében, Calaronában és Viennében állomásoztak. Ewig és Springer véleménye szerint is a ripari alak ezekre az alakulatokra vonatkozik, melyeket Aëtius könnyedén mozgósított.[88]

Bóna István a Priskosnál megőrzött történet ismeretlen szereplőit próbálta meg a Gregorius Turonensisnél és a *Fredegar-krónikáb*an megmaradt korai frank hagyományok alapján rekonstruálni.[89] Szerinte az ismeretlen elhunyt uralkodó Merovechhel, a Meroving-dinasztia félig mitikus ősével lehetett azonos, idősebb fia pedig Childerichhel, aki a 460-as években Észak-Galliát meghódította.[90] Bóna elsősorban Childerich erős thüring kapcsolataira (közöttük élt nyolc évig, felesége is thüring volt) és a tournai Childerichnek tulajdonított sír gazdag keleti típusú leletanyagára építette elméletét.[91]

---

[82] A nomádok folyón való átkelésével kapcsolatban részletesen lásd: *Felföldi* 2004.

[83] *Maenchen-Helfen* 1978. 72. o.; *Ewig* 1993. 12–13. o.

[84] *Priskos*: Frag. 20

[85] *Jordanes*: Getica, 191. A frank törzsek másik ága a korszakban a Rajna mellett élt, csak a VI. század elején egyesülnek a Merovingok vezetése alatt. *Ewig* 1993. 15–16. o.

[86] *Altheim* 1959. 320. o.

[87] *Springer* 1998.

[88] *Ewig* 1978. 119. o.; *Springer* 1998. 220. o.

[89] *Gregorius Turonensis* II, 7.; *Fredegar* II, 53.

[90] *Zöllner* 1970. 37–40. o.; *Wood* 1995. 38–41. o.

[91] *Bóna* 1993. 113–117. o. – Childerich valamikor 481–482 táján halhatott meg. Sírját, melyet nevével ellátott pecsétgyűrűje alapján azonosítottak, 1653-ban találták meg. Az utólagos modern környezet-rekonstrukciók arra engednek következtetni, hogy egy 20–40 m átmérőjű halomsírba temették el a frank uralkodót, egy sírkamrába. E temetkezési típus korábban ismeretlen volt a germán népek körében, csak az V. századtól terjedt el

Priskos és Sidonius Apollinaris adata alapján, melyet kiegészít a tournai sír leletanyagából levonható következtetésekkel, Bóna biztos benne, hogy a hunok oldalán is harcoltak frankok, sőt a rajnai frankok egy jelentős része, és feltehetően a száli frankok, Childerik vezetésével támogatták Attilát nagy galliai hadjárata során. A frankok jelenléte a hunok oldalán, a hadjárat idején biztos, ám a források alapján nem lehet eldönteni, hogy Childerich valóban Attila szövetségese volt-e. Sidonius Apollinaris frank adatánál nem eldönthető, hogy a galliai, vagy pedig a Rajna mentén élő csoportokra célzott-e a galliai kortárs. Priskos tudósításából sem derül ki, hogy a frankok melyik törzsében robbant ki belviszály, és így valóban azonosítható lenne-e a forrásban szereplő idősebb fiú Childerikkel. A tournai sírban található leletanyag nem tükröz kifejezett hun hatásokat, sokkal inkább az V. század második felének egységes, hun kort követő germán katonai arisztokráciájához sorolhatóak a sírban található leletek.

Sidoniusén kívül még egy népfelsorolás maradt fenn Paulus Diaconusnál. Bár a forrás kissé kései, ám Sidoniussal ellentétben egyetlen olyan törzs sem szerepel benne, amelyik nem ebben a korban létezett. Feltételezhető, hogy a langobard szerző népjegyzékének összeállításakor nagyban támaszkodott Jordanes nedaoi csatájának népfelsorolására, valamint más V. századi művek adataira is. Paulus Diaconus a gepidákat Ardarich, az osztrogótokat Valamer vezetésével, s a markomannokat, kvádokat, szvéveket, herulokat, turkilingeket, és rugiakat említi.[92] A gepidák, az osztrogótok, a rugiak ugyanúgy megtalálhatók ebben a felsorolásban, a szkíreket pedig uralkodó dinasztiájuk, a turkiling dinasztiával jelezte a langobard szerző.[93]

A kora császárkor Duna menti markomann és a kvád törzsei az V. századra már szvéb néven szerepelnek az írott kútfőkben, érdekes módon a langobard szerző mégis megemlíti őket. A szvéb törzsek egy része még az V. század elején került hun uralom alá, a másik fele pedig 406-ban a Rajnát átlépve meg sem állt egészen Hispániáig.[94] A hunok uralma alatt élő nyugati germán törzsek, ezt az egy említést leszámítva, nem szerepelnek a feljegyzésekben. Jordanes csupán a Hun Birodalom felbomlását jelző nedaoi csatában említi meg a szvébeket.[95] Ezek alapján nem lehet eldönteni, hogy valóban részt vehettek-e a szvébek a galliai és más hun hadjáratokban, amelyek az V. század folyamán zajlottak.

---

nomád (hun, alán) hatásra a Duna vidéktől Skandináviáig. *Périn, Patrick – Kazanski, Michel*: Das Grab Childerichs I. In: Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert. Hrgs.: *Wieczorek, Alfed – Périn, Patrick – von Welck, Karin – Menghin, Wilfried*. Mainz, 1997. 173. o. A sírban ezen kívül lovas temetkezés nyomaira is ráleltek. A sír leletanyagában dominálnak az igen gazdag keleti típusú kőberakásos ékszerek, valamint a keleti kapcsolatokra utaló saxot is elhelyeztek a temetés alkalmával. Maga a síregyüttes leletanyaga nagyon sok szállal kötődik a korszak keletigermán arisztokráciájához. A leletanyag legjobb párhuzamai a Duna vidéki arisztokrácia körében lelhetőek fel (pl.: Apahida, Komárom-Szőny, Blucina). Feltehetően ezek az erős keleti impulzusok a thüringeken keresztül jutottak el. Uo. 179. o. A keleti kapcsolatok mellett azonban főként a mediterrán és bizánci elemek dominálnak a leletanyagban. A Childerich sírral kapcsolatban jó történeti, régészeti összefoglalást nyújt: *Lebecq* 2002.

[92] *Paulus Diaconus,* XIV, 2.

[93] A turkiling elnevezés elsősorban Odovacer kori forrásokban fordul elő. A dinasztia három tagja ismert név szerint is: Edika, aki Attila hadvezére volt; valamint az ő két fia Hunvulf és Odovacer. *Schmidt* 1941. 99. A bakodpusztai gazdag, V. század második felére keltezhető sírokban a dinasztia női tagjait feltételezi a régészeti kutatás. *Kiss* 1983. 101–112. o.

[94] A szvébek egyes csoportjai feltevések szerint az V. század legelején római területekre (Pannonia) húzódtak vissza, itt érhette őket a hunok támadása is. *Schäfer* 1997. 137. o. – A szvébek fölötti hun uralom emlékét őrzi az V. század második felében uralkodó Hunimund neve is. Ő feltehetően még a Hun Birodalom bukása előtti időkben születhetett.

[95] *Jordanes:* Getica, 261.

Hasonló probléma áll elő a herulokkal kapcsolatban is. [96] Jordanes adta alapján azt tudjuk, hogy a hun korszak előtt a Fekete-tenger környékén éltek, s a IV. század folyamán Ermanarich függése alatt álltak. Újabban Alvar Ellegård érvelt amellett, hogy a herulok sohasem éltek a Fekete-tenger környékén. Jordanes adata csak korábbi III. századi görög források heluroi népnevének téves herul értelmezéséből fakad. A skandináv kutató szerint a herulok a III–IV. század folyamán korábban római szolgálatban álló harcosok csoportjaiból alakultak ki a dunai limes mentén.[97] A hunok megjelenése után azonban érdekes módon egyetlen forrás sem emlékezik meg róluk.[98] Szintén csak Jordanes említi őket a nedaoi csatában résztvevő népek között.[99] Más forrás hiányában ennélfogva úgy vélem, hogy Paulus Diaconus herul adata nem kezelhető teljes biztonsággal.

Kútfőink alapján az tűnik valószínűnek, hogy a galliai hadjáratban a gepidák, az osztrogótok, a rugiak, a szkírek, a burgundok keleti fele, a thüringek és a rajnai frankok jelentősebb csoportjai vettek részt a hunok oldalán. A hunok a gepidákkal, osztrogótokkal, rugiakkal, szkírekkel a Duna mellett indulhattak el a folyó felső folyásirányát követve, majd pedig a mai Közép-Németország területét elérve csatlakozhattak hozzájuk thüring szövetségeseik, a Rajna mellé érve pedig a burgundok maradékai és a frankok gyarapították a hun haderő létszámát.[100]

A hadjárat folyamán végbement események közül egyedül a mindent eldöntő mauriacumi (a köztudatban catalaunumiként elterjedt) csata kapcsán említi meg kizárólagos forrásunk, Jordanes a hunok mellett harcoló germán segédnépeket.[101] A csata tényleges jelentőségéhez nem férhet kétségünk, hiszen arról még a fél évszázaddal később keletkezett *Lex Burgundionum* is történeti vízválasztóként emlékezik meg.[102] Érdekes momentum, hogy Jordanes *Geticá*jának leírásán kívül a többi nyugati krónika nem szól a hun haderő összetételéről, minden esetben csak a hunok és ellenfeleik, a rómaiak és a nyugati gótok szerepelnek a csata résztvevőiként.

A mauriacumi csata leírásánál Jordanes kizárólag az osztrogótokat és a gepidákat nevezi meg név szerint az Attilát erősítő törzsek közül. Hasonló megoldással találkoztunk

---

[96] A herulok a keleti germán népek csoportjába tartoztak, feltételezhető őshazájuk valahol a mai Dél-Svédország környékére lokalizálható. Már igen hamar, a 260-as évek táján megjelentek a Pontusz vidéken, ahonnan folyamatos rabló hadjáratokat indítottak római területek ellen. *Schmidt* 1941. 248–250. o.

[97] *Ellegård* 1987. 28–30. o.

[98] *Lakatos* 1978. 70–71. o.

[99] *Jordanes*: Getica, 261.

[100] *Wirth* 1999. 99. o. – Bernard S. Bachrach végzett számításokat a Galliába vonuló hun erők létszámáról. Véleménye szerint az osztrogótoknak körülbelül 20 000 a gepidáknak 10 000 körül lehetett a potenciálisan hadra fogható embereik száma. A hunokkal és a többi meg nem nevezett a hadjáratban résztvevő néppel együtt a Galliára támadó sereg összlétszáma Bachrach számítása szerint nagyjából 40–50 000 fő lehetett. *Bachrach* 1994. 64–67. o. – A számításokkal kapcsolatban felmerülő legnagyobb problémát az jelenti, hogy nem számol azzal, hogy ekkora sereg esetén mekkora ellátásra és utánpótlásra lenne szükség. Valószínűbb, hogy ennél a számnál jóval kevesebben vettek részt a hadjáratban. Csak 2000 lovas esetén, mint ahogyan arra már az 1066-os normandiai hadjárattal kapcsolatban rámutattak, legalább havi 300–300 tonna takarmányra volt szükség. Erre és az irreális középkori számadatokra vonatkozóan lásd: *Veszprémy* 2006. 519. o.

[101] *Jordanes:* Getica, 192–217. A galliai hadjárattal kapcsolatban Jordanes leírásán kívül elsősorban a galliai szentéletrajzok nyújtanak még némi támpontot, bár ezeknek némely adatát kellő forráskritikával kell kezelni. Az irodalmi hagyománnyal kapcsolatban lásd: *Barnish* 1992. 45–47. o.

[102] Lex Burgundionum, XVII, 1.

már a *Romana* 331. fejezetében is. Ennek oka feltehetően az lehetett, hogy Jordanes és a gót hagyomány is rokonnépnek ismerte a gepidákat, mint ahogyan a gót eredetmonda is beszámol róla.[103]

A küzdelem lefolyását tekintve számos momentum homályos, Jordanes feltehetően Cassiodorust másolva korábbi görög irodalmi tradíciókat emelt át művébe, amit a retorikai elemek és szentenciák is alátámasztanak.[104] A csata előtti éjszaka állítólag tizenötezer frank és gepida csapott össze egymással.[105] Az itt szereplő számokat azonban erős túlzásnak tekinthetjük, hiszen ez idő tájt egy germán gens lélekszáma nem nagyon haladhatta meg a 20 000–25 000 főt.[106] A gepidáknak ebben az esetben bizonytalan bármiféle elővéd vagy felderítő szerepet tulajdonítani, ugyanis a gót auktor által leírt esemény inkább a harc gigantikus voltát kívánja kiemelni. Jordanes szerint Attila a csata folyamán az osztrogótokat Valamer vezetésével, valamint a gepidákat Ardarich vezetésével az egyik szárnyra állította, szembe a nyugati gótokkal. A csatában a nyugati gót uralkodót, Theoderichet az egyik verzió szerint egy osztrogót harcos, Andag lövedékével (telo) ölte meg.[107] Ebben az esetben Jordanes egy „családi tradíciót" örökíthetett meg, mivel Jordanes Andag fiának, Gunthigisnek volt a jegyzője.[108] Jordanestől tudjuk, hogy Gunthigis és ősei is az Amal család mellékágából származnak. Jordanes leírásában így természetesnek hathat, hogy egy Amal családhoz tartozó személy öli meg a nyugati gót királyt. Az osztrogótok és a gepidák vezette szárnyat visszaszoríthatták, mivel a vizigótok rátámadtak az Attila vezette centrumra, ami a hunok visszavonulását vonta maga után.[109] A galliai hadjárat további szakaszából nincs több adatunk a germán népek részvételéről. A hun csapatok ugyanazon az útvonalon térhettek vissza szállásaikra, amelyiken jöttek. A visszavonulás közben a szövetséges thüringek és frankok védhették a főerők hátát a várható ellenséges támadásoktól.[110]

A soron következő 452-es itáliai hadjárattal kapcsolatban nincsenek adataink arról, hogy mely népek vettek részt benne. Prosoper munkájában csak annyit közöl például, hogy Attila a Galliában elszenvedett embervesztességeket pótolta.[111] Az itáliai hadjárat lehetett az utolsó olyan hadi esemény, melyen germán segédnépek részt vehettek a hunok oldalán a Hun Birodalom felbomlását megelőzően.[112]

---

[103] *Jordanes:* Getica, 94–95.; *Christiensen* 2002. 337–339. o.

[104] *Barnish* 1992. 39–41. o. Jordanes más csatáinak leírása is tükrözi, hogy szerzőnk nem minden esetben volt tisztában a harcok lefolyásával, az általa leírt harcok minden esetben egysíkúak; véres, test-test elleni küzdelmekről szólnak. Valószínűleg a gót auktor nem volt jártas a hadművészetben.

[105] *Jordanes:* Getica, 217.

[106] *Schäfer* 1997. 120. o.

[107] *Jordanes:* Getica, 209.

[108] *Jordanes:* Getica, 266.

[109] *Jordanes:* Getica, 210–213. o.

[110] *Wirth* 1999. 104. o.

[111] *Prosper*, 1367.

[112] *Jordanes:* Getica, 261. Attila halálát követően fiai között belháború robbant ki. A történeti kutatás jelentős része arra a következtetésre jutott, hogy a Nedao folyó menti csatában a hun uralom ellen felkelt Ardarich gepida király által vezetett népek és az utoljára összefogó hun trónörökösök ütköztek meg. A kutatásban elsőként Constantin Diculescu figyelt fel a jelenségre, hogy egyes szarmata, alán, gót csoportok a nedaoi csata után recepciót kértek római területekre, ami a győztes népekre nem jellemző. *Diculescu* 1922. 63. o. – A felmerülő kérdésekkel kapcsolatban Alföldi András vetette fel elsőként annak a lehetőségét, hogy Nedaónál egyes népek

A germánokat szinte kizárólagosan gyalogosként képzelték el az antik auktorok tudósításai alapján, valószínűleg ezért alakulhatott ki az a kép a szakirodalomban, hogy a germán törzsek harcosainak alkalmazásával nagymértékben lelassultak az V. század elején még gyors hun hadjáratok. Korábban Thompson hívta fel a figyelmet arra, hogy a germán törzsek körében a legkorábbi időtől kezdve (Caesar, Tacitus) történik utalás lovasokra.[113]

A hun fennhatóság alatt élő törzsek harcászatával kapcsolatban kevés forrás maradt ránk. Legtöbb adatunk az osztrogótokról áll rendelkezésünkre, ám ezeknek a döntő hányada is inkább a hun uralom megszűnte utáni időszakból származik. A már igen korán a steppevidékre kijutó gót törzsek harcászatára igen jelentős hatást gyakorolhattak az iráni nyelvet beszélő nomád szarmaták és alánok.[114] Ezektől a népektől nem a nehézlovas harcászat elemeit is elsajátíthatták a gótok. A IV. század végétől kezdve a keleti területeken élő gót törzsek az antik auktorok leírásaiban előszeretettel jelennek meg lovas harcosként. A IV. század végéről a hadrianopolisi csata leírásánál feltűnnek az osztrogót lovasok, akik váratlan megjelenésükkel eldöntik a harcok kimenetelét. Vegetius katonai kézikönyvében, amely a 430-as évekre datálható külön kiemeli az alánok és a hunok mellett a gót lovasság erejét: „Mert bár a gótok, alánok és hunok példájára a lovasság fegyverzete tökéletesedik…”[115] A hun kort követően a balkáni 478–479-es osztrogót harcok eseményeinél Malchus egyik fragmentumában olvasható, hogy egy-egy osztrogót harcos két-három lóval indult csatába.[116] Az osztrogótok körében még közel egy évszázaddal később, a VI. század derekán is javarészt a nehézlovasság alkotja a fő csapatnemet a hadseregen belül. Prokopios a gót háború eseményeinek leírásánál megkülönbözteti a karddal és lándzsával harcoló gót lovasokat a bizánciak lovasíjász nomád segédcsapataitól.[117] A görög auktor a Busta Gallorum-i csata kapcsán megjegyzi, hogy az osztrogótok döntő ereje még mindig nagyszámú nehézlovasukban rejlik.[118] A forrásadatok fényében a kizárólagosan gyalog harcoló germánokról alkotott sematikus kép a gótok esetében szertefoszlani látszik.

A többi hun uralom alatt élő törzsről nincsenek ilyen részletes információink. Az osztrogótokhoz hasonlóan a szkírek is a steppevidéken éltek, így nem zárható ki, hogy lovasnomád hatásra szkíreknél a IV. században szintén a steppei típusú nehézlovas harcmodor játszhatta a döntő szerepet. Az V. század elejének görög kútfőiben megjelenő szkírek talán éppen lovasaik révén vehettek részt a kisebb hun betörésekben.

---

a hunok oldalán harcoltak. *Alföldi* 1926. 121–123. o. – Az osztrogótok Nedaónál betöltött szerepével kapcsolatban Várady László, majd őt követően Walter Pohl volt az, aki úgy vélekedett, hogy a gótok részt vettek az ütközetben, de a hunok oldalán. *Várady* 1969. 324. o.; *Pohl* 1980. 258–259. o. – Várady véleményét az újabb kutatás is elfogadottnak tekinti. *Wolfram* 1990. 260. o. – A Hun Birodalom felbomlásának körülményeiről és a Nedao mellett vívott csatáról legutóbb Schäfer Tibor írt teljesen új megközelítésben. Nézete szerint az Attila halálát követő, egészen a csatáig tartó időszakban az Attila-fiak nem békültek ki egymással, sőt Nedaónál az őket támogató csoportok álltak egymással szemben. *Schäfer* 2001. 30. o.

[113] *Thompson* 1958. 5. o.

[114] *Wolfram* 1990. 302–303. o.; *Schäfer* 2004. 20. o.

[115] „… nam licet exemplo Gothorum et Alanorum Hunnorumque equitum arma profecerint…”. *Vegetius* I. 20. A mű 430-as évekre történő datálásáról részletesebben lásd: *Várady* 1961. 276. o.

[116] *Malchus:* Frg. 18, 2.

[117] *Prokopios:* De Bello Gotico, I, 27, 27–29.

[118] *Prokopios:* De Bello Gotico, IV. 29–32.

A többi germán gensről még kevesebb adat áll rendelkezésünkre. A rugiakról és a gepidákról Jordanes nedaoi csataleírását leszámítva nincsenek megbízható adataink, a hun kort követően sem írnak harcmodorukról és taktikájukról részletesebben az auktorok.

Az írott kútfőkben nem találhatóak utalások arra nézve, hogy a közös hadjáratokon résztvevő germán és hun erők együttműködése révén érte-e valamilyen nomád behatás a fegyverzet és a haditechnika terén a germán törzseket. Ezzel szemben a régészeti anyagban fellelhető némi hatás. A korszak során egységesedő európai barbaricum anyagi kultúrájában azonban az egyes etnikai csoportok régészeti leletanyagát szinte lehetetlen elválasztani, ami nagyban nehezíti a további vizsgálatokat.

A hun korszak jellegzetes támadófegyvere, a kétélű 1 méteres pengehosszúságú, keskeny, keresztvassal felszerelt keleti típusú kard csak igen korlátozott mértékben fordul elő germán területeken (Dijon, Merxleben, Köln–St. Severin). Jelenlétük a IV. század vége és az V. század közepe közötti időszaka datálható, inkább az elit közötti érintkezés kifejezéseként értékelhető.[119] Keleti típusú keresztvassal felszerelt, hosszú kétélű kardok mellett a hun korban és azt követően jelennek meg a germán népek körében az egyélű, keskeny pengéjű 40–50 cm hosszú saxok, melyek feltűnését a régészeti kutatás a hunokhoz köti.[120] Ez a támadófegyver fellelhető a hun kort követő gazdag germán vezetőréteg temetkezéseiből a spathák mellett másodlagos vágófegyverként kerül elő. A hun kor utáni időszakban a nyugati területeken a Kárpát-medencével szemben kevesebb példány fordul elő.[121] A keskeny pengéjű hosszú saxok az V. századot követően két területen terjednek el nagyobb számban: a dél-német alamann temetőkben és a Kárpát-medence keleti felében. A hun kori példányok általában 30–40 cm közötti mérettartományban mozognak, valamint 2,5–3 cm szélesek. Ezzel szemben az V. század második felétől fellelhető példányok esetében megfigyelhető, hogy folyamatosan megnyúlnak, és idővel a Kárpát-medencei darabok elérik az 50–60 cm közötti hosszértékeket is.[122]

A hunok fő fegyvere, a reflexíj csak egy-két esetben ismert germánokhoz köthető temetkezésekben. Joachim Werner szerint ennek egyik legfőbb oka, hogy a meghódított germán népek nem utánozhatták hun uraik íjait.[123] Mégis, a hun korban és közvetlenül a hun kort követő évtizedekből – a tiltás ellenére – germán temetkezésekből is ismertek hun-típusú íjmerevítő csontok (Blučina, Esslingen-Rüdern, Wien-Simmering IX).[124] Azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy ezek a fegyverek csupán a hunokkal együtt harcoló germán vezetőréteg sírjaiból kerültek elő, s inkább státusszimbólumnak

---

[119] *Anke* 1998. 82–83. o. A hun kort követően ismert több ékkőberakással díszített spatha is a gazdag nyugati temetkezések anyagában. Ezeknek a példányoknak az előképei feltehetően pontusi műhelyek termékei lehettek, melyek még a hun kor alatt jutottak el ezekre a területre. Uo. 89–92. o.

[120] A német nyelvű szakirodalomban a hun kor végén és az V. század második felében elterjedő egyélű vágófegyvert általában keskeny pengéjű langsaxnak (schmale Langsax) szokták nevezni. *Anke* 1998.; *Quast* 1999. Ezzel a tendenciával szemben legutóbb Jo Wernard ezekre a fegyverekre hosszabb keskeny pengéjű saxok (Langer Schmalsax) terminust alkalmazta, ezzel is megkülönböztetve ezeket a példányokat a VII–VIII. század langsaxaitól. *Wernard* 1998. 772–773. o.

[121] *Werner* 1956. 44. o.

[122] *Čižmář – Tejral* 2005. 110–114. o.; *Anke* 1998. 96–99. o. – Az V–VI. századi gepida és alamann területeken elterjedt példányok eredetével kapcsolatban legutóbb Dieter Qaust vetette fel, hogy ezek származhatnak akár a bizánci fegyverműhelyekből is. *Quast* 1999. 118–123. o.

[123] *Werner* 1956. 48. o.

[124] *Anke* 1998. 60. o.; *Bóna* 1993. 163. o.

tekinthetők, mint harcban is használt fegyvernek.[125] Forrásadatok hiányában nehéz állást foglalni arról, hogy a hun kori germán elit mennyire sajátította el a lovasíjász harcmodort. Kétségesnek tűnik, hogy a germán vezetőréteg sírjaiba került távolsági fegyvert harcban is alkalmazták. Az igazi státuszszimbólumnak számító aranyíj az írott kútfők adatai alapján germánok lakta területről hiányzik.[126] Szintén hun hatásra terjedhettek el a germánok körében a háromélű nyílhegyek is. Míg a nyugati germánoknál ezek a nyílhegyek ritkák a hun kort követő időszakban, addig a Kárpát-medencei gepidák körében érdekes módon az ilyen típusú nyílhegyek vannak jelen a legnagyobb számban.[127] A háromélű nyílhegyek előfordulásának magas számában valószínűleg meghatározó lehet ebben az esetben, hogy a korábbi hun szállásterület magjáról van szó, így a korábbi praktikus fegyver készítésének hagyománya tovább élhetett a helyi fegyver és vasművesek révén.

Mint látható a hun uralom a germán törzsek belső struktúrájához hasonlóan azok harci szokásait sem kívánta alapjaiban módosítani. A hun harcosok által használt jellegzetes fegyverek csak kis számban mutathatóak ki a germánok lakta területek régészeti leletanyagában. Pontos forrásadatok hiányában nem tudjuk felmérni, hogy a germán csoportok nagyobb arányú alkalmazása mennyire befolyásolta a hunok harcmodorát. A hadjáratok tényén kívül éppen az V. századból nincsenek adataink, Jordanes beszámolóját leszámítva, a Hun Birodalom seregei által vívott nyíltmezei csatákról. A IV. és V. század között a hun hadjáratok típusaiban alapvető különbségek figyelhetőek meg. Míg a IV. században a kisebb operatív betörések a dominánsak, addig az V. századot a nagyszabású, hosszú utánpótlási vonalakat igénylő felvonulások határozzák meg. Ezek révén kétséges amellett állást foglalni, hogy a hun kor végére a hunok taktikája is átalakult volna.

Összegzés

Az írott források adatai alapján már a legkorábbi hun hadjáratokban is vettek részt germán népek. Az első részvétel az osztrogótokhoz köthető, akik saját népükhöz tartozó riválisaikkal szemben támogatták a hunokat. A IV. század vége és az V. század első évtizede között eltelt időszakban az osztrogótok mellett a szkírek kétszer jelennek meg (381, 409) a forrásokban. Jordanes kissé kétes adatai szerint az osztrogótok a szvébek, a vandálok, és a gepidák hódoltatásában, míg a szkírek a görög auktoradatok alapján két esetben is a Keletrómai Birodalom ellen vezetett nagyobb katonai akciókban harcoltak a hunok oldalán. Az V. század első feléig a hunok feltehetően a germán népek közül az osztrogótokat, a szkíreket és a herulokat vonták uralmuk alá. A herulokat leszámítva – akikről egészen a nedaoi csatáig nincs adatunk – úgy tűnik, hogy a nomád gyakorlatnak megfelelően valamennyi alávetett nép támogatta urait annak hadi vállalkozásai során.

A 410-es évektől a 440-es évekig a hunok más irányba vezetett hadjáratairól csak igen szórványos értesüléseink vannak. Mindössze egy a balkáni provinciák elleni támadásról tudunk, valamint a Nyugatrómai Birodalomnak nyújtott katonai segítségekről. Feltehetően

---

[125] *Anke* 2007. 225. o.; *Christlein* 1960. 262–263. o.; *Riesch* 2002. 30. o.

[126] Az íjak és az arany íjak mind a kínai császári reprezentációban, mind pedig a későbbi korszakok nomád (oguz, ujgúr) uralmi szimbolikájában is megtalálhatóak. Valószínűleg az aranyíj a győzhetetlen napot szimbolizálhata, valamint az ég feletti uralmat. A mongol népmesékben a hősök gyakran aranyíjjal és ezüst nyílvesszővel győzik le a démonokat. *Göckenjan* 2005. 67–69. o.

[127] *Werner* 1956. 49. o.; *Christlein* 1979. 73. o.; *Anke* 1998. 68–69. o.

ebben a periódusban került sor a frissen meghódított alávetett népek (szvévek, rugiak, gepidák, szarmaták, alánok) teljes konszolidálására, valamint a Rajna mentén élő germán népek hódoltatására is. Ennek eredményei az V. század negyvenes, ötvenes éveiben vezetett nagyobb katonai vállalkozások során már jelentkeztek is, mivel ott találjuk az osztrogótok és a szkírek mellett a század folyamán már alávetett germán népek jelentős részét is. Forrásokból adatolhatóan az osztrogótok, a szkírek, a rugiak voltak ekkor a hunok katonai segédnépei. Egyedinek bizonyul a Galliába vezetett nagyobb hadjárat, ahol a hunok a segéderők között tudhatták még a Rajna vidéken élő népek egy részét is. A Rajna vidéki törzsek részvételét talán nem is annyira a politikai függőség, hanem sokkal inkább a gazdag gall vidéken szerezhető zsákmány ösztönözte. A hadjárat során a thüringek, a frankok és a keleti burgundok csatlakoztak a Galliába tartó hun csapatokhoz. Ezek a népek a hunok felvonulási területe mentén éltek, így alkalmazásuk kézenfekvőnek tekinthető. Azonban le kell szögezni, hogy mindenképpen egyedi esetről van szó, hiszen sem a frankok, sem a burgundok, sem a thüringek nem szerepeltek korábban.

A források tanulsága alapján megfigyelhető, hogy általában a hun ordu közelében élő germán gensek vettek részt a hadjáratokon. Természetesen nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az egyes népek említése a feljegyzésekben eléggé rendszertelen, a valóság sokkal színesebb lehetett. Ezeknek a genseknek (osztrogótok, gepidák, szkírek) a vezetői a Hun Birodalom arisztokráciájának és az udvarnak is tagjai voltak. Törzseik és nemzetségeik számára elsődleges fontossággal bírt a nagy bevételt jelentő hadjáratokon való részvétel, mely presztízsüket is növelte népük szemében.

Az írott kútfők alapján sajnos nem alkothatunk teljes képet arról, hogy az egyes germán törzsek milyen feladatokat töltöttek be a hadjáratok alkalmával. A germán gensek jelentős része alapvetően gyalogos, míg a korábban keleti steppe vidékre került népek (osztrogótok) körében feltehetően a lovas harcmodor lehetett a meghatározó. Nem maradt az utókorra olyan forrás, mely részletesebb és koherensebb képet mutatna a lezajlott hadjáratokról és csatákról. A leírások gyakorta nagyon sematikusak, közhelyszerűek. A közös vállalkozásoknak a korszak régészeti anyagában is fellelhetőek nyomai: egyes keleti fegyvertípusok, fegyverdíszek ebben az időszakban jelennek meg a germánok körében.

Végezetül hangsúlyozom, hogy a korábbi vélekedésekkel szemben az alávetett germán népek a hunok majdnem mindegyik jelentősebb hadjáratán jelen voltak (376, 381, 405/407, 409, 442, 447, 451). Olyan esetekben nem történik csak utalás rájuk, amikor a hunok, a Nyugatrómai Birodalomnak nyújtanak valamilyen katonai segítséget (például Radagaisus ellen, Aëtiusnak, Litoriusnak a nyugati gótok ellen). Azonban a nagyobb, a Hun Birodalom önálló érdekeit szolgáló felvonulások alkalmával mindig ott találhatók nomád uraik mellett a harcok során, egészen a 370-es évektől a birodalom bukásáig. Mindezeknél fogva szükségesnek tartom a szakirodalomban uralkodó vélemény meghaladását, ugyanis a kútfők tanúságát tekintve a germán szövetséges erők tömegesen alkalmazását nem korlátozhatjuk le időben csak Attila korára. A Hun Birodalom fokozatos terjeszkedése során egyre több germán népet hódoltatott meg, akik a birodalom rendszerébe beépülve évtizedeken keresztül nyomon követhetően, ráadásul az idő előrehaladtával egyre nagyobb számban támogatták a hunokat támadó háborúik alkalmával. A főuralmat gyakorló hunok harci kultúrája pedig bizonyára nem múlt el nyomtalanul a sokáig velük együtt hadba vonuló germán genseknél, legalább a passzív megismerés biztosra vehető, hiszen enélkül nem tudták volna összehangolni eredményesen a hadműveleti feladatokat.

RÖVIDÍTÉSEK

Források

Ammianus Marcellinus	*Ammianus Marcellinus:* Róma Története. Ford. *Szepesy Gyula*. Jegyz. és utószó: *Adamik Tamás*. Budapest, 1993.
Annales Fuldenses	Annales Fuldenses. In: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Tom. I. Ed. *Gombos, F. Albin*. Budapest, 2005.[2] (Az 1937-es kiadás reprintje.)
Bayan Čor	*Berta Árpád:* Szavaimat jól halljátok… A türk és ujgur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged, 2004.
Cassiodorus	*Magni Aurelii Cassiodori Senatoris* Variarum Libri Duodecim. Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi. Tom. 12. Ed.: *Mommsen, Theodor*. Berlin, 1898.
Gregorius Turonensis	*Gregorius Turonensis:* Historia Francorum Gregorii episcopi Turonensis Historiarum libri decem. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Merovingicarum. Tom. 1/1. Ed.: *Krusch, Bruno – Levison, Wilhelm*. Hannover, 1937/1951.
Fredegar	Chronicarum quae dicitur *Fredegarii Scholastici* libri IV. In: Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Merovingicarum. Tom. 2. Ed.: *Krusch, Bruno*. Hannover, 1888. 1–193. o.
Jordanes: Getica	*Jordanes*: Getica. (De summa temporum vel origine actibusquegentis Gothorum.) In: Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Tom. 5. Ed.: *Mommsen, Theodor*. 1882. 53–138. o.
Jordanes: Romana	*Jordanes:* Romana. (De summa temporum vel origine actibusquegentis Romanorum.) In: Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Tom. 5. Ed.: *Mommsen, Theo-dor*. Berlin, 1882. 1–52. o.
Malchus: Frg.	*Malchus:* Fragmenta. In: *Blockley, R. C.:* The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Liverpool, 1981.
Marcellinus Comes	*Marcellini V. C. Comitis* Chronicon. In: Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Tom. 11. Ed.: *Mommsen, Theodor*. Berlin, 1894. 37–108. o.
MTT	A Mongolok Titkos Története. Ford.: *Ligeti Lajos*. Budapest, 2004.[2]
Lex Burgundionum	Lex Burgundionum. In: Monumenta Germaniae Historica. Leges Tom. 3. Ed.: *De Salis, L. R.* Hannover, 1892. 497–630. o.
Plano Carpini	Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini, és Rubruk útijelentései. Közre adja: *Györffy György és Ruitz Izabella*. Budapest, 1965.
Priskos: Frg.	*Priscus*: Fragmenta. In: *Blockley, R. C.*: The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Liverpool, 1981.

Prokopios: De bello Gotico — *Prokopios*: Gotenkriege. Griechisch-Deutsch Übers.: *Veh, Otto*. München, 1978.

Prosper — *Prosper Tiro*: Epitoma Chronicon. In: Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi Tomus 9. Ed.: *Mommsen, Theodor*. Berlin, 1892. 341–499. o.

Paulus Diaconus — *Paulus Diaconus*: Historia Romana. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Tom. 49. Ed.: *Droysen, H.* Berlin, 1879.

Sidonius Apollinaris — *Sidonius Gaius Sollius Apollinaris*: Epistulae et carmina. Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi Tomus 8. Ed.: *Leutjohann, Christian*. Berlin, 1887.

Szádeczky-Kardoss 1998. — *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, 1998.

Sókratés — *Szókratész* egyháztörténete. Ókeresztény írók IX. Szerk.: *Vanyó László*, ford.: *Baán István*. Budapest, 1984.

Sózomenos — *Sozomenos*: Kirchengesichte. Hrsg. von.: *Bidez, Joseph – Hansen, Günther Christian*. Berlin, 1960.

Vegetius — *Flavius Vegetius Ranatus*: A hadtudomány foglalata. In: A hadművészet ókori klasszikusai. Szerk.: *Hahn István*. Budapest, 1963. 751–867. o.

Zósimos — *Zosimos*: Neue Geschichte. Übers. und eing. von *Veh, Otto*, durchgesehen und erläutert von *Rebenich, Stefan*. Stuttgart, 1990.

Irodalom

Alföldi 1926. — *Alföldi András*: A osztrogótok betelepülése Pannoniába. In: Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Születésének ötvenedik évfordulójára. Budapest, 1926. 121–126. o.

Altheim 1959. — *Altheim, Franz*: Gesichte der Hunnen. Berlin, 1959.

Bálint 2006. — *Bálint Csanád*: Az ethnosz a koraközépkorban. (A kutatás lehetőségei és problémái). *Századok*, 140. (2006.) 2. sz. 277–347. o.

Anke 1998. — *Anke, Bodo*: Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts. Weissbach, 1998.

Anke 2007. — *Anke, Bodo*: Der reiternomadische Steppenkrieger. In: Attila und die Hunnen. Hrsg. von: Historischen Museum der Pfalz Speyer. Speyer, 2007. 219–225. o.

Barfield 1992. — *Barfield, J. Thomas*: The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China. Cambridge, Oxford, 1992.

Bachrach 1992. — *Bachrach, S. Bernard*: Old Kaspars: Attila's Invasion of Gaul in the literary Sources. In: Fifth-century Gaul: A Crisis of Identity? Ed.: *Drinkwater, John – Elton, Hugh*. Cambridge, 1992. 38–48. o.

Bachrach 1994. *Bachrach, S. Bernard*: The Hun Army at the Battle of Chalons (451): An Essay in Military Demography. In: Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung. Hrsg. von: *Brunner, Karl – Berta, Brigitte*. Wien–München, 1994. 59–67. o.

Biborski – Kaczanowski 2001. *Biborski, Marcin – Kaczanowski, Piotr*: Zur Differenzierung der spätkaiserzeitlichen und frühvölkerwanerungszeitlichen Bewaffung im Barbaricum. International Connections of the Barbarians of the Carpatian Basin int he 1st–5th centuries A. D. Ed.: *Istvanovits, Eszter – Kulcsár, Valéria*. Aszód, 2001. 235–248. o.

Blockley 1981. *Blockley, R. C.*: The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Liverpool, 1981.

Bóna 1984. *Bóna István*: A népvándorláskor és kora középkor története. In: Magyarország története I/1. Főszerk.: *Székely György*, szerk.: *Bartha Antal*. Budapest, 1984.

Bóna 1993. *Bóna István*: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.

Brather 2004. *Brather, Sebastian*: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen, Alternativen. Berlin–New York, 2004.

Bullough 1963. *Bullough, L. Vern*: The Roman Empire vs. Persia, 363–502: A Study of Successful Deterrence. *The Journal of Conflict Resolution*, 7. (1963.) 1. sz. 55–68. o.

Byzantinoturcica II. *Moravcsik, Gyula*: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in der byzantinischen Quellen. Berlin, 1983.[3]

Christensen 2002. *Christensen, Arne Søby*: Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth. Copenhagen, 2002.

Christlein 1960. *Christlein, Rainer*: Waffen aus dem völkerwanderungszeitlichen Grabfund von Esslingen–Rüdern. *Germania*, 50. (1972.) 259–263. o.

Czeglédy 1969. *Czeglédy Károly*: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8.) Budapest, 1969.

Čižmář – Tejral 2005. *Čižmář, Zdeněk – Tejral, Jaroslav*: Kriegergräber aus dem 5. Jh. n. Chr. in Prostejov – Drozavice. In: Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum. Hrsg. von: *Tejral, Jaroslav*. (Spisy Archeologického Ústavu av Čr Brno.) Brno, 2005. 99–124. o.

Diculescu 1922. *Diculescu, Constantin*: Die Gepiden. Bukarest, 1922.

Ellegård 1987. *Ellegård, Alvar*: Who were the Eruli? *Scandia*, 53 (1987.) 5–34. o.

Ewig 1978. *Ewig, Eugen*: Die Franken am Rhein. In: Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter. Hrsg. von: *Beumann, Helmut – Schöder, Werner*. Sigmaringen, 1978. 109–126. o.

Ewig 1993. *Ewig, Eugen*: Die Merowinger und das Frankreich. Stuttgart, 1993.[2]

Felföldi 2004. *Felföldi Szabolcs*: A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk.: *Balogh László – Keller László*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Budapest, 2004. 75–91. o.

Giessauf 1995. *Giessauf, Johannes*: Die Mongolengesichte des Johannes von Piano Carpine. Einführung, Text, Übersetzung und Kommentar. Schriftenreihe des Instituts für Gesichte 6. Graz, 1995.

Giessauf 2006. *Giessauf, Johannes*: Barbaren–Monster–Gottesgeisseln: Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters. Graz, 2006.

Goffart 1988. *Goffart, Walter*: The Narrators of the Barbarian History (AD 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon. Princeton, 1988.

Göckenjan 1972. *Göckenjan, Hansgerd*: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972.

Göckenjan 2001. *Hansgerd Göckenjan*: Felderítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: *Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Budapest, 2001. 57–66. o.

Göckenjan 2005. *Göckenjan, Hansgerd*: Bogen, Pfeil und Köcher in der Herrschafts- und Rechtssimbolyk der eurasischen Steppenvölker. *Acta Orientalia Scientiarum Hungariae,* 58. (2005.) 1. sz. 59–76. o.

Gschwantler 1980. *Gschwantler, Otto*: Ermanarich, sein Selbstmord und die Hamdirsage zur Darstellung von Ermanarichs Ende in Getica 24, 129 f. In: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Hrsg. von: *Daim, Falko – Wolfram, Herwig*. Wien 1980. 184–204. o.

Heather 1989. *Heather, Peter*: Cassiodorus and the Rise of the Amals: Genealogy and the Goths under Hun Domination. *The Journal of Roman Studies,* 79. (1989.) 103–128. o.

Heather 1995. *Heather, Peter*: The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe. *English Historical Review,* CX. (1995.) 4–41. o.

Heather 1996. *Heather, Peter*: The Goths. The peoples of Europe. Oxford, 1996.

Huck 2004. *Huck, Thomas*: Thüringer und Hunnen. In: Attila und die Hunnen. Hrsg.: Historischen Museum der Pfalz Speyer. Speyer, 2007. 323–333. o.

Kiss 1983. *Kiss, Attila*: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 35. (1983.) 95–131. o.

Kiss 2004. *Kiss Magdolna*: Jordanes: Getica. A gótok eredete és tettei. Szerk.: *Kiss Magdolna*. Budapest, 2004.[3]

Kovács 2004. *Kovács Péter*: Hun kori sír Százhalombattán. *Communicationes Archaeologicae Hungariae,* 2004. 123–150. o.

Krautschick 1999. *Krautschick, Stefan*: Hunnensturm und Germanenflut. *Byzantinische Zeitschrift,* 1999, 10–67. o.

Kristó 1980. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.

Kristó 1996. *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged, 1996.

Lakatos 1978. *Lakatos, Pál*: Quellenbuch zur Gesichte der Heruler. *Acta Antiqua et Archaeologica,* 21. (1978.) Szeged, 1978.

Lebecq 2002. *Lebecq, Stephane*: The Two Face of King Childeric. History, Archaeology, Historiography. In: Integration und Herschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter. Hrsg. von: *Pohl, Walter – Diesenberger, Max.* (Forschungen zur Gesichte des Mittelalters. 3. Band.) Wien, 2002. 119–132. o.

Lindner 1981. *Lindner, Rudi Paul*: Nomadism, Horses and Huns. *Past and Present,* 92. (1981.) 1. sz. 3–19. o.

Macbain 1983. *Macbain, Bruce*: Odovacer the Hun? *Classical Philology,* 78. (1983.) 323–327. o.

Maenchen-Helfen 1978. *Maenchen-Helfen, J. Otto*: Die Welt der Hunnen. Wien–Köln–Graz, 1978.

Martin 2007. *Martin, Max*: Hunnen vs. Burgunden. Rache oder Schicksal? In: Attila und die Hunnen. Hrsg.: Historischen Museum der Pfalz Speyer. Speyer, 2007. 313–321. o.

Márton 1996. *Márton Alfréd*: Szakralitás és hatalom a türköknél. *Aetas,* 1996. 74–76. o.

Nagy 2007. *Nagy Katalin*: Segédnépek szerepe az avar hadseregben. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerk.: *Révész Éva – Halmágyi Miklós*. Szeged, 2007. 105–117. o.

Négyesi 1997. *Négyesi Lajos*: A Muhi csata, 1241. április 11. *Hadtörténeti Közlemények,* 110. (1997.) 296–310. o.

Négyesi 2000. *Négyesi Lajos*: Gondolatok a lovasság csapatnemeiről. (A könnyű- és nehézlovasság problematikája.) Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája. Szerk.: *Bende Lívia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba*. Szeged, 2000. 375–378. o.

Németh 1930. *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930.

Pohl 1980. *Pohl, Walter*: Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Hrsg. von: *Daim, Falko – Wolfram, Herwig*. Wien, 1980. 239–305. o.

Pohl 2000. *Walter Pohl*: Történelem. In: *Nagy Margit – Neumann Günther – Walter Pohl – B. Tóth Ágnes*: A gepidák. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica, VI. (2000.) 165–185. o.

Pohl 2008. *Pohl, Walter*: Migration und Ethnogenesen der Langobarden aus Sicht der Schriftquellen. In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Hrsg. von: *Bemmann, Jan–Schmauder, Michael*. Bonn, 2008. 1–12. o.

Quast 1999. *Quast, Dieter*: Auf der Suche nach fremden Männern – Die Herleitung schmalen Langsaxe vor dem Hintergrund der alamannisch-donauländischen Kontakte der zweiten halfte der 5. Jahrhunderts. In: Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Hrsg. von: *Fischer, Thomas – Precht, Gundolf – Tejral, Jaroslav*. Spisy Archeologického Ústavu av Čr Brno 14. Köln–Brno. 1999, 115–128. o.

Riesch 2002. *Riesch, Holger*: Pfeil und Bogen zur Merowingerzeit. Eine Quellenkunde und Rekonstruktion des Frühmittelalterlichen Bogen schiessen. Karfunkel, 2002.

Róna-Tas 1996. *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996.

Schäfer 1997. *Schäfer, Tibor*: Untersuchungen zur Gesellschalft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage. Bochum, 1997.

Schäfer 1998. *Schäfer Tibor*: A germán népek ethnogenezise. *Acta Historica,* 106. (1998.) 79–87. o.

Schäfer 2001a. *Schäfer Tibor*: A hun királyi intézmény és hatalom. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: *Márton Alfréd.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Budapest, 1997. 19–27. o.

Schäfer 2001b. *Schäfer Tibor*: A hun birodalom felbomlása. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: *Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Budapest, 2001. 25–35. o.

Schäfer 2004. *Schäfer Tibor*: Lovasnomád hatás a keleti germán népekre. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk.: *Balogh László – Keller László.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Budapest, 2004. 20–25. o.

Schäfer 2005. *Schäfer, Tibor*: Der Hunnenname als Politisches Program. *Acta Orientalia,* 58. (2005.) 1. sz. 89–100. o.

Schmidt 1941. *Schmidt, Ludwig*: Die Ostgermanen. München, 1941.[2]

Schmidt 1997. *Schmidt, Berthold*: Das Königreich der Thüringer und seine Eingliederung in Frankreich. In: Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert. Hrsg von.: *Wieczorek, Alfed – Périn, Patrick – von Welck, Karin – Menghin, Wilfried*. Mainz, 1997. 285–297. o.

Springer 1998. *Springer, Matthias*: Riparii – Ribuarier – Rheinfranken nebst einigen Bemerkungen zum Geographen von Ravenna. In: Die Franken und die Alemannen bis zur „Schlacht bei Zülpich" (496/97). Hrsg von: *Geuenich, Dieter*. Berlin–Wien–New York. 1998. 200–269. o.

Szőke Béla 2006. *Szőke Béla Miklós*: Nagy Károly hadjárata az avarok ellen 791-ben. Arrabona, 44. (2006.) 1. sz. 497–522. o.

Szűcs 1992. *Szűcs Jenő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása: két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Utószó: *Zimonyi István*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár.) Szeged, 1992.

Thompson 1958. *Thompson, E. A.*: Early Germanic Warfare. *Past and Present,* 14. 1958. 2–22. o.

Thompson 2003. *Thompson, E. A.*: A hunok. Ford.: *Felföldi Szabolcs*. Debrecen, 2003.

Váczy 1940. *Váczy Péter*: A hunok Európában. In: Attila és hunjai. Szerk.: *Németh Gyula*. Budapest, 1940. (Reprint: Budapest, 1986.) 61–142. o.

Torma 2006a. *Torma Béla*: A 907. évi pozsonyi csata – A magyarság első ismert honvédő háborújának döntő ütközete. *Felderítő Szemle,* 5. (2006.) 1. sz. 128–144. o.

Torma 2006b. — *Torma Béla*: A 907. évi pozsonyi csata – A magyarság első ismert honvédő háborújának döntő ütközete. *Felderítő Szemle,* 5. (2006.) 2. sz. 141–167. o.

Várady 1961. — *Várady László*: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. Budapest, 1961.

Várady 1969. — *Várady, László*: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Amsterdam, 1969.

Vásáry 1986. — *Vásáry István*: Az arany horda. Budapest, 1986.

Vásáry 2003. — *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 19.) Szeged, 2003[2].

Veszprémy 2006. — *Veszprémy László*: A középkori hadtörténetírás és forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények,* 119. (2006.) 2. sz. 517–523. o.

Wenskus 1961. — *Wenskus, Reinhard*: Stammesbildung und Verfassung. Köln, 1961.

Wernard 1998. — *Wernard, Jo von*: „ Hic scramasaxi loquntur". Typologisch-chronologische Studie zum einschneidigen Schwert der Merowingerzeit in Süddeutschland. *Germania,* 76. (1998.) 2. sz. 747–787. o.

Werner 1956. — *Werner, Joachim*: Beiträge zur Archaologie des Attila-Reiches. München, 1956.

Wirth 1999. — *Wirth, Gerhard*: Attila, Das Hunnenreich und Europa. Stuttgart, 1999.

Wolfram 1990. — *Wolfram, Herwig*: Die Goten. München, 1990.

Wolfram 1991. — *Wolfram, Herwig*: Das Reich und die Germanen: Zwischen Antike und Mittelalter. Berlin, 1991.

Wood 1995. — *Wood, Ian*: The Merovingian Kingdoms (450 – 751). London–New York, 1995.

Zimonyi 2005. — *Zimonyi István*: Muszlim források a honfoglaláskor előtti magyarokról. A Ǧayhānī-hagyomány magyar fejezete. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest, 2005.

Zöllner 1970. — *Zöllner, Erich*: Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. München, 1970.

Attila Kiss P.

GERMAN PEOPLES IN THE CAMPAIGNS OS THE HUNS

Summary

Written sources point out that even the earliest campaigns of the Huns had German participants. The Ostrogoths were the first ones, they backed the Huns against their rivals from their own people. Between the end of the 4th century and the first decade of the 5th century the Scirii show up twice (381, 409) in the sources besides Ostrogoths. During the 440s and 450s, the Germans also appear as auxiliary troops in addition to Ostrogoths and the Scirii in major Hunnish military undertakings. They were recruited from the German tribes living around the Hunnish center.

Unfortunately written sources do not give a clear picture about the tasks of the German tribes in the campaigns. The majority of the German troops gave footsoldiers while among the peoples previously dwelling in eastern steppe regions (Ostrogoths) equestrian warfare could probably have been dominant. No evidence has survived to posterity which would give a detailed and coherent picture of the campaigns and the battles, descriptions are often very sketchy and full of clichés. Traces of the joint undertakings can be found in the archaeological finds of the period, too: this is the time when some eastern weapon types and weapon ornaments appear among Germans.

Contrary to previous supposition, subdued German peoples were present in almost every major campaign of the Huns (376, 381, 405–407, 409, 442, 447, 451). They are not mentioned only in cases when Huns gave military support to the Western Roman Empire (for example to Aëtius against Radagaisus, to Litorius against the Western Goths). In every other greater movement, however, that served exclusively the interests of the Empire of the Huns, they were always there fighting at the side of their nomadic lords, as early as the 370s until the fall of the empire. Historical evidence say that massive use of German allies cannot be limited to Attila's reign only. In the course of the gradual expansion of the Empire of the Huns more and more German peoples got subdued. Integrating into the empire's organization, they supported the Huns in the conquests for decades in ever growing numbers.

Attila Kiss P.

PARTICIPATION DES PEUPLES GERMANIQUES AUX CAMPAGNES DES HUNS

Résumée

Selon les données des sources écrites, des peuples germaniques participèrent déjà dans les premières campagnes des Huns. La première participation est liée aux Ostrogoths qui soutenaient les Huns face à leurs rivaux issus du même peuple. Outre les Ostrogoths, les Skires apparaissent deux fois dans les sources de la période allant de la fin du 4e siècle à la première décennie du 5e siècle (381, 409). Outre les Ostrogoths et les Skires, les Germains furent déjà présents en tant que forces auxiliaires dans les entreprises militaires conduites par les Huns dans les années quarante et cinquante du 5e siècle. Ce sont les gens germains vivant près de l'ordou des Huns qui participaient aux campagnes.

Hélas, les sources écrites ne permettent pas d'avoir une vue globale sur le rôle des différentes tribus germaines dans les campagnes. La plupart des gens germains luttaient principalement à pied, tandis que les peuples originaires de la steppe orientale (Ostrogoths) devaient se battre surtout à cheval. Aucune source qui permettrait de connaître les campagnes et les batailles de manière plus détaillée et plus cohérente ne fut conservée pour la postérité. Les descriptions sont souvent très schématiques et générales. Les vestiges archéologiques de l'époque portent également les traces

des entreprises en commun: certains types et parures d'armes orientaux apparaissent chez les Germains durant cette période.

Contrairement à ce qu'on pensait auparavant, les peuples germaniques soumis furent présents dans presque toutes les campagnes importantes des Huns (376, 381, 405–407, 409, 442, 447, 451). C'est uniquement pour celles où les Huns apportaient une aide militaire à l'Empire d'Occident (par ex. contre Radagaise, à Aetius et à Litorius contre les Goths occidentaux) qu'ils ne sont pas mentionnés. Mais dans les grandes campagnes qui servaient les intérêts indépendants de l'Empire des Huns, ils furent toujours là pour se battre aux côtés de leurs seigneurs nomades et ce, depuis des années 370 jusqu'à la chute de l'empire. Vu les témoignages des sources, l'utilisation des forces alliées germaniques ne se limita pas à l'époque d'Attila. Au cours de son expansion progressive, l'Empire des Huns soumit de plus en plus de peuples germaniques qui s'intégrèrent dans l'organisation de l'empire et soutinrent les guerres offensives des Huns pendant des décennies et en nombre toujours croissant.

Attila Kiss P.

DIE TEILNAHME GERMANISCHER VÖLKER AN DEN HUNNENFELDZÜGEN

Resümee

Den Schriftquellen zufolge nahmen bereits an den frühesten Hunnenfeldzügen germanische Völker teil. Die erste Teilnahme kann mit den Ostgoten in Verbindung gebracht werden, die die Hunnen gegenüber den Rivalen unterstützten, die zu ihrem eigenen Volk gehörten. In der Zeit zwischen dem Ende des 4. Jahrhunderts und des ersten Jahrzehnts des 5. Jahrhunderts scheinen neben den Ostgoten die Skiren zweimal in den Quellen auf (381, 409). Während der größeren militärischen Unternehmungen der Hunnen in den vierziger und fünfziger Jahren des 5. Jahrhunderts erschienen neben den Ostgoten und Skiren bereits auch die Germanen als militärisches Hilfsvolk. An den Feldzügen nahmen die in der Nähe des hunnischen Hofes (ordu) lebenden germanischen Gentes statt.

Auf Grund der geschriebenen Quellen können wir uns leider kein vollständiges Bild davon machen, welche Aufgaben die einzelnen germanischen Stämme in den Feldzügen hatten. Den Großteil der germanischen Gentes machten grundsätzlich Fußvölker aus, während im Kreis der Völker, die früher in die östliche Steppengegend kamen (Ostgoten), wahrscheinlich die Kampftaktik zu Pferd bestimmend war. Der Nachwelt ist keine Quelle erhalten geblieben, die ein detaillierteres und kohärenteres Bild der damaligen Feldzüge und Schlachten zeichnen würde. Die Beschreibungen sind oftmals sehr schemenhaft und enthalten Gemeinplätze. Die Spuren der gemeinsamen Unternehmungen finden sich im Übrigen auch im archäologischen Material der Zeit: bestimmte östliche Waffentypen, Waffenschmuckgegenstände erscheinen zu dieser Zeit im Kreis der Germanen.

Entgegen den früheren Ansichten waren die unterworfenen germanischen Völker an beinahe jedem bedeutenderen Feldzug der Hunnen beteiligt (376, 381, 405–407, 409, 442, 447, 451). Es wird nur in denjenigen Fällen nicht auf sie Bezug genommen, in denen die Hunnen dem Weströmischen Reich irgendeine militärische Hilfe leisteten (zum Beispiel gegen Radagaisus, für Aëtius, Litorius gegen die Westgoten). Im Falle der größeren Aufmärsche, die den selbständigen Interessen des Hunnenreiches dienen sollten, waren jedoch die Germanen im Laufe der Kämpfe – von den 370er Jahren bis zum Untergang des Reiches – stets neben ihren nomadischen Herren aufzufinden. Auf Grund der Quellen können wir die massenhafte Anwendung der germanischen Verbündeten zeitlich nicht auf die Zeit Attilas begrenzen. Im Laufe der schrittweise erfolgenden Expansion des Hunnenreiches wurden immer mehr germanische Völker unterworfen, die – als Teil des Systems des Reiches – die Hunnen über Jahrzehnte hindurch nachweisbar und mit voranschreitender Zeit in immer größerer Zahl in ihren Kriegen unterstützten.

Аттила Киши П.

УЧАСТИЕ ГЕРМАНСКИХ НАРОДОВ В ВОЕННЫХ ПОХОДАХ ГУННОВ

Резюме

На основании данных письменных источников германские народы уже участвовали в самых ранних военных походах гуннов. Первыми участниками можно считать остроготов, которые поддерживали гуннов как принадлежащих к их племенам при столкновениях с другими народами. За период с конца IV и в первом десятилетии V столетия в исторических источниках рядом с остроготами дважды появляются скиры (381 г, 409 г.). Гунны выступают как военные помощники в более крупных военных кампаниях в сороковых, пятидесятых годах V столетия, наряду с германцами и остроготами. Германские генты, проживавшие поблизости гуннских орд также участвовавли в военных столкновениях.

К сожалению, на основании имеющизся письменных источников невозможно составить представления о том, какие задачи выполняли в ходе военных кампаний отдельные германские племена. Значительная часть германских племен в основном служила в пехоте, в то время, как среди народов, оказавшихся раньше в восточных степях, (остроготы), предположительно, решающим родом войск была конница, Мы не имеем такого источника, в котором было бы дано более детальное и однозначное описание проходивших сражений и военных походов. Сохранившиеся описания зачастую схематичны, содержат общие фразы. Следы совместных военных выступлений можно обнаружить и в археологическом материале той эпохи. отдельные восточные типы оружия, боевые украшения появились в кругу германцев именно в этот период. В противоположность ранее высказываемым мнениям подчиненные германские народы участвовали почти во всех более значительных военных походах (376, 381, 405–407, 409, 442, 447, 451). Ссылки на них отсутствуют лишь в тех случаях, когда гунны оказывают какую-нибудь военную поддержку Западно-Римской Империи (например, против Радагэза – Аэтиусу, Литориусу – против западных готов). Однако в более крупных военных сражениях служивших самостоятельным интересам Гуннской Империи, войска их всегда находились подле своих кочевых повелителей, начиная с 370-х годов вплоть до падения империи. Что касается исторической ценности источников, следует отметить, что их широкое применение нельзя ограничивать во времени лишь эпохой Аттилы. Империя Гуннов в ходе своего постепенного роста завоевывала все больше германских племен, которые, встраиваясь в систему империи в течение десятилетий, с течением времени все в более большом количестве поддерживали гуннов в их наступательных войнах.

KATONA-KISS ATILLA

A BOLGÁR KÁNSÁG ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE A IX. SZÁZADBAN

A korai magyar történelem régi vitás kérdése, hogy hová helyezhetők és meddig terjedtek a honfoglalás előtt itt élt népek lakóhelyei. Tanulmányunk a Bolgár Kánság térhódításának kérdését vizsgálja az egykori avar területeken a IX. században. A kutatás nehézségét az okozza, hogy bár írott kútfőink értesítései alapján arra következtethetünk, hogy a IX. században a dunai bolgár állam a Kárpát-medence déli területein fennhatóságot gyakorolt, közel sem világos, hogy ez a kontroll milyen mérvű, illetve jellegű volt és földrajzi értelemben meddig terjedt ki. Ennek az árnyalására régészeti és nyelvészeti érveket vonultattak fel, de a kombinációk előbb-utóbb, adataink elégtelensége miatt, egymást igazolták, s néha olyan következtetések levonására késztettek egyeseket, amelyek lehetetlenségében megegyezik a kutatás.[1] A tárgyalandó kérdéskörnek tehát történeti, régészeti és nyelvészeti oldala is van, ami érinti a bolgárság, talán a magyar krónikákkal is egyeztethető, Kárpát-medencei jelenlétének kérdését és milyenségét, e népesség anyagi kultúráját, tárgyi emlékeit mint jelenlétének megbízható mutatóját, valamint a helynévi anyagban megmaradt nyomait. A probléma tisztázása azért sem egyszerű, mert nem egyértelmű, hogy ebben a bolgár néprészben török nyelvű onogurokat kell-e látnunk avagy szlávokat, esetleg mindkettőt, vagy elszlávosodott onogur-bolgárokat. Ugyanis a történeti megközelítés nem igényli e kettő elválasztását; a kútfők értesítései a dunai bolgár állam expanzióját mutatják, ami teljesen független népi komponenseitől. Azonban a probléma régészeti és nyelvészeti pontosításai megkívánják a bolgárság szétválasztását onogur–bolgár és bolgár–szláv rétegre. Míg ugyanis a régészet a bolgár-törökség hagyatékában fedezte fel a dél-magyarországi bolgárság nyomait és ugyanabban keresi az északabbi alföldi területeken, addig a nyelvészet a déli-szláv, bolgár–szláv jellegű toponímiai anyagban kutatja a bolgárság meglétének bizonyítékait.[2]

Előzmények: a dunai bolgár állam létrejötte és Avaria bukása

A bolgárság a VIII–IX. század folyamán három különböző eredetű és nyelvű népcsoportból ötvöződött egységes néppé. A bolgár-törökség Asparuch vezetésével hozzávetőlegesen 670–680 között vándorolt a Don vidékéről az Al-Dunához,[3] s alkotta a későbbi

[1] Egy-egy szélsőséges példa a hazai és a nemzetközi kutatásból: Moór Elemér a bolgár-szlávnak tartott helynevek alapján az Alföld teljes egészét bolgár fennhatóság alattinak vélte, míg a román Comşa Bodrogszerdahelyről közölt két edényt, mint a Kárpát-medencei bolgár fennhatóság északi határát jelző bizonyítékot. *Moór* 1970. 362. o.; *Comşa* 1960. 407. o.

[2] A kombinációval kapcsolatban régészeti szempontból említendő, hogy a devnyai temetők jól példázzák a bolgár-török–szláv együttélést a VIII–IX. században, ami talán az onogur réteg nyelvvesztésének időpontjára is utalhat. Viszont a kereszténység térhódítása a bolgárság körében csak a X. században teljesedett ki és megnyugtatóan csak ekkortól feltételezhetjük a bolgár-törökség nyelvváltását.

[3] Vö. Nicephorus Patriarcha és Theophanes azonos (és az eseményekkel kortárs) forrásból merítő tudósítását. *Szádeczky-Kardoss* 1998. 218–219. o. *Nicephorus Patriarcha,* p. 33, 13–34, 19 (Glossar B I 131): „Ő (ti. Asparuch – K-K. A.) átkelvén a Dnyeper és a Dnyeszter folyón, a Duna környékén lakik; itt a megtelepedésre igen alkalmas helyet foglalt el, amelyet nyelvükön Onglosnak hívnak s amely nehezen megközelíthető és bevehetetlen az ellenség részéről.” *Theophanes* a. m. 6171 (p. 357, 8–358, 11) (Glossar B I 156): „...A testvérek

bolgár állam katonai vezetőrétegét. Ez a török nyelvű népesség a helyi szláv lakosságra telepedett rá, amely a VI. század folyamán, illetve a VII. század első felében, részben az avar inváziók sodrában került az al-dunai területekre. Ezt megelőzően a régióban trák eredetű, de a makedón hódítást követően erősen elgörögösödött etnikum adta a népesség alaprétegét, ugyanígy a Dunamellék északi területein a többé-kevésbé romanizálódott *moesus*oknak jutott ugyanez a szerep.[4] E népcsoportok összeolvadása már a VIII. században megkezdődött és a X. századra befejeződött. Egységessé vált a bolgár kultúra s vált általánossá a többség szláv nyelve.[5]

Nem világos, hogy Kuvrat halála után a fiai között kitört belső harcok vezettek-e a szétvándorláshoz, amely aztán a kazár beavatkozást kiváltotta, vagy a kazár támadás következtében bomlott fel Magna Bulgaria. Mindenesetre a kazár hódítást 660–670 közé datálja a kutatás. Asparuch népével átkelt a Dnyeperen, majd a Dnyeszteren és a Duna torkolatánál foglalt szállást. Bizánc megkísérelte megakadályozni, hogy a bolgárok átlépjék a Dunát, azonban az arab flotta sorozatos támadása a birodalmi főváros ellen elvonta figyelmét a Balkánról. 680-ban a császár személyesen vonult hadba Asparuch ellen, de kénytelen volt a következő évben békét kötni a bolgárokkal, akik kiterjesztették fennhatóságukat az Al-Duna és a Balkán-hegység által határolt területre. A terület kedvező stratégiai fekvését kihasználva a bolgárok meghódított szláv törzseket (az ún. Hét Nemzetséget[6] és a severiseket) telepítettek le országuk Bizánccal és Avariával érintkező határaikon.[7] A VII. század végén hont foglaló bolgárok új hatalmi helyzetet teremtettek a steppe nyugati nyúlványán és a Balkán peremén. A Bolgár Kánság Bizánc és Avaria közé ékelődve gyakorlatilag átvette a kaganátus szerepét Bizánc északi nomád-politikájában; Asparuch hódításait nemcsak békekötés szentesítette, hanem a bazileosz ezután az addig az avaroknak fizetett évpénzt a bolgár udvarba küldte el. Az Avar Kaganátus tehát a bolgárok honfoglalásával elvesztette az ellenőrzést az al-dunai területek felett, de különösebb katonai konfliktusba nem került az újonnan létrejött bolgár állammal. Az avar állam a VIII. századra „bezárkózott"; véget vetett hadjáratainak, eltűnt a déli és nyugati harcterekről is. A VIII. századra kiépítette és megerősítette határait, gyepűket alakított ki a frankokkal és Bizánccal határos területein, azaz az Enns és a Bécsi-erdő közötti határvidéken, valamint a zalai dombvidék területén és a Mura vidékén.[8]

---

harmadika, az Asparuch nevű átkelve a Dnyeperen és a Dnyeszteren, s az Ogloshoz jutva – ezek mind a Dunától északra fekvő folyók – köztük és a Duna között telepedett le. Minden részről biztonságosnak és nehezen megtámadhatónak vélte ugyanis ezt a helyet..." Ugyancsak említi Asparuch bolgárjainak Al-Duna menti letelepedését Pseudo-Moses Chorenensis földrajzi műve és József, kazár kagán levele. Vö.: *Szádeczky-Kardoss* 1998. 218., 324. o. A fentieken túl értesít még az eseményekről a bolgár fejedelmi lista Asparuchról (Isperich) szóló fejezete: „…És aztán a Duna innenső oldalára jött Isperich fejedelem, aki a mai napig uralkodik..." *Szádeczky-Kardoss* 1980. 57. o. Valamint Bíborbanszületett Konstantín *De thematibus* című munkájában: „A barbárok (értsd: a bolgárok) átkelése a Dunán Kónstantinos Pógónatos (668–687) uralmának a vége felé történt..." Uo. 71. o. A migráció előtti Magna Bulgaria történetéhez vö.: *Ziemann* 2007. 142–160. o.

[4] *Szádeczky-Kardoss* 1979. 3. o.; *Ziemann* 2007. 22. o.

[5] *Fodor* 1983. 20. Vö. *Ziemann* 2007. 167-179.

[6] Harmatta János az ún. Hét Nemzetség vagy Hét Törzs (*Hepta geneai*) nevű népalakulatot, filológiai vizsgálódásai után, megfeleltette a IX. század eleji magyarokkal, akik nem alárendelt, hanem szerződéses viszonyban álltak a bolgár hatalommal. *Harmatta* 2001. 6–7. o.

[7] *Obolensky* 1999. 86–87. o.; *Ostrogorsky* 2001. 119–120. o.; *Zimonyi* 2005. 190–191. o. Vö.: *Theophanes*, a. m. 6171 (p. 359, 7–21) (Glossar B I 156) és *Nicephorus Patriarcha*, p. 35, 13–25 (Glossar B I 131) értesítéseit. *Szádeczky-Kardoss* 1998. 223. o.

[8] *Szőke* 1996a. 602–603. o.

A VIII. század végi avar–frank harcok következményeképpen a kaganátus Dunáig fekvő része 796 nyarára frank *mark*ká vált, területéből szervezték meg az *Orien*st.[9] Viszont Avaria keleti része IX. századi történetének megítélése felől nincs konszenzus a kutatásban. Mindenesetre a honfoglalás hajnalán a Regino említette „karantán végek" a Dunántúllal, a „morva végek" (a hagyományos elképzelés szerint) a Felvidék nyugati felével, a „bolgár végek" pedig Dél-Erdéllyel és az Alföld egy részével azonosíthatók, az „avar pusztaság" az Alföld nagyobbik felső felének felelt meg.[10] A szakirodalom ebben a felosztásban ma már talán egységesnek mondható, de éppen a bolgár fennhatóság északi kiterjedésének kérdése (valamint Ómorávia lokalizálása) ma sem lezárt téma.

Külhoni feljegyzések adatai

Krum bolgár uralkodó regnálása alatt (803–814), a *Suda Lexikon* egy passzusának tanulsága szerint[11] a bolgár seregek megsemmisítő csapást mértek a Tisza bal oldalán élő avarokra. Más kortárs kútfők értesülései alapján arra következtethetünk, hogy az avarok elleni bolgár támadás 803-ban vagy valamivel utána történt.[12] A Krum által indított háború megroppantotta ugyan az addig a frank erőktől megkímélt avar csapatokat, de a bolgár állammal szomszédos területek nem integrálódtak a kánságba. A 810-es évekre vonatkozóan néhány forrás közös bolgár–avar hadmozdulatokról számol be, amelyet egyesek az egykori Avaria déli részei bolgár megszállásának értelmeztek. Azonban erre forrásaink nem utalnak,[13] csak Krum hadjáratára. Másfelől a bolgárokkal szövetségben harcoló avar katonai kontingensekről említést tevő kútfők adatai nem a Magyar Alföld (vagy akár még keletibb területek) bolgár megszállására bizonyíték, hanem avarok katonai segédnépként való felhasználására a bolgárok Bizánc ellen irányuló védekező és támadó hadjárataiban. Erre vonatkozik 811-el kapcsolatban az ún. *Scriptor incertus A* híradása,[14] 814 kapcsán a *Scriptor incertus B* adata,[15] valamint a *Kisebb Lorschi Évkönyvek* (*Annales Laurissenses Minores* vagy *Chronicon Laurissense Breve*) említése.[16] Az első forrás kifejezetten avar zsoldosokról[17] beszél a bolgár seregben egyéb szláv

---

[9] *Bóna* 1984. 341–343. o.

[10] Vö.: *Regino*, in: HKIF 198. o. Az „Avarorum solitudines" régészeti alátámasztására vö.: *Madaras* 1993. 11–32. o.

[11] Vö.: *Olajos* 2001. 25. o. A passzus magyarázatához: uo. 28–33. o. Lásd még: *Olajos* 1996. 91–94. o.

[12] *Olajos* 2001. 43. o. Vékony Gábor valamivel későbbre datálta az eseményt: szerinte Krum hadjárata 805–811 között játszódott le. Érvelése arra épült, hogy 805-ben újólag említik az avarok kagánját, azonban 811-ben „az avarok fejedelmeként, illetve a tudun és más előkelők előtti méltóságként valami *canizauci* címűt emlegetnek". Ez a cím megfeleltethető lenne a dunai-bolgár káni címmel (kanesivgi), melynek Kárpát-medencei jelenléte csak azzal magyarázható, hogy 811-ig a bolgárok fölébe kerekedtek az avaroknak, s azok bolgár uralom alá kerültek. *Vékony* 1997. 1158. o.

[13] Sőt, a Regino említette „avarok pusztái" (Avar(or)um solitudines), (melyet a krónikás szerint a honfoglaló magyarok először szálltak meg, és az Alföld északi felével azonosítható) egyértelműen arra mutat, hogy az nem volt a bolgárok által megszállva. Vö.: HKIF 198. o.

[14] Vö.: *Olajos* 2001. 50–56. o. Lásd még: *Olajos* 1996. 94–96. o.

[15] Vö.: *Olajos* 2001. 65–66. o. Lásd még: *Olajos* 1996. 996–997. o.

[16] Vö.: *G. Tóth* 1977. 42. o.

[17] Király Péter óbolgár forrásokra hivatkozva úgy gondolta, hogy ezek a zsoldba fogadott harcosok nem avarok, hanem „előmagyarok", akiknek a megnevezése „néhány prologban, illetve szinakszáriumban": Qgre, illetve ennek változatai, amely alak X. századi állapotokat tükröz. *Király* 1980. 361. o.

zsoldosok mellett, akik a bolgár védelmet erősítik a támadó bizánci erőkkel szemben. Már Gjuzelev felhívta rá a figyelmet, hogy a „zsoldba fogadás" (*μισθωσάμενοι 'Αβάρους*) a bolgárok részéről csak úgy magyarázható, hogy a passzus által említett avar kontingensek nem alattvalói engedelmességgel tartozó meghódítottai voltak Krumnak, hanem a bolgár államtól független nép tagjai.[18] A második kútfő vallomása szerint viszont a bolgár fejedelem mint saját népét (*λαόν*) gyűjtötte zászlaja alá avar harcosait. A két forráshely közötti ellentmondás feloldására Olajos Teréz Regino 900 körüli adatára hivatkozik, akinek az avarok pusztáiról szóló tudósítása a Duna-kanyar és a Tisza felső és középső folyása közötti területtel azonosítható.[19] Ez a terület nem tartozott Bulgáriához, sem más, egyéb hatalom fennhatósága alá. Az itteni avarok állhattak Krum zsoldjába, míg az ettől délebbre élő avar maradványok kerültek – tipikusan nomád felfogás szerint – alattvalókként Krum seregébe.[20] Harmadik forrásunk arról tájékoztat, hogy „ebben az esztendőben Lajos császár augusztus 1-jén gyűlést tartott frankjaival és a görögök követei segítséget kértek tőle a bolgárok és más barbár népek ellen." Könnyen lehetséges (az adatok jól egybe vágnak), hogy a *más barbár népek* közé tartoztak azok az avarok, akiket első forrásunk mint bolgár zsoldosokat említ.[21] A bolgár állam nem annektált avar területeket, de felhasználta a bolgár végekké vált avar földek katonai potenciálját.

A terület „üresen hagyására" utal az is, hogy Krum hadjárata után, 818-ban az *abodrit*ok és a *timocsán*ok törzsei kiváltak a bolgár uralom alól és frank védnökség alá húzódtak. A korábban a bulgáriai Timok folyó mentén élő szlávok, a timocsánok a Szerémség vidékén, míg az abodritok (akiket *predenecenti*nek, 'elpártolók'-nak is neveztek) a Temesközben foglaltak szállást.[22] A birodalmi évkönyvek (*Annales Regni Francorum*)

---

[18] *Gjuzelev* 1966. 20–23. o. Idézi: *Olajos* 2001. 57. o.

[19] HKIF 198. o. 619. jegyzet. Ide kívánkozik Szádeczky-Kardoss Samu filológiai megállapítása is, melynek értelmében nem lehet 'elhagyott, lakatlan' értelemben fordítani az „avar pusztaságot", mert Regino ugyanezen fejezetében a *solitudo* szó nem lakatlan, hanem éppen ellenkezőleg időnként túlnépesedett (!) terület jelöléseként fordul elő. *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 197–198. o. illetve 209. o. 22. jegyzet.

[20] *Olajos* 2001. 58–60. o. Lásd még: *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 207–208. o. 15. jegyzet. A *Scriptor incertus B* értesítésével azonos adatot közöl Pseudo-Symeon is, melyet az előbb említett kútfőből merített: „Krum hadjáratra indult összegyűjtve nagyszámú (hadi)népét, még az avarokat és az összes szláv területek embereit is". *Olajos* 2001. 69. o. Erre utalhatnak például a Bácskában található Moravica-Koplaló és Horgos-Budzsák lelőhelyek is. Ezeket az avar temetőket a IX. század első harmadára hagyták fel, minden bizonnyal elszegényedés miatt. *Ricz* 1993. 177. o. Embertani szempontból említendő, hogy a Duna–Tisza közének avar népességére jellemző koponyaalkat nem található meg ugyanezen terület honfoglaló és Árpád-kori magyar anyagában, ami az egykori népesség szétszóródására (végső soron a bolgár támadás – K-K. A.) utalhat. *Éry* 1993. 45–46. o.

[21] *Olajos* 1996. 94–97. o.; *Olajos* 2001. 66. o. Logikusan érvel az avar interpretáció mellett: G. *Tóth* 1977. 43. o. Mindhárom kútfő értesítését relativizálja Szalontai Csaba, mivel a passzusokban nincsenek világosan megnevezve az avarok, s ahol esetleg sejthetők, szerinte ott is, mint szövetségesek harcolnak a bolgárok oldalán és nem hódolt népként. Ennek a jelentősége nem abban van, hogy másként ítéli meg a kútfők értelmezésének a helyességét, hanem abban, hogy leszögezi: Krum uralkodása alatt a bolgárok alföldi jelenlétére vonatkozóan a forrásokból levonható bárminemű következtetés is erősen megkérdőjelezhető. *Szalontai* 2000. 265–266. o.; *Szalontai* 2001. 108. o.

[22] *Bóna* 1984. 370. o.; *Bóna* 1989. 95. o. Az egykorú híradás *Duna menti Dáciá*nak nevezi ezt a területet: „Caeterum legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt…" Vö.: *Annales Regni Francorum* aa. 824.; *Kurze* 1895. 165–166. o.; *Bóna* 1987. 189. o.; *Bóna* 1989. 95. o. 13. jegyzet. Boba Imre szerint a *praedenecenti* mint jelző a (Boba által Sirmium környékére lokalizált) *Maravani*ra, azaz a Morava-menti szlávokra vonatkozik. *Boba* 2005. 167. o. Igaza van Bobának, már ami a *Frank Birodalmi Évkönyvek* 822-es bejegyzését illeti. Az abodritok összefüggésbe hozása az „elszakadókkal" ugyanezen kútfő fentebb idézett 824. évi közléséből fakad. Mindenesetre a megfeleltetés ennek fényében valóban nyitott kérdés, de az abodritok lokalizálását nem befolyásolja.

bejegyzései szerint 818-ban a dalmáciai *guduscanus*ok követével, Alsó-Pannonia, azaz a Dráva–Száva vidék küldöttével valamint a Timok folyó vidékén élő *timocianus*ok Bulgáriától elpártolt népének követével járultak az abodritok Lajos császár elé Heristalliumban, később a *sorab*okkal, *wilz*okkal, csehekkel, *marahai*akkal, *praedenecentus*okkal és pannoniai avarokkal együtt említve 822-ben Frankfurtban, majd 824-ben Aachenben.[23] A leírtak értelmében a császár kiterjesztette feléjük védnökségét és fennhatóságát.[24]

Feltűnnek a timocsánok más eseményekkel kapcsolatban is; 819-ben, azaz egy évvel azt követően, hogy a timocsánok népe frank védnökség alá húzódott a bolgár fennhatóság elől, Ljudevit, sisciai frank hűbéres fejedelem mellett találjuk őket szövetségesként karantán és krajnai szlávok társaságában, amikor megkísérel függetlenedni a birodalomtól.[25] Ljudevit „regnuma" a Dráva–Száva közére tehető, ennek keleti szomszédjai voltak a timocsánok. Szerémségi lokalizálásukkal hozták összefüggésbe a szlávok nagyobb arányú megjelenését a Dunántúlon. Eszerint „az avar korszakban szlávok tömeges jelenlétére sem régészeti, sem történeti adatok nem utalnak a Dunántúlon"; nyílván innen adódik az elgondolás, hogy „beköltözésük a 820-as években történt déli irányból",[26] ami a timocsánok (és egyéb szláv csoportok) menekülésével hozható összefüggésbe a 820-as évek végi frank–bolgár harcok miatt. A birodalmi évkönyvek mindenesetre nem említik az elkövetkező években a timocsánok törzseit.

Az abodritok temesközi lokalizálása nem egyértelmű. 825 tavaszán a császár hívására újra bolgár követek jelentek meg Aachenben a frank–bolgár határ kérdésének rendezésére, az abodritok követsége viszont elmaradt, holott törzseik 824-ben még frank segítséget kértek a bolgárok ellen. Minden bizonnyal a frankok nem tudtak fegyveres segítséget nyújtani a Bulgáriától elszakadó szláv törzseknek, így azok Omurtag hatalma alá kerültek.[27] A birodalmi évkönyvek 824-es híradása a nép nevén túl annak lakhelyét is megadja: Duna környéki Dacia. Ez a terület, a kortárs kútfők szerint, már Jámbor Lajos regnálása előtt, Nagy Károly uralkodása alatt frank fennhatóság alá került,[28] népével, az *abodritus praedenecentus*okkal együtt. Az esemény időpontja bizonytalan, de Szádeczky-Kardoss szerint a legvalószínűbbnek a 803-as datálás látszik; ekkor ugyanis Pannonia mellett vele szomszédos területek is hódoltak, s az avarok mellett szlávok is.[29] Einhard

---

[23] *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 191–192. Vö. *Kurze* 1895. 149., 159., 165–166. o. A frank fennhatóság alá vetett avarokat önálló népközösségként hiteles kútfő utoljára 822-ben említi. A pannoniai avarok népi közösségének a felszámolását s közvetlen birodalmi adminisztráció alá rendelésüket azokkal az átszervezésekkel szokták a kutatók kapcsolatba hozni, amelyekre a bolgárok Dráva menti inváziói kapcsán került sor néhány évvel később. *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 194. o. Vö.: *Szőke* 1996b. 32–33. o.

[24] *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 191. o.

[25] *Szőke* 1996b. 30., 32. o. Vö.: *Kurze* 1895. 150–151. o.

[26] Vö.: *Bóna* 1984. 353. o.

[27] *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 192. o.

[28] Vö.: *Einhard*: Vita Karoli Magni, 15. Idézi: *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 192. o.

[29] Vö.: *Annales Lobienses,* a. 803., illetve *Annales Mettenses priores,* a. 803. Idézi: *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 193. o. A birodalmi évkönyvek szerint 805-ben avarok kaptak lakhelyet „inter Sabariam et Carnuntum", mert korábbi szállásaikon a szlávok zaklatásai miatt nem maradhattak. Kérdéses, hogy a Duna–Tisza közéről 796 körül elűzött, hódolni nem akaró avarok összefüggésbe hozhatók-e a fenti történésekkel. Mindenesetre 811-ben Duna környéki szlávok vezéreit is az uralkodó színe elé hozták a frank parancsnokok, akik az avarok és szlávok viszálykodásainak véget vetni vonultak ki. Kérdéses, hogy lehetett-e a Duna–Tisza közének térsége a távozó avarok után az abodritok szállásterülete, illetve hogy vezetőik ott voltak-e a 811-es bonyodalmak miatt a császári kihallgatáson. *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 203–204. o. 6. jegyzet. (Ugyanitt hozza a forráshelyeket is.)

közlésében „Dacia” mindkét Pannoniát (utramque Pannoniam) érintő, mellettük fekvő (adpositam) területként szerepel, azaz: nem az antik Dacia fogalma érvényesül (amely csak a Titel-Nándorfehérvár közötti szakaszon nyúlt a *Pannonia Sirmiensis*t határoló Dunáig), hanem a Dráva torkolatnál végződő észak-déli Duna-szakasz bal partjának egy darabját is magába foglalta, tehát a déli Duna–Tisza közt egész szélességében felölelte.[30] A leírtakból következik, hogy bár az abodritok szállásait a Temesközbe helyezte a kutatás, s azt feltételesen összefüggésbe is helyezte Onegavon tarkhan hadjáratával, más kútfők adatai szerint az említett nép területe inkább nyugatabbra, a Duna–Tisza közének déli sávjára helyezhető. A „Duna környéki Dacia” kitétel nagyjából lefedi mindkét területet. Visszatérve kiindulási pontunkhoz: Krum avar hadjárata után a bolgár erők minden bizonnyal nem vették birtokba az egykori Avaria délkeleti részeit, azaz a Duna–Tisza köze, illetve a Tiszántúl déli területeit. Máskülönben a bolgár főség alól elszakadó szláv népek nem vonultak volna az említett vidékekre, ha azok bolgár ellenőrzés alatt állnak ezeket megelőzően.[31] De nem említenek ilyen bolgár expanziót a történeti adatok sem.

Ismeretes, Omurtag többször küldött legációt a frank udvarba a szökevény hódoltak támogatása miatt, de a 824–826 között lezajlott tárgyalások nem vezettek eredményre.[32] Valószínűleg tehát ekkortájt terjeszthették ki újra fennhatóságukat a bolgárok az abodritokra, és így a következő adat esetlegesen ehhez a bolgár hadjárathoz kötődik; egy bolgár sírfelirat szerint „Kán üvgi Omurtag. Onega bon..ra tarkan ’etetett’ emberem volt és elmenve a harcba belefulladt a Tisza folyóba. Nemzetsége Küviar volt.”[33] Nem tudjuk biztosan, de jó eséllyel az „elpártoló” abodritok elleni bolgár fellépéssel függhetnek össze a forrás által elmondottak.[34] Ezt követően 826-tól kezdődően a bolgárok támadták Pannonia Inferior keleti részét, a mai Szerémséget és Szlavóniát, s leverve a frank ellenállást,

---

[30] *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 193. o. A földrajzi lokalizációt indokolandó, Szádeczky-Kardoss megjegyzi: „Bármennyire vitatott is ti., hogy a Karoling kor különböző periódusaiban mit jelentett Pannonia Inferior és Pannonia Superior, az bizonyos, hogy 828 előtt a két tartomány együttesen tekintve nemcsak a Dráva-torkolat alatti, hanem kisebb vagy nagyobb hosszúságban az azon felüli Duna-vonalat is elérte.” *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 193–194. o. Vö.: uő. 204–205. 8–9. jegyzet. Itt jegyzendő meg, hogy Kristó Gyula tévesen akarja összefüggésbe hozni az Erdélyben két nagyobb csoportra különíthető szláv régészeti hagyatékot e népekkel. Vö.: *Kristó* 2002a. 44–45. o.; *Kristó* 2003. 34–35. o.

[31] Vö.: *Szalontai* 2000. 266 o.; *Szalontai* 2001. 109. o. Egészen más véleményt fogalmazott meg Vékony Gábor. Álláspontja szerint az avarok pusztái a Dunántúlra lokalizálandók, közelebbről a Rába-vidékre. Mivel ezzel a területtel határosak a bolgárok végei, a bolgár expanzió nyugati határa is ezzel feleltethető meg. Ezekből következik, hogy a Dunától keletre fekvő egykori avar földek Krum hatalmába kerültek. *Vékony* 1997. 1159. o. A félreértés abból fakad, hogy Vékony Regino és Nagy Alfréd leírásának adatait, amelyek pannoniaiak és avarok pusztáiról illetve pusztaságról tesznek említést, az Oriensben lévő Avariával (Pannonia Superior) egyeztette, tévesen. Ugyanis Regino adataiból az is következik, hogy mivel ezt a területet foglalták el legelőször a honfoglalók, a Dunántúl lenne a magyarok által elsőnek megszállt vidék. Természetesen azonnal előkerültek a bolgár végek határvárainak nyomai is, mint a bolgár expanzió kiterjedésének bizonyítékai. Mint a nyelvészeti fejezetben látni fogjuk, ezek bizonyító ereje igencsak kérdéses.

[32] Vö.: *Annales Regni Francorum,* aa. 824, 825, 826. *Kurze* 1895. 164., 167–169. o.

[33] Vö.: *Fehér* 1931. 146. o.; *Szalontai* 2000. 266. o.; *Szalontai* 2001. 108. o.

[34] *Bóna* 1984. 370–371. o. A bolgár hadjáratot az Alföldön 827–831 közé keltezte, mert Omurtag halála után utóda, Malamir békét kötött a frankokkal (832). Azonban a béke Malamir és I. Lajos között csak a hódoltatás idejének felső határát zárja le. Valószerűbbnek tűnik Szádeczky-Kardoss 824–826-ra datált elképzelése. *Szádeczky-Kardoss* 1983. 203. o. 4. jegyzet. Szádeczky-Kardoss szerint az abodritok hódoltatása lehetett az a hadjárat, amelynek során Onegavon, bolgár főember a Tiszába veszett (ebből következően annak alsó szakaszánál). A 827–829. évi bolgár–frank összecsapások súlypontja nem a Tisza, hanem a Duna és a Dráva mentén volt. Uo. és vö.: *Annales Regni Francorum,* a. 827. *Kurze* 1895. 171. o. Lásd még: *Annales Fuldenses,* a. 829. Vö.: *Szádeczky-Kardoss* 1983a. 203. o. 4. jegyzet.

bolgár igazgatást vezettek be. A bolgár–frank határ a Duna vonala és a Szerémség keleti része lett.[35] A fenti bolgár sírfelirat Omurtag uralkodásával való datálása (814–831) és a Tisza említése már több fogódzót ad a IX. századi Kárpát-medencei bolgár jelenlét kérdéséhez. A bolgár kutatásban Gjuzelev óta van jelen az a vélekedés, amely történetileg a legvalószínűbb: 826/827-ben Omurtag kánnak a frankok ellen a Szerémségben elért katonai sikerei tették lehetővé, hogy a Bánság, a Duna–Tisza közének déli része valamint a Keleti-Szerémség bolgár ellenőrzés alá került.[36] Erre az időre tehető Dél-Erdély bolgár megszállása is.[37] A bolgár hódításokat 832-ben Malamir kán a keleti frank birodalommal megkötött békeszerződésben biztosította. Az abodritok ismét bolgár alattvalók lettek.

A magyar honfoglalásig mindössze két adatunk maradt a Kárpát-medencei bolgár jelenlétre vonatkozólag. A 863. évi események kapcsán Borisz (852–889) bolgár kánt Német Lajos morva-ellenes szövetségében találjuk. Bóna szerint ebből arra következtethetünk, hogy a bolgárok képesek voltak megtámadni a morvákat az Alföldön keresztül, illetve, hogy a „Tisza–Maros-völgyben is volt előretolt katonai őrhelyük".[38] Ezen elgondolás szerint a bolgár felvonulási területek az „avarok pusztái" lettek volna, és ezzel függhet össze Dzsajháni értesítése, miszerint a morvák és a bolgárok között tíznapi járóföld van.[39] A kutatás a Bolgár Kánság morvák elleni támadását és annak az Alföldön keresztül történt lebonyolítását rekonstruálta a híradásból. Nagyon találóan mutat rá Bóna a vállalkozás diplomáciai oldalára; ekkor alakult ki a negyedszázadon keresztül működő Kárpát-medencei katonai egyensúly: magyarok és morvák szövetsége a frank–bolgár koalícióval szemben. 881-ben Szvatoplukot két irányból segíti egy magyar sereg és egy kabar kontingens. Ez egészen Bécsig nyomul előre.[40] Válaszul 883-ban Szvatopluknak ismét el kell szenvednie a bolgárok betörését. Amikor 892-ben a morvák újból megtagadják a hűséget a frankoktól, Szvatopluk ismét magyar segítséget szerez, de ez bolgár támadást is maga után von. A helyzet akkor változik meg, amikor a frank követség nem tud bolgár segítséget szerezni a birodalomnak, mert a kánságot bizánci ügyei foglalták le. Nem véletlen, hogy a bizánci diplomácia a *Hétmagyar*ral kezd tárgyalásokat az Al-Dunánál egy bolgár-ellenes támadásra biztatva azokat.[41] Itt kell utalnom Ómorávia fekvésének problémájára. A Szvatopluk országát a déli Morava mellé és a Szerémségbe lokalizáló kutatók felfogásából az is következik, hogy ennek a szláv „államalakulatnak" keleti szomszédja volt Bulgária. A bolgárok „morvák" elleni támadásának földrajzi körülményeiről kútfőink nem emlékeznek meg, így gyakorlatilag csak az „északi hipotézis", azaz a hagyományos morva lokalizáció okán kerül szóba a rekonstruált felvonulás avar területeken, és ami ezzel tárgyunkat tekintve összefügg, az Alföld bolgár „ellenőrzése".[42] Egyébként Bóna szerint: „abból, hogy a bolgárok –

---

[35] Nevezett területek ezt megelőzően nem lehettek bolgár ellenőrzés alatt. Vö.: *Boba* 2005. 168. o.

[36] A magyar kutatásban aligha nem Váczy Péter volt az első, aki rámutatott azon nézet téves voltára, mely szerint a Duna–Tisza köze már Krum kán idején bolgár fennhatóság alá került. *Váczy* 1938a. 215. o. 1. jegyzet.

[37] *Fodor* 1983. 19. o. Az elfoglalt területek nagyjából egy szélességi koordinátákra esnek, ha a Maros vonalát meghosszabbítjuk a Dunáig.

[38] *Bóna* 1984. 371. o.; *Bóna* 1987. 190. o. Bóna összefüggést lát a bolgár felirat Tisza adata, s Csongrád déliszláv eredetű neve között, ami véleménye szerint a folyó középső szakaszáig terjedő katonai ellenőrzésre utalhat. *Bóna* 1989. 95. o.

[39] Vö.: *Zimonyi* 2005. 274. o.

[40] Vö.: *Salzburgi Évkönyvek* híradásával: HKIF 209. o.

[41] Vö.: DAI 40. cap. 179. o.; Lásd továbbá: *Bóna* 1987. 198–199. o.

[42] Érdemes még néhány szót ejtenünk a tárgyalt korszak és terület egy másik, ugyancsak le nem zárt kérdé-

ha kellet, s ha akarták – meg tudták támadni a Garamon túl lakó morvákat, önmagában nem következik, hogy *Belgrádtól északra valaha is nagyobb erőket tartottak volna*".[43] A másik értesítés Arnulf 892 szeptemberében Laodimir (Vladimir) (889–893) bolgár kánhoz a szövetség megújítására küldött követségétől ismeretes, amely arra kéri a bolgár uralkodót, hogy „ne engedélyezzék a morváknak onnan[44] a vásárolt só szállítását".[45] Utóbbi adatot a dél-erdélyi, maros-völgyi sóbányák feletti bolgár fennhatóság bizonyítékaként értékeli a kutatás,[46] s mint egyetlen írásos forrást, mely a dél-erdélyi bolgár uralomra utal.[47]

A magyar hagyomány a Kárpát-medencei bolgárokról

Anonymus gestájának 11. fejezetében arról tesz említést, hogy a honfoglalással egy időben „A Tisza és Duna közti területet fel az orosz és lengyel határig pedig Bulgária fejedelme, Szalán[48] fejedelem őse, a nagy Keán foglalta el, és szlávokkal, valamint bolgá-

---

sérről, mely ugyan nem kapcsolódik közvetlenül az általunk vizsgált kérdéskörhöz, de befolyásolhatja az Alföld honfoglalás-kori bolgár jelenlétének megítélését. Boba Imre és Püspöki Nagy Péter eredményei alapján a kutatás egy része úgy véli, hogy a honfoglalás előtt, a IX. század folyamán kialakult a Kárpát-medence déli részén egy szláv fejedelemség, ami valószínűleg egy nagyobb egység patrimóniális része volt, amely felépítésében a Ruszhoz volt hasonlatos. Területi elhelyezkedése inkább csak vázolt, de úgy tűnik, hogy a Szerémség, boszniai területek, és a későbbi magyar Bács, Bodrog, Csongrád vármegyék is beletartozhattak, s mint ilyen, minden bizonnyal szomszédos volt a Bolgár Kánsággal. Ez lenne a DAI által említett Ómorávia. Erre mutat többek között Maszúdi híradása is, mely szerint a szlávok közé tartozó morvák valaha a Morava folyó mentén éltek (Malāwah), de most már a bolgárok (burġar) telepedtek oda. Vö.: *Kmoskó* 2000. 207. o. A DAI is hasonlóan adja meg Szvatopluk országát: 40. cap. 177. o. A hagyományos elképzelés a mai morva területekre helyezi a morvák IX. századi központját, és uralmi területük magját. A „déli lokalizációt" elfogadók azonban nem az iménti kijelentés igazságát kérdőjelezik meg, hanem azt vonják kétségbe, hogy Szvatopluk országa és népe, a maravai szlávok, organikus kapcsolatba hozhatók a morva szlávokkal. A kutatás ezen iránya szerint a ma elfogadott, IX. századi morva történelemnek tekintett időszak eseményeinek és személyeinek legalább egy része valójában a délszláv történelem egy darabja. Vö.: *Boba* 1996.; *Püspöki Nagy* 1978. Egyébként azok a munkák, amelyek érdeklődésének homlokterében csak feltűnik a Balkán-félsziget középkori története és nem a „Morva Birodalom" kapcsán foglalkoznak vele, tudják, hogy Bizánc szomszédságában számos szláv nép élt, akiknek „törzsi közösségeiket a bizánciak *Szklaviniai* (egyes számban *Szklavinia*) szóval illették, ezzel a Balkán koraközépkori történeti földrajzában központi jelentőségű elnevezéssel. A félszigeten szétszórt *Szklaviniák* olyan körzetek voltak, amelyek rendszerint földrajzi egységgel rendelkeztek és központjaik gyakran folyóvölgyek voltak, amelyek után lakóikat nevezték: a timokánok a Timok mellett laktak, a moravánok a Moravánál, a sztrimonitik a Sztrumánál, a narentánok pedig a Narentánál. Politikailag a *Szklaviniai* a szlávok által elfoglalt területeket jelölték". *Obolensky* 1999. 79. o. Ez gyakorlatilag Boba konklúziójának a leírása. A Bizánc vagy a Balkán középkori történetével foglakozó munkák számára nem ismeretlen a moraván (avagy maravai) nép neve.

[43] *Bóna* 1987. 199. o. (Kiemelés tőlem: K-K. A.)

[44] Bár jogos Szalontai közbevetése, hogy a kútfő nem mondja meg, honnan származik az exportált só, s mi annak a szállítási útvonala, aligha kérdéses a Maros menti bolgár régészeti anyag tükrében, hogy itt valóban a dél-erdélyi sóbányákról lehet szó. Vö.: *Szalontai* 2000. 266. o.; *Szalontai* 2001. 109. o.

[45] Vö.: Fuldai évkönyvek értesítését. *Kurze* 1891. 121. o.; HKIF 189. o.; *Bóna* 1984. 371. o.; *Bóna* 1987. 190. o.; *Szalontai* 2000. 266. o.; *Szalontai* 2001. 109. o.

[46] Vö.: *Fodor* 1983. 19–20. o.; *Bóna* 1984. 371. o. Megjegyzendő még, hogy a bolgár temetőt megőrző Maroskarna mellett fekvő Zeligrad ('Sóvár') neve, ha az a bolgárokhoz köthető, jól kiegészíti a fenti passzus értelmezését, de a helynév bizonyító ereje kétséges bizonytalan kora miatt. Vö.: *Bóna* 1984. 371–372. o. További probléma, hogy a területen onogur-bolgárok hagyatékát ismerjük, de kérdéses, hogy ez a réteg szlávul beszélt-e már, hogy a helynevet adja. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy honfoglalás utáni bolgár–szláv betelepüléssel is lehet számolni.

[47] *Bóna* 1987. 190.

[48] A szakirodalomban az Anonymus által említett bolgár fejedelem nevének alakja többféleképpen is feltűnik. Jelen munkában a legújabb kutatások által alkalmazott formát, a Szalánt fogom használni, amelyet a Szalánkemén helynévből eredeztetnek (tehát földrajzi névből, mint annyi más, a Névtelennél felbukkanó szereplő nevét). Erről később bővebben szólunk.

rokkal népesítette be".[49] A XII. fejezetben azt is elmondja, hogy amikor a magyarok elérték Munkácsot, ott szlávokat találtak, akik Szalán fejedelem alattvalói, e területet pedig Atilla, hun nagykirály halála után Szalán őse „a nagy Keán fejedelem" foglalta el.[50] Ugyancsak szlávokat említ az Ipoly és Nógrád vidékén (33. fejezet), akiket szintén Szalán alattvalóinak mond.[51] Tehát Anonymus a Duna–Tisza közét továbbá a Felső-Tisza vidékét szláv nyelvű bolgár alattvalókkal népesítette be, egészen Nógrádig.[52]

Györffy rámutatott, hogy a kép, amit Anonymus festett a honfoglalás-kori Kárpát-medencéről teljesen más, mint amelyről egyéb, nem hazai forrásaink tudnak. Munkájában a szlávokat, bolgárokat, cseheket, vlachokat, rómaiakat, kazárokat, kunokat, székelyeket és görögöket, mint a Duna-medence lakosait írja le. Nem ismeri a Frank Birodalmat, a morvák országát, és az önálló, görögöktől független Bulgáriát. Megnevez viszont hat fejedelemséget, akiknek vezéreit a magyarok legyőzték.[53] Nem lehet figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy a honfoglalásról megemlékező legfontosabb és megbízható adataink közül egy sem említi a magyar–bolgár összecsapást az Alföldön, pedig a honfoglalást megelőző események egyike éppen a bolgárok és a magyarok al-dunai ütközete volt, s ha bolgár jelenlétet tételezünk fel, nehezen képzelhető el, hogy éppen ezen a területen ne csaptak volna össze.[54]

A Névtelen munkája bevezetőjében rögzítette, hogy célja megírni a magyar királyok és nemesek genealógiáját, valamint hány országot és fejedelmet győztek le.[55] A honszerzés elbeszélésében Anonymus főúri kortársainak őseit szerepelteti és azt mondja el, hogy

---

[49] SRH I. 48. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 17–18. o.

[50] SRH I. 51. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 18–19. o.

[51] SRH I. 75. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 31. o.

[52] Fontos Anonymus adatait földrajzilag meghatározni, mert később a Névtelen értesítéseire hivatkozva magyaráztak helyneveket déli-szláv eredetűnek, mégpedig közelebbről bolgár-szlávnak. Vö.: *Melich* 1921. 7. o.; *Melich* 1925–1929. 17., 102–107., 144. o. Anonymus morvákat lokalizál a Tisza–Szamos–Maros által összezárt vidékre, azaz a Tiszántúl északi felére, s nem bolgárokat. SRH II. 49. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 18. o. A szerepeltetés szokásos földrajzi oka itt is tetten érhető a geográfiai névanyagban, lásd a Bihar vármegyei *Marót* és *Marótlaka* helyneveket. ÁMTF I. 511–512. o. Mégis innen próbálta meg a régészet összegyűjteni a bolgárság feltételezett emlékeit, kevés sikerrel. Vö.: pl. *Mesterházy* 1977.; *M. Nepper* 1993. A Marostól délre eső alföldi területeket „bizonyos Galád nevű fejedelem Bodony várából kiindulva kun segítséggel foglalta el". SRH I. 49–50. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 18. o. Világos, hogy ez esetben sem a IX. század végi, hanem saját korának aktualitásait vetítette vissza Anonymus a honfoglalás korába. Mind Szalán, mind Galád országát és népét a XII. század végi, XIII. század eleji etnikai és politikai helyzet ismeretében helyezte be a térség viszonyaiba, akik területei István koráig országló vezérek uralmi territóriumai lehettek. Vö.: *Györffy* 1988. 92–92. o.; *Györffy* 1993. 209. o. A kutatás elfogadta, hogy az Anonymus által kreált személyek nevei földrajzi nevekből lettek képezve, leírásának nem sok köze van a tárgyalt téma valóságához. Vö.: pl. *Csóka J.* 1967.; *Györffy* 1988.

[53] *Györffy* 1965. 414. o.; *Györffy* 1988. 68., 72. o.

[54] *Szalontai* 2000. 267. o.; *Szalontai* 2001. 110. o. A magyar–bolgár ütközet gesztabeli leírásához kapcsolódik Horváth János megállapítása is, amely szerint „Anonymus… hihetetlen bőbeszédűsége ellenére sem találunk egyetlen egy részletesen kidolgozott harci jelenetet sem nagyterjedelmű munkájában. Mintha szándékosan kerülné egy-egy történeti esemény részletekbe menő ecsetelését, s helyettük megelégszik annak elnagyolt, sztereotip fordulatokkal teletűzdelt elbeszélésével". A Névtelen csataleírásai sablon alapján készültek, Horváthtal szólva „kész szkémák" alapján, ami biztosította az elbeszélő számára a tartalmi hitelességet és „tovasegítették az események egy-egy újabb fordulatához". *Horváth* 1954. 221. o. Megállapítja: „Anonymus elbeszélő modora a maga teljes egészében a mesék, a naív epika világának levegőjét leheli, minden «művészi» fordulata ebből a világból kerül ki, és az egészet a vitézségnek, a leleményességnek és a lovagi eszménynek a dicsőítése lengi körül". *Horváth* 1954. 233. o.

[55] SRH I. 33. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 9. o.

a vezéri ősök miképpen foglalták el az itt élt fejedelmektől azokat a birtokokat, amelyeket leszármazottaik 1200 körül is birtokoltak.[56] Viszont a hagyomány nem tartotta fenn, hogy ezek az ősök milyen nevű vezéreket győztek le, miképpen azt sem, hogy milyen népeket találtak az elfoglalt földön. Márpedig Anonymusnak szüksége volt népekre, akiket a magyarok legyőznek, és szüksége volt vezérekre, akiktől a magyar honfoglalók megszerzik országaikat.[57] E személyeket jórészt helynevekből keltette életre, országaikat pedig X. századi magyar törzsterületek emlékéből alkotta meg.[58] Csóka J. Lajos értelmezése szerint a *Gesta Hungarorum* szerkezete, felépítése és történelemszemlélete nagyban függött a *Szentírás*tól, és Anonymusnak munkája megírásánál legfőbb mintája a zsidó nép honfoglalása volt, melyet Józsue könyvében talált meg. Az idézett párhuzamok mellett idevág, hogy szerinte a bencés pannonhalmi iskolamester „feltűnően széles körű földrajzi ismereteit, úgy a különböző vidékek történeti jellegű szájhagyományait is céltudatosan, főleg a bencés monostorok, bencés növendékei és rendtársai s a Pannonhalmát mindenünnét felkereső látogatók (innumeris vos undique advenientes) segítségével gyűjtötte", és általuk ismerhette meg az országban szétszórt apátságok fekvését s az azokat alapító nemzetségek genealógiáját. Anonymus történetírói működését jellemezve az a megállapítása, hogy az események legnagyobb részét fantáziája, elképzelése szerint adta elő. Annak alkotásait látjuk a honfoglalók, s még inkább ellenfeleik személyében, akiket legtöbbször földrajzi helyek nyomán teremtett meg. Végül arra is utal, hogy más földrajzi nevek viszont etimológiai magyarázatai révén váltak érdekes, mesés történetek hordozóivá.[59] Akárhogy is, de tárgyunk szempontjából az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a Névtelen Jegyző annyi történetietlen és anakronisztikus adatot dolgozott össze, hogy Bónával fogalmazva „az alföldi bolgár uralom emlékének tényén túl nem használhatóak Anonymus XIII. századi információi. A honfoglalás előtti bolgár várként említett Titelen és Alpáron[60] a feltárások nem találtak IX–X. századi réteget. Mind a kettő őskori

---

[56] A szerző műve az ősi, nemzetségi jogon birtokló főnemesség érdekében készült az új nagybirtokos arisztokráciával szemben. A geszta valószínű készülési idején, a XIII. század első felében indult meg a királyi és várbirtokok tömeges szétadományozása a jórészt idegen főurak részére. Ebben az időben kezdi el az ősi birtokos réteg a de genere szóval feltüntetni a birtokszerző ős nevét. Nem véletlen, hogy Anonymus munkája az első magyar forrás, amelyben a de genere kifejezés előfordul. *Györffy* 1988. 72–73. o. Kristó is megjegyzi, hogy a de genere X szókapcsolatnak kormeghatározó szerepe van, mert a nemzetségnév hiteles oklevélben 1208 előtt nem fordul elő, viszont ettől kezdve folyamatosan szerepel. Így a keltezetlen elbeszélőforrás-helyek datálhatók a pontosan keltezett diplomák segítségével. *Kristó* 1994. 54–55. o. A maga korabeli birtokos nemesség birtokviszonyainak a rögzítése olyan hangsúlyos a Névtelennél, hogy célja érdekében „a honfoglalás lefolyását apró harci kalandokra, vitézi vállalkozások sorozatára bontja szét, hogy így az egyes – korában is élő – nemzetségek «foglaló» őseit külön-külön alkalma legyen földszerző tevékenységük közben bemutatni". Anonymusnál az ország földterülete és annak birtokosok szerinti megoszlása áll az érdeklődés középpontjában és a birtokos nemesség érdekeit szolgálva ez határozza meg és irányítja történeti érdeklődését. Ezért eleveníti meg (többek között – K-K. A.) a földrajzi neveket s teszi azokat cselekvő személlyé a honfoglalás eseményeiben. *Horváth* 1954. 234. o.

[57] Anonymus viszonya a szóhagyományhoz ellentmondásos. A prológusban azt írja, hogy „illetlen és méltatlan dolognak tartanám, hogy Magyarország kiváló nemzete eredetét, hősi cselekedeteit a parasztok csalfa történeteiből vagy az igricek fecsegő énekeiből, mintegy álomképekből ismerje meg". SRH I. 33–34. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 10. o. Mindazonáltal a 42. fejezetben már azt olvashatjuk, hogy „ha akadna bárki, aki a magyarok harcainak és hőstetteinek jelen írásunk alapján nem adna hitelt, úgy higgyen az igricek csacsogó énekeinek és a parasztok csalfa történeteinek. Ezek a magyarok harcait és hőstetteit mind a mai napig megmentették a feledéstől". SRH I. 87. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 37. o.

[58] *Györffy* 1988. 73. o.

[59] *Csóka J.* 1967. 504–509. o.

[60] SRH I. 71., 80–81. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 29., 34. o.

erődített telep volt, amelyet a későbbi népmonda kapcsolt a honfoglaláshoz".[61] Alpár várának a régészeti vizsgálatával Bóna az eddigi legelfogadhatóbb magyarázatát adta a gesztában írottaknak. Véleménye szerint a Névtelen és kora még tudta, hogy a honfoglalóknak a Tisza-vidék déli felét a bolgároktól kellett elfoglalniuk.[62] Ha a Tisza-mentén a honfoglalás előtt bolgár uralom állt fenn, akkor a hatalom 1200 körüli gyakorlatának ismeretében ez csak úgy volt lehetséges, ha erős váraik voltak. Ezen a ponton lép be a históriába a népi képzelet. A XI–XII. századi magyar állam falvakban élő népe az elhagyott régi várakat a magyarok megtelepülését *közvetlenül megelőző* ellenség alkotásainak hitte.[63] Bóna úgy gondolta, hogy koncepciója vonatkoztatható „Titel, Bihar, Zemplén váraira is".[64]

Keán neve ugyancsak költött a Névtelennél; a szó a kagán tisztségnév származéka.[65] Keánt a krónikakompozíció 30. és 66. fejezete is említi.[66] Melich mindhárom Keánt különböző korokban élt, valós személyeknek gondolta, s mivel a személynév hátterében sejtett *kagán* cím személynévi használatára csak jelzős szerkezetben van adata (pl. Oguz kagán), valamint hogy „Salán ősét *Keanus*t, valamint a Szent István által megölt *Keán*t emlékeink bolgárok és szlávok fejedelmeinek mondják" ezért szerinte ezek a Keánok

---

[61] *Bóna* 1984. 372. o. Bóna István később utalt is az 1974–1977 között végzett ásatások publikált, történeti következtetéseire, amelyekről, mivel vidéki szakfolyóiratban jelent meg „akinek nem tetszik, máig nem vesz róla tudomást". *Bóna* 2001b. 104. o. – Makkay János vonatkozó tanulmányában arra tett kísérletet, hogy bizonyítsa: Alpár homokja, ahol Árpád magyarjai megütköztek Szalán népével nem Tiszaalpárra lokalizálható, hanem az egykori Bács vármegyébe, Titel közelében észak-nyugatra. *Makkay* 1996. 41–42. o. Érvelésének fő csapásiránya abban érhető tetten, hogy Anonymus információit földrajzilag átértelmezi, így Alpár mellett a Bodrog folyót sem az északi, hanem az ugyancsak bácsi Bodrogra vonatkoztatja (45. o.), figyelmen kívűl hagyva azt a tényt, hogy Anonymus ugyanezen passzuson belüli, egyéb helynevei, mint a Sajó folyó, Borsova, Ung és Zemplén vára, egyértelműen mutatják: a terület, ahonnan a honfoglalók elindulnak Szalán ellen, nem Titel mellett van, a későbbi bolgár–magyar határ közelében, hanem az Anonymus által megadott területen, a Felső-Tisza vidék mentén. SRH I. 53–54. Vö.: *Veszprémy* 1999. 19–20. o. A sor tovább is folytatható: Szalánt megtalálják Árpád tisztjei „a Tisza menti Alpár várában". SRH I. 56. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 21. o. Azok olyan vidékeket érintenek, mint pl. Tokaj, ami nyílván lehetetlen lenne, ha a kérdéses Bodrog és Alpár a Bács vármegyében találhatókkal lenne azonosítható. Az általunk vizsgált kérdést tekintve azonban mindegy, hogy igaza lehet-e Makkaynak; ugyanis ha valóban az általa vázolt verzió lenne igaz, az azt jelentené, hogy a Névtelen által leírt egykori bolgár befolyási zóna központja nem a Magyar Alföld közepén feküdt, hanem közvetlen a bolgár határ tövében, Titelnél. Ez azt is jelenti, hogy a bolgár uralmi területet jócskán délebbre tolta, amely vidéket a kutatás eddig is bolgár befolyási övezetnek tartott.

[62] Más kérdés, hogy az általa említett Görög-rév kedvéért ezeket a bolgárokat éppen Alpáron egy mozdulattal görögökké, a közelmúlt aktuális ellenségévé alakította át. Vö.: SRH I. 81–83. o.; *Veszprémy* 1999. 35. o.

[63] Így a török hódoltság után az Alföldön újra éledő falvak jórészt újonnan betelepült népének képzelete benépesítette a falvak határát Törökdombokkal, Tatárhányásokkal, Török- és Tatárvárakkal – sáncokkal. Holott ezek túlnyomó többsége sok évezredes őskori földmű. Ugyanez a helyzet a neolitikus „kunhalmokkal". *Bóna-Nováki* 1982. 105. o.; *Bóna* 1987. 195–196. o.

[64] *Bóna–Nováki* 1982. 104–106. o.

[65] *Kristó* 1993. 15. Ellenben tény: a név valóban visszavezethető a kagán méltóságnévre, de a dunai-bolgároknál nem használták ezt a titulust, így a tisztségnév nem kerülhetett a magyarba a dunai-bolgárból, ennél fogva nem lehet „bolgár kagánról" illetve „bolgár kánról" beszélni a X. századra vonatkozóan Keánnal kapcsolatban. *Benkő* 1998. 64. o.; *Benkő* 2002. 92. o. A két adat összekapcsolása éppen azt szolgálta volna, hogy a magyar hagyomány Keánjának van valamiféle bolgár kötődése. Nem lényegtelen az sem, hogy az Árpád-házi királyok korából több Keán nevű személy is ismeretes forrásainkból. *Benkő* 1998. 64. o. Németh Gyula szerint viszont nem lehet megkerülni azt, hogy a Keán, illetve kán szavunk szabályos nyelvi fejlődés eredménye a *qaġan*ból, és a család, mely a nevet viselte rangos szerepet tölt be a régi magyar történetben, úgyis, mint a krónikák Keánja, és úgyis, mint a Kán nemzetség. *Németh* 1991. 234. o. A kérdés ez esetben is az, hogy előadásában Anonymus hagyományt tartott-e fenn vagy csupán a saját korából kreálta a személyeket és eseményeket.

[66] SRH I. 291., 315–316. o. Vö.: *Bollók* 2004. 29–30., 42. o.

kagánok, fejedelmek voltak, s tulajdonképpeni személynevük ismeretlen előttünk.[67] Györffy szerint a krónika által emlegetett Keán nem bolgár vezér volt, hanem magyar törzsfő, Géza fejedelem és I. István kortársa. Magyarázata szerint mivel kimutathatók a Kean és Kalan nemzetségek (Kulan a krónikák szerint fivére és ellensége Keánnak, akik Géza kortársai), amelyek a birtokszerző ős nevét is viselték, világos, hogy I. István idejében élnie kellett két ilyen nevű birtokos úrnak.[68] Így a Titel–Csongrád–Alpár térségben uralkodó honfoglalás-kori ellenséget a Névtelen minden kétséget kizáróan a Géza-István korától kezdve ezen a tájakon birtokló Calan-Chalan nemzetségből és a X–XI. század fordulóján élő névadójából alkotta.[69] A magyar hagyomány Keánját azonosították Sámuel bolgár uralkodóval (980–1014) is, akivel szemben I. István háborút viselt II. Baszileiosz bizánci császárral szövetségben. Váczy Péter szerint a *Képes Krónika* elbeszélése hiteles történeti esemény, Szent Istvánnak Sámuel, bolgár kán ellen viselt hadjáratát tartotta fenn.[70] Kristó Gyula a magyar krónikás hagyomány Keán értesítéseit elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a geszta említette Keán költött alakja a Névtelennek, míg a krónikakompozíció Keánja (aki Anonymus mintája volt Szalán vezér ősének megformálásánál) egy Gézával és Istvánnal kortárs, Dél-Erdélyben birtokló, bolgárok és szlávok felett uralkodó valós személy. Leszármazottaik a Kán nemzettség képviselői voltak.[71] Összességében Kristó fő megállapítása tárgyunkat tekintve: a dél-erdélyi bolgár jelenlétet csak István számolta fel uralkodásának első éveiben, talán valamikor 1003/1004 körül.[72] Szerinte Keán hatalma „Dél-Erdély déli peremére, a Déli-Kárpátok közvetlen előterére szorult vissza, függése meglazulhatott az Al-Dunától délre fekvő anyaországtól. A havasalföldi gyepűk elszigetelték egymástól Bulgáriát és a helytartó fennhatósága alatt álló dél-erdélyi területet."[73] Ezzel szemben tudjuk, hogy a gyulafehérvári bolgár központ temetőjét a X. század első harmadában felhagyják, a szláv urnasírok datálhatóságának problémája pedig ilyen következtetés levonására nem használhatóak fel; másrészt aligha valószínű, hogy éppen a havasalföldi területek lettek volna a bolgár állam gyepűi. Sokkal inkább elmondható ez a régészeti leletek tükrében Dél-Erdélyről. Mindezek figyelembe vételével inkább valószínűsíthető Györffy felfogása, mely szerint „Istvánnak az erdélyi Gyula és a bulgáriai *česar* (cesar 'cár, kagán' azaz *Keán*) ellen indított hadjárata korai kútfőkből igazolható, a bővebb krónikákba 250 évvel később bekerült zavaros betoldás Gyula és Keán összekeverésével (66. cap.) nem hitelt érdemlő forrás és nem ad alapot Istvánnak egy másik dél-erdélyi Keán elleni hadjárata feltevésére".[74] A régészet sem mond mást: Bóna szerint védhetetlen történészi fantáziatermék, hogy a 2500 méter magas Déli-Kárpátokon át Dél-Erdély a Marosig a X. században a Bolgár Kánság része lett

---

[67] *Melich* 1925–1929. 38–42. o.

[68] *Györffy* 1965. 421. o.; *Györffy* 1988. 81. o. Magyarországon valóban volt Keán- és Kalán- (Calan-) nemzetség, így: Baár, előbb Kalán nemzetség (Kalán, Boor, Bor) valamint Kán nemzetség (Kean, 1240; Kan 1251). Vö.: *Karácsonyi* 1900. 139. o.; *Karácsonyi* 1901. 280. o.

[69] *Bóna-Nováki* 1982. 102. o. Vö. még: *Györffy* 1988. 81–82. o.

[70] *Váczy* 1938b. 504–505. o. Vö.: *Bollók* 2004. 189. o. 292. jegyzet.

[71] *Kristó* 1993. 15–22. o. Ide kívánkozik Benkő Lóránd véleménye, aki szerint Beliud és Kulan csak Ákos mester kreált alakjai, akik a Kán-nemzetség birtokjogait hivatottak volt igazolni. *Benkő* 2002. 83–86. o.

[72] Vö.: *Makk* 1992. 61. o.

[73] *Kristó* 2002a. 97. o.; *Kristó* 2003. 73. o.

[74] *Györffy* 1983. 1104. o.

volna. Jól ismertek ugyanis a bolgárok ellen előretolt magyar határbiztosító harcosok oltvidéki lovassírjai Csíkzsögödről, Kézdivásárhelyről, Sepsiszentgyörgyről, Eresztevényről és Köpecről, de miután a bolgár hatalom 933 után megrendült, ezekre nem volt többé szükség. A bolgárok is kiürítik a magyarok (és besenyők) ellen a Déli-Kárpátokban épült erődítményeiket (Slon-Prahova).[75] Emellett a mai gyulafehérvári székesegyház mellett feltárt X. századi alapítású templom, IX. század végén elpusztult bolgár házhelyekre épült.[76] Azaz: a dél-erdélyi bolgár befolyás a honfoglalással vagy röviddel azután megszűnt. Kristó Gyula következtetései tehát sem történeti, sem régészeti megközelítésben nem megnyugtatóak, a nyelvészet adatai pedig közel sem elégségesek annak megítélésére, hogy lehet-e a X. századi Dél-Erdélyben bolgár–török, bolgár–szláv lakossággal számolnunk. Továbbá kútfőink adatai egyszerűen vagy összebékíthetetlenek a hazai krónikákból következő „értesítésekkel", vagy a külhoni tudósítások hallgatása int minket is arra, hogy ezen információkat óvatosan kezeljük. Mindenesetre az István–Keán összecsapás krónikabeli elbeszéléseit a filológiai és stílusvizsgálatok XIII. századi keletkezésűnek tartják, legalábbis a ránk maradt formájában.[77]

A magyar hagyomány bolgárokkal kapcsolatos személyneveinek problémájához tartozik Szalán nevének kérdése. Benkő Lóránd röviden vázolta Szalán vezér neve eredetének történetét. Régebben arra gondoltak, hogy Béla király jegyzője a honfoglalás-kori bolgár vezér nevét Szalánkemén nevéből hozta létre. Ennek lehetőségét Melich vonta kétségbe, aki, mint sok egyéb anonymusi személyt, valós történeti szereplőnek vélte Szalánt. Tudományos tekintélye miatt Szalán nevét ettől kezdve nem helynévből magyarázták, s megpróbálták személynévi hátterét alátámasztani. Pais Dezső vetette fel, hogy Anonymus helyesírásából arra következtethetünk, hogy a név szókezdője csak *s* vagy *cs* alakban olvasható. Pais ennek jegyében két etimológiát ajánlott; Salán olvasat esetén török šalan 'vető, dobó', Csalán olvasat esetén török čalan 'ütő'.[78] Innen datálódik az *sz*-es szókezdet kritikája, s vele a Szalánkeménhez való kapcsolás lehetőségének az elvetése.[79] Benkő szerint Györffy azon felismerése, hogy a Névtelen a geszta vezéreit személynévi, esetleg helynévi analógiák alapján kreálta, Szalán esetében is védhető. Benkő bemutatta, hogy Pais olvasata a kérdéses személy neve körül nem áll meg, s hogy a lehetséges olvasat csak Szalan vagy Szalán lehet. Ennek alapja pedig Szalánkemén illetve más formában Szalankamen. Ez a régi város, melynek várát a krónikaszerkesztmény már 1071 alatt említi,[80] éppen átellenben feküdt Titellel, mely várost a bolgár vezér központjaként említi Anonymus.[81] Összességében Benkő osztja Györffy véleményét a bolgár vezér és annak fennhatósága történeti hiteltelenségében, azonban szerinte a Névtelen által kreált neve nem nemzetségi alapokra megy vissza, hanem földrajzi névre.

---

[75] *Bóna* 1996. 10. o.; *Bóna* 2001a. 78. o.

[76] *Bóna* 2001a. 89. o.

[77] *Horváth* 1954. 299. o. Vö. még: *Györffy* 1993. 157. o. Viszont hozzáteszi, hogy a Keán elleni hadjárat rövid említése már egy XII. század eleji redakcióban is meglehetett, s az ő utalásait egészítette ki túlságosan is részletező leírásával a XIII. századi szerző. *Horváth* 1954. 337. o.

[78] Németh a név etimonjának egy török Čalan ~ Čalǵan alakot vélt, amely a čal- 'levág, leüt, rácsap, lecsap' származéka. Jelentése 'Ráütő, Lecsapó' stb. lehetett. *Németh* 1991. 234. o. 67. jegyzet.

[79] Vö.: *Benkő* 1995. 402–403. o.

[80] SRH I. 370. Vö.: *Bollók* 2004. 70. o.

[81] *Benkő* 1995. 403–409. o.

Mindezek alapján állíthatjuk, hogy a magyar krónikás hagyományban a dél-magyarországi valamilyen minőségű bolgár fennhatóság emléke maradt fenn, de ez a jelenlét a honfoglalást követő évtizedekben megszűnt.[82] A további írott emlékek híradásából leszűrhető információk a bolgárok Kárpát-medencei jelenlétére vonatkozóan a következőkben foglalhatók össze: Krum 803 körül megindított hadjárata az Avar Kaganátus Dunától keletre eső területét érintve betetőzte Avaria frankok által előidézett bukását. Az avar szállásterület hozzávetőlegesen a Dunakanyar és a Tisza felső és középső folyása közötti területre, valamint a Tiszántúl ezzel tengelyben lévő területeire szorult vissza. A bolgárok az ettől délebbre eső vidékeket sem szállták meg, a Magyar Alföld és Erdély déli területeit valamint a Szerémség keleti részét csak a 820-as évek második felébe zajló harcokban foglalták el, újra hódoltatva az abodritokat és elűzve a timocsánok törzseit. Az elfoglalt területek legészakibb kiterjedése hozzávetőlegesen a Maros folyását követhette. Ez a későbbiekben ismertetett régészeti anyagból is világosan látszik. A magyar honfoglalás idején ezek a területek még a Bolgár Kánság végeinek számítottak. Erre vonatkoztatható a *Fuldai Évkönyvek* megjegyzése is, mely szerint az ismétlődő bolgár-magyar összecsapások miatt (896) Arnulf császár „Pannónia védelmét a Mocsárvárral együtt vezérére, Braszlavra bízta,[83] de *Regino* adata is arra mutat, hogy a honfoglalók először az avarok pusztáit vették birtokukba, majd „ezután ismétlődő ellenséges támadásokkal törtek be a bolgárok határterületeire".[84] A X. század első évtizedeire a bolgárság addig kimutatható nyomai (Erdélyben, a Maros mentén) eltűntek; a Kárpát-medence déli része a Magyar Fejedelemségbe integrálódott, de ennek pontos idejét tekintve nincs konszenzus a kutatásban. Míg Bóna és Györffy a honfoglalással felszámoltnak vélte a bolgár uralmat, addig Makkai László szerint ez a X. század első harmadában történhetett meg. Kristó, amint azt láttuk, István uralkodásáig számította a bolgár jelenlétet.[85] Régészeti adatok arra mutatnak, hogy a Makkai által jelzett korszak érvényes lehet, de ez Dél-Erdélyre vonatkozik.[86] Az alföldi területen a bolgárságnak semmi nyoma nem maradt, az egyetlen bizonytalan, és eddig lokalizálatlan csongrádi várat kivéve, nyilván nem véletlenül.[87] Kristó Gyula javaslata indirekt adat, mert „azért kell viszonylag hosszúra

[82] Hasonló véleményen van Szádeczky-Kardoss is. Szerinte mindent összevetve inkább valószínűbb az a teória, hogy a dunai-bolgár állam kézben tartotta a Kárpát-medence déli részét a honfoglalásig, semmint az, hogy teret vesztett volna az Alsó-Tisza mentén. Mert igaz ugyan, hogy Anonymus adatai hemzsegnek a történetietlen részletektől, azonban azt „semmi nem bizonyítja, hogy a bolgár jelenlét puszta ténye a Tiszánál csak tudós(kodó) kitalálás lehet, nem pedig a valódi hatalmi viszonyok tovább élő emlékezete". *Szádeczky-Kardoss* 1983b. 212. o. Vö. Regino adatát a honfoglalók által vívott ütközetekről a bolgár végek ellen. Utalt már erre a problémára Kristó is: „Mivel…a forrásanyag roppant szegényes a honfoglalás korára (de még a XIII. század elejére) nézve, sokszor óriási nehézségbe ütközik annak megállapítása, hogy Anonymus mely információjának van legalább mondai hitele és mely köszönheti létét kizárólag az író teremtő, ám történeti értelemben hiteltelen képzelőerejének". *Kristó* 2002b. 56. o.

[83] Vö.: HKIF 191. o.

[84] Vö.: HKIF 190. o.

[85] Vö.: *Kristó* 1988b. 30. o.

[86] Makkai összefüggésbe hozza a 934-re tehető magyar-besenyő közös hadjáratot Bulgária, majd Bizánc ellen a dél-erdélyi bolgár fennhatóság felszámolásával. Elképzelése szerint Bogát fejedelem ez idő körül, vagy valamivel előtte vette birtokba Erdély déli vidékeit. *Makkai* 1987. 271–272. o. Vö. még: *Bóna* 2001a. 78. o.

[87] Érdekes momentum, hogy Moravcsik, majd nyomában Kapitánffy, Anonymus bolgárokról szóló adatai-

nyújtani-e dél-erdélyi bolgár államiság létét, hogy egyfelől a két erdélyi régió különállásának időtartama ténylegesen magyarázni tudja a fejlődésbeli különbségeket, másfelől pedig hogy e dél-erdélyi bolgár berendezkedés folytatásának lehessen tekinteni azt a dél-erdélyi vajdaságot, amelynek első vezetőjéül a XIV. századi krónikakompozíció Erdőelvi Zoltánt teszi meg".[88]

A dunai-bolgár régészeti anyag

Az Alföld és Dél-Erdély bolgár emlékanyagának vizsgálata akkor indulhatott meg, miután a múlt század végén megkezdődtek az egykori dunai bolgár állam három jelentős városában a feltárások, így ásatások folytak a mai Bulgária északkeleti részén fekvő Madarában, Pliszkában és Preszlávban.[89] A korai eredményeket Fehér Géza összegezte.[90] A régészeti kutatásban a fordulópontot az 1948–49-ben feltárt, Pliszkától keletre fekvő Novi Pazar-i temető jelentette. Az ásatók, Sztamen Mihajlov és Sztancso Sztancsev 42 sírt tártak fel, amelyek két hamvasztásos temetkezés kivételével északi (egy ízben déli) tájolású vázakat rejtettek. A tájolás, a mellékletek tipikus volta (pl. a korongolt, kecses formájú, besimított sávokkal díszített kancsók), valamint a temető VIII. századi keltezése és bolgár-töröknek való meghatározása után[91] már lehetőség nyílott rá, hogy össze lehessen vetni a később bolgárnak meghatározott dél-erdélyi leletanyagot és a szórványos dél-alföldi emlékeket a Novi Pazar-i anyaggal. Az utóbbi évtizedekben egy sor VII–IX. századi pogány rítusú temetőt tártak fel Bulgária északkeleti részén (Devnya I., II., III.; Várna; Külevcse) és Dobrudzsa romániai részén (Sultana Izvorul, Obârşia Noua és Istria).[92] 1984 után újabb feltárások indultak Bulgáriában. Ezek a temetők majdnem teljesen feltártak, de nincsenek publikálva (Balchik II, III, Topola, Nozharevo, Debich, Vărbiane, Sumen-Divdiadovo). Munténiában 1990 óta folyik a feltárás Platoneşti lelőhelyen. Úgy tűnik, hogy ez a legnagyobb bolgár temető az Al-Dunától északra.[93] A feldolgozott anyag tükrében főként a várnai és a Várna környéki devnyai temetők szolgáltak

---

ban Bizánc hatalmi befolyását látják, s nem arra keresik a választ, hogy a geszta írójának információi valósak-e, hanem azt elfogadva annak görög hátterén elmélkednek (így pl. Keán azonos Krummal, Szalánt történeti személynek vélik, a honszerzés előtti Kárpát-medence bolgár befolyási területe voltaképpen bizánci stb). Vö.: *Moravcsik* 2003. 43–44. o.; *Kapitánffy* 2003. 93–96. o.

[88] *Kristó* 1988b. 33. o. Kristó Gyula javaslatának kritikáját lásd: *Szalontai* 2000. 276–279. o.; *Szalontai* 2001. 120–124. o. – Kristó Gyula azon – magyar krónikás hagyományon nyugvó – elgondolása, mely szerint a honfoglalás dacára Dél-Erdélyben, a Maros középső folyása mentén és attól délre, az egész X. század folyamán fennmaradt egy bolgár-szláv fejedelemség Gyulafehérvár központtal, amelyet csak I. István csatol a koronához, nem nyert igazából teret a kutatásban. Lásd pl.: *Kristó* 1980. 485. o.; *Kristó* 1998. 99. o. – Az egész koncepció elsősorban nem a magyar krónikás hagyomány bizonyítása végett született, hanem egy másik, nem tárgyunkhoz kapcsolódó, probléma, az erdélyi Gyula szállásterületének kérdése kapcsán.

[89] Pliszka a Bolgár Kánság első központja volt, először földvárként, később a VIII. században kőfallal is megerősítve. A főváros a IX. században Preszlávba került át, amely már, mint cári székhely működött. *Erdélyi* 1997. 65. o.

[90] Vö. *Fehér* 1931.; *Fehér* 1940.

[91] Vö.: *Fodor* 1977. 82–84. o.; *Fiedler* 2008, 154. o.

[92] Vö. *Fodor* 1977. 84–85. o. és a hivatkozott irodalmakat uo. a 11–13. jegyzetekben (a devnyai temetőket Dimitrov ásatta és publikálta), továbbá *Erdélyi* 1997. 66–69. o. A romániai lelőhelyek irodalmához vö. *Fodor* 1977. 85. o.; 14. jegyzet. Továbbá: *Fiedler* 2008. 155–156. o.

[93] *Fiedler* 2008. 156. o.; 20. jegyzet.

tanulsággal, mivel itt egy viszonylag kis területen a VIII. századtól a X. századig figyelemmel kísérhetjük a bolgárok életét. Ez az emlékcsoport a sok hasonlóság mellett (azonos típusú edények, ékítmények, északi tájolás) két szembetűnő vonásában különbözik a Novi Pazar-i temetőtől: mindegyik temetőben nagy a hamvasztásos sírok aránya (míg a Novi Pazar-i temetőben csak kettő ilyen sír volt, addig pl. a 92 síros devnyai I. temetőben a sírok 38%-a, a 157 síros harmadikban pedig 34%-a) illetve nem találtak lovastemetkezéseket. Az ásató Dimitrov mutatott rá, hogy az első jelenség a népi összetétel különbözőségével magyarázható. A hamvasztásos temetkezési szokás ebben az időben kizárólag a szlávoknál volt meg. Tehát már a VIII. századtól egy temetőbe temetkeztek az itteni szlávok és bolgár-törökök, ami azt tanúsítja, hogy a két népesség összeolvadása nem sokkal Asparuch honfoglalása után megkezdődött. A lovastemetkezések hiányának okát Dimitrov abban látja, hogy a Várna környékén élő bolgár-török népcsoport temetkezési szokásai ebben a vonásában különbözött a nyugatabbi, Sumen környékitől. A harmadik devnyai temetőben már megjelennek a nyugati tájolású keresztény sírok, amelyek külön csoportban helyezkednek el. Ezek a legkésőbbi temetkezések. A Kuzev által feltárt IX–X. századi várnai temetőben már csak keresztény bolgárok nyugszanak, de a legkorábbi sírok még őrzik a pogány temetkezések néhány vonását; itt még szaltovói típusú edényeket találtak a vázak mellett, s a nyugati tájolástól gyakori a kisebb-nagyobb eltérés, de mindig északi irányba, ami a pogány bolgár-török tájolásra emlékeztet.[94]

A Fodor által ismertetett fontosabb bulgáriai és dobrudzsai bolgár-török temetők mellett említendő még két később feltárt lelőhely, Kjulevca és Edinci falvak közelében. Mindkettő birituális jellegű volt (csontvázas sír – a hamvasztásos temetkezés aránya 82:40 illetve 106:203). A kjulevcai temetőben egyes sírokban lovastemetkezéseket is megfigyeltek (lábhoz tett, valamint padmalyos típusokat). A temetők a talált érmek alapján a VIII., míg a sarkantyúk alapján a IX. század elejére keltezhetők.[95]

Az alföldi bolgár leletanyag kérdése

Éppen az írott források elégtelen és homályos volta miatt alakult ki a kutatásban többféle nézőpont a bolgárok IX. századi alföldi jelenlétéről. Egyesek szerint a bolgárok csak rövid életű katonai fennhatóságot gyakoroltak, mások arra a következtetésre jutottak, hogy jelentős bolgár lakosság élt a későbbi magyar területeken.

A frank–bolgár határok megállapítása Omurtag idején történt meg, s ezt Malamir uralkodásának kezdetén megerősítették (832). Elméletileg tehát ettől az időtől kezdve számolhatunk bolgár települések alapításával vagy bolgár helyőrség tiszántúli jelenlétével,[96] de minden bizonnyal ehhez köthető a dél-erdélyi bolgár leletanyag korának alsó határa is. Amilyen logikus a fenti elgondolás, annyira feltételes az az elképzelés, miszerint „Borisz uralkodása alatt (852–889) azonban már biztosan kellett bolgár csapatoknak állomásozniuk a Tiszántúlon, különben nem támogathatták volna a frankoknak a morva

[94] *Fodor* 1977. 84–85. o.

[95] *Erdélyi* 1997. 69. o. A dunai-bolgár fazekas technikához, ornamentikához és párhuzamokhoz vö.: *Fiedler* 2008. 213–215. o.

[96] *Mesterházy* 1977. 168. o.

Rasztiszláv elleni fellépését".[97] A kútfő ilyen értelmezésére nincs semmilyen kényszerítő ok. Mert pl. az etelközi Magyar Nagyfejedelemség is adott katonai segítséget a morváknak, mégsem tudunk számottevő magyar lakosságról a Kárpát-medencében a IX. század második felében. Továbbá „a történeti adatok teljesen egyértelműen arra utalnak, hogy a IX. században bolgár lakosság élt a Tiszántúlon", ezért meg kell lennie a hozzájuk kapcsolható leletanyagnak is, amit a Kárpát-medence IX. századi anyagából kell kiszűrni. Ez a hagyaték kisterjedelmű és továbbélt a X. század első harmadáig.[98] Mesterházy Károly Hajdú-Bihar megye területéről gyűjtött olyan kerámiákat, amelyek jelentősen eltérnek a IX. századi késő-avar kerámiától. Ezek: egy Debrecenből származó fazéktöredék, hasonló kerámia Hajdúböszörményből, valamint Egyek-Külsőohat-Kisszigetről, illetve egy korongolatlan talpas tál Ártándról. Az ártándi edényen kívül valamennyi töredék közös jellemzője a teljes felületet beborító díszítés. Az egymáshoz kapcsolódó vízszintes vagy a ferdén, függőlegesen, ívesen hajló fésűs vonalkötegek rendszere általában a nyak alatt kezdődik, és a hajdúböszörményi edény tanúsága szerint a fenékig tart. Párhuzamaikat Mesterházy a dunai bolgár anyagban találta meg.[99]

A töredékek datálása elvileg annak az eredménye, hogy a honfoglalás koráig meg kellett határozni annak a néhány kerámiának az idejét, amelyek okán „komoly" létszámú bolgár lakosságot lehetne feltételezni a Tiszántúlon a IX. században. Sőt, talán még a honfoglalás után is, mert a fenti elgondolás szerint „Erdély és Kelet-Magyarország szláv helynevei arra mutatnak, hogy ez akár a X. század első évtizedeiig is kiterjedhet, és bizonyos X. századi magyar sírok (Bihar, Somlyó-hegy, Kolozsvár-Zápolya utca) kerámiaanyaga is mutat hasonlóságot a bolgárnak meghatározott anyaggal." Ezért feltehető, hogy még a X. század első évtizedeiben is készítettek bolgár-szláv jellegű kerámiát a Tiszántúlon „a helybéli lakosság" azaz: a bolgárok.[100] A debreceni töredékhez a leghasonlóbb példányok Északkelet-Bulgáriából adatolhatók, de teljesen egyező darabot nem sikerült találni. Mesterházy megjegyzi, hogy a kerámia nem csak bolgár területen bukkan fel, hanem Moldvában, Munténiában és Dobrudzsában is több lelőhelyet ismerünk.[101] A böszörményi töredék legközelebbi párhuzamát ugyancsak Északkelet-Bulgáriából ismerjük, míg az Egyek-külsőohati edénytöredék párhuzamai előkerültek Bulgárián túl Romániából, a szaltovói kultúra területéről és a mai Szerbiából.[102] Az ártándi tál párhuzamát csak a romániai Dinogetia-Garvanból ismerjük; az ártándi lelőhelyen II–III. századi szarmata temető is volt, s bár a hazai szarmata leletanyagban nincs párhuzama a leletnek, de Ukrajnából ismerünk ilyet (Zolota-Balka temetője, Kr. e. I. század – Kr. u. II. század). A Tiszántúlon talált négy kerámia szoros kapcsolatban van a szaltovói kultúra kerámia anyagával, amelynek IX. századi hordozója a bolgár lakosság. Ezért a tárgyalt négy kerámia kora a IX. századra tehető, történeti meggondolások okán annak is a második felére.[103] Mindez Mesterházy szerint a hazai krónikás hagyomány igazát látszik

[97] *Mesterházy* 1977. 168. o.

[98] Vö.: uo. 1977. 161. o.

[99] Uo. 162–164. o.

[100] Uo. 168. o.

[101] Uo. 164. o.

[102] Uo. 164–165. o.

[103] Uo. 165–166. o. A négy kerámia lelőhelye a szaltovói műveltség területéhez tartozik, amellyel a dunai bolgár leletanyag is összefügg; erre Mesterházy is utal. Így elképzelhető, hogy a kerámiák eredete nem dunai

alátámasztani, viszont a bolgár fennhatóság északi határát nem adják meg.[104] Emellett a román kutatás Bodrogszerdahelyről is közöl két edényt, mint dunai bolgár párhuzamot, amelyek egybevetve a bolgár-szláv toponímiai adatokkal (és itt egészen pontosan az egyetlen Zemplénre utalva) arra mutatnak, hogy a bolgár fennhatóság egészen a mai Észak-Magyarországig húzódott fel.[105] Ezzel szemben Fodor István hangsúlyozta, hogy e néhány kerámiatöredék alapján, amelyeknek valóban vannak párhuzamai bolgár földről, még csak nem is valószínűsíthetjük egykori bolgár lakosság alföldi jelenlétét.[106] Minden bizonnyal arról lehet szó, hogy a gyér lakosságú alföldi területeket a bolgárok csak katonailag szállták meg, mint gyepűt, s Erdéllyel ellentétben ide nem költözött viszonylagosan jelentősebb számú bolgár lakosság.[107]

M. Nepper Ibolya sem tartja meggyőzőnek Mesterházy megállapításait; felsorol egyéb hasonló töredékeket Hajdú-Biharból, egyúttal megjegyzi, hogy kerámiatöredékek alapján nem lehet biztosan elválasztani népcsoportokat, ráadásul a minta is elenyésző mennyiségű. Véleménye szerint „bolgár és más népek nyomainak keresése IX. századi telepek keltezése csak akkor lehet meggyőző, ha idegen fémtárgy is kerül elő területükről". M. Nepper „cáfolhatatlan régészeti bizonyítékokat" vonultatott fel Hajdú-Bihar megye területéről, amelyek az itteni bolgárság „nem nagyszámú, de a Tiszántúlon való" jelenlétét igazolja és véleménye szerint ez a bolgár népesség a magyar honfoglalást is megérte. A honfoglalókkal való bolgár együttélés bizonyítékait látja néhány temetőben, melyeket a X–XI. századra lehet keltezni (Püspökladány-Eperjesvölgy; Sárrétudvari-Hízóföld). Az előkerült leletanyagban több olyan tárgy van, amelynek párhuzamai bulgáriai temetőkben is előkerültek, s eltérnek a temető többi részének leletanyagától; így bronz torques-diadémok, kontypárták, öntött köttlachi-típusú fülbevalók és egyéb, aldunai és bulgáriai temetőkből is ismert ékszerek.[108] Kutatásait összegezve úgy látja, hogy adatai „gyér bolgár-szláv lakosság tiszántúli jelenlétét" igazolják, de azt is hozzáteszi, hogy „homogén bolgár-szláv temetőt vagy telepet vizsgált területünkön eddig nem találtunk, s kicsi a valószínűsége annak is, hogy lesz".[109] M. Nepper hivatkozik a bolgár jelenlét bizonyítására a lelőhelyek közelében található olyan helynevekre, amelyek keleti patrocíniumokból keletkeztek (bár egyet sem idéz), továbbá „a keleti kereszténység je-

---

bolgár, és korábbi időkben, más úton került az Alföldre. Az ártándi tálnak nincsen párhuzama a dunai bolgárok területéről. Felhívta ezekre a figyelmet már Szalontai is: *Szalontai* 2000. 272. o.; *Szalontai* 2001. 116. o.

[104] *Mesterházy* 1977. 168. o.

[105] *Comşa* 1960. 407. o. Vö.: *Mesterházy* 1977. 168–169. o.

[106] Az érvelés hiányosságaira már Szalontai is rámutatott: nem lehet komoly következtetéseket levonni néhány kerámia töredékéből, melyek között szórvány is akad, ráadásul a felsorolt dunai-bolgár párhuzamok sem mindig analógok. *Szalontai* 1996. 29. o. 10. jegyzet. – Kürti Béla is hoz egy kerámiatöredéket az algyői honfoglalás-kori temető 78. sírjából, amelynek legjobb párhuzamait bolgár területekről ismerjük, de megjegyzi: „Tekintettel arra, hogy a bolgár uralom északi-északnyugati határa részleteiben ismeretlen előttünk, a Duna–Tisza köze valószínűleg csak, mint a bolgárok határterülete jöhet számításba." Az erdélyi só Maroson át történő biztonságos szállítása miatt Kürti is a Maros-torokig húzza meg a bolgárok befolyási övezetének határát a Tiszántúlon. *Kürti* 1983. 233–234. o. A KMTL 72. oldalán közölt térkép szerint a bolgár lelőhelyek övezete a Maros középső folyásvidéke mellett a Tisza bal partja mentén, a Maros torkolatától le Titelig, sőt: a Duna–Száva összefolyásig mutatható ki.

[107] *Fodor* 1983. 23. o.

[108] *M. Nepper* 1993. 208–213. o.

[109] Uo. 212. o.

gyében elrendezett kéztartású vázakra", illetve bizánci mellkeresztekre és ereklyetartó keresztre. Ezekhez azonban azt is hozzáfűzi; bizonytalan, hogy ez a népesség honfoglalás előtti vagy utáni.[110] Márpedig ez a bizonytalanság jól jelzi a felsorolt ékszerek IX. századi voltának kérdésességét.[111] Ha el is fogadnánk, akkor is csak alig tucatnyi lelet igazolná a bolgárok alföldi jelenlétét, ami aligha elegendő mennyiség annak a bizonyítására, hogy a IX. században az Alföld ezen területe és így értelemszerűen az ettől délre eső részek is, bolgár fennhatóság alá tartoztak volna.[112] Másrészről eddig pogány-rítusú bolgár-török temetkezéseket keresett a kutatás a bolgár jelenlét igazolására. A kereszténység elterjedése a bolgároknál a IX. század második felében gyorsult fel. A leírtak tényleg keleti keresztény rítusra mutatnak, de ha ezek bolgárok, azok függetlenek az általunk keresett onogur-bolgároktól, és jó eséllyel honfoglalás utániak.[113]

Vályi Katalin a szeri monostor környékén végzett feltárások során közölt olyan kerámiákat, amelyek párhuzamait a maroskarnai dél-erdélyi bolgár hagyatékból is ismerjük, s így dunai-bolgárnak tarthatunk.[114] A töredékek viszont hiába mutatnakbolgárokra (bordázott nyakú palack (amfóra?) perem- és nyaktöredéke, besimított hálóminta); egyrészt nem ismerjük a kerámiák pontos korát, mert másodlagos helyzetben, szelvények betöltési rétegéből származnak és nem köthetők objektumhoz,[115] másrészt a bulgáriai vagy romániai bolgár anyagból származó megfelelőik IX–XI. századra keltezhetők,[116] és nem lehet kizárni honfoglalás utáni bolgár betelepedést erre a területre. A csongrádi régióban nem egy esetben bukkannak fel a régi bolgár *nándor*ból képzett helynevek; ezek magyar névadások és nem átvételek. Bóna István hangsúlyozta, hogy a területen előforduló nándor népnévből képzett helynevek olyan korai típusúak, amelyeket meg kell különböztetni az egyéb, később keletkezett nándor tagú helynevektől.[117] Mindenesetre Vályi a Maros-völgyében látottakhoz hasonlóan Szer környékén is bolgár anyagi kultúra jelenlétével számol, még ha ez szigetszerű is.[118] Nem lehet viszont figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy Szentes, Csongrád, Kiskunfélegyháza és Szeged környékén közel száz X–XI. századi lelőhelyet tártak fel az utóbbi száz évben, ami egyértelmű bizonyítéka a terület magyar betelepülésének.[119] Márpedig Vályi éppen azzal számol, hogy a hon-

---

[110] *M. Nepper* 1993. 213. o.

[111] Szalontai ezeket a balkáni-bizánci eredetű tárgyakat kereskedelmi árúként értékelte, elsősorban nyílván a leletanyag csekélysége miatt. *Szalontai* 2000. 273. o.; *Szalontai* 2001. 116–117. o. Ennek ellenére nem felesleges utalnunk arra, hogy a X. század régészeti leletanyagában a bolgár törzsterülettel való kapcsolat nagy része a kereskedelem révén magyarázható. Vö.: *Kürti* 1983. 234. o.

[112] *Szalontai* 2000. 273. o.; *Szalontai* 2001. 117. o.

[113] A kereszténységet 865-ben vette fel I. Borisz, alattvalóinak áttérése azonban még hosszú időt vett igénybe. Vö.: *Fodor* 1977. 85. o. Egyébiránt helynév is megőrizte ennek a minden bizonnyal honfoglalás utáni, bolgár néprésznek az emlékét. Vö.: Nándor puszta, Sárrétudvari határában: *Kristó – Makk – Szegfű* 1973. 15. o.

[114] *Vályi* 1996. 44–46. o.

[115] Uo. 45. o.

[116] *Szalontai* 2000. 272. o.; *Szalontai* 2001. 116. o. Nem mellékes viszont, hogy a kerámiák analógiájául hivatkozott lelőhelyek, Maroskarna temetője, Ploieşti-Bucov telepe és a Sultana-i temető IX. századiak, a Devnya I., III. temetők visszanyúlnak a VIII. századra is, míg a Novi Pazar-i temető VIII. századi. Vö.: *Fodor* 1977. 84. o.; *Vályi* 1996. 45–46. o.

[117] *Bóna – Nováki* 1982. 105. o.

[118] *Vályi* 1996. 46. o.

[119] Vö.: *Szalontai* 2000. 278. o.; *Szalontai* 2001. 118. o.

foglalók Csongrád vidékét „viszonylag későn” szállják meg, és ezzel magyarázható „a bolgár jellegű kerámia használóinak a honfoglalás után további jelenléte”.[120] Mindezek mellett még néhány maroskarnai típusú edény Makó, Deszk és Nagyszentmiklós lelőhelyekről, illetve egy Szentesen talált öntött, bronz lovasfigura tanúskodik a IX. századi „alföldi bolgár uralomról”.[121]

Igazat kell adnunk Szalontainak akkor, amikor az alföldi bolgár leletanyaggal kapcsolatban megállapítja, hogy „különösen szembetűnő ez a kis mennyiség, ha figyelembe vesszük, hogy Erdélyben milyen nagy számban lehet jó bulgáriai párhuzamokkal bíró lelőhelyeket találni. Amennyiben az Alföldön is hasonló bolgár jelenlétről beszélünk, akkor itt is hasonló jellegű és mennyiségű leletanyaggal kellene állításunkat igazolni. Amíg ez nem történik meg, addig a legnagyobb jóindulattal is csak igen felszínesnek nevezhető a bolgár kánság alföldi hatalma”. Ehhez még hozzáfűzi, hogy ezen az sem változtatna, ha az Alföldön lokalizált „bolgár-gyanús” földrajzi nevekről bebizonyosodna bolgár eredetük, mert „a földrajzi nevek több korszakon át való továbbéléséről gyakrabban tudunk, mint olyan népesség jelenlétéről, amely régészetileg nem mutatható ki”.[122] Bóna szerint is a bolgár fennhatóság az Erdély felé összeköttetést biztosító Temesközre terjedt ki, a Maros völgyével együtt. Ez gyakorlatilag az írott forrásokból nyerhető kép megerősítése. Ez azonban azt is jelenti, hogy egyelőre a régészet nem tudja igazolni a korszakban hatalmi tényezőt jelentő Bolgár Kánság olyan befolyását az Alföldre, amely révén itt állandó bolgár lakosság lett volna a IX. században. Az alföldi bolgár szervezet néhány megerősített várból állhatott,[123] azaz gyepűnek értékelhető. Szőke Béla Miklós még ennél is jelentéktelenebbnek tartja a bolgár befolyást az Alföldön. Szerinte a bolgárság IX. századi régészeti emlékanyaga gyakorlatilag nem mutatható ki a Dél-Alföldön.[124] Végezetül érdemes rámutatni: az alföldi bolgár jelenlét mibenlétének kérdését erősen árnyalja, hogy nem tudunk temetőikről, telepeikről a jelzett területen, szemben Dél-Erdéllyel.

Bálint Csanád a nagyszentmiklósi kincsről írt könyvében vizsgálta annak lehetséges protobolgár eredetét; itt fejtette ki az alábbiakat: „a régészeti kutatás határozott, módszertanilag is megalapozott *nemmel* tud állást foglalni az alföldi protobolgár néptömegek jelenléte kérdésével kapcsolatban: ilyenre utaló leletek ugyanis teljesen hiányoznak”.[125] Felhívja a figyelmet arra is, hogy a kérdéses terület, a Tiszának a Csongrád és a mai magyar–szerb határ közti bal oldali partvidéke, valamint a Tisza–Maros–Körös köze folyamatosan kutatott volt, az egyik legjobban feltárt vidéke a Kárpát-medencének. Amennyiben ebben a régióban valamilyen leletcsoport hiányzik, akkor annak a hiánynak történeti indíték (is) tulajdonítható. Tény: a Tisza–Maros–Körös közéből és Szeged környékéről igen nagyszámú

---

[120] *Vályi* 1996. 51. o.

[121] *Bóna* 1987. 193. o., ill. *Bóna* 1984. 372. o. A Maros–Aranka vidékről származó edények mellett hasonlókról van tudomásunk Temesvárról és Parácról. Mindkét terület beleesett a IX. századi bolgár érdekszférába, így nem meglepő a bolgár jellegű leletek felbukkanása. Azonban ezekből számottevő alföldi bolgár telepekre, telepesekre és azok továbbélésére következtetni nem szerencsés, mert nem ismerünk kézzelfogható IX. századi bolgár emlékanyagot az Alföldről.

[122] *Szalontai* 1996. 29. o. 10. jegyzet.

[123] *Bóna* 1984. 372. o. Feltehető, hogy Bóna azért engedte meg ezt az egyébként nem igazolható következtetést, mert Apulum erődje mellett Csongrádot (’fekete vár’, azaz földvár) is valahogy magyaráznia kellett.

[124] *Szőke* 1993. 39–40. o.

[125] *Bálint* 2004. 130. o.

VIII. századi avar és X. századi honfoglaló magyar lelőhely, temetkezés ismert, de a közbeeső évszázadra keltezhető IX. századi protobolgár jelenlétre utaló leletanyagnak az intenzív régészeti kutatások ellenére sincs semmi nyoma. Dél-Erdély, a Maros folyásvidéke jóval szerényebb intenzitással kutatott, mint a Tisza–Maros–Körös köze, de ott a protobolgár népesség jelenléte régészetileg már a jelenleg ismert leletanyag alapján is minden kétséget kizáróan igazoltnak tekinthető. Márpedig ha a régészeti adatok alapján az Alsó-Maros vidékén nemhogy egy, az erdélyihez hasonló nagyságú és jelentőségű protobolgár etnikai tömb megléte nem képzelhető el, de még csak leletek sincsenek, amelyeknél azok protobolgár eredete szóba jöhetne, akkor szinte bizonyosságként állítható: a Tisza–Maros–Kőrösök környékén nem élhetett protobolgár népesség.[126]

A dél-erdélyi bolgár leletanyag

Krum hadjárata aligha érintette Erdélyt, és minden bizonnyal Omurtag hadjárataiig Erdély déli része sem vált bolgár érdekszférává. A Dél-Erdélyben fellelhető, bolgárokhoz köthető régészeti leletanyag a IX–X. századi dunai bolgár emlékekkel egyezik meg.[127] A dél-erdélyi bolgár temetők közül is kiemelkedik a maroskarnai temető. A Maros bal partján fekvő lelőhelyet a folyó áradásai elpusztították. A temetkezési rítusról csak annyi biztosat lehet tudni, hogy a Maros csontvázakat és edényeket mosott ki. E körülmények miatt nem tudjuk, hogy a maroskarnai temetőben voltak e hamvasztásos sírok. A lelőhelyről az újabb leletekkel együtt mintegy harminc ép, korongolt edény került elő. Formájuk, kiképzésük, díszítésük alapján valamennyi a korabeli dunai bolgár fazekasság jellegzetes terméke;[128] sárga és vörösesbarna színű, egyfülű és kétfülű palackok (amforák), gömbölyded testű, duzzadt „gyűrűs" peremű csuprok sima felülettel, illetve besimított, hálót mintázó díszítéssel, enyhén tölcséres peremű fazekak, egy különleges lyukasztott fülű üstszerű fazék, valamint a „Medgyes típusra" emlékeztető fazekak.[129] A maroskarnai edények pontos párhuzamait nagy számban ismerjük Bulgáriából, a központokból (Pliszka, Madara, Preszlav, Kadiköj) és a temetőkből egyaránt, amelyek Bulgária irányából az Olt és a Zsil völgyén keresztül terjedtek a Kárpátok felé. Ploieşti-Bucovban a bolgár uralom idejéből VIII–IX. századi falvakat tártak fel, Bulgáriát és Erdélyt összekötő szláv-bolgár leletanyaggal, a Mostiştea völgyében, Sultanában pedig olyan csontvázas sírokból álló temetőt találtak, amely a Dunától Erdély felé haladó bolgár őrtelepülések létezését igazolja.[130] Ennek a telepített bolgár lakosságnak a nyomai

---

[126] *Bálint* 1976. 117. o.; *Bálint* 2004. 130–132. o.

[127] Itt kell megemlítenünk, hogy a dél-erdélyi, IX. századi dunai-bolgár anyagot egyes román régészek „dridu-kultúra" néven nem a bolgárság, hanem a „korai román kultúra" emlékeinek tartják. Vö.: *Mesterházy* 1977. 167. o.; *Fiedler* 2008. 216. o. Ugyanezt az emlékanyagot Horedt „dák-trák, ősromán és dunai-bolgár" elegynek gondolja, ami gyakorlatilag a két álláspont összeolvasztása. *Horedt* 1966. 287. o.

[128] *Bóna* 1987. 190–192. o.; *Bóna* 1989. 95. o.

[129] Ez utóbbiak gyakoriak Bulgáriában, valószínű, hogy bolgár hatásra kezdtek elterjedni a IX. századi Erdélyben. *Bóna* 1987. 190. o. A bolgár temetőt megőrző Maroskarna mellett fekvő Zeligrad ('Sóvár') neve, ha az a bolgárokhoz köthető, jól kiegészíti a *Fuldai Évkönyvek* 892. évi adatát, de a helynév bizonyító ereje kétséges bizonytalan kora miatt. Vö.: *Bóna* 1984. 371–372. o. Adatolható viszont, hogy Zeligradon is folyt ásatás, és a feltáráson bolgár párhuzamokkal bíró tárgyak is előkerültek. *Bálint* 1976. 117. o.

[130] *Fodor* 1983. 20. o.; *Bóna* 1987. 190. o. Comşa szerint a mai Románia területén a maroskarnai mellett csak a sultanai és a szászsebesi temetők azok, amelyek kizárólag csontvázas sírokat rejtettek, azaz nem találtak

csak néhány helyen mutathatók ki a Maros középső folyásvidékén. Csontvázas sírokból bolgár edényeket, többek között jellegzetes amforát Szászsebesről, Kudzsirból és Sebesánból ismerünk (korsó és edények), de sírból származnak a Gyulafehérvár-Várban[131] (amforák és besimított díszítésű fazekak), Gyulafehérvár-Partoson és Magyarszentbenedeken talált edények is. Oláhgorbón, valószínűleg kisebb temetőből, két koporsóban eltemetett csontváz került elő. Élelemtároló edényeik a dunai bolgár fazekasságnak a maroskarnaitól némileg eltérő, de nem kevésbé jellegzetes alkotásai, egy női sírban talált gyöngyök és annak bronz fülbevalói IX. századi bolgár típusok, az ételmellékletre utaló juhcsontok itt is pogány bolgár rítusra mutatnak. Oláhdálya-Trojánról olyan bolgár telepet ismerünk, amely megéri a X–XI. századot. A bolgár kultúra mintegy 30–40 kilométeres sávban található meg a Maros két partján.[132] Másik jelentős lelőhely, valamivel feljebb a Maros folyása mentén a csombordi temető. Eddig feltárt része 32 nyugat-keleti tájolású IX–X. századi temetkezést tartalmazott.[133] A sírokból a női ékszereket közölték, négy temetkezés mellől 14 féle, filigránnal gazdagon díszített csüngős fülbevalót, további három temetkezésből gyöngyöket, lunulákat és korong alakú csüngődíszt. A csombordi és a fentebb említett gorbói ékszereknek csak Bulgáriában van párhuzamuk, ott viszont szinte valamennyi IX–X. századi temetőben.[134] Érdekes, hogy a sírokban nem találtak kerámiákat. Ugyancsak szembetűnő a tárgyak hiánya a férfi sírokban, szemben a női temetkezésekben talált ékítmények számával.[135] A temető első feltárt periódusának sírjai többnyire koporsós temetkezések voltak, a sírok kelet–délkelet – nyugat–északnyugat tájolásúak, a vázak alkarcsontjai pedig a mellkason keresztben nyugodtak, ami keresztény rítusra utal.[136] A körülbelül 830-ra tehető dél-erdélyi bolgár térfoglalás telepes központok megjelenéséhez vezetett a Maros mentén. E telepek lakossága az Al-Duna déli partjáról, Bulgáriából került ide. Ami ránk maradt anyagi kultúrájukból, ékszer és edény, egészen az edények alján található fenékbélyegekig, dunai bolgár készítmény.[137] A kettős komponensű bolgárság szláv és bolgár-török emlékeit tekintve Erdélyben a bolgár–török katonaelemmel kell számolnunk; nem lehet kimutatni olyan szláv leletanyagot Erdélyben, amelyet a IX. századi bolgár-szlávokhoz köthetnénk.[138]

---

azokkal párhuzamosan urnás, szláv temetkezéseket. A leletek között vonal- és hullámvonaldíszes edényeket, gömbölyödő testű, szaltovói korsókat, valamint amfórákat találtak, amelyeket szürke, vöröses vagy sárga agyagból korongoltak. Emellett találtak vaskéseket fatokban, különböző ékszereket, fül- és hajkarikákat, nyakláncokat, gyöngyöket és övcsatokat. A vázak mellett, főleg a lábaknál tojást, szárnyas, birka vagy borjúcsontokat figyeltek meg. *Comşa* 1960. 410–411. o.

[131] A gyulafehérvári ásatások során előkerült bolgár edényekhez lásd még: *Fodor* 1983. 21. o. A vári településhez tartozó jelentős temetőre is rábukkantak (Zalatnai úti Állatkórház és Mentőállomás). A temető első periódusa a IX. századi bolgárokhoz köthető. Itt a csontvázas, maroskarnai edénymellékletes temetkezések mellett urnás bolgár-szláv sírokat is találtak. *Bóna* 1989. 97. o.; *Szalontai* 2000. 273. o.; *Szalontai* 2001. 115. o. Az egykori Apulum falai között megtalálták a IX. századi bolgárság telepeit is; a mai székesegyház környékén sűrűn sorjáztak a félig földbe süllyesztett lakóházak. *Bóna* 2001a. 86–87. o.

[132] *Bóna* 1987. 192. o.; *Bóna* 1989. 95–96. o. A lelőhelyekhez vö. még *Fiedler* 2008. 159. o.

[133] Dankanits Ádám mellett a másik ásató, Ferenczi István 1957-ben magyar nyelven is közölte a temető első részletét (13 sír), amelyet akkor még morvának határoztak meg. Vö.: *Ferenczi* 1957. 1101–1103. o.

[134] *Fodor* 1983. 21. o.; *Bóna* 1987. 192. o.; *Bóna* 1989. 97. o. Comşa összesítő térképen hozza a dél-erdélyi bolgár jelenlét nyomait a többi romániai lelőhellyel együtt. *Comşa* 1960. 420. o.

[135] *Fiedler* 2008. 161. o.

[136] *Ferenczi* 1957. 1102. o. Az ásató közlésével szemben Fiedler arról ír, hogy a sírok tájolása: Ny–K. *Fiedler* 2008. 161. o.

[137] *Bóna* 1987. 192. o.

[138] *Bóna* 1987. 177–181., 193. o. A környező szláv urnatemetők népével alig volt kapcsolata a bolgár-török

Az erdélyi bolgár uralom jelentős, de kisszámú képviselői a honfoglaló magyarok tömege elől nem tudtak elmenekülni, a csombordi temető tanúsága szerint a magyarság uralma alá kerültek, de a temetőt a X. század elején ugyanúgy tovább használják a bolgárok, mint néhány év múlva a morva temetőket a magyar fennhatóság alá került morvák.[139] Más a helyzet a maroskarnai bolgár temetővel. A csak részben feltárt maroskarnai-„B" temető mintegy két kilométerre fekszik a bolgár korszak temetőjétől („A"). A 15 feltárt sírból nehéz a temetőt megítélni, mert 11 sírt kiraboltak, de a temetkezési rítus elemei, a temető szerkezete, valamint részben leletei is a Kolozsvár-Zápolya utcai honfoglaló sírokkal mutat hasonlóságot, ami egyúttal a kronológiára is mutat. Fegyveres, hadi szolgálatot teljesítő magyar csoportot sejthetünk itt, amelyet a honfoglaláskor a közelben lakó bolgárok ellenőrzésére telepítettek le.[140] Azaz, a maroskarnai bolgárság ugyancsak megérte a magyarok bejövetelét, de a temetőt a X. század folyamán felhagyták; a Maros folyása mentén a X. századra magyar köznépi és a középréteg temetői sorjáznak.[141] A rövid életű bolgár fennhatóság a központban, Gyulafehérváron is megszűnt a X. századra. Az egykori római falak között-körül négy-öt temetőt is nyitnak a X–XI. században. A vártól délnyugatra, az egykori római nekropolisz területén fekvő, bolgár-török vázas sírokat is rejtő temetőt a magyarok is folytatják, és beletemetkeznek egészen a XII. század közepéig.[142] Állandó magyar települések először éppen ezen a területen, a maros-völgyi sóbányák körül alakultak ki, amelyeknek központja Gyulafehérvár volt.[143] A gyulafehérvári mellett a marosgombási és magyarlapádi temetők is jelzik, hogy a honfoglaló magyarság jelentős tömegekben jelent meg a Maros mentén.[144]

---

népességnek. Fontos megállapítása ez a régészetnek, mert ennek fényében kockázatos Dél-Erdély szláv eredetű toponymiáját feltétlenül a bolgár-szlávokhoz kötni. A déli-szláv nyelvi hatás és jelenlét egyébként is régebbi, mint a IX. századi bolgár foglalás. Emiatt ugyancsak megkérdőjelezhető annak az állításnak az igaza, hogy „a bolgár-szláv lakosság zöme a helynevek tanúsága szerint helyben maradt". Kérdés persze, hogy mikortól lehet számítani az onogur-bolgárság elszlávosodását, annak kezdetét és befejeződését. A bolgár törzsterületen feltárt birituális temetők arra mutatnak, hogy a IX. század folyamán megtörténhetett az onogur-bolgárság nyelvvesztése, azonban néhány IX. és X. századra (!) keltezett dunai-bolgár kerámián rovásfeliratot figyeltek meg, amelyek minden bizonnyal török nyelven fejthetők meg. Így Dobrudzsából a *garvăni* telepről előkerült amfóra, melyet a IX. század végére és a X. század elejére keltezett Comşa. A felirat az edény felső részén található. *Comşa* 1960. 397–399. o. A szintén dobrudzsai *Capidava* lelőhelyen talált szürkés-vörös edényt, melynek vállrészén található a rovásfelirat, amelyet még kiégetés előtt lett az agyagba karcolva. *Comşa* 1960. 398. o. Vékony Gábor a X. századi dunai-bolgárokhoz köti a feliratot (a román kutatás eredménye úgy született, hogy a feliratot balról-jobbra olvasták el. *Vékony* 1987. 83. o. Ide tartozik az ugyancsak dobrudzsai murfatlari felirat. Az épület, melynek falán a görög, cirill és glagolita felirat mellett a rovás is előkerült, a IX–XI. századra datálható. Mivel az objektum a IX. századi bolgár állam területéről került elő, valószínűsíthető bolgár származtatása. A feliratokhoz kapcsolódó irodalmakhoz: vö.: *Kerekes* 2006. 62–64. o. Vékony szerint nem rovásemlékről van szó, hanem alfabetikus írásról, az ún. bolgár írás egy emlékéről, amely a IX. század vége és a X. század eleje között volt használatban. *Vékony* 1987. 30. o. Ide sorolható még a Kelet-Bulgáriából előkerült hétágú rozetta, amely a pliskai palotaegyüttes feltárásakor került elő; a rozetta egyik oldalán 15 ismeretlen jel (rovás?) van. Vö.: *Kerekes* 2006. 66. o.

[139] *Bóna* 1987. 202. o.

[140] Uo. 207. o.

[141] Uo. 226. o. (Lásd a térképet!)

[142] Uo. 219. o.; *Bóna* 2001a. 77. o.; *Szalontai* 2000. 274. o.; *Szalontai* 2001. 118. o.

[143] *Bóna* 1987. 233. o.

[144] *Fodor* 1983. 23. o.

A honfoglalás-kori Kárpát-medence etnikai-nyelvi viszonyait a nyelvészeten belül elsősorban a szlavisztika kutatta. Vizsgálódásaik zöme főként a magyar helyneves anyagra ment vissza és szláv eredetű etimon esetén hangtani kritériumok alapján próbáltak meg azt szétválasztani valamilyen jellegű szláv nyelvre. A kérdésünket érintő szláv nyelvtípus a déli-szláv, azon belül is a bolgár-szláv. A szlavisztika tehát bolgár jelenlétet lát minden olyan területen, ahol bolgár-szláv jellegű helynevek fordulnak elő és gyakran ott is, ahol közelebbről meg nem határozható déli-szláv típusú toponímia van. Ha mindezen túl régészeti vagy esetleg történeti „érvek” megengedték, akkor nem egy esetben egészen elképesztő konstrukciók is születhettek.[145]

Talán legnagyobb kutatója a témának, mind teljesítményét, mind hatását tekintve Kniezsa István volt. Kniezsa a nyelvészeti, helynévi adatokra építette fejtegetéseit, szigorúan ragaszkodva ahhoz a módszertani elvhez, hogy egy adat – nem adat, ezért egyedülálló, elszigetelt nevekből soha nem szabad messzemenő történeti következtetéseket levonni. Átnézte az Anjou-korral bezárólag a Magyar Királyság területéről adatolható helynevek korpuszát, s arra tett kísérletet, hogy a szláv helyneves anyag vizsgálatával meghatározza, „hogy a Magyarország területén a későbbi források alapján igazolható szláv népesség hol lakott már a XI. század folyamán és hol telepedett meg csupán később”. „Hogy ezek a XI. századi szlávok a honfoglaláskor itt talált lakosság utódai-e vagy pedig csak a X–XI. században költöztek-e be mai területükre, arra vonatkozólag csupán kivételesen van valamelyes támpontunk.”[146] Ez a szkepszis igazából a nyelvészet történettudományi felhasználhatóságának józan meglátása volt. Kniezsa önkritikusan, az elvégzett munka után korlátait látva megjegyezte, hogy „kutatásaink során arra is törekedtünk, hogy az illető vidék szláv lakosságát közelebbről is meghatározzuk. Igyekeztünk megállapítani, hogy ez a szlávság tót, orosz, bolgár, szerb, horvát vagy szlovén jellegű-e. Ilyen irányú vizsgálataink azonban csak igen kevés eredménnyel végződtek. A magyar helynévanyag alapján ugyanis csak annyit lehet kétségkívül megállapítani, hogy a honfoglalás idején itt talált szláv lakosság sem orosz, sem lengyel jellegű nem volt, hanem olyan nyelvi sajátosságokkal rendelkezett, amelyek a szláv népek közül egyedül a déli-szlávokra, valamint a csehekre és a tótokra jellemzők. A további szétválasztáshoz – hogy ti. meddig terjed a tót, és meddig a déli-szláv nyelvterület, és hogy az utóbbi bolgár, szerb, horvát vagy szlovén jellegű-e – helynévanyagunk nem eléggé megbízható. Ennek oka egyrészt az, hogy a szláv nyelvek hangtana között a X–XI. században, néhány sajátságot leszámítva, a különbség még igen csekély lehetett, másrészt pedig az, hogy a magyar hangfejlődés még ezeket a különbségeket is teljesen eltörölte”.[147]

---

[145] Így pl. Zemplén bolgár-szláv típusú neve okán bolgár határvárrá avanzsált a honfoglalás előestéjére. Nem is meglepő ez, hiszen Bodrogszerdahelyről közöltek két „bolgár-jellegű” (szaltovói) edényt, és ha a morvákat is meg tudta támadni a Bolgár Kánság a IX. század közepe körül (863), akkor ezek szerint a Zemplénig tényleg kiterjedt a bolgár fennhatóság. Ezen érvelést egyáltalán nem érdekli, hogy az Alföld északabbi részén avarok is éltek, hogy a Zemplén név déli-szláv kritériumai egykor megvoltak más szláv nyelvekben is, így sajátossága a kérdést tekintve semmit nem dönt el, hogy két edény kissé soványka bizonyítása egy határvárnak, főleg, hogy nem is a várból kerültek napvilágra, hanem „a környékről”.

[146] *Kniezsa* 2000. 400. o.

[147] Uo. 402. o. Mindezek ellenére igaz, hogy „bár a helynévalapú történeti okfejtésekre számos buktató leselkedik (kezdve azon, hogy az első lejegyzés ideje független a helynév keletkezésének idejétől, ráadásul ki

Kniezsa szerint azonban településtörténetileg valószínűnek látszik, hogy északon (a Dunakanyartól északra eső területen és a hozzávetőlegesen ezzel egy szélességi koordinátára eső Tisza szakasztól északra) a szlávok nyelve általában nyugati-szláv, ettől délre pedig inkább déli-szláv jellegű volt. Az utóbbiakra vonatkozólag csak annyit lehet hozzáfűzni, hogy ezek között különösen szlovén, szerb és bolgár jellegű nyelven beszélő szlávokat tételezhetünk fel. „Ami a bolgárokat illeti, őket csak történeti valószínűség alapján vehetjük számításba, mert egyébként *nyelvészetileg* semmi határozott nyomukat kimutatni nem tudjuk."[148] Kniezsa ezen megjegyzése gyakorlatilag kétségbe vonja a szlavisztika bizonyító erejét a IX. századi bolgár jelenlétre vonatkozólag. Mindenesetre érdemes megnézni a nyelvészeti adatokat az Alföld és Dél-Erdély tekintetében.

Ami a bolgár jelenléthez kapcsolható alföldi területet illeti, a Maros–Duna közötti vidéken nagyszámú szláv földrajzi névvel lehet számolni, bár Kniezsa figyelmeztet, hogy a korai adatok hiánya és a XIV–XV. századi nagyarányú telepítések miatt az eredeti viszonyok más régiókhoz képest homályosak.[149] A magyarság megjelenése előtti szlávsággal biztosan csak a Temes völgyében és attól valamivel délebbre, a Berzava folyó felső völgyében számol Kniezsa, mert ezen a területen nem tudunk jelentékenyebb betelepítésről, de a szláv helynévi anyag számottevő. A terület a Temes folyása mentén le egészen a Dunáig értendő. Ide számítható még a Karas folyó völgye, közvetlen a Berzavától délre, de itt már Kniezsa szerint a közvetlen szláv szomszédság miatt kései beszivárgással is számolnunk kell.[150] Végső soron Kniezsa arra a következtetésre jutott, hogy a honfoglalás előtti szlávság jelentékeny helynévi anyaga ezen a területen a hegyvidék és az Alföld találkozásának határán található.[151] A Nagyalföld belső területén, a Duna–Tisza vidékén, valamint a folyók mentén, megoszlik a szláv nyelvi jelenlét. Kimutatható a Tisza mentén, de mindössze két gócpontban; Dorogma környékén, és Csongrád–Csány–Szentes körzetében.[152]

Melich kutatásai óta tartják az alföldi bolgár megszállás egyik bizonyítékának Csongrád nevét.[153] Anonymus szerint Csongrád várát a honfoglalás után emelték a szlávok, Ond fia Ete parancsára.[154] Csongrádra a legkorábbi okleveles adatok a XI–XIII. század-

---

vagyunk szolgáltatva a forrásadottság szeszélyének), de ha akad annyi adatunk, amelyekből valamiféle időbeli rétegzettséget ki lehet bontani, akkor az egykori változó valóság nem megismerhetetlen". *Szabados* 2009. 183. o.

[148] Uo. 402–403. o. H. Tóth Imre szerint „viszonylag megnyugtatóan tisztázható a földrajzi nevek alapján a bolgár-szlávok Kárpát-medencében való egykori jelenléte". Továbbá eszerint a Duna–Tisza közén és attól északra a mai Északi-középhegységig (délre nem ad meg földrajzi koordinátát), valamint Erdélyben a helynévanyag alapján a bolgár-szláv jelenlét kimutatható. H. Tóth Kniezsa kutatásaira hivatkozik, amikor a szlávság XI. század előtti, de ez alatt honfoglalás előttit ért, jelenlétét bizonygatja Dél-Erdélyben és a Hunyadi-medencében, de utal a Háromszéki-medence gazdag szláv helynévanyagára is. Ugyancsak Kniezsa megállapítása, hogy bár az erdélyi hidronímák déli-szláv jellegűek, azonban ez nem elégséges, és főleg nem perdöntő a vizsgált terület lakosságának nyelvi hovatartozásának kérdésében. *H. Tóth* 1996. 78. o. Kniezsa látta: nincs túl sok jelentősége annak, hogy a helynév déli-szláv típusú; mikori az és kikhez köthető? Szlávok jóval a bolgárok előtt költöztek mind Erdélybe, mind a Délvidékre. Azon kívül kikhez kell kapcsolnunk a helynevet? Ahhoz a szlávsághoz, amely a bolgár vagy a szerb népességet megalkotta? Esetleg az abodritákhoz vagy a timocsánokhoz?

[149] *Kniezsa* 2000. 415. o.

[150] Uo. 416. o.

[151] Uo. 415., 417. o. 3. jegyzet.

[152] Uo. 422–423. o.

[153] *Melich* 1921. 6–7. o.

[154] SRH I. 83–84. Vö.: *Veszprémy* 1999. 35. o.

ból származnak, azonban a garamszentbenedeki alapítólevél (1075: *cernigradenses*), a dömösi adománylevél, valamint a *Váradi Regestrum* említései a vármegyére utalnak, nem a várra, amelynek egykori meglétére csak a neve utal (Černigrad 'Fekete vár'), de magát az objektumot még nem sikerült megtalálni.[155] Bóna szerint Csongrád nevének etimológiája a bolgár uralom katonai jellegére utal, s talán a bolgár végek (vulgar/or/um fines) északi határát jelezheti. Már szóba került, hogy néhány Csongrád környéki bolgárokra utaló határnév (*nandird, nandur*) talán arra mutat, hogy itteni bolgár maradványok esetleg meg- és túlélhették a honfoglalást.[156] Ezeket Kristó is citálja, néhány dél-alföldi és dél-erdélyi példa mellett.[157] Megjegyzendő viszont, hogy a kérdéses földrajzi nevek egy része vagy az utótagja miatt, vagy, mert tudjuk, hogy későbbi bolgár telepesek hagyatékának is tekinthető, nem köthető az általunk vizsgált korszakhoz. Ellenben a korai képzésű és említésű nevek, mint a XI. századból származó *Nandirdi* füzes Alpár határában és Csanytelek közelében a Nándor nevű tó (*Nandurtou*) már valóban a bolgárok egykori jelenlétére vallhatnak a területen.[158] Blazovich László is felsorol a csongrádi régióból szláv eredetű helyneveket, így Csongrád mellett Kanizsa, Kurca, Osztora, Velnök (Makó elődje). Ezekkel a szláv helynevekkel kapcsolatban említésre kerülnek a bolgárok elől a Temesközbe majd még északabbra, Szeged felé húzódó abodritok, mint lehetséges névadók, de erre csak utalás történik. Szerinte Omurtag hódításai után sem telepedett ide népes bolgár lakosság; egy-egy várat – mint például Csongrádot – szállták meg, és ott hatalmi központot építettek ki.[159] Vékony vetette fel, hogy Csongrád nevében esetleg színnevekkel kifejezett tájolás érhető tetten. A 'fekete vár' jelentés ez esetben annyit jelentene, mint 'északi vár', s ennek megfelelően Belgrád, azaz Nándorfehérvár lenne a 'nyugati vár'. Elképzelése, gondolva a dunai-bolgárok török eredetére, életszerű; azonban logikai bukfenc is egyben, mert ez ugyanúgy kijelöl egy bolgár megszállási övezetet, mint történeti konstrukciója, mely szerint azonban nemcsak az egykori Avaria déli részeit, hanem a Kárpát-medence egész keleti felét birtokba vette a dunai bolgár állam.[160]

---

[155] ÁMTF I. 893. o.; FNESZ I. 339. o. A legújabb kutatások szerint Csongrád, illetve a mai várost tekintve Ócsongrád, a Tisza bal oldalán, az egykori árterület keleti partvidékén keresendő, közvetlenül a Kurca folyó jobb partján. A városnak a Tisza jobb partján lévő birtokain 1570 táján épült meg a török palánk, míg az elhagyott erődből, az egykori földvárból, mára csak a szentesi határból ismert Várhát név maradt fenn. A légifelvételek földvárra utaló képet mutatnak Várháton és számos forrás adatai is erre a területre utalnak. A kérdést régészeti feltárás fogja eldönteni. *Nagy-Bede* 2009. 78. o.

[156] *Bóna* 1984. 372. o.

[157] *Kristó* 2003. 33–34. o.

[158] Vö.: ÁMTF I. 882., 893., 898. Mindkét adat a garamszentbenedeki apátság 1075-i birtokösszeíró levelében szerepel, mint az apátság birtoka. Györffy szerint nem lehet biztosan eldönteni, hogy melyikkel azonosítható az a Tisza-parti Nándord birtok, illetve Nándor halastó, melyet Szent István adott a béli apátságnak (1037, vö.: DHA 118. o.) és később I. Géza is megerősített (1075, vö.: DHA 216. o.). A Csany határában említett tó neve fennmaradt Szegvár határában északnyugatra a Tisza mellett (ÁMTF I. 898. o.). Vö.: *Kristó – Makk – Szegfű* 1973. 15. o.

[159] *Blazovich* 1996. 57. Valóban, a felsorolt helynevekről csak annyit tudunk, hogy azok etimonja szláv. Minden további következtetés gyakorlatilag nem több ötletelésnél. Mindenesetre ide tartozik még Szádeczky-Kardoss véleménye, mely szerint „a Csongrád név földvárak katonai-igazgatási központként való használatát gyanítja", Kanizsa neve pedig, ha az IX. századi bolgár, akkor „elöljárói székhely vagy fejedelmi birtok meglétét valószínűsíti a szegedi táj peremén." Nem felesleges utalnunk rá, hogy Szádeczky-Kardoss megemlíti: azok a kutatók, akik elfogadják Ómorávia délre való lokalizálását, a szegedi körzetet nem bolgár, hanem ómorva birtoknak tartják. *Szádeczky-Kardoss* 1983b. 214. o. Ehhez ugyanebben a munkában vö.: *Szegfű* 1983. 230. o.

[160] *Vékony* 1997. 1160–1161. o.

A Duna mentén a szláv nevek Kalocsa környékén kezdődnek, és a nagy Duna-kanyarulatig húzódnak. Itt is két nagyobb sziget található, Baja környékén és Bács megye délnyugati részén.[161] A Szamos, a Kőrösök és a Maros mentén kimutatható szlávok közelebbi jellegére vonatkozólag semmiféle következtetést nem vonhatunk le. A Marostól délre fekvő terület szláv lakossága déli-szláv jellegű lehetett, de nem világos, hogy kikhez köthető. Avar-kori szláv népességhez? Bolgárokhoz, abodritákhoz, szerbekhez, netán Ómorávia *sclavi*jaihoz? A későbbi bevándorlókat mindenesetre a szerbekhez lehet kapcsolni.[162] Kiss Lajos kutatásai szerint is a honfoglalás-kori Erdélyben talált szlávság nem volt egységes. Mint fogalmaz: Hunyadban egy-két nyom bolgárokra mutat, míg Krassó-Szörényben a szlávság nyelve inkább szerb jellegű lehetett.[163] Az Alföld további területei, ahol egyesek bolgárokat sejtenek, már az avarok pusztái. Felesleges bolgárszláv, pontosabban néhány déli-szláv helynév miatt kiiktatni az avar területeket a IX. századi Alföldről.[164] De Kniezsa is óv minket ettől. Az Alföld északi pereméről szólva megjegyzi: „A Bodrog völgyétől a Dunáig terjedő terület szlávjainak közelebbi nyelvi hovatartozására vonatkozólag szintén nincsenek határozott támpontjaink.”[165]

Ugyancsak a Kárpát-medencei bolgárság északi helynévi „nyomának” tartják Zemplén [1150 k./13–14. század: *Zemlin;* 1217/XIV. század: „ad castrum *Zemplen*”[166]] nevét. Ennek déli-szláv sajátosságát Kniezsa közel sem tartja olyan mérvű érvnek a bolgár jelenlét kiterjedésében, mint ahogy azt olykor állítják. Egyrészt a helynévből megvonni a bolgár befolyási övezet északi határát: az magáért beszél; másrészt a névben lévő másodlagos *l*’ mint kritérium nem kizárólagos bolgár sajátosság, „megvan a tótban is” (a Zemplén környéki szláv helynevek is ilyen jellegűek), de kimutatható a lengyelben és a szorbban is. Ugyanígy a *dl* hangkapcsolat, amely jellegzetesen nyugati-szláv sajátosság, régebben a szláv nyelvek többi csoportjánál is megvolt, sőt; egyes déli-szláv nyelvjárásokban (így a szlovén északi nyelvjárásaiban) a mai napig adatolható.[167] A Zemplén név déli-szláv eredeztetése Melich János nevéhez köthető, s innen adatolható, mint bizonyíték az Alföld teljes területének bolgár megszállására.[168] Ezt azonban nem erősítik meg sem a régészet, sem a történettudomány eredményei. Másfelől szláv eredetű helynév jóval korábban is keletkezhetett a területen. Mindenesetre az FNESZ is a bolgár származtatást részesíti előnyben; eszerint „a *Zemplén* helynév egy déli-szláv R. **Zemlьnъ* (ti. *gradъ*), azaz ’földből való (ti. vár)’ átvétele. Vö. bolgár *Землен* helynév”.[169] Zemplén várának régészeti kutatására 1962–1963-ban került sor, melynek során az ásató három építési korszakot különböztetett meg. Az objektum erődítésének első fázisa kelta-kori, az

---

[161] *Kniezsa* 2000. 423. o.

[162] Uo. 418. o.

[163] *Kiss* 1999. 51. o.

[164] Az avarság IX. századi alföldi jelenléte ma már bizonyítottnak tekinthető. Vö.: pl. *Az Alföld a 9. században* tanulmánykötet vonatkozó dolgozatait. *Lőrinczy* 1993.

[165] *Kniezsa* 2000. 417. o.

[166] FNESZ II. 804. o. Lásd Anonymus gesztájának 14. fejezetét: SRH I. 53. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 20. o.

[167] *Kniezsa* 2000. 417. o. A Zemplén név déli-szláv eredeztetése Melich János nevéhez köthető, s innen adatolható, mint bizonyíték a teljes Alföld bolgár megszállására. *Melich* 1925–1929. 86–92. o. Érdemes megjegyezni azonban, hogy ezek a szláv helynévi nyomok akár avar-koriak is lehetnek.

[168] Vö.: *Melich* 1925–1929. 86–92. o.

[169] FNESZ II. 804. o.

erre emelt, fával megszilárdított földsánc pedig X. századinak határozható meg; mind a leletanyag, mind a szerkezeti megoldása erre a századra keltezi az objektumot. Németh Péter Doboka analógiáján, ahol az erődítmény harmadik építési fázisát I. László és Kálmán királyok idejére lehet datálni, Zemplén megerősítését is a XI. század második felére teszi, amely összefüggésben állhatott az 1068-as, az 1085-ös vagy az 1091-es nomád támadásokkal.[170] A régészet eredményei tehát nem igazolják, hogy Zemplén „bolgárgyanús" déli-szláv nevén túl bármi köze is lenne a bolgár állam IX. századi expanziójához.

A IX. századi Alföld bolgár fennhatóságának alátámasztására hivatkoztak a határváraknak[171] minősített Zemplén és Csongrád adatokon túl más helynévi adatokra is, ugyancsak Melich alapján. Melich János úgy vélte, hogy „hazánk IX–X. századi hely- és folyóneveiből igazolhatók" Anonymus értesítései a szlávokat illetően, ezért a Névtelen tudósításának történeti alapja van. Márpedig ebből egyenesen következik, hogy „eleve valószínű, hogy a bolgár-törökökre vonatkozó tudósításainak is történeti alappal kell bírnia."[172] Melich az általa déli-szlávnak vagy bolgár-töröknek meghatározott földrajzi neveket Anonymus okán a Bolgár Kánság térhódításával kapcsolta össze. Eszerint a déli-szlávnak, azaz bolgár eredetűnek tartott Pest, Nógrád, Bihar helynevek mellett[173] a „töröknyelvi közvetítéssel került földrajzi nevek": Temes, Szamos, Körös, Maros, Tisza; a „török köznevekből lett tulajdonnevek": Krassó avagy „szláv közvetítéssel került török

---

[170] *Németh* 1977. 212–214. o. A korai lengyel állam területének közepéről hiányoznak a nagyméretű, koraközépkori földvárak. Németh szerint ez a megállapítás magyar területre is érvényes, és ez azzal állhat összefüggésben, hogy a XI. század végéig mind kelet, mind nyugat felől támadásokkal, hódítási kísérletekkel állt szemben az ország. Egyúttal ez a helyzet megmagyarázza azt is, hogy miért állíthatunk fel azonos időrendet e földvárak építését, illetve megerősítését tanulmányozva. *Németh* 1977. 215. o.

[171] Vö.: *Bóna* 1984. 372. o.; *Kristó* 1988a. 440. o. – H. Tóth szerint „a bolgár állam északi határát a Tisza alkotta." A bolgár határokat védő várrendszer „része volt Belgrád, Zimony, Csongrád, Zemplén és Nógrád". *H. Tóth* 1996. 79. o. Moór Elemér ezek mellett még bolgár határvárnak gondolta Baranyát, a Pécs feletti Nógrádot, Székesfehérvárt (! – K-K. A.), Visegrádot, egy Miskolctól keletre eső, elpusztult *Belegrád*ot valamint egy ugyanilyen nevű objektumot Tiszabecstől közelében, a Miskolctól északra fekvő *Garadnát*, stb. *Moór* 1970. 362–363. o. Mindenesetre érdekes bolgár végvárrendszer az, amelyhez nemhogy a katonaelemek temetőit, de még elszigetelt, magányos sírokat sem tudunk felmutatni, mint bizonyítékot az itt lévő bolgár helyőrségre. Kristó módszertanilag valamiképpen megalapozottabb elgondolással válogatta ki a bolgárokhoz kötött „határvárakat"; eszerint azok a szláv eredetű helynevek, amelyeknek egyaránt van magyar és szláv nyelvi megnevezése is, párhuzamos helynévadás emlékei lehetnek, tehát nem bizonyítható azok megléte a honfoglalás előtt. Ellenben azok a helynevek, amelyeknek csak szláv neve ismert „minden bizonnyal a honfoglaló magyarok által már itt talált elnevezések voltak, amelyeket a magyarok átvettek. Eszerint Csongrád, Visegrád, Nógrád és Zemplén már a magyar honfoglalás előtt létezett várak voltak" jelentéseik alapján. *Kristó* 1983. 30. o. A gondolatmenet bizonyíthatatlan; nem tudnak ezeken a területeken bolgárokról a forrásaink, nincs erre utaló régészeti anyag, de ami a legfőbb: továbbra sem tudjuk, hogy az avar térfoglalással megjelent szlávok közül ki adhatta e helyneveket valamikor a VI–IX. század között. Kristó is érzi, hogy hipotézisét meg kell támogatni más érvvel is; szerinte az az újabb szűrő, amely e helynevek környékén a dunai bolgárok „nándor" elnevezésének nyomait keresi, már alkalmas arra, hogy IX. századi bolgár erősségnek feltételezze azokat. Így kimutat nándor- tagú helyneveket Csongrád, Nógrád, Gyulafehérvár környékén és Szerém vármegyében, de jelzi, hogy csak Csongrád esetében tűnik valószínűnek a IX. századi bolgár helynévadás, mert a „helynevek hiánya vagy szűkössége nem perdöntő e vonatkozásban". *Kristó* 1983. 31–32. o.

[172] *Melich* 1925–1929. 17. o.

[173] Melich adatainak a teljes felsorolására itt nincs módunk, mert gyakorlatilag egész munkája Anonymus névanyagának vizsgálata, amelyen belül a szláv megfejtések egyébként is felülreprezentáltak. *Melich* 1925–1929. 70–270. o. Szalontai összegyűjtötte azokat a helyneves adatokat, amelyeket a szlavisztika ma „többkevesebb valószínűséggel" bolgár-szlávnak tart. Ezek a fentieken túl azonban olyan földrajzi nevek, amelyek vagy lokalizációjuk miatt esnek kívül érdeklődésünkön (pl. Nándorfehérvár, Zimony, Baranyavár, Székesfehérvár) vagy a szláv etimon nem bizonyosan déli-szláv (pl. Garadna, Garadistya, Garad, Gradóc). *Szalontai* 2001. 111. o. Vö.: FNESZ I. 497. o.

személynév”: Laborc és „törökből való szláv fordítás”: Haram[174] alkalmasak arra, hogy bizonyítsák, hogy a magyar honfoglalás előtt a Kárpát-medence keleti fele, azaz az Alföld és Erdély egy része, a bolgár állam fennhatósága alá tartozott, azaz a Névtelen jegyző információi hitelesek.[175] Melich módszere arra mutat, hogy Anonymus földrajzi névanyagának vizsgálatával nyelvészetileg akarta igazolni annak történeti hitelességét. Ez azonban, mint eddig láthattuk, nem lehetséges. A dunai bolgár államnak a IX. század folyamán nem volt arányaiban jelentős telepítése az egykori avar területekre, így az, mint Bulgária északi és nyugati végvidéke, gyepű lett a Frank Birodalom (és talán Ómorávia) határterületei felé. Ez következik az írott források értesítéseiből és a régészeti leletanyagból. A helynevekre épített történeti képet, ami a IX. századi Kárpát-medencei bolgár hódítást hivatott alátámasztani, gyakorlatilag Anonymus adataiból keltette életre Melich, majd ez hagyományozódott tovább, de már csak ténymegállapításként a későbbi irodalomban. Ellenben egyértelmű: Melich nyelvészeti fejtegetéseiből, még ha sikerülne bizonyítania egyes nevek déli-szláv vagy bolgár-török eredetét, sem következne semmi. Ugyanis semmilyen támpontunk nincs arra nézve, hogy a VI–VII. századtól jelenlévő szlávság milyen komponenseitől származhatnak a kérdéses anonymusi hely- és földrajzi nevek, és ugyanez a helyzet a bolgár-török eredetű nevekkel kapcsolatban is.[176] Arról nem is beszélve, hogy a vizsgált névanyag bolgár kapcsolatai csak Anonymus elbeszéléseiből következik, egyéb indok nem szól a párhuzam mellett. Csakhogy egyrészt a Névtelen honszerzés története nem állta ki a kritika próbáját, másrészt a modern szakirodalom más etimológiákat ad, mint Melich megfejtései.

Az FNESZ szerint a Pest helynév keletkezhetett magyar névadással a bolgárból származó magyar népnyelvi *pest* ’kemence, barlang’ főnévből, de azt sem lehet teljességgel kizárnunk, hogy a névadók bolgárok voltak; vö.: óegyházi szláv *peštь* ’kemence, barlang’.[177] Ezért egyesek ezt a helynevet is a bolgár fennhatóság egyik bizonyítékának tartották, amely egyúttal annak területi kiterjedését is megadná. E szóból többfelé is keletkeztek helynevek hazánkban, méghozzá minden bizonnyal annak második jelentéséből. Emiatt jóval valószínűbb, hogy Pest neve magyar névadással jött létre, s magának a szónak a származása semmiképpen sem utal arra, hogy itt valaha bolgár-szlávok éltek.[178] Ide tartozik, hogy Pest a IX. században senkiföldje volt, s csak a X. században kezdődött el mészégetést igénylő építkezés, melyhez a római Contra-aquincum erődjének köveit is használhatták.[179] Nógrád [1108: Comes *Neogradensis;* 1138/1329: *Naugrad*] szláv ere-

---

[174] Lásd a 7–14. fejezeteket, vö.: *Melich* 1925–1929. 18–69. o.

[175] *Melich* 1925–1929. 69–70. o.

[176] Természetesen nem kellene eleve kizárni a bolgár átadás lehetőségét sem a szláv, sem a török etimológiák esetében, ha (Anonymus leírásán túl) történeti és régészeti adatokkal azok következtetései kiegészíthetők lennének. Azonban éppen ennek van híján a konstrukció, sőt: szembe kerül más diszciplinák kutatási eredményeivel.

[177] FNESZ I. 261. o.

[178] *Fodor* 1983. 23. o. Ennek ellenére H. Tóth Imre a bolgár fennhatóság és jelenlét bizonyítékként értékeli, hogy Kniezsa összegyűjtötte a bolgár-szlávból magyarázott Pest, Pestes helynévi anyagot, amely 13 pest-komponensű helynevet tartalmazott, és ebből négy adat Erdélybe lokalizálható (egy-egy Bihar és Szolnok-Doboka vármegyékből, és két adat Hunyadból). *H. Tóth* 1996. 78. o. Vö.: *Kniezsa* 1963. 29–30. o.

[179] ÁMTF IV. 498. o. Budapesten tártak fel olyan római katonai objektumot, amelynek kapuját átépítették; a felhasznált építőanyagnak és a kapu formájának analógiáit a preszlávi és madarai bolgár-török építkezésekben vélték megtalálni. *László* 1942. 795–796. o. Hogy ezek összefüggethetnek-e, kérdéses, mindazonáltal az érv semmiképpen sem perdöntő.

dete kétségtelen, de származtatása közelebbről nincs érintve, az FNESZ számos szláv nyelvből hoz példákat. A magyarba egy szláv **Novъgradъ* (tkp. 'új vár') kerülhetett át.[180] Melich sem tud többet mondani annál, mint hogy a Csongrádhoz hasonlóan ez a név is déli-szláv.[181] A nógrádi várban végzett régészeti kutatások során nem találtak IX. századra utaló nyomokat, csak középkori rétegeket.[182] Györffy valószínűsíti, hogy az erősség Szt. István-kori „útelzáró" vár volt, és kétségbe vonja Anonymus állítását, mely szerint Árpád vitézei már itt találták Nógrádot, habár azt nem zárja ki, hogy helyén régebbi vár is állhatott.[183] Hasonló következtetésekre jutott Kiss Lajos is. Így szerinte Nógrád Honthoz képest új, másodlagosan épített várra és később szervezett megyére mutat (tehát végső soron nem IX. századi).[184] Bihar vármegye a Nagyváradtól északra lévő *Bihar* [1067 k./1267: *Byhoriensis*] körül alakult ki. A magyar *Bihar* helynév bizonyára a vármegye első ispánjának a nevét őrzi. Az alapul szolgáló személynév forrása egy szláv **Bychorъ* személynév lehetett.[185] Az FNESZ megad szerb-horvát, cseh és lengyel párhuzamot is, de bolgárt nem.

A Temes, Szamos, Körös, Maros, Tisza víznevek Melich szerint feltételesen dák eredetűek és legelőször a latin nyelvbe kerültek át. A latin megőrizte ezek eredeti alakját, majd ezek átkerültek a gótok és a gepidák, valamint a vandálok nyelvébe. Végül innen a hunok nyelvébe, onnan az avarba, majd a bolgár-törökbe.[186] A bonyolult feltevésláncnak két alappillére, hogy mindegyik nyelv megőrizte a Melich által rekonstruált „eredeti" alakok 's' végződését, valamint hogy ezt a „nem-változást" ráilleszti a Kárpát-medence vas- és népvándorlás-korának időrendjére. Csakhogy mindkét elgondolás bizonyíthatatlan. Nehéz úgy felépíteni egy történeti konstrukciót, hogy az kizárólag a Névtelen hely- és földrajzi neveire, ezer évre visszakövetkeztetett csillagos alakokra, és történeti munkahipotézisre épül (ti. hogy a dáktól a latinon át a hunon keresztül a dunai-bolgárok nyelvéig mindenütt átvételre kerül a kérdéses név).[187] Az FNESZ egyébként kivétel nélkül mindegyik névről azt tartja, hogy azok a Kárpát-medence vaskoráig mennek vissza, s nem török, hanem szláv közvetítéssel kerültek át a magyarba, ráadásul a citált példák a szerb-horvátból vannak, s nem bolgárból.[188] Kiss már másutt is rámutatott, hogy a felsorolt víznevek nem származhatnak a bolgár-törökből, azok átadója valamilyen szláv nyelv, de nem tudjuk kötni etnikumhoz.[189] A bolgár-töröknek is meghatározott Laborc név az FNESZ szerint „bizonytalan eredetű. Némelyek egy kelta **labaros* 'csacsogó, zúgó' melléknévre vezetik vissza. Mások szerint egy bolgár-török összetett személynév

[180] FNESZ II. 242. o. Vö. ÁMTF IV. 277–281. o.

[181] *Melich* 1921. 7. o.

[182] *Nováki – Sándorfi – Miklós* 1979. 68., 98.

[183] ÁMTF IV. 280. o.

[184] *Kiss* 1999c. 247. o.

[185] FNESZ I. 214. o.

[186] *Melich* 1925–1929. 61. o.

[187] Ráadásul mindezen nehézségek mellett itt is kettősség figyelhető meg a dunai-bolgárokat illetően: nyelvüket Melich hol szlávnak, hol töröknek tartja, attól függően, hogy mit kíván meg a kérdéses elnevezés etimológiája.

[188] Vö. a Temes, Szamos, Maros és Tisza hidronymákat: FNESZ II. 99., 518., 632., 647. o., valamint a Körös etimológiáját: FNESZ I. 795. o.

[189] *Kiss* 1999b. 150–151. o.

rejlik benne (vö. ótörök *alp* 'hős, vitéz' és *bars* 'tigris'), amely a bolgár-szlávok nyelven keresztül jött át a magyarba".[190] Itt a feltett bolgár-szláv alak egy *Lobors^{u} lenne, s csak e csillagos változat révén tud eljutni Melich a bolgár-török megoldásig.[191] Haram aldunai királyi végvár, Krassó vármegye egykori székhelye, más néven Krassó. A vár romjai a Karasnak a Dunába torkollásánál, a Duna egyik szigetén található. A Melich által ajánlott török megfejtését a *Haram* [1150 k./XIII–XIV. sz.: *Horom* Anonymusnál; 1180–1183: *Χράμον*[192]] helynévnek[193] meg sem említi az FNESZ. Eszerint déli-szláv eredetű; vö.: szerb-horvát *Ram* 'helység Szerbiában az Al-Duna jobb partján a Karas torkolatával átellenben.' Ennek köznévi előzményéhez lásd szerb-horvát *hram* 'templom; N. (népnyelvi) ház, udvar'.[194] Valóban, a délszláv nyelvekben 'erődített templom' jelentésű Haram neve tükrözheti az államszervezés kori vármegyeszékhelyek kettőségét: ispáni vár s mellette az esperesi templom. [195] A Krassó helynév valószínűleg szláv eredetű; vö.: szerb-horvát *Kraševo* helynév; cseh *Krašov* helynév, de van olyan elgondolás is, amely szerint egy 'fekete víz' értelmű ótörök víznév rejlik benne.[196] Ezt a hipotézist az FNESZ nem támogatja, viszont a *Karas* szócikk alatt az alábbiak szerepelnek: a Duna bal oldali mellékfolyója a mai Romániában és Szerbiában [1285: *Karasu*[197]]. A magyar régi nyelvi *K(a)rassó* végső forrása egy csuvasos jellegű ótörök **qara šuγ* 'fekete víz'. Az újabb *Karas* névváltozat a magyar *Karassó*-ból származó szerb-horvát *Karaš,* román *Caraş* visszakölcsönzése.[198] Azonban sok jelentősége ennek az ellentmondásnak sincsen, ugyanis ha tényleg török lenne a keresett etimon, nincsen támpontunk annak korára és az átadó népre vonatkozóan. Egyébként Moór is rámutatott, hogy a török kara- > magyar kra- hangfejlődést feltenni képtelenség, ezért a Krassó etimonja nem lehet török.[199] Mindent összevetve megállapítható. módszertanilag megengedhetetlen, hogy szláv eredetű helynevekből rekonstruáljunk vagy kreáljunk történelmet; a helyneves anyag vizsgálata jól kiegészítheti vagy pontosíthatja történelmi ismereteinket, de gesztairodalmunk gyöngyszemének történelmi interpretálását nem várhatjuk el e diszciplinától.

A dél-erdélyi helynévi anyag

Kniezsa elöljáróban lefekteti: Erdély területén tekintélyes számú szláv földrajzi név található, mivel azonban a középkor folyamán Erdélybe nagyszámú szláv (rutén, szerb, bolgár) jövevény települt, sőt a „később beözönlő oláhság szintén sok szláv eredetű földrajzi nevet hozott magával a Balkánról", itt sem szabad minden szláv nevet a XI. századi

---

[190] FNESZ II. 5. o.

[191] *Melich* 1925–1929. 18–19. o.; *Moór* 1930. 6., 15. o.

[192] Vö.: Kinnamos közlését: *Moravcsik* 1984. 197. o.

[193] *Melich* 1925–1929. 19–20. o. Véleménye szerint a helynév bolgár-törökből való szláv fordítás.

[194] FNESZ I. 567–568. o.

[195] ÁMTF III. 471. o.

[196] FNESZ II. 520. o. Vö.: *Melich* 1925–1929. 25–29. o.

[197] Vö.: ÁMTF III. 484. o.

[198] FNESZ I. 688. o.

[199] *Moór* 1930. 6. o.

szláv lakosság bizonyítékának tekintenünk. Itt is nyelvészeti és történeti kritériumok segítségével kell mérlegelnünk azt, hogy az egyes vidékek szláv lakossága milyen korból származik.[200] A legösszefüggőbb tömbben a Maros jobbpartján, az Erdélyi Érchegység déli lejtőinek Gyulafehérvár és a Küküllő torkolata közti szakaszán lakhattak. E terület helynevei és víznevei között viszonylag sokkal több szláv eredetűt találunk, mint Erdélynek bármely olyan területén, amelyről kimutatható, hogy a XII. századig már lakott volt. A hydronímák szláv elnevezése pedig fontos, mert az a magyarság megjelenése előttről származhat. Szláv víznevek egyébként alig vannak más erdélyi területeken. A két Küküllő vidékén Kniezsa az adatok gyér volta miatt csak jelentéktelennek tekinti a szláv jelenlétet.[201] Kétségkívül jelentékeny szláv lakossága volt a Hunyadi-medencének a honfoglalást megelőzően. A Maros–Nagy-Küküllő vonaltól délre fekvő területen tekintélyesebb szláv telepeket a Szebeni-medencében tudunk igazolni, bár nyelvészeti szempontból csak annyi bizonyítható, hogy a XII. század közepén betelepülő szászokat megelőzték.[202] A Barcaságban,[203] különösen annak keleti sík területén, több szláv eredetű földrajzi név fordul elő, ettől keletre, a Háromszéki-medencében pedig olyan nagy számban találhatók, mint sehol másutt Erdély területén.[204]

Kniezsa szerint a szláv telepek már megvoltak a XII–XIII. század fordulóján, de „minden további állítás csak üres találgatás volna". Ami az erdélyi szlávság közelebbi meghatározását illeti, Kniezsa krónikás hagyományra hivatkozva felteszi annak esetleges bolgár-szlávságát, de azt is hozzáfűzi, hogy „erre azonban semmiféle nyelvészeti bizonyítékot felhozni nem tudunk, mert neveink között egyetlen egy, kétségtelenül bolgár jellegű név sem található,[205] van viszont olyan, amelyik kifejezetten déli-szláv, de nem bolgár kritériumokkal rendelkezik.[206]

Erdély víznevei közül, ugyancsak Melich óta, egyedül a Küküllőre szoktak hivatkozni, mint dunai-bolgár helynévi nyomra.[207] Moór Elemér alapos kritikai vizsgálat után arra a következtetésre jutott, hogy a Küküllő neve magyar eredetű. A Melichtől való török

---

[200] *Kniezsa* 2000. 418. o.

[201] *Kniezsa* 1943. 117 o.; *Kniezsa* 2000. 419. o.

[202] *Kniezsa* 1943. 121 o.; *Kniezsa* 2000. 421. o.

[203] Az erdélyi bolgár leletek egyelőre nem támasztják alá azokat a turkológiai sejtéseket, amelyek a barcasági hely és folyónevek (Brassó, Barca, Barót) mögött bolgár-török hatásokat vagy névadást feltételeznek, mivel a bolgár uralomnak a Barcaságban eddig semmi régészeti nyoma. Ellenben a Temesköz területén lévő Karas-Krassó folyó esetében talán sejthetünk közvetlen vagy szláv közvetítésű eredetet, mert maroskarnai típusú edényeket Temesvár körzetéből (Temesvár, Parác) valamint a Maros–Aranka vidékéről (Nagyszentmiklós, Makó, Deszk) ismerünk. *Bóna* 1987. 193. o. Kérdéses, hogy a kétségtelenül bolgár-török kerámia miatt megengedhető e a nevekben a török etimon keresése. A szófejtések gyengéire már többször rámutattak. Egyébként a kutatás egy része kora Árpád-kori, steppei eredetű (besenyő és úz) gyepűőrző katonaelemek névadásának tekinti a Barcaság és tágabb környékének török etimológiájú földrajzi neveit, amelyek környezetében népnevükből képzett toponímiákkal is találkozunk. Így pl. *Rásonyi* 2004. 263–283. o.

[204] *Kniezsa* 2000. 421. o.

[205] Ezért sem világos, hogy Kristó Gyula miért tart bolgár-szlávnak bizonyos dél-erdélyi helyneveket, de az általa citált, bolgár jelenlétet igazoló, bolgár-török adatok (Krassó, Brassó) etimológiáit is már számos kritika érte. Vö.: *Kristó* 1979. 95. o. Talán áthidaló jellegű Fehér Géza álláspontja, aki szerint „Krassó, Brassó szlávos hangzása éppen hogy jellemző a IX. században a szláv fonetika hatása alá került bolgár-török nyelvre". *Fehér* 1940. 17. o.

[206] *Kniezsa* 1999. 23. o.; *Kniezsa* 2000. 422. o.

[207] Vö. *Melich* 1925–1929. 30–36. o.

magyarázat gyengéire rámutatva s egyben a szó eredetének kutatástörténetét is vázolva meggyőzően érvel a magyar eredet mellett magyar párhuzamokat adva. Találóan hívja fel a figyelmet a szláv alak jelentésegyezésére a magyar formával, s a korai szláv jelenlét miatt annak magyar fordítását látja a Küküllő nevében.[208] Benkő Lóránd szerint a Marosba torkolló két Küküllő csak a torkolatánál vagy a legalsó szakaszánál kaphatott azonos nevet, azon a területen, amelyik közvetlenül a középső Maros-völgynek magyar eredetű víznevekben bővelkedő szakaszához tartozik. Benkő utal rá, hogy a hidroníma török etimonját már számos kritika érte, de felhívja arra is a figyelmet, hogy a magyar nyelvterületen hat Küküllő nevű hely mutatható ki, amelyek egymástól nem választhatók el, s hogy mindegyik török eredetű lenne, az „valóságos névtani csoda volna".[209] A román Tirnava átvétele a szláv тьрнъ 'tövis' származékából alakult szláv folyónévnek; keletkezési idejét tekintve a szláv elnevezés megelőzhette a magyar etimonú Küküllő létrejöttét, vagy viszonyukban többé-kevésbé párhuzamos szemantikájú szemlélet tehető fel.[210] Benkő szerint az, hogy a Küküllő nevében magyar az etimon (s nem török), azt is jelenti, hogy „kiiktatja a legfontosabb névtani alapját annak a más oldalról sem támogatható következtetésnek, hogy e területen a honfoglalás előtti időkben török nyelvű népesség élt volna, melyet azonosítottak már a bolgár uralom bolgár-török népével."[211] Ezzel szemben Ligeti számos török példát idézve a török kök 'kék' színnév származékának tartotta a helynevet, ami a következőképpen keletkezett: „A m. *kökény* tehát a *kök* 'kék' szó *-n*, pontosabban *-än* képzős származéka... A török szó a magyarba *kökän* alakban került, ahol már az átvételkor hanghelyettesítéssel **kükän*-ként jelentkezik (ebben a korban ugyanis a magyarban nem volt *ö*).[212] Az FNESZ szerint a Küküllő bal felől a Marosba ömlő folyó Erdélyben [1252/1277–1300/1588: fluvios *Kykullu* de lásd 1177/1202–1203 k./1337: *Cuculiensis castri* 'Küküllővár'[213]]. Nevének török eredetét Ligetire hivatkozva fogadja el. Az átvett névalak **Kükäläγ* lehetett; ehhez lásd a XIV. századi Codex Cumanicus *kükäl* adatát; lásd még tatár *kügenlek* 'kökénycserjék, kökényes'.[214] A román *Tîrnava* 'Küküllő' egy szláv **Тьrnava* helynév [<: *тьрнъ 'tüske, tövis, kökény'] átvétele. A török és a szláv folyónév tehát egymás értelmi megfelelője. A történeti adatok nem támogatják azt a feltevést, hogy a *Küküllő* víznév előzménye egy magyar **Kökénylő* vagy **Kökellő* (tkp. 'kéklő) lehetett.[215] Benkő szerint mindent összevetve „Fehérvár kör-

---

[208] *Moór* 1947. 127–132. o.

[209] *Benkő* 2002. 60–61. o. A hat Küküllő alakot lásd: *Györffy* 1940. 481–482. o. Nem lehetetlen, hogy itt a „pestes" helynevek problémájával állunk szembe; mert elképzelhető, hogy a folyó nevének etimonja tényleg török, de magyar névadással alakult. Györffy azt is felvetette, hogy a név török eredetű ugyan, de besenyő; adata is van arra, hogy Küküllő helynév határában besenyő elnevezésű helynevek találhatók. *Györffy* 1940. 484. o. Ez azonban nem dönti el a kérdést. Ráadásul Györffy, Melichre hivatkozva, bolgár-töröknek tartja a feltett török etimont, ami a kipcsak-török nyelvű besenyők tekintetében különös.

[210] *Benkő* 2002. 35., 61. Ugyanígy a török etimonból való képzés esetében is.

[211] *Benkő* 2002. 61. o.

[212] *Ligeti* 1979. 265–266. o.

[213] Vö.: ÁMTF III. 556. o.

[214] Vö.: *Ligeti* 1979. 266. o. Az FNESZ szerint a névadók az avarok lehettek, de nincs indokolva a javaslat.

[215] FNESZ I. 818. o. A török megfejtéshez vö.: *Melich* 1925–1929. 30–36. o. Hogy miért nem támogatják történeti adatok a magyar megfejtést, nem derül ki. Mint ahogy az sem, hogy török etimon esetén a tő valószínűleg nem bolgár-török lenne. *Benkő* 1991. 53. o. Az meg már igazán messzire vezetne, hogy a kérdéses földrajzi nevet tartották más, török nyelvű nép emlékének is, pl. (feltételesen) kabarnak és besenyőnek. Vö.: *Ligeti* 1986. 534. o.; *Györffy* 1940. 481–484., 499–500. o.

nyéki bolgár uralomnak még jóval a honfoglalás ideje utánig fennmaradását, különösen pedig e szlávság ekkori török nyelvűségét névtani érvek nem támogathatják meg".[216] Kniezsa szerint lehetséges, hogy a honfoglalók Erdélyben, a Délvidéken és esetleg a Duna–Tisza-közben bolgár-török nyelven beszélő réteget találtak, de helynévanyagunk alapján ezt igazolni nem tudjuk. Egyetlen adat a Küküllő neve, amit bolgár-töröknek lehetne tartani, de megjegyzi, hogy a török etimon (*Kökeleγ) szóvégi -γ-je nem bolgár-török sajátság, mert számos köztörök nyelvben is találunk rá példát.[217] Ligeti viszont elképzelhetőnek tartja a bolgár-török származtatást (igaz, akár a kabart is).[218]

Ezek fényében nem tudunk mit kezdeni a bolgár–török eredetű helynevekkel, mert ha van is néhány, olyan területen bukkannak fel, amit az avarok megszálltak, márpedig azt eldönteni, hogy a helynevet az onogur-komponensű késő-avarok vagy az onogur-bolgárok nyelvéből kell-e eredeztetnünk, nem lehet. Singidunum fehér kőfalakkal védett római-bizánci várát a hódító bolgárok már a IX. században „Belgrad"-nak 'fehér vár'-nak nevezik. A Maros menti bolgárok központja a régészeti leletek tanúsága szerint Apulum római-kori fehér kőfalai között volt (ahol a mai székesegyház körüli s a legkorábbi templom alatti rétegben is megtalálható településen maroskarnai típusú cserepek, közöttük besimított hálómintás töredékek nagy számban kerültek elő). Apulum „Belgrád" ('fehér vár', tkp.: kővár) nevét a környező szláv lakosság még századokig használta, s a szláv elnevezés szláv közvetítéssel jutott a nevet az újkorig megőrző román nyelvbe (Bălgrad).[219] Kétségtelen, a bolgárok nevezhették így Fehérvárt, de a korábbról itt élő szláv népek is. Sőt az is elképzelhető, hogy a bolgárok átvették a szláv elnevezést.[220] Továbbra is hangsúlyozandó: eldönthetetlen, hogy a dél-erdélyi szláv helynevek összekapcsolhatók-e a IX. századi bolgár foglalókkal. A jelenlét mértéke és ideje talán arra int, hogy tartózkodjunk a túlzásoktól. Kniezsa összegző véleménye az, hogy a honfoglalás előtti szlávság nagyobb csoportjait csak a Marostól délre, Szeben, Hunyad és Krassó-Szörény vármegyék területein valószínűsíthetjük.[221]

*

A Kárpát-medencei avar birodalom a frank és bolgár katonai nyomás és a belső megosztottság miatt a IX. század első éveire összeomlott. A dunántúli avarság a frank Oriens keresetein belül mint hódolt nép élt tovább, más avar néprészek a Duna–Tisza közének és a Tiszántúlnak az északabbi területein koncentrálódtak („Avarorum solitudines"). Az írott források arra mutatnak, hogy Krum kán regnálása alatt a Duna–Tisza közének, valamint a Tiszántúlnak a déli területein élő avar maradványok a Bolgár Kánság alávetett

[216] *Benkő* 2002. 35. o.

[217] *Kniezsa* 2000. 435–436. o.

[218] *Ligeti* 1986. 534. o.

[219] *Bóna* 1987. 193. o.

[220] Sőt, Kiss szerint az sem zárható ki, hogy Gyulafehérvár kialakulása hasonló folyamat része lehetett, mint a dunántúli Székesfehérvár létrejötte, és a magyar elnevezést fordította le aztán saját nyelvére a környező vidékek, országok szláv népessége (ahogy később a szászok a magyar és szláv elnevezést Weissenburgra). *Kiss* 1999c. 240–241. o.

[221] *Kniezsa* 1943. 166. o.

népei lettek. Az említett területre a bolgár állam kiterjesztette ellenőrzését, de azt nem szállta meg később sem, amit teljesen világossá tesz az aránylag jól kutatott területen a bolgár leletanyag szinte teljes hiánya. Omurtag uralkodása alatt került Bulgária szorosabb kapcsolatba az egykori Dél-Avariával; a bolgár fennhatóság alól frank protektorátus alá húzódó szláv törzsek, az abodritok és a timocsánok ezeken a földeken szálltak meg, azonban Omurtag igényt formált a „szökevényekre", illetve azok szállásterületeire is. Bulgária 824–826 között évente küldött követséget a frank udvarba, hogy a bolgár–frank határt megállapítsák, de nem jártak sikerrel. A 820-as évek végére a bolgár fegyverek megszerezték a Szerémség keleti részét, a Bácska és a Bánság déli részét, valamint Dél-Erdélyt. A bolgár foglalást a 830-as évek elejére Malamir kán békével szentesítette. Nem ismerjük Krum hódításainak pontos határait, de a IX. század első harmadára, Omurtag uralkodásának végére a bolgár állam hozzávetőlegesen a Tisza–Maros összeszögeléstől délre, és keletre eső területeket ellenőrizte, amely vidékek Bulgária északi gyepűi lettek. A Dráva–Száva közötti bolgár hódítások értékelése már összetettebb kérdés, mert nagyjából ez az a terület, ahova a DAI által említett Ómoráviát lokalizálják azok a kutatók, akik szerint Mojmír, Rasztiszláv és Szvatopluk Moráviája nem a mai morva és szlovák területekre helyezhető. Kérdéskörünk szempontjából azonban kijelenthető: számottevő bolgár emlékanyagot ezen a területen sem ismerünk, azaz legjobb esetben ugyancsak bolgár határvidékként kell értékelnünk a Szerémség területét. Bolgár betelepítésekre utaló nyomokat csak a Maros középső folyásának mintegy 40 km-es szakaszán tudunk kimutatni, melynek központja az egykori római erőd, Apulum, a későbbi Gyulafehérvár volt. A régészetileg alátámasztható történeti adatokból úgy tűnik, hogy ezek a telepítések minden bizonnyal az értékes arany és sóbányák kiaknázására, illetve azok védelmére lettek rendelve. Gyulafehérvár mellett ilyen IX. századi bolgár temetőket és telepeket tártak fel pl. Maroskarnán, Csombordon, Oláhgorbón, Oláhdályán stb. Ellenben semmi kézzelfogható régészeti emlékünk nincsen a IX. századi bolgárokra vonatkoztathatóan a Magyar Alföld déli területein. Az egykori dél-avar földek bolgár érdekszférába kerültek, de gyepűvidékként nem telepítették be e vidékeket. Jól szemlélteti ezt az a körülmény is, hogy feltárt, IX. századi dunai-bolgár telepek sorjáznak az Al-Dunától északra Havasalföldön és Dobrudzsában, mint a bolgár állam északi terjeszkedésének nyomai, de a régészeti adatok tanúsága szerint állandó lakosság a későbbi magyar területeken csak Dél-Erdélyben, a Maros folyása mentén mutatható ki, azonban ez sem volt létszámában igazán jelentős. Az alföldi vidékeken egyedül a Tisza bal partján tudunk kimutatni néhány olyan lelőhelyet, amelyek dunai-bolgár párhuzammal bíró emlékeket rejtettek, de temetőnek vagy telepnek nincsenek nyomai. Ez esetben is érvényesült az a jelenség, hogy a Kárpát-medence korai középkorában és különösen keleti eredetű népei esetében a politikai határ nem szükségszerűen esett egybe az etnikai tömb szállásterületével. Végül leszögezhető: azok a szlavisztikai próbálkozások, amelyek Anonymus adataiból kiindulva azt voltak hívatva bizonyítani, hogy a Kárpát-medence keleti fele a magyar honfoglalás előtt bolgár birtok volt, határvárakkal megerősítve, védhetetlenek. Egyetlen egy, szlavisztikai alapon, Anonymus adatai miatt „bolgár határvárnak" minősített vár közelében sem találtak IX. századi bolgár temetőt, vagy akár csak IX. századi réteget magában a megásott objektumban. Könnyű belátni: „bolgár határvár" nincsen bolgár katonai temető, illetve azzal egykorú települési nyom nélkül. Ilyen történeti összefüggések megítélésénél a szlavisztikának pedig csak egyéb tudományágak eredményeivel összhangban le-

het hatásköre. Hasonló képet fest a IX. századi Alföldről Regino, mikor annak északabbi részein az avarok pusztáit, délebbi területein „a bolgár végeket” lokalizálja. A kritikával és nem körérvelésre használt történeti, nyelvészeti és régészeti érvek mind arra mutatnak, hogy Dél-Erdély és az Alföld déli része a Bolgár Kánság északi határvidéke volt, s mint gyepű, nem volt számottevő, állandó bolgár lakossága. A bolgár jelenlét csak kisszámú határőrségekre korlátozódhatott; ez következtethető a források közléséből és valószínűsíthető a leletanyag hiányából. A bolgárok dél-avariai katonai ellenőrzését a magyar honfoglalás számolta fel a 890-es években, miután a magyar törzsek elfoglalták a „bolgár végeket”. Ugyan mutatnak arra jelek, hogy a Maros-menti „bolgár-sziget” és esetleg Csongrád magasságában kisebb bolgár enklávék túlélték a honszerzést, de azok a X. század folyamán fokozatosan beolvadtak a magyarságba.

RÖVIDÍTÉSEK

ÁMTF I., III., IV.	*Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. köt. Budapest, 1963.; III. köt. Budapest, 1987.; IV. köt. Budapest, 1998.
Bálint 1976.	*Bálint Csanád:* A Kárpát-medence VI–IX. századi régészeti-néptörténeti kérdései. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba I/1. köt. Szerk.: *Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas Attila.* Budapest, 1976. 107–120. o.
Bálint 2004.	*Bálint Csanád:* A nagyszentmiklósi kincs. (Régészeti tanulmányok). (Varia Archeologica Hungarica.) Budapest, 2004.
Benkő 1991.	*Benkő Lóránd:* Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. *Magyar Múzeum,* 1991. 1–4. sz. 52–61. o.
Benkő 1995.	*Benkő Lóránd:* Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *Magyar Nyelv,* 91. (1995.) 4. sz. 402–411. o.
Benkő 1998.	*Benkő Lóránd:* A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1998. 58–75. o.
Benkő 2002.	*Benkő Lóránd:* Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. Budapest, 2002.
Blazovich 1996.	*Blazovich László:* A honfoglalás a csongrádi régióban. In: Árpád előtt és után. Szerk.: *Kristó Gyula – Makk Ferenc.* Szeged, 1996. 55–62. o.
Boba 1996.	*Boba Imre:* Morávia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére. (METEM-könyvek 11.) Budapest, 1996.

Boba 2005. — *Boba Imre:* „Moraviana” egy Közép-Európa születéséről írott osztrák tanulmányban. Szúrópróbák. In: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk.: *Petrovics István*. (METEM-könyvek 50.) Budapest, 2005. 167–173. o.

Bollók 2004. — Képes Krónika. Ford.: *Bollók János.* Budapest, 2004.

Bóna 1984. — *Bóna István:* A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története I. Főszerk.: *Székely György*. Budapest, 1984. 265–373. o.

Bóna 1987. — *Bóna István:* Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: *Makkai László – Mócsy András*. Budapest, 107–234. o.

Bóna 1989. — *Bóna István:* Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: Erdély rövid története. Főszerk.: *Köpeczi Béla.* Budapest, 1989. 61–98. o.

Bóna 1996. — *Bóna István:* A honfoglalás-kori Erdély a régészeti kutatások fényében. *Honismeret,* 24. (1996.) 5. sz. 3–16. o.

Bóna 2001a. — *Bóna István:* Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Budapest, 2001. 69–97. o.

Bóna 2001b. — *Bóna István:* Várak Szent István korában. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Budapest, 2001. 101–106. o.

Bóna – Nováki 1982. — *Bóna István – Nováki Gyula:* Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. *Cumania,* 7. 1982. 17–118. o.

Comşa 1960. — *Comşa, M.:* Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. *Dacia,* 4. (1960.) 395–422. o.

Csóka J. 1967. — *Csóka J. Lajos:* A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Budapest, 1967.

DAI — De Administrando Imperio. A Birodalom Kormányzásáról. (Ford.: *Moravcsik Gyula.*) Budapest, 1950.

DHA — Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Edendo operi praefuit *Georgius Györffy.* Budapest, 1992.

Erdélyi 1997. — *Erdélyi István:* A Bajkáltól a Balatonig. Régészeti adatok a török nyelvű népek történetéhez. Budapest, 1997.

Éry 1993. — *Éry Kinga:* Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: *Lőrinczy Gábor.* Szeged, 1993. 45–47. o.

Fehér 1931. — *Fehér Géza:* A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. *Archeologia Hungarica,* 7. Budapest, 1931.

Fehér 1940. — *Fehér Géza:* A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a keleteurópai művelődés kialakulásában. Budapest, 1940.

Ferenczi 1957. *Ferenczi István:* Morva temető föltárása a Maros völgyében. *Korunk,* 16. (1957.) 8. sz. 1101–1103. o.

Fiedler 2008. *Fiedler, Uwe:* Bulgars int he Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research. In: The other Europe int he Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. Edited by *Curta, Florin*. Leiden–Boston, 2008. 151–236. o.

FNESZ I–II. *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. köt. Budapest, 1997.

Fodor 1977. *Fodor István:* Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Magyar Őstörténeti Tanulmányok. Szerk.: *Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András.* Budapest, 79–114. o.

Fodor 1983. *Fodor István:* Bolgárok a honfoglalás előtti Magyarországon. *Honismeret,* 11. (1983.) 5. sz. 19–23. o.

G. Tóth 1977. *G. Tóth Ilona:* A Chronicon Laurissense Breve 814. évi bejegyzésének értelmezéséhez. *Antik Tanulmányok,* 24. (1977.) 41–44. o.

Gjuzelev 1966. *Gjuzelev, V.:* Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jh. *Bizantinobulgarica,* 1966. 15–39. o.

Györffy 1940. *Györffy György:* Besenyők és magyarok. Budapest, 1940.

Györffy 1965. *Györffy György:* Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia, 76. (1965.) 3. sz. 411–434. o.

Györffy 1983. *Györffy György:* Gyulafehérvár kezdetei neve és káptalanjának regisztruma. *Századok,* 117. (1983.) 5. sz. 1103–1134. o.

Györffy 1988. *Györffy György:* Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Budapest, 1988.

Györffy 1993. *Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest, 1993.

Harmatta 2001. *Harmatta János:* A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv,* 97. (2001.) 1–14. o.

HKIF A honfoglalás korának írott forrásai. *Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István* közreműködésével szerk. *Kristó Gyula.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995.

Horedt 1966. *Horedt, Kurt:* Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăştie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. *Dacia,* 10. (1966.) 261–289. o.

Horváth 1954. *Horváth János:* Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.

H. Tóth 1996. *H. Tóth Imre:* A magyarok és a szlávok a 9–11. században. In: Árpád előtt és után. Szerk.: *Kristó Gyula, Makk Ferenc*. Szeged, 1996. 75–84. o.

Kapitánffy 2003. *Kapitánffy István:* Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Budapest, 2003.

Karácsonyi 1900–1901. *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–II. Budapest, 1900–1901.

Kerekes 2006. — *Kerekes Orsolya:* A kelet-európai rovásemlékek. (Kézirat. Szeged, 2006.)

Király 1980. — *Király Péter:* A magyar-szláv kapcsolatok a honfoglalásig a szláv írott források tükrében. *Magyar Tudomány,* 87. (1980.) Új folyam, 25/5. sz. 357–362. o.

Kiss 1999a. — *Kiss Lajos:* Erdély a helynevek tükrében. In: *Kiss Lajos:* Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999.

Kiss 1999b. — *Kiss Lajos:* Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Kiss Lajos:* Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 149–159. o.

Kiss 1999c. — *Kiss Lajos:* Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. In: *Kiss Lajos:* Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 227–254. o.

Kmoskó 2000. — *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. (MŐK 13. Szerk.: *Zimonyi István*.) Budapest, 2000.

KMTL — Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század. Főszerk.: *Kristó Gyula*, szerk.: *Engel Pál, Makk Ferenc*. Budapest, 1994.

Kniezsa 1943. — *Kniezsa István:* Keletmagyarország helynevei. In: Magyarok és románok I. Szerk.: *Deér József – Gáldi László*. Budapest, 1943. 111–313. o.

Kniezsa 1963. — *Kniezsa István:* Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica,* 9. (1963.) 27–44. o.

Kniezsa 1999. — *Kniezsa István:* Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: Erdély és népei. Szerk.: *Mályusz Elemér*. Budapest, 1999.[2.] 21–36. o.

Kniezsa 2000. — *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században. Budapest, 2000.[2.]

Kristó 1979. — *Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979.

Kristó 1980. — *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.

Kristó 1983. — *Kristó Gyula:* Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században. Dissertationes Slavicae. (Különlenyomat, JATIK Keleti Kabinet, LOA 2009. sz. alatt.) Szeged, 1983. 27–37. o.

Kristó 1988a. — *Kristó Gyula:* A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.

Kristó 1988b. — *Kristó Gyula:* Erdély a 10. században. *Századok,* 122. (1988.) 1–2. sz. 3–35. o.

Kristó 1993. — *Kristó Gyula:* Keán, Szent István király ellenfele. *Acta Historica,* 98. (1993.) 15–28. o.

Kristó 1994. — *Kristó Gyula:* A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest, 1994.

Kristó 1998. — *Kristó Gyula:* Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998.

Kristó 2002a. *Kristó Gyula:* A korai Erdély (895–1324). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szerk.: *Kristó Gyula.*) Szeged, 2002.

Kristó 2002b *Kristó Gyula:* Budapest. Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest, 2002.

Kristó 2003. *Kristó, Gyula:* Early Transylvania (895–1324). Budapest, 2003.

Kristó – Makk – Szegfű 1973. *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László:* Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I. *Acta Historica Tomus,* 44. (1973.)

Kurze 1891. Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis. Post editionem *G. H. Pertzii*, recognovit *Fridericus Kurze*. Hannoverae, 1891.

Kurze 1895. Annales Regni Francorum. Inde ab A. 741. usque ad A 829. Post editionem *G. H. Pertzii*, recognovit *Fridericus Kurze*. Hannoverae, 1895.

Kürti 1983. *Kürti Béla:* A helyi lakosság tárgyi hagyatéka. In: Szeged története I. Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás (895 – kb. 1030). In: A honfoglalás. Szerk.: *Kristó Gyula.* Szeged, 1983. 232–238. o.

László 1942. *László Gyula:* Budapest a népvándorlás korában. In: Budapest története I. Budapest az ókorban 2. Budapest, 1942.

Ligeti 1979. *Ligeti Lajos:* Régi török eredetű neveink. *Magyar Nyelv,* 75. (1979.) 3. sz. 259–273. o.

Ligeti 1986. *Ligeti Lajos:* A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.

Lőrinczy 1993. *Lőrinczy Gábor:* Megjegyzések a korai csongrádi vár topográfiájáról. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: *Lőrinczy Gábor.* Szeged, 1993. 187–196. o.

Madaras 1993. *Madaras László:* Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: *Lőrinczy Gábor.* Szeged, 1993. 11–32. o.

Makk 1992. *Makk Ferenc:* A királyság első százada. H. n., 1992.

Makkai 1987. *Makkai László:* Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: *Makkai László – Mócsy András.* Budapest, 1987. 235–408. o.

Makkay 1996. *Makkay János:* Avarus, hringus, Salanus. Budapest, 1996.

Melich 1921. *Melich János:* Bolgárok és szlávok. (Adalék Anonymus Szalán fejedelemről szóló fejezeteinek hitelessége kérdéséhez.) *Magyar Nyelv,* 17. (1921.) 1–15. o.

Melich 1925–1929. *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–1929.

Mesterházy 1977. *Mesterházy Károly:* A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei. Folia Archaeologica, 28. (1977.) 157–169. o.

Mesterházy 1990. *Mesterházy Károly:* Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. *Folia Archaeologica,* 41. (1990.) 87–115. o.

Mesterházy 1991. — *Mesterházy Károly:* Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. *Folia Archaeologica,* 42. (1991.) 145–177. o.

M. Nepper 1993. — *M. Nepper Ibolya:* 9–10. századi bolgár-szláv leletek Hajdú-Bihar megyében. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: *Lőrinczy Gábor.* Szeged, 1993. 207–226. o.

Moór 1930. — *Moór Elemér:* Bolgártörökök és szlávok és a Melich-féle helynévkutatás. Szeged, 1930.

Moór 1947. — *Moór Elemér:* Küküllő. *Magyar Nyelv,* 43. (1947.) 2. sz. 127–132. o.

Moór 1970. — *Moór Elemér:* Az Árpád monarchia kialakulásának kérdéséhez. *Századok,* 104. (1970.) 350–382. o.

Moravcsik 1984. — *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.

Moravcsik 2003. — *Moravcsik Gyula:* Bizánc és a magyarság. Budapest, 2003.[2.]

Nagy – Bede 2009. — *Nagy Géza Balázs – Bede Ádám:* Újabb adatok Csongrád középkori történetéhez és helyrajzához. In: Tanulmányok a csongrádi Feketevárról. Szerk.: *Sebestyén István.* Csongrád, 2009. 51–79. o.

Németh 1977. — *Németh Péter:* A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. *Archaeologiai Értesítő,* 104. (1977.) 209–215. o.

Németh 1991.[2] — *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1991.[2.]

Nováki – Sándorfi – Miklós 1979. — *Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa:* A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979.

Obolensky 1999. — *Dimitri Obolensky:* A Bizánci Nemzetközösség. Budapest, 1999.

Olajos 1996. — *Olajos Teréz:* A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források. In: A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel II. Szerk.: *Kovács László – Veszprémy László.* Budapest, 1996. 91–103. o.

Olajos 2001. — *Olajos Teréz:* A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16. Szerk.: *Kristó Gyula.*) Szeged, 2001.

Ostrogorsky 2001. — *Ostrogorsky, Georg:* A bizánci állam története. Budapest, 2001.

Püspöki Nagy 1978. — *Püspöki Nagy Péter:* Nagymorávia fekvéséről. *Valóság,* 1978. 11. sz. 60–82. o.

Rásonyi 2004. — *Rásonyi László:* Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. H. n., 2004.[2]

Ricz 1993. — *Ricz Péter:* Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: *Lőrinczy Gábor.* Szeged, 1993. 171–179. o.

SRH I-II. — Scriptores Rerum Hungaricarum. I–II. Ed. *Emericus Szentpétery.* Budapestiensis, 1999.

Szabados 2009. — *Szabados György:* Szabálytalan széljegyzetek Vásáry István új tanulmánykötetéhez. *Csodaszarvas,* 2009. 3. köt. 177–186. o.

Szalontai 1996. *Szalontai Csaba:* Az Alföld a 9. században. In: Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Szerk.: *Pálfi György, Farkas L. Gyula, Molnár Erika.* Szeged, 1996. 23–41. o.

Szalontai 2000. *Szalontai, Csaba:* Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der grossen ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica VI. 263–286. o.

Szalontai 2001. *Szalontai Csaba:* Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: *Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs.* Budapest, 2001.

Szádeczky-Kardoss 1979–1980. *Szádeczky-Kardoss Samu:* A bolgár történelem forrásai Asparuch előtt I–II. (Kézirat. Szeged, 1979–1980.)

Szádeczky-Kardoss 1983a. *Szádeczky-Kardoss Samu:* A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. In: Szegedi Bölcsészműhely '82. A 80-as évek társadalomtudománya: eredmények és perspektívák. Szerk. *Róna-Tas András.* Szeged, 1983. 191–210. o.

Szádeczky-Kardoss 1983b. *Szádeczky-Kardoss Samu:* A korszak írott története. In: Szeged története I. Az agathürszoszoktól a honfoglaló magyarokig. IX. század (805–895). Szerk. *Kristó Gyula.* Szeged, 1983. 208–215. o.

Szádeczky-Kardoss 1998. *Szádeczky-Kardoss Samu:* Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Szerk.: *Zimonyi István.*) Szeged, 1998.

Szegfű 1983. *Szegfű László:* A helyi lakosság etnikuma. In: Szeged története I. Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás (895 – kb. 1030). In: A honfoglalás. Szerk.: *Kristó Gyula.* Szeged, 1983. 229–232. o.

Szőke 1993. *Szőke Béla Miklós:* A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: Az Alföld a 9. században. Szerk. *Lőrinczy Gábor.* Szeged, 1993. 33–43. o.

Szőke 1996a. *Szőke Béla Miklós:* A Karoling-kori Kárpát-medence a régészet tükrében. *Életünk,* 1996. 6–7. sz. 599–633. o.

Szőke 1996b. *Szőke Béla Miklós:* Plaga Orientalis. (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In Honfoglaló őseink. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 1996. 11–44. o.

Váczy 1938a. *Váczy Péter:* Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I. Szerk.: *Serédi Jusztinián.* Budapest, 1938. 215–265. o.

Váczy 1938b. *Váczy Péter:* Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. 475–506. o.

Vályi 1996. *Vályi Katalin:* Bolgár és késő-avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In: Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Szeged, 1996. 43–58. o.

Veszprémy 1999. *Anonymus:* A magyarok cselekedetei. Fordítás és jegyzetek: *Veszprémy László.* Budapest, 1999.

Vékony 1987. *Vékony Gábor:* Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely, 1987.

Vékony 1997. — *Vékony Gábor:* A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században I. *Életünk,* 35 (1997.) 10. sz. 1145–1170. o.

Ziemann 2007. — *Ziemann, Daniel:* Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert). Köln–Weimar–Wien, 2007.

Zimonyi 2005. — *Zimonyi István:* Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Szerk.: *Zimonyi István*.) Szeged, 2005.

Atilla Katona-Kiss

THE BULGARIAN KHANATE AND THE CARPATHIAN BASIN IN THE 9TH CENTURY

Summary

Written sources suggest that during Khan Krum's reign Avar survivors living in the southern regions between the rivers Danube and Tisza and east of Tisza became subdued peoples in the Bulgarian Khanate. The Bulgarian State expanded its control over this area but it did not occupy it; as it is implied by the almost complete lack of Bulgarian finds in this relatively well-studied area. It was during Omurtag's reign that Bulgaria established tighter relationship with the southern part of the former Avar Empire; Slavonic tribes, the Obodrites and the Timochani, had moved here from Bulgarian authority under Frank protectorate, but Omurtag laid claim to the splinter groups and their lands. Between 824 and 826 Bulgaria sent envoys every year to the Frank Royal Court to agree on the Bulgarian-Frank border, with no success. By the end of the 820s Bulgarian arms had taken the abovementioned regions (the eastern part of the Szerémség [Syrmia], the southern part of Bácska [Bačka] and the Bánság [Banat], and southern Transylvania). The Bulgarian conquest was sanctified with peace by the early 830s by Khan Malamir. The exact borders of Krum's conquests in the Carpathian Basin are not known, but by the first third of the 9th century, the end of Omurtag's reign, the Bulgarian State had control over the territories south and east of the Tisza-Maros corner. These regions became Bulgaria's northern borderlands and remained such until the Hungarian Conquest. Though Hungarian tradition recorded the memory of Bulgarian influence, its description has not survived to posterity in historical works but only in literature.

Traces of Bulgarian settlings in 9th century Carpathian Basin can be found only in the forty-kilometre long section of the middle flow of Mures, the centre of which was the former Roman fortification, Apulum, the future Alba Iulia. In addition, 9th century Bulgarian cemeteries and settlements were excavated for example at Blandiana, Ciumbrud, Ghârbom, Daia Română. On the other hand, we have no palpable archaeological evidence on Bulgarians living in the southern region of the Great Hungarian Plain in the 9th century. Former southern Avar lands had gone into Bulgarian sphere of interest but had not been setlled as a borderland. This statement is well exemplified by the fact that a number of excavated 9th century Danube Bulgarian settlements can be found north of the Lower Danube in Wallachia and Dobrudja, all traces of northward expansion of the Bulgarian state; while archeological evidence show the presence of permanent inhabitants, though not significant in number, in the future Hungarian territory only along the river Mures in southern Transylvania. In the Great Hungarian Plain it is only along the left bank of the river Tisza

that we can find some sites with relics of Danube Bulgarian parallels, but there are no traces of cemeteries or settlements. Finally it must be pointed out that the Slavistic attempts, relying on Anonymus's data, trying to prove that before the Hungarian Conquest the eastern part of the Carpathian Basin had been Bulgarian territory, fortified by border forts, are not defensible. No 9th century Bulgarian cemetery was found around any of the forts that had been called 'Bulgarian border fort' because of Anonymus's data, not even a 9th century layer at the excavation sites. But there is no 'Bulgarian border fort' without traces of a Bulgarian military cemetery and a settlement of the same age. Alas the placenames explained with the help of the Slavic or the Turkish languages are also lacking historical evidence, for they are not chronologically adequate.

Atilla Katona-Kiss

LE KHANAT BULGARE ET LE BASSIN DES CARPATES AU 9E SIÈCLE

Résumée

Selon les sources écrites, le reste des Avars qui vivaient entre le Danube et la Tisza et dans le sud de la région transtibiscine devinrent des peuples soumis au Khanat bulgare sous le règne du khan Kroum. L'État bulgare prit lesdits territoires sous son contrôle sans toutefois les occuper comme en témoigne l'absence de toute trouvaille bulgare dans ces régions pourtant assez bien explorées. Sous le règne d'Omourtag, la Bulgarie noua des relations plus étroites avec l'ancienne Avarie du Sud. Les tribus slaves, les Abodrites et les Timocanis, qui fuyaient la domination bulgare et se mirent sous le protectorat des Francs, se logeaient dans ces régions, mais Omourtag voulait soumettre tant les séparatistes que leurs territoires. Entre 824 et 826, la Bulgarie envoya des émissaires tous les ans à la cour franque pour établir la frontière bulgaro-franque, mais sans succès. Pour la fin des années 820, les armes bulgares prirent la région en question (soit la partie est de la Szerémség [Syrmie], la partie sud de la Bácska [Bačka] et du Bánság [Banat] et aussi la partie sud de la Transylvanie). Le khan Malimir sanctionna l'occupation bulgare par un traité au début des années 830. Nous ne connaissons pas les frontières exactes des conquêtes de Kroum, mais à la fin du règne d'Omourtag, soit dans le premier tiers du 9e siècle, l'État bulgare contrôlait les territoires au sud et à l'est de la confluence de la Tisza et de la Maros dans le Bassin des Carpates qui devinrent et restèrent les marches nord de la Bulgarie jusqu'à l'arrivée des Hongrois. La tradition hongroise garda le souvenir de l'influence bulgare, mais ses caractéristiques furent conservées dans une œuvre littéraire et non pas dans un ouvrage historique.

Dans le Bassin des Carpates du 9e siècle, seule une zone de quelque 40 km du cours moyen de la rivière Maros permet d'identifier des vestiges des établissements bulgares dont le centre fut Apulum, l'ancienne forteresse romaine qui devint plus tard Gyulafehérvár. En outre, des cimetières et des colonies bulgares furent explorés, entre autres, à Maroskarna, à Csombord, à Oláhgorbó et à Oláhdálya. En revanche, nous n'avons aucun vestige archéologique concernant les Bulgares du 9e siècle dans la partie Sud de la Grande Plaine hongroise. Les anciennes terres avars du Sud furent conquises par les Bulgares qui ne s'établirent pourtant pas dans la région. Alors que toute une série de colonies bulgares du 9e siècle fut découverte des bords du Danube – au nord du Bas-Danube en Valachie et en Dobroudja – comme vestiges de l'expansion vers le Nord de l'État bulgare, sur les futurs territoires hongrois, seule le Sud de la Transylvanie et le long du cours de la rivière Maros conservèrent des vestiges archéologiques de la présence d'une population permanente, mais peu nombreuse. Bien qu'il existe quelques sites sur la rive gauche de la Tisza dans la région de la grande plaine avec des vestiges similaires à ceux découverts près du Danube, mais il n'y a aucune trace d'un cimetière ou d'une colonie. Finalement nous pouvons affirmer que les tentatives de la slavistique visant à prouver, sur la base d'informations d'Anonymus, que la partie orientale du Bassin des Carpates appartenait aux Bulgares avant l'arrivée des Hongrois dans

la région ont échoué. Aux alentours des forts qualifiés de «forts bulgares des confins» d'après les informations d'Anonymus, aucun cimetière bulgare du 9e siècle, voire aucune couche du 9e siècle n'a été découvert lors des fouilles. Pourtant il ne peut pas y avoir de «fort bulgare des confins» sans les vestiges d'un cimetière militaire bulgare ou d'une colonie d'époque. Hélas, les noms de localité d'origine slave ou turque n'apportent pas d'informations historiques non plus, puisqu'ils ne fournissent pas de repère chronologique.

Atilla Katona-Kiss

DAS BULGARISCHE KHANAT UND DAS KARPATENBECKEN IM 9. JAHRHUNDERT

Resümee

Die Schriftquellen weisen darauf hin, dass die awarischen Überreste, die während der Herrschaft Khan Krums im südlichen Teil des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes, sowie der Gebiete jenseits der Theiß gelebt hatten, zu den unterworfenen Völkern des Bulgarischen Khanats wurden. Der bulgarische Staat weitete seine Kontrolle auf die erwähnten Gebiete aus, besetzte diese jedoch auch später nicht. Darauf weist die Tatsache hin, dass in diesem verhältnismäßig gut erforschten Gebiet bulgarische Funde fast vollständig fehlen. Während der Herrschaft Omurtags baute Bulgarien eine engere Beziehung zur ehemaligen Süd-Awarenmark auf; die slawischen Stämme, die sich von der bulgarischen Hoheit in das fränkische Protektorat begaben, die Abodriten und Timotschanen, suchten in diesem Gebiet Unterschlupf. Omurtag jedoch erhob Anspruch sowohl auf die sich Loslösenden, als auch auf ihre Unterkunftsgebiete. Bulgarien sandte zwischen 824 und 826 jährlich eine Gesandtschaft an den fränkischen Hof, um die bulgarisch-fränkische Grenze festzustellen, was jedoch erfolglos blieb. Gegen Ende der 820er Jahre gelang es den bulgarischen Bewaffneten die erwähnten Gegenden zu erobern (also den östlichen Teil Syrmiens [Szerémség], den südlichen Teil der Batschka [Bácska] und des Banats [Bánság], sowie den südlichen Teil Siebenbürgens). Die bulgarische Eroberung wurde gegen Ende der 830er Jahre von Khan Malamir mit einem Frieden besiegelt. Die genauen Grenzen der Eroberungen Krums sind uns nicht bekannt, aber bis zum ersten Drittel des 9. Jahrhunderts, dem Ende der Herrschaft Omurtags, hatte der bulgarische Staat im Karpatenbecken ungefähr die Gebiete südlich und östlich des Zusammenflusses der Flüsse Theiß und Marosch unter Kontrolle. Diese Gebiete wurden und blieben bis zur ungarischen Landnahme die nördlichen Grenzen Bulgariens. Die ungarische Tradition hielt zwar die Erinnerung an den bulgarischen Einfluss aufrecht, aber die Qualität dieses Einflusses ist uns nicht in historischen, sondern in Form von literarischen Werken erhalten geblieben.

Spuren, die auf die bulgarischen Ansiedlungen im Karpatenbecken im 9. Jahrhundert hinweisen, können wir lediglich auf einem etwa 40 km langen Abschnitt des Mittellaufs des Flusses Marosch nachweisen, wobei das Zentrum die einstige römische Festung Apulum, das spätere Gyulafehérvár (Weißenburg), war. Daneben wurden solche bulgarische Friedhöfe und Siedlungen aus dem 9. Jahrhundert z. B. in Maroskarna (Blandiana, Stumpach), Csombord (Ciumbrud), Oláhgorbó und Oláhdálya (Daia Română, Dallendorf) erschlossen. Demgegenüber haben wir keinerlei handfeste archäologische Denkmäler hinsichtlich der Bulgaren des 9. Jahrhunderts auf den Gebieten der Großen Ungarischen Tiefebene. Die einstigen süd-awarischen Böden kamen in die bulgarische Interessenssphäre, wobei diese Gebiete jedoch als Grenzgebiete nicht besiedelt wurden. Dies wird auch durch denjenigen Umstand gut belegt, dass sich nördlich der Unteren Donau, in der Walachei und der Dobrudscha erschlossene donau-bulgarische Siedlungen aus dem 9. Jahrhundert als Spuren der nördlichen Expansion des bulgarischen Staates aneinanderreihen. Den archäologischen Daten zufolge kann jedoch eine ständige Bevölkerung auf den späteren ungarischen Gebieten nur in Süd-Siebenbürgen, entlang des Flusslaufs der Marosch, nachgewiesen werden, und auch diese war ihrer Zahl nach nicht wirklich bedeutend. In den Gegenden der Ungarischen Tiefebene

finden wir lediglich entlang des linken Ufers der Theiß einige Fundorte, die Denkmäler mit einer donau-bulgarischen Parallele beherbergt haben. Spuren von Friedhöfen oder Siedlungen finden sich jedoch nicht. Schließlich kann festgehalten werden, dass diejenigen Bestrebungen der Slawistik, die aus den Daten von Anonymus ausgehend beweisen wollten, dass der östliche Teil des Karpatenbeckens vor der Landnahme der Ungarn bulgarischer Besitz, verstärkt mit Grenzburgen, gewesen ist, nicht haltbar sind. In der Nähe keiner einzigen Burg, die den Daten von Anonymus zufolge für eine „bulgarische Grenzburg" gehalten wurde, hat man einen bulgarischen Friedhof aus dem 9. Jahrhundert gefunden, genauso wenig, wie eine Schicht aus dem 9. Jahrhundert im angegrabenen Objekt selbst. Eine „bulgarische Grenzburg" gibt es jedoch nicht ohne einen bulgarischen Soldatenfriedhof, bzw. der Spur einer gleichaltrigen Siedlung. Leider sorgen auch die auf Grund des Slawischen oder des Türkischen gelösten Ortsnamen für keinerlei historische Informationen, da sie aus chronologischer Sicht keine Anhaltspunkte bieten.

Атилла Катона-Кишш

БОЛГАРСКОЕ ХАНСТВО И КАРПАТСКИЙ БАССЕЙН В IX ВЕКЕ

Резюме

Сообщения письменных источников свидетельствуют о том, что во время правления хана Крума остатки аварских племен, проживавших на южных территориях междуречья Дуная и Тиссы, были подчинены Болгарскому Ханству. Болгарское Ханство распространило контроль на указанную территорию, но не оккупировала ее даже и позднее, на это указывает почти полное отсутствие болгарских археологических находок на этой сравнительно хорошо исследованной территории. Во время правления Омуртага Болгария вступила в более тесные отношения с тогдашней Южной Аварией. Славянские племена (абодриты и тимочаны), стремившиеся перейти из-под болгарского господства под протекторат франков, заняли эти земли, однако Омуртаг претендовал на господство над стремившимися к независимости племенами, а также и на занимаемые ими территории. В период 824–826 годов Болгария ежегодно направляла своих послов ко двору франков с целью устновить богарско-франкскую границу, однако безрезультатно. К концу 820 годов болгарское оружие заполучило вышеуказанные провинции (то есть восточную часть Серемшега, южные районы Баната, южную часть Трансильвании). К началу 830 годов занятие этих территорий хан Маламир закрепил миром. Нам не известны точные границы завоеваний Крума, однако к первой трети 9-го века – к концу господства Омуртага болгарское государство имело под своим контролем в Карпатском бассейне территории примерно к югу от слияния рек Тиссы и Мароша и территории, расположенные к востоку, эти провинции стали северными засеками Болгарии и так и оставались таковыми до прихода венгров. Венгерская традиции хотя и сохранила память о болгарском влиянии, но его характеристика не дошла до нас в письменных памятниках, а сохранилась лишь в литературных источниках.

Следы, указываюзие на поселение болгар в Карпатском бассейне в 9-ом веке, мы можем выявить на территории протяжением всего 40 км, центром которой была римская крепость того времени Апулум, позднее – Дьюлафехервар. Наряду с этим такие болгарские кладбища и поселения 9-го века были обнаружены например, в Марошкарна, Чомборд, Олагорб, Оладалья. Однако никаких конкретных археологических памятников касательно болгар 9-го века на южных территориях Венгерской Низменности (Мадьар Алфёльд) обнаружено не было. Бывшие южно-аварские земли перешли в сферу интересов болгар, но так как эти земли были засекой (преградой), то они заселены не были. Об этом наглядно свидетельствует и то обстоятельство, что на исследованных дунайских поселениях болгар регулярно встречаются – к северу от нижнего Дуная по равнине Хавашалфёльд и в Добрудже – следы экспансии болгарского государства на север. Но как показывают архео-

логические раскопки, постоянное болгарское население на более поздних венгерских территориях могло быть выявлено только в Южной Трансильвании и вдоль русла реки Марош, однако и оно не было значительным по своей численности. В провинциях низменности Алфельд лишь на левом берегу реки Тиса были обнаружены такие места, в которых кроются исторические памятники, связанные с дунайскими болгарами, но не было выявлено следов ни кладбищ, ни болгарских поселений. В заключение можно констатировать: попытки славистов, которые, опираясь на данные, заимствованные у Анонимуса, стремятся доказать, чтовосточная половина Карпатского бассейна до обретения венграми родины принадлежала болгарам и была укреплена пограничными крепостями, не находят подтверждения. Вблизи ни одной единственной так называемой – со ссылкой на данные Анонимуса – „болгарской пограничной крепости" не было обнаружено болгарского кладбища, и даже хотя бы болгарского слоя 9-го века в самом вскрытом (раскопанном) объекте. А ведь болгарская „пограничная крепость" не может существовать без военного кладбища или хотя бы без следов поселений того времени. К сожалению географические названия мест, истолкованные на славянской или турецкой основе, также не несут в себе никакой исторической информации, ибо хронологически за них невозможно зацепиться.

SZABADOS GYÖRGY

A MAGYAROK BEJÖVETELÉNEK HADTÖRTÉNETI SZEMPONTÚ ÚJRAÉRTÉKELÉSE*

Az első magyar állam, a Magyar Nagyfejedelemség Etelközből Kárpát-medencébe irányuló szállásváltása olyan sorsforduló, amelynek emlékezete méltán foglalkoztatja a kései utódokat. A kutatásnak időről-időre számot kell adnia arról, milyen forrásalapra milyen módszertani felvértezettséggel építi mondandóját, amit a szűkebb szakma, illetőleg a tágabb közönség elé tár. Nyilvánvaló, hogy az alábbi dolgozat nem tárgyában, hanem – reményeim szerint – megközelítésmódjában hozhat újszerű eredményt. A megújulás iránt időről időre felmerülő igény két, különböző korból és szakterületről választott megfogalmazását érdemes bevezetésként felidézni. A középkortudós Hóman Bálint 1930-ban vetette papírra az alábbi sorokat: „A történeti igazságok egy részének hipotetikus értéke, másrészről a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek időnként szükségszerűen vezetnek a jelenségek átértékelésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával. A tudományos munka ugyanis nem egyéb a vizsgált objektumok, jelenségek, események és funkciók, s az ezek megismeréséhez vezető tudományos anyag folytonos értékelésénél…”[1] Hermann Róbert, az 1848/49-es szabadságharc hadtörténetének kutatója Hóman gondolataival is egybecsengő véleményre jutott 2007-ben: „...ha a múlt egy konkrét eseményéről, nem pedig csupán a múlt értelmezéséről (vagy a szakmai köldöknézegetés egyik vállfajaként a múltértelmezések értelmezéséről) akarunk újat mondani, akkor nem takaríthatjuk meg magunknak a fáradságot: meg kell próbálni új forrásokat találni, vagy a régieket új módon megszólaltatni.”[2] A megújhodás szükségessége fokozottan jelentkezik akkor, amikor régóta vitatott kérdésekben kell állást foglalni.[3]

---

* A Győrött 2008. október 22-én a *Hadak útján* című konferencián elhangzott előadás jelentősen kibővített változata. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretei között készült.

[1] *Hóman Bálint:* Történelmi átértékelés. In: Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938. 445. o.

[2] *Hermann Róbert:* Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái. *Hadtörténelmi Közlemények,* 120. (2007.) 686. o.

[3] Az újabb kutatásban akadnak, akik az „állam” fogalmának középkorra alkalmazható létjogosultságát elvitatják, avagy legalább is aggályosnak tartják. Font Márta szerint a középkori államfogalom azért konvenció, mert nincs rá szavunk, amellyel a modern államtól meg lehetne különböztetni. *Font Márta:* A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, 2005. 7. o. Ez az álláspont a modern állam fogalmi követelményeit kéri számon a középkori állapotokon. Ehhez képest Kristó Gyula szerint „nincs világfelfogástól független, tértől és időtől elvonatkoztatható, abszolút államfogalom, mivelhogy az állam meghatározása a filozófia-, a jog-, a történettudomány pillanatnyi helyzetétől való függése mellett is a legszorosabban kapcsolódik az államot egy nagyobb egység részeként szemlélő, ideológiát sugalló és kifejező világnézethez.” *Kristó* 1995. 11. o. Ám ha az állam tér- és időfeletti fogalma megragadhatatlan, akkor nyugodtan használható mindenkor, éppen csak az adott korra érvényes jellemzők körülhatárolásával. Tanulságos Sashalmi Endre elutasító véleménye is. „Volt-e modern típusú állam a középkorban? Ha nem, akkor milyen világi társadalmi rend létezett?” – teszi fel a kérdést, majd úgy válaszol, hogy az állam fogalmát a középkori politikai szerveződések vizsgálatára a kor nagyobb részében nem lehet alkalmazni, mivel a XII. század előtt sem az állam eszméje, sem annak realitása nem létezett. *Sashalmi Endre:* A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Budapest, 2006. 9–10. o. Önellentmondása nyelvi szinten érhető tetten: modern állam vagy jelző nélküli állam? Mert ha az állam időfeletti abszolút fogalma megragadhatatlan, akkor nyugodtan használható minden korban, éppen csak az adott korra érvényes jellemzők jelentéstartományában, vagyis a pontosság kedvéért a megfelelő

A magyarok bejövetelének[4] megítélését több ellentmondás feszíti. Az egyik, hogy tudatos és szervezett beköltözésről, avagy egy szétzilált és kivérzett emberközösség bemeneküléséről beszélhetünk. Bizonyos írott kútfőadatokból a fejvesztett futás képe sejlik fel, ugyanakkor a régészeti–antropológiai leleteken semmi nyomot nem hagyott egy esetleges katasztrófa. Az újabb kutatás szerint a IX. század végén beköltözött népesség sírleleteiből kiderül, hogy a férfiak és a nők antropológiai méretértékei között (leszámítva a nemi eltérés sajátosságait) nincs különbség. Másképpen szólva az asszonyokat a férfiakkal azonos rítus szerint, azonos művészeti jegyeket mutató ékszerekkel helyezték végső nyughelyükre. Vagyis nincs arra utaló nyom, hogy megözvegyült harcosok helyben talált, másfajta etnikai, másfajta műveltségi közösségekhez tartozó asszonyokat kényszerültek új társukul választani.[5] Magam nem lévén régész csak az írott kútfőket kísérelhetem meg új hangon megszólaltatni. Ezek közül a legfontosabbak(nak vélt) emlékekből kezdetre az alábbi kép tárul elénk.

Időrendben az első hely a *Fuldai Évkönyvek*et illeti meg. A 901-ig vezetett annales ezt közli velünk: „895. Az avarok megtámadták a bolgárok határait, de azok megelőzvén őket seregük nagy részét megsemmisítették… 896 [895]. Ugyanabban az évben a görögök békét kötöttek a magyaroknak nevezett avarokkal. Ezt szövetségeseik, a bolgárok gonoszságnak tekintve ellenséges haddal felkeltek ellenük, és egész területüket pusztítva a konstantinápolyi kapuig üldözték őket. Ezt megbosszulandó a görögök hajóikat ravaszul az avarok elé küldték, és átszállították őket a Dunán a bolgárok országába. Az átszállítottak a bolgárok népét erős sereggel megtámadva, nagy részüket legyilkolva a ha-

---

jelzővel ellátva. Ráadásul az sem igaz, hogy a XII. század előtt sem az állam eszméje, sem annak realitása nem létezett: Sashalmi megfeledkezik az ókori államelméletekről, Platón, Arisztotelész, Pszeudo-Xenophón, stb. írásairól! Az európai antikvitás e téren is gazdag terméséből elég e helyt Cicero *De re politica (Az állam)* című értekezésére utalni. Annak fordítói utószavában Hamza Gábor így fogalmaz: „Nem egyszer évtizedes vagy éppen évszázados múltra visszatekintő sztereotípiák ismétlésére szorítkozik a politikaelmélet és államelmélet szempontjából is kétségtelenül gazdag és sok vonatkozásban aktuális *Corpus Ciceronianum* államelméleti tanulságainak vizsgálata. Az antik államelmélet és a modern államelmélet között több ponton is kimutatható kontinuitás, összefüggés így gyakran csak felületes elemzés tárgya.” *Hamza Gábor:* Cicero De re publicá-ja és az antik államelmélet (bevezetés). In: *Cicero, Marcus Tullius:* Az állam (De re publica). (*Hamza Gábor* fordítása.) Budapest, 2007. 7–8. o. A késő antikvitástól a késő középkorig egy folyamatosan működő államegységgel is számolnunk kell, mégpedig Bizánccal. Georg Ostrogorsky szavaival élve „a hellenisztikus kultúra, a kereszténység és a római államszervezet szintézise eredményezte azt a történelmi jelenséget, amelyet Bizánci Birodalomnak nevezünk.” *Ostrogorsky, Georg:* A bizánci állam története. Budapest, 2001. 48. o. Visszatérve a magyar kezdetek elméleti kérdéséhez, köztudott, hogy korai államszerveztünk a steppei kultúrkörben született meg. A nomád állam-fogalom létjogosultsága mellett pedig bizonyos forrástani adottságok kedvező együttállását (a nomád és a letelepült politika belső írásbeliségeiben megőrzött egymás-szemléletét) észrevéve meggyőző erővel érvelt Kristó Gyula. „Ha a türk nomádok elnek nevezték a magukén kívül a kínaiak berendezkedését, a kínaiak pedig kuonak a türk uralmi szervezetet, akkor ez azt jelenti, hogy kölcsönösen a legmagasabbra értékelték egymás uralmi viszonyait. A türkök szemében a saját legmagasabb berendezkedésük egyenértékű volt a kínai államával, s a kínaiak is megadták az állam minősítést a türk elnek. Szó sincs arról, hogy ebben a kínai és türk hatalmi szervezet azonos fejlettségi szintje, azonos felépítése és működése jutott volna felszínre… mindkét hatalmi berendezkedés elismerte a másikról, hogy az is uralmi rendszer. Ha ez állam, akkor állam. Más szavakkal kifejezve: Kína a letelepedett népek között érte el azt a társadalomszervezési csúcsot, amelyet a türk el a nomád népek között, azaz az állami rangot.” *Kristó* 1995. 94–95. o.

[4] Tanulmányom főszövegében lehetőség szerint mellőzni fogom a honfoglalás és kalandozás kifejezéseket. E XIX. századi eredetű műszavak számomra meggyőző kritikáját lásd: *Király Péter:* A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006. 11–88. o.

[5] *Éry Kinga:* A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: *Kovács László* (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 221. o.; *Révész László:* Emlékezzetek utatok kezdetére… Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest, 1999. 30. o.

lálba küldték… Mert ki tudná a pogány avaroknak az oly nagy ütközetben elszenvedett veszteségét számba venni és elmondani? Amikor a bolgároknak is, akikhez a győzelem pártolt, szám szerint 20 ezer lovasát találták levágva."[6] Nem sokkal később, 908-ban fejezte be krónikáját Regino prümi, majd trieri apát. A magyarokról ezt írja: „A mondott népet tehát a fent említett vidékekről, saját szállásaikból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket… Elmenekülvén tehát ezek erőszakossága elől, búcsút mondtak hazájuknak, s elindultak, hogy olyan vidéket és helyet keressenek, ahol lakhatnak és megtelepedhetnek. Először is a pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak, vadászattal és halászattal szerezvén meg mindennapi táplálékukat; ezután ismétlődő ellenséges támadásokkal törtek a karantánok, morvák és a bolgárok határterületeire; kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorisággal lőnek ki szaru-íjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani."[7]

A X. század közepén keletkezett a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császárhoz köthető mű, amelynek első kiadója a *De Administrando Imperio* vagyis *A birodalom kormányzásáról* címet adta.[8] Az alábbiakat közli a magyar szállásváltás hátteréről: „Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s odaérkezvén elűzték Nagy Moravia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak."[9] Kevéssel alább részletezi: „Ezután Leon, a Krisztus-szerető és dicső császár hívására átkelvén a Dunán és megtámadván Symeont, teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük. Miután azonban Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak."[10] A félelem tartós emlékezetét egy korábbi szöveghely szemlélteti. Midőn a császár Gabriel klerikust követségbe küldte a magyarokhoz, hogy a besenyők elűzésére és régi lakóhelyük (Etelköz) visszafoglalására biztatta őket, azok így feleltek: „mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az."[11] A fentiek mellé a magyar krónikás hagyomány XIV. századi változatában ránk maradt, de XI. századi időrétegéből származó tudósítását szokás felemlegetni;[12] így válik teljessé a szállásváltás nehézségeinek sora. „Átvonultak a besenyők, a

---

[6] HKÍF 190–191. o. (*Géczi Lajos* fordítása.) Vö.: *Gombos* I. 131–133. o.

[7] HKÍF 197–198. o. (*Kordé Zoltán* fordítása.) Vö.: *Gombos* III. 2039. o.

[8] *Szabó* 1860. 68. o.; *Moravcsik* 1984. 31. o.

[9] 38. fejezet. *Moravcsik* 1984. 45. o. (*Moravcsik Gyula* fordítása.)

[10] 40. fejezet. Uo. 47. o.

[11] 8. fejezet. Uo. 36–37. o.

[12] Nem lehet célom itt, hogy a XIV. századi krónikaszerkesztmény (közkeletű, de némileg pontatlan elnevezéssel élve: a *Képes Krónika*) időrétegeinek, különösen az ún. Ősgesta keltezésének teljes kutatástörténetét felidézzem. A XIX. század végén útjára indult magyar medievisztikai tudományterület, a krónikakutatás hamar

fehér kunok országán, Szuzdalon és a Kijev nevű városon, majd átkeltek a Havasokon egy tartományba, ahol megszámlálhatatlan sast láttak, és ott a sasok miatt nem maradhattak, mert azok a fákról legyek módjára szálltak alá, és elfogyasztva megsemmisítették nyájaikat és lovaikat. Azt akarta ugyanis Isten, hogy gyorsabban érkezzenek meg Magyarországra. Ezután a hegyekből három hónap alatt leereszkedtek, és Magyarország szélére értek, tudniillik Erdélybe, az említett népek akarata ellenére."[13]

Mi tagadás, a fent közölt külhoni és hazai kútfőrészletek gyászos képet festenek a magyarok bejöveteléről. Ezek alapján egy besenyő–bolgár harci szövetség harapófogójába került magyarság asszonyait, állatállományát vesztve menekült be a Kárpátok oltalmat nyújtó hegyei közé. Értelemszerű, hogy a több feljegyzésben is rögzített vereség súlyát mérlegelnie kellett a kutatásnak. A kritikai magyar történettudomány mintegy negyed évezredes fejlődése során számos különböző válasz fogalmazódott meg. Pray György szerint például a magyarok bejövetelének útirányát is meghatározta a katonai kudarc. „A Bíborbanszületett türkjei, midőn a besenyők Trajanus hegyein [a Kárpátokon] túl üldözték őket, kétfelé oszlottak, és az egyik észak felől, a máramarosi szoroson át Hungvár felé; míg a másik, bizonnyal a nagyobb rész, Árpád vezérlete alatt Valachián keresztül a Tiszához költözött."[14] Szabó Károly egyenesen megrója a Névtelen Jegyzőt, amiért az „nemzeti dicsőségünk iránti bal fölfogásból származott féltékenységből és kíméletből mélyen hallgat arról is, hogy őseinket a velünk rokon besenyők tulnyomó ereje kényszerítette előbb-előbb nyomúlni mai hazánk felé…"[15] A *De Administrando Imperio* alapján jelentős etelközi embervesztéggel számolt Pauler Gyula,[16] ugyanakkor ennek túlértékelését a hadtörténész Doberdói Breit József forráskritikai érvelés alapján utasította el.[17] Az etelközi besenyő támadás és a tudatos honszerzés nem zárta ki egymást Hóman Bálint elgondolásában; ő az egymással szembenálló magyar–bizánci és bolgár–

---

kimutatta, hogy az Anjou-kori szövegekben több írói egyéniség különíthető el. A tartalmi, stíluskritikai ismérvek elemzése során a legkorábbi gesta elkészültét I. András és Könyves Kálmán uralkodói ideje között, vagyis a XI. század derekától és a XII. század elejéig terjedő időszakban tartották lehetségesnek a mérvadó vélemények. Az Ősgesta keletkezését I. András király korára lásd pl.: *Domanovszky Sándor:* Kézai Simon mester krónikája. Budapest, 1906. 129–130. o.; *ifj. Horváth János:* Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954. 305–315. o. (Utóbbi szerző Miklós püspököt nevezte meg lehetséges szerzőnek.) Salamon idejére lásd pl.: *Gerics József:* Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. In: Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 8–22. o. A Szent László-kori Ősgesta mellett érvel: *Hóman Bálint:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925. 86., 105–106. o. Könyves Kálmán országlásától számítja történeti irodalmunk kezdeteit: *Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest, 1993. 184–188. o.; *Kristó Gyula:* A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig. Budapest 1994. 114., 123–130. o. Magam azok véleményéhez csatlakozom, akik egy I. András-kori Ősgesta létével illetve Miklós püspök lehetséges szerzőségével számolnak.

[13] 26. krónikafejezet. HKÍF 358. o. (*Kristó Gyula* fordítása.) Vö.: *Szentpétery,* SS. Rer. Hung. I. 286. o.

[14] „Turci Porphyrogenitae, cum a Patzinacitis ultra Trajani montis rudera protrusi fuere, bifariam divisi, pars a septemtrione per Marmarosienses pylas versus castrum Hung; pars contra, et major quidem, quae sub Arpado erat, per Valachiam ad Tibiscum commigravit." *Pray, Georgius:* Dissertationes historio-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1774. 83. o. A bejövetel útirányáról megfogalmazott nézetek historiográfiai áttekintését lásd: *Veszprémy László:* A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 103. (1990.) 1. sz. 1–20. o.

[15] *Szabó* 1860. 130. o.

[16] *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 33. o.

[17] *Doberdói Breit* 1929. 29–30. o.

besenyő szövetségi rendszeren, vagyis Délkelet-Európán túlra tekintve tágabb térbe helyezte, s egy láncreakciószerű népvándorlási folyamatba ágyazta a magyarok bejövetelének körülményeit. Az általa vázolt eseménymenet első lépéseként Iszmail ibn Ahmad szamanida uralkodó 893-ban legyőzte a karlukokat, akik az úzokat mozdították nyugatra, majd az úzok megtámadták a besenyőket, végül a besenyők rátörtek az etelközi magyarokra, ám ez, úgymond, nem előidézte, hanem csak siettette eleink nyugatra költözését.[18] Györffy György mind a népvándorláshullám-elmélet, mind a besenyő csapás – ami menekülésé változtatta a magyarok eltervezett szállásváltását – megítélésének tekintetében Hóman nyomdokaiba lépett. Újdonságot a hazai írott hagyomány kiértékelésében hozott: ő vetette fel, hogy a 26. krónikafejezet a zúduló sasok képében a besenyő támadás emlékét tartotta fenn, mivel e ragadozó madarakat a régi magyar nyelvben beséknek hívták.[19] A sorozatos steppei népeltolódás elvét illetve a mondabeli „aquila" 'sas, bese' ~ 'besenyő' értelmezését elfogadta Kristó Gyula is, aki viszont a magyarok beköltözésében kizárólag hadi kényszert látott, és élesen elutasította annak tervszerűségét.[20] Nézetéből Tóth Sándor László kifejezetten katasztrófaelméletet fejlesztett azzal, hogy a besenyők okozta megpróbáltatásokat az „etelközi vész" minősítéssel illette.[21] Az újabb szakirodalomban mindazonáltal a bejövetel tudatosságát valló nézet is képviselteti magát Harmatta János és Takács Zoltán Bálint révén; eredményeiket alább idézem majd.

E historiográfiai áttekintés erejéig szándékosan mellőztem a régész szerzők munkáit, hogy a szállásváltás tágabb összefüggéseinek hadtörténeti szempontú értékelését – amelyben szerepet kap a ló, mint méltatlanul elfeledett harcászati tényező – kizárólag az írott források alapján, tehát a kútfőcsoportok közötti körérvelős átjárás teljes kiküszöbölésével végezzem el. Álmos és Árpád magyarjainak 881–907 közötti katonai aktivitását tekintem át részletesebben, de kitérek a pozsonyi csata utáni évtizedekre is.

A 956-ig vezetett *Salzburgi Évkönyvek* írja: „881. Az első csatát a magyarokkal vívták Wenia-nál [Bécs], a másodikat a kabarokkal Culmite-nél [Kollmitz, vagy Kulmberg Melknél]."[22] A *Fuldai Évkönyvek*ből tudjuk, hogy 892 júliusában Arnulf király frank, bajor és alemann harcosaival benyomult Moráviába, s ott magyar szövetségeseivel dúlt, gyújtogatott, de 894-ben „a magyaroknak nevezett avarok" immár a morva Szvatopluk oldalán pusztították Pannóniát.[23] A 895-re vonatkozó, idézett bejegyzéstől eltekintve legközelebb a nagyszabású itáliai hadjárat kapcsán kerültek magyarok a történetírói érdeklődés homlokterébe. Tanulságos a *Fuldai Évkönyvek*nek visszaadni a szót, ugyanis a cselekmények nála olvasható kiértékelése egy eleddig nem kellő súllyal elemzett mondandót hordoz, melyre majd később térek vissza. „900. [899.] Eközben pedig a magyaroknak nevezett avarok végigpusztították egész Itáliát, úgy, hogy sok püspököt megöltek. Az itáliaiak harcba bocsátkozván velük, egy napon egy ütközetben 20 ezren pusztultak el. Azok pe-

---

[18] *Hóman Bálint:* Magyar történet I. Budapest, 1935. 116–117. o.

[19] *Györffy György:* A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. *Valóság,* 16/7. (1973.) 9–10. o.; *Györffy* 1987. 582–584., 594–595. o.

[20] *Kristó* 2002. 53–54. o.

[21] *Tóth Sándor László:* Levédiától a Kárpát-medencéig. Szeged, 1998. 188. o.

[22] HKÍF 209. o. (Tóth Sándor László fordítása.) Vö.: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae, 1934. 742. o.

[23] *Gombos* I. 132. o.

dig ugyanazon az úton, amelyen benyomultak, nagy területen pusztítva visszatértek Pannóniába."[24] Az észak-itáliai hadműveletek szerencsénkre bőven adatoltak. Értékes adatokat közöl például két X. század második feléből való írás is, Liutprand cremonai püspök *Antapodosis*a és *A nonantolai monostor* alapítása című munka függeléke.[25] Egy 898-ban végzett felderítést követően 899 tavaszán több ezres hadsereg zúdul Észak-Itáliára, Arnulf császár (896 előtt keleti frank király) megbízásából. I. Berengár itáliai király csak több hónap múltán tudja üldözőbe venni a Lombardián addig széltében-hosszában végigszáguldó lovasokat. Nyárutón a menetbiztosító egységek a szándékos megfutamodást alkalmazva elérték, hogy egyre elbizakodottabbá váló üldözőik a Brenta folyóig nyomuljanak, ahol aztán a magyar főerők szeptember 24-én fényes győzelmet arattak Berengár háromszoros létszámfölényben levő könnyűlovas katonái felett. December 13-án Vercelli püspöke, 900. január 26-án Modena városa, két napra rá a nonantolai kolostor esik áldozatul. Június végén Velencét ostromolják, sikertelenül. Időközben Arnulf halálával okafogyottá vált a keleti frank szövetség, Berengár súlyos pénzen megnyerte a magyarok jóindulatát, így a győztesek 900 nyarán hazavonultak.[26] Ugyancsak 900-ban valószínűleg egy másik magyar sereg pusztította Bajorországot 50 mérföld mélységben, ám Liutpold herceg győzelmet aratott felettük (*Fuldai Évkönyvek*). Ez nem okozott komoly megrázkódtatást a magyaroknak, hiszen hadaik 901-ben Karintiára és Itáliára törtek (*Fuldai Évkönyvek*, *Sváb Évkönyvek*).[27] 902-re a Sváb Évkönyvek írója a magyarok Moráviában folytatott győztes harcával tulajdonképpen az északi Morávia pusztulását rögzítette.[28] A 926-ig vezetett annales 902-höz és 904-hez egyaránt bejegyzi azt, hogy a bajorok lakomára hívták a magyarokat, és ott sokat megöltek közülük. Ennek kapcsán 904-nél említi Kusál halálát, de a *Sankt Galleni Évkönyvek* 918-ban befejezett szövegegysége 902 alá sorolja be a magyar vezér meggyilkolását. Bóna István meggyőzően érvel ez utóbbi évszám hitelessége mellett;[29] a két bejegyzés egyazon eseményre vonatkozik, ilyenformán a német annalesben megkettőződött a bajorok csalárd sikere. 903-ból, és megint csak a *Sváb Évkönyvek*ből újabb bajor–magyar háborúról értesülünk, amit a fentiek alapján Kusál vezér megbosszulása végett indíthattak, vagyis itt viszont téved Bóna, aki szerint a magyarok nem siettek elégtételt venni haduruk meggyilkolásáért.[30] 904–905 között immár I. Berengár király szövetségeseként hadakoztak Észak-Itáliában,[31] és nem lehetetlen,

---

[24] HKÍF 192. o. (*Géczi Lajos* fordítása.). Vö.: *Gombos* I. 133. o.

[25] *Györffy György* (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest, 2002. 216–217. o. Vö.: *Gombos* II. 1470–1472. o.; HKÍF 217. o. Vö.: *Gombos* II. 971. o.

[26] *Gombos F. Albin:* A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. *Hadtörténelmi Közlemények,* 28. (1927.) 429–519. o.; *Bóna* 2000. 31–32. o.; *Torma Béla:* Csata a Brenta folyónál, 899. *Hadtörténelmi Közlemények,* 121. (2008.) 425–447. o.

[27] *Gombos* I. 91., 133. o.

[28] *Gombos* I. 91. o. Nem feladatom e helyt tárgyalni a két Morávia kérdéskörét. A *De Administrando Imperio* 13. és 40. fejezete egyértelműen a Kárpát-medencétől délre fekvőnek állítja Szvatopluk „Megale Moravia" néven említett politikai alakulatát. *Moravcsik* 1984. 37., 48. o. A „Megale Moravia" kitétel „Ómorávia" gyanánt fordítandó, s nem lehet belőle a „Nagymorva Birodalom" elmeszüleményét gerjeszteni belőle. Boba Imre más forrásokkal vetette egybe, és igazolta Bíborbanszületett Konstantin helymeghatározását. Erről összefoglalóan lásd: *Boba Imre:* Morávia története új megvilágításban. Budapest, 1996. 15–85. o.

[29] *Gombos* I. 91., 199. o.; *Bóna* 2000. 33–34. o.

[30] *Gombos* I. 91. o.; *Bóna* 2000. 34. o.

[31] Annales Beneventani. In: *Gombos* I. 110. o. Chronicon Cavense. In: uo. 544. o. Az 1227-ben elhunyt

hogy a sereg 904/905 telét Itáliában töltötte.[32] Berengár számára hosszú távon hasznos befektetésnek bizonyult a magyar szövetség: 915-ben itáliai császárrá koronázták.[33] 906 folyamán a magyarok először támadtak Szászországra, de mindjárt két hadsereggel, amint arra a szászok viselt dolgait összefoglaló, 1004-ben elhunyt Widukind emlékezik.[34] 907 nyarán az eddig szokásostól eltérően a Magyar Nagyfejedelemség védekező szerepre kényszerült a Keleti Frank Királyság indította hadjárat ellen. Ennek végkifejlete a július 4-én és 5-én vívott pozsonyi csata korai hadtörténelmünk legfényesebb helytállását hozta. A *Sváb Évkönyvek* szavaival élve: „A bajorok kilátástalan háborúja a magyarokkal, Liutpold herceget megölték, övéinek féktelen kevélységét letörték, és a keresztények alig néhányan menekültek meg, a püspökök és grófok többségét meggyilkolták. A bajorok teljes hadseregét megsemmisítették a magyarok."[35]

A pozsonyi csatáig nyomon követett harcok sikerét két fontos tényező biztosította. Egyfelől a Kárpát-medencében éppen megtelepedő nép saját védelmi szükségletein felül több ezer, akár két évig (899–900) is nélkülözhető katonát tudott kiállítani, másfelől ezek a steppei taktika szerint küzdő emberek kellően nagy létszámú, megfelelően betanított lóállománnyal rendelkeztek. Márpedig 895 és 899 (illetve 904 és 905) között nem adódhatott volna elég idő az esetlegesen elvesztett ménesek újratenyésztésére, mivel Nagy Kálmán hadtörténész szerint még békés körülmények között is 6–7 év szükséges az állat születésétől számítva a tömeges kiképzéséig.[36] Különös tekintettel arra, hogy a magyarok vezetéklovakkal vonultak csatába, és ezek az első hátas elhullása esetén alakzatok végrehajtására alkalmas harci lóvá kellett, hogy előlépjenek; ellenkező esetben a harcos a maga és társai életét kockáztatta volna, ha képzetlen állatra bízza sorsát. Az Árpáddal korosztályos VI. (Bölcs) Leó bizánci császár szavai is ezt igazolják. „Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint sokaság látszatának keltése végett… Gyakran egy kötélre vévén a felesleges lovakat, hátul, azaz a hadrend mögött, annak védelmére helyezik el… türk ellenfeleinknek hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát."[37] Az itáliai hadjáratra indult több ezer, védelmi szempontból nélkülözhető harcos ténye viszont újabb két fontos következtetésre ad okot. Egyfelől a szállásváltás alatt a helyben talált, döntően avar lakosság nem fejtett ki ellenállást az újonnan érkezettekkel szemben, sőt, a magyar ethnogenezis részesévé vált;[38] másfelől Árpád népének

---

ciszterci szerzetes Helinardus világkrónikája Provence-i Lajos császár nagy vereségéről ír: „Ludovicus rex conserto cum Hungaris proelio miserabiliter vincitur." *Gombos* II. 1127. o.

[32] *Kristó* 1980. 234–235. o.

[33] *Bóna* 2000. 44. o.

[34] *Gombos* III. 2660. o.

[35] HKÍF 202. o. (*Lele József* fordítása.) Vö.: *Gombos* I. 91. o. A pozsonyi csata legújabb, fontos forrástani elemzésekkel is bővelkedő feldolgozását lásd: *Veszprémy László:* Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál. In: Uő: Lovagvilág Magyarországon. Budapest, 2008. 20–42. o.

[36] *Nagy Kálmán:* A honfoglalás hadtörténete. Budapest, 1998. 134–135. o.

[37] *VI. (Bölcs) Leó:* Taktika. In: *Moravcsik* 1984. 19–21. o. (*Moravcsik Gyula* fordítása.)

[38] Jelzés értékű, hogy ezt a gondolatot szinte egy időben vetette papírra egy filológus-történész és egy régész. *Szádeczky-Kardoss Samu:* Az avarok története Európában. In: *Kristó Gyula – Makk Ferenc* (szerk.): Árpád előtt és után. Szeged, 1996. 29. o.; *Tomka Péter:* Magánbeszéd az avarokról. *Életünk, 35.* (1997.) 74–75. o. Az avarság tömeges továbbélése tárgyában elkelne még néhány újító szemléletű, hasonló tematikájú, avar koros történészek és régészek tollából születendő tanulmány, hogy lássuk, miként, mennyire hangolhatók össze az írott és az archeológiai források – egymás előítéleteitől nem befolyásolt – tanulságai. Véleményem szerint

semmifajta besenyő támadástól nem kellett tartania. A kettős nem-fenyegetettség azért is különösen figyelemre méltó, mert egy nép mindig mozgás (hegyeken vagy folyókon való átkelés) közben a legsebezhetőbb, csakhogy a magyarok nem adták tanújelét sem az avarok, sem a besenyők keltette fenyegetettség-érzésnek. Máskülönben hogyan indulhattak volna nyugatra, ha asszonyaikat, gyermekeiket nem tudják biztonságban? A harcászati szempont megköveteli a hátország és a felvonulási terület biztosítását, védelmét. Hogy a betelepülés nagyszabású támadó hadműveletek közepette ment végbe, az mindennél ékesebben szól a nem hadakozók biztonságérzetéről, márpedig az események írásba foglalt rendjéből elsöprő erejű magyar katonai aktivitás tűnik ki.

Itt kell utalnom egyrészt az idézett kútfők természetére, másrészt (a rövidség kedvéért csak felsorolásszerűen) a harci élénkség 907 utáni megnyilvánulásaira. Ami az írott forrásokat illeti, nem az öncélú betűszaporítás kedvéért jeleztem, melyik kútfő mikor keletkezett, hanem hogy lássuk: a magyarság a 881–907 közötti, egy emberöltőre rúgó hadi krónikája különböző helyen és időben keletkezett adatcserepekből áll össze egy erősen hiányos képpé. Az idézett feljegyzések közös vonása, hogy a hadműveletek által sújtott térségek keresztény szerzőitől származnak, akik ellenséges érzelmi alapállásból szóltak megtámadóikról. Amikor be kellett ismerni övéik vereségét, ott sem a magyar virtust dicsőítették, hanem a pusztulás – sokszor túlzóan felnagyított – rémképén keseregtek. A *Fuldai* és a *Sváb Évkönyvek*ben tapasztalható jelenség, miszerint egy eseményt megváltozott fogalmazással két külön esztendő (895 és 896 illetve 902 és 904) alá is besoroltak, azt bizonyítja, hogy ezek a mégoly közel korabeli kútfők sem túl megbízhatóak az időrendet illetőleg. A másik fontos körülmény, amely meghatározza ismereteinket, az egyoldalúság. Nem maradt fenn a Kárpát-medencei magyar szemléletet tükröző egykorú álláspont, ennélfogva a hazai és az idegen elfogultság közül csak utóbbit ismerjük.[39] Európa közepe, a Kárpát-medence ekkor a görög és a latin írásbeliség látókörének peremvidékén helyezkedett el. Ezt a forrásadottságbeli űrt csak a XI. századtól kezdi kitölteni az egységes hazai íráskultúra, előbb a jogi természetű, később a történetmondásra hivatott emlékek révén. Csakhogy ezek a belső keletkezésű kútfők latinul és keresztény szellemiségtől áthatva, vagyis egy külső eredetű szemléleti szűrő közbeiktatásával készültek.

Avarország bukása nem járt együtt az avar nép kipusztulásával; ráadásul az avar állam megdöntése és a magyar állam bejövetele között szűk 90 esztendő alatt nem látok olyan egységes szláv nyelvi-politikai erőt, amely az avar közösségeket három nemzedék alatt az avar nyelv és identitás feladására és a valamilyen szláv nyelv és identitás (mégis, milyen? sosemvolt birodalmi nagymorva? avagy regionális pannon-szláv?) átvételére kényszerítette volna. Ilyesmire még a Kárpát-medencén kívüli ténylegesen létező Horvátország sem volt képes az általa legyőzött avarokkal a X. század közepéig, és ezt a *De Administrando Imperio* 30. fejezete az írói jelen érvényével igazolja is! „Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbeknek: az avarok egy részét megölték, a többieket pedig behódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került, ám máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető." (*Szádeczky-Kardoss Samu* fordítása.) Az idézetet, továbbá az avar továbbélést bizonyító írott kútfők összefüggéseinek meggyőző erejű elemzését lásd: *Olajos Teréz:* A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. Szeged, 2001. 113–117. o. Az avarok IX. század elejére erőltetett „kipusztulása" keltezési kényszert idézett elő a korábbi régészetben. E keltezésmód túlhaladottságának és tarthatatlanságának kiváló szemléltetését lásd: *Szentpéteri, József:* Was die Verbreitungskarten erzählen… (Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit). *Antaeus,* 29–30. (2008.) 325–346. o.

[39] A kárvallottak által megfogalmazott külső vélemény kritikátlan átvétele pedig nem a tárgyilagos megismerést szolgálja, hanem a magyaréhoz képest egy ellenséges elfogultságot juttat érvényre. Ezért kell tehát bizonyos mértékű véleménykiegyenlítést elvégezni utólag; természetesen anélkül, hogy a szerecsenmosdatás kétes értékű túlzásaiba esnénk.

Ez határozza meg a múltról nyerhető tudás minőségét. A hagyomány további csonkulását a Botond-monda krónikás zárszavai is bizonyítják: „úgy tartják, hogy ilyen és ehhez hasonló tetteket vitt végbe a magyarok közössége kapitányaival, avagy vezéreivel együtt Taksony fejedelem idejéig."[40] Az „ilyen és ehhez hasonló tettek" jószerivel megint csak idegenek tollán maradtak fenn. Ennek fejezetei közül rövid áttekintés gyanánt az alábbiakat sorolom elő. 908-ban Szászországot és Türingiát érte sikeres támadás; 910 nyarán az első augsburgi csata magyar győzelmet hozott; 911-ben a Kárpát-medencéből indult sereg először jutott túl a Rajnán. 913 bajor földön, 915 Brémában és Dél-Itáliában találta eleinket. 917-ben egyszerre sújtotta támadásuk Nyugat- és Délkelet-Európát. A 920-as évek elején szinte állandósult a magyar jelenlét Dél-Itáliában. 926 nem csak a Sankt Gallen-i kolostor esete miatt nevezetes, hanem azért, mert ekkor jutottak ki magyarok az Atlanti-óceán partjáig. A 933-as merseburgi megfutamodás sem lohasztotta le harci kedvüket, mert 934-ben Konstantinápolyig, 935-ben Burgundián keresztül Észak-Itália földjére nyomultak. A német területekről lassan kiszoruló magyar seregek Itália és Bizánc felé vették útjukat, de 942-ben eljutottak Hispániába is. A vereséggel végződő második augsburgi csata (955) után még másfél évtizedig délkeleti irányba indultak hadjáratok.[41] Nem tartottak egy emberöltőnyi pihenőt sem, több nemzedék szakadatlan háborúskodás közben élte le az életét. És ezek a hadműveletek kizárólag idegen földön folytak; Magyarországot 907-től 1030-ig nem érte támadás! A 881–907 közötti időszakasz katonai élénksége ilyenformán még hosszú évtizedeken keresztül jellemezte a magyarságot. Mindez nyomatékosítja a bejövetel hadtörténeti körülményeire tett megállapításaimat: a Magyar Nagyfejedelemség a támadástól való félelem legapróbb jele nélkül nyújtott biztonságos hátországot békés lakóinak és biztos kiindulópontot messzi földre induló harcosainak.

A fényes katonai sikerek már önmaguk láncolatában is elgondolkodtatnak a 895-ös kudarcra vonatkozó bizánci, nyugati és hazai adatok érvényessége felől: ám az ellentmondás megszüntetéséhez nélkülözhetetlen a mélyreható forráskritika. Dolgozatom e másik nagyobb tematikai egységében erre teszek kísérletet. Gondolataimat három súlypont, az etelközi bolgár–besenyő csapás, a magyarokat a Kárpát-medencébe lendítő népvándorlási hullám, végül a krónika ragadozó madarai köré csoportosítom.

A Kárpátok előterében szállást tartó és a Balkánon küzdő magyaroknak elvileg két ellenséggel kellett szembenézniük. A bolgár–besenyő harapófogó oly egységesnek tűnő képe azonban különböző időben, különböző helyeken és nyelveken, sőt különböző rendeltetéssel készült leírásokból áll össze egy hiányokkal és ellentmondásokkal terhelt mozaikká. Kezdve azon, hogy a bolgár–besenyő szövetségről egyedül a *De Administrando Imperió*ban olvashatunk, más forrás nem szól erről.[42] Ám ez a munka Olajos Teréz meghatározásával élve „leginkább praktikus diplomáciai kézikönyvnek minősíthető, amelyben azonban más műfajok, például a fejedelemtükör egyes vonásai is fellelhetők."[43] Ez a kö-

---

[40] *Szentpétery*, SS. Rer. Hung. I. 311. o. (A szövegrészt a magam fordításában közlöm.)

[41] A 907–970 közötti hadjáratok összefoglalását, különböző megítélését lásd: pl. *Doberdói Breit* 1929. 33–117. o.; *Kristó* 1980. 239–298. o.; *Bóna* 2000. 36–65. o.

[42] HKÍF 129. o.

[43] *Olajos Teréz:* Előszó. In: *Bíborbanszületett Konstantín:* A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította *Moravcsik Gyula*. *Olajos Teréz* bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. XII. o.

rülmény arra figyelmeztet bennünket, hogy e mégoly becses műnek nem erőssége a történeti oknyomozás, hiszen célja az írói jelenre érvényes külpolitikai állapotok bemutatása. Ami valóban történetmondásra hivatott munka, az vagy a bolgárokról vagy a besenyőkről szól. Harmatta János a bolgároktól elszenvedett vereség előadását tette beható kritikai elemezés tárgyává. Rámutatott, hogy Georgios Monachos Continuatus és Theophanes Continuatus (két ismeretlen, 960-as évekbeli krónikafolytató) megjegyzésein látszik: mindkét bizánci író azonos kifejezéseket használ, tehát egy közös, a magyarokkal és Leó császárral ellenséges forrásra utal a magyar sereg elpusztítása kapcsán. Ugyanakkor egy másik alapforrás szerint, amelyből Pseudo-Symeon (X. század vége), Ioannes Skylitzes (XI. század második fele), és Ioannes Zonaras (XII. század eleje) meríthetett, a magyarokat nem levágta, hanem csak megfutamította Symeon bolgár cár.[44] Harmatta meglátásait Moravcsik Gyula filológiai eredményei alapján annyiban pontosíthatnánk, hogy Theophanes Continuatus szövegére Georgios Monachos Continuatus hatott, Pseudo-Symeon e kettőt jegyzetelte ki, Skylitzes szóbeli értesülései mellett Theophanes Continuatusra és más elveszett írásművekre támaszkodott, Zonaras pedig ismeretlen kútfőit leszámítva főleg Skylitzes történetét aknázta ki.[45] Az enyhébb és a súlyosabb magyar kudarc hagyományozódása szövevényes utat járhatott be, több lehetőség elképzelhető, de a kétféle változat határozott elkülönítése mindenképpen indokolt. Ésszerű Harmatta János ama következtetése is, miszerint a felnagyított bolgár hadi sikerek fő forrása Symeon cár üzenete lehetett, melynek révén előnyösebb tárgyalási pozíciót kívánt biztosítani magának. Ezt a hírt a Leó császárral szembenálló bolgárbarát egyházi körök felkapták s tovább terjesztették. Nyugatra például Lázár püspök az Arnulf császárhoz küldött bizánci követ szállíthatta;[46] diplomáciai szerepéről a *Fuldai Évkönyvek*ben tétetik említés.[47] Érdekes kérdés, hogy Regino miként juthatott olyan értesülés birtokába, ami a bolgárok említése nélkül csak a besenyőket tartja a magyarok legyőzőjének, míg a *Fuldai Évkönyvek* bolgárai mellől meg a besenyők hiányoznak. Regino elmondása így a *De Administrando Imperió*ban foglaltakkal mutat némi tartalombeli hasonlóságot. Gyanús még, hogy Regino a besenyők megnevezésére a görögös Pecinaci alakot hozza (Bíborbanszületett Konstantinnál Πατζινακιται),[48] ezzel szemben a Regino hatását bizonyíthatóan magán viselő latin nyelvű magyar elbeszélő kútfők a Bessi, Bisseni változatokat használják a „besenyők" kifejezésére.[49] Ilyenformán számomra az tűnik valószínűnek, hogy a trieri apáthoz olyan besenyőpárti elfogultságot tükröző bizánci hír jutott el, amely Lázár püspök útjától függetlenül áramlott nyugatra és amely évtizedekkel később hirtelen felbukkanva a *De Administrando Imperió*ból köszön vissza. Mindazonáltal Regino a magyarok új hazába települését a fegyveres kényszerítés mellett túlnépesedésükkel indokolja,[50] amivel következetlenséget árul el. Mert ha annyira túlnépesedtek, akkor hogyan

---

[44] *Harmatta* 1998. 148. o.

[45] *Moravcsik* 1984. 52., 61., 65–67., 69–70., 81., 84., 98–99. o.

[46] *Harmatta* 1998. 148. o.

[47] HKÍF 190–191. o. A korábbi szakirodalommal.

[48] *Gombos* III. 2039. o.; *Moravcsik* 1984. 41. o.

[49] A „Bessi" alakot lásd Kézainál: *Szentpétery*, SS. Rer. Hung. I. 146. o. A XIV. századi krónikaszerkesztmény 105. fejezete az „insultus Bessorum" és a „princeps Bissenorum" kifejezéssel érdekes következetlenséget árul el. Uo. 371. o.

[50] HKÍF 197. o. Vö.: *Gombos* III. 2039. o.

nem tudtak ellenállni a támadóknak? Vagy ha a besenyők „számban és vitézségben” még ezt a túlszaporodott népet is felülmúlták, amint azt Regino állítja, akkor egy hatalmas birodalmat kellett alkotniuk, ám ilyesmiről nincs tudomásunk. Ellentmondások a *Fuldai Évkönyvek*et is terhelik. Írója, amint láttuk, két változatban, két külön esztendő alá rendelve rögzítette a magyar–bolgár háborút, ráadásul egyik túlzásból a másikba esett, amikor a 895-ben seregük nagy részét elvesztett magyarokkal 900-ban (valójában 899-ben) egy nap alatt húszezer itáliait gyilkoltatott le. Erre a mozzanatra utaltam korábban: a fuldai annalista logikáját követve varázslatos megújhodás folyamata tárul az olvasó elé, amennyiben a tönkrevert „avarok” rövid idő alatt oly nagy erőre kapnak, hogy képesek pusztító hadjáratot vezetni, és a keresztények között óriási vérfürdőt rendezni.[51] Ezt a furcsa gondolatmenetet Regino még színesebb köntösbe öltözteti: felsorolja a minapi legyőzöttek karantán, morva és bolgár területekre irányuló támadásait, majd 901-hez bejegyzi 899 észak-itáliai történéseit.[52] A magyarok körében végzett legnagyobb horderejű pusztításról, a családok, úgymond, teljes megsemmisítéséről a *De Administrando Imperio* értekezik, de még innen sem hiányzik a megvert és elűzött „türkök” figyelemre méltó katonai teljesítménye, amellyel Szvatopluk Al-Duna-vidéki kereszteletlen Ómoráviáját „végigpusztították”, „elfoglalták” és „megsemmisítették”.[53] A *Fuldai Évkönyvek*, Regino és a *De Administrando Imperio* közös nevezője, az újjászületett virtus már egy általános népvándorlás-képlet alkotóeleme ilyenformán a következő gondolati súlyponthoz vezet át bennünket.

A *De Administrando Imperio* 37. fejezete mintaszerűen szemlélteti a népeltolódás három állomását. „Tudni való, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedtek azon, és urai ennek a földnek, mint mondottuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje.”[54] Látszólag tehát elérkeztünk a historiográfiai áttekintésben vázolt láncreakciószerű népvándorlás-elmélet forrásvidékéhez. (A hangsúly itt a „látszólag” szóra nehezedik.) Az úz–besenyő–magyar támadássorozat elgondolása értelmében a mondott steppei népek összekoccanó biliárdgolyók módjára pöccentik egymást nyugatra, egy keletről jött elemi erejű beindító hatás következményeképpen. Sőt ez az elképzelés egy harci esemény bekapcsolása révén tovább bővült. A 923-ban elhunyt Tabari ugyanis ezt jegyezte fel: „Ebben az esztendőben [893] híre jött, hogy Ismail ibn Ahmad a turkok országa ellen intézett portyázó hadjáratot, és – amint említik – királyuk fővárosát bevéve, őt magát, feleségét, a hatunt, és körülbelül 10 ezer embert közülük foglyul ejtett. Hatalmas tömegeket gyilkolt le közü-

[51] Az emberveszteség túlzó létszámait persze elvethetjük: emlékezzünk rá, hogy a bolgárok, miközben legyőzték az „avarokat”, ugyanúgy húszezer harcosuk mártíromságával áldoztak a keresztény ügy oltárán, mint az itáliaiak.

[52] HKÍF 197–199. o. Vö.: *Gombos* III. 2038–2039. o.

[53] *Moravcsik* 1984. 37., 47–48. o.

[54] Uo. 40–41. (*Moravcsik Gyula* fordítása.)

lük, számtalan lovat zsákmányolt."[55] A csodásan újjászületett életerő és katonai potenciál eszerint nem a magyarok kiváltsága, nem egyedi jelenség. Előbb a kivérzett úzok térnek magukhoz, hogy legyőzzék a besenyőket, majd a megvert besenyők az úzok példáját lemásolva mérnek súlyos csapást a magyarokra, akik a Kárpát-medencébe taszíttatván felszámolják az ómorva politikai alakulatot, majd legott győzedelmes hadakat vezetnek nyugatra. Történik mindez oly sebesen, hogy Ismail ibn Ahmad hadjárata és a magyarok brentai diadala között csupán hat év telik el! Ez idő alatt három nép szenved tetemes károkat emberben és jószágban, hogy aztán e hármas tragédia hadi sikerekbe forduljon, s ki-ki a maga sértetlen nyugati szomszédján vegyen elégtételt a keleti veszedelemért. A láncreakció-elvén így már a valószerűtlenség tágabb összefüggései ütköznek ki. Takács Zoltán Bálint például joggal veti fel, hogy a steppei népek számára fontos a legelő és a lakóterület, ezért akár erővel ellenállnak, és megvédik azt; a magyarok nyilvánvalóan megpróbálták volna visszavívni régi földjüket.[56] Meglátása jogos, de a következetesség jegyében tételezzük fel ugyanezt az önvédelmi szándékot és képességet a besenyőkről és az úzokról is! Megint a hullámokat idéző modellhez jutottunk; ideje végre ellátogatni az elgondolás valódi forrásvidékéhez. Az oda vezető utat Vajda László nagy ívű tanulmánya mutatja, amely a görög történetírásban érvényesülő népvándorlás-láncolat-elmélet szellemi eredetét fedi fel. Meggyőző okfejtése jóval élénkebb szakmai visszhangot érdemelne; eredményeinek itt csupán kivonatolt ismertetésére vállakozhatom. A sorozatos népeltolódás Herodotosnál tűnik fel, ám mindjárt kettős változatban, és mindkettő a szkítákkal függ össze. A rövidebb, háromtagú láncolatban a massageták elűzik a szkítákat, azok a kimmereket, akik Sinopéra és más területre támadnak (IV, 12). A hosszabb „népkatalógus" hat elemet számlál, kissé fölöslegesen, mivel a hyperboreosok (a mitikus geográfiában a világ szélén lakó egyik nép) és az aranyat őrző „griffek" békésen élnek; a háborús kezdeményező szerep az egyszemű arimasposoké, akik az issedonokat mozdítják ki, azok a szkítákat, ők a kimmereket (IV, 13). Mindazonáltal a láncreakció-idea nem Herodotos elméjében fogant, hiszen ő maga is jelzi gondolatai másoktól való eredetét. Igaz, Herodotos az eposzköltő Aristeasra hivatkozik név szerint, a tényleges szellemi forrás a Kr. e. VI. század végén élt miletosi Hekataios, az ión természetfilozófia rendszerezője, viszont az ő koncepciója nem élő tapasztalatokból, hanem deduktív levezetéssel állt elő. A népről népre tovaterjedő vándorlás általánosító képét a fizika, a mechanika ihlette (lásd a nyugvó golyót, amit egy mozgó golyó centrálisan meglök, amaz átveszi ennek sebességét, míg emez megáll), ilyenformán történetietlen, mert nincs tekintettel a folyamatok egyediségére. A golyók módjára továbbtovábblökődő népekről alkotott képzet azonban irodalmi toposszá válva szolgáltatott kényelmes rendező-magyarázó elvet. A Kr. u. V. században élt Priskos töredékesen korunkra jutott hagyatéka – az 1000 körül keletkezett *Suda-lexikon* vonatkozó részével kiegészülve – ugyanolyan kaptafára készült eseménysort mutat be, csak a szereplők mások. Nála a griffek hozták mozgásba az Okeanos-partján honos népeket, ők az avarokat tették földönfutóvá, azok a szabirokat, akik a saragurokkal, valamint az urogokkal és

[55] HKÍF 60. o. (*Kmoskó Mihály* fordítása.) Vö.: a 956-ban elhunyt Maszúdi hasonló tudósításával. Uo. 57. o. Arra vonatkozólag, hogy a megtámadott „turkok" népén nem karlukokat, hanem úzokat kell értenünk, lásd: *Györffy* 1987. 582. o.

[56] *Takács Zoltán Bálint:* A magyar honfoglalás besenyő háttere. In: *Csirkés Ferenc Péter – Csorba György – Sudár Balázs – Takács Zoltán* (szerk.): Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok. Budapest, 2003. 19. o.

az onogurokkal bántak el így, ez a három nép végül az akatir-hunokat győzte le. Jóllehet Priskos éles szemű megfigyelője és kritikus rögzítője volt kora történéseinek, ám ahová látóköre nem terjedt ki, oda a Herodotostól készen kapott okságmagyarázatot hívta segítségül. Vajda végül azzal adja meg a kegyelemdöfést a népvándorlás láncreakciószerű modelljének, hogy egy különös körülmény szabályszerűen kötelező érvényesülésére mutat rá: a mindenkori keleti nép minden esetben erősebbnek bizonyult nyugati szomszédjánál.[57] Íme, az irodalmi hagyaték mily egyértelműen nyilvánul meg a *De Administrando Imperió*ban! Az úz→besenyő→magyar láncolat előképe világosan megismerszik akár az Okeanos-parti nép→avar→szabir→saragur, urog, onogur→akatir-hun (Priskos), akár a massageta→szkíta→kimmer (Herodotos IV, 12) sorozatban! És ugyan Vajda sem tagadja az igazolható történelmi példákat arra vonatkozólag, hogy egy hódító hatalom elűzte lakhelyéről a lakosságot, amely szorultságában rátámadt egy harmadik népre, de, mint mondja, a valóságban inkább a láncreakció kimaradására akadnak példák, az elüldözöttek nem egyszer alávetettséget vállalva nyertek befogadást új lakóhelyük régi birtokosaitól.[58] A szabályszerűen ismétlődő keleti győzelmek dogmájától megszabadulva az egyedi esetek elemzését induktív módszerekkel, vagyis ízig-vérig történeti megközelítéssel végezhetjük. Ennek jegyében mindjárt valószerűbbnek tűnnek a 890-es évek délkelet-európai fejleményeire adott újabb magyarázatok. Takács Zoltán Bálint észlelte a *De Administrando Imperio* hadtörténeti ellentmondásait, és ezekre feloldást kínált. Konstantin jól tudta, hogy a besenyők a magyarok egykori szállásterületén laknak, s ez a földrajzi azonosság indíthatta arra a feltételezésre, hogy Etelköz régi lakói helyébe az újak csak harc árán költözhettek; a császár ezt a magyarokat korábban ért besenyő katonai támadás tudatában vélhette megalapozottnak.[59] Következtetését a *De Administrando Imperio* azon tulajdonsága feltétlenül támogatja, hogy e fejedelemtükörszerű tankönyvnek nem erőssége az időrétegek pontos elkülönítése, csakhogy a besenyők általi elűzetés Reginónál is olvasható; ezt, úgy látszik, nem vette figyelembe Takács. Márpedig tudjuk, Regino krónikája jóval korábban készült. Mivel a bizánci császár és a német apát írásműve között képtelenség szövegkapcsolatot feltételezni, ezért a *De Administrando Imperio* közlésére adott bármiféle magyarázat önmagában elégtelen ahhoz, hogy Regino eme hasonló értelmű kitételének eredetéhez jussunk. A tartalmi párhuzam létrejöttét csak úgy tudom elképzelni, hogy az a besenyőpárti elfogultságot tükröző, Bizáncból útnak indult hír, amelyik előbb a trieri apát krónikájában, két emberöltővel később a basileus diplomáciai kézikönyvében bukkan fel, már eredetileg is egy korábban lefolytatott magyar–besenyő háború 890-es évekre történt téves kivetítése lehetett. Feltételezésemet a két forrás időrendi bizonytalansága gyámolítja: ez a *De Administrando Imperió*nak a műfaj jellege okán nem róható fel oly szigorúan, ám a *Chronicon* címével is hangsúlyozott históriai rendeltetése dacára követ el komoly tévesztéseket a közelmúltra vonatkozólag. Láthattuk, hogy az észak-itáliai hadjáratot a valóságoshoz képest két évvel későbbi szerepelteti, vagy azt, hogy a magyarok bejövetelét 889 alá sorolta, ami ennél is nagyobb kronológiai botlás; tette mindezt a 900-as évek elején. Az egyházi férfi amúgy sem túl

[57] *Vajda László:* A népvándorlások kérdéséhez. *Századok,* 129. (1995.) 112–127. o.

[58] Uo. 126. o.

[59] *Takács Zoltán Bálint:* A kabar törzsek csatlakozása a honfoglaló magyarokhoz. In: *Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori* (szerk.): Orientalisztikai Nap. Budapest, 2004. 120–122. o.

éles látását a tárgyalt nép iránti leplezetlen gyűlölség tovább homályosította, látszik, hogy nem törekedett adatai gondos ellenőrzésére.

Konstantin császár (és köre) ilyesmire nem ragadtatta magát; a *De Administrando Imperio* tárgyilagos hangvételét viszont egy helyen másfajta érzelmi túlfűtöttség töri meg. Ez a magyar vezérek páni félelemmel átitatott válasza a bizánci követ indítványára, aki a besenyők elleni hadjáratra buzdította a Kárpát-medence új urait. A 8. fejezet forráskritikáját Révész László végezte el. Úgy véli, hogy a nagyfejedelmi szállás Felső-Tisza-vidékre helyezésével szemben a fenyegető besenyő szomszédság szokásos felemlegetése – ezt Gábriel klerikus ajánlatának visszautasítása hivatott alátámasztani – azért nem alkalmas mélyreható következtetés levonására, mert a magyar vezetőket akkor sorozatos nyugati hadjárataik foglalták le, így nem állt érdekükben a besenyőkkel való összeütközés.[60] Révész szavait sarkosabban átfogalmazva azt állíthatjuk, hogy a papot becsapták a magyarok, akik a „gonosz" besenyők „nagy számú" népétől való rettegés indokával hárították el a kérést. Túl azon, hogy ez a követség más kútfőből nem ismert, ideje meghatároz(hat)atlan,[61] Révész érvelését a hadtörténelmi tények erősítik. Ismételten arra kell utalnom, hogy a külföldre vitt seregek sora éppen a hátország erős biztonságérzetét bizonyítja, és nem a megfélemlítettségét.

A magyar–besenyő viszony nyomai kizárólag egyetlen minőségben, fegyvertársi kapcsolatként tűnnek elénk a X. századból. A magyarok és a besenyők 917-ben a bolgárokhoz csatlakozva, 934 folyamán a bolgárok nélkül arattak győzelmet a bizánciak felett, míg végül 970-ben az orosz–bolgár–magyar–besenyő koalíció döntő vereséget szenvedett a Kelet-Római Császárságtól.[62] A magyarok és a besenyők alkalomszerűen megnyilvánuló szövetségét két adalékkal lehet pontosabban körülírni. A Magyar Nagyfejedelemség hadi készségét már az is jól jellemzi, hogy a Bizánc ellen indított támadások ereje a besenyők távolmaradásakor sem lankadt: 943 tavasza például megint magyar harcosokat talált a birodalomban.[63] A következő forrásból értesülhetünk a magyar–besenyő szövetségben honos alá-fölérendeltségi helyzetről is. 934-ben aratott győzelmükről Maszúdi, a kortárs muszlim szerző olyan leírást adott, amely méltán sorolható az íjfeszítő népek taktikájáról készített legszemléletesebb csataképek közé. Azonban eddig csak a csapatmozgások megjelenítésére irányult a kutatók érdeklődése; arra nem, hogy melyik nép milyen rangú szerepet töltött be. Ehhez Maszúdit nagyon figyelmesen kell olvasni; őt a haditanács végétől idézem. „A besenyők királya ezt mondta: »Bízzátok rám a vezetést holnap korán reggel!« Ebbe bele is egyeztek. Mikor megvirradt, a besenyő király sok lovasosztagot rendelt a jobb szárny mellé, mindegyik osztag ezer lovast számlált, ugyanígy a balszárny mellé is. Mikor aztán felsorakoztak a csatasorok, a jobb szárny lovasosztagai a bizánciak derékhadára törtek, és nyílzáport zúdítottak rá, miközben átmentek a bal szárnyra. A bal szárny lovasosztagai is felvonultak, és nyílzáport zúdítottak a bizánciak derékhadára, miközben odáig jutottak, ahonnan a jobb szárny lovasosztagai

---

[60] *Révész László:* A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc, 1996. 203. o.

[61] *Moravcsik* 1984. 36–37. o.

[62] A forráshelyeket lásd: *Moravcsik* 1984. 61–64., 72., 77–79., 84–89. o. A vonatkozó esztendők hadi krónikájára lásd: *Kristó* 1980. 248., 268–271., 298. o.; *Bóna* 2000. 62–64. o.

[63] *Moravcsik* 1984. 61., 85. o.

kiindultak. A nyilazás így állandóan folyt, a lovasosztagok pedig forogtak, mint a malomkerék. Maga a turk jobb szárny, középhad és bal szárny azonban nem mozdult… Mikor pedig a kereszténnyé lett mohamedánok és a bizánciak látták, hogy miként bomlanak fel soraik, s hogy hogyan tér rájuk vissza állandóan a nyílzápor, rendezetlen soraikkal támadásba mentek át, s az addig mozdulatlanul álló turk [fő]sereget rohanták meg. A [turk] lovasság utat is nyitott nekik. Utána azonban egyetlen hatalmas nyílzáporral borították el őket. Ez a nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának: a turkok ugyanis a nyílzápor után rendezett sorokban végrehajtott támadásukkal megszerezték a győzelmet."[64] Jóllehet a besenyő „király" szavai az ő fővezérségét hirdetik, ám a hadmozdulatokból ennek ellenkezője világlik ki: a besenyők az első vonalban küzdenek, ami a steppei harckultúra elemi törvényszerűségei szerint alárendelt mivoltukra bizonyság! Ezt egyébként maga Maszúdi is egyértelművé teszi, amikor a „turk" (magyar) fősereg nyílzáporának és fegyelmezett támadásának tulajdonít tényleges csatadöntő jelentőséget.[65] Amit a 900-as évekbeli magyar–besenyő viszonyról egyáltalán megtudhatunk, azok hadtörténeti tények, egyértelműen és egyöntetűen cáfolják Gábriel klerikus értesülését. A magyarok kedélyállapotát beárnyékoló besenyő-fóbia nem egyszerűen időrendileg, hanem tartalmilag keltezhetetlen: nem találunk egyetlen olyan pillanatot sem a X. századból, amelyre érvényes. Ám ha ilyen besenyő erőhatalom a 890-es évektől kezdve sehol sem tapasztalható, akkor kik lehettek a legyekként sokasodó sasok?

Említettem, hogy Györffy Györgytől való az a bizonyosság igényével megfogalmazott feltételezés, amely szerint a krónikákba foglalt monda a fákról alászálló és a lábasjószágot elragadozó sasok – „besék" – képe a besenyő támadás emlékét tartotta fenn. Ezt Kristó Gyula etimológiailag megalapozottnak véli, mondván, hogy a régi magyar nyelv „bese" szava héját, sólymot, karvalyt, tehát ragadozó madarat jelölt, így idővel a besenyők neve ezt az alakot öltötte.[66] Való igaz, hogy az Ősgesta hagyatékát képező 26. krónikafejezetben a magyarok útja többek között a besenyők („Bessorum") országán vezet át, de a megszámlálhatatlan sasokat („aquilas innumerabiles")[67] író szerző a szövegbeli közelség ellenére láthatóan nem érzett késztetést e szójáték érzékeltetésére. Egyáltalán azt sem tudni, hogy járt-e a krónikás fejében a „bese" főnév akárha egyik jelentése is, amikor az „aquila" szót pergamenre vetette. Eleve követhetetlen a történet formálódása a szóhagyomány forrásvidékétől az Anjou-korba torkolló változatig. Hány kézen ment át a szöveg, amíg az 1300-as évek derekára elnyerte ma olvasható formáját? Hány rejtező írói egyéniség változtathatott a szavakon? Kristó Gyula egy korábbi könyvében teljes joggal hangsúlyozza, hogy a „Képes Krónikában három évszázad történeti írásbelisége torlódott egymásra."[68] Akkor meg miért teszünk úgy, mintha ismernénk a monda eredeti magyar és legkorábbi latin nyelvű megszövegezését? A „bese" madárnév etimológiája ráadásul nemhogy a magyar–latin nyelvváltást nem bírja el, de a magyar nyelven belül

---

[64] HKÍF 55–56. o. (*Czeglédy Károly* és *Kmoskó Mihály* fordítása.)

[65] A változtatva önismétlő történelem érdekes példája, hogy besenyő segédcsapatok a Magyar Nagyfejedelemség után a Magyar Királyság kötelékeiben is harcoltak. Az 1051-ből, 1116-ból és 1146-ból dokumentált esetekről lásd: *Szabados György:* A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig. *Hadtörténelmi Közlemények,* 120. (2007.) 482–489. o.

[66] *Kristó* 2002. 54. o.

[67] *Szentpétery*, SS. Rer. Hung. I. 286. o.

[68] *Kristó Gyula:* História és kortörténet a Képes Krónikában. Budapest, 1977. 135. o.

sem építhető rá effajta súlyos elmélet: szótáraink 'egy bizonyos fajta ragadozó madár' értelemben írják körül a besét, ami a szlavóniai magyaroknál közelebbről 'kánya' és 'varjú' jelentést öltött, és bár személynévként Árpád-korból, de köznévként csak a késő középkorból adatolt.[69] A bese(nyő) rajok megjelenítésére irányuló szófejtési kísérlet végül Harmatta János kivédhetetlen találatától hullott alá szárnyaszegetten. Számára is gyanús volt, hogy a „bese" szónak 'kánya, varjú' jelentése ismeretes, 'sas' értelemben nem használták. Azon kívül, mint hangsúlyozza, „arra is érdemes felfigyelni, hogy a történetben szereplő sasok le tudnak nyelni egy marhát vagy lovat is, márpedig erre még a legnagyobb sasfajták sem képesek. Ezek tehát nem valóságos, hanem mitikus sasok, amelyeket az ókori írók szívesen használtak fel népvándorlások elindítására. Csak elismeréssel lehet adózni a CHC [a krónikaszerkesztmény – Sz. Gy.] szerzőjének irodalmi műveltsége iránt, hogy felismerte az ókori írók griff-mítoszát, s azt némileg korszerűsített és kereszténysített formában felhasználta mint isteni eszközt a magyarok vándorlásának felgyorsítására."[70] E finom filológiai iróniát az elbeszélés tartalmi jegyei is indokolják. Katona-Kiss Atilla szíves szóbeli közlése, hogy a cselekmény eme része a Kárpát-medencén belüli játszódik, márpedig ott besenyők nem tartózkodtak. Itt jegyzem meg, hogy a krónika maga különíti el határozottan a besenyők földjét a sasokétól. Továbbá érdemes a tágabb szövegkörnyezetre utalnom, mert azt még senki nem vizsgálta tüzetesen, hogy a magyarokat milyen útvonalon vezeti a monda. A Havasokon („Alpes") átkelve először egy bizonyos tartományba („quandam provinciam") jutnak, ahol a ragadozó madarak támadó sokaságában a beköltözést siettető isteni akarat ismerszik meg; ehhez képest a hegyekből három hónap alatt leereszkedve érnek Magyarország határaira, tudniillik Erdélybe. A keletről jövő magyarságnak ilyenformán kétszer kell átkelnie a Kárpátokon ahhoz, hogy Erdélybe érkezzék – ami földrajzi képtelenség. Íme, ez az a pont, ahol a racionalizmusnak fejet kell hajtania a hagyomány mítikus gondolatvilága előtt és beismernie ez esetben az ész-alapú megközelíthetetlenség tényét!

A magyarok bejövetelének írott kútfőkben megőrződött lenyomata az alábbiak szerint összegezhető. A dolgozat elején hivatkozott szűkebb forráskör a menekülés kedvezőtlen képét festi, csakhogy az egymástól jószerivel független híradások tág összefüggései egy harcias nép szállásváltásáról és megtelepedéséről tanúskodnak. Az új hátország biztonságát és az új állam katonai erejét egyaránt jól jellemzi, hogy 907 helytállását leszámítva sokáig nem kényszerült védekezésre. Ehelyett évtizedeken keresztül vezetett hadakat, némelykor sok száz kilométer messzeségbe, némelykor egy-másfél évnél tovább időzve távol; mindez elképzelhetetlen lett volna megfelelően betanított és kellő mennyiségű lóállomány nélkül, illetőleg a külső és belső fenyegetettség árnyékában. A magyar katonai aktivitás nyomai a 800-as évek első felétől kezdve kelet-európai kútfőkben jelennek meg, ezekhez társulnak 862-től bizonyosan (839-től feltételezhetően) a nyugat-európai adatok. Az általunk ismert harci tevékenységek a 890-es évtized elejétől sűrűsödnek, csak a 930-as évektől kezdenek el ritkulni, de sorozatuk még így is 970-ig húzódott. Nem maradt egy nemzedéknyi pihenőidő sem arra, hogy a hadra fogható férfilakosság természetes úton regenerálódjék. Ez a sok évtizedes szakadatlan próbatétel még akkor is

[69] *Benkő Loránd* (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. Budapest, 1967. 288. o.; *H. Lőrinczy Éva* (főszerk.): Új magyar tájszótár I. Budapest, 1979. 451. o.

[70] *Harmatta* 2001. 13. o.

nagy megterhelést jelentett az emberek (és a lovak) számára, ha nyilvánvaló, hogy messze nem az egész férfitársadalom állt fegyverben, s a Kárpát-medencében találtak közül szintén lehetett harcosokat csatasorba állítani. A IX–X. század fordulóján, a nem hadviselő többség Kárpát-medencébe költözése idején az idegen politikai alakulatokat ért támadások bámulatos sűrűséggel sorjáztak (892, 894, 895, 898, 899–900, 900, 901, 902, 903, 904–905, 906, 908, 910). Csak e 20 év alatt 13 mozgósítást különíthetünk el, amelyek között a kisebb portyák és a nagy horderejű hadjáratok egyaránt előfordultak. A tömör adatsorból is kiviláglik a mozgásban levő Magyar Nagyfejedelemség biztonságérzete: nem kellett hátbatámadástól tartania keletről, a Kárpát-medencében kiépülő hatalomra pedig nem ellenségként tekintettek a régebbi lakosok (akikkel szervezettségük csekély mivolta dacára számolni kell, hiszen nem légüres térbe érkeztek eleink).

A hadtörténeti szempontú újraértékelés két végletes minősítést zár ki. Sem a „honfoglalás" Anonymus által megfestett tablója nem állja meg a helyét, mivel a véres ütközetekben legyűrt, forrongó lakosságra nem építhető olyan szilárd hátország, mint amit a magyarok sorozatos katonai sikere eleve feltételez. Ám legalább ennyire tarthatatlan az „etelközi vész" rémképe a kivérzett-kifosztott magyarságról, mert ember és állat ilyen nagy mértékű megfogyatkozását elhinni lehetetlenség a szállásváltás előtt, alatt és után érzékelhető harci kedv és harci eredményesség láttán. Ráadásul, amint azt láttuk, az etelközi besenyő csapás, a mechanikusan sodró népvándorlási hullám és a ragadozó „besék" híradatait a bizonyító erőtől részint önellentmondásuk, részint irodalmi toposzszerűségük fosztja meg.[71] Álmos népe, erős etelközi állama sokáig gyűjtötte tapasztalatait erről a térségről, és ezek a tapasztalatok igen kedvezőek voltak: a folyókban és legelőkben bő, ugyanakkor magas hegyek természetes oltalma alatt álló terület földművelésre és állattartásra egyaránt alkalmasnak bizonyult; vonzerejét politikai széttagoltsága növelte. Mindezeknél fogva úgy vélem, hogy a Magyar Nagyfejedelemség évtizedek alatt felhalmozott ismeretei birtokában eltervezett tudatossággal szállta meg a Kárpát-medencét, és egyesítette hatalma alatt ezt a természeti kincsekben gazdag földet.

[71] E három pontba szedett tanulság Harmatta János véleményét erősíti, aki szerint nincs semmi alapja annak, hogy a magyarság vándorlásában bármifajta szerepet is tulajdonítsunk a besenyőknek. *Harmatta* 2001. 14. o.

RÖVIDÍTÉSEK

Bóna 2000.	*Bóna István:* A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000.
Doberdói Breit 1929.	*Doberdói Breit József:* A magyar nemzet hadtörténelme. I. rész. A honfoglalás. II. rész. Külföldi kalandozások a vezérek korában (898–970-ig). Budapest, 1929.
Gombos I–III.	*Gombos, Albinus Franciscus:* Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. Budapestini, 1937–1938.
Györffy 1987.	*Györffy György:* Honfoglalás és megtelepedés. In: *Székely György* (főszerk.): Magyarország története. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest, 1987.[2] 577–650. o.
Harmatta 1998.	*Harmatta János:* A honfoglalás mai szemmel. *Magyar Nyelv,* 94. (1998.) 129–151. o.
Harmatta 2001.	*Harmatta János:* A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv,* 97. (2001.) 1–14. o.
HKÍF	*Kristó Gyula* szerk.: A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995.
Kristó 1980.	*Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980.
Kristó 1995.	*Kristó Gyula:* A magyar állam megszületése. Szeged, 1995.
Kristó 2002.	*Kristó Gyula:* A magyar honfoglalás (Valóság és hagyomány). In: uő: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Budapest, 2002. 45–55. o.
Moravcsik 1984.	*Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.
Szabó 1860.	*Szabó Károly:* Bíborbanszületett Konstántín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. *Magyar Akadémiai Értesítő,* 1. (1860.) 61–167. o.
Szentpétery, SS. Rer. Hung.	*Szentpétery, Emericus:* Scriptores Rerum Hungaricarum I–II. Budapestini, 1937–1938.

György Szabados

REVALUATING THE HUNGARIAN CONQUEST OF THE CARPATHIAN BASIN FROM A MILITARY HISTORY POINT OF VIEW

Summary

The moving of the first Hungarian state, the Hungarian Grand Duchy, from Etelköz to the Carpathian Basin is a much debated issue of historical research. One of the important questions is if it was a deliberate move or a flight of an exsanguine community. Some evidence suggest a panicked flight, but archaeological finds show no sign of a catastrophy. Aiming to avoid the methodological mistake of circular argumentation among the different types of sources, the present study gives a military history revaluation of the broader relations of the moving, solely with the help of written sources.

The beginning of the arrival, characterized by vivid military activities, has traditionally been put to 895. The fact that between 892 and 910 thirteen mobilizations can be discerned, and only one of them, the victory in 907 in the battle at Pozsony (Bratislava), being defensive proves the self-assurance of the still-moving Hungarian Grand Duchy. It is important to note that the settlers were able to recruit several thousand soldiers apart from their defence needs. These soldiers were dispensable for as long as two years (899–900), and had properly trained horses in sufficient number. These lead to the assumption that the previous inhabitants, mainly Avars, did not exert resistance against the newly arrived, and on the other hand, Árpád's people had no Pecheneg attack to fear.

The revaluation from a military history viewpoint excludes two extreme labellings. Anonymus's description of the Hungarian Conquest does not bear closer examination, for no solid hinterland can be built on agitated people suppressed by arms; nor is Constantine Porphyrogenitus's interpretation of the exsanguined Hungarians defensible, for it is impossible to imagine the great loss of men and animal when we look at the fighting spirit and efficiency before, during and after the move. Consequently, the Hungarian Grand Duchy, gathering information through decades, occupied and united the Carpathian Basin according to plan.

György Szabados

RECONSIDERATION DE L'ARRIVEE DES HONGROIS DANS LE BASSIN DES CARPATES DU POINT DE VUE DE L'HISTOIRE MILITAIRE

Résumée

La migration des habitants du Grand-duché hongrois, premier État hongrois, depuis Etelköz au Bassin des Carpates est un sujet très controversé des recherches historiques. L'une des questions importantes est de savoir s'il s'agit d'une immigration consciente ou de la fuite d'une communauté exsangue. Certaines données laissent supposer un sauve-qui-peut, mais les trouvailles archéologiques ne portent pas la trace d'une catastrophe éventuelle. En vue d'éviter l'erreur méthodologique de l'argumentation circulaire entre les différents groupes de source, la présente étude reconsidère le contexte élargi de la migration du point de vue de l'histoire militaire et ce, exclusivement sur la base des sources écrites.

On a l'habitude de considérer que l'arrivée a commencé en 895 et était accompagnée d'actions militaires intenses. Le fait que 13 mobilisations distinctes ont eu lieu entre 892 et 910 et que parmi elles, seule la bataille victorieuse de Pozsony de 907 présente un caractère défensif, prouve que le Grand-duché hongrois en mouvement se sentait en sécurité. Il est à noter que le peuple en voie

d'établissement fut capable de lever, en plus de ses propres besoins de défense, plusieurs milliers de soldats avec des chevaux bien dressés et en nombre suffisant dont il pouvait se passer pendant deux ans (899–900). Cela montre deux choses: premièrement les populations locales, surtout des Avars, ne s'opposaient pas aux nouveaux arrivés et deuxièmement le peuple d'Árpád ne devait craindre aucune attaque de la part des Petchenègues.

La reconsidération du point de vue de l'histoire militaire exclut deux appréciations excessives. Le tableau d'Anonymus sur la «conquête du pays» ne correspond pas à la réalité, puisque les populations locales rebelles et combattues avec des armes n'auraient pas pu constituer un arrière-pays solide. En même temps, le récit sur les Hongrois exsangues de Constantin né dans la pourpre est tout aussi inacceptable, car vu la combativité et l'efficacité des Hongrois dans les batailles avant et pendant la migration, il est impossible de croire à la diminution massive des humains et des animaux. Par conséquent, le Grand-duché hongrois, fort de ses connaissances accumulées depuis des décennies, a occupé et unifié le Bassin des Carpates de manière consciente et planifiée.

György Szabados

NEUBEWERTUNG DER EINWANDERUNG DER UNGARN AUS MILITÄRGESCHICHTLICHER SICHT

Resumee

Die Änderung der Unterkunft des ersten ungarischen Staates, des Großfürstentums Ungarn, vom Etelköz („Land zwischen den Flüssen") in das Karpatenbecken ist ein viel umstrittener Gegenstand der historischen Forschungen. Eine wichtige Frage ist, ob es sich hierbei um eine bewusste Einwanderung, oder die hierher führende Flucht einer ausgebluteten Menschengemeinschaft handelt. Aus bestimmten Angaben kristallisiert sich das Bild einer kopflosen Flucht heraus, an den archäologischen Funden finden wir jedoch keinerlei Spuren dieser eventuellen Katastrophe. Die vorliegende Studie führt die Neubewertung der weiter gefassten Zusammenhänge der Änderung der Unterkunft aus militärgeschichtlicher Sicht ausschließlich auf Grund der Schriftquellen durch, um den methodologischen Fehler der Argumentierung im Kreis zwischen den verschiedenen Quellengruppen zu vermeiden.

Den Beginn der Einwanderung verbindet man im Allgemeinen mit dem Jahr 895, was mit einer großen militärischen Aktivität einherging. Die Tatsache, dass zwischen 892 und 910 insgesamt 13 Mobilmachungen abgegrenzt werden können, von denen lediglich die siegreiche Schlacht von Pozsony (Pressburg) Verteidigungscharakter hatte, belegt das Sicherheitsgefühl des sich in Bewegung befindlichen Großfürstentum Ungarns. Ein bedeutender Umstand ist, dass das gerade sesshaft werdende Volk über seine eigenen Verteidigungsbedürfnisse hinaus mehrere Tausend Soldaten aufstellen konnte, die bis zu zwei Jahren (899–900) verzichtbar waren und über einen entsprechend großen und entsprechend dressierten Pferdebestand verfügten. Dies weist darauf hin, dass die vor Ort vorgefundene, größtenteils awarische Bevölkerung den Einwanderern keinen Widerstand leistete, andererseits auch darauf, dass des Volks Árpáds keinen Angriff seitens der Petschenegen fürchten musste.

Die Neubewertung aus militärgeschichtlicher Sicht schließt zwei extreme Qualifizierungen aus. Weder das von Anonymus aufgestellte Tableau der „Landnahme," noch der Bericht von Konstantin Porphyrogennetos über das ausgeblutete Ungarntum hält dem Beweis stand. Ersterer deshalb, weil auf einer mit Waffen niedergeschlagenen, unruhigen Bevölkerung kein stabiles Hinterland aufgebaut werden kann, und Letztere deshalb, weil es angesichts der Kampflust und des Kampferfolgs vor, während und nach der Änderung der Unterkunft nicht vorstellbar ist, dass Mensch und Tier in solch einem Maße dezimiert worden waren. Das Großfürstentum Ungarn besetzte also das Karpatenbecken in Besitz seiner Jahrzehnte hindurch angehäuften Kenntnisse mit planmäßiger Bewusstheit und vereinheitlichte es unter seiner Vormacht.

Дьёрдь Сабадош

ПРОИЗВЕДЕННАЯ С ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО АСПЕКТА НОВАЯ ОЦЕНКА ПРИХОДА ВЕНГРОВ НА СВОЮ ТЕПЕРЕШНЮЮ ТЕРРИТОРИЮ

Резюме

Многоспорным предметом исторических исследований явдяется перемена места расположения первого венгерского государства – Венгерского Великого Княжества, переход его из междуречья Днепра-Днестра в Карпатский бассейн. Одним из важных вопросов является тот, что идет ли речь о сознательном переселении венгров или о бегстве обескровленного человеческого племени. По некоторым данным создается картина безоглядного бегства целого народа, но на основании археологических данных ни о какой возможной катастрофе нельзя сделать вывод. Настоящее исследование на основании письменных исторических пасмятников во избежание круговой методической аргументации при сопоставлении различных групп источников дает новую оценку (с военно-исторического аспекта) более широких взаимозависимостей этой перемены места поселения.

Начало прихода венгров обычно связывают с 895 годом, что совершалось при большой военной активности. Следует отметить тот факт, что в период между 892 и 910 годом можно обособить 13 мобилизаций, и среди них лишь победная битва при Пожонь (Братислава) в 907 году носила оборонительный характер. Пребывавшее в движении Великое Венгерское Княжество подтверождает чувство его уверенности в себе. Важным обстоятельством является тот факт, что только что поселившийся народ помимо своих собственных оборонительных потребностей сумел поставить под ружье большое количество солдат, соответственно обученных и обладавших необходимой численностью лошадей, без которых можно было бы обойтись еще хотя бы два года (899–900). Этот факт указывает на то, что пребывавшее на этом месте, в основном аварское население не проявило сопротивления новым пришельцам, а также и на то, что народу Арпада не нужно было бояться никакого нападения печенегов.

Эта новая переоценка, сделанная с военно-исторического аспекта, исключает две крайних категоризации. Не находит подтверждения ни таблица Анонимуса об „обретении родины”, ибо с поверженным силой оружия бунтующим населением невозможно построить стабильного тыла, но по крайней мере на столько же не находит подтверждения сказание рожденного в пурпуре Константина об обескровленных венграх, ибо невозможно поверить в такие громадные потери людей и животных при виде боевого духа и боевых успехов войск перед занятием новой теооритории, в период ее занятия и после того. Следовательно Венгерское Великое Княжество, обладая боевым опытом и знаниями, накопленным в течение десятилетий, с заведомо преднамеренной сознательностью оккупировало и объединило под своей властью Карпатский бассейн.

TŐSÉR MÁRTON

KATONACSÁSZÁROK ÉS HADURAK

A bizánci hódítások és a polgárháborúk kora

A bizánci történelemben a X. század közepén lezajlott események nem csak a birodalom, hanem közvetve-közvetlenül a tágabb térség történetére is hatással voltak. Az arabok ellen vívott harcok során a haderő átalakulása olyan politikai következményekkel járt, melyek a birodalom hagyományos belső rendjét is megváltoztatták. A katonai reformok nyomán Bizánc tradicionálisan védekező politikája a század második felében, főleg keleten, támadóvá vált. Nagyszabású hódító hadjáratok indultak az évszázadok óta állandó határt jelentő Taurus-hegységen túlra. A sikeres keleti hadvezérekből lett császárok, II. Nikephoros (963–969) és I. Ioannes (969–976) uralma a birodalom addig példátlan militarizálásával járt. Ennek olyan nemkívánatos következménye is volt, hogy végül a legitim császár, II. Basileios (976–1025) két ízben is harcolni kényszerült a trónjára törő másik két keleti arisztokratával, Bardas Sklerossszal, majd Bardas Phokasszal. Mire a polgárháborúk befejeződtek, nem csak a haderő, hanem Bizánc társadalma is nagy mértékben átalakult.

A bizánciak még 948-ban lerombolták al-Hadath (Adata) erődjét, de 953-as szíriai betörésük után Aleppó emírje, Szaif ad-Daula (944–967) valószínűleg jobbnak látta, ha újjáépíti falait, mivel a vár jó helyen feküdt ahhoz, hogy Szíria és Kilikia felé is elzárja a támadók útját. Az építkezés 954. október 19-én kezdődött, de hamarosan megérkezett a bizánci főparancsnok (*domestikos ton scholon*), Bardas Phokas serege – állítólag ötvenezer fő, köztük ruszok, bolgárok és örmények; október 30-án hajnalban csatába kezdtek. Az emír udvari költője, al-Mutanabbi is megdöbbent a hatalmas bizánci had láttán: „Keletről jött s nyugatról ötoszlopos seregjük, / s zúgásuk felhatolt az Ikercsillag füléig; / és benne mindenféle nyelv s zagyva nemzet együtt, / s nem értettek görög szót, ha tolmács nem segített."[1] Hosszas küzdelem kezdődött, de a nehezebb fegyverzetű bizánciak nem tudtak felülkerekedni: „Hogy rontottak pedig rád lovaikon, páncélba / burkolva talpig, mintha kezük, lábuk se volna. / Ha megcsillantak olykor: hogy ez kardjuk acélja, / ruhájuk vagy sisakjuk, ki sem látta tisztán … Alláhra! A silányunk a tűzben mind elolvadt, / meg nem maradt, csupán az éles kard s bátor arszlán; / dárdával döfölődtek és karddal kaszaboltak, / meghátrált ott a harcos, csapásaik nem állva. / De te megálltál, ámbár biztos volt halála / a meg nem hátrálónak, s repült a nyíl, a dárda."[2] Bár a muszlimok is súlyos veszteségeket szenvedtek, Szaif ad-Daula a délutáni ima (*asr*) táján 500 gulámja élén indított rohama megfutamította a domestikos seregét: „Majd sereged összevontad magad köré, vigyázván, / pedig védő pihéje, sok belső tolla elhullt. / Sok fejremért ütéstől késett még győzedelmed, / de a szívük kitartott, s te diadalt arattál. / A dárdát megvetetted és messze elvetetted, / s mintha kardod a lándzsát tréfára vette volna. / Kinek a di-

[1] Mutanabbi: Dicsőítő ének. (A hadathi diadalról.) In: Arab költők a pogánykortól napjainkig. (Arab eredetiből fordította, válogatta és a bevezető tanulmányt *Germanus Gyula* írta. A műfordítás *Jékely Zoltán, Molnár Imre, Varságh János* munkája.) Budapest, 1961. (A továbbiakban: Arab költők) 204–206. o. (Jékely Z. fordítása.)

[2] Arab költők 204–205. o.

adalmas hódítás célja, vágya, / annak a kulcsa pallos és hajlékony, finom kard. / Úgy szerteszórtad őket a vár dombján s a sáncba, / mint ahogy a menyasszony fejére szórnak érmet."[3] A bizánciak háromezer embert veszítettek és sok foglyot, a főparancsnok maga is megsebesült a homlokán, és ha kísérői nem veszik körül, őt is elfogták volna: „…hisz minden pereputtya, népe prédára válék, / oly ellenállhatatlan támadtad őt, vezérünk, / és megfutott az ellen, barátaiknak hála / hogy a halál kerülte, bár karjukra-fejükre / lelecsapott a szablya, és zuhogott a dárda … Zsákmányt-veszítve puszta éltük maradt a zsákmány."[4]

A bizánciak tehát, bár tekintélyes méretű haderőt tudtak kiállítani, mégsem tudták legyűrni az emír csapatait, még a páncélos nehézlovasság bevetésével sem. Már Bölcs Leó (886–912) a következőképpen jellemezte az arabokat a X. század elején írott *Taktikájá*ban: „A csatában igen fortélyos katonák és helyt állnak... sem gyorsan intézett támadással meg nem rémítheti őket az ellen, sem színlelt halogatással szétoszlásra nem bírhatja... de ha észreveszik, hogy az ellenségnek harczheve lohad, feltüzelődnek és körömszakadásig harczolnak … Ellenük folyton agyafúrtan kell a támadásokat intézni... Ha hadrendben állnak, nem bontják meg soraikat, míg nem győznek vagy meg nem futamodnak."[5] Vagyis a bizánciak az ellenfelet jól ismerték, velük szemben al-Hadath alatt kényelmes túlerőben voltak, mégsem tudtak sikert elérni – a probléma nyilván saját csapataikban volt keresendő. A következő évben Bardas Phokas ismét megpróbálkozott a város bevételével, rést is ütött a várfalon, de Szaif ad-Daula seregének közeledtére elmenekült. Az újabb kudarc után VII. Konstantin (945–959) leváltotta a főparancsnoki posztról és fiát, Nikephorost állította a helyére.[6] Egy XI. századi forrás szerint a császár megkérdezte, hogy szerinte mi az oka a rómaiak kudarcainak, mire azt a választ kapta, hogy az uralkodó hanyagsága és apjának kapzsisága a fő ok, de megígérte, hogy ő változtatni fog a helyzeten, bár azonnali javulást nem garantált.[7]

Nikephoros Phokas lényegében hasonló problémával szembesült, mint Zrínyi Miklós Magyarországon a XVII. században: egy inkább irreguláris „végvidéki" harcmodorban jártas katonaságból kellett reguláris taktikát alkalmazó hivatásos haderőt faragnia. (A római történelemből Marius reformjait is felhozhatjuk példának, aki a zsoldos katonaságot vezette be.) Nikephoros Phokasnak persze egy egész birodalom bőséges erőforrásai

---

[3] Arab költők 205. o.

[4] Arab költők 205–206. o. A sebesüléséről szóló adat Skylitzesnél található meg, aki ugyan nem nevesíti a csata helyét, de alighanem erről szól – más bizánci krónikás nem is említi a vereséget –: Byzanz wieder ein Weltreich. Das Zeitalter der Makedonischen Dynastie. Teil I. Ende des Bilderstreites und Makedonischen Renaissance (Anfang 9. bis Mitte 10. Jahrhundert). Nach dem Geschichtswerk des Johannes Skylitzes. (Übersetzt, eingeleitet und eklärt von *Hans Thurn.*) Graz–Wien–Köln, 1983. (A továbbiakban: *Skylitzes* I.) 280. o. A csata leírásához további arab források: *Vasiliev, Alexandre:* Byzance et les Arabes. Vol. II. (867–959.) Part 2.: Extraits des sources arabes. Bruxelles, 1950. (A továbiakban: *Vasiliev*). 96–97. o. (Yahya ibn Said), 125. o. (Ibn Zāfir)

[5] A magyar honfoglalás kútfői a honfoglalás ezredéves emlékére. (Szerk. *Pauler Gyula* és *Szilágyi Sándor.*) Budapest, 1900. (Repr. 2000.) (A továbbiakban: *Pauler–Szilágyi*) 63., 70. o.

[6] Zsiznyeopiszanyija vizantyijszkih carej. Prodolzsatyel Feofana. (Izd. podg. *Â. N. Lubarskij.*) Sankt-Peterburg, 1992. (A továbbiakban: *Theophanes folytatója*) 190. o.; *Skylitzes* I. 280. o.

[7] Michaelis Pselli Historia syntomos. Editio princeps. (Recensuit, Anglice vertit et commentario instruxit *Willem J. Aerts.*) Berlin–New-York, 1990. (A továbbiakban: Historia syntomos) 97. o. II. Romanost (959–963) nevezi a császárnak, de nyilván apjáról van szó.

álltak rendelkezésére A taktikai rendszer kidolgozása, betanítása, a rendszeres kiképzés, fegyelem bevezetése volt a fő feladata. A Hamdanida emírség megtöréséhez nem volt elég a megszokott „csatározó” taktika, nyílt ütközetek megvívására kellett képesé tenni a bizánci sereget. Az ellenséges területre vezetett hadjáratokon fegyelmezett gyalogság és lovasság közreműködése nélkül sem ostromot, sem csatát nem vállalhattak. Gyalogság azonban egyelőre inkább csak könnyűgyalogság formájában volt elérhető, így hát ezt is úgyszólván menet közben kellett megteremteni. Korábban Ioannes Kurkuas hadjáratai alatt leginkább a thema-lovasság portyázó hadműveleteire építettek, Melitene megadását így kényszerítették ki. Azonban a 943–944. évi felső-mezopotámiai (al-Ǧazīra) hadjáraton Edessa, Nisibis, Ra’s al-‘Ain körül, mélyen muszlim területen már szükség volt arra, hogy fegyelmezett gyalogos egységek oltalmazzák a csapatokat és a poggyászt menet közben vagy a harcban. Ilyesmire nem volt példa Herakleios (610–641) perzsa háborúja óta, de ekkor a gyalogsági négyszög alkalmazása – vagy inkább újra bevezetése – indokolt volt. Ennek előzménye volt persze a görög–római hadügyi irodalomban, de a bizánciak ismerhették ellenségeik példájából is, hiszen Bölcs Leó is így jellemezte az arab portyázókat: „Négyszögben és hosszúkásan állítják fel parataxisukat, hogy jobban biztosítva legyen s az ellenfél támadása hamarosan meg ne bonthassa.”[8] Valószínűleg az említett harcok tanulságai alapján készült a gyalogsági négyszöget bemutató leírás, melyet aztán Nikephoros Phokas is átírt a saját értekezésébe, a *Praecepta militariá*ba, mely a bizánciak megújított hadrendjét és harci taktikáját tárgyalja.[9] A X. század közepén vívott harcok a hadügyi irodalom felvirágzásához vezettek: a *De velitatione* (a portyázó harcokról) és a *Parangelmata poliorketika* (ostromtechnikáról) is ebben az időszakban íródott, de Bíborbanszületett Konstantin is gyűjtött anyagot, melyet a *De caerimoniis*ban jegyzett le.[10]

Nikephoros Phokas újfajta hadseregének két új eleme volt: a nehézgyalogság és a páncélos lovasság. A fegyelmezett, szilárd állóképességű gyalogság szerepére mutattak rá a korábbi vereségek, amelyek elkerülhetőek lettek volna, ha a lovasság mögött ilyen bázis áll. De a menetek során is szükség volt biztosító gyalogságra, ahogy a hegyi átjárók biztosításánál, az ellenséges területen fekvő erődítések ostrománál és lerombolásánál is. A nehézgyalogság négyszögben állva támogatta a lovasságot a csatákban (vagyis

---

[8] *Pauler–Szilágyi* 62. o.

[9] *McGeer, Eric:* The Syntaxis Armatorum Quadrata: a Tenth-century Tactical Blueprint. *Revue des Études Byzantines,* 50 (1992). (A továbbiakban: *McGeer*) 219–229. o.; a Praecepta militaria és Nikephoros Uranos Taktikájában található másolata: *Uő:* Sowing the Dragon’s Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century. Washington, DC. 1995. (A továbbiakban: PM, illetve NUT) 3–59., 89–141. o. Az értekezés csak 969 után készült el, de a császár saját taktikáját fogalmazta meg. A négyszög-alakzat alkalmazásához a bizánciaknál és kereszteseknél lásd *Bennett, Matthew*: Egy keresztes harci alakzat, a „mozgó erőd” új megvilágításban. (*Veszprémy Márton* fordítása.) *Hadtörténelmi Közlemények,* 121 (2008). 732–746. o.

[10] A De velitatione. In: *Dennis, George T.:* Three Byzantine Military Treatises. Washington, DC. 1985. (A továbbiakban: *Dennis*) 144–239. o.; a Parangelmata poliorketika: *Sullivan, Denis F.:* Siegecraft. Two Tenth-Century Instructional Manuals by „Heron of Byzantium”. Washington, DC. 2000. 20–105. o.; az utóbbiak: *Constantine Porphyrogenitus* – Three Treatises on Imperial Military Expeditions. (Introduction, ed., tr. and Commentary by *John F. Haldon.*) Wien, 1990. A sor kiegészíthető még a X. század elején a bolgárokkal vívott háborúhoz köthető várvédelmi értekezéssel, lásd: *Sullivan, Denis:* A Byzantine Instructional Manual on Siege Defense: The De Obsidione toleranda. Introduction, English Translation and Annotations. In: Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations. Texts and translations dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides. (Ed. *John W. Nesbitt.*) Leiden–Boston, 2003. 139–263. o.

passzív szerepet játszottak), ha azok esetleg megfutamodtak, rést nyitottak nekik, majd mögöttük összezárva visszaverték az üldözőket. Az új típusú gyalogságot a „rómaiak és örmények”[11] közül toborozták, de a hagyományos könnyűgyalogságot is beillesztették az újfajta hadrendbe. Harc közben a gyalogsági négyszög oldalain kirontva oldalba támadhatták az ellenséges lovasokat, amíg azok a lándzsafal előtt összetorlódtak, vagy belülről lőtték őket nyilakkal, parittyákkal, vagy ha kellett, ők zárták le az alakzat oldalain a kibejárást biztosító nyílásokat. Az örmények szerepvállalása igen nagy volt a korabeli bizánci haderőben (az olyan tekintélyes örmény eredetű arisztokrata családok, mint a Kurkuas vagy a Skleros részvétele mellett), egy későbbi szír krónikás szerint gyalogosaik együtt vonultak a rómaiak háborúiban, és nagyban segítették őket.[12] A gyalogosok újfajta rendbe, ezredekbe (taxiarchiák vagy chiliarchiák) lettek szervezve, amelyek 400 nehézgyalogosból, 300 íjászból, 200 gerellyel vagy parittyával felszerelt könnyűgyalogosból és 100 újfajta nehézgyalogosból (*menavlatos*) álltak. (Az utóbbiak fő feladata az ellenséges nehézlovasság rohamának visszaverése volt nehéz lándzsáikkal.) Továbbá a gyalogság egésze is külön parancsnok (a *hoplitarches* vagy *archegetes*) vezetése alatt állt.[13] Az előírás szerint 11 200 nehézgyalogos volt a seregben, vagyis a menavlatosokkal együtt hatezer lett beosztva az ezredekbe, a többiek alighanem tartalékot alkottak. Kiválasztásuknál a megfelelő életkor, magasság és fizikai állapot volt a fő szempont.[14]

A másik újítás a nehézlovas „csapásmérő egység”, a kataphraktosok bevezetése volt – bár már al Hadath-nál is alkalmazták őket, de eredménytelenül. Meglehet, éppen Szaif ad-Daula sikeres hadath-i rohama mintájára döntött úgy Nikephoros Phokas, hogy az új taktikai rendszerben a legjobban az ellenséges vezér elleni rohamra használhatóak. Tehát elég nehéz felszereléssel kellett ellátni őket, hogy áttörjenek az ellenséges gyalogság hadrendjén, és így csikarják ki a döntést. Ló és lovas egyaránt páncélba volt burkolva, hogy az ellenséges íjászok tüzén áthaladva le tudják küzdeni a zárt rendben álló gyalogságot is. A trapéz alakzatba állított lovasok ügetésben közelítették meg az ellenséget, miközben az egység belsejében elhelyezkedő lovas íjászok puhították a kiszemelt célt. Majd mikor rendezett alakzatban elérték az ellenséget, annak lándzsafalán közelharcban, buzogányokkal és kardokkal kellett áttörni, hogy szétszakítsák hadrendjüket, majd a lovasság többi részével együtt verték szét az ellenséges hadat.[15] A lovasság zömét persze

---

[11] PM 13. o.; NUT 89. o.

[12] The Chronography of Gregory Abū'l Faraj 1225–1286 the son of Aaron the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus. Vol I. (English tr. *Ernest A. W. Budge.*) London, 1932. (A továbbiakban: *Barhebraeus*) 169. o.

[13] PM 17. o.; NUT 93. o.; *Oikonomides, Nicolas:* Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972. (A továbbiakban: *Oikonomides*) 264. o.

[14] PM 13. o.; NUT 89. o.

[15] PM 29., 35–39. o.; NUT 105., 113–117. o. Persze ez nyilván nem volt könnyű munka, de úgy tűnik, a nyilazással megpuhított gyalogságot le lehetett küzdeni buzogányokkal – érdekes, hogy a bizánciak ezt a fegyvert választották erre a célra. A középkorban a felkészült gyalogság hadrendjét amúgy igen nehéz volt lovassággal megingatni, lásd erről nyugati példákkal *Bachrach, Bernard:* Animals and Warfare in Early Medieval Europe. In: *Uő:* Armies and Politics in the Early Medieval West, XVII. Aldershot, 1993. 730–732. o. Érdekes párhuzamot kínál a lovasroham leírásához I. Henrik utasítása a magyar portyázók ellen Merseburgnál 933-ban: „Mikor közeledni kezdtek az első összecsapáshoz, senki se kísérelje meg társát megelőzni, még ha gyorsabb is a lova, hanem mindenfelől pajzsoktól fedve, ezekkel fogjátok fel az első nyíllövéseket; aztán pedig sebes vágtában, a legnagyobb lendülettel rohanjatok rájuk, hogy ne tudjanak másodszor is rátok nyilazni, mielőtt megéreznék a fegyvereitek által ütött sebeket.” *Peter Classen–Cremonai Liudprand:* A Nyugat és

továbbra is a rendes lovasok adták, hiszen nehézlovasok száma csekély volt a seregen belül: a *Praecepta militaria* két variációt ír le: vagy 504 fő, ebből is 150 lovas íjász, vagy 384 fő, amiből 80 íjász.[16] A lovasság ötven fős bandonokból állt, melyekből tíz alkotott egy egységet. Az ötszáz fős egységek ötös sorokban álltak fel, az első két sor lándzsás, a következő kettő íjász, az ötödik megint csak lándzsás. A lovasok hadrendje három vonalból állt, az első sorban középen a kataphraktosok és kétoldalt egy-egy egység. A második vonalat négy egység, a harmadikat három alkottal, és végül még egy, a poggyászt védő csoport állt, három egységből, de ezek csak százfősek voltak. Emellett még volt egy jobbra kikülönített százfős egység, az átkarolók, akik az ellenség oldalba támadására voltak kijelölve, és baloldalon is egy százfős, az elhárítók, akik az ellenséges átkarolók támadását kellett, hogy kivédjék. Végül pedig a sereghez tartozott még ötszáz (ebből száztíz-százhúsz íjász) vagy háromszáz (ebből hatvan íjász) könnyűlovas, akik nem rendezett alakzatban álltak, hanem felderítő-csatározó funkciójuknak megfelelően a sereg előtt haladva keresték az ellenséget. Látható ezekből a számokból, hogy a páncélos lovasok csak igen kicsi, de ütközetben annál fontosabb részét alkották a seregnek.[17]

A taktikai rendszer átalakítása mellett a hadszervezet megváltoztatása is sorra került. 959/60-ban a főparancsnoki posztot megosztották keleti és nyugati funkcióra, és a hivatásos csapatokat, a tagmák állományát, mely a hadjáratok miatt jócskán megnőtt, jelentős részben a határvidéki tartományokban helyezték el. A létszámnövekedés részben külföldi zsoldosok alkalmazásának volt köszönhető, de a themák állományának jelentős része is a hivatásosok közé került. A hadjáratok során a 960-as évek végére a keleti területeken a terjeszkedési irányokban – Szíria, Felső-Mezopotámia, Örmény-felföld – újfajta területi egységeket, dukátusokat (*dukaton*, vezetőjük, a dux után) hoztak létre, melyek több themából (részben a korábbi határthemákból, részben a meghódított területeken szervezett kis themákból – *mikra themata*) álltak és az itt állomásozó csapatokkal folytatták le a hadjáratokat.[18]

A szervezeti, taktikai átalakítás mellett persze Nikephoros Phokas igyekezete is kudarcra lehetett ítélve, ha szigorú kiképzés, fegyelmezés révén csapatait nem tudja igazán hatékony hadigépezetté alakítani. Psellos szerint kiképezte embereit íjjal lövésre, gerelyhajításra, a dárda erős kézzel tartására, és megtanította őket, hogy lóhátról lőjenek és célba találjanak még menekülés közben is, továbbá hogy a csatatéren harcoljanak, fala-

---

Bizánc a 8–10. században. (Ford. *Baán István, Bódogh Judit, Süttő Szilárd.*) Budapest, 2005. (A továbbiakban: *Liudprand.*) 367. o. A rendezett alakzat megtartása itt is fontos volt tehát, de a könnyűlovas magyarok ellen nagyobb gyorsaság kellett, míg a bizánciak a gyalogság hadrendjének áttöréséhez kemény közelharc megvívására készültek fel.

[16] PM 37. o.; NUT 113–115. o.

[17] PM 39–43. o.; NUT 117–121. o.

[18] *Kühn, Hans-Joachim:* Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organization der Tagmata. Wien, 1991. 61–66., 123–124. o. A 970-es évekre datált Escorial Taktikon szerint keleten Antiochia, Mesopotamia és Chaldia duxának tisztsége létezett, lásd *Oikonomides* 262–264. o., de azonos értelmű a katepano vezetése alatt létrejött katepanátus (katepanaton) is. Továbbá *Haldon, John:* Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. London, 2003. (A továbbiakban: *Haldon*) 84–85. o. A határthema általában az adott időszakbeli határvidéki tartományokat jelenti, de a X. század közepén az újra benépesített senki földjén vagy a muszlimoktól visszafoglalt területeken a régi „római" vagy „nagy" themáktól jóval kisebb területű (gyakran csak egy-egy vár körzete) themákat nevezték „határvidéki" vagy lakosaik után „örmény" themáknak.

kat támadjanak és védjenek, várost ostromoljanak. „Miután befejezte az előkészületeket, harcba szállt a barbárokkal…”[19] A kortárs Leó diakónus is többször leírta a bizánci seregek gyakorlatozását a hadjáratok előtt – így 960–961 telén Nikephoros Phokas Krétán áttelelő csapatait rendszeresen gyakorlatoztatta és ostromgépeket készíttetett velük.[20] 963 tavaszán Kappadokiában gyülekeztette csapatait, napi gyakorlatokkal keményítette meg őket, tanította őket lóra szállni, íjjal célba lőni, dárdát pontosan dobni, semmi hadakozással kapcsolatos dolog sem kerülte el a figyelmét.[21] 963–964 telén már császárként Konstantinápolyban saját szolgálóit és csatlósait képeztette, intenzív mindennapi gyakorlatokkal, hibátlanul felhúzni az íjat, a nyilat mellkasig húzni, pontosan célozni, lándzsáikat használni, pontosan forgatni kardjaikat és fürgén lóra szállni, mivel a csatában nem lehetnek gyengébbek ellenfelüknél, hiszen ők viselik a veszélyek zömét.[22] A jól begyakorolt, fegyelmezett csapatokat pedig igazán hozzáértő vezérek irányították, mint a Phokas testvérek: Nikephoros és Leon, fia Bardas vagy Ioannes Tzimiskes és Bardas Skleros – vagyis olyanok, akiket a katonák jól ismertek és tiszteltek. Nikephorosról a kortárs krónikás úgy tartotta, hogy háborúban kitűnő és ellenállhatatlan erejű; hadakozásban igen tapasztalt és erélyes; a katonák rendkívül szerették, mindenki ujjongott dicsőséges tettein, fiatalságától a harcokban nőtt fel, nemcsak legyőzhetetlen erejű és igen tapasztalt volt, hanem szellemileg felkészült és mindenféle vitézségben páratlan.[23] Ioannes Tzimiskest is óriási erejűnek és rendkívül fürge és erős karúnak írja le, rettenthetetlennek és rendíthetetlennek,[24] aki már fiatalon Theodosiopolis 949-es ostrománál sok vitéz tettet hajtott végre.[25] Psellos szerint egymás riválisaként és egyenrangúként növelték a római birodalmat.[26] Bardas Skleros és Phokas szintén vitéz katonák és jó hadvezérek voltak, akik állítólag 979-ben párviadalt is vívtak egymással.[27] Végső soron a taktikai változtatások mellett ugyanolyan súllyal esett latba a katonák nagyobb fegyelme és gyakorlottsága és az, hogy a sereget kiváló vezérek irányították. Ennek eredményeként Nikephoros

---

[19] Historia syntomos 97. o.

[20] Nikephoros Phokas „Der bleiche Tod der Sarazenen” und Johannes Tzimiskes. Die Zeit von 959 bis 976 in der Darstellung des Leon Diakonos. (Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Franz Loretto.*) Graz–Wien–Köln, 1961. (A továbbiakban: *Leó diakónus*) 23., 29. o. Ez fontos lehetett a fegyelem fenntartásában, hiszen mint *Theophanes folytatója* 197. o. említi, a téli hideg és esőzések, illetve az élelemkészlet kifogyása miatt a csapatok elégedetlenkedtek és haza akartak térni, Nikephoros Phokasnak kellett lecsillapítania őket – de ebben az is közrejátszhatott, hogy a császár élelem-utánpótlást küldött a szigetre, uo. 198. o.

[21] *Leó diakónus* 40. o.

[22] *Leó diakónus* 53. o.

[23] *Leó diakónus* 14., 86., 47. o.

[24] *Leó diakónus* 59., 91. o. – utóbbi részletesebb magyar fordítását lásd *Regan, Geoffrey*: Az első keresztes vitéz. (Ford. *Erdélyi András.*) Budapest, 2006. 287. o.

[25] Des Stephanos von Taron armenische Geschichte. (Aus altarmenischen übersetzt von *Heinrich Gelzer* und *August Burckhardt.*) Leipzig, 1907. (A továbbiakban: *Asołik*) 132. o.; *John Scylitzes:* A Synopsis of Histories (811–1057 A. D.) a provisional translation by *John Wortley.* Winnipeg, 2000. (A továbbiakban: *Skylitzes* II.) 166. o. szerint 971-ben az utolsó dorostoloni csatában párviadalt ajánlott fel a kijevi Szvjatoszláv fejedelemnek.

[26] Historia syntomos 99. o.

[27] Historia syntomos 107. o.; *Skylitzes* II. 176. o.; Fourteen Byzantine Rulers. The Chronographia of Michael Psellus. (Tr. with an introduction by *E. R. A. Sewter.*) New Haven, 1966. (A továbbiakban: Chronographia) 31–32. o. szerint Bardas Phokas nagybátyjára, Nikephorosra hasonlított, jól ismerte az ostromharc, a kelepcék és a nyílt csaták taktikáját.

Phokas serege olyan önbizalommal vonult az ellenséges területen, mintha otthon lennének, senki sem bújt el, nem iszákoskodtak, nem hagyták el a sorokat (ami amúgy szokásuk volt), rendezetten támadtak az ellenségre.[28]

A katonai arisztokrácia felemelkedése Bizáncban hosszabb folyamat eredménye volt. A IX. századig a határvidéki pozíciókat betöltő birtokos réteg nem volt abban a helyzetben, hogy befolyást gyakoroljon a konstantinápolyi döntéshozatalra: birtokaik csak helyi viszonylatban számítottak, de az állandó arab támadások miatt jövedelmezőségük is szerényebb volt. Így viszont a tisztségeik után a császártól kapott fizetség és presztízs volt számukra a legfontosabb, amit csak kevesen kockáztattak meg lázadással. A kalifátus hanyatlása viszont fokozatosan biztonságosabb viszonyokat teremtett a végeken – így például a IX. század végétől indul meg igazán a kappadokiai sziklatemplomok építése, jórészt konstantinápolyi ízlés szerinti freskókkal díszítve.[29] A X. század elején már kizárólag a katonai arisztokrata családok körében voltak kiosztva a fontos határvidéki katonai pozíciók. Mind a Phokas, mind a Skleros vagy a Kurkuas család felemelkedése a katonai szolgálathoz kötődött. A meglevő birtokok jövedelme megnőtt a biztonságosabb viszonyok közepette, de befolyásos tulajdonosaik tovább is növelték ezeket. Így aztán a birtokok jövedelme és az egyre eredményesebb támadásokból származó zsákmány aránya is megnőtt, továbbá mivel I. Basileios (867–886) óta a császárok nem vettek részt a hadjáratok vezetésében, a sikeres hadvezérek presztízse is. A császárok eltűnése a seregek éléről óhatatlanul a helyükre lépő vezérek nevéhez kapcsolta a X. századi sikereket. Ez azonban idővel súlyos következményekkel járhatott, hiszen a hadsereg fontossága a politikai életben mindig is nagy volt. A centralizált szerkezetben a politikai, gazdasági központ Konstantinápoly volt, viszont a haderő irányítása a X. század közepére a határvidéki arisztokraták reszortja lett. Ez a politikai és a katonai irányítás súlyos konfliktusához vezethetett, és vezetett is, mint majd látni fogjuk.[30] A megnövekedett presztízs és az anyagi lehetőségek javulása mellett (illetve alighanem belőlük következően) a határvidéken végbement kulturális átalakulás is komoly következményekkel járt: „A birodalom 9. és 10. századi, illetve 7. és 8. századi keleti hadseregei közti különbséget vezérei jelentették. A 10. századra a földbirtokos arisztokrácia családjainak öntudatos és jól elkülöníthető vezető rétege került a bizánci állam igazgatási – és különösen katonai – apparátusának élére… Anatóliával kapcsolatban olyfajta 'harcos kultúra' alakult ki, amely a hadakozást illető magatartásformái szempontjából a nyugat-európai nemességgel mutatott hasonlóságot. Ez volt az éltető eleme annak a vezető rétegnek, amelyet a bátorság és a hadijártasság ideológiája járt át, jóllehet sajátos bizánci formát öltve magára."[31]

---

[28] *Theophanes folytatója* 190. o.; *Haldon* 222. o. is az eredményes kiképzésnek és fegyelemnek tulajdonítja a bizánci katonai sikereket a következő évtizedekben.

[29] Egyébként az egyetlen kappadokiai templom, amely császárábrázolást is tartalmaz, éppen Nikephoros Phokast és családtagjait ábrázolja 963–964 tájáról, lásd *Rodley, Lyn*: The Pigeon House Church, Çavuşin. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik,* 33 (1983). 301–339. o.

[30] *Whittov, Mark:* The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025. London, 1996. 337–340. o. A katonai vezetők tekintélyének növekedésére utal egy későbbi arab forrás: „…aki az öböltől keletre elterülő tartományokat kormányozta, domestīq-nak nevezték; erről az emberről többször történik említés az iszlámnak rūm ellen folytatott háborúi alkalmával, Sayf ad-Dawla ibn Hamdān és mások idejében." Lásd *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/3. (Szerk. *Zimonyi István.*) Budapest, 2007. 129. o.

[31] *Haldon, John:* „Vér és tinta": néhány adalék a bizánci hadviselés és diplomácia történetéhez. In: *Shepard, Jonathan–Franklin, Simon*: A bizánci diplomácia. (Ford. *Bódogh-Szabó Pál.*) Budapest, 2006. 395. o.

A KILÍKIAI ÉS SZÍRIAI HADSZÍNTEREK
BIZÁNCI BIRODALOM
KILIKIA
Saros
Saihan
Pyramos
Gaihan
al-Hadath
Maras
Samosata
Raban
Ain Zarba
Tarsus
Adana
al-Haruniyya
Edessa
Nisibis
Duluk
al-Massisa
MUDAR
Ras al-Ain
Baghras
Artah
Manbiǧ
Antiochia
Tizin
Aleppo
DIYAR
Balis
Qinnasrin
Barzuya
Ma'arrat Masrin
Eufrátesz
Laodikeia
Ma'arrat an Numan
Gabala
Apameia
Kafartab
Saizar
Hama
Bulunyas
Homs
Tripolis
Arqa
HAMDANIDA EMÍRSÉG
Földközi-tenger
Gubayl
Bejrút
Baalbek
Szidon
Damaszkusz
Tyros
Baniyas
SZÍRIA
Jeruzsálem

A bizánci támadások, a birodalom megerősödésének legfőbb oka az volt, hogy régi nagy ellenfelük, az Abbászida kalifátus politikai egysége a X. század közepére teljesen széthullott. Az iszlám világot megosztó szunnita–síita törésvonal már ekkor is súlyos konfliktusokhoz vezetett: a szunnita világ két legerősebb hatalma a nyugati periférián az Omajjád kalifátus (929-től), keleten pedig a Számánida emírek voltak. A központi területeken viszont általános volt a felfordulás: Bagdadban a koronként váltakozó amír al-umarák küzdöttek egymással a bábkalifák feje felett, míg végül az Iránt fokozatosan hatalmukba kerítő síita dajlami Bujidák meg nem szerzik maguknak (945). Egyiptom az Ihsídida család hatalmában volt, de számukra a fő problémát a Magrebet uraló síita Fátimidák hódítási szándéka jelentette, így az arab–bizánci határvidékkel nem sokat bajlódhattak, ahogy Palesztina, Szíria területével sem. A „Termékeny Félhold" területére különböző beduin törzsek nyomultak be (részben a qarmati mozgalommal összefüggésben) a központi hatalom felbomlása utáni vákuumba – ezek szintén különféle síita felekezetekhez tartoztak.[32] Ugyancsak síita volt a Moszul vidéki Hamdanida család a Banu Taglib törzsből, mely a kalifátus szétesése során emelkedett fel, és a X. sz. első felében nagyjából a mai Észak-Irakot vonta fennhatósága alá. Részt vettek a bagdadi viszályokban, de Naszír ad-Daula emír végül a Bujidák elől visszahúzódott Moszulba. Öccse, Szaif ad-Daula viszont 944-ban Szíriába vonult és Aleppó központtal saját emírséget hozott létre. Az Ihsídidák végül hivatalosan 947-ban átengedték neki a Tripolitól északra fekvő szíriai területeket, és ezután a határvidék felügyelete is az ő feladata lett. Mivel a 930–940-es években a muszlim végek gyakorlatilag magukra hagyva álltak a bizánci támadások előtt, magától értetődő volt, hogy a közeli Aleppó emírje lesz az, aki megakadályozza a további veszteségeket és visszaveri a támadásokat. Ez legitimálhatta uralmát a végek városai szemében, ugyanakkor a szíriai beduin törzsek portyázó hajlamát is jobban le lehetett így vezetni, mint hagyni, hogy a karavánokat és a megművelt területeket fosztogassák.[33] Szíriában is erősíthette a helyzetét a hitetlenek elleni vállalkozásokkal, hiszen ő jövevény volt ezen a területen, ahol más törzsek éltek, akiknek hűségét ezek révén biztosíthatta. 949-ig a lázongó beduinokkal bajlódott, de 950-től megindíthatta Bizánc elleni vállalkozásait. 952-ben, majd 953-ban ismét sikerült vereséget mérnie Bardas Phokasra Mar'aš mellett, akinek egyik fiát, Konstantinost el is fogta, Leon Maleinos, a Phokasok rokona elesett; ezután visszautasította a felajánlott fogolycserét.[34] Az emír győzelmei súlyos megaláztatást jelentettek a császárnak és a legfontosabb katonai pozíciókat betöltő Phokas családnak, viszont az emír uralmát propagáló irodalmároknak, főleg al-Mutanabbinak inspiráló anyagot nyújtottak.[35] Az emír alattvalói persze

---

[32] *Cahen, Claude:* Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Budapest, 1989. (A továbbiakban: *Cahen*) 272. o. „...majd minden dinasztiának saját hitvallása volt."

[33] *Cahen* 273–274. o.; *Shepard, Jonathan:* Constantine VII., Caucasian openings and the road to Aleppo. (A továbbiakban: *Shepard*) In: Eastern Approaches to Byzantium. Papers from the Thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999. (Ed. *Antony Eastmond.*) Aldershot, 2001. 35. o.

[34] *Skylitzes* I. 132. o. Konstantinos Phokas fogságba eséséről; *Vasiliev* 96., 126–127, 181. o., továbbá a 242. o. szerint már 950-ben is visszautasította, pedig akkor visszatérőben vereséget szenvedett. Egyébként jellemző lehet, hogy Bíborbanszületett Konstantin a De administrando imperio-ban meg sem említi a szíriai ügyeket, Aleppót, az emír tevékenysége ekkor még valószínűleg nem haladta meg a konstantinápolyi „ingerküszöböt".

[35] Ehhez lásd: *El Cheikh, Nadia Maria:* Byzantium Viewed by the Arabs. Cambridge, Massachusetts–London, England, 2004. (A továbbiakban: *El Cheikh*) 166–167. o.

alighanem elviselték volna a békés időszakot, de szíriai végek hitharcosai számára csak rövidebb szünetek voltak lehetségesek a hitetlenek elleni harcban. Egy korabeli muszlim hagyomány szerint Tarsūs vértanúi ugyanolyan érdemekkel bírnak, mint a badr-i csata mártírjai, és a feltámadás napján majd 170 000 mártír jut innen a Paradicsomba, anélkül, hogy bűneiket és erényeiket megvizsgálnák.[36] Vagyis a háborúskodás megújulása elkerülhetetlen volt, ez azonban hosszabb távon súlyos következményekkel járhatott, hiszen Szaif ad-Daula emírsége viszonylag kis területűnek számított (Kilikia, Szíria és a Ǧazīra egy része), és lakosságának száma is jelentősen alatta maradt Bizáncénak. Anyagi erőforrásai tehát eleve szűkösek voltak, bár önkéntes hitharcosok erősítésére számíthattak, pénzbeli segítségre azonban nem. A lakosság is megosztott volt, hiszen a határvidék népe inkább csak elismerte az emír hatalmát, de ez a sikerek elmaradásával kérdésessé válhatott, míg a szíriai vidék földműves lakossága és kereskedelemben érdekelt városai inkább a békés időszakot tolerálták, a beduinok pedig mindig hajlamosak voltak a lázongásra (a térségben már hosszú ideje a qarmati befolyás érvényesült). 955-ben egy nagy beduin felkeléssel kellett az emírnek megbirkóznia, mely során ellenfeleit részben az Eufráteszen túlra vagy Dél-Szíriába és a Transzjordániai-fennsíkra űzte, részben pedig megegyezett velük.[37] Ez volt Szaif ad-Daula hatalmának csúcsa: többé nem kellett a beduinokkal küzdenie, uralma Tripolitól a Taurusig terjedt, a bizánciak pedig ismét megfutamodtak al-Hadath-nál, az egyezkedést kérő követet pedig ismét visszautasította.[38]

A második hadath-i vereség után a császári kormányzat elhatározta, hogy súlyos csapást mér Szaif ad-Daulára, ezért kellett Nikephoros Phokasnak újjászerveznie a bizánci haderőt. Mivel a Phokas család is megszenvedte az emír győzelmeit, számítani lehetett rá, hogy a visszavágás súlyos lesz, a kérdés csak az volt, hogy a császár mennyire hajlandó támogatni azt anyagilag és morálisan. 956-ban még az arab portyázók voltak aktívabbak, de 957 nyarán Nikephoros bevette al-Hadath-ot, ugyanekkor az emír gulámjai bizánci ösztönzésre összeesküvést szőttek Daula ellen, ám ez kiderült és kegyetlenül megbüntették őket: 180-as megöltek, 200-at megcsonkítottak.[39] Ez súlyos csapást jelentett az emírségnek, mivel a gulámok elitkatonák voltak, s mivel 950-ban mindösszesen kétezren álltak az emír szolgálatában.[40] Szaif ad-Daula 958-ban nem is indított újabb hadjáratot, Ioannes Tzimiskes viszont Diyār Bakr-ban dúlt, majd bevette Samosatát, aztán Ra‘bān mellett megverte az emír seregét. Az utóbbi hadműveletnél a császár bizalmasaként mellette volt Basileios parakoimomenos is. Ekkor Konstantinápolyban már eldönthették, hogy Aleppó lesz a főcsapás célja, mivel Samosata az Eufrátesz mentén jó kapcsolatot jelentett a Melitene körüli felvonulási területtel.[41] Az emír gondjait szaporította még, hogy bátyja, Naszír ad-Daula is hozzá menekült Moszulból, miután vereséget

---

[36] *El Cheikh* 171. o.

[37] The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Prepared by a number of leading Orientalists. (Ed. *Clifford E. Bosworth, Emeri van Donzel, Wolfhart P. Heinrichs* and the late *Guy Lecomte*.) Vol. IX. Leiden, 1997. 106. o.; *Kennedy Hugh*: The Prophet and the Age of the Caliphates. The Islamic Near East from the sixth to the eleventh Century. London and New York, 1986. (A továbbiakban: *Kennedy*) 276. o.; *Cahen* 275. o. szerint az utóbbi törzs, a Banu Kilab a XI. században aztán Aleppó ura lett.

[38] *Vasiliev* 97., 125., 127. o.

[39] *Vasiliev* 97., 183. o.

[40] *Kennedy* 277. o.

[41] *Vasiliev* 98., 183–184. o.; *Shepard* 39–40. o.

szenvedett a Bujidáktól. 959 végén Leon Phokas Kilikiát dúlta, bevette al-Hārūniyya erődjét, majd Diyār Bakr-ba vonult, és amikor a Hamdanida emír segítséget küldött oda, Szírián keresztül sértetlenül távozott. A következő év őszén ismét Szaif ad-Daula kezdeményezett, megtámadta a bizánci határvidéket, de a visszaúton Adrassosnál vereséget szenvedett Leon Phokastól (Nikephoros ekkor Krétán volt hadjáraton). 961-ban az emír alvezére, Nağa portyázott bizánci területen, de 961–962 telén Nikephoros hatalmas sereggel tért vissza keletre. Az emír nem próbált szembeszállni vele korábbi veszteségei miatt, inkább a falak mögüli védekezésre utasította embereit. A domestikos feldúlta a vidéket, megverte Ibn al-Zayyāt tarsūsi kormányzót, bevette és kifosztotta ʻAin Zarbát (Anazarbost, ahol hatalmas zsákmányt szerzett) és még további ötvennégy erődített települést. A kormányzó, aki a segítség elmaradása miatt felmondta az engedelmességet Szaif ad-Daulának, a vereség után a Kydnos-folyóba vetette magát.[42] A bizánciak a húsvéti ünnepekre hazatértek Kaisareiába, majd áprilisban Dulūk, Raʻbān és Marʻaš bevétele következett, továbbá Manbiğnál megverték és elfogták Abu Firas-t, az emír rokonát.[43] Nyáron szünet állt be, de késő ősszel Nikephoros Phokas nagy és jól felszerelt sereggel indult meg az Aleppó elleni nagy csapásra. Úgy tűnik, az emírt meglepte a támadás híre, és nem tudott időben felkészülni, sietve összeszedett seregével, melyet a város lakóival egészített ki, vereséget szenvedett. Ioannes Tzimiskes délkelet felé, Sab'in faluig üldözte a menekülő Szaif ad-Daulát. A bizánciak december 18-án Aleppó előtt álltak, miután kifosztották és lerombolták az emír palotáját a várostól északra. December 22-én a fellegvár kivételével bevették a várost, és nyolc napig fosztogatták. Ennek során kiszabadítottak 1200 bizánci foglyot, s 10 000 rabot ejtettek, és rengeteg lakót hánytak kardélre. Hatalmas zsákmányt szereztek: 3 900 000 ezüstöt, 6000 páncélt, fegyvereket, lovakat és öszvéreket, selymet és szövetanyagot. Amit nem tudtak elvinni, azt felgyújtották, a mecseteket is lerombolták; a város környéki falvakat, művelt földeket azonban nem dúlták fel, sőt utasították a parasztokat, hogy jól műveljék meg a területet, mert azt már bizánci birtoknak tekintik, és hamarosan visszatérnek. December 30-án vonultak el Aleppóból, miután még feldúlták a lakóitól elhagyott Qinnasrīnt is; bizánci területre érve a domestikos csapatait kezdte elbocsátani, de még csak Tzamandosnál járt, amikor értesült róla, hogy 963. március 15-én váratlanul meghalt II. Romanos császár.[44]

Ez új helyzetet teremtett, mivel fiai, Basileios és Konstantin még gyermekek voltak. Erős emberre volt szükség, és egyértelműnek tűnt, hogy az a győztes keleti seregek ve-

---

[42] *Leonhardt, Karl*: Kaiser Nicephorus II. Phokas und die Hamdaniden 960–969. Halle, 1887. (A továbbiakban: *Leonhardt*) 11–16. o.; *Freytag, G. W.:* Geschichte der Dynastie der Hamdaniden in Mosul und Aleppo II. Die Hamdaniden in Aleppo. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* XI (1857). (A továbbiakban: *Freytag*) 195–198. o. The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century. (Ed., tr. and elucidated by. *H. F. Amedroz* and *D. S. Margoliouth.*) Vol. V. Oxford, 1921. (A továbbiakban: *Miskawayh*) 195–196., 206–208. o. szerint Anazarbos eleste után az egyik erőd kivonuló lakosságára rátörtek a domestikos örmény katonái, majd a kirobbant harcban a fiatalabb nők kivételével mindenkit megöltek – ebből is látható, hogy a fegyelem dolgában még mindig volt kívánnivaló a bizánci seregben. Lásd még: Histoire de Yahya ibn Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id ibn Bitriq. (Ed. et tr. *I. Kratchkovsky* et *A. Vasiliev.*) (Patrologia Orientalis 18.) Paris. 1924. (A továbbiakban PO 18.) 781–784. o. *Leó diakónus* 34–35 o. egy általános összefoglalót ad csupán a 961–963 közötti harcokról; *Skylitzes* II. 136–137. o.; *Barhebraeus* 166–168. o.

[43] PO 18. 784. o.; *Freytag* 199. o.

[44] *Miskawayh* 208–211. o.; PO 18. 784–787. o.; *Barhebraeus* 168–169. o. *Skylitzes* II. 138. o. *Leó diakónus* i. h. bosszantó módon meg sem említi Aleppó bevételét; *Leonhardt* 18–26. o.; *Freytag* 199–203. o.

zérei közül fog kikerülni. A domestikos mellett még Ioannes Tzimiskes lett volna esélyes, de ő is nagybátyját támogatta.[45] Nikephoros Phokas azért is megfelelő jelöltnek tűnt, mivel közismert volt aszketikus életmód iránti vonzalmáról, és gyermektelen özvegyemberként nem jelentett veszélyt a legitim dinasztiára. A konstantinápolyi elit tehát a katonaság jelöltjét támogatta, s bár Bringas parakoimomenos előbb megpróbálta összeugrasztani Ioannes Tzimiskesszel, majd felléptetni ellene Marianos Argyros nyugati domestikost, ám a keleti sereggel szemben nem volt sok esélyük, főleg azt követően, hogy a fővárosban felkelés tört ki ellenük, amiben részt vett az eunuch Basileios Lekapenos (I. Romanos törvénytelen fia) és házi katonasága is. 963. augusztus 16-án Nikephoros, miután császárrá koronázta a pátriárka, elvette az özvegy császárnét, Theophanót; Leon Phokas kuropalates lett, Tzimiskes a keleti domestikos, Basileios pedig proedros rangot kapott.[46] A trónutódlás rendezésével elhárult az akadály a keleti háború folytatása elől.

963 elején Szaif ad-Daula vissza akart vágni, de Melitene vidékének feldúlása után Nağa fellázadt ellene, így vele kellett bajlódnia. A bizánciak 963–964 fordulóján Kilikiát támadták, és ostrom alá vették Adanát. A város segítségére mindenfelől összegyűlt sereg vereséget szenvedett Ioannes Tzimiskestől, és 5000 embert veszített a „Vér-hegyen". A város lakói al-Massīsába menekültek, melyet az élelemhiány miatt hiába ostromoltak a bizánciak, akik végül a környék feldúlása után sok fogollyal távoztak.[47] A határvidéken általánossá vált az élelemhiány, annyira, hogy a Szaif ad-Daulához érkezett horászáni erősítés szétszóródott a városokba, nagyrészt Bagdadba, majd haza távoztak. A területről sok lakó menekült el Damaszkuszba, Ramlába és máshová; a bizánciak megszállták Ciprust is.[48] II. Nikephoros folytatta Kilikia meghódítását, előbb al-Massīsát vette be, majd Tarsūst éheztette ki és kényszerítette kapitulációra 965. augusztus 16-án. A lakosság szabadon távozhatott, jórészt Antiochiába telepedtek át.[49] 966 elején a bizánciak Felső-Mezopotámiában dúltak, majd jún. 23-án Samosata mellett fogolycserét bonyolítottak le Szaif ad-Daulával, aki 40200 dénárért 3000 embert váltott ki.[50] Ősszel a császár ismét Szíriába vonult – az emír lázadásokkal bajlódott és már régóta gyaloghintón közlekedett –, Manbiğból megszerezte a „Szent Cserepet", elfoglalta Tīzīn és Artāh városát, hét napig

---

[45] Historia syntomos 99. o. szerint egyenesen karddal kényszerítette a vonakodó Nikephorost a trón elfogadására.

[46] *Leó diakónus* 39–51. o. (az utóbbi cím a szenátus elnökét jelentette); *Skylitzes* II. 139–141. o.

[47] *Freytag* 204–206. o.; PO 18. 793. o.; *Skylitzes* II. 145–146. o. A csata érdekessége, hogy a sereg nagy részének megfutamítása után egy kisebb részük egy meredek magaslatra húzódott, abban bízva, hogy onnan lovaikról leszállva, gyalogosan visszaverhetik a támadást, de a domestikos csapataival körülvette azt, majd ő is leszállíttatta embereit lovaikról és gyalogosan támadva az utolsó emberig lemészárolták az arabokat, innen a „Vér-hegy" elnevezés.

[48] PO 18. 793–795. o.; *Miskawayh* 217. o. ötvenezer menekültről beszél.

[49] *Leó diakónus* 54–55. o. szerint még 964-ben bevette al-Massīsát, de PO 18. 795–796. o. szerint 965. júl. 13-án; *Leó diakónus* 58–61. o.; PO 18. 796–797. o.; *Miskawayh* 222., 224–225. o. Tarsūsnál megint némely örmény katonák rátámadtak a kivonuló lakókra, de a császár lefogatta és orruk levágásával büntette őket engedetlenségükért (úgy tűnik, ez bevett büntetés volt, hiszen *Leó diakónus* 57–58. o. is leír egy hasonló esetet 965-ből); *Barhebraeus* 170–171. o.; *Skylitzes* II. 146–147. o.; *Al-Muqaddasi:* The Best Divisions for Knowledge of the Regions. (Tr. *Basil Anthony Collins,* reviewed by *Muhammad Hamīd al-Ta'i.*) H. n. 1994. 147. o. szerint később még délebbre, a palesztinai Bāniyāsban éltek sokan az egykori határvidékiek közül, valószínűleg Antiochia eleste után húzódtak ide.

[50] *Miskawayh* 233–234. o.; *Barhebraeus* 171. o.; *Freytag* 208–210. o.

hiába ostromolta Antiochiát, majd hazatért.[51] 967-ben a bolgárokkal kirobbant konfliktus miatt nem indított újabb hadjáratot, habár Szaif ad-Daula február 8-án meghalt.[52] Emírsége ekkor már a rendszeres bizánci támadásoktól és zavargásoktól sújtva nem jelentett komoly veszélyt, de ezután még kevésbé lehetett szervezett ellenállásra számítani. A tarsūsi menekültek zavargásokat robbantottak ki Antiochiában már 965 őszén, majd 967 májusában a horászáni önkéntesek is, melynek során megölték a melkita pátriárkát, Christophorost is.[53]

968 nyarán indult II. Nikephoros új hadjáratra: előbb Felső-Mezopotámiába nyomult be, feldúlta Arzan, Mayyāfāriqīn és Kafartūthā városát, majd Szíriába vonult át. Szaif ad-Daula örököse, Abu'l-Ma'alī elhagyta Aleppót, melyet Qargūyah kamarásra bízott, és Bālisba húzódott. A császár Antiochia alá ért október 19-én, de harmadnap tovább haladt dél felé, Ma'arrat Masrīnból 1200 foglyot ejtett, aztán Ma'arrat an-Nu'mān, Kafartāb, Šaizar, Hamā és Homs következett, az utóbbi helyről elhozta Keresztelő Szent János fejereklyéjét. 968. november 5-én Tripoli alá érkezett, felégette a külvárosokat, de mivel a kedvezőtlen széljárás miatt hajói nem érkeztek meg, elvonult és 'Arqa erődjét vette be. Aztán a tengerparton haladt északra, Laodikeia behódolt (Abu'l Husain kormányzót strategosnak nevezte ki a császár), majd visszatért Antiochia alá, a várostól északra felépítette Baghrās erődjét, hogy itt hátrahagyott csapatai blokád alatt tartsák a várost. Már télen vonult vissza bizánci területre (a december 22-i napfogyatkozáskor még Szíriában volt), rengeteg fogollyal és zsákmánnyal megrakodva.[54] Antiochia végül a blokád és a belső zavarok kihasználásának következményeként került bizánci kézre 969. október 28-án.[55] A bizánci csapatok vezetője ekkor Szíriában a császár „szolgája", Petros stratopedarches volt, aki megtámadta Aleppót is, de 27 napi ostrom után Qargūyah egyezséget kötött vele. Eszerint a lakosság fejadót fizet (700 000 dirhem), elkülönítették azokat a területeket, melyek Aleppónak és amelyek Bizáncnak adóznak; Aleppó emírjét a császár jelöli ki, aki megakadályozza, hogy területén keresztül muszlimok támadjanak Bizánc területére, vagy ha túl nagy seregről van szó, annak érkezéséről értesítik a bizánciakat; ha bizánci sereg vonul a szerződés alá eső területre, fizetség ellenében segítik ellátását; nem muszlimok elleni hadjáraton csapatokkal segítik a bizánciakat, szabad az áttérés egyik vallásról a másikra; a muszlimok nem építhetnek új erődöket, de a korábban leromboltakat helyreállíthatják; a lerombolt keresztény templomokat újjáépíthetik; a császár tizedet szedet a kereskedelmi áruk után; a bizánciak kereskedőkaravánjait az emír területén oltalmazzák, de ha mégis támadás éri azokat, a károkat megtérítik.[56]

---

[51] *Leó diakónus* 69–70. o.; PO 18. 805–806. o.; *Barhebraeus* 171. o.; *Freytag* 212–213. o.

[52] PO 18. 807. o.

[53] PO 18. 806–809. o.; *Miskawayh* 226–228. o.; *Freytag* 210–212. o.

[54] PO 18. 814–817. o.; *Freytag* 225–228. o.; *Leonhardt* 46–47. o.; *Leó diakónus* 69–73. o.; *Skylitzes* II. 147. o. *Barhebraeus* 172. o. szerint a császár „Jeruzsálem felé fordította arcát, de nem tudott odamenni, mivel csapatai kifáradtak a nagy öldöklésben és a zsákmány hatalmas mennyisége miatt." I. Ottó követe, Liudprand püspök nem volt elragadtatva a császár seregétől és nem is várt sokat tőlük elindulásuk előtt, lásd: *Liudprand* 541. o.

[55] PO 18. 822–823. o.

[56] *Freytag* 232–234. o., *Benner, Thomas Hartmut:* Die syrisch–jakobitische Kirche unter byzantinischer Herrschaft im 10. und 11. Jahrhundert. Marburg, 1989. (A továbbiakban: *Benner*) 54–55. o.; PO 18. 823–824. o. a szerződés időpontja A. H. 359. safar hó: 969. dec. 14.–970. jan. 11.

FELSŐ-MEZOPOTÁMIA ÉS AZ ÖRMÉNY TERÜLETEK
Trapezunt
CHALDIA
BIZÁNCI BIRODALOM
Akampsis
TAYK
ÖRMÉNYORSZÁG
Hattoyarič
Čormayri
Basean
Eufrátesz
Bagarič
Theodosiopolis (Karin)
Seruk
MEZOPOTÁMIA
APAHUNIKH
Charpete
Arsanias
HARKH
Mantzikert
TARON
Van-tó
DIYAR MUDAR
DIYAR BAKR
Mayyafariqin
Amida
Arzan
MOKKH
Tigris
AL-JAZIRA
Edessa
Kafartutha
Nisibis
Ras al-Ain
DIYAR RABIA

Ez a szerződés muszlim szempontból igen megalázó volt, és a bizánciak háborús erőfeszítéseinek eredményeként sikerült Aleppóra kényszeríteni. A megosztott muszlim államokkal szemben a császár háborús politikája sikerre vezetett, a XI. századi keresztény arab történész, Yahyā ibn Sa'īd szerint senki sem kételkedett benne, hogy elfoglalja egész Szíriát, Diyār Mudart, Diyār Rabiát és Diyār Bakrt, hadjáratai örömtelivé váltak a katonák számára, mert senki sem támadta meg őket, a császár arra haladt, amerre akart, úgy pusztított, ahogy neki tetszett, nem volt sem muszlim, sem más, aki eltéríthette volna szándékától és megakadályozta volna.[57] II. Nikephoros uralkodói legitimitásának alapját katonai sikerei jelentették: Al-Mutī' kalifához írott levele is zabolátlan fenyegetőzéssel volt tele. Ebben hódításaival dicsekszik, hogy elpusztította a határvidék városait, feldúlta Aleppót is, de nem fog megállni: elfoglalja majd Antiochiát, Damaszkuszt és Egyiptom kincsei is zsákmányát fogják gyarapítani, Bagdadot pedig, mely a dajlami szolgák szolgája lett (a Bujidákra utalt), felégeti és lerombolja falait, leveri Horászánt, majd seregével Mekkába vonul, ahol trónt emel Krisztusnak, elpusztítja Jement, bevonul Jeruzsálembe, meghódítja keletet és nyugatot, és a kereszt vallását terjeszti el mindenütt.[58] A katonai sikerek propagálása a konstantinápolyi művelt rétegre is hatást gyakorolt, egy Lukianost utánzó szerző így írt a császár uralma idején: „El fog esni az arabok földje is / a győztes erős kezétől és erejétől … nincs olyan nép, amelyiktől félnünk kellene … Én is ezt hagyom gyermekeimre … hogy lássák, amint Babülón romokban hever, Egyiptom szolgasorba süllyed, Perzsia népe rabláncon tengődik, hogy megérjék a szkíták betöréseinek visszaverését és talán még végleges leverésüket is."[59] A győzelmi propaganda alapján a császárt nyugodtan elkönyvelhetnénk „militáns expanzionistának", viszont az aleppói szerződés azt mutatja, hogy nem akarták mindenáron bekebelezni a várost. A beduinok féken tartásához hasznos volt egy kliensállam, de a 969 nyarán Egyiptomot meghódító Fátimida hatalom szíriai megjelenése esetére is jól jöhetett. Az egyezmény valószínűleg II. Nikephoros szándékainak megfelelően készült el, de ezt nem lehet biztosan tudni, mivel a császárt 969. december 11-én éjjel, az unokaöccse, Ioannes Tzimiskes vezette összeesküvők meggyilkolták.

A császár népszerűsége a könnyű trónra jutás és győzelmei ellenére nem tartott sokáig, és hamarosan szembefordultak vele a támogató csoportok. A keleti hadjáratok fenntartásával járó radikális militarizálás programja súlyos terheket rótt a lakosságra – úgy tűnik, minden egyes alattvalóját vagy anyagi, vagy személyes szolgáltatás révén belevonta az egyre hatalmasabbá váló hadigépezetbe, a korábbi szolgáltatási szintnél eggyel magasabbra kötelezve őket.[60] Az ezzel járó anyagi terhek és katonai túlkapások is súlyo-

---

[57] PO 18. 825–826. o. Ugyanitt olvasható, hogy a területek feldúlásával kényszerítette megadásra a határvidék városait – vagyis habár seregét gondosan kiképezte az ütközetekre, inkább a hagyományos módszerekkel érte el végül a Hamdanida emírség megtörését.

[58] *Gustav von Grünebaum:* Eine poetische Polemik zwischen Byzanz und Bagdad im X. Jahrhundert. Studia Arabica I. In: Analecta Orientalia XIV. Rome, 1937. 57–58. o. A De velitatione szerzője, maga is a Phokas-család szolgálatában álló tiszt, úgy írt a katonákról, mint „a keresztények védelmezői és – Isten után – megváltói" lásd: *Dennis* 217. o.

[59] A hazafi. (*Horváth Judit* fordítása.) In: Lukianosz összes művei. Második kötet. H. n. 1974. 657–658. o. A „szkíták" talán a magyarokra vonatkozik, vagy ha a császár uralkodásának végén íródott a mű, a ruszokra – a 969. tavaszi datálást valószínűsíti a Lucian with an English (tr. by *M. D. Macleod.*) VIII. vol. Cambridge, Massachusetts–London, 1979. 413. o.

[60] *McGeer* 196. o. Zonarast idézi. Valószínűleg ezzel magyarázható az is, hogy a császár a nehezebb

sak voltak – még a II. Nikephorosszal szimpatizáló Leó diakónus is elismeri, hogy újfajta adókkal terhelték meg a lakosságot.[61] A pénzrontás (a csökkentett értékű tetarteron használata a kifizetéseknél, de régi értékű nomisma követelése az adózásnál) és a gabonaellátás zavarai igen rossz hatással voltak az alattvalókra.[62] A lakosság elégedetlensége is veszélyes lehetett, a császár meg is erősítette a palotát, de a komolyabb problémát a befolyásosabb elitcsoportok ellenkezése jelentette. Az egyház amiatt hidegült el tőle, mert egyre komolyabban avatkozott be a hivatalos egyházi szférába a monostorok birtokainak növelését tiltó törvénykezéssel, a püspökök kinevezésének császári jóváhagyáshoz kötésével és az aszketikus szerzetesek előnyben részesítése miatt. Mindez persze összefüggésben volt a hadseregre fordított nagyobb anyagi ráfordításokkal, de olyan spirituálisabb igénnyel is fellépett, mint az elesett katonák vértanúkká nyilvánítása, illetve a keleti keresztényekkel való kapcsolat és megegyezésre törekvés. II. Nikephoros ugyan buzgó ortodox volt, de mivel a keleti hadjáratokon igényelte a monofizita örmények és a szír jakobiták közreműködését, ez utóbbival is megpróbálkozott 969 nyarán, de sikertelenül.[63] Az ortodox egyház a képrombolás óta nem találkozott ilyen „felforgató" császárral, ráadásul a hivatalos hitvallás tisztasága iránti igény általános volt, hiszen ezt az isteni gondviseléssel, a birodalom fennmaradásával kapcsolták össze, amit pedig a „tévelygő" monofizitákkal való egyezkedés veszélyeztetett. Erre még ráerősített az, amikor az eretnek katonák és az ortodox civilek között került sor incidensekre.[64] A „polgári" elit elsősorban azért fordult szembe a katonauralommal, mert a jövedelmeket a hadseregre fordították és nem köztük osztották szét. Ahogy 968-ban Liudprandnak mondták: „Nicephorus azonban igazi császár … harcias férfiú, aki a palotától undorodik, mint a dögvésztől. Már-már a harc szerelmesének nevezhetnénk őt, erős ember, aki nem ajándékokkal vásárolja meg a népek barátságát, hanem félelemmel és karddal hajtja uralma alá őket."[65] Ami azonban még súlyosabb következményekkel járt, az a katonai arisztokrácia meghasonlása volt – 965 után Ioannes Tzimiskest leváltotta a császár a keleti

---

felszerelésű lovasokra hivatkozva a VII. Konstantin által meghatározott négy fontról tizenkettőre emelte az el nem idegeníthető katonai birtokok értékét, hogy megakadályozza ezek kicsúszását a stratiotesek kezéből, és minél nagyobb birtokterületet lehessen katonakötelezettséggel jegyzettként nyilvántartani, lásd: The Land Legislation of the Macedonian Emperors. (Tr. and Commentary by *Eric McGeer*.) Toronto, 2000. 104–108. o.

[61] *Leó diakónus* 64. o.; *Skylitzes* II. 148–150. o.

[62] *Skylitzes* II. 148., 149–150. o. szerint a gabonaárak manipulálásából (az egy aranyért vásárolt mennyiséget kettőért árulták) a császár és öccse, Leon szedte meg magát, ebben egyezik *Liudprand* 540–541. o. véleménye, viszont *Leó diakónus* 112. o. szerint csak öccse volt felelős a spekulációért.

[63] Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. (Szerk. *Sz. Jónás Ilona*.) Budapest, 1971. 35–37. o. a monostori birtokokról; *Skylitzes* II. 149. o. a püspökök kinevezéséről és a szentté avatás igényéről; *Benner* 36–51. o. az ortodox–jakobita tárgyalásokról. Nikephoros Phokas mozdította elő az athos-hegyi monostorok építését, mikor Kréta visszafoglalása után hat font aranyat adott Athanasios szerzetesnek, és rávette a lavra építésére (962/963 a Nagy Lavra alapítása), lásd: Byzantine Monastic Foundation documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Vol. I. (Ed. *John Thomas* and *Angela Constantinides Hero* with the assistance of *Giles Constable*.) Washington, D. C. 2000. 251–252. o. Egyébként a császárt egy XII. századi uralkodójegyzék már szentnek nevezi: *Schreiner, Peter*: Die byzantinischen Kleinchroniken. 3. Teil. Textübersetzungen, addenda et corrigenda, indices. Wien, 1979. 420. o.

[64] *Leó diakónus* 64–65. o. és *Skylitzes* II. 149., 150. o. beszámol egy ilyen esetről és következményeiről örmény katonák és Konstantinápoly lakói között.

[65] *Liudprand* 549–550. o. A derék cremonai püspök maga is emlékezett rá, hogy 950-ben, első konstantinápolyi útján még szép summát kaphatott VII. Konstantintól, lásd: uo. 483. o., de 968-ban semmi ilyesmiről nem volt szó, sőt kimondottan rideg bánásmódban részesítették.

domestikos pozíciójából, ami a keleti arisztokrácia másik nagy csoportjának, a Kurkuas és Skleros családok elidegenedéséhez vezetett. A pontot az i-re az tette föl, hogy rémhírek kezdtek keringeni arról, hogy II. Nikephoros kasztráltatni akarja a gyermek császárokat és öccsét jelöltetni utódának. Ez arra indította Theophano császárnét, hogy Tzimiskest és az elégedetlen katonákat támogassa az összeesküvésben, akik az ő segítségével jutottak be a palotába és ölték meg az uralkodót.[66]

A Phokas-klánt és híveiket félreállították, Basileios Lekapenos (aki szintén a háttérbe szorult az elmúlt években) visszakerült a palotába, igazgatási tapasztalatai révén. A pátriárka a koronáért cserébe viszont száműzette a császárnét is, és visszavonatta az egyházat sértő törvénykezést, de mivel már 970 februárjában meghalt, I. Ioannes megtalálta a módját annak, hogy akaratát érvényesítse. Azonban a győzelem nem volt még teljes: nyáron az arkadiopolisi csata után Bardas Phokas (Leon fia) megszökött amasiai őrizetéből és visszatért Kappadokiába. Itt aztán Kaisareiában hamarosan a Phokas-család klienseiből, híveiből jókora sereget gyűjtött össze, köztük Theodoros és Nikephoros Parsakutenost és Symeon Ampelas patrikiost, majd császárrá kiáltották ki. Kapcsolatba lépett Lesbosra száműzött apjával, akinek egyik híve Stephanos, Abydos püspöke Makedoniába ment, hogy itt is híveket toborozzon a katonák közül, azonban hamarosan lebukott és elfogták, Leont és másik fiát, Nikephorost megvakíttatásra ítélték – bár ezt állítólag nem hajtották végre –, híveiket száműzték (a Phokas-család lényegében csak ezzel a három keresztnévvel élt ebben az időszakban, de remélhetőleg nem kavarhatók össze). Bardas Phokas, miután híveinek pénzt és tisztségeket osztogatott és még többet ígért, megindult Konstantinápoly felé, feldúlva az ellenálló vidéket. A császár figyelmeztető levelet küldött neki, melyben úgy írt a lázadásról, mintha az nem Bardas kezdeményezésére tört volna ki, hanem hívei indították, ő azonban nem akar rokonvért ontani, ha leteszi a fegyvert, bocsánatot és bántatlanságot nyer, de ha folytatja a harcot, a végén halállal lakol.[67] Phokas azonban nem tárgyalni akart, hanem bosszút állni, így a császárnak intézkednie kellett a lázadás mielőbbi leveréséről. Ezért egykori sógorát, Bardas Sklerost küldte Kisázsiába, hogy ha lehet, vérontás nélkül járjon el, rangok és pénz osztogatásával, büntetlenség ígéretével fordítsa el a trónkövetelőtől a híveit. Skleros Dorylaionba ment, ahol összegyűjtötte csapatait, gyakorlatoztatta őket, és levélben üzent Phokasnak, aki öccsének, Konstantinosnak sógora is volt. Ismét figyelmeztette, hogy jobban járna, ha feladná a lázadást, ha el akarja kerülni a császár haragját, de a válasz az volt, hogy vagy császár lesz és bosszút áll, vagy dicsőséggel bukik el. Mivel nem volt értelme az alkudozásnak, Skleros előrenyomult Dipotamonhoz, ahonnan koldusnak öltöztetett kémeket küldött a Bardaetta melletti ellenséges táborba. Ezek aztán előadták a lázadó tiszteknek a császár ígéretét a tisztségek adományozására és a büntetlenségre, akik inkább a biztos utat választották a bizonytalan helyett. Hamarosan átállt Diogenes Adralestos (Phokas rokona), a Parsakutenos testvérek és Symeon Ampelas is, velük együtt a sereg tekintélyes része.[68] A trónkövetelő belátta, hogy megmaradt seregéből is csak saját „házi" emberei a megbízhatók, így maroknyi kísérőjével a jól megerődített és ellátott Tyropoion (Antigous) várába húzódott. Mikor Skleros értesült erről, üldözőbe vette (útközben megvakíttatta az

[66] PO 18. 827. o.; *Leó diakónus* 81–86. o.; *Skylitzes* II. 151–152. o.; Historia syntomos 101–105. o.

[67] *Leó diakónus* 105–108. o.; *Skylitzes* II. 157–158. o.

[68] *Leó diakónus* 108–112. o.; *Skylitzes* II. 158. o.

elfogott lázadókat), majd ismét felszólította a vezért, hogy kegyelemre adja meg magát. Phokas végül beletörődött a vereségbe, feleségével és gyermekeivel kivonult az erődből, a császár utasítására Chiosra száműzték őket, őt magát monostorba küldték. Skleros csapataival visszatért az európai részekre, hogy ott átteleljenek, majd részt vegyenek a császár tavaszra tervezett hadjáratán Bulgáriában a kijevi Szvjatoszláv ellen. I. Ioannes előbb még novemberben feleségül vette VII. Konstantin lányát, Theodórát, hogy ezzel is javítsa pozícióját a főváros lojális népe között.[69]

A következő évben a császár legyőzte Szvjatoszlávot, lemondatta a bolgár cárt, országát (legalábbis hivatalosan) Bizánchoz csatolta. A hadjáraton Bardas Skleros ismét kitüntette magát, de közben Leon Phokas és másik fia, Nikephoros Konstantinápolyba szökött és újabb szervezkedésbe kezdett, de gyorsan elfogták és megvakították őket. A császár helyzete most már stabilizálódott, így folytatódhatott a régi program: újra indultak a keleti hadjáratok. A helyzet Szaif ad-Daula halála óta még kedvezőbb lett, hiszen az aleppói Hamdanida emírség zavarokba süllyedve nem volt veszélyes. Azonban a Fátimidák megjelenése Egyiptomban azt jelentette, hogy a kor leghatalmasabb muszlim állama lépett a színre Szíriában is. Már 970-ben megpróbálták elfoglalni Antiochiát, de a bizánciak visszaverték őket.[70] Ez a militarizálás további folytatását igényelte, hiszen hamarosan olyan háborúság törhetett ki, amihez képest eltörpülhetett az aleppóiak ellen indított küzdelem. 972-ben I. Ioannes Felső-Mezopotámiában pusztított, elfoglalta Nisibist, adót fizettetett a moszuli Hamdanida emírrel, Abu Taglibbal.[71] 973-ban Melias, keleti főparancsnok vereséget szenvedett Amidánál, és fogságba esett, ahol meghalt, ezután 974-ben a császár személyesen vonult ide, megsarcolta a várost, aztán Mayyāfāriqīnt, Nisibist elhagyatottan találta, a moszuli emír meghódolt, I. Ioannes pedig már egy Bagdad elleni támadáson gondolkodott (lehet, hogy Abu Taglibbal szövetségben merült fel az ötlet), de a szárazság és vízhiány miatt letett erről. Így aztán hárommillió arany és ezüst sarccal, selymekkel, illatszerekkel megrakodva tért vissza Konstantinápolyba.[72] 975-ben Szíriába vonult, bevette Apameiát, május 29-én Baalbeket, aztán Damaszkuszra, mely behódolt, adót vetett ki.[73] Ezután átkelt a Libanon-hegységen, behódoltatta a part menti városokat Szidóntól kezdve (Bejrút, Ǧubayl, Ǧabala), egyedül Tripolival nem boldogult, majd Barzūya (Borzo) és Bulūniyās (Balanaiai) erődjét is megszerezte, és hatalmas zsákmánnyal tért vissza Antiochiába augusztusban.[74] Erről a hadjáratról III. Asot örmény királyhoz írott levelében a császár azt állította, hogy eljutott Galileába is Jeruzsálem felszabadítása céljából. Ez alighanem túlzás volt, de nyilván azzal a céllal, hogy ezzel is nagyobb segítséget szerezzen a muszlimok elleni következő hadjáratokhoz,[75] amelyek egyelőre alighanem Tripoli, mint a legfontosabb közeli erődí-

---

[69] *Leó diakónus* 112–113., 116–118. o.; *Skylitzes* II. 158–159. o.; *Asołik* 134–135. o.

[70] *Skylitzes* II. 155. o.; Histoire de Yahya ibn Sa'id d'Antioche, continuateur de Sa'id ibn Bitriq. (Ed. et tr. *I. Kratchkovsky* et *A. A. Vasiliev.*) Patrologia Orientalis 23. Paris, 1932. (A továbbiakban: PO 23.) 350. o.

[71] PO 23. 353. o.

[72] *Leó diakónus* 146–148. o.; PO 23. 353–354. o.; *Miskawayh* 326–327. o. (a 972-es hadjáratról, mely Bagdadban zavargásokat okozott), 335–336. o.; *Asołik* 137. o.

[73] *Skylitzes* II. 168. o. szerint idáig haladt csak.

[74] PO 23. 368–369. o.; *Leó diakónus* 150–153. o. csak Balanaiai, Berytos és Tripoli megtámadását említi. A hadjárathoz lásd még: *Walker, Paul E.*: The 'Crusade' of John Tzimisces in the Light of New Arabic Evidence. *Byzantion,* 47 (1977). 301–327. o.

[75] A levelet lásd: Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of

tett kikötőváros bevételére irányultak. Talán ezt a menetrendet követte Michael Burtzes, mikor a következő év tavaszán Antiochiából kiindulva Tripoli előteréig dúlta a vidéket.[76] Eddigre azonban megváltozott a helyzet – Ioannes Tzimiskes 976. január 10-én meghalt.

A 969-es uralkodóváltás voltaképpen csak annyi változást hozott, hogy a Phokasokat eltávolították, de az események további alakulása azt mutatja, hogy az érdekelt csoportok közül csak a katonák lehettek elégedettek. Folytatódott a keleti terjeszkedés, akárcsak a pénz és emberanyag hadseregbe csatornázása és a keleti keresztényekkel egyezkedő politika. Az egyház nem lehetett túlságosan elégedett, erre utal az, hogy 974-ben lemondatták a pátriárkát is. Ez talán Bardas Skleros időleges eltűnésével magyarázható, aki 972–974 között eltűnik a forrásokból, de Skylitzes egy későbbi adata szerint I. Ioannes idején a császár ellen szervezkedett, mire lefogták és megvakíttatásra ítélték. Ezt azonban nem hajtották végre és a császár uralkodásának végére ismét főparancsnoki tisztséget töltött be.[77] Ekkor az a helyzet állt elő, hogy a legitim uralkodó, II. Basileios már 18 éves volt, így elvileg nem volt szükség társuralkodóra. Ott volt mellette rokona, Basileios Lekapenos, aki kisegíthette a gyakorlati ügyek intézésében (egyébként Theophano is visszatérhetett a száműzetésből). Viszont Bardas Skleros magistros, a birodalom legtekintélyesebb katonája számára nem volt kérdés, hogy az előző két katonacsászár után ő lesz a harmadik. A parakoimomenos mindenesetre leváltotta tisztségéből, és Mesopotamia duxának jelölte ki, s Petros stratopedarchest tette a helyére. Skleros ezzel a rendezéssel egyáltalán nem volt megelégedve, ezért felkészült a lázadásra, majd miután fiát, Romanost kihozatta a fővárosból, császárrá kiáltatta ki magát. Hatalmába kerítette Melitene városát, ahol 420 000 aranyat szerzett, elfogatta az adószedőket is, a beszedett összegeket is elvette tőlük, a pénzt Charpete városában, fő erősségében helyeztette el. A határvidéki örmények és más csapatok támogatása mellett még a szomszédos muszlim emírektől is segédcsapatokat és pénzt kapott.[78] Egyszóval igazi soknemzetiségű haderő gyűlt köré, a megszerzett adópénzek és szövetségesi hozzájárulások mellett még a tehetősebbektől is újabb összegeket szedett be, hiszen tisztában volt vele, hogy az effféle vállalkozás csak bőséges pénzforrásokkal sikerülhet.[79] Ahogy a nyár közeledett, a kormányzat is cselekvésre szánta el magát, ezért utasították Petrost, hogy a lojális csapatokat Kaisareiában gyülekeztesse. Előbb még elküldték Nikomedia püspökét, Stephanost, hogy próbálja meg rábeszélni a lázadót a fegyverletételre, de a válasz az volt, hogy vagy önként fogadják el császárnak, vagy akaratuk ellenére szerzi meg a trónt. Erre a parakoimomenos utasította Petrost, hogy vegye ellenőrzése alá a nyugatra vezető utakat, és verje vissza a várható támadást. Skleros hamarosan meg is indult Kaisareia felé, egy különítménye haladt elöl Anthes Alyates vezetésével, hogy felderítse a terepet,

---

Edessa. (Tr. from the original Armenian with a Commentary and Introduction by *Ara Edmond Dostourian.*) Lanham–New York–London, 1993. 28–33. o. Magyarul lásd: *Regan* 292–297. o. *Asołik* 136–137. o. úgy zárja le I. Ioannes uralkodásának leírását, hogy adót fizettek neki délen az arab törzsek, északon a szarmata népek és keleten az ibérek (grúzok).

[76] PO 23. 372. o.

[77] *Leó diakónus* 148–149. o.; *Skylitzes* II. 168., 170. o. Lásd még: *Seibt, Werner:* Die Skleroi. Eine prosopographische-sigillographische Studie. Wien, 1976. (A továbbiakban: *Seibt*) 35. o.

[78] *Skylitzes* II. 170–171. o. szerint Abu Taglibbal házassági kapcsolat is összekötötte őket, bár nem világos, hogy miként; *Miskawayh* 424. o.; PO 23. 372. o.; *Asołik* 140. o.

[79] *Skylitzes* II. 171. o.

azonban a Kukulithos-szorosnál Eustathios Maleinos csapataiba ütköztek.[80] Hosszabb küzdelem után Alyates meggondolatlanul rohamra indult, de elesett, katonái pedig szétfutottak az erdőkben. A kudarc nem volt hatás nélkül a felkelőkre: Skleros testőrparancsnoka (*hetairearches*) is átállásra készült, de mikor ezt a trónkövetelő megtudta, arab zsoldosaival megölette.[81] A császáriak továbbra is türelmesen várták a támadást, ellenőrzésük alatt tartották az utakat, a lázadók ekkor még mindig csak a hegyes határsávban és a Melitene-medencében vetették meg a lábukat. Skleros egy ideig tétlen volt, de mikor az örmény Sachakios Brachamios (Sahak, Vahram fia), aki már Antiochia 969-es bevételénél kitüntette magát, mellé állt, irányításával három napon belül kijutottak Laparához (Lykandos). Erre a stratopedarches is éjjeli menetben ide vonult, de mivel halogatta az összecsapást, Skleros végül hadicselhez folyamodott. Úgy tett, mintha serege étkezéshez készülne, mire a császáriak is így tettek, gondolván, aznap sem lesz harc. A trónkövetelő ezt észrevette, rohamot indított, és bár a harc elhúzódott, de végül átkaroló manővere nyomán elsőként Michael Burtzes, majd az egész sereg megfutamodott. A táborban jókora zsákmányt szereztek a lázadók, majd megszerezték Tzamandos gazdag és népes városát; ráadásul több magas rangú tisztviselő is átállt: először Burtzes, majd Andronikos Lydos dux és fiai.[82] Burtzesszel együtt hamarosan Antiochia is Sklerosé lett, ahová a keresztény arab sejket, Ubaidallah patrikiost küldte kormányzónak.[83]

A helyzet most már veszélyessé vált, ezért a kormányzat a megbízható Leon protovestiariost küldte Anatóliába szinte „diktátori" hatalommal felruházva, valamint Ioannes patrikiost segítségül.[84] Kotyaionhoz vonultak, ahol Petros összegyűjtötte serege maradékát, Skleros közben Dipotamonhoz (Mesanax) vonult. Leon kezdetben ajándékokkal és rangajánlatokkal próbálta megnyerni a lázadókat, de ezt csak a gyengeség jelének értékelték. Ezért aztán egy merész manőverrel elkerülte a lázadók táborát és keletnek vonult tovább, hogy hátországukat fenyegesse és visszavonulásra bírja őket, majd Kappadokiában egyesült Maleinos csapataival. Ezzel sikerült is megfélemlítenie őket, hiszen most már családjaikért aggódhattak, ezért Burtzest és Romanos Taronitest küldte utánuk az ellencsászár, hogy zaklassák a császári sereget és akadályozzák meg, hogy portyázókat küldjenek szét (a csatározó taktika szerint), de kerüljék a nyílt csatát. Ez így is történt, egészen addig, amíg, kiderült, hogy az aleppóiak évi adóját hozó karaván épp a közelben halad, Oxylithos erődje mellett. Ezt az összeget egyik oldalon sem akarták elszalasztani, ennélfogva mégis csatára került sor, melyben a lázadók súlyos vereséget szenvedtek. A császáriak minden elfogott örményt kardélre hánytak, mivel ők csatlakoztak először a felkeléshez (márpedig a sereg jórészt belőlük állhatott, hiszen vezérei is örmények voltak).[85] Az átpártolások ismét megindultak, Skleros tehát nem halogathatta

---

[80] Az utóbbi karrierjéről, rokoni kapcsolatairól lásd: *Saunders, William B. R.:* The Aachen Reliquary of Eustathius Maleinus, 969–970. *Dumbarton Oaks Papers,* 36 (1982). 211–219. o.

[81] *Skylitzes* II. 171–172. o.

[82] *Skylitzes* II. 172–173. o. *Leó diakónus* 154. o. tévesen azt állítja, hogy Petros elesett a csatában, PO 23. 372–373. o. leírása a Ğaihan menti csatáról.

[83] PO 23. 373. o.

[84] *Skylitzes* II. 173. o. Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Nach dem Geschichtswerk des Johannes Zonaras. 969 bis 1118. (Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Erich Trapp.*) Graz–Wien–Köln, 1984. (A továbbiakban: *Zonaras*) 44. o.

[85] *Skylitzes* II. 173. o.; PO 23. 374. o.

az összecsapást, ezért Leon serege közelébe vonult Rageashoz. Az utóbbiak viszont nyugodtan várhattak volna, hiszen az átállások fokozatosan gyengítették a lázadókat, de a tapasztalatlanabbak a legutóbbi győzelmen elbizakodva csatát akartak. A veteránok inkább a halogatást ajánlották, a protovestiarios azonban hagyta magát meggyőzni a fiatalabbaktól. A csatában Skleros vezette a lázadó sereg közepét, öccse, Konstantinos a jobbszárnyat, Konstantinos Gauras a balt. Dühödt rohamuk elsöpörte a császári sereget, Petros és Ioannes patrikios, valamint még sokan az előkelők közül elestek, Leon fogságba került, akárcsak a korábban Sklerostól elpártolt Theodoros és Niketas Hagiochazarites, akiket ezért felségárulóként megvakítottak, nyilván az esetleges további dezertőrök megfélemlítésére; Maleinos elmenekült.[86]

977 őszén a császári seregek súlyos helyzetbe kerültek, Anatólia nagyrészt elveszett, Attalia is elpártolt a helyi flottával együtt. A tengeri uralom nélkül viszont nem lehetett bevenni Konstantinápolyt, ahol a lázadóknak nem volt támogatása, eltérően II. Nikephorostól és I. Ioannestől. A lázadó flotta parancsnoka, Michael Kurtikios feldúlta a part menti szigeteket és Abydoshoz hajózott, hogy lezárja a tengerszorost, de a görögtűzzel felszerelt császári flotta Phokaia mellett legyőzte.[87] A szárazföldön viszont Skleros sikeresen folytatta az előrenyomulást, és hamarosan Nikaia alá ért, melyet Manuel Erotikos védett. Mivel a trónkövetelő megpróbálta kiéheztetni, az élelem hamarosan megfogyatkozott, a parancsnok azonban egy ügyes cselellel megmentette a város védőit és lakóit. A gabonatárolókat homokkal töltötte fel, és a tetejébe szóratta a maradék gabonát, elhitetve, hogy még két évre elegendő készlete van, Sklerosnak pedig felajánlotta, hogy átadja a várost, mivel úgyis inkább az ő pártján áll, ha biztosítja a szabad elvonulást neki és embereinek . Skleros bele is egyezett, mire a császári csapatok a lakossággal és minden felszereléssel elvonultak a fővárosba, így Nikaia üresen került a lázadók kezére.[88] Ezzel 978 elejére Anatólia elveszett a császáriak számára, akik csupán annyi sikert könyvelhettek el, hogy Antiochiát visszapártolásra bírta az új pátriárka, Agapios.[89]

978 tavaszán a kormányzat már csak egy lehetőséget látott Skleros legyőzésére, de attól eddig nem véletlenül húzódoztak: Bardas Phokast kellene ellene küldeni, hogy a Phokas-párti katonaságot és a rokon Maleinosokét magához vonva és esetleg kaukázusi grúz segédcsapatokkal fordítsa meg a harcok menetét. Kihozták hát chiosi száműzetéséből, megeskették, hogy sosem fog felségárulást elkövetni, majd kinevezték főparancsnoknak és indulhatott is Kisázsiába. Előbb Abydosnál próbált átkelni, de itt Romanos Skleros őrizte a túlpartot, ezért végül a Boszporusznál kelt át titokban, és éjszakai me-

---

[86] *Skylitzes* II. 173–174.o.; PO 23. i. h. *Asołik* 140–141. o. szerint a „nyugat minden népét" összegyűjtötték és „Ward" ellen küldték, a csatában az örmények nagyon bátran küzdöttek, köztük Grigor és Bagarat Taronból és Zaphranik, Mokkh fejedelme; a görögöket ellenállhatatlan rohammal megverték, sokan elestek vagy fogságba kerültek, „Petranos" eunuch is elesett.

[87] *Leó diakónus* 154–155. o.; *Skylitzes* II. 174. o. Az előbbi szerint Bardas Parsakutenos, a 970-es Phokas-lázadás támogatója volt a császári flotta parancsnoka, az utóbbi szerint Theodoros Karantenos. A görögtűz titkának birtokában mindig is a konstantinápolyi flotta volt a legerősebb, könnyedén elbánhatott a tartományi flottákkal, ha a szükség úgy hozta, mint Szláv Tamás felkelése (820–823) idején.

[88] *Skylitzes* II. 174. o.; The Alexiad of Princess Anna Comnena, Being the history of the reign of her father, Alexius I. emperor of the romans, 1081–1118 A. D. (Tr. by *Elizabeth A. S. Dawes.*) London 1928. 270. o. szerint a város védője Manuel Komnenos volt, keleti főparancsnok, családja őse, I. Alexios nagyapja.

[89] PO 23. 375–378. o. 978. jan. 22-én iktatták be hivatalába, Sachakios Brachamios és Mahfūz ibn Habīb, Skleros arab szövetségese és a városbéli örmények hiába próbálták visszaszerezni a várost.

netben Kaisareiába sietett, ahol csatlakozott hozzá Eustathios Maleinos és Michael Burtzes is.[90] Sietve összegyűjtöttek egy akkora sereget, amekkorát tudtak, majd indultak is nyugatra. A hírre Skleros is felismerte, hogy most egy igazi katona az ellenfele, nem hitvány palotabeli eunuchok, mint azelőtt, így Nikaiából sietve indult vissza, és Amorion alatt találkozott Phokas seregével 978. június 19-én. Véres ütközetre került sor, melyben végül a császári csapatok demoralizáltsága döntött a lázadók javára. A főparancsnok azonban rendezetten tudta visszavonni seregét, és mivel személyesen vezette az utóvédet, párviadalban megölte az őket üldöző Konstantinos Gaurast, majd Charsianonba húzódott vissza.[91] Mivel a felkelés leverése továbbra sem sikerült, Davithoz, az ibér (grúz) Tayk fejedelméhez fordultak segítségért, akivel Phokas még korábban, Chaldia duxaként jó kapcsolatot tartott fenn. A kuropalates – valószínűleg még 966-ban kapta meg a címet[92] – hajlandó is volt segíteni, de persze nem ingyen. A császár a segítségért cserébe hajlandó volt átadni neki élete végéig a határvidéken Hałtoyarič, Čormayri és Karin (Theodosiopolis) erődjét, a hozzá tartozó Basean területét, Sevuk erődjét, végül Harkh és Apahunikh földjét, cserébe 12 000 fős grúz seregélyhadat küldött.[93] Skleros egyébként 978 folyamán Antiochia mellett egy szövetségesét is elveszítette, ugyanis Abu Taglib emír vereséget szenvedett a Bujida Adud ad-Daulától, s 978. június 21-én feladta Moszult is, majd bizánci területre húzódott. Az ellencsászár támogatását kérte, aki azonban ekkor már Phokas seregével volt elfoglalva, de megígérte neki, hogy megsegíti majd, miután győz. Ezután az emír csapatai egy részét küldte Skleroshoz, és várta, hogy mi lesz a harc kimenetele.[94] Végül azonban a grúzokkal kiegészített bizánci haderő 979. március 24-én legyőzte a trónkövetelőt a Halys közelében. Skylitzes szerint a két vezér még párbajt is vívott egymással, melyben Skleros súlyosan megsebesült, de végül maroknyi kísérőjével, öccsével és fiával elmenekült Diyār Bakr-ba, Mayyāfāriqīn mellé.[95]

A polgárháború tehát véget ért, miután súlyos pusztítást okozott a birodalomban – Leó diakónus szavaival: „négy évig pusztította Ázsiát, tűzzel pusztítva el a vidéket és lerombolva a városokat."[96] Egy örmény krónikás szerint az egész görög birodalomra kiterjedt a háború – falu falu ellen, város város ellen harcolt, mindenütt ömlött a vér. Az

---

[90] *Skylitzes* II. 175. o.

[91] *Skylitzes* II. 175.o. *Leó diakónus* 154. o. szerint az Amorion melletti lovasharcra alkalmas síkon Pankaleiánál Bardas Phokast is leütötték a lováról, de nem ismerték fel, így megmenekült; PO 23. 374–375. o. adja meg a dátumot, mely szerint a Banqāliyā-nál vívott csatában mindkét fél sok harcost veszített.

[92] *Seibt* 44. o.

[93] *Asolik* 141–142. o., a létszám a Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Texts and the Armenian Adaptation. (Tr. with an Introduction and Commentary by *Robert W. Thomson.*) Oxford, 1996. 374. o. Egyébként *Skylitzes* II. 175. o. szerint Phokas az első csata után újabb csapatokat gyűjtött, majd Basilika Therma mellett ismét vereséget szenvedett Sklerostól. – *Seibt* 43–44. o. 977 őszére teszi az eseményt, de újabban inkább nem fogadják el az adat hitelességét, lásd: *Holmes, Catherine*: Basil II. and the Governance of Empire (976–1025). Oxford, 2005. 453–456. o.

[94] PO. 23. 398–399. o.; *Miskawayh* 423–425. o.

[95] *Leó diakónus* 155. o.; *Skylitzes* II. 176. o. szerint a csata helye Pankaleia volt, a Halys mellett, ez alighanem az első csatára utal, a Halys említése viszont keletebbre mutat, Charsianonba, amit a grúz források is megerősítenek, lásd: *Tarchnišvili, Michael:* Die Anfänge der Schriftstellerischen Tätigkeit des hl. Euthymius und der Aufstand von Bardas Skeros. *Oriens Christianus,* 38 (1954). 122. o. egy grúz templomi felirat szerint „Charsananiban, a Sarvenisni nevű helyen" volt a csata. PO 23. 399–400. o.; *Miskawayh* 425–426., 436. o.; *Asolik* 142. o.

[96] *Leó diakónus* 153–154. o.

egész országban általános lett az éhínség. A holttestek tömegével hevertek az utakon és az utcákon, az élők sorsa szánalmasabb volt, mint a holtaké. A tetemekre gyűlő farkasok felfalták az élőket is.[97] Skleros néhány híve – Christophoros Epeiktes, Bardas Mungos és Andronikos Lydos fiai – még hónapokig kitartott Thrakesion themában, míg végül amnesztiát kaptak.[98] Igazi gondot jelentett viszont, hogy az ellencsászár a Bujidák segítségéért folyamodott arab területen, ami azzal fenyegetett, hogy a harc ismét kirobban, ezúttal egy muszlim hatalom támogatásával. Végül ugyan Bagdadba vitték, de ez inkább tisztes fogság lehetett, és a következő években gyakori diplomáciai tárgyalások folytak a személyéről. A belső helyzet sem volt túlságosan megnyugtató: Bardas Phokas a birodalom legfontosabb katonai tisztségét töltötte be és az előzmények ismeretében nem lehetett tudni, mikor próbál majd magasabbra jutni (a grúz szövetség is inkább az ő személyéhez kötődött, mint a birodalom iránti hűséghez). A keleti hadjáratok nagyarányú felújítása ugyan nem volt napirenden – bár a domestikos három ízben (981, 983, 985) hadjáratot vezetett Szíriába –, de a Phokasok visszatérése nyomán ez is várható volt. Egyelőre azonban a belső feszültségek növekedtek – a parakoimomenos nem akarta II. Basileiost túlságosan szabadjára engedni. A császár viszont eddigre már eldöntötte magában, hogy ő lesz a birodalom egyedüli ura, és nem fogja eltűrni senki befolyását a kormányzás ügyeibe. A következő években el kellett dőlnie annak is, hogy ki az igazi úr Konstantinápolyban. A feszült légkörről tanúskodik a Bujida követ, Ibn Shahram beszámolója is – a tárgyalások oka Bardas Skleros volt, akit a kormányzat szeretett volna hazacsábítani, valószínűleg azért, hogy ellensúlyozhassa a Phokasokat. A követ Charsianonban találkozott Bardas Phokasszal 982 nyarán, aki ellenezte, hogy egyezségre jussanak és félt attól, hogy a császár bajt okoz nekik.[99] Később Konstantinápolyban aztán a császárral és Leon Phokas kuropalatesszel (aki szintén visszakerült a régi pozíciójába) is tárgyalt, ahol rájött, hogy az utóbbi, Basileios Lekapenos és több patrikios az udvarban ellenzik a békét – a katonák aggódtak amiatt, hogy nem lenne rájuk szükség és csökkentenék fizetésüket, mint béke idején szokásos. Így inkább a császár megnyerésére törekedett, akinek azzal érvelt, hogy Adud ad-Daula környezete is ellenzi a megegyezést, de ő maga szeretné. Intette a császárt, hogy a bizánciak tulajdonképp közömbösek az iránt, hogy ki a császár; II. Basileios viszont azt hozta fel, hogy nem mehet szembe a katonai vezetőkkel, akik már így is árulójuknak és tönkretevőjüknek tartják őt. Mikor aztán a parakoimomenos megbetegedett, távollétében ellenfele, a császár bizalmasa, Nikephoros Uranos segítségével megegyeztek a 10 évre szóló békéről és Skleros visszaküldéséről. Lekapenos visszatérve dühös volt a dolog miatt, de a császár azzal nyugtatta, hogy az udvarban ő áll hozzá a legközelebb, ő az egyetlen, aki szeretettel van iránta, ő az egyetlen rokona, és bírja nagyrabecsülését, míg a többiek közömbösek aziránt, hogy ő vagy más a császár – ezért óvja mindkettejük életét, és ne higgyen Leon Phokasnak; emlékezhet rá, hogy Bardas Phokas egy bizonyos Ibrahimot küldött Adud ad-Daulához követségbe, hogy támogatást kérjen tőle tervezett lázadásában, de a követ beszámolt erről a császárnak. A parakoimomenos végül belenyugodott a tervezet feltételeibe, de keresz-

[97] *Asołik* 141. o.

[98] *Skylitzes* II. 177. o.

[99] The Eclipse of the ’Abbasid Caliphate, Original Chronicles of the Fourth Islamic Century. (Ed., tr., and elucidated by *H. F. Amedroz* and *D. S. Margoliouth.*) Vol. VI. Oxford, 1921. (A továbbiakban: *Abu Shuja*) 14. o.

tülvitte, hogy Nikephoros Uranos menjen Bagdadba, az egyezmény jóváhagyására.[100] Uranos Bagdadban megegyezést próbált tető alá hozni arról, hogy Bardas Skleros visszatér Bizáncba társaival együtt, ahol a császár újra kegyeibe fogadja és visszaadja korábbi tisztségét. Előbb Konstantinos és Romanos Skleros térne vissza a követekkel együtt, majd, ha ők jó bánásmódnak örvendenek, három év múlva visszatér az egykori trónkövetelő.[101] Mindkét egyezmény létre is jött, de Adud ad-Daula 983. április 26-án meghalt, így a megvalósításukra már nem került sor, sőt Uranost is bebörtönözték, mert állítólag meg akarta mérgeztetni Bardas Sklerost.[102] Így Skleros Bagdadban maradt, Konstantinápolyban pedig a palotabeli erőviszonyok alakulása rövidesen újabb fejleményekhez vezetett: a parakoimomenos összeesküvést szőtt a császár ellen 985-ben, mire megfosztották a tisztségétől és monostorba küldték (nem sokkal élte túl a megaláztatást), majd 986 elején Bardas Phokast is leváltották, és Antiochia duxának tették meg helyette.[103]

Ez utóbbi azzal volt összefüggésben, hogy II. Basileios úgy döntött, a hadsereg irányítását magának tartja meg, és nem engedi tovább a keleti arisztokraták túlzott befolyását. Ennek megalapozását a bolgárok elleni hadjárattal szerette volna elérni, akik I. Ioannes halála óta macedóniai központtal újjáépítették birodalmukat. Szándékáról azonban nem is értesítette Bardas Phokast és a keleti hadvezéreket, amikor 986 júniusában elindult Triaditza (Szófia) ostromára – ez nyilvánvaló jele volt az irántuk érzett bizalmatlanságának. De hamarosan kiderült, hogy a császár igyekezetét így is könnyen el tudják szabotálni: a vezérek tehetetlensége miatt a sereg egészen eltunyult. Ezért aztán a bolgárok, akik a hegyekben álltak lesben, rajtaütéssel meg tudták semmisíteni az élelem- és takarmánygyűjtő csapatokat, és a hanyagul őrzött ostromgépeket is fel tudták égetni. Mivel a gondatlan felhasználás miatt kifogytak az élelemkészletek, végül fel kellett hagyni az ostrommal.[104] Más forrás szerint a visszavonulás oka az volt, hogy a nyugati főparancsnok, Stephanos Kontostephanos attól tartott, hogy ha a császár hadjárata eredményes lesz, nem hallgat majd senkire és maga vezeti majd a háborúkat és nem fog majd egyetlen hadvezért sem kiemelten kezelni, azért arra törekedett, hogy meghiúsítsa szándékát. Megvádolta az összeköttetés biztosítására hátrahagyott Leon Melissenost – akinek amúgy is ellensége volt –, hogy a trónra tör, és már vissza is indult Konstantinápolyba, ezért rendelte el a császár a visszavonulást.[105] A visszavonuló sereget azonban 986. augusztus 16-án szétverték a bolgárok „Trajanus kapujánál", és még a császár felségjelvényeit, sátrát és poggyászát is elzsákmányolták.[106] II. Basileios önálló hadvezéri bemutatkozása tehát teljes kudarcba fulladt, aminek súlyos következményei lettek. A hatalmasok elégedetlensége ismét fellángolt, és várható volt újabb megmozdulásuk, de ennél is rosszabb volt, hogy Bagdadban Samsam ad-Daula és Bardas Skleros úgy ítélte, hogy itt az idő a fellépésre. 986 végén megegyeztek arról, hogy Skleros visszatér Bizáncba, szövetséget kötöttek,

---

[100] *Abu Shuja* 24–25., 29–34. o.

[101] *Abu Shuja* 35. o.

[102] *Skylitzes* II. 176–177. o.; PO 401–402. o.; *Abu Shuja* i. h.; *Seibt* 49. o.

[103] PO 23. 416–417. o.; Chronographia 38. o.; *Skylitzes* II. 180. o. (későbbre helyezve az eseményt.)

[104] *Leó diakónus* 155–156. o.

[105] *Zonaras* 48–49. o.; *Skylitzes* II. 178. o. Melissenos viselkedése 986 tavaszán Balanias ostrománál mindenesetre okot adhatott a gyanakvásra, lásd: PO 23. 416–417. o.

[106] *Leó diakónus* 156–157. o.; *Skylitzes* II. i.h.; *Zonaras* i. h.; PO 23. 419. o.; *Asolik* 186–187. o.

melyben az utóbbi vállalta, hogy átad a határvidéken hét erődöt és elengedi a muszlim foglyokat bizánci területről, cserébe kísérőit is elengedték, pénzt és segítséget ígértek a visszaútra.[107] A lázadó vezér 987 elején örményekből és beduinokból álló seregével bevonult Melitenébe, és császárrá kiáltatta ki magát – a polgárháború újra elkezdődött.[108]

Erre a hírre a császár kénytelen volt Bardas Phokast visszahelyezni főparancsnoki tisztségébe, majd elküldte a lázadók ellen, de előbb megeskette, hogy „alázatos, szófogadó és engedelmes" marad.[109] Az esküt azonban az utóbbi aligha vehette komolyan, mivel míg keleten gyűjtötte a csapatokat, egyúttal folytatódott az elégedetlen arisztokraták szervezkedése is. Ráadásul harc helyett tárgyalni kezdett Sklerosszal arról, hogy közösen lépnek fel a császár ellen, és a győzelem után megosztják egymás között a birodalmat. Eszerint Phokas lenne a császár, Skleros pedig a két határvidéki dukátust, Antiochiát és Mesopotámiát kormányozná és a korábban I. Ioannes által lerohant területeket, Szíriát, Föníciát és Palesztinát. Az egyezkedés azonban végül azzal végződött, hogy Phokas elfogatta és Tyropoion erődjébe záratta Sklerost, majd szeptember 14-én Eustathios Maleinos udvarházában császárrá kiáltották ki.[110]

Bardas Phokas ezután megindulhatott Konstantinápoly ellen és nem okozott neki különösebb nehézséget eljutni a tengerszorosokig. A Skleros vezette polgárháborútól eltérően az egész keleti haderő mellette állt, így Anatólia gyorsan az övé lett, nem lehetett ellene egy rivális hadurat vagy kaukázusi örmény vagy grúz uralkodót segítségül hívni.[111] A nyugati csapatok a bolgár háború miatt nem voltak felhasználhatók, de amúgy sem voltak sem mennyiségben, sem minőségben egyenlőek a keletiekkel. 987 végén Phokas alvezére, Kalokyras Delphinas már Chrysopolisnál, a fővárossal szemben vert tábort, Leon Melissenos pedig Abydoshoz vonult.[112] II. Basileos helyzete kétségbeejtőnek tűnt, hiszen a kincstár is kiürült, és katonáknak is híján volt. Az előbbin azzal segített, hogy 988 áprilisában visszavonta II. Nikephoros monostori birtokok növelését tiltó törvényét, hogy az egyház támogatását biztosítsa.[113] Az utóbbit pedig oly módon orvosolta, hogy feleségül adta testvérét, Annát a kijevi Rusz fejedelméhez, Vlagyimírhoz. (Ezt a lépést korábban VII. Konstantin és II. Nikephoros is elképzelhetetlennek tartotta.)

---

[107] *Abu Shuja* 115–116. o.; PO 23. 419. o.

[108] *Abu Shuja* 117. o.; *Asołik* 187. o. szerint 31 nap alatt ért Bagdadból Melitenébe, támogatta Mayyāfāriqīn emírje, Bad is, PO 23. 420–421. o. a serege aligha volt tehát nagyobb méretű. A sietséget az is indokolhatta, hogy Samsam ad-Daula ekkor már harcban állt a Dél-Iránt kormányzó bátyjával, így a közelgő bagdadi uralomváltást Skleros nem akarta megvárni l. *Seibt* 50. o.

[109] PO 23. 421. o.

[110] Chronographia 33. o. szerint a leghatalmasabb családok támogatták, és az ibérek is küldtek egy segélyhadat; *Skylitzes* II. 179–181. o.; *Zonaras* 49–51. o.; PO 23. 422–423. o. alapján úgy tűnik, hogy Skleros azért nem volt teljesen bizonyos a sikerben, mivel fiát, Romanost a császárhoz küldte, hogy akárhogy is alakuljon a küzdelem, valamelyikük biztosítsa a család szerencséjét – az biztos, hogy ezúttal jóval kisebb erőforrások álltak a rendelkezésére, mint első lázadásakor. *Asołik* 188. o. szerint Skleros elfogása után arab csapatai hazatértek, de útközben Apahunikhig feldúlták a vidéket.

[111] *Abu Shuja* 118. o. szerint a közvélemény és a katonaság mellette volt, a legitim császárok csak kevés csapattal rendelkeztek.

[112] *Seibt* 54. o. datálása

[113] *McGeer*: The Land Legislation... 109–110. o.

A POLGÁRHÁBORÚS HADSZÍNTÉR
Fekete-tenger
Konstantinápoly
Chrysopolis
Nikomedia
Nikaia
Abydos
Sangarios
Dorylaion
Kotyaion
Amorion
Pankalia
Dipotamon
Phokaia
Chios
BIZÁNCI
THRAKESION
Halys
Amasia
BIRODALOM
Basilika Therma
Sarvenisni
Larissa
Tzamandos
CHARSIANON
Charpete
Melitené
Kaisareia
KAPPADOKIA
Kukulithos
Lykandos (Lapara)
Samosata
Tyropoion (Antigonus)
Bardaetta
Rageas
Tarsus
Attalia
Földközi-tenger

Cserébe azonnal 6000 harcost kapott, akikre már égető szüksége volt.[114] Először Delphinas seregén ütöttek rajta, és sikerült is szétverniük, a vezért elfogták és kivégezték, de fogságba esett Bardas Phokas megvakított testvére, Nikephoros is.[115] A flotta segítségével még egy elterelő manővert is végrehajtottak: Gregorios Taronites vezetésével csapatokat küldtek Trapezuntba. Úgy tűnik, itt a császárhű lakosság közül erősítéseket tudott toborozni, de végül Bardas Phokas fia, a „ferdenyakú" Nikephoros ibér támogatással legyőzte a császáriakat. Alig ezután érkezett meg a chrysopolisi győzelem híre, erre a grúz segélycsapatok visszatértek hazájukba.[116] Antiochiában Agapios pátriárka úgy tűnik, megint a város elpártoltatásán ügyködött, de az ottani őrség parancsnoka, Leon Phokas (Bardas fia) apja figyelmeztetésére kicsalta a városból, majd 989. március 2-án kizárta onnan.[117]

A tengeri hatalom birtokában tehát lehetséges volt diverziós műveletek végrehajtása, az ellencsászár seregével azonban csak a szárazföldön lehetett leszámolni. A döntés végül Abydosnál történt meg, melyet Leon Melissenos tartott ostromzár alatt. A kikötőváros fontos hely volt, hiszen innen meg lehetett próbálni az átkelést Európába. Mivel a kisázsiai tengerpart a lázadók kezén volt, hajóikat is ide összpontosították, és megakadályozták a kereskedelmi forgalmat a főváros felé. Végül Bardas Phokas is ide vonult teljes haderejével, hogy bevegye a várost, mire a császár előbb Kyriakos flottaparancsnokot küldte a védők segítségére, majd maga is átkelt a tengeren. A part menti úton április 13-án megtámadta a lázadókat, miután felgyújtotta a partra vontatott hajóikat – a váratlan rajtaütés megint sikerrel járt, Bardas Phokas, mikor kivonult a táborból és támadásra indult, lezuhant lováról és megölték.[118] Fejét ezután levágták és lándzsahegyen vitték körbe a fővárosban, majd elküldték a lázadókhoz Ázsiába, az elfogott lázadó vezéreket, Theognostos Melissenost, Theodosios Mesonyktest és másokat szamarakra ültetve parádéztatták végig a fórumon.[119] A polgárháború legnehezebb része ezzel lezárult, de volt még egy probléma: Phokas felesége, férje haláláról értesülve szabadon engedte

---

[114] *Abu Shuja* 118–119. o.;; PO 23. 423. o. (*Kmoskó*: i. m. 116. o./66. j. a lázadás kezdeti szakaszának, a chrysopolisi csatáig szóló részének magyar fordítása), Chronographia 34–35. o.; The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text. (Tr. and edited by *Samuel Hazzard Cross* and *Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor.*) Cambridge, Massachusetts, 1953. 93. o.

[115] *Leó diakónus* 157. o.; *Skylitzes* II. 181. o.; *Zonaras* 51. o. PO 13. 424. o.; *Asołik* 811–189. o. szerint egy éjjel hajókkal titokban csapatokat tettek partra a lázadók erődített tábora mögött, majd hajnalban a flotta megjelent a tábor előtt, mire a csapatok kivonultak, de hátba támadták és szétverték őket. A csata időpontja nem világos, *Seibt* 54. o. 988. elejére teszi, *Holmes* 246. o. 988 végére, 989 elejére datálja.

[116] PO 23. o. 424–425. o.; *Asołik* 189. o. arról ír, hogy Chrysopolis után Bardas Phokas elküldte az ibéreket, uo. 140–141. o. szerint Taronites az első polgárháborúban Skleros híve volt.

[117] PO 23. 425. o.

[118] Az abydosi csata leírása *Leó diakónus* 157–158. o. és *Asołik* 189. o. alapján. *Skylitzes* II. 181–182. o., *Zonaras* 51–52. o. és a Chronographia 35–37. o. inkább nyílt csataként írja le, melyben Phokas rohamra indult a császár ellen, de mielőtt elérte volna, lecsúszott a lováról, összeesett és meghalt, állítólag mérgezés miatt, melyet megvesztegetett szolgája tett az italába – (*Seibt* 54. o. szerint gutaütés végzett vele) – elég hihetetlen, hogy ez ebben a formában kivitelezhető lett volna, ezért inkább csak a rövidebb, rajtütéses leírást fogadom el. Aristakes örmény krónikás szerint a császár csak négyezer emberrel kelt át a tengeren és támadta meg a lázadók sokaságát, ez is inkább rajtaütésre utal – http://rbedrosian.com/a2.htm Lap 2/3 (Letöltés: 2005. 12. 14.) A dátumot PO 23. 425–426. o.-nál találhatjuk.

[119] *Skylitzes* II. 182. o. Leon Melissenos kegyelmet kapott, *Leó diakónus* 125. o. szerint Mesonyktes volt az a „fiatal anatolikoni", aki 971. április 13-án elsőként mászta meg Preszláv falát I. Ioannes ruszok elleni hadjáratán.

Bardas Sklerost, aki folytatta a lázadást, Nikephoros Phokas is csatlakozott hozzá. A veterán lázadó a Bujidáktól kért támogatást, és alighanem örmény és grúz segítséget is tudott szerezni.[120] De a meghosszabbított küzdelem már nem tartogatott újabb fordulatokat: a császárok hajlandóak voltak egyezkedni, amit Skleros, akit kora és a fogság is megviselt (látása megromlott), elfogadott. II. Basileios bocsánatot adott neki és híveinek, és kuropalatesi ranggal tüntette ki, tekintélyes jövedelemmel járó birtokokat adományozott neki; a „ferdenyakú" Nikephoros is bocsánatot nyert. Bardas Skleros végül 989. szeptemmber 11-én levetette a bíborszínű csizmát. Leon Phokas viszont még folytatta az ellenállást Antiochiában örmények és muszlimok támogatásával, de végül a város lakossága négynapi harc után 989. november 3-án rábírta, hogy adja fel. A császár Michael Burtzest küldte a városba a lázadóért, akit aztán Dorylaionba száműztek.[121]

II. Basileios végül a birodalom vitathatatlan ura lett, azonban a polgárháborúk nem maradtak következmények nélkül. A hagyományos thema-seregek ideje lejárt – tulajdonképpen már II. Nikephoros reformjai és az arab támadások megszűnése is aláásták ezt a hadszervezetet. Az arab támadások következtében jött létre ez az intézmény, melyben a katonai és polgári igazgatás összefonódott, mint Bölcs Leó írta még a század elején: „A hadvezér (strategos) olyan személy, akinek a császár után mindenkinél nagyobb hatalma van az alatta levő egész tartomány fölött... az alája rendelt katonai körzet teljhatalmú parancsnoka.... Reá van ruházva tartományának kormányzása, mind katonai, mind pedig magán- és közösségi vonatkozásban..."[122] A II. Nikephoros halála után készült *De velitatione* szerzője viszont már arról írt, hogy a katonákat adószedők és a thema-bírók zaklatják, holott csak a strategos ítélkezhet a katonák ügyeiben, a bírónak együtt kell vele működnie.[123] Vagyis ebben az időszakban a régi rend már változóban volt, és a tartományok igazgatása egyre inkább polgári tisztviselők kezébe került. Az arab támadások megszűnése (az utolsó hullámot Szaif ad-Daula portyái jelentették) pedig azzal járt, hogy a katonaállítás hagyományos módja, a tartományi felkelés (a stratiotesek küldése) a határvidéket leszámítva, szükségtelenné vált.[124] A polgárháborúk után főleg nem volt már szükség ilyen potenciális veszélyforrásokra. Nem is született újabb törvénykezés a hagyományos katonabirtok védelméről a császár uralkodása idején.[125] Kisázsia nyugati ré-

---

[120] *Seibt* 55. o. szerint jún. 9-én Larissából írt Bagdadba.

[121] PO 23. 426–428. o.; *Skylitzes* II. 182. o.; *Zonaras* 53. o.; a Chronographia 39–43. o. szerint ez az utolsó lázadás nyártól őszig tartott. *Asolik* 190–191. o. szerint keleten Derzeneben és Taronban még Phokas egy örmény híve folytatta a harcot addig, míg a császári csapatok le nem verték Bagarič mezején, valószínűleg 990-ben (az örmény időszámítás 439. évében: 990/991).

[122] A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. (A bevezető tanulmányt írta *Rázsó Gyula*.) Budapest, 1974. 106–107. o.

[123] *Dennis* 217. o.

[124] Ennek következményeiről írt a X. század végén – valószínűleg II. Basileios számára készült – értekezés, a De re militari szerzője, mikor arra figyelmeztetett, hogy ha a katonák sokáig tétlenül otthon maradnak és nem gyakorlatoznak, nem vonulnak hadjáratra, akkor idővel a parasztok és vásározók életmódjára szoknak rá, eladják felszerelésüket és lovaikat; viszont az ellenséggel szomszédos határvidéken élők a folytonos harcban megőrzik vitézségüket, lásd: *Dennis* 319–321. o. Egyébként már a X. század elején gyakran megtörtént, hogy a külföldi hadjáratokra nem személyes szolgálatot, hanem készpénzfizetést és lovak beszolgáltatását követelte a kormányzat a stratiotesektől: *Bíborbanszületett Konstantín:* A birodalom kormányzása. (A görög szövegeket fordította *Moravcsik Gyula*.) Budapest, 2003. 257. o.

[125] A katonai birtokokat védő törvényekhez lásd: Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. (Szerk. *Sz. Jónás Ilona*.) Budapest, 1971. 33–34. o. és *McGeer*: The Land Legislation... 68–89., 97–101., 104–108. o.

szén a század folyamán a tartományi stratiotesek harmada vagy akár fele is függő paraszti – paroikos – sorba jutott a nagybirtokok nyomása miatt. Bár a határvidéken megmaradtak a thema-csapatok, de a seregek zöme ezután hivatásos zsoldos csapatokból állt, a themák katonái is inkább a tagmák hivatásos állományába kerültek át. A császár csökkentette a keleti haderő fontosságát, a themákból csak az elit katonaságot használta fel és megnövelte a külföldi zsoldosok arányát.[126] II. Basileios magának tartotta fenn ezután a seregek irányítását és a keleti hódító hadjáratokat nem indította újra, habár ezek a Fátimidák miatt amúgy is megnehezedtek volna. Még egy olyan esemény, mint a jeruzsálemi Szent Sír lerombolása 1009-ban sem váltott ki belőle érdeklődést, bár ez a két előző katonacsászárnak a legjobb háborús okot jelentette volna.[127] Inkább a bolgárok elleni harcokra koncentrált és 1018-ra sikerült is bekebeleznie országukat – bár ezt is inkább az uralkodó család kihalása révén, nem valamilyen „totális háború" által. Ezzel mellesleg kiegyensúlyozottabbá tette birodalmát, hiszen eddig az ázsiai rész jóval nagyobb volt területileg és népesség szerint is. Az itteni harcokat maga irányította és szemmel tartotta arisztokrata alvezéreit, nem hagyta, hogy valamelyikük túl nagy befolyásra tegyen szert a seregben Nem követte elődei gyakorlatát, hogy valamely arisztokrata család tagjának adja a főparancsnoki tisztséget.[128] A régi befolyásos arisztokratákat a háttérbe szorította, főleg a Phokasokat és a Maleinosokat, viszont a később nagy karriert befutó családok felemelkedése is uralma alatt indult meg, mint a Komnenosoké, a Dalassenosoké.[129] Kulturális téren is volt következménye ennek az időszaknak: „... aligha volt véletlen egybeesés, hogy az az egyedüli korszak, amikor kialakult a keresztény kultúra pozitív részét képező hadviselés-elmélet (ez persze magában foglalta a hitetlenek elleni korlátlan háború ideológiáját is), éppen a birodalom legnagyobb arányú terjeszkedésének idejére esett, a tartományi nagybirtokos réteg ugyancsak ebben a korszakban állt az állam hadseregeinek élére, s vált bennük hangadóvá... II. Nikephorosnak a hadviselést illető új erkölcsi szemlélet kialakítására tett erőfeszítései olyan kísérletet képviselnek, amely megpróbálta legitimizálni a harcos és a határvidék, valamint a (fő)városi politikai vezető réteggel, s a határvidékiek szemében annak római-hellenisztikus (mégha keresztény köntöst is öltött) irodalmi kultúrájával szembenálló, nagybirtokos klánok ideológiáját … Amennyiben … az ő meg a keleti harcos nagyurak nézetei eluralkodtak volna, az általunk ismert bizánci kultúra a 10. századot követően nagymértékben átalakult volna."[130]

---

[126] *Cheynet, Jean-Claude:* Basil II. and Asia Minor. In: Byzantium in the year 1000. (Ed. *Paul Magdalino.*) London–Boston, 2003. (A továbbiakban: *Cheynet*) 83–85. o.; *Fine, John V. A.*: Basil II. and the Decline of the Theme System. *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europaensia,* I (1989). 44–47. o.

[127] *Skylitzes* II. 186. o.

[128] Aristakes az 1022-es lázadás előzményeként említi, hogy a tisztségeiktől megfosztott előkelők, akik üvöltöttek, mint a ketrecbe zárt oroszlánok, a császár grúz hadjárata idején alkalmasnak találták az időt a megmozdulásra. A hosszas bolgár hadjáratok a polgárháború katonai következményére mutatnak rá: a politikailag megbízhatatlan elemektől megtisztított hadsereg kevésbé volt félelmetes, mint II. Nikephoros és I. Ioannes idején. De azért nem árt tudni, hogy II. Basileios nem is törekedett úgy a hódításokra, mint elődei, inkább csak kihasználta a kedvező helyzeteket: *Shepard, Jonathan:* Emperors and Expansionism. From Rome to Middle Byzantium. In: Medieval Frontiers: Concepts and Practices. (Ed. *David Abulafia* and *Nora Berend.*) Burlington, 2002. 74. o.

[129] *Cheynet* 88–96. o.

[130] *Haldon:* „Vér és tinta" 399–400. o.

Külpolitikai vonatkozásban a magyar történelemre is volt közvetett hatása az eseményeknek: a bizánci kereszténység visszaszorulása Géza fejedelem 973-as döntésével még nem volt egyértelmű. Ekkor a bizánci hatalom még a déli határoknál állt, és ezért direkt módon is támogathatta volna meglevő pozícióit, csakhogy a polgárháborús időszakban a bolgár területek elvesztésével ez a lehetőség megszűnt. Egy későbbi görög forrás így írt: „És midőn keletről, északról és délről számos nép tört elő, attól kezdve már sok lázongás és pusztítás zúdult a görögök birodalmára..., hogy ezt a peon népet nem tudták hamarjában megerősíteni a keresztény hitben, mivel saját nyelvükön írott könyveik nem voltak. Látván a görögöknek számukra kedvező elerőtlenedését, a latinok a peonokat, akiket ugroknak mondanak..., Rómából felkerekedvén, könyveikkel és írásaikkal istentelen hitükre térítették."[131] A hosszas belviszály nélkül valószínűleg erősebb bizánci hatással számolhatnánk a korai Magyarországon. Végül, de nem utolsósorban, mivel a varég segélyhadért cserébe elküldött Anna hercegnőt nem adhatták egy pogányhoz, így Vlagyimírnak meg kellett keresztelkednie népével együtt és egyházat szerveznie. Így Oroszország keresztény hitre térése volt a legmaradandóbb, máig ható következménye a bizánci polgárháborúnak.

[131] A honfoglalás korának írott forrásai. (*Olajos Teréz, H. Tóth Imre* és *Zimonyi István* közreműködésével szerkesztette *Kristó Gyula*.) Szeged, 1995. 178–179. o.

Márton Tősér

SOLDIER EMPERORS AND WAR LORDS

The Era of Byzantine Conquests and Civil Wars

Summary

Events of the 10th century Byzantine military history are truly worth studying, for not only can we use the sources writing about frequent campagins but the related military treatises as well. Some of the latter, for example *De velitatione* or *Praecepta militaria* were written by actual officers, suming up the practice of the time. Using these writings and the sources describing the events gives an opportunity to study Byzantine warfare in detail. The abovementioned treatises point out one more thing: the dynamic expansion of the empire against the weak Muslim adversary, the leader of which was the commander then emperor Nikephoros Phokas. The expansionism was not without consequences to Byzantine army organization and internal politics. The traditional theme system changed gradually: without any external threat and with the conquests becoming regular things, insurgent soldiers of the provinces lost importance to mercenary army. The unprecedented militarization earlier turned a considerable part of human and financial resources to warfare, leading the empire to grave internal tensions. The successful wars, however, increased the prestige of not the emperors, who did not lead campaigns in the greatest part of the 10th century, but of the military aristocracy. This trend helped Nikephoros II rise to the throne and lead finally to the ever spreading view that reckoned the leader of the army as the emperor. This is why the legitimate ruler Basileios II had to fight with the aristocrat commanders aiming for the throne twice (976–979, 987–989). These civil wars sealed the fate of the theme system and determined the emperor's policy against the aristocrats. Most likely the expansionism fell victim too, for the emperor tried to hold his positions in the east, and new conquest took place only in those areas (the Balkans, Armenian lands) where it could be carried out easily. Events of the period generated not only internal and military consequences: Russia's conversion to Christianity can be linked to the fights of the civil war, and no doubt Hungary's shift within the Christian religion was also influenced by them.

Márton Tősér

EMPEREURS MILITAIRES ET GENERAUX

Époque des conquêtes et des guerres civiles byzantines

Résumée

Dans l'histoire militaire de la Byzance, les événements du 10e siècle méritent particulièrement d'être étudiés, puisque nous pouvons exploiter non seulement les sources descriptives des campagnes fréquentes, mais également les traités militaires rattachés. Parmi ces derniers, plusieurs, notamment *De velitatione* ou *Praecepta militaria*, furent écrits par des officiers et résument la pratique d'époque. Ces ouvrages et les sources qui présentent les événements permettent de découvrir en détail l'art militaire byzantin de l'époque. Toutefois les traités mentionnés ci-avant relèvent également l'expansion intense de l'empire contre l'adversaire arabe affaibli sous la direction du général et puis empereur Nicéphore Phokas. La politique d'expansion eut des conséquences sur l'organisation militaire et la politique intérieure byzantines. Les thèmes traditionnels se transformèrent progressivement: puisque la menace extérieure cessa et les campagnes d'expansion devinrent régulières, l'armée d'insurrection des provinces fut reléguée au second plan

et le rôle des forces mercenaires devint plus important. La militarisation d'une envergure sans précédent consacra une grande partie des ressources humaines et matérielles à des fins militaires, ce qui provoqua des tensions internes graves. Toutefois les guerres remportées augmentèrent le prestige de l'aristocratie militaire qui les commandaient au détriment de celui des empereurs qui ne conduisaient pas de campagne pendant une grande partie du 10e siècle. C'est à l'issue de ce processus que Nicéphore II accéda au trône et le commandant de l'armée finit par être considéré comme empereur. Ainsi Basileus II, le souverain légitime devait se battre à deux reprises (976–979, 987–989) contre les généraux aristocrates qui voulaient s'emparer du trône. Ces guerres civiles scellèrent le sort des thèmes et déterminèrent la politique intérieure de l'empereur contre les aristocrates. La politique d'expansion devait être également sacrifiée. A l'Est, l'empereur ne s'efforça que de garder les positions acquises et les conquêtes se poursuivirent uniquement dans les zones plus accessibles, à savoir sur les Balkans et les territoires arméniens. Les conséquences des événements de l'époque ne furent pas uniquement militaires et de politique intérieure. Étant donné que la conversion au christianisme de la Russie avait trait aux guerres civiles, cela devait également influer sur le changement d'orientation du christianisme hongrois.

Márton Tősér

SOLDATENKAISER UND KRIEGSHERREN

Die Zeit der byzantinischen Eroberungen und der Bürgerkriege

Resümee

In der byzantinischen Militärgeschichte eignen sich die Ereignisse des 10. Jahrhunderts besonders für ein Studium. Wir können nämlich in solch einer Arbeit nicht nur die Quellen verwenden, die die häufigen Feldzüge beschreiben, sondern auch die mit diesen in Zusammenhang stehenden, neu geschriebenen militärischen Abhandlungen. Von diesen Letzteren stammen mehrere, zum Beispiel das *De velitatione* oder die *Praecepta militaria* aus der Feder tatsächlicher Offiziere. Sie fassen die zeitgenössische Praxis zusammen, sodass mit ihrer Hilfe und mit der Verwendung der die Ereignisse vorstellenden Quellen auch die byzantinische Kampfkunst der Zeit detailliert aufgedeckt werden kann. Die erwähnten Abhandlungen weisen jedoch auch auf etwas anderes hin: auf die starke Expansion des Reiches gegenüber dem geschwächten arabischen Gegner, wobei die Führungsfigur bei dieser Expansion Nikephoros Phokas war, zuerst als Feldherr, später als Kaiser. Die Expansionspolitik hatte für die Kriegsorganisation und die Innenpolitik von Byzanz Konsequenzen. Die traditionelle Thema- (Verwaltungs-) Organisation änderte sich schrittweise; mit dem Erlöschen der Drohung von Außen und der regelmäßig werdenden Expansionsfeldzüge wurde das aufständische Soldatentum in den Provinzen in den Hintergrund gedrängt und das Söldnerheer spielte nach und nach eine immer größere Rolle. Die bis dato beispiellose Militarisierung wandte einen beträchtlichen Teil der menschlichen und materiellen Ressourcen für Kriegszwecke auf, was zu schwerwiegenden innenpolitischen Spannungen führte. Die erfolgreichen Kriege erhöhten jedoch das Prestige der diese leitenden militärischen Aristokratie, nicht das der Kaiser, die im Großteil des 10. Jahrhunderts keine Feldzüge führten. Als Folge dessen kam Nikephoros II. an die Macht, und dies führte schließlich dazu, dass immer mehr der Heeresführer als der Kaiser angesehen wurde. Dies ist der Grund dafür, weshalb der legitime Herrscher Basileios II. gleich zweimal (976–979, 987–989) mit aristokratischen Heerführern kämpfen musste, die den Thron erringen wollten. Diese Bürgerkriege besiegelten schließlich das Schicksal der Thema-Organisation und bestimmten die gegen die Aristokraten geführte Innenpolitik des Kaisers. Wahrscheinlich ist auch die Expansionspolitik dem Obigen zum Opfer gefallen: Der Kaiser war nämlich bestrebt, seine errungenen Positionen im Osten zu bewahren, und neue Eroberungen konnten nur dort erfolgen – auf dem Balkan und in den armenischen Gebieten –, wo dies leichter durchführbar war. Die Ereignisse

der Zeit hatten jedoch nicht nur innenpolitische und militärische Folgen, da der Übergang Russlands zum christlichen Glauben mit den Bürgerkriegskämpfen in Verbindung gebracht werden kann, die wohl auch auf die Richtungsänderung des ungarischen Christentums eine Auswirkung hatten.

Мартон Тёшер

ИМПЕРАТОРЫ-ПОЛКОВОДЦЫ И ВОЕННЫЕ ВЕЛЬМОЖИ

Эпоха византийских завоеваний и гражданских войн

Резюме

В византийской военной истории особенно заслуживают изучения события X века, так как в таком исследовании можно использовать не только источники, описывающие частые военные походы, но и подключающиеся к ним вновь написанные военные научные работы. Многие из них, как например, *De vilitatione* или *Praecepta militaria* были написаны действительными офицерами, которые обобщили военную практику того времени, поэтому с их помощью и с использованием источников, показывающих события, можно детально анализировать византийское военное искусство той эпохи. Но упомянутые источники указывают еще и на другое – на энергичную экспансию империи в противовес ослабевшему арабскому противнику, главенствующей фигурой которой был Никефорос Фокас, быший сначала военным полководцем, а затем кайзером. Политика экспансии не прошла бесследно для военной организации и внутренней политики Византии. Традиционная тема-организация постепенно была преобразована – с исчезновением внешнецй угроы и превращением в систематические завоевательных военных походов стало отодвигаться на задний план провинциальное повстанческое воинство и все более усиливалась роль наемной армии. Беспримерная до сего времени милитаризация обращала на военные цели значительную часть людских и материальных резервов, что вело к серьезной внутриполитической напряженности. Однако успешные победные войны повышали престиж военной аристократии, которая ими руководила, а не авторитет кайзеров, которые в большей части X века уже не возглавляли военных походов. В результате таких событий на трон попал Никефорос II, что в конце концов привело к тому, что командующего армией почитали все более в качестве кайзера. Поэтому законному властителю Базилиосу II нужно было дважды помериться силами с аристократами-полководцами, претендовавшими на трон (976–979, 987–989). Эти гражданские волйны определили судьбу тема-организации и детерминировали внутреннюю политику кайзера против аристократии. Едва ли не была принесена в жертву также и политика экспансии, ибо кайзер и на востоке стремился к удержанию завоеванных позиций, новые завоевания имели место там, – на Балканах и на армянских территориях – где они были более легко осуществимы. Эти события эпохи были сопряжены не только с внутриполитическими и военными последствиями, так как с военными действиями гражлданской войны связано и принятие христианства на Руси, и это по всей вероятности повлияло и на изменение направления в принтии христианства венграми.

MŰHELY

IGAZ LEVENTE

NÉHÁNY KÍSÉRLET X. SZÁZADI MAGYAR ÍJ- ÉS NYÍLVESSZŐ-REKONSTRUKCIÓKKAL

Eredmények, kérdések és kételyek a rekonstrukciók hadi- és vadászati alkalmazhatóságának témakörében

2009 folyamán a szigethalmi EMESE Parkban a régi magyar íjászat kutatásának tárgyában két alkalommal került sor replika íjakkal végzett tesztlövésekre. A résztvevők (íjreplikák, valamint nyílvessző-rekonstrukciók készítői) évtizedes kísérleti régészeti tapasztalattal rendelkező, az íjászat több szakágában jártas személyek, valamint turkológus és történész képzettségű szakemberek voltak.[1] A tesztlövések eredményei, valamint az elmúlt két év során folytatott, más irányú kutatások arra sarkallnak, hogy a kísérleti régészet Magyarországon továbbra is útját kereső tudományágának vizsgálati módszereit és az eddig idehaza kevés hangsúlyt kapott, az íjászatra vonatkozó írott- és képi források elemzését emeljük be a régi magyar íjászat vizsgálatába.[2] Azt reméljük, hogy ezen az úton részint megerősíthetjük, részint újragondolhatjuk, kiegészíthetjük a szakemberek és a laikusok által „általánosan elfogadott" nézeteket, valamint, további kérdések, problémák felvetésével összegzést nyújthatunk arról, hogy hol is tart jelenleg hazánkban az íjrekonstrukciós munka, illetve a régi magyar íjászat elsősorban gyakorlati szempontokra koncentráló kutatása.

Köszönettel tartozunk az íjászattal foglalkozó kutatóknak: elsősorban is a hazai íjrekonstrukciós munkában és az íjászattal kapcsolatos korábbi kísérleti régészeti tevékenységben komoly érdemeket szerzett Szőllősy Gábor agrármérnök, muzeológus, Varga Ferenc mongolista, íjkutató, Bíró Ádám régész, B. Szabó János hadtörténész információiért, kritikáiért és eddig (részben) közöletlen adataiért, Magyar Attila kísérleti régésznek a tesztek technikai hátterének biztosításában nyújtott segítségéért, valamint Balogh Márton, Ihász Oszkár, Paku Sándor, Szombati József íjasmestereknek és Lisztes Attila nyílvesszőkészítőnek, akik íjaikat és nyílvesszőiket rendelkezésünkre bocsátották, végül, de nem utolsó sorban dr. Gábor Fruzsinának, aki a táblázatok és grafikonos ábrák elkészítésében működött közre.

[1] E sorok írója például egy korábbi írásában felvetett néhány, a régi magyar íjászat további kutatása szempontjából általa fontosnak vélt ötletet. A csapatmunkában végzett kísérletekkel ezek közül is választ próbáltunk találni néhányra. *Igaz* 2007. 168. o.

[2] A kísérleti régészet megjelölésen belül alkalmazhatónak véljük a „kísérleti hadtörténet" megnevezést is, legalábbis ott, ahol a korabeli fegyverrekonstrukciók kifejezetten „életszerű helyzetekben" és módon történő kipróbálása, használhatósága a vizsgálat tárgya.

„Kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorlottsággal lőnek ki szaru-íjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani." Regino prümi apát, a magyarok harcászatáról írt jól ismert sorai lakonikus tömörséggel örökítik meg eleink íjásztudását. Steppei eredetű harcászatuk jó néhány eleme kiolvasható a többi, róluk szóló forrásból, ám íjuk használatának technikai részleteiről, műhelytitkairól hallgatnak az írásos emlékek.[3] Ezek több száz éve feledésbe merültek. Közismert tény, hogy a korabeli magyar íj esetében csak a sírokban talált íjvég- és markolatcsontok kínálkoztak szegényes támpontként, amelyeket a rekonstrukciós munkához fel lehetett használni.[4] Mivel a X. századi magyar íjászatra vonatkozó korabeli, a fent idézettnél részletesebb leírást, illetve képi ábrázolást nem ismerünk, a kései utódoknak hihetetlenül kevés adat alapján kellett, és kell a jövőben is elfogadható megállapításokat tenniük erre vonatkozóan.

Az egykori magyar íj újraalkotói között Fábián Gyula biológusprofesszort tekintjük a honfoglaló magyar íj első sikeres feltámasztójának. Joggal, mert az őt megelőző, esetleg „korhű" anyagokból készült, működőképes rekonstrukciók nem maradtak meg.[5] Több évtized elteltével is bizonyos, hogy az idő- és térbeli eltérésekből adódó lehetséges különbségek ellenére, Fábián az egykori gyártási eljárás(ok)hoz feltehetőleg sok részletében hasonlatos, ázsiai íjkészítő hagyomány módszereivel dolgozott.[6] Ám azt, hogy az általa kijelölt úton azóta megalkotott „korhű" anyagokból és módszerrel készített íjak *ténylegesen* mennyiben hasonlíthatnak az eredetileg használt fegyverekhez, *továbbra sem tudjuk* megállapítani.

Az eredeti íjak jelenleg csupán feltételezhető tulajdonságai, az „elméleti modell" és a gyakorlatban is használható, azaz működőképes rekonstrukciók különbségei a Fábián-féle íjakkal kísérletező kutatókat kompromisszumos megoldásokra késztették, a nem ismert eredeti tulajdonságok, illetve a rekonstruált íj-jellemzők áthidalásának, összekötésének érthető szándékával. Az ebben a rekonstrukciós és modellező munkában közreműködő Szőllősy Gábor sem látott reális esélyt a X. századi magyar íj esetében a

---

[3] A legtöbbet mondó és legjobban ismert ilyen források Bölcs Leó bizánci császár (886–912) Taktika című munkája HKÍF 102–103., 105–107. o.; az arab al-Maszúdi leírása a 934. évi közös besenyő–magyar vállalkozásról, HKÍF 54–57. o.; a Liutprand, cremonai püspök megörökítette első augsburgi csata (910. június 12.) HKÍF 215–216. o.

[4] Nem úgy, mint a késő középkor csatadöntő nyugat-európai fegyveréről, az angol hosszúíjról, amelyről nemcsak az írott források és képi ábrázolások, de a régészeti leletek alapján is viszonylag sokat tudunk. A *longbow* néven elhíresült, rendkívül egyszerű felépítésű botíj rekonstrukciós példányainak tesztelése jól dokumentált tanulmányokban jelent meg. Az egyik legutóbbi teszt, Matheus Bane tollából „English Longbow testing against various armor circa 1400" címmel látott napvilágot 2006-ban. Lásd a http://www. currentmiddleages.org/artsci/docs/Champ_Bane_Archery-Testing.pdf oldalon. (A továbbiakban *Bane* 2006.)

[5] A legkorábbi ismert magyarországi íjreplikák a Jakus Kálmán testnevelő tanár által az 1930-as években készített, modern megoldásokat is tartalmazó (ablak, kivezető), mára már csak részben azonosítható eljárásokkal készített, a nemzeti szellemű sportoktatás (leventemozgalom) fellendítéséhez használni kívánt fegyverek voltak. *Fábián* 1967. 98. o.

[6] A Fábián-féle íjak készítési módja több ponton azonos a jelenkori mongol íjkészítők utolsó képviselőinek módszerével. *Varga* 2006. 201–217. o. Fábián az íj külső oldalának innal történő borítását egy közelebbről ma már nem azonosítható kínai leírásból vette. Ezt hallhatjuk a Magyar Televízió által 1981-ben „A magyarok nyilaitól ments meg uram minket" címmel készült, Székely Orsolya rendezte portréfilmben. *Szőllősy* 1995a. Lásd: http://www.freeweb.hu/ijaszlap/index.php?page=1-1/2. (Utolsó belépés: 2009. április 14. 12.30.)

merevkarok csatlakozási szögének meghatározására, holott az összetett íj mechanikai jellemzői közül ez az egyik legfontosabb adat. „A honfoglalás és kora Árpád-kori magyar íj tipikus paramétereiként megadandó méretek és szögek nem precíz matematikai számítás eredményei, mint az avar íjak esetében, hanem a leletek, a párhuzamok és bizonyos *íjász–íjkészítő* tapasztalatok alapján becsült értékek."[7] Annak ellenére, hogy a Fábián-féle íjak jellemzőit nem lehet a honfoglalók fegyverének tulajdonságaival azonosítani, a köztudatba mégis ez került. A hagyományos (értsd: természetes, szerves) alapanyagokból készült íjak jelenleg is aktív készítői, a Fábián-féle módszerrel, illetve az attól bizonyos műhelytitkokban eltérő, de a lényeget tekintve ugyanazon megoldásokkal dolgoznak. A kiindulópont a Fábián-féle modellhez hasonlatos, *képzeletbeli, nem bizonyítható paraméterekkel bíró íj,* amelynek méretein és szögein többé-kevésbé változtatva születtek a mai hagyományos anyagú replika íjak. Ezért hangsúlyoznunk kell, hogy az alább megörökített vizsgálatok eredményei – amellett, hogy lehetőségeinkhez mérten törekedtünk a kísérleti régészet módszertanának tudományosan is elfogadható alkalmazására – *hipotetikus jellegűek.* Csak a jelenkori íjkészítő mesterek íjreplikáira vonatkoznak, s nem a közelebbről továbbra is ismeretlen X. századi magyar íjakra.

Ezekkel a mai íjrekonstrukciókkal kapcsolatban rá kell mutatnunk további néhány fontos, reményeink szerint előremutató tényre.

Cs. Sebestyén Károly az avar íjakkal kapcsolatban fogalmazta meg azt a nézetet, miszerint a korabeli sírokban talált csontlapok az összetett íjak erősítését, azaz ellenállóbbá tételét szolgálták. Noha mind ő, mind pedig az ötletet a gyakorlatban először megvalósító Fábián Gyula is felvetette, hogy a csontos íjvégeknek *egyáltalán nem kellett meglenniük minden íjon,* a csont-, illetve agancslemezzel borított merevkarok egykori, általános meglétét mára a régi magyar íjászat iránt érdeklődők többsége elfogadja, sőt egy tökéletesebb íj részének tartja.[8] Az íjvégekre ragasztott csontlapok merevítő szerepe azonban csak a merevkaroknak az ideghorony környéki részén lehet fontos, lévén alkalmasak arra, hogy azok behasadását megakadályozzák.[9] Ám ennek semmi köze az íj erejéhez, illetve jobb működéséhez.

A magyar íjat később e csontlapok létezése alapján helyezték be a steppei íjak hipotetikus fejlődéstörténetébe, amelyben a csontlapokkal történő szilárdítás után az úgynevezett tömör csontvéges íjak jelentenek újabb azonosítható, következésképpen „fejlettebb" fázist.[10] Ennek a lehetséges, de korántsem biztos fejlődési útnak a további vizsgálata a jövő kutatóinak a feladata, itt nem áll módunkban részletesen foglalkozni vele. Elsősorban gyakorlati megfontolásból véljük úgy, hogy a csontlapos megoldás csak egy lehetőség volt a korabeli íjkészítők eszköztárában, s korántsem jellemezte a honfoglalók valamennyi íját.[11]

---

[7] *Szőllősy* 1995b. 53–54., 58. o. Szőllősy az általa megvizsgált mintegy 80 íjleletből összesen 5 esetben tudott bármiféle következtetést levonni az íjkarok szögeivel kapcsolatosan!

[8] Annak ellenére is, hogy a szélesebb olvasóközönség által is ismert régi és új szakirodalomban ez egyaránt olvasható: *László* 1944. 259. o.; *Révész* 1999. 167. o.

[9] Szőllősy Gábor e megjegyzését Varga Ferenc is megerősíti. Véleménye szerint a kitaj íjon a merevkar előre ragasztott csontlapja, illetve a mongol íj íjvég-toldaléka ugyanezt a funkciót töltötte be.

[10] *U. Kőhalmi* 1972. 129–130. o. U. Kőhalmi alapvető munkáját Szőllősy Gábor is evolucionistának tartja: *Szőllősy* 1995b. 9. o. Révész László ennek magyarországi esetleges előképét sejti a hódmezővásárhelyi lelet „szokatlan módon" felhelyezett íjcsontjaiban. *Révész* 1999. 167. o.; *B. Nagy–Révész* 1986. 123–134. o.

[11] Hidán Csaba szóbeli közlése szerint az eddig harcos sírban talált csontlemezek száma (kb. 250 lelet) túlmutat valamiféle gyakorlati használaton kívüli (esetleg szakrális) funkción. Varga Ferenc szerint a csontle-

Ismerünk néhány, közelítőleg azonos korú, egészben megmaradt íjleletet, amelyek, bár nem a Kárpát-medence területéről kerültek elő, és valamivel korábbra is datálják őket, némi támpontot adhatnak a X. századi magyar íjra vonatkozólag. Ezekkel azonban van néhány probléma. A Kaukázus északi oldalán, Moscsevaja Balka közelében talált, „alán" íj, valamint a másik, Gogopsz település mellett előkerült fegyver esetében is aszimmetrikus íjakról van szó.[12] Ám nem csak olyan értelemben, ahogy a mai, szintetikus anyagokkal dolgozó íjkészítők ezt általában megvalósítják, akik egyszerűen rövidebbre veszik az alsó hajlós-, illetve merevkar hosszát, vagy esetenként felnagyítják az íjak egykori, valószínű méreteit.[13] Az aszimmetria e Kaukázus-vidéki íjak esetében nem elsősorban az íj hajlóskarjainak hosszában nyilvánul meg, sokkal lényegesebbnek tűnik az alsó és felső merevkarok eltérő csatlakozási szöge.[14] A Moscsevaja Balka-i példány emellett éppen a magyar íj jelenleg egyedüli azonosítható részeiben mutat különbséget: a lelet nem csupán a merevkarok két szokásos oldalán, hanem a háromszög keresztmetszetű íjvégek harmadik oldalán is tartalmazott csontlapot.[15] Fentiek alapján itt csak azt jelezhetjük: korántsem kizárt, hogy a jövőben az eddigitől eltérő irányt kell szabnunk a korabeli íjakról s az íjak rekonstruálásáról alkotott elképzeléseinknek.[16] A mai magyar, hagyományos anyagokkal dolgozó íjkészítő mesterek jelenleg ott tartanak, hogy már kezdik felismerni az említett, többféle aszimmetria megkerülhetetlen szerepét, ám egyelőre nem tudják érdemben felhasználni íjaik tulajdonságainak további javításához.

A bizonytalanságot nem enyhíti, ugyanakkor a Fábián-féle feltámasztott magyar íj és az eredeti fegyverek alapvető különbségeire irányítja a figyelmet a karosi 2. számú temető két sírjában talált leletek „kiegészítése". A 14. és 60. sírban talált íjcsontok elhelyezkedése alapján Szőllősy rekonstruálta a teljes fegyver lehetséges elhelyezkedését, formáját.[17] Mindkét esetben szimmetrikus íjként rajzolta meg az íjakat, ugyanakkor az ő rajzain is közelebb áll a hajlós- és a merevkarok csatlakozási szöge Cs. Sebestyén rekonstrukciós rajzához, mint a Fábián-féle tervrajz esetében. A hazai rekonstrukciós

---

mezek olyan korabeli „extráknak" is tekinthetők, mint a modern íjkészítőknek a fegyver értékét növelő „plusz szolgáltatásai". Mindketten a sérülékeny íjvégeket védő megoldásnak gondolják a csontlapokat.

[12] Orosz nyelvű közléseinek könyvészeti adatait és rövid leírásukat magyarul lásd *Szőllősy* 1995b. 8., 54–58. o., illetve *Szőllősy* 2004. 58–59. o.

[13] Lásd például Kassai Lajos „Szarvas" márkanév alatt árusított „aszimmetrikus hun" íját. http://felszerelesek.lovasijaszat.hu/felszerelesek/index.php?module=bows&id=5&lang=1

[14] Ez a típusú asszimetria számos keleti íjábrázoláson azonosítható, a legrégebbi időktől fogva, ám egyetlen mai íjkészítő mester sem tartja fontos részletnek. A Moscsevaja Balka-i íjnál Szőllősy tudomása szerint inkább az játszik közre, hogy több száz évig állt az egyik, az emiatt „megrokkant" végén.

[15] Az avar íjak 4-4 lemezből összeállított csontmerevítést viseltek. *Cs. Sebestyén* 1933. 15. o. A steppevidék jellemző íjtípusainak összehasonlításáról, a magyar íj kazár és besenyő fegyverekkel való rokonításának orosz véleményéről, illetve ennek hazai megerősítéséről: *Szőllősy* 2004. 53–62. o.

A több csontlapra a Moscsevaja Balka-i példánnyal kapcsolatban Andrew Hall is rámutat: http://www.freebirdarchery.com/images/MB%20Plans%20v2.pdf. (Utolsó belépés: 2009. április 14. 13[15].) Hall működőképes rekonstrukciót is készített: http://www.atarn.org/mongolian/moshcheveya_balka.htm. (Utolsó belépés: 2009. április 14. 13.20.) Ez azonban egy minden szempontból szimmetrikus íjrekonstrukció, ugyanúgy, mint a magyar íj elméleti modellje, amelyhez az aszimmetrikus kaukázusi íjleleteket is felhasználták. *Szőllősy* 2004. 59. o.

[16] Bíró Ádám régész jelenleg az elfogadott véleményhez képest új szemlélet alapján vizsgálja az íjászatra vonatkozó X. századi régészeti anyagot. Eredményeit várhatóan publikálja a közeljövőben. Megjegyzendő, hogy egyes jelenkori magyar íjkészítők, az íj működési mechanikája miatt vonják kétségbe a csontlapok merevítés céljából történő általános alkalmazását.

[17] *Révész* 1996. 18–19., 30. o., valamint 245. o. 22. és 320. o. 97. képtáblák.

munka kezdetén tehát a reflexíjak alapvető tulajdonságát, az ajzatlan állapot „C-formáját", megfeszítve pedig pont a – fegyver nevében is hordozott – visszahajlás képességét csökkentették.[18] Bizonyos praktikus meggondolások akkor persze emellett szóltak, ilyen volt az íjkarok kicsavarodásának veszélye.

A vizsgálatok céljai és körülményei

Az eddigiek alapján a honfoglalás kori íjak maradványait, valamint a fegyver kiegészítő régészeti leleteit (tegez- és nyílvesszőmaradványok) ismerő régész szakemberek általában egyetértenek abban, hogy az egykor használt íjak-nyilak formájáról, méreteiről legfeljebb az „ilyen is lehetett köztük" megállapítás tehető.[19] Annál is inkább, mert a korabeli íjak aligha készülhettek a mai, „öntőformás" sablon-alapú sorozatgyártás módszerével. Még akkor sem, ha az egykori íjas mester egyszerre akár több tucattal dolgozott is műhelyében, az íjkészítés különböző fázisai alatt.

Arra a jogos kérdésre, hogy az anyagában, méreteiben legfeljebb csak közelítőleg, erejét és működésének részleteit tekintve pedig még ennyire sem ismert magyar összetett íjjal kapcsolatban, ekkora ismerethiány mellett miként lehet értékelhető eredmény reményében vállalkozni bármiféle kísérletre, az alábbi választ adtuk: a korábban készült csekély számú mintareplikák után jelenleg már rendelkezésre áll a Fábián-féle „íjrekonstrukciós iskola" honfoglalás kori replikáinak számos, működőképes példánya. Úgy véltük, az elmúlt évtizedekben ahhoz már elegendő ismeret gyűlt össze, hogy az említett adatszegénység mellett is esélyesebbnek tűnjön a felmerülő bizonyos, kísérleti régészeti jellegű kérdések megválaszolása, azaz elmozduljunk az „alig tudunk valamit" kezdőpontról, már ami a IX–X. századi magyar íjakat illeti. Az utóbbi években hagyományos alapanyagokból készült replika íjakkal több ízben sor került különböző hatásvizsgálatokra, ám ezekről értékelhető feljegyzés általában nem készült, holott a korábbi, „úttörő" kísérletek után ezeknek is komoly szerepük lehet a különböző kísérleti régészeti vizsgálatokban.

Egyik célunk tehát az említett íjrekonstrukciókkal kapcsolatos elemi tapasztalatszerzés, eddigi ismereteink alátámasztása, és annak megörökítése mellett, a további lehetséges kísérletek s az ehhez kapcsolható további vizsgálatok irányának alapvető kijelölése volt. Tapasztalatainkról, ahol lehetett, igyekeztünk megfelelő következtetéseket levonni. Néhány esetben várakozásainkat felülmúló, többnyire azonban elméleti és gyakorlati ismereteink bizonytalanságát vagy éppen nem megfelelő irányát mutató eredmények születtek.

Tény, hogy a hazai, „történelmi" íjászattal, így az íjrekonstrukciókkal is foglalkozó szakembereket, de az íjásztársadalom laikus részét is egyaránt folyamatosan foglalkoztatja a IX–X. századi fegyverek működése, hatékonysága és nem utolsó sorban használa-

---

[18] Szőllősy, szóbeli közlése szerint, éppen az „önkényes változtatások kényszere" miatt, ma már nem vállalkozna erre a munkára. A hagyományos anyagokból íjakat építő mai magyar mesterek fegyverei között csak mutatóba akad néhány, amelyik leajzva ténylegesen C-formát mutat. A képek alatt közölt, Cs. Sebestyén, illetve a Fábián által elgondolt íjrekonstrukciók, a Szőllősy által készített sírrajzok és az ezek alapján készült rekonstrukciós ábrák, továbbá a Moscsevaja Balka-i íj rajza is, *Csikós Bálint:* A magyar íj című internetes cikkéből valók: http://www.shp.hu/hpc/userfiles/mjeoroszlany/3a389ec8.pdf. (Utolsó belépés: 2008. 06.26. 13.06.)

[19] A rendkívül kevés jól használható, főképpen pedig pontosan lemérhető lelet miatt a szakirodalom általában átlagértékeket közöl a sírokban egykor elhelyezett íjak valószínűsített húrhosszáról. Kovács László 110–120 cm-t, Révész László 110–115 cm-t ad meg átlagos húrhosszként. *Kovács* 2003. 304. o.; *Révész* 1999. 167. o.

tuk módja. Azaz, jobb híján, az ahhoz hasonlónak gondolt íjak tulajdonságai. E kérdésekkel kapcsolatban manapság megerősítetlen és téves elképzeléseket találhatunk akár nyomtatott, akár elektronikus formában. Ezekből jó néhányat érthetetlen módon az íjászat iránt érdeklődők jelentős része, sőt, több komoly íjászmúlttal bíró személy helyénvalónak érez. Ez a körülmény ugyancsak motiválta a kísérletben részt vevőket, akiknek további szándéka a korrekt ismeretek, illetve a megismerés korlátainak megfogalmazása és terjesztése.

A rekonstrukciós darabok fizikai paramétereinek alapvető rögzítése mellett a hangsúlyt igyekeztünk a működés nem tisztázott kérdéseire helyezni. Az összetett íj működése, statikai és mechanikai szempontból bonyolult képletekkel írható le.[20] A teszteket kezdettől fogva számos olyan íjász kísérte figyelemmel, akik kifejezetten a gyakorlati oldal, a replikák említett használhatósága és az ilyen szempontú vizsgálatokból levont következtetések iránt érdeklődnek, s nem annyira „műszaki megközelítésből" foglalkoznak a témával. Mi pedig vizsgálatainkat és annak tanulságait elsősorban történészi látásmóddal kívántuk megörökíteni. Ha a számunkra elsődlegesen fontos hatékonyság kérdésére koncentrálunk, akkor is zavarba ejtően hosszú listát kaphatunk. Többek között ilyen lehet a különböző erejű íjreplikák hatótávolsága, de a korabeli nyílhegy-rekonstrukciókkal felszerelt nyílvesszők behatolási-roncsolási képessége, azaz a hatékonyság leglátványosabb fokmérője is. Az íjhasználat egyéb „titkairól" (a különböző húrkezelési lehetőségek, oldástechnika stb.) nem is beszélve.

Ennek a közös látásmódnak megfelelően nem annyira a „laboratóriumi precizitású" mérhetőségre, mint inkább e gyakorlati oldal, valamint a személyes tapasztalatok megörökítését tartottuk szem előtt, nyíltan felvállalva a dolgozat narratív (ha úgy tetszik „szépirodalmi") jellegét. A vizsgálatba bevont íjak adatainak rögzítésekor azonban, ahol lehetett, tartottuk magunkat a dokumentáció tudományos kritériumaihoz. Ugyanakkor néhány olyan adat közlésétől, amelyek az íjreplikákkal történő kísérleti munka eddigi hazai irodalmában megtalálhatóak, eltekintettünk.[21] Komoly hiányosságnak érezzük, hogy eszközhiány miatt kénytelenek voltunk elhagyni a lövések kezdősebességének megmérését. Mindenesetre igyekeztünk úgy rögzíteni a kísérletekbe bevont íjaink tulajdonságait, hogy a későbbiekben e műszaki adatok legalább részben pótolhatóak legyenek, amennyiben azok a további kutatáshoz szükségesek.

Felvállalt szándékunk volt továbbá az általunk megszólított magyarországi, természetes anyagokkal dolgozó íjkészítők és az ez iránt érdeklődők számára egyfajta segítségnyújtás a többi mesterember fegyvereivel történő összehasonlítás útján (tapasztalatcsere), megjelenési fórum biztosítása az eddig gyakorlatilag „elrejtőzve" dolgozó íjasmestereknek és egy, a további replikaíj-készítést előmozdító diskurzus elindítása.

---

[20] *Horváth–Körtvélyesi–Legeza* 2005. Lásd a Honvédelmi Minisztérium honlapján: http://www.hm.gov.hu/hirek/kiadvanyok/kutatas/doktorandusz/horvath_sandor8211kortvelyesi_geza8211legeza_laszlo. (Utolsó belépés: 2009. április 19. 11.35.)

[21] Szőllősy Gábor legfontosabb idevágó munkáit lásd az irodalomjegyzékben. Itt jegyezzük meg, hogy a hasonló jellegű íjkísérletekről általunk kézbe vett nyugati irodalom nem egységesen használja ezeket a fizikai mutatókat, hanem egyéni ízlés szerint. Bane hatásvizsgálatán kívül a legfontosabb nyugat-európai referenciamunkánk a Meroving-kori íj-és nyílreplikákkal végzett kísérleteket közlő *Holger Riesch:* Pfeil und Bogen zur Merowingenzeit című könyve (Wald-Michelbach, 2002. A továbbiakban: *Riesch* 2002.) volt.

Végezetül, a hazai történelmi íjászat „magyarabb arculatúvá tételét” is célul tűztük ki.[22] Olyan hazai és nemzetközi (szakmai- és laikus) fórumokon is vállalható tevékenység kifejtését értve ezen, amely nemcsak a szaktudományok, hanem az úgynevezett történelmi életmód-rekonstrukció (*reenactment*) terén egyaránt eredményt hoz, ugyanakkor a kísérletek és a kutatás folytatására is ösztönöz.[23]

A kísérletekhez használt íjreplikákat olyan hazai mesteremberek készítették, akik Fábián Gyula eredményeiből kiindulva, az elmúlt években saját tapasztalataikkal ötvözték az íjrekonstrukciós tevékenységet, ám a felhasznált anyagok terén alig, csak az íjkészítés egyes lépéseinek bizonyos műhelytitkaiban változtattak.[24] A hagyományos anyagokból készült fegyverek mellett modern eljárással, sorozatgyártás útján gyártott íjakat (műgyantaüvegszál; laminált technológia) is használtunk, kifejezetten az összehasonlítás miatt.

A március 29-i kísérletekre szabad levegőn, 13–15°C-os hőmérsékleten, 64–65%-os átlagos páratartalom mellett került sor. A napközben eleredő eső miatt a kísérletek egy részét a csapadéktól védett helyen, de továbbra is a szabadban végeztük. A november 28-i forduló során 9–10°C-ban, ugyancsak időnként eleredő esőben kísérleteztünk. Az időjárási körülmények egyáltalán nem voltak ideálisnak tekinthetők az íjászat szempontjából, de nem is tették lehetetlenné azt. A laboratóriumi körülmények (azonos hőmérséklet és páratartalom) biztosítását egyhangúlag elvetettük, pontosan arra hivatkozva, hogy az időjárási tényezők minden korban változóak voltak, s a steril körülmények helyett, itt is inkább a gyakorlati szempontok a lényegesek.

Az itt megörökített két alkalom során gyalogos íjteszteket végeztünk. A jövőbeni vizsgálatok során mindenképpen szükséges ezekeket lóhátról is megismételni, hiszen a X. századi magyar íj esetében, jelenlegi ismereteink alapján a gyalogos íjhasználatnak leginkább csak vadászati jelentősége volt. Továbbá behatolási-roncsolási vizsgálataink, valamint a különböző vértezetek ellenálló képességének tesztelése is csak a lovas kísérletekkel együtt nevezhetőek valamennyire is teljesnek.

Tegez- és nyílvesszőhossz. Lövéstechnika

Az íjrekonstrukciók fizikai paramétereinek kényszerű változtatása mintegy technikai szempontból segítette azt az utat, amit a magyarországi „történelmi íjászok” többsége ma is jár.[25] A Fábián-féle úttörő replika e fenti jellemzőjét másoló íjkészítők fegyverei

---

[22] Ezért közöltük SI mértékegységekben is rekonstrukciós fegyvereink adatait a hazai íjász szakzsargonban is meggyökeresedett angolszász mértékegységek mellett, bár a mai magyar íjászok általában tudják, hogy mi a különbség egy 35 font és egy 70 font húzóerejű fegyver között 28 inch húzáshosszon.

[23] A Magyar Attila vezette, kísérleti régészettel és történelmi életmód-rekonstrukcióval foglalkozó EMESE Park – középkori múzeumfalu, a TÉR-mozgalom, illetve a Gyepűvédők Szövetsége elnevezésű formációk tagjainak részvételével rendezte meg az íjtesztet. http://www.nyilzapor.hu, illetve www.emesepark.hu. Továbbá ezt a célt szolgálta az általuk kezelt Nyílzápor–2009 elnevezésű rendezvényen megtartott íjkészítő találkozó is.

[24] Az első tesztnapon Balogh Márton, Ihász Oszkár, Paku Sándor és Szombati József íjkészítők fegyvereit teszteltük. Szíves közreműködésüket ezúton is köszönjük. A legismertebb hagyományos anyagokból íjat készítő magyarországi mesterember, Grózer Csaba íjait a továbbiakban szeretnénk a kísérletekbe bevonni. Az első alkalommal néhány modern anyagú Grózer-íj került összehasonlításra a felsorolt íjkészítők hagyományos anyagokból készült fegyvereivel.

[25] Bár a hazai szakzsargon általánosan ismeri a „hagyományőrző íjász” megjelölést, véleményünk szerint a „történelmi íjász” elnevezés a helytálló. Történelmi íjászon azokat a személyeket értjük, akik valamilyen törté-

ugyanis nagyobbrészt nem alkalmasak más íjásztechnika kivitelezésére, mint a hazai történelmi íjászatot a kezdetektől alapvetően befolyásoló modern sportíjászaté, aminek ismerten az angolszász íjászat volt az egyik kiindulópontja. Mivel a magyar történelmi íjászatot ennek a jelenkori íjászstílusnak a gyakorlói teremtették meg, annak jellemzői mindmáig dominálnak a magyar íjásztársadalomban.[26] Ezt a stílust tömören a szájzughoz (másként a szemvonalig) történő rövid húzáshossz (angol terminussal *anchoring*, azaz horgonyzás), „mediterrán" (három-, vagy két ujjas) húrfogás, illetve az íjat tartó kéz oldalán (tehát átlósan) kivezetett nyílvesszővel írhatjuk le. A tesztünkben résztvevő íjászok is ezzel a módszerrel lőttek. A kísérletekbe bevont, hagyományos anyagokból épített összetett reflexíjak egy részével ugyan megvalósítható volt a mediterrán rövid húzás mellett legjobban ismert technika, ám az összefoglaló néven keletinek vagy ázsiainak nevezett másik íjászstílus semmilyen hangsúlyt nem kaphatott a kísérletek során, mivel a résztvevők közül alig néhányan voltak kellően gyakorlottak abban. A honfoglalás korának erre alkalmatlan írásos, valamint az egyelőre teljesen hiányzó ikonográfiai forrásai nem teszik lehetővé a X. századi magyarok íjkezelési technikájának (technikáinak) rekonstruálását. Ám itt sem árt néhány dologra felhívni a figyelmet.

Kiindulási pontunk, hogy a korabeli íjász testi adottságai (elsősorban is a karhossz, illetve a felsőtest arányai) alapvetően meghatározták az általa használt nyílvesszők hosszát, ugyanúgy, mint a mai, modern íjászstílusok esetében. Lehet közelítőleg megfelelő hosszúságú nyílvesszőt beszerezni, de a kész nyíl hosszát nem lehet a saját húzáshossz alá rendelni. A középkorban tömegesen gyártott *longbow* és a hozzá készített, minden valószínűség szerint egységesített nyílvesszőkhöz képest a keleti íjászatról fennmaradt írásos források a nyílvessző egyéni méretét hangsúlyozzák.[27]

A korabeli magyar nyílvesszők hosszúságára csak azon tegezleletek alapján következtethetünk, ahol lehetséges volt a nyíltartó eszköz hosszát legalább megbecsülni. E tárgyban ugyancsak Szőllősy Gábor, valamint Magyar Attila végzett a közelmúltban vizsgálatokat. A tudományos kísérletek kritériumait, a visszakereshetőséget és az ismétlési lehetőséget szem előtt tartva, Szőllősy és a mi tesztünk résztvevői is megkíséreltek egy „közelítő, átlagos" nyílvesszőhosszt meghatározni. Azonban fontos leszögezni: a nyílvesszők hossza a fenti, egyéni adottságok függvényében valójában *nem átlagolható*, a tudományos kritériumoknak való megfelelés itt az íjászat alapjaival és a realitások diktálta szempontokkal nem összeegyeztethető. Ez a módszer tehát egy kényszerű egyszerűsítés volt, ami alapvetően befolyásolta a kísérletek eredményét, hiszen íjtesztünk során

---

nelmi kor íjreplikáit használják, illetve a korszak íjászatát tanulmányozzák, attól függetlenül, hogy mennyiben tekinthető a használt íjrekonstrukció hitelességre törekvőnek.

[26] Ez igaz a lovasíjászat legismertebb hazai személyiségeire is. Kassai Lajos iskolája ugyan eredendően a hosszú húzást oktatja, és íjai alkalmasak is a „szemvonalon túli húzás" kivitelezésére, ám tanítványainak többsége a gyorsaságra (és így az íjhoz hozzáfogott nyílvesszők számának növelésére) helyezi a hangsúlyt. Kelemen Zsolt tegezből tölt, ám szintén mediterrán húrfogással, rövid húzással dolgozik.

[27] Egy példa: „Az íjásznak erejének megfelelő íja kell hogy legyen, hogy íjával elbírjon és erősebb legyen annál. Továbbá szükséges, hogy a nyíl az íjnak megfelelő hosszúságú legyen. Az íjnak pedig a nyílnak megfelelőnek kell lennie. […] Azután tudd meg, hogy a nyíl hosszának az íjász karjának, illetve a húzásnak megfelelőnek kell lennie, az íjnak pedig a nyílnak megfelelőnek kell lennie. Ezért először ismerd meg a [szükséges] nyíl hosszát, és azután ennek tudatában vegyél íjat." *Öztopçu,* 1989. 45. o. A kipcsak nyelven fennmaradt munkából idézett részlet Sudár Balázs fordítása. Továbbá lásd *Kaiser*, 1980. 51–53. jegyzet. Interneten: http://-margo.student.utwente.nl/sagi/artikel/longbow/longbow.html.

eltérő testi adottságokkal rendelkező íjászok lőttek különböző íjakból, de azonos átlag-hosszúságú vesszőkkel.

Szőllősy Gábor négy sír adataiból kapott eredményeit az alábbiakban közöljük:[28]

„A SZIP-re (Szabad Íjász Portál[29]), beérkezett 12 adatpárból végzem el a számításokat. Ez biometriai számításokhoz nagyon kevés. Vagyis az eredményeket kellő kritikával kell fogadni. Az adatpárok alapján kiszámított regressziós függvény egyenlete: $y = 0{,}3915x + 3{,}2944$.

A korrelációs együttható: 0,66124167, ami 5%-os szinten szignifikáns, azaz 5%-nál kisebb a valószínűsége, hogy az adatok közötti összefüggés a véletlen műve lenne.

A regressziós függvénybe az x helyére tetszőleges testmagasságot behelyettesítve kiszámíthatjuk az ahhoz a testmagassághoz tartozó húzáshosszt.

Ezt a számítást elvégeztem a korábban közreadott karosi adatokkal. Az így kiszámított (standard, archoz húzós) húzáshosszak a következők: II/36. sír: 64,8 cm; II/52. sír: 68,7 cm; II/63. sír: 68,2 cm; II/14. sír: 65,9 cm. A különbség a számított húzáshossz, és a tegezek hossza közt rendre: 9,2 cm; 11,3 cm; 9,8 cm; 14,1 cm.

A tegez hossza azonban nem azonos a nyílvessző hasznos hosszával. Egyfelől le kell vonni belőle kb. 2-3 cm-t, amit a fenékdeszka és a fedél vastagsága elvesz. Le kell vonni további 1 cm-t, ennyivel rövidebbnek kell lenni ugyanis a nyílnak, hogy kényelmesen ki lehessen venni a tegezből. Végül, le kell vonni a nyílhegy kb. 5 cm-nyi hosszát, hiszen a nyíl vasát nem húzhatja rá a kezére az íjász. Ennek a 8 cm-nek a levonása után a számított húzáshossz, és a nyíl számított hasznos hossza közti különbségek rendre: 1,2 cm; 3,3 cm; 1,8 cm; 6,1 cm.

Ezen adatok alapján úgy gondolom nem tévedtem túl nagyot, amikor azt feltételeztem, hogy a honfoglaló magyarok archoz húztak. Ezek az adatok legfeljebb annak a feltételezését engedik meg, hogy szegycsontra húztak, de a vállgödörbe húzást semmi esetre sem. Természetesen ilyen kevés adatból (különösen érvényes ez az ásatási adatokra) meggyőző számítást, és bombabiztos következtetést nem lehet levonni. Nekem csak ezek az adatok álltak rendelkezésemre, ezekből pillanatnyilag ez rajzolódik ki.

A nyílhegyek hasznos hossza konkrét adatokkal alátámasztva:

Ipolytölgyes-Letkés, Téglaégető, 71. sír (Bakay Kornél nyomán)[30]: 4,3 cm; 4,2 cm; 4,7 cm; 5,0 cm; 4,9 cm; 5,4 cm; 5,8 cm."

Magunk az első, márciusban elvégzett vizsgálatokra szánt teszt-nyílvesszők „jelképes" hosszának meghatározásához ugyancsak néhány olyan harcos sírlelet adatait vettük alapul, ahol viszonylag pontosan következtetni lehetett az egykor sírba helyezett tegezek maximális hosszúságára, s így (egy valószínű fenék,- és tetődeszka-vastagság levonásával) megkaptunk egy elfogadható, „átlagos" nyílvesszőhosszt is – heggyel együtt.[31] Az átlagoláshoz felhasznált leletek az Ikervár, Virág utcai tegezek, továbbá az Örménykút,

[28] Táblázatos formában lásd a III. Függelékben.

[29] Interneten a www.szip.hu oldalon.

[30] A Szőllősy által felhasznált munka: *Bakay Kornél:* Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén. Szentendre, 1978.

[31] A tegezmaradványok kopási nyomaiból ítélve valószínűleg tényleg használt eszközök lehettek, ám itt sem zárható ki valamiféle, egyelőre ismeretlen temetkezési szokás, többféle, egymástól eltérő gyakorlat.

3. sz. lelőhely, 35. sírjában talált tegezlelet rekonstrukciói voltak, továbbá a karosi honfoglalás kori temetők egyik lelete.[32] Ezek alapján a mi első nyílvessző rekonstrukcióink 80 cm-es átlagos hosszúsággal készültek. A márciusi kísérletek tanulságai, továbbá a többi ismert korabeli tegezhosszból levonható következtetések alapján a második forduló „átlagos" nyílvesszőhosszát 77 cm-re kurtítottuk.[33] Ez 30,31 inch hosszúságú nyílvesszőt jelent, ami valamivel hosszabb húzáshosszt feltételez, mint a bevett (28 inch-es, azaz 71,12 cm-es) húzáshossz, ám jóval rövidebbet, mint az úgynevezett „hosszú húzású" technikáknál használatos, akár 90 cm-es vesszőhossz esetében.

Szőllősy a saját vizsgálatai alapján az átlagos nyílvesszőhosszt 69,21 cm-ben határozta meg. Az ebből számolt átlagos húzáshossz-értékre 67,5 cm-t kapott eredményül.[34]

Véleményünk szerint az összesen 2–3 cm-es tegezfenék- és fedélvastagság lehet sok is, kevés is. A tegez- és az íjhasználat mikéntjének pontos ismerete híján az 1 cm-es „kényelmi tényező" pedig egy újabb feltételezés, ugyanúgy, mint a nyugati íjkezelés ismeretéből kiinduló további 5 cm, az íjat tartó bal kéz épségét szavatoló érték. Mindkettő csak a mai, egyéni ízléstől és képességektől függő tegezhasználat és nyílkezelés gyakorlata alapján állhat meg. A modern pályaíjász testtartásra épített számítás más stílusoknál más eredményt adhat, nem beszélve a lovas használatról, ami további szempontok bevonását teszi szükségessé.[35] Ha a korabeli íjászok és modern utódaik testaránya közötti eltérésektől el is tekintünk, pusztán a csontváz hosszúságából akkor sem látjuk kiszámolhatónak az egykori harcosok húzáshosszát. Ehhez egyfelől az eltemetett harcosok vázrészeinek antropológusi pontossággal történő lemérése lenne szükséges, hozzátéve az adott sírban talált nyílvesszők valószínű hosszát, illetve a számításba vehető íjászpozíciók különbségeit összehasonlítva, lehetőség szerint azonos (vagy hasonló) testarányokkal bíró mai íjászokkal.[36]

Szőllősy Gábor úgy véli, az ázsiai íjkezelésnek nem integráns része a hosszú húzás. Az egyik utolsó, steppei eredetű íjász kultúra harcosairól, az oszmán-törökökről készült ábrázolásokon valóban a rövid, szájzughoz történő húzás tűnik elénk. Más, különböző

---

[32] *Kiss* 1996. 180–181. o. A itt leírt tegez 75–78 cm hosszúságú lehetett. Lásd még: *Kiss* 2000. 104. o. Révész László az általa feltárt karosi, II/52. sír tegezének hosszát 80–85 cm-ben adja meg. *Révész* 1996. 172. o.

[33] A novemberi kísérletekhez felhasznált hosszadatokat lásd a III. Függelékben.

[34] Szőllősy maga is elégtelennek értékelte a mintavételt az általános érvénnyel megfogalmazható következtetések levonásához.

[35] Egy példa: a jelen tudásunk szerint a magyarokra leginkább jellemzőnek elfogadott (de nem biztos, hogy kizárólagos) „homokóra" formájú, fedeles tegezeknél a kutatók már a kezdetektől a heggyel felfelé történő tárazást valószínűsítették, amit számos ázsiai ábrázolás támaszt alá. Ehhez képest mind a gyalogos történelmi íjász, mind a viszonylag kevés, tegezből tölteni tudó mai lovasíjász között a tollal kifelé történő tárazás az elterjedtebb. *Cs. Sebestyén* 1933. 55–58. o., *Kovács* 2003. 312. o. és 62. lábjegyzet. Az íjászok között gyorsan terjednek az egyéni módszerekre alapozott olyan magyarázatok, mint „a sírokba mindent fordítva helyeztek be", illetve „a felfelé álló pengés nyílhegyek megsebezhetik használójuk kezét" állítás. Ezekkel kapcsolatban legutóbb Tompa Balázs lovasíjász végzett kísérleteket, aki szakdolgozatában meg is örökítette idevágó kísérleti régészeti tapasztalatait: http://nomadok.gportal.hu/gindex.php?pg=32034463. A magunk véleménye szerint mindkét tegeztöltési módszer ismert lehetett a régi magyarok körében, de jelenleg a heggyel fölfelé történőt támasztja alá több „érv", azaz a magyarok esetében a régészeti leletek.

[36] Mégpedig a három alapvető lövésirányba: előre, oldalra, illetve hátrafelé fordulva. A honfoglalók antropológiájáról meglehetősen terjedelmes szakirodalom látott napvilágot, magyar és idegen nyelven egyaránt. Lásd *Éry Kinga:* Length of Limb Bones and Stature in Ancient Populations in the Carpathian Basin. Budapest, 1998. 31–40. o. Meglátásunk szerint a harcos sírok íjászati szempontú antropológiai adatainak vizsgálata és az említett összehasonlítás nélkül nincs előrelépés ebben a kérdéskörben.

korú, steppei eredetű harcosokat ábrázoló ikonográfiai anyagon azonban az esetek többségében a hosszú húzás alkalmazása – mint az „ázsiai húrkezelés” egyik jellegzetes eleme – figyelhető meg.[37] Ha a húzáshossz változó volt is, az ázsiai stílus rendre a húzó kéz oldalán kivezetett nyílvesszővel, a hüvelykujjra húzott, különböző anyagokból készített (bőr, csont, szaru, fém, sőt kő) íjászgyűrűvel, illetve néhány más, sajátos megoldással jellemezhető.[38]

A steppei íjász harcmodor elemeiről az iszlám fejlett írásbelisége hagyott ránk néhány olyan forrást, amelyekre az angolszász íjászat árnyékában idehaza eddig kevés figyelmet fordítottunk.[39] Ami a magyar íjászatot szorosabban érintheti, az ennek az íjászstílusnak a Kárpát-medencei felbukkanása.[40] Jó okunk van feltételezni, hogy amennyiben a korábbi és későbbi steppei eredetű lovasíjászok ilyen módon lőttek, akkor az azonos hadművészeti háttérrel rendelkező X. századi magyarok sem tettek másként, de legalábbis ismerhették azt.

Véleményünk szerint a húzáshossz és a húrkezelési technika kérdése egymástól elválasztandó kérdések. Az a mindeddig nem bizonyított, de a mai íjászok körében jól ismert következtetés, miszerint „korabeli magyar sírban nem találtak íjászgyűrűt – tehát ilyet nem használtak eleink”, pedig egyáltalán nem meggyőző erejű.[41] Már csak azért sem, mert a keleten használt íjászgyűrűk nagyobb része szerves anyagból készült, így pontosan ugyanúgy nyomtalanul elenyészhetett, mint magának az íjnak az alkotóelemei. Az egyértelmű bizonyíték itt is várat magára.

A felhasznált nyílvessző-rekonstrukciókkal kapcsolatos további kérdések

A X–XI. századi magyar sírokból számos, a nyíltüskés megoldással felhegyezett, tehát egykor a fatestbe fúrt lyukba illesztett, majd a szorosabb rögzítés és a várható berepedés miatt körültekert nyílhegymaradvány ismert, néhány esetben a megmaradt fa ré-

---

[37] Lásd az I. Függelékben (3–4.). Gökmen Altinkulp török íjász szóban közölt véleménye szerint az oszmánok kései, kisméretű íjai esetében joggal feltételezhetünk egy, a felhasznált, mégoly rugalmas anyagok mennyiségéből adódó korlátot, esetleg azon „íjtörténelmi folyamat” utolsó állomását, amely során a húzáshossz és az íjak mérete egyenes arányban látszik csökkenni. Varga Ferenc ezzel azonos véleményen van az íjcsontok méretének csökkenését vizsgálva.

[38] Sajátos, a nyugatitól különböző íjfogási módokat, illetve olyan egyéb megoldásokat, mint például a dupla oldás. Lásd a pomázi Íjász Útja Iskola honlapján: www.ijaszutja.hu, „Találkozás a gyökerekkel” menüpontjában. (Utolsó belépés ideje: 2009. 04. 15. 21.42.)

[39] A 26. jegyzetben említett munkán kívül ugyancsak *Kurtuluş Öztopçu* török kutató adta ki: A 14th-Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak. Kitab fi 'ilm an-nussab. Istanbul, 2002. Említést érdemel még *Nabih Amin Faris–Robert P. Elmer:* The Book on the Excellence of the Bow and Arrow and the Description Thereof Arab Archery. An Arabic Manuscript of about A. D. 1500. Princeton, New Jersey, 1945. Valamennyi munka azonban egy Tajbuga al-Asrafi al-Maklamisi al-Junáni nevű, XIV. századi egyiptomi mameluk hadúr munkájára megy vissza: Kitab ghunyat at-tullab fi marifat ramy an-mushshab. Angol kiadása:. J. *D. Latham – W. F Paterson:* Saracen Archery. London, 1970. A magyarországi történelmi íjászok érdeklődése csak nemrég fordult e művek felé. A közelmúltban megkezdődött a traktátusok szövegének íjászszempontból történő elemzése. 2010 tavaszán jelenik meg Cozmei Mihai, a pomázi Íjász Útja Iskola vezetőjének könyve, amelyben a szerző részletes elemzést ad e muszlim forrásokból kiolvasható íjkezelési technikákról.

[40] A Képek alatt közölt kárpát-medencei példáink avar-kori, illetve a Szent László-legendát megörökítő templomi falfreskók ábrázolásai.

[41] *Kovács* 2003. 307. o. (52. jegyzet is).

szekkel, illetve a kötöző anyag maradványaival is. Ennek ellenére továbbra is csak az jelenthető ki, hogy eleink nem a Cs. Sebestyén által biztosra vett nádból, hanem különböző fa-, esetleg cserjefajokból készítették nyilaik testét. A nád apróvadra, vízimadárra való vadászatkor jöhetett számításba. A steppei népek közül a mongolok hagyományosan folyópartok mentén, gondosan válogatott, majd feladat szerint előkészített fűzfatestekből készítették nyílvesszeiket.[42]

A március 29-i kísérlet résztvevői közül többen rendelkeztek korabeli leletek alapján készült, harci- illetve vadászhegyként meghatározott nyílhegy-rekonstrukciókkal. Ezek méreteiből, elsősorban valószínűsíthető súlyukból, illetve a nyíltüske vastagságából először arra a következtetésre jutottunk, hogy e hegyek aligha voltak használhatók a mai, 8,2–9 mm átmérőjű fatestekkel. Úgy véltük azért, mert az ilyen méretű hegyeket nem bírja el a jelzett átmérőjű fatest. Ezt az alábbi nyílhegy-leletek és rekonstrukciók alapján gondoltuk helytállónak:

Súlyosabb lelet-hegyek (Magyar Attila nyílhegy-rekonstrukcióinak adatai): [43]

1. Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Büdöskút:

– 1. sír: „közepes, nyéltövises, sárkányidom-hegy”, 25g összsúllyal.

2. Sárrétudvari-Hízóföld:

– 112. sír: „*nagy, levél alakú, nyéltövises pengehegy*”, 31 g összsúllyal,

– 214. sír: „*nagy, nyéltövises, áttört ún. gyújtó-hegy*”, 38 g összsúllyal,

– 214. sír: „*nagy nyéltövises, véső alakú*” pengehegy, 28 g összsúllyal.

Könnyebb lelet-hegyek:

Fonyód, Magyar Bálint Ált. Isk. 1. sír: [44]

– *1. sz. nyílhegy:* tömege: 9,91 gr , a penge hossza: 5,1 cm, a penge legnagyobb szélessége: 1,95 cm, a tüske ép, hossza: 5,2 cm. Feltehetőleg eredeti vastagsága a csúcsnál: 0,2 cm, teljes hossza: 10,15 cm. Alak: csúcsban végződő ovális.

– *2. sz. nyílhegy:* tömege: 12,35 gr, teljes hossza: 8,8 cm, a penge hossza: 5,15 cm, a penge legnagyobb szélessége: 2,05 cm. A tüske ép, hossza: 0,38 cm. Feltehetőleg eredeti vastagsága a csúcsnál: kb 0,25 cm. Alak: sárkányidom (rombusz).

– *3. sz. nyílhegy:* tömege: 11,86 g, teljes hossza: 7,4 cm, a penge hossza: 4,4 cm, a penge legnagyobb szélessége: 2,75 cm. A tüske ép, hossza: 3,1 cm, a penge jelenlegi, rozsdállt vastagsága középen: 0,65 cm. Alak: hosszú vágóélű, szabályos deltoid.

A régi íjászkultúrák vastagabb, részben dongatestű nyílvesszőire, egyben véleményünk alátámasztására, keleti párhuzamokat kerestünk. Különböző észak- és belső ázsiai népek nyílvesszőátmérői közül a mongolokét találtuk olyan legnagyobb szélsőértéknek, amelyen belül az első kísérletek saját teszt-nyílvesszőit elkészítettük.[45] Hozzá kell ten-

---

[42] *Mesterházy* 1994. 322. o. A mongol adat Varga Ferenc szóbeli közlése.

[43] A rekonstrukciók alapjául szolgáló munka: *M. Nepper* 2002. 48.; 317., 343. o. A márciusi tesztlövéseken használt nyílrekonstrukciókat lásd a II. Függelékben (1–4.).

[44] Az adatokat Bíró Ádám bocsátotta rendelkezésünkre.

[45] A szibériai hakaszok nyílvesszői 8 mm, a vahovi osztjákoké 11, míg a mai mongol *nadam*-on használt nyílvesszők (akár 110 cm hosszúsággal!) 7–16 mm vastagok. *Mesterházy* 1994. 322–323. o.; *Kun* 2006. 158. o.;

nünk: a mongol harci nyilak méreteire a *mai, versenyzésre használt*, nagyrészt még mindig fűzfából készült vesszők alapján sem lehet több következtetést levonni, mint a megmaradt leletek alapján a magyar íj működésére. A mongolok esetében azonban bizonyos, hogy többre mehetünk a fennmaradt leírások, a mongol harcosokról készült ábrázolások elemzésével, továbbá az utolsó íj-, nyílkészítők generációkon keresztül szinte töretlenül tovább örökölt tudásának felhasználásával.

A kifejezetten harci és vadászati céllal készült nyílvesszők esetében sem találtunk X. századi adatot. Ezért az ugyancsak steppei eredetű oszmán-török íjászat egyik, a nyílvessző röptét segítő megoldását tanulmányozva, a vastag, de úgynevezett „dongatestű" nyíltestek mellett döntöttünk. Annál is inkább, mert ezek *mogoi sum* („kígyó nyíl") néven a mongoloknál is ismertek voltak.[46]

Az egyik vizsgálandó kérdés tehát a mai, gyakorló nyilaknál vastagabb, részben „dongatestű" harci nyílvesszők X. századi nyílhegyleletek rekonstrukcióival szerelt példányainak hatótávolsága volt, ugyancsak replika összetett íjakból kilőve. Másfelől a régészet által „harci", valamint a „páncéltörő" hegyként azonosított nyílcsúcsok hatásvizsgálatával foglalkoztunk.

A fenti párhuzamokat, továbbá a vizsgált, eredeti nyíltüskés nyílhegyek méreteit szem előtt tartva arra az álláspontra jutottunk, hogy kizárhatjuk a manapság a történelmi íjászok által használt, „gyakorló" és „harci" nyíltestek méreteit a történelmi realitások sorából: úgy véltük, ezek egyszerűen nem bírják el a gyakorta még romlott, korrodált állapotukban is igen vastag nyíltüskéket. Természetesen a különböző formájú, katonai, valamint vadászati célra használt nyílhegyek mellett megfelelő méretű és teherbírású nyíltest és nyílvessző kellett, hogy létezzen eleink körében is. (Az egykori magyar nyílvesszőkészítés háttérinformációiról azonban semmiféle adatunk nincsen, a kérdésről csak feltételezéseink lehetnek.) Korábbi – mára némiképp módosult – tapasztalataink szerint a mai, leggyakrabban 8,2–9 mm-es gyakorló fatestek, nyíltüskés heggyel szerelve, sokszor egyszerűen szétrobbannak a becsapódás pillanatában. Ezek általában csak a mai modern, úgynevezett „köpűs", könnyű, gyakorló nyílhegyekkel (vas, illetve réz alapanyagból) tűnnek használhatónak. A köpűs nyílhegyek korabeli létezését ugyan igazolja a honfoglaló sírok néhány lelete, ám számuk elenyésző a nyíltüskés hegyekkel összevetve.[47]

A március 29-i kísérletek tanulságai nyomán módosítani kényszerültünk a nyílhegyekről és a hozzájuk való fatestek méreteiről alkotott nézeteinket. A második alkalomra is Magyar Attila irányításával készített vesszők keresztmetszeti méretét 80 lelet átlagát (pontosabban jellemző vastagságát) alapul véve határoztuk meg.[48] A modellezéshez fel-

---

Varga 2006. 214. o. Ezeken kívül a következőkben érdemes lesz bevonni a vizsgálatba a Néprajzi Múzeumban őrzött ázsiai nyílvesszőket. Varga a 16 mm-es szélsőértéket túl soknak találja, véleménye szerint a vessző bármilyen faanyagból készülhetett, ami *az adott feladatra* használt nyílhegyet elbírta. Saját felhasználásra készített tesztnyílvesszőinket Lisztes Attila nyílvesszőkészítő, valamint Magyar Attila bocsátotta rendelkezésre. A kísérlet során felhasznált nyílvessző-rekonstrukciók adatait lásd a III. Függelékben.

[46] Nem feledve, hogy a fennmaradt oszmán nyílvesszők legnagyobb részt már nem a harcmezőkön, hanem a legendás teljesítményekre képes „repülő íjászok" távlövő versenyein szerepeltek. A dongatestű oszmán-török nyílvesszőkről lásd *Murat Özveri* tanulmányát Turkish Traditional Archery címmel: http://www.turkishculture.org/pages.php?ChildID=170&ParentID=15&ID=71&ChildID1=170. (Utolsó belépés: 2009. április 14. 17.16.) A mongol adat Varga Ferenc szóbeli közlése.

[47] *Kovács* 2003. 311. o.

[48] A feladathoz a Hajdúszoboszló-árkoshalmi, a Püspökladány-eperjesvölgyi, a Sárrétudvari-hízóföldi és a

használt leletekről is elmondható, hogy egykor nem volt egységes a méretezésük.[49] Néhány esetben egyaránt előfordult a vizsgált anyagban a nagy, nehéz hegyhez használt vékony vessző és a kis vagy közepes hegyhez használt, vastag vesszőtest. (Bár láthatólag a vastagabb vesszőket zömmel a nagyobb hegyekhez a vékonyabbakat pedig az átlagos méretűekhez használták.)

Új nyílvesszőink esetében 6 mm-ben határoztuk meg azt a legkisebb átmérőt, ami a nyíltüskét beillesztve még elbírta a távlövéshez használt hegyrekonstrukciót (azaz nem tört el már a kilövés pillanatában). Ez az eddig közölt magyar sírokban leggyakoribb, deltoid, avagy „sárkányidom" formájú, nyíltüskés hegy volt, a Savaria Múzeumban látható, 6 cm hosszúságú, ismeretlen helyről származó példány pontos másolata.[50] Ezt a típust határoztuk meg úgy, mint a rendelkezésünkre álló adatok alapján, a X. századi sírleleteknek leginkább megfelelő nyílrekonstrukciót.

I. Különböző íjreplikákból kilőtt nyílvessző-rekonstrukciók behatolási képességének mérése

Március 29-i kísérleteink egyik fő kérdése *a különböző gyártási eljárásokkal készült, hagyományos anyagokból előállított Fábián-féle és más íjreplikák egymással, valamint a nem hagyományos módon (tehát üvegszálból, műgyantából, illetve laminált technikával készült) íjak teljesítményének összevetése* volt. Ehhez első lépésként a rendelkezésre álló fegyverek bemérését kellett elvégezni, hitelesített mérő eszközökkel és azonos húzáshosszon. Utóbbi a jelenkori magyarországi íjászok által is általánosan elfogadott 71,12 cm-es (28 inch), rövid húzáshosszon történt.[51]

A behatolást legjobban mérhető felületként több rétegű hullámkarton táblákat alkalmaztunk, részben, mert bizonyos korábbi magyarországi kísérletek is ezt használták, valamint mert ezen jól mérhető és összevethető eredményeket vártunk. A hullámkarton lapokat a lehető legszorosabban összerögzítve, a lövésirányra merőlegesen állítottuk fel, a lövéseket pedig két lőállásból, öt különböző távolságból (15, 20, 30, 40, 50 m) adtuk le rájuk. A táblák vastagsága 100 mm volt, (13 réteg hullámkarton), méretük 100×120 cm, tömegük átlagosan 7kg.

A beérkező lövések közül azoknak a mélységét mértük, amelyeket a becsapódást figyelő személyek egybehangzóan tiszta találatnak minősítettek. A tolómérővel végzett méréseknél arra voltunk kíváncsiak, hogy adott távolságról, adott íjreplikából érkező nyílvessző

Sárrétudvari-poroshalmi feltárások nyílleletei képezték az összehasonlítás alapját. *M. Nepper* 2002. 126–222.; 223–340.; 344–364. táblákon.

[49] Megfigyelhető a zömmel 4–6 mm keresztmetszetig terjedő vékonyabb nyíltestvég (azaz közvetlenül a nyílhegy alatt mért nyíltest-keresztmetszet) és lényegesen kevesebb 7–9 mm-ig terjedő vastagabb nyíltestvég egykori alkalmazásának gyakorlata. A vizsgált 80 leletben 4 mm-esből 9 db-ot, 5 mm-esből 22 db-ot, 6 mm-esből 37 db-ot, 7 mm-esből 9 db-ot, 8 mm-esből 1 db-ot, 9 mm-esből 2db-ot találtunk.

[50] Magyar Attila Heves, Vas és Hajdú-Bihar megyék, valamint a Rétköz X–XI. századi sírleleteiről megjelent kiadványok alapján dolgozott. *Révész* 2008.; M. *Nepper* 2002.; *Kiss* 2000.; *Istvánovits* 2003. A novemberben használt nyílrekonstrukciók pontos adatait lásd a II. Függelékben (6.). A kézikovácsolt rekonstrukciók Fodor Dávid és Fodor Zsolt munkái, a távlövéshez használt típus fényképét lásd a II. Függelékben (5.).

[51] A teszten használt különböző íjak adatait lásd a IV. Függelékben.

milyen mélyen (hány kartonrétegen keresztül) hatol bele a célfelületbe. Kétféle dongatestű nyílreplikát használtunk, páncéltörő heggyel 10, illetve 12 mm-es középső átmérővel.

A lövések megkezdése után nem sokkal beigazolódott az előzetes sejtés, hogy a jelen lévő, egyébként gyakorlott, mai íjászok képességei, általános erőnléte, valamint íj- és húrkezelési technikája nem teszi lehetővé a 60 font (azaz 27,21 kg) húzóerejű íjaknál erősebb replikákkal történő számosabb sorozatlövés leadását, a kb. 71 cm-es húzáshosszt tartva. Magyarán: ugyanazon íjász igencsak nehezen tudott megfelelő számú, ugyanazon húzáshosszról indított tesztlövést leadni. Ezért íjanként váltott teszt-íjászokkal végeztük a lövéseket, gondosan ügyelve a húzáshossz betartására, továbbá azt szem előtt tartva, hogy a tesztelők majdnem mind a „mediterrán húrhúzást" alkalmazták. Mivel a tesztben részt vállaló íjászok közül csak egyetlen lőtt „ázsiai húrfogással", csont íjászgyűrűt alkalmazva, az első alkalommal nem volt érdemes a két technika közötti különbségekre koncentrálni. Az eredmény azonban csak azzal a megjegyzéssel közölhető, hogy alapvetően *keleti jellegű íjakat teszteltünk nyugati húrkezeléssel*. A jövőbeni feladatok között tehát nyugodtan megjelölhetjük az ugyanolyan erejű, különböző technikával készült íjreplikák hatásvizsgálatát különböző húrkezeléssel, illetve oldási technikával.[52]

A lövések kielemzése során általában azt találtuk, hogy szaruíjainkból mintegy 15–40 m között fokozatosan nőtt a nyílvesszők behatolásának mértéke (!), utána azonban fokozatosan csökkenni kezdett. Néhány lövés nem illett bele ebbe a képletbe, ám a lövések túlnyomó többségénél a fenti teljesítmény nem változott. Egyébként azt tapasztaltuk, hogy a nehéz hegyekkel (és ezért „orrnehéz" vesszőkkel) történő lövéseknél az íjak általában „felfelé hordtak". Ami ennél sokatmondóbb, az néhány, külsőre és húzásra kiválónak tűnő fegyver „elfáradása" volt a (pályaíjászatban általánosan elfogadott) célzott lövés leadására még alkalmas 40 méteres táv környékén. Magyarul: bizonyos számú lövés után arra lettünk figyelmesek, hogy már alig, illetve lényegesen kevésbé gyorsították fel a kilőtt nyílvesszőt. Maradandó károsodástól tartva felhagytunk az ezekkel történő további lövésekkel és leajzottuk őket. Ez mindenképpen a mai íjkészítő mesterek kezéből kikerülő fegyverek javítandó tulajdonságaira hívja fel a figyelmet, attól természetesen függetlenül, hogy a készítőket eddigi eredményeikért és szívós, kísérletező munkájukért a legnagyobb tisztelet illeti. A tesztlövések eredményeit, az íjak alapanyagai szerint elkülönítve, a Függelékben közöljük.

II. Távlövés-teszt

Az íjászattal foglalkozni kezdők egyik legelső kérdése, hogy a kézbe vett fegyvernek mekkora a maximális lőtávolsága, azaz „milyen messzire visz". Ezt a kíváncsiságot az íj távolra ható fegyver mivolta mellett azok a pontatlan ismeretek táplálják, melyek szerint a keleti íjfeszítő népek, így a magyarok körében is, kardinális fontosságú volt a távlövés. A megint csak általánosan elfogadott vélemény szerint ezt begyakorolva tudták olyan távolságból megbontani ellenfeleik hadsorait, hogy azok semmilyen módon ne árthassanak nekik. Sokak által ismert, hogy a középkori angol íjászok sem a célzott lövés útján, ha-

[52] Az évek óta íjászgyűrűvel és hosszú húzással gyakorló szerző személyes tapasztalata a 39. jegyzetben hozott muszlim íjász traktátusokban is leírt technika és a mediterrán húzás hatékonyságának különbsége – az előbbi kétségtelen javára.

nem nagy távolságról, „ejtett” nyílvesszőkből álló nyílzáporral érték el harci sikereiket. Azonban bármelyik íjászkultúrából jön is az információ, ezen alapismereteken túl általában a fikciók világába érkezünk. A steppei harcászatról rendelkezésre álló források alapján a legritkább esetben lehet megbecsülni a nyílvesszők valós hatótávolságát. Így legalábbis bizonytalan, hogy ténylegesen mekkora szerepe lehetett egy harci szituációban a steppei harcosok e képességének.[53] Az itt megfogalmazott kérdés tehát így szól: milyen távolságból lehet modellezni az ellenséges hadsorok felbomlasztását szolgáló távlövést, mai, hagyományos anyagú íjreplikákból kilőtt, a régi nyílhegyekhez a lehető legnagyobb mértékben hasonlító rekonstrukciókkal szerelt vesszőkkel?

A korabeli magyar íjak hatótávolságának kérdésről a téves elképzelések eloszlatásának szándékával jelent már meg tanulmány, ám a magyar íjásztársadalomban szívósan tartja magát az a nézet, hogy eleink íjai, mint a korabeli csodafegyverek, *beépített anyagaik „jobb” tulajdonságai miatt,* továbbá *„erőtartalékoló képességük” miatt* lényegesen nagyobb lőtávolságot produkáltak, mint nyugati kortársaik.[54] Az elmúlt években kifejezetten a Magyarországon gyártott történelmi íjakkal kapcsolatban sokan, sokféle távlövési tesztet végeztek, ám a témáról dokumentáció elvétve sem látott napvilágot.[55]

Saját kísérleteinkben néhány kifejezetten nehéz, harci feladatra következtetni engedő nyílhegy-rekonstrukcióval szerelt vesszővel vizsgáltuk replika íjaink (és íjászaink) távlövési képességeit. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a saját kísérleteink mennyiben támasztják alá, illetve cáfolják meg a honfoglalók fegyvereinek hatótávolságáról elfogadott hivatalos álláspontot. Fábián Gyula a magyarok íjának lőtávolságát, az általa készített replikákkal, mediterrán húzással leadott, 186 méteres maximális lőtávolság alapján legfeljebb 200 méterre becsülte.[56]

„Nem távlövő-harci” nyílvesszőinkkel, 72–73 cm-es húzáshosszal, a talaj és a nyílvessző között bezárt 38–45°-os szög tartása mellett leadott távlövéseinkkel a következő oldalon látható táblázatba foglalt eredmények születtek:

---

[53] Dzsingisz kán idejéből való mongol forrás szól 335 ölnyi lőtávról, amit 535–560 méter közötti értékre kehet átszámolni. *Varga* 2006. 221. o. Az elsőre nehezen hihető, több esetben azonban igazoltan 800 m feletti oszmán-török eredményeket speciális távlövő íjakkal és vesszőkkel érték el, tehát biztosan nem a háborúban használt fegyverekkel. Az egyértelműen *egy győztes csata utáni vetélkedést* megörökítő mongol példa esetében nem tudunk ilyen speciális eszköztárról, ott elképzelhető a harci nyílvesszők alkalmazása is.

[54] *Szőllősy* 1995c. 45–46. o. László Gyula, feltehetőleg pont a török íjakból kiindulva, 7–800 méterre tette az egykori magyar íjak maximális lőtávolságát. *László* 1944. 258. o.

[55] Az egyik legkomolyabb a péceli „Nap Párducai” elnevezésű formációé, amely a távlövést, mint a „magyar arculatú történelmi íjászat” részét kívánja népszerűsíteni. Vezetőjétől, Koricsánszky Csabától – szóbeli közlése alapján – nemrégiben 400 métert meghaladó távolsági rekord született, egy modern anyagokból készült íjjal. Lásd: www.napparducai.hu, „Távlövés” menüpont alatt. A történelmi íjjal végzett távlövészet másik hazai reprezentánsa Mónus József, aki a Nyílzápor-2009 rendezvényen „nehéz harci nyíllal”, 100 font húzóerejű Grózer-féle „biokompozit” íjjal, 300 méterre lőtt, a legnagyobb, hitelesített eredménye pedig 461 m. Erről bővebben: http://www.szip.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=2805.

[56] *Szőllősy* 1995c. 9. o. Révész László ehhez az értékhez óvatosan hozzátesz még 50 métert. *Révész* 1999. 167–168. o.

Szaruíj megnevezése, húzóereje	*Nyílvessző paraméterei (hegy és tollazás)*	*Legnagyobb távolság*	*Szaruíj megnevezése, húzóereje*	*Legnagyobb távolság*
SZ/I. 19kg (42 font)	véső-forma, háromtollas, egyenes tollazású	73,8 m	SZ/II. 26 kg (57 font)	97,6 m
	sárkányidom, háromtollas, egyenes tollazású	92 m		92 m

A nem kimondottan távlövéshez készített, harci fegyverként definiált nyílvesszőinkkel leadott lövéseink jelentős mértékben alulmúlták a Fábián-féle legnagyobb tesztlövés eredményeit. A legerősebb szaruíjból leadott, végül tollaitól megfosztott (!) nyílvessző sem tudta megközelíteni azokat. Mindez a gyakorlatban is megerősítette, hogy az ilyen nehéz vesszőkkel csak egy bizonyos távolságból lehet az ellenség első vonalai mögé lőni, azaz sereget bontani. Még a Lisztes-féle, kifejezetten távlövési céllal, páncéltörő heggyel készített „seregbontó" nyílvesszőink esetében is csak a legerősebb íjakból leadott lövések esetében tudtuk a Fábián-féle rekordot megközelíteni, illetve egy esetben elérni:

Nyílvessző adatai	L2	L6	9 mm-es hengeres gyakorlóhegy (hárs)
Szaruíj jelölése	Elért távolságok		
SZ/I. 19 kg (42 font)	95 m 98 m	118 m 119 m	127 m 129 m
SZ/II. 26 kg (57 font)	104 m 104 m	126 m 126 m	139 m 135 m
SZ/IV. 30,5 kg (67 font)	128 m 124 m	144 m 150 m	164 m 161 m
SZ/V. 30,5 kg (67 font)	135 m	163 m	174 m
SZ/VI. 32,5kg (71font)	140 m	170 m	185 m

Ezt ráadásul csak olyan nyíllal tudtunk megvalósítani, amelyik eredetileg nem is szerepelt a tesztre készítettek sorában: 9 mm-es hengeres hársvesszővel. A gyenge eredmény okairól azt mondhatjuk, hogy az önmagukban reálisnak tűnő *vastag és dongás vesszők a rendelkezésre álló gyenge íjakkal és a mediterrán lövéstechnikával* nem voltak alkalmasak valódi távlövésre.

A novemberi alkalommal annak reményében ismételtük meg a távlövési kísérletet a fentebb leírt újabb nyílrekonstrukciókkal, hogy a Balogh Márton által készített hagyományos (71,12 cm húzáshosszon 30,5 kg húzóerőre bemért, már erős íjnak számító) rep-

lika fegyverrel nagyobb távolságok születnek. A második alkalommal a 77 cm hosszúságú, sárkányidom-formájú hegyekkel szerelt vesszőkkel végeztünk távlövési kísérletet, mivel az ennél nehezebb hegyekkel ellátott vesszőket, korábbi tapasztalataink tükrében erre alkalmatlannak ítéltük. Ezúttal ázsiai módon, azaz csontgyűrűvel és a jobb oldalon kivezetett nyílvesszővel lőttünk. Az eredmény azonban most is elmaradt a várt értéktől. Legnagyobb lövésünkkel 145,5 métert sikerült elérnünk.[57]

A két távlövési kísérlet eredményeiből azt a tanulságot vontuk le, hogy az egykori íjhasználók és a fegyver gyártói pontosan tudták, amit kései utódaik már nem. Nevezetesen: milyen feladatra melyik nyílheggyel, ezzel együtt vesszőtesttel kell lőni. A kiválasztott, nehéz hegytípussal szerelt vastag és dongás vessző a használt technikával egy vagy több elemében szinte biztosan rossz ötlet, hibás konstrukció volt. A második alkalommal sem meghaladott távolság pedig azt igazolta, hogy a rendelkezésünkre álló íjakkal és íjásztudással a pontosított méretű, az általunk ismert adatok szerint a régiekével súlyában és hosszában nagyobb hasonlóságot mutató nyílvessző ellenére sem tudtunk távolabbra lőni.

Megjegyezzük, hogy az íjászattal foglalkozó szakirodalomban számos, forrásokkal alátámasztott adat van arra, hogy az íj (ha nem is feltétlenül gyilkos, de legalábbis seregbontó) hatótávolsága nem éri el a 200 métert. Ugyanakkor van ellenőrizhető forrás 360 méteren felüli harci íjászatról is.[58] A X. századi magyarok fegyvereinek hatótávolsága egyáltalán nem biztos, hogy valaha is igazolható lesz a források alapján. Mindenesetre mi magunk nem tudtuk megerősíteni a szakirodalomban olvasható 200–250 méteres hatótávolságot.

III. A vadászati és harci alkalmazhatóság tesztelése, kérdései

A harmadik kísérlet a vadászati alkalmazhatóság kérdésére irányult. Itt egy friss kecsketetem képezte azt a célfelületet, amelyen az egyes íjak és nyílvesszők hatását illetve behatolási képességét vizsgáltuk, „élő szöveten”.[59] M. Bane, angliai kísérletei során speciális, az emberi test sűrűségével azonos műgyantát alkalmazott, ami kiválóan alkalmas volt arra, hogy jól mutassa a behatoló nyílvessző ütötte seb formáját.[60] A mi kísérletünknél úgy véltük, hogy a résztvevők vadász és vadászíjász tapasztalatai tükrében kimerítő információkat szerezhetünk egy frissen elhullott kecske tetemének nyilazása útján a sebzés súlyosságát illetően, akár az emberi célpont esetében is (íjhasználat közelharc-

[57] Kovács László egészen hasonló távolságokat közöl. *Kovács* 2003. 306. o.

[58] A 360 méteren felüli távra: *Latham–Paterson* 1970. 29. o. Összehasonlításképpen, Saxton Pope íjkísérletei során egy Kínából származó 98 fontos „tatár” íjjal a hozzá tartozó nagyméretű, 96,5 cm hosszú vesszőt csupán 100,5 méterre, de még a jóval könnyebb, 20 gramm súlyú, 76 cm hosszú veszőt is csupán 160 méterre tudott ellőni. *Pope, Saxton:* Hunting with the Bow and Arrow. New York, 1947. interneteten http://www.parkettas.hu/konyv.htm (Utolsó belépés ideje: 2010. január. 15.) A Faris-Elmer kiadásában megjelent XVI. századi maghrebi íjászati kézikönyv (lásd 31. jegyzet) adatai alapján úgy tűnik, hogy a 40–60 fontos íjból kilőtt 25–32 gramm súlyú vesszők effektív hatótávolsága 75 és 85 méter körül volt, míg egy 89 fontos íjból útjára bocsátott 37–38 gramm súlyú lövedék esetében ez 130–150 méter lehetett. *Latham–Paterson* 1970. 30. o. E távolságadatokra B. Szabó János hívta fel a figyelmemet. Ezek tükrében tulajdonképpen nincs is okunk szégyenkezni a saját teljesítményünk kapcsán.

[59] A kecske 25 kg-ot nyomott és egy alkalmas fakeretre három ponton, mintegy kifeszítve rögzítettük, úgy, hogy ne mozdulhasson be a lövések erejétől.

[60] *Bane* 2006. 3/28. o.

ban). Mivel a vadászatot imitáló helyzetben az egyik legfontosabb, sikert eredményező tényezőnek a vad észrevétlen becserkészését tartottuk, kifejezetten közeli távolságokról adtuk le lövéseinket. Választásunk a Balogh Márton készítette Vata I. íjra esett, mivel ennek 71,12cm-en mért 25,5 kp húzóerejét a jelenlévő vadászíjászok már egyöntetűen hatékonynak ítélték közepes vad (őz, muflon, dámvad), illetve emberi célpont ellen. A használt lövedékek a Lisztes-féle (L1A) levélforma hegyekkel szerelt, középen dongásított nyílrekonstrukciók voltak, mint a vadász és közelharci feladatokra egyaránt alkalmasnak gondolt hegytípus. Tapasztalatainkat az alábbiakban foglaljuk össze:

– A 15 méterről leadott hátlövés a gerinc közelében keresztüllőtte a tetemet, a nyílvessző a túloldalt kibújt. Az ennek ellenére nem feltétlenül halálosnak ítélt lövés mindenképpen erős vérzéssel, illetve később vérmérgezéssel járhatott.

– Az ugyanilyen távolságról a hasüregbe csapódó lövés a tollazásig beszaladt az állatba. Súlyos seb, mely többnyire gyötrelmes pusztulást okoz a belső vérzés következtében, még akkor is, ha éppen nem szakít át létfontosságú szerveket.

– A szintén 15 méterről csontot érő lövésnél a nyílvessző megállt a szétrepesztett csontban, hegye pedig, nem kis meglepetésünkre, elgörbült. Itt egyértelműen „csak" sebesülést, illetve harcképtelenséget okozó lövésről beszélhetünk, ezt a vad általában elviszi, és korántsem biztos, hogy a sebzett állat a kezünkre kerül. Ember elleni harci helyzetben bizonyos, hogy az ellenfél nem, vagy legalábbis nem úgy folytatja a harcot, mint sebesülése előtt. Ám az ilyen lövés hatását nagyobb távolságokról leadott lövésekkel lett volna igazán érdekes vizsgálni. Erre sajnos nem volt módunk.

– A 20 méterről leadott lövéseink közül a kecsketetem bordáit érő legjobb lövés a nyílhegy túloldali kibújásával járt, csontot nem tört. Súlyos, ha nem is feltétlenül halálos lövésként minősítettük a találatot.

– A 30 méterről leadott lövés gyakorlatilag ugyanilyen hatással járt, a tetem túloldalán kibújt a nyílhegy. Ezzel számunkra, élőben is beigazolódott az előzetes vélemény, hogy a nagyobb távolság a súlyos vadász, illetve harci vessző esetén sem csökkenti egy bizonyos lőtávolon belül a lövés hatékonyságát.

Időnk szűkössége miatt ezt a tesztet nem tudtuk folytatni. Nagyobb távolságokról, többféle nyílheggyel történő elvégzésére a folytatásban kell sort kerítenünk.[61]

Az izgalmas és a résztvevők többsége által sosem látott, meggyőző „élő tapasztalatok" ellenére itt sem mehetünk el amellett a tény mellett, hogy a kifejezetten kis távolságból leadott lövéseink többsége nem volt pontos. Több idő és előzetes gyakorlás kellett volna, hogy az egyébként tapasztalt íjászaink megszokják valamelyest a jól ismert gyakorló vesszőktől különböző nyilakat. Itt is Regino apát sorait érdemes felidézni. „Gyermekeiket és szolgáikat nagy igyekezettel tanítják lovagolni és íjászni."[62]Tanulság, hogy kifejezetten a vadászati és harci helyzetek imitálásánál elengedhetetlen a speciálisan ilyen célra használt vesszők készségszintű ismerete. Ennek hiányában ez a kísérlet-rész legfeljebb az alapvető ismeretszerzésre volt jó.

---

[61] Révész László megjegyzése szerint az emberi célponthoz leginkább hasonlatos természetes célfelület a házi sertés lehet.

[62] HKÍF 199. o.

IV. Különböző vért-anyagok ellenálló képességének tesztelése[63]

Kísérletünk negyedik része egyfajta „töréteszt" elvégzése volt, ugyancsak a különböző erősségű íjakból kilőtt nyílvessző-rekonstrukciók hatásvizsgálata céljából. Itt a kecsketetemre helyezett nemez, gambezon[64] és (6–7 mm-es átlagos vastagságú) szárított, cserzetlen marha kruponbőrből előállított pajzsfelület-modell, láncing- és bőrvért-darabok, valamint ezek kombinációinak ellenálló képességét vizsgáltuk, a legerősebb hagyományos anyagú íjainkból, különböző távolságból leadott lövések útján, 10–12 mm-es dongavesszőkkel, kifejezetten a harci helyzetet imitálva. Páncéltörő, valamint a Magyar Attila „nagy, levél-formájú, nyéltövises" hegyeit használtuk, utóbbiakat „harci" illetve „nagyvadra való" hegyként minősítve. A húzáshossz itt is 72,12 cm-ben határoztuk meg, ám az „éles helyzet" imitálásának szándéka miatt itt nagyobb teret engedtünk az íjász egyéni technikájának, azaz nem mértük akkurátus pontossággal a húzáshosszt.

A nemezlaptól a teszt tanúsága szerint különösebb ellenálló képességet nem várhatunk; azt mindkét hegytípus könnyedén átvitte, a nyíltest alakjától függetlenül, a nemezt gyakorlatilag belegyűrve a kecsketetembe, amelyben a hegyek teljesen eltűntek.

A gambezont imitáló zsákvászon rétegekre leadott lövések eredménye a következőképpen alakult:

A SZ/II, 26 kg erejű „Vata" íjból, 20 m-ről, 10 mm-es dongavesszővel leadott lövéseknél a páncéltörő hegy mind a 8, mind a 16 rétegű vásznat teljesen átvitte. A 12 mm-es dongavesszőnek ellenben „csak" a hegye hatolt be a kecske testébe. A SZ/VIII, 30,5 kg erejű íjból kilőtt ugyanilyen átmérőjű nyíl 10 cm-re hatolt a húsba, hatékonysága nem hagyott kétséget. Az ilyen erejű íjból leadott lövés nagyon súlyos sebet ejthetett. A levélforma hegy már lényegesen gyengébb eredményt hozott: általában, ha nem is simán, de átvitte a zsákvászon rétegeket, a sebzés mértéke azonban elhanyagolható volt a fentiekhez képest: az 5–10 mm-es behatolásokat „túlélhető" sebnek minősí-tettük.

A nyersbőrnél az alábbiakat tapasztaltuk:

A páncéltörő heggyel szerelt nyílvessző, a SZ/Vata III, 32,5 kg erejű íjból lőve, mindkét nyílvastagság esetén átvitte a bőrt és belefúródott a kecskébe, 12 mm-es dongavessző esetén legenyhébb esetben is mintegy 2 cm-re. Ez is súlyos sebnek minősíthető, ugyanakkor élőben is meggyőződhettünk róla, hogy az ilyen vastagságú nyersbőr, mint közvetlenül a testet védő vértfajta, azért sem jöhetett számításba, mivel az azon keresztüllőtt hegyeket csaknem lehetetlen volt kihúzni. Fával, illetve fémmel kombinálva viszont hathatósan csökkenthette a becsapódás erejét.[65]

Várakozásainknak megfelelően a gyűrűsvért és gambezon együttes alkalmazása igen jó védelmet adott. A SZ/II. íjból kilőtt, páncéltörő heggyel felszerelt, 10 mm-es donga-

---

[63] Ehhez hasonló kísérleteket tudomásunk szerint több ízben végeztek már Magyarországon, ám elfogadható dokumentáció nem született róluk. Ilyenre került sor 2007 áprilisában az Ópusztaszeri Nemzeti Emlékparkban, ahol, a résztvevők szóbeli közlései alapján, a különböző páncéltípusokba lőtt nyílvesszők behatolási képessége részben azonos eredményt hozott saját kísérleteink eredményeivel.

[64] A jellegzetes középkori, vászonból készült, sokszoros rétegű „párnaruha". Mi 8, illetve 16 rétegű zsákvásznat használtunk, de van 30 rétegre is adat. *Embleton–Howe* 1994. 49. o.

[65] Ezt a kombinációt pajzsokon magunk is tesztelni kívánjuk a jövőben. A különböző sisaktípusok tesztelését ugyancsak a következő alkalommal tervezzük. Holger Riesche egyszerű fapajzsot tesztelt, illetve „nyugati oldalról" egy avar típusú lamellált fémpáncélon is végzett roncsolási-behatolási kísérleteket. *Riesche* 2002. 56–60. o.

vessző 20 méter távolságból a gyűrűsvértet is szétnyitotta, valamint a gambezonba szögezte a láncszemeket. A levélforma hegyek már korántsem bizonyultak ilyen hatékonynak: a kétféle vérttípus együtt meggátolta a testbe hatolást.

A legjobb vért-kombinációnak azonban a gambezon és a bőr bizonyult. A SZ/II. íjból kilőtt 12 mm-es, levélheggyel szerelt vessző a bőrt se vitte át, a gambezonnak legfeljebb a fölső néhány rétegében okozott roncsolódást. Ilyen lövés esetén annak idején csak az ütés ereje okozhatott (belső) sérülést, amit ettől függetlenül nem szabad lebecsülnünk. A páncéltörő hegy pedig a bőrt átszúrta ugyan, ám a gambezon rétegeiben ez is elakadt.

V. Hagyományos anyagokból készült, ugyanazon típusú íjreplikák erejének mérése

Novemberben a tesztlövésekkel azt mértük, hogy az ugyanazon íjkészítő mester azonos technikával készült hagyományos alapanyagú, de különböző erejű íjai hogyan teljesítenek egy behatolási képességet, vagyis az íjak hatékonyságát. Választásunk Balogh Márton íjaira esett, egy 72,12 cm-en 18,5 kg (40 font, „gyenge") és egy 28,5 kg (62 font, „erős") húzóerejű fegyverre.

Másodjára ötféle kovácsoltvas nyílhegy-rekonstrukciót készítettünk Magyar Attila leletértékelésének alapján.[66] A 77 cm hosszúságú nyílvesszőket kilőve hamar kiderült, hogy a gyenge íj egyáltalán nem alkalmas „valódi súlyú" nyílrekonstrukciók célba juttatására, még a 25 m-re, tehát igen közelre felállított céltábla esetében sem.[67] Az erősnek minősített példány esetében is meglepetés érte a kísérletben részt vevőket, ugyanis az ötféle hegytípusból a nagypengésekkel (lándzsa-, nagy lándzsa- és ásóformájú) szerelt nyílvesszőkkel sem tudtunk a hatékonyságvizsgálat szempontjából megfelelően erős lövéseket produkálni. E felismerés után maradtunk a két legkönnyebb típusnál, a leggyakoribb deltoid, illetve a X. századi leletanyagban meglehetősen ritka, páncéltörő hegyeknél.

A kétféle hegytípus hatékonyságát ezúttal is olyan különböző célfelületeken próbáltuk ki, amelyekhez hasonlók (különböző kombinációkban) léteztek a középkorban is. A vesszőfogó felületet ezúttal két darab 100×100×20 cm-es, két, egymásra helyezett helyezett polifoam táblából alakítottuk ki. Erre helyeztünk pikkelyvértet imitáló bőrlapot, szimplán, majd kétrét hajtott gambezont (párnaruha), végül pedig a két anyagot kombináltuk: a bőrlap alá helyeztük a duplán hajtott párnaruhát. A kísérleti régészet módszertanának megfelelően ezúttal megkíséreltünk minél egyenletesebb lövéseket leadni, azzal a szándékkal, hogy lecsökkentsük az „emberi tényező" befolyásoló hatását, tehát a több, de még az ugyanazon íjász esetében sem teljesen ugyanolyan húzáshosszú és erejű lövésekből adódó különbségeket. Az ehhez használni kívánt eszköz az úgynevezett „belövőállvány" volt, amely várakozásaink alapján azonos erejű lövések leadására képes.[68]

---

[66] A november 28-án használt teszt-nyílvesszők adatait is lásd a III. Függelékben.

[67] Megjegyzendő, hogy ezt a távolságot egy megfelelően képzett hajítódárdás ellenfél is könnyedén túlszárnyalja fegyverével.

[68] Az eszköz azonban sajnos nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: 25 méterről sem lehetett vele megfelelően pontos lövést leadni, azaz értékelhetően eltalálni a céltáblát, legalábbis nagyobb pontossággal, mint kézből lőve.

Az alábbi eredmények születtek:

A páncéltörő hegy számára a várakozásoknak megfelelően most sem jelentett akadályt a fenti célfelületek átütése. A minket gyakorisága miatt legjobban érdeklő deltoidhegyű vessző bőrfelület esetén 8–10 cm-re hatolt a céltáblába, teljesen átszakítva a bőrlapot (egy esetben 12,5 cm-t mértünk, ekkor azonban a nyílvessző ferdén érkezett be a célba). A szimplán hajtott gambezont minden találati lövés teljesen átszakította, ám a duplán hajtott párnaruha esetében a deltoidhegynek csak a pengefelülete hatolt át a textilen. A bőrrel lefedett dupla párnaruha pedig tapasztalataink szerint képes volt kivédeni a 28,5 kg erejű íjból érkező lövedéket. A bőrt még néhányszor átvágta a nyílhegy pengéje, ám a dupla gambezonon nem tudott keresztülhatolni, legfeljebb csak megállt annak anyagában.

Szőllősy Gábor, részben a belövőállvánnyal ledott lövések negatív tapasztalatai után, annak a véleményének adott hangot, hogy a magyar íj erejét nem lehet ilyen kísérletekre alapozott visszamenőleges spekuláció alapján meghatározni, még akkor sem, ha korrekt mérési adatokat tudunk előállítani a páncélok átlövéséhez szükséges energiákról. Szerinte éles helyzetben sokféle, nagyobbrészt ismeretlen egyéb szempont jöhet számításba (például nem tudjuk az ellenség páncéljainak műszaki adatait, sem azt, hogy az ellenséges had mekkora része viselt páncélt, és mekkora testfelületen stb.). Tehát a következtetés csak az adott kísérletre igaz, történelmi távlatban nem általánosítható.

Meglátásunk szerint itt van mód egy elfogadható értéktartomány kijelölésére, amenynyiben sikerül egy ellenőrzött, múzeumi, illetve forrásadatok adatok alapján készített nyugati páncélruhát alávetni a további teszteknek. Természetesen nem azonos erejű íjakkal lőve rájuk. Szőllősy ezen túlmenően az íjak erejét mérő, „valódi kísérleti régészeti munka” folytatásra két lehetséges irányt lát:

– Belövőállványból nyíl kezdősebességeket mérni, kezdeti energiákat számolni, a repülés közbeni energiaveszteségeket számításba véve kiszámolni a becsapódási energiákat, majd ezekkel az energiákkal „ejtőgépen” bemérni a páncélok ellenállóképességét.

– Páncél-rekonstrukciókra reális távolságból kézből nagy számú lövést leadva, sokszor ismételve begyűjteni nagy mennyiségű adatot, és azokat matematikai-statisztikai módszerekkel feldolgozni.

Mi, csakugyan egyenletes és pontos lövések leadására képes, megfelelően használható belövőállvány, továbbá „ejtőgép” híján csak a második ötlettel tudunk azonosulni.[69]

A törésteszt során szaruíjainkból leadott lövéseink korlátozottan igazolták várakozásainkat. Végeredményben csak a páncéltörő hegy bizonyult olyan átütő erejűnek, amelyről nyugodtan állítható: a korabeli magyar íjak ellen harcba bocsátkozó átlagos nyugati katonának semmiféle esélye nem lehetett egy tiszta lövéssel szemben. Álló helyzetből lőve, pengés nyílhegy-rekonstrukcióinkkal nem tudtuk meggyőzően bizonyítani azt a feltételezést, hogyha eleink ellenfelének *kombinált anyagú* pajzsa nem fogta meg vagy vezette el a nyílvesszőt, akkor csak akkor úszhatta meg komolyabb sérülés nélkül a jó helyre találó lövéseket, ha bőrrel, illetve ennél valószínűleg jóval ritkábban fémgyűrűkkel kombinált, sokrétegű gambezont viselt.[70] Mivel a páncéltörő hegyek meglehetőst ritkák a

[69] Magunk, az utóbbi, ismeretlen előállítású eszköz helyett többet remélnénk egy megfelelő számú íjászból összeállított kontingens csoportosan leadott, ejtett lövéseinek vizsgálatából.

[70] Igazi kísérleti hadtörténeti feladat lesz a jövőben egy gambezonos, illetve többféle vértet viselő bábun is elvégezni ezt a kísérletet, vágtató ló hátáról.

magyar sírleletek anyagában, a régi magyarok harci sikerei aligha voltak ennek a típusnak köszönhetőek.[71] Éppenséggel ez adhat jó támpontot a korabeli ellenséges hadak védőfelszerelés arányainak pontosabb meghatározásához.

A nyugati és keleti íjhasználó katonaság nagyon különböző harci eljárásai ellenére a kétféle íjászat hatékonyságával kapcsolatban érdemes elgondolkodni egy hasonlóságon. Ahogy a késő középkori Anglia hosszúíjászai, úgy a steppei eredetű lovasíjászok sem elsősorban halálos lövésekkel számolva bocsátották útjukra nyilaikat, hanem feltehetőleg inkább a *legalább valamilyen sebesülést* okozó lélektani hatásra építettek. Nem feltétlenül kellett ahhoz tömeges pusztulás vagy súlyos sebesülés, hogy az ellenfél hadsorai pánikba essenek és felbomoljanak. Az ismétlődő nyílzáporból érkező lövedékek valamelyike bizonyos, hogy elérte útjára bocsátója szándékát: a sebesülés lehetőségén kívül is megzavarta, megrémítette az ellenséges harcost – vagy lovas katona esetén annak hátasát.[72] Ez nem mond ellent annak a „hadügyi reformnak", amely során Nyugat-Európa megtanult eredményesebben védekezni a magyar taktika elemei ellen, ugyanakkor újabb érv azon idejétmúlt elképzeléssel szemben, hogy a X. századi, „könnyű fegyverzetű" magyar harcos kizárólag íjával volt képes győzelmet kicsikarni a korabeli Európa hadszínterein.

A korabeli lovasíjászok sikereire a steppei taktika elemeinek, a logisztika mesteri összehangolását, a gyerekkorban kezdődő állandó gyakorlás és az eleinket is jellemző vasfegyelem jól ismert híradásait szokás említeni. Ezek mellé, véleményünk szerint, a mostani, erősebb replikaíjaink erejét talán nem is meghaladó – az ázsiai íjkezelési technika megléte esetén –, mégis lényegesen hatékonyabb lövéseket is oda lehet tenni. Mi is úgy véljük: a korabeli magyar íj önmagában nem volt csodafegyver.[73] Ám az említetteket együttvéve, kétségkívül a korabeli hadművészet csúcsát jelentette.

Utószó – a további kutatások elé…

Újabb és újabb kérdéseket szülő „homályos pontok", várakozásainkat kevéssé teljesítő íjreplikák, nem jól megválasztott hegy- és nyílvesszőtest-rekonstrukciók, korábban íjászképességeiket sokszor bizonyított, ám tudásukat az adott, szokatlan körülmények között alaposan alulmúló íjászok… Elgondolkodtató gyakorlati eredmények arról, hol is tartunk a régi magyar íjászat kísérleti régészeti kutatásában.

A tanulságok és az előszóban leírtak után, nem mentségképpen jegyezzük meg: az íjászat, mint valós hagyomány, mára a keleti országokban is megszűnőben és átalakulóban van. Még ott is, ahol megváltozott formában ugyan, de tovább élhetett, mint nálunk. Japán, Korea, Mongólia, Törökország esetében is csak részben beszélhetünk folyamatos íjhasználatról, illetve az íjkészítői mesterség végig élő hagyományáról, mivel ezekben az országokban szintén megvannak a hiátusok, illetve az eltűnt harci kultúrából és hagyo-

[71] *Kovács* 2003. 309. o. Magyar Attila az általa átnézett 340 nyílhegyleletből mindössze 5 darab ilyet talált.

[72] Ennek jobb megértésében segített a 2007. óta évente megrendezett „Nyílzápor" elnevezésű rendezvény: http://www.nyilzapor.hu/nyilzaportortenet/nyilzaportortenet.htm. A tömeges kísérleti régészeti (kísérleti hadtörténeti) rekonstrukciónak is felfogható íjászat során legutóbb ezernyolcszáz mai íjász tartotta néhány percig zárótűz alatt az „ellenség vonalait".

[73] *Szőllősy* 1995c. 45–46. o.

mányokból valami egészen mást létrehozó modern hatások.[74] Az íjhasználat az egykori nagy íjászkultúrák mindegyik újkori utódállamában általában vallási rítusok, ünnepek részeként, illetve később „nemzeti sport" formájában öltött új testet. Manapság esetleg egy adott nép kultúrájának részeként tekintenek rá, ám nem mindegy, milyen keretbe ágyazva és a valós háttér, avagy közszájon terjedő tévedések és pontatlan információk alapján. A mai kor Magyarországon igen különösen alakult, „hagyománykeresését" ezért sem szabad összetéveszteni az élő hagyományokkal, bármennyire is könnyű és csábító a két dolog egybemosása.

Az íjteszt eredményeiből levont következtetések leírásával semmi esetre sem kívánunk az íjászat magyarországi történelmi formájának gyakorlása iránt elkötelezettekben csalódást kelteni. Ellenkezőleg, kutatóként és gyakorló íjászként egyaránt a problémák megfogalmazását tartjuk célravezetőnek. Azért, hogy a továbbiakban lehetőség szerint elkerüljük az olyan tévutakra lépést, amilyeneket az íjteszt első részének eredményeiben magunk is megtapasztaltunk, az íjászat *kritikus szemmel történő, egyidejű gyakorlati és elméleti művelésére* szeretnénk ösztönözni, amely meggyőződésünk szerint az egyetlen járható út a kutatás folytatására és irányainak kiteljesítésére. Úgy véljük, egyben ez a magyarországi történelmi íjászat jövőjének záloga is.

[74] A piac és az íjkészítők üzleti érdekei a legerősebb modernkori kihívások. Kazahsztán esete ebben például egészen hasonlatos a magyar íj „feltámasztásának" útjához: bár még alig tudnak valamit a valódi történelmi fegyverről, máris a modern anyagokból (sorozat)gyártott replikák terjesztése van napirenden, ahogyan az minálunk is történt az 1980-as évek végétől kezdődően. *Varga* 2006. 230–231. o. A sorozatban gyártott, egyre gyengébb minőségű íjak egy ideje Mongóliában is megfigyelhetők.

A JEGYZETEKBEN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

Forráskiadványok

HKÍF	A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: *Kristó Gyula*. Szeged, 1995. 198. o.
Latham – Paterson 1970.	*Latham, John Derek – Paterson, William Forbes:* Saracen Archery. London, 1970.

Irodalom

Bane 2006.	*Bane, Matheus:* „English Longbow Testing against Various Armor circa 1400." H. n., 2006. http://www.currentmiddle-ages.org/artsci/docs/Champ Bane_Archery-Testing.pdf
B. Nagy – Révész 1986.	*B. Nagy Katalin – Révész László:* Egyedi típusú honfoglalás-kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. In: Communicationes Archaeologicae Hungariae (ComArchHung) 1986. 123–134. o.
Cs. Sebestyén 1933.	*Cs. Sebestyén Károly:* A magyarok íjja és nyila. Szeged, 1933.
Embleton – Howe 1994.	*Embleton, Gerry – Howe, John:* The Medieval Soldier – 15th Century Campaign Life Recreated in Colour Photographs. London, 1994.
Fábián 1967.	*Fábián Gyula dr.:* Archaeologia experimentalis. Honfoglalás-kori magyar íj rekonstruálása. *Természettudományi Közlöny,* 9. 1967. 98–101. o.
Fábián 1980.	*Fábián Gyula dr.:* Újabb adatok a honfoglaláskori íjászat kérdésköréhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980–81/1., 63–76. o.
Igaz 2007.	*Igaz Levente:* Kísérleti régészet Magyarországon és külföldön: néhány példa különböző történeti korszakok kísérleti régészeti úton történő „életre keltésére". *AETAS Történettudományi Folyóirat,* 22. évfolyam, 2007/4., 160–169. o.
Istvánovits 2003.	A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Szerk.: *Istvánovits Eszter.* Nyíregyháza – Budapest, 2003.
Kaiser 1980.	*Kaiser, Robert E:* The Medieval English Longbow. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries,* Vol. 23., 1980.
Kiss 1996.	*Kiss Gábor:* Vas megye honfoglalás és kora Árpád-kori leletei. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerkesztette: *Wolf Mária – Révész László*. Miskolc, 1996.
Kiss 2000.	*Kiss Gábor:* Vas megye XII. századi sír- és kincsleletei. Szombathely, 2000.
Kovács 2003.	*Kovács László:* Viselet, fegyverek. In: *Kristó Gyula:* Háború és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003.

Kun 2006. — *Kun Péter:* A mongol íjászat. In: *Birtalan Ágnes* (szerk.): Mongol játékok és versenyek. Budapest, 2006.

László 1944. — *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.

Mesterházy 1994. — *Mesterházy Károly:* Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. In: *Századok,* 128. évfolyam, 2. szám, 1994. 322. o.

M. Nepper 2002. — *M. Nepper Ibolya:* Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. Budapest – Debrecen, 2002.

Öztopçu 1989. — *Öztopçu, Kurtuluş*: Munyatu'l-Ghuzat, A 14th Century Mamluk-Kipchak Military Treatise. Text, Translation and Index by *Kurtuluş Öztopçu.* Harvard University, 1989. 45. o.

Révész 1996. — *Révész* László: A karosi honfoglaláskori temetők. Miskolc, 1996.

Révész 1999. — *Révész* László: Emlékezzetek utatok kezdetére… Budapest, 1999.

Révész 2002. — *Révész* László: Heves Megye 10–11. századi temetői. Budapest, 2008.

Riesch 2002. — *Riesch*, Holger: Pfeil und Bogen zur Merowingenzeit. Wald-Michelbach, 2002.

Szőllősy 1995a. — *Szőllősy Gábor dr.:* Prof. dr.Fábián Gyula emlékezete. *Íjászlap,* 1. évfolyam 1. szám, 1995. július.

Szőllősy 1995b. — *Szőllősy Gábor dr.:* Különböző íjtípusok mechanikai jellemzőinek kísérleti vizsgálata. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, 1995.

Szőllősy 1995c. — *Szőllősy Gábor dr.:* Mennyivel voltak jobb íjaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek? *Keletkutatás,* 1995/ősz, 45–46. o.

Szőllősy 2004. — *Szőllősy Gábor dr.:* Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerkesztette *Balogh László – Keller László*. Budapest, 2004. 53–62. o.

U. Kőhalmi 1972. — *U. Kőhalmi* Katalin: A sztyeppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, 1972.

Varga 2006. — *Varga Ferenc:* Íjak, íjászversenyek Mongóliában. In: *Birtalan Ágnes* (szerk.): Mongol játékok és versenyek. Budapest, 2006.

Linkográfia

Csikós Bálint cikke:
http://www.shp.hu/hpc/userfiles/mjeoroszlany/3a389ec8.pdf

A *Horváth – Körtvélyesi – Legeza*-tanulmány a Honvédelmi Minisztérium honlapján:
http://www.hm.gov.hu/hirek/kiadvanyok/kutatas/doktorandusz/horvath_sandor8211kortvelyesi_geza8211legeza_laszlo

Bane, Matheus: „English Longbow Testing against Various Armor circa 1400:”
http://www.currentmiddleages.org/artsci/docs/Champ Bane_Archery-Testing.pdf

A pomázi Íjász Útja Iskola honlapja:
www.ijaszutja.hu

Íjászlap, 1. évfolyam 1. szám, 1995. július:
http://www.freeweb.hu/ijaszlap/index.php?page=1-1/2

Kassai Lajos internetes oldala:
http://felszerelesek.lovasijaszat.hu/felszerelesek/index.php?module=bows&id=5&lang=1

Kaiser, Robert E: The Medieval English Longbow. *A Journal of the Society of Archer-Antiquaries*-ben megjelent cikk internetes oldala:
http://margo.student.utwente.nl/sagi/artikel/longbow/longbow.html

A Moscsevaja Balka mellett talált íjat bemutató internetes oldalak:
http://www.freebirdarchery.com/images/MB%20Plans%20v2.pdf ,
http://www.atarn.org/mongolian/moshchevaya_balka.htm

Özveri, Murat tanulmánya „Turkish Traditional Archery” címmel:
http://www.turkishculture.org/pages.php?ChildID=170&ParentID=15&ID=71&ChildID1=170

A „Nap Párducai” elnevezésű íjásztársaság honlapja:
www.napparducai.hu

Pope, Saxton: Hunting with the Bow and Arrow. New York, 1947.:
http://www.parkettas.hu/konyv.htm

Szabad Íjász Portál:
www.szip.hu

Tompa Balázs szakdolgozata:
http://nomadok.gportal.hu/gindex.php?pg=32034463

MŰHELY

IGAZ LEVENTE

NÉHÁNY KÍSÉRLET X. SZÁZADI MAGYAR ÍJ- ÉS NYÍLVESSZŐ-REKONSTRUKCIÓKKAL

Eredmények, kérdések és kételyek a rekonstrukciók hadi- és vadászati alkalmazhatóságának témakörében

2009 folyamán a szigethalmi EMESE Parkban a régi magyar íjászat kutatásának tárgyában két alkalommal került sor replika íjakkal végzett tesztlövésekre. A résztvevők (íjreplikák, valamint nyílvessző-rekonstrukciók készítői) évtizedes kísérleti régészeti tapasztalattal rendelkező, az íjászat több szakágában jártas személyek, valamint turkológus és történész képzettségű szakemberek voltak.[1] A tesztlövések eredményei, valamint az elmúlt két év során folytatott, más irányú kutatások arra sarkallnak, hogy a kísérleti régészet Magyarországon továbbra is útját kereső tudományágának vizsgálati módszereit és az eddig idehaza kevés hangsúlyt kapott, az íjászatra vonatkozó írott- és képi források elemzését emeljük be a régi magyar íjászat vizsgálatába.[2] Azt reméljük, hogy ezen az úton részint megerősíthetjük, részint újragondolhatjuk, kiegészíthetjük a szakemberek és a laikusok által „általánosan elfogadott" nézeteket, valamint, további kérdések, problémák felvetésével összegzést nyújthatunk arról, hogy hol is tart jelenleg hazánkban az íjrekonstrukciós munka, illetve a régi magyar íjászat elsősorban gyakorlati szempontokra koncentráló kutatása.

Köszönettel tartozunk az íjászattal foglalkozó kutatóknak: elsősorban is a hazai íjrekonstrukciós munkában és az íjászattal kapcsolatos korábbi kísérleti régészeti tevékenységben komoly érdemeket szerzett Szőllősy Gábor agrármérnök, muzeológus, Varga Ferenc mongolista, íjkutató, Bíró Ádám régész, B. Szabó János hadtörténész információiért, kritikáiért és eddig (részben) közöletlen adataiért, Magyar Attila kísérleti régésznek a tesztek technikai hátterének biztosításában nyújtott segítségéért, valamint Balogh Márton, Ihász Oszkár, Paku Sándor, Szombati József íjasmestereknek és Lisztes Attila nyílvesszőkészítőnek, akik íjaikat és nyílvesszőiket rendelkezésünkre bocsátották, végül, de nem utolsó sorban dr. Gábor Fruzsinának, aki a táblázatok és grafikonos ábrák elkészítésében működött közre.

[1] E sorok írója például egy korábbi írásában felvetett néhány, a régi magyar íjászat további kutatása szempontjából általa fontosnak vélt ötletet. A csapatmunkában végzett kísérletekkel ezek közül is választ próbáltunk találni néhányra. *Igaz* 2007. 168. o.

[2] A kísérleti régészet megjelölésen belül alkalmazhatónak véljük a „kísérleti hadtörténet" megnevezést is, legalábbis ott, ahol a korabeli fegyverrekonstrukciók kifejezetten „életszerű helyzetekben" és módon történő kipróbálása, használhatósága a vizsgálat tárgya.

„Kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorlottsággal lőnek ki szaru-íjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani." Regino prümi apát, a magyarok harcászatáról írt jól ismert sorai lakonikus tömörséggel örökítik meg eleink íjásztudását. Steppei eredetű harcászatuk jó néhány eleme kiolvasható a többi, róluk szóló forrásból, ám íjuk használatának technikai részleteiről, műhelytitkairól hallgatnak az írásos emlékek.[3] Ezek több száz éve feledésbe merültek. Közismert tény, hogy a korabeli magyar íj esetében csak a sírokban talált íjvég- és markolatcsontok kínálkoztak szegényes támpontként, amelyeket a rekonstrukciós munkához fel lehetett használni.[4] Mivel a X. századi magyar íjászatra vonatkozó korabeli, a fent idézettnél részletesebb leírást, illetve képi ábrázolást nem ismerünk, a kései utódoknak hihetetlenül kevés adat alapján kellett, és kell a jövőben is elfogadható megállapításokat tenniük erre vonatkozóan.

Az egykori magyar íj újraalkotói között Fábián Gyula biológusprofesszort tekintjük a honfoglaló magyar íj első sikeres feltámasztójának. Joggal, mert az őt megelőző, esetleg „korhű" anyagokból készült, működőképes rekonstrukciók nem maradtak meg.[5] Több évtized elteltével is bizonyos, hogy az idő- és térbeli eltérésekből adódó lehetséges különbségek ellenére, Fábián az egykori gyártási eljárás(ok)hoz feltehetőleg sok részletében hasonlatos, ázsiai íjkészítő hagyomány módszereivel dolgozott.[6] Ám azt, hogy az általa kijelölt úton azóta megalkotott „korhű" anyagokból és módszerrel készített íjak *ténylegesen* mennyiben hasonlíthatnak az eredetileg használt fegyverekhez, *továbbra sem tudjuk* megállapítani.

Az eredeti íjak jelenleg csupán feltételezhető tulajdonságai, az „elméleti modell" és a gyakorlatban is használható, azaz működőképes rekonstrukciók különbségei a Fábián-féle íjakkal kísérletező kutatókat kompromisszumos megoldásokra késztették, a nem ismert eredeti tulajdonságok, illetve a rekonstruált íj-jellemzők áthidalásának, összekötésének érthető szándékával. Az ebben a rekonstrukciós és modellező munkában közreműködő Szőllősy Gábor sem látott reális esélyt a X. századi magyar íj esetében a

---

[3] A legtöbbet mondó és legjobban ismert ilyen források Bölcs Leó bizánci császár (886–912) Taktika című munkája HKÍF 102–103., 105–107. o.; az arab al-Maszúdi leírása a 934. évi közös besenyő–magyar vállalkozásról, HKÍF 54–57. o.; a Liutprand, cremonai püspök megörökítette első augsburgi csata (910. június 12.) HKÍF 215–216. o.

[4] Nem úgy, mint a késő középkor csatadöntő nyugat-európai fegyveréről, az angol hosszúíjról, amelyről nemcsak az írott források és képi ábrázolások, de a régészeti leletek alapján is viszonylag sokat tudunk. A *longbow* néven elhíresült, rendkívül egyszerű felépítésű botíj rekonstrukciós példányainak tesztelése jól dokumentált tanulmányokban jelent meg. Az egyik legutóbbi teszt, Matheus Bane tollából „English Longbow testing against various armor circa 1400" címmel látott napvilágot 2006-ban. Lásd a http://www. currentmiddleages.org/artsci/docs/Champ_Bane_Archery-Testing.pdf oldalon. (A továbbiakban *Bane* 2006.)

[5] A legkorábbi ismert magyarországi íjreplikák a Jakus Kálmán testnevelő tanár által az 1930-as években készített, modern megoldásokat is tartalmazó (ablak, kivezető), mára már csak részben azonosítható eljárásokkal készített, a nemzeti szellemű sportoktatás (leventemozgalom) fellendítéséhez használni kívánt fegyverek voltak. *Fábián* 1967. 98. o.

[6] A Fábián-féle íjak készítési módja több ponton azonos a jelenkori mongol íjkészítők utolsó képviselőinek módszerével. *Varga* 2006. 201–217. o. Fábián az íj külső oldalának innal történő borítását egy közelebbről ma már nem azonosítható kínai leírásból vette. Ezt hallhatjuk a Magyar Televízió által 1981-ben „A magyarok nyilaitól ments meg uram minket" címmel készült, Székely Orsolya rendezte portréfilmben. *Szőllősy* 1995a. Lásd: http://www.freeweb.hu/ijaszlap/index.php?page=1-1/2. (Utolsó belépés: 2009. április 14. 12.30.)

merevkarok csatlakozási szögének meghatározására, holott az összetett íj mechanikai jellemzői közül ez az egyik legfontosabb adat. „A honfoglalás és kora Árpád-kori magyar íj tipikus paramétereiként megadandó méretek és szögek nem precíz matematikai számítás eredményei, mint az avar íjak esetében, hanem a leletek, a párhuzamok és bizonyos *íjász–íjkészítő* tapasztalatok alapján becsült értékek."[7] Annak ellenére, hogy a Fábián-féle íjak jellemzőit nem lehet a honfoglalók fegyverének tulajdonságaival azonosítani, a köztudatba mégis ez került. A hagyományos (értsd: természetes, szerves) alapanyagokból készült íjak jelenleg is aktív készítői, a Fábián-féle módszerrel, illetve az attól bizonyos műhelytitkokban eltérő, de a lényeget tekintve ugyanazon megoldásokkal dolgoznak. A kiindulópont a Fábián-féle modellhez hasonlatos, *képzeletbeli, nem bizonyítható paraméterekkel bíró íj,* amelynek méretein és szögein többé-kevésbé változtatva születtek a mai hagyományos anyagú replika íjak. Ezért hangsúlyoznunk kell, hogy az alább megörökített vizsgálatok eredményei – amellett, hogy lehetőségeinkhez mérten törekedtünk a kísérleti régészet módszertanának tudományosan is elfogadható alkalmazására – *hipotetikus jellegűek.* Csak a jelenkori íjkészítő mesterek íjreplikáira vonatkoznak, s nem a közelebbről továbbra is ismeretlen X. századi magyar íjakra.

Ezekkel a mai íjrekonstrukciókkal kapcsolatban rá kell mutatnunk további néhány fontos, reményeink szerint előremutató tényre.

Cs. Sebestyén Károly az avar íjakkal kapcsolatban fogalmazta meg azt a nézetet, miszerint a korabeli sírokban talált csontlapok az összetett íjak erősítését, azaz ellenállóbbá tételét szolgálták. Noha mind ő, mind pedig az ötletet a gyakorlatban először megvalósító Fábián Gyula is felvetette, hogy a csontos íjvégeknek *egyáltalán nem kellett meglenniük minden íjon,* a csont-, illetve agancslemezzel borított merevkarok egykori, általános meglétét mára a régi magyar íjászat iránt érdeklődők többsége elfogadja, sőt egy tökéletesebb íj részének tartja.[8] Az íjvégekre ragasztott csontlapok merevítő szerepe azonban csak a merevkaroknak az ideghorony környéki részén lehet fontos, lévén alkalmasak arra, hogy azok behasadását megakadályozzák.[9] Ám ennek semmi köze az íj erejéhez, illetve jobb működéséhez.

A magyar íjat később e csontlapok létezése alapján helyezték be a steppei íjak hipotetikus fejlődéstörténetébe, amelyben a csontlapokkal történő szilárdítás után az úgynevezett tömör csontvéges íjak jelentenek újabb azonosítható, következésképpen „fejlettebb" fázist.[10] Ennek a lehetséges, de korántsem biztos fejlődési útnak a további vizsgálata a jövő kutatóinak a feladata, itt nem áll módunkban részletesen foglalkozni vele. Elsősorban gyakorlati megfontolásból véljük úgy, hogy a csontlapos megoldás csak egy lehetőség volt a korabeli íjkészítők eszköztárában, s korántsem jellemezte a honfoglalók valamennyi íját.[11]

---

[7] *Szőllősy* 1995b. 53–54., 58. o. Szőllősy az általa megvizsgált mintegy 80 íjleletből összesen 5 esetben tudott bármiféle következtetést levonni az íjkarok szögeivel kapcsolatosan!

[8] Annak ellenére is, hogy a szélesebb olvasóközönség által is ismert régi és új szakirodalomban ez egyaránt olvasható: *László* 1944. 259. o.; *Révész* 1999. 167. o.

[9] Szőllősy Gábor e megjegyzését Varga Ferenc is megerősíti. Véleménye szerint a kitaj íjon a merevkar előre ragasztott csontlapja, illetve a mongol íj íjvég-toldaléka ugyanezt a funkciót töltötte be.

[10] *U. Kőhalmi* 1972. 129–130. o. U. Kőhalmi alapvető munkáját Szőllősy Gábor is evolucionistának tartja: *Szőllősy* 1995b. 9. o. Révész László ennek magyarországi esetleges előképét sejti a hódmezővásárhelyi lelet „szokatlan módon" felhelyezett íjcsontjaiban. *Révész* 1999. 167. o.; *B. Nagy–Révész* 1986. 123–134. o.

[11] Hidán Csaba szóbeli közlése szerint az eddig harcos sírban talált csontlemezek száma (kb. 250 lelet) túlmutat valamiféle gyakorlati használaton kívüli (esetleg szakrális) funkción. Varga Ferenc szerint a csontle-

Ismerünk néhány, közelítőleg azonos korú, egészben megmaradt íjleletet, amelyek, bár nem a Kárpát-medence területéről kerültek elő, és valamivel korábbra is datálják őket, némi támpontot adhatnak a X. századi magyar íjra vonatkozólag. Ezekkel azonban van néhány probléma. A Kaukázus északi oldalán, Moscsevaja Balka közelében talált, „alán" íj, valamint a másik, Gogopsz település mellett előkerült fegyver esetében is aszimmetrikus íjakról van szó.[12] Ám nem csak olyan értelemben, ahogy a mai, szintetikus anyagokkal dolgozó íjkészítők ezt általában megvalósítják, akik egyszerűen rövidebbre veszik az alsó hajlós-, illetve merevkar hosszát, vagy esetenként felnagyítják az íjak egykori, valószínű méreteit.[13] Az aszimmetria e Kaukázus-vidéki íjak esetében nem elsősorban az íj hajlóskarjainak hosszában nyilvánul meg, sokkal lényegesebbnek tűnik az alsó és felső merevkarok eltérő csatlakozási szöge.[14] A Moscsevaja Balka-i példány emellett éppen a magyar íj jelenleg egyedüli azonosítható részeiben mutat különbséget: a lelet nem csupán a merevkarok két szokásos oldalán, hanem a háromszög keresztmetszetű íjvégek harmadik oldalán is tartalmazott csontlapot.[15] Fentiek alapján itt csak azt jelezhetjük: korántsem kizárt, hogy a jövőben az eddigitől eltérő irányt kell szabnunk a korabeli íjakról s az íjak rekonstruálásáról alkotott elképzeléseinknek.[16] A mai magyar, hagyományos anyagokkal dolgozó íjkészítő mesterek jelenleg ott tartanak, hogy már kezdik felismerni az említett, többféle aszimmetria megkerülhetetlen szerepét, ám egyelőre nem tudják érdemben felhasználni íjaik tulajdonságainak további javításához.

A bizonytalanságot nem enyhíti, ugyanakkor a Fábián-féle feltámasztott magyar íj és az eredeti fegyverek alapvető különbségeire irányítja a figyelmet a karosi 2. számú temető két sírjában talált leletek „kiegészítése". A 14. és 60. sírban talált íjcsontok elhelyezkedése alapján Szőllősy rekonstruálta a teljes fegyver lehetséges elhelyezkedését, formáját.[17] Mindkét esetben szimmetrikus íjként rajzolta meg az íjakat, ugyanakkor az ő rajzain is közelebb áll a hajlós- és a merevkarok csatlakozási szöge Cs. Sebestyén rekonstrukciós rajzához, mint a Fábián-féle tervrajz esetében. A hazai rekonstrukciós

---

mezek olyan korabeli „extráknak" is tekinthetők, mint a modern íjkészítőknek a fegyver értékét növelő „plusz szolgáltatásai". Mindketten a sérülékeny íjvégeket védő megoldásnak gondolják a csontlapokat.

[12] Orosz nyelvű közléseinek könyvészeti adatait és rövid leírásukat magyarul lásd *Szőllősy* 1995b. 8., 54–58. o., illetve *Szőllősy* 2004. 58–59. o.

[13] Lásd például Kassai Lajos „Szarvas" márkanév alatt árusított „aszimmetrikus hun" íját. http://felszerelesek.lovasijaszat.hu/felszerelesek/index.php?module=bows&id=5&lang=1

[14] Ez a típusú asszimetria számos keleti íjábrázoláson azonosítható, a legrégebbi időktől fogva, ám egyetlen mai íjkészítő mester sem tartja fontos részletnek. A Moscsevaja Balka-i íjnál Szőllősy tudomása szerint inkább az játszik közre, hogy több száz évig állt az egyik, az emiatt „megrokkant" végén.

[15] Az avar íjak 4-4 lemezből összeállított csontmerevítést viseltek. *Cs. Sebestyén* 1933. 15. o. A steppevidék jellemző íjtípusainak összehasonlításáról, a magyar íj kazár és besenyő fegyverekkel való rokonításának orosz véleményéről, illetve ennek hazai megerősítéséről: *Szőllősy* 2004. 53–62. o.

A több csontlapra a Moscsevaja Balka-i példánnyal kapcsolatban Andrew Hall is rámutat: http://www.freebirdarchery.com/images/MB%20Plans%20v2.pdf. (Utolsó belépés: 2009. április 14. 13[15].) Hall működőképes rekonstrukciót is készített: http://www.atarn.org/mongolian/moshcheveya_balka.htm. (Utolsó belépés: 2009. április 14. 13.20.) Ez azonban egy minden szempontból szimmetrikus íjrekonstrukció, ugyanúgy, mint a magyar íj elméleti modellje, amelyhez az aszimmetrikus kaukázusi íjleleteket is felhasználták. *Szőllősy* 2004. 59. o.

[16] Bíró Ádám régész jelenleg az elfogadott véleményhez képest új szemlélet alapján vizsgálja az íjászatra vonatkozó X. századi régészeti anyagot. Eredményeit várhatóan publikálja a közeljövőben. Megjegyzendő, hogy egyes jelenkori magyar íjkészítők, az íj működési mechanikája miatt vonják kétségbe a csontlapok merevítés céljából történő általános alkalmazását.

[17] *Révész* 1996. 18–19., 30. o., valamint 245. o. 22. és 320. o. 97. képtáblák.

munka kezdetén tehát a reflexíjak alapvető tulajdonságát, az ajzatlan állapot „C-formáját", megfeszítve pedig pont a – fegyver nevében is hordozott – visszahajlás képességét csökkentették.[18] Bizonyos praktikus meggondolások akkor persze emellett szóltak, ilyen volt az íjkarok kicsavarodásának veszélye.

A vizsgálatok céljai és körülményei

Az eddigiek alapján a honfoglalás kori íjak maradványait, valamint a fegyver kiegészítő régészeti leleteit (tegez- és nyílvesszőmaradványok) ismerő régész szakemberek általában egyetértenek abban, hogy az egykor használt íjak-nyilak formájáról, méreteiről legfeljebb az „ilyen is lehetett köztük" megállapítás tehető.[19] Annál is inkább, mert a korabeli íjak aligha készülhettek a mai, „öntőformás" sablon-alapú sorozatgyártás módszerével. Még akkor sem, ha az egykori íjas mester egyszerre akár több tucattal dolgozott is műhelyében, az íjkészítés különböző fázisai alatt.

Arra a jogos kérdésre, hogy az anyagában, méreteiben legfeljebb csak közelítőleg, erejét és működésének részleteit tekintve pedig még ennyire sem ismert magyar összetett íjjal kapcsolatban, ekkora ismerethiány mellett miként lehet értékelhető eredmény reményében vállalkozni bármiféle kísérletre, az alábbi választ adtuk: a korábban készült csekély számú mintareplikák után jelenleg már rendelkezésre áll a Fábián-féle „íjrekonstrukciós iskola" honfoglalás kori replikáinak számos, működőképes példánya. Úgy véltük, az elmúlt évtizedekben ahhoz már elegendő ismeret gyűlt össze, hogy az említett adatszegénység mellett is esélyesebbnek tűnjön a felmerülő bizonyos, kísérleti régészeti jellegű kérdések megválaszolása, azaz elmozduljunk az „alig tudunk valamit" kezdőpontról, már ami a IX–X. századi magyar íjakat illeti. Az utóbbi években hagyományos alapanyagokból készült replika íjakkal több ízben sor került különböző hatásvizsgálatokra, ám ezekről értékelhető feljegyzés általában nem készült, holott a korábbi, „úttörő" kísérletek után ezeknek is komoly szerepük lehet a különböző kísérleti régészeti vizsgálatokban.

Egyik célunk tehát az említett íjrekonstrukciókkal kapcsolatos elemi tapasztalatszerzés, eddigi ismereteink alátámasztása, és annak megörökítése mellett, a további lehetséges kísérletek s az ehhez kapcsolható további vizsgálatok irányának alapvető kijelölése volt. Tapasztalatainkról, ahol lehetett, igyekeztünk megfelelő következtetéseket levonni. Néhány esetben várakozásainkat felülmúló, többnyire azonban elméleti és gyakorlati ismereteink bizonytalanságát vagy éppen nem megfelelő irányát mutató eredmények születtek.

Tény, hogy a hazai, „történelmi" íjászattal, így az íjrekonstrukciókkal is foglalkozó szakembereket, de az íjásztársadalom laikus részét is egyaránt folyamatosan foglalkoztatja a IX–X. századi fegyverek működése, hatékonysága és nem utolsó sorban használa-

---

[18] Szőllősy, szóbeli közlése szerint, éppen az „önkényes változtatások kényszere" miatt, ma már nem vállalkozna erre a munkára. A hagyományos anyagokból íjakat építő mai magyar mesterek fegyverei között csak mutatóba akad néhány, amelyik leajzva ténylegesen C-formát mutat. A képek alatt közölt, Cs. Sebestyén, illetve a Fábián által elgondolt íjrekonstrukciók, a Szőllősy által készített sírrajzok és az ezek alapján készült rekonstrukciós ábrák, továbbá a Moscsevaja Balka-i íj rajza is, *Csikós Bálint:* A magyar íj című internetes cikkéből valók: http://www.shp.hu/hpc/userfiles/mjeoroszlany/3a389ec8.pdf. (Utolsó belépés: 2008. 06.26. 13.06.)

[19] A rendkívül kevés jól használható, főképpen pedig pontosan lemérhető lelet miatt a szakirodalom általában átlagértékeket közöl a sírokban egykor elhelyezett íjak valószínűsített húrhosszáról. Kovács László 110–120 cm-t, Révész László 110–115 cm-t ad meg átlagos húrhosszként. *Kovács* 2003. 304. o.; *Révész* 1999. 167. o.

tuk módja. Azaz, jobb híján, az ahhoz hasonlónak gondolt íjak tulajdonságai. E kérdésekkel kapcsolatban manapság megerősítetlen és téves elképzeléseket találhatunk akár nyomtatott, akár elektronikus formában. Ezekből jó néhányat érthetetlen módon az íjászat iránt érdeklődők jelentős része, sőt, több komoly íjászmúlttal bíró személy helyénvalónak érez. Ez a körülmény ugyancsak motiválta a kísérletben részt vevőket, akiknek további szándéka a korrekt ismeretek, illetve a megismerés korlátainak megfogalmazása és terjesztése.

A rekonstrukciós darabok fizikai paramétereinek alapvető rögzítése mellett a hangsúlyt igyekeztünk a működés nem tisztázott kérdéseire helyezni. Az összetett íj működése, statikai és mechanikai szempontból bonyolult képletekkel írható le.[20] A teszteket kezdettől fogva számos olyan íjász kísérte figyelemmel, akik kifejezetten a gyakorlati oldal, a replikák említett használhatósága és az ilyen szempontú vizsgálatokból levont következtetések iránt érdeklődnek, s nem annyira „műszaki megközelítésből" foglalkoznak a témával. Mi pedig vizsgálatainkat és annak tanulságait elsősorban történészi látásmóddal kívántuk megörökíteni. Ha a számunkra elsődlegesen fontos hatékonyság kérdésére koncentrálunk, akkor is zavarba ejtően hosszú listát kaphatunk. Többek között ilyen lehet a különböző erejű íjreplikák hatótávolsága, de a korabeli nyílhegy-rekonstrukciókkal felszerelt nyílvesszők behatolási-roncsolási képessége, azaz a hatékonyság leglátványosabb fokmérője is. Az íjhasználat egyéb „titkairól" (a különböző húrkezelési lehetőségek, oldástechnika stb.) nem is beszélve.

Ennek a közös látásmódnak megfelelően nem annyira a „laboratóriumi precizitású" mérhetőségre, mint inkább e gyakorlati oldal, valamint a személyes tapasztalatok megörökítését tartottuk szem előtt, nyíltan felvállalva a dolgozat narratív (ha úgy tetszik „szépirodalmi") jellegét. A vizsgálatba bevont íjak adatainak rögzítésekor azonban, ahol lehetett, tartottuk magunkat a dokumentáció tudományos kritériumaihoz. Ugyanakkor néhány olyan adat közlésétől, amelyek az íjreplikákkal történő kísérleti munka eddigi hazai irodalmában megtalálhatóak, eltekintettünk.[21] Komoly hiányosságnak érezzük, hogy eszközhiány miatt kénytelenek voltunk elhagyni a lövések kezdősebességének megmérését. Mindenesetre igyekeztünk úgy rögzíteni a kísérletekbe bevont íjaink tulajdonságait, hogy a későbbiekben e műszaki adatok legalább részben pótolhatóak legyenek, amennyiben azok a további kutatáshoz szükségesek.

Felvállalt szándékunk volt továbbá az általunk megszólított magyarországi, természetes anyagokkal dolgozó íjkészítők és az ez iránt érdeklődők számára egyfajta segítségnyújtás a többi mesterember fegyvereivel történő összehasonlítás útján (tapasztalatcsere), megjelenési fórum biztosítása az eddig gyakorlatilag „elrejtőzve" dolgozó íjasmestereknek és egy, a további replikaíj-készítést előmozdító diskurzus elindítása.

---

[20] *Horváth–Körtvélyesi–Legeza* 2005. Lásd a Honvédelmi Minisztérium honlapján: http://www.hm.gov.hu/hirek/kiadvanyok/kutatas/doktorandusz/horvath_sandor8211kortvelyesi_geza8211legeza_laszlo. (Utolsó belépés: 2009. április 19. 11.35.)

[21] Szőllősy Gábor legfontosabb idevágó munkáit lásd az irodalomjegyzékben. Itt jegyezzük meg, hogy a hasonló jellegű íjkísérletekről általunk kézbe vett nyugati irodalom nem egységesen használja ezeket a fizikai mutatókat, hanem egyéni ízlés szerint. Bane hatásvizsgálatán kívül a legfontosabb nyugat-európai referenciamunkánk a Meroving-kori íj-és nyílreplikákkal végzett kísérleteket közlő *Holger Riesch:* Pfeil und Bogen zur Merowingenzeit című könyve (Wald-Michelbach, 2002. A továbbiakban: *Riesch* 2002.) volt.

Végezetül, a hazai történelmi íjászat „magyarabb arculatúvá tételét” is célul tűztük ki.[22] Olyan hazai és nemzetközi (szakmai- és laikus) fórumokon is vállalható tevékenység kifejtését értve ezen, amely nemcsak a szaktudományok, hanem az úgynevezett történelmi életmód-rekonstrukció (*reenactment*) terén egyaránt eredményt hoz, ugyanakkor a kísérletek és a kutatás folytatására is ösztönöz.[23]

A kísérletekhez használt íjreplikákat olyan hazai mesteremberek készítették, akik Fábián Gyula eredményeiből kiindulva, az elmúlt években saját tapasztalataikkal ötvözték az íjrekonstrukciós tevékenységet, ám a felhasznált anyagok terén alig, csak az íjkészítés egyes lépéseinek bizonyos műhelytitkaiban változtattak.[24] A hagyományos anyagokból készült fegyverek mellett modern eljárással, sorozatgyártás útján gyártott íjakat (műgyantaüvegszál; laminált technológia) is használtunk, kifejezetten az összehasonlítás miatt.

A március 29-i kísérletekre szabad levegőn, 13–15°C-os hőmérsékleten, 64–65%-os átlagos páratartalom mellett került sor. A napközben eleredő eső miatt a kísérletek egy részét a csapadéktól védett helyen, de továbbra is a szabadban végeztük. A november 28-i forduló során 9–10°C-ban, ugyancsak időnként eleredő esőben kísérleteztünk. Az időjárási körülmények egyáltalán nem voltak ideálisnak tekinthetők az íjászat szempontjából, de nem is tették lehetetlenné azt. A laboratóriumi körülmények (azonos hőmérséklet és páratartalom) biztosítását egyhangúlag elvetettük, pontosan arra hivatkozva, hogy az időjárási tényezők minden korban változóak voltak, s a steril körülmények helyett, itt is inkább a gyakorlati szempontok a lényegesek.

Az itt megörökített két alkalom során gyalogos íjteszteket végeztünk. A jövőbeni vizsgálatok során mindenképpen szükséges ezekeket lóhátról is megismételni, hiszen a X. századi magyar íj esetében, jelenlegi ismereteink alapján a gyalogos íjhasználatnak leginkább csak vadászati jelentősége volt. Továbbá behatolási-roncsolási vizsgálataink, valamint a különböző vértezetek ellenálló képességének tesztelése is csak a lovas kísérletekkel együtt nevezhetőek valamennyire is teljesnek.

Tegez- és nyílvesszőhossz. Lövéstechnika

Az íjrekonstrukciók fizikai paramétereinek kényszerű változtatása mintegy technikai szempontból segítette azt az utat, amit a magyarországi „történelmi íjászok” többsége ma is jár.[25] A Fábián-féle úttörő replika e fenti jellemzőjét másoló íjkészítők fegyverei

---

[22] Ezért közöltük SI mértékegységekben is rekonstrukciós fegyvereink adatait a hazai íjász szakzsargonban is meggyökeresedett angolszász mértékegységek mellett, bár a mai magyar íjászok általában tudják, hogy mi a különbség egy 35 font és egy 70 font húzóerejű fegyver között 28 inch húzáshosszon.

[23] A Magyar Attila vezette, kísérleti régészettel és történelmi életmód-rekonstrukcióval foglalkozó EMESE Park – középkori múzeumfalu, a TÉR-mozgalom, illetve a Gyepűvédők Szövetsége elnevezésű formációk tagjainak részvételével rendezte meg az íjtesztet. http://www.nyilzapor.hu, illetve www.emesepark.hu. Továbbá ezt a célt szolgálta az általuk kezelt Nyílzápor–2009 elnevezésű rendezvényen megtartott íjkészítő találkozó is.

[24] Az első tesztnapon Balogh Márton, Ihász Oszkár, Paku Sándor és Szombati József íjkészítők fegyvereit teszteltük. Szíves közreműködésüket ezúton is köszönjük. A legismertebb hagyományos anyagokból íjat készítő magyarországi mesterember, Grózer Csaba íjait a továbbiakban szeretnénk a kísérletekbe bevonni. Az első alkalommal néhány modern anyagú Grózer-íj került összehasonlításra a felsorolt íjkészítők hagyományos anyagokból készült fegyvereivel.

[25] Bár a hazai szakzsargon általánosan ismeri a „hagyományőrző íjász” megjelölést, véleményünk szerint a „történelmi íjász” elnevezés a helytálló. Történelmi íjászon azokat a személyeket értjük, akik valamilyen törté-

ugyanis nagyobbrészt nem alkalmasak más íjásztechnika kivitelezésére, mint a hazai történelmi íjászatot a kezdetektől alapvetően befolyásoló modern sportíjászaté, aminek ismerten az angolszász íjászat volt az egyik kiindulópontja. Mivel a magyar történelmi íjászatot ennek a jelenkori íjászstílusnak a gyakorlói teremtették meg, annak jellemzői mindmáig dominálnak a magyar íjásztársadalomban.[26] Ezt a stílust tömören a szájzughoz (másként a szemvonalig) történő rövid húzáshossz (angol terminussal *anchoring*, azaz horgonyzás), „mediterrán" (három-, vagy két ujjas) húrfogás, illetve az íjat tartó kéz oldalán (tehát átlósan) kivezetett nyílvesszővel írhatjuk le. A tesztünkben résztvevő íjászok is ezzel a módszerrel lőttek. A kísérletekbe bevont, hagyományos anyagokból épített összetett reflexíjak egy részével ugyan megvalósítható volt a mediterrán rövid húzás mellett legjobban ismert technika, ám az összefoglaló néven keletinek vagy ázsiainak nevezett másik íjászstílus semmilyen hangsúlyt nem kaphatott a kísérletek során, mivel a résztvevők közül alig néhányan voltak kellően gyakorlottak abban. A honfoglalás korának erre alkalmatlan írásos, valamint az egyelőre teljesen hiányzó ikonográfiai forrásai nem teszik lehetővé a X. századi magyarok íjkezelési technikájának (technikáinak) rekonstruálását. Ám itt sem árt néhány dologra felhívni a figyelmet.

Kiindulási pontunk, hogy a korabeli íjász testi adottságai (elsősorban is a karhossz, illetve a felsőtest arányai) alapvetően meghatározták az általa használt nyílvesszők hosszát, ugyanúgy, mint a mai, modern íjászstílusok esetében. Lehet közelítőleg megfelelő hosszúságú nyílvesszőt beszerezni, de a kész nyíl hosszát nem lehet a saját húzáshossz alá rendelni. A középkorban tömegesen gyártott *longbow* és a hozzá készített, minden valószínűség szerint egységesített nyílvesszőkhöz képest a keleti íjászatról fennmaradt írásos források a nyílvessző egyéni méretét hangsúlyozzák.[27]

A korabeli magyar nyílvesszők hosszúságára csak azon tegezleletek alapján következtethetünk, ahol lehetséges volt a nyíltartó eszköz hosszát legalább megbecsülni. E tárgyban ugyancsak Szőllősy Gábor, valamint Magyar Attila végzett a közelmúltban vizsgálatokat. A tudományos kísérletek kritériumait, a visszakereshetőséget és az ismétlési lehetőséget szem előtt tartva, Szőllősy és a mi tesztünk résztvevői is megkíséreltek egy „közelítő, átlagos" nyílvesszőhosszt meghatározni. Azonban fontos leszögezni: a nyílvesszők hossza a fenti, egyéni adottságok függvényében valójában *nem átlagolható*, a tudományos kritériumoknak való megfelelés itt az íjászat alapjaival és a realitások diktálta szempontokkal nem összeegyeztethető. Ez a módszer tehát egy kényszerű egyszerűsítés volt, ami alapvetően befolyásolta a kísérletek eredményét, hiszen íjtesztünk során

---

nelmi kor íjreplikáit használják, illetve a korszak íjászatát tanulmányozzák, attól függetlenül, hogy mennyiben tekinthető a használt íjrekonstrukció hitelességre törekvőnek.

[26] Ez igaz a lovasíjászat legismertebb hazai személyiségeire is. Kassai Lajos iskolája ugyan eredendően a hosszú húzást oktatja, és íjai alkalmasak is a „szemvonalon túli húzás" kivitelezésére, ám tanítványainak többsége a gyorsaságra (és így az íjhoz hozzáfogott nyílvesszők számának növelésére) helyezi a hangsúlyt. Kelemen Zsolt tegezből tölt, ám szintén mediterrán húrfogással, rövid húzással dolgozik.

[27] Egy példa: „Az íjásznak erejének megfelelő íja kell hogy legyen, hogy íjával elbírjon és erősebb legyen annál. Továbbá szükséges, hogy a nyíl az íjnak megfelelő hosszúságú legyen. Az íjnak pedig a nyílnak megfelelőnek kell lennie. […] Azután tudd meg, hogy a nyíl hosszának az íjász karjának, illetve a húzásnak megfelelőnek kell lennie, az íjnak pedig a nyílnak megfelelőnek kell lennie. Ezért először ismerd meg a [szükséges] nyíl hosszát, és azután ennek tudatában vegyél íjat." *Öztopçu,* 1989. 45. o. A kipcsak nyelven fennmaradt munkából idézett részlet Sudár Balázs fordítása. Továbbá lásd *Kaiser*, 1980. 51–53. jegyzet. Interneten: http://-margo.student.utwente.nl/sagi/artikel/longbow/longbow.html.

eltérő testi adottságokkal rendelkező íjászok lőttek különböző íjakból, de azonos átlag-hosszúságú vesszőkkel.

Szőllősy Gábor négy sír adataiból kapott eredményeit az alábbiakban közöljük:[28]

„A SZIP-re (Szabad Íjász Portál[29]), beérkezett 12 adatpárból végzem el a számításokat. Ez biometriai számításokhoz nagyon kevés. Vagyis az eredményeket kellő kritikával kell fogadni. Az adatpárok alapján kiszámított regressziós függvény egyenlete: $y = 0{,}3915x + 3{,}2944$.

A korrelációs együttható: 0,66124167, ami 5%-os szinten szignifikáns, azaz 5%-nál kisebb a valószínűsége, hogy az adatok közötti összefüggés a véletlen műve lenne.

A regressziós függvénybe az x helyére tetszőleges testmagasságot behelyettesítve kiszámíthatjuk az ahhoz a testmagassághoz tartozó húzáshosszt.

Ezt a számítást elvégeztem a korábban közreadott karosi adatokkal. Az így kiszámított (standard, archoz húzós) húzáshosszak a következők: II/36. sír: 64,8 cm; II/52. sír: 68,7 cm; II/63. sír: 68,2 cm; II/14. sír: 65,9 cm. A különbség a számított húzáshossz, és a tegezek hossza közt rendre: 9,2 cm; 11,3 cm; 9,8 cm; 14,1 cm.

A tegez hossza azonban nem azonos a nyílvessző hasznos hosszával. Egyfelől le kell vonni belőle kb. 2-3 cm-t, amit a fenékdeszka és a fedél vastagsága elvesz. Le kell vonni további 1 cm-t, ennyivel rövidebbnek kell lenni ugyanis a nyílnak, hogy kényelmesen ki lehessen venni a tegezből. Végül, le kell vonni a nyílhegy kb. 5 cm-nyi hosszát, hiszen a nyíl vasát nem húzhatja rá a kezére az íjász. Ennek a 8 cm-nek a levonása után a számított húzáshossz, és a nyíl számított hasznos hossza közti különbségek rendre: 1,2 cm; 3,3 cm; 1,8 cm; 6,1 cm.

Ezen adatok alapján úgy gondolom nem tévedtem túl nagyot, amikor azt feltételeztem, hogy a honfoglaló magyarok archoz húztak. Ezek az adatok legfeljebb annak a feltételezését engedik meg, hogy szegycsontra húztak, de a vállgödörbe húzást semmi esetre sem. Természetesen ilyen kevés adatból (különösen érvényes ez az ásatási adatokra) meggyőző számítást, és bombabiztos következtetést nem lehet levonni. Nekem csak ezek az adatok álltak rendelkezésemre, ezekből pillanatnyilag ez rajzolódik ki.

A nyílhegyek hasznos hossza konkrét adatokkal alátámasztva:

Ipolytölgyes-Letkés, Téglaégető, 71. sír (Bakay Kornél nyomán)[30]: 4,3 cm; 4,2 cm; 4,7 cm; 5,0 cm; 4,9 cm; 5,4 cm; 5,8 cm."

Magunk az első, márciusban elvégzett vizsgálatokra szánt teszt-nyílvesszők „jelképes" hosszának meghatározásához ugyancsak néhány olyan harcos sírlelet adatait vettük alapul, ahol viszonylag pontosan következtetni lehetett az egykor sírba helyezett tegezek maximális hosszúságára, s így (egy valószínű fenék,- és tetődeszka-vastagság levonásával) megkaptunk egy elfogadható, „átlagos" nyílvesszőhosszt is – heggyel együtt.[31] Az átlagoláshoz felhasznált leletek az Ikervár, Virág utcai tegezek, továbbá az Örménykút,

[28] Táblázatos formában lásd a III. Függelékben.

[29] Interneten a www.szip.hu oldalon.

[30] A Szőllősy által felhasznált munka: *Bakay Kornél:* Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén. Szentendre, 1978.

[31] A tegezmaradványok kopási nyomaiból ítélve valószínűleg tényleg használt eszközök lehettek, ám itt sem zárható ki valamiféle, egyelőre ismeretlen temetkezési szokás, többféle, egymástól eltérő gyakorlat.

3. sz. lelőhely, 35. sírjában talált tegezlelet rekonstrukciói voltak, továbbá a karosi honfoglalás kori temetők egyik lelete.[32] Ezek alapján a mi első nyílvessző rekonstrukcióink 80 cm-es átlagos hosszúsággal készültek. A márciusi kísérletek tanulságai, továbbá a többi ismert korabeli tegezhosszból levonható következtetések alapján a második forduló „átlagos" nyílvesszőhosszát 77 cm-re kurtítottuk.[33] Ez 30,31 inch hosszúságú nyílvesszőt jelent, ami valamivel hosszabb húzáshosszt feltételez, mint a bevett (28 inch-es, azaz 71,12 cm-es) húzáshossz, ám jóval rövidebbet, mint az úgynevezett „hosszú húzású" technikáknál használatos, akár 90 cm-es vesszőhossz esetében.

Szőllősy a saját vizsgálatai alapján az átlagos nyílvesszőhosszt 69,21 cm-ben határozta meg. Az ebből számolt átlagos húzáshossz-értékre 67,5 cm-t kapott eredményül.[34]

Véleményünk szerint az összesen 2–3 cm-es tegezfenék- és fedélvastagság lehet sok is, kevés is. A tegez- és az íjhasználat mikéntjének pontos ismerete híján az 1 cm-es „kényelmi tényező" pedig egy újabb feltételezés, ugyanúgy, mint a nyugati íjkezelés ismeretéből kiinduló további 5 cm, az íjat tartó bal kéz épségét szavatoló érték. Mindkettő csak a mai, egyéni ízléstől és képességektől függő tegezhasználat és nyílkezelés gyakorlata alapján állhat meg. A modern pályaíjász testtartásra épített számítás más stílusoknál más eredményt adhat, nem beszélve a lovas használatról, ami további szempontok bevonását teszi szükségessé.[35] Ha a korabeli íjászok és modern utódaik testaránya közötti eltérésektől el is tekintünk, pusztán a csontváz hosszúságából akkor sem látjuk kiszámolhatónak az egykori harcosok húzáshosszát. Ehhez egyfelől az eltemetett harcosok vázrészeinek antropológusi pontossággal történő lemérése lenne szükséges, hozzátéve az adott sírban talált nyílvesszők valószínű hosszát, illetve a számításba vehető íjászpozíciók különbségeit összehasonlítva, lehetőség szerint azonos (vagy hasonló) testarányokkal bíró mai íjászokkal.[36]

Szőllősy Gábor úgy véli, az ázsiai íjkezelésnek nem integráns része a hosszú húzás. Az egyik utolsó, steppei eredetű íjász kultúra harcosairól, az oszmán-törökökről készült ábrázolásokon valóban a rövid, szájzughoz történő húzás tűnik elénk. Más, különböző

---

[32] *Kiss* 1996. 180–181. o. A itt leírt tegez 75–78 cm hosszúságú lehetett. Lásd még: *Kiss* 2000. 104. o. Révész László az általa feltárt karosi, II/52. sír tegezének hosszát 80–85 cm-ben adja meg. *Révész* 1996. 172. o.

[33] A novemberi kísérletekhez felhasznált hosszadatokat lásd a III. Függelékben.

[34] Szőllősy maga is elégtelennek értékelte a mintavételt az általános érvénnyel megfogalmazható következtetések levonásához.

[35] Egy példa: a jelen tudásunk szerint a magyarokra leginkább jellemzőnek elfogadott (de nem biztos, hogy kizárólagos) „homokóra" formájú, fedeles tegezeknél a kutatók már a kezdetektől a heggyel felfelé történő tárazást valószínűsítették, amit számos ázsiai ábrázolás támaszt alá. Ehhez képest mind a gyalogos történelmi íjász, mind a viszonylag kevés, tegezből tölteni tudó mai lovasíjász között a tollal kifelé történő tárazás az elterjedtebb. *Cs. Sebestyén* 1933. 55–58. o., *Kovács* 2003. 312. o. és 62. lábjegyzet. Az íjászok között gyorsan terjednek az egyéni módszerekre alapozott olyan magyarázatok, mint „a sírokba mindent fordítva helyeztek be", illetve „a felfelé álló pengés nyílhegyek megsebezhetik használójuk kezét" állítás. Ezekkel kapcsolatban legutóbb Tompa Balázs lovasíjász végzett kísérleteket, aki szakdolgozatában meg is örökítette idevágó kísérleti régészeti tapasztalatait: http://nomadok.gportal.hu/gindex.php?pg=32034463. A magunk véleménye szerint mindkét tegeztöltési módszer ismert lehetett a régi magyarok körében, de jelenleg a heggyel fölfelé történőt támasztja alá több „érv", azaz a magyarok esetében a régészeti leletek.

[36] Mégpedig a három alapvető lövésirányba: előre, oldalra, illetve hátrafelé fordulva. A honfoglalók antropológiájáról meglehetősen terjedelmes szakirodalom látott napvilágot, magyar és idegen nyelven egyaránt. Lásd *Éry Kinga:* Length of Limb Bones and Stature in Ancient Populations in the Carpathian Basin. Budapest, 1998. 31–40. o. Meglátásunk szerint a harcos sírok íjászati szempontú antropológiai adatainak vizsgálata és az említett összehasonlítás nélkül nincs előrelépés ebben a kérdéskörben.

korú, steppei eredetű harcosokat ábrázoló ikonográfiai anyagon azonban az esetek többségében a hosszú húzás alkalmazása – mint az „ázsiai húrkezelés” egyik jellegzetes eleme – figyelhető meg.[37] Ha a húzáshossz változó volt is, az ázsiai stílus rendre a húzó kéz oldalán kivezetett nyílvesszővel, a hüvelykujjra húzott, különböző anyagokból készített (bőr, csont, szaru, fém, sőt kő) íjászgyűrűvel, illetve néhány más, sajátos megoldással jellemezhető.[38]

A steppei íjász harcmodor elemeiről az iszlám fejlett írásbelisége hagyott ránk néhány olyan forrást, amelyekre az angolszász íjászat árnyékában idehaza eddig kevés figyelmet fordítottunk.[39] Ami a magyar íjászatot szorosabban érintheti, az ennek az íjászstílusnak a Kárpát-medencei felbukkanása.[40] Jó okunk van feltételezni, hogy amennyiben a korábbi és későbbi steppei eredetű lovasíjászok ilyen módon lőttek, akkor az azonos hadművészeti háttérrel rendelkező X. századi magyarok sem tettek másként, de legalábbis ismerhették azt.

Véleményünk szerint a húzáshossz és a húrkezelési technika kérdése egymástól elválasztandó kérdések. Az a mindeddig nem bizonyított, de a mai íjászok körében jól ismert következtetés, miszerint „korabeli magyar sírban nem találtak íjászgyűrűt – tehát ilyet nem használtak eleink”, pedig egyáltalán nem meggyőző erejű.[41] Már csak azért sem, mert a keleten használt íjászgyűrűk nagyobb része szerves anyagból készült, így pontosan ugyanúgy nyomtalanul elenyészhetett, mint magának az íjnak az alkotóelemei. Az egyértelmű bizonyíték itt is várat magára.

A felhasznált nyílvessző-rekonstrukciókkal kapcsolatos további kérdések

A X–XI. századi magyar sírokból számos, a nyíltüskés megoldással felhegyezett, tehát egykor a fatestbe fúrt lyukba illesztett, majd a szorosabb rögzítés és a várható berepedés miatt körültekert nyílhegymaradvány ismert, néhány esetben a megmaradt fa ré-

---

[37] Lásd az I. Függelékben (3–4.). Gökmen Altinkulp török íjász szóban közölt véleménye szerint az oszmánok kései, kisméretű íjai esetében joggal feltételezhetünk egy, a felhasznált, mégoly rugalmas anyagok mennyiségéből adódó korlátot, esetleg azon „íjtörténelmi folyamat” utolsó állomását, amely során a húzáshossz és az íjak mérete egyenes arányban látszik csökkenni. Varga Ferenc ezzel azonos véleményen van az íjcsontok méretének csökkenését vizsgálva.

[38] Sajátos, a nyugatitól különböző íjfogási módokat, illetve olyan egyéb megoldásokat, mint például a dupla oldás. Lásd a pomázi Íjász Útja Iskola honlapján: www.ijaszutja.hu, „Találkozás a gyökerekkel” menüpontjában. (Utolsó belépés ideje: 2009. 04. 15. 21.42.)

[39] A 26. jegyzetben említett munkán kívül ugyancsak *Kurtuluş Öztopçu* török kutató adta ki: A 14th-Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak. Kitab fi 'ilm an-nussab. Istanbul, 2002. Említést érdemel még *Nabih Amin Faris–Robert P. Elmer:* The Book on the Excellence of the Bow and Arrow and the Description Thereof Arab Archery. An Arabic Manuscript of about A. D. 1500. Princeton, New Jersey, 1945. Valamennyi munka azonban egy Tajbuga al-Asrafi al-Maklamisi al-Junáni nevű, XIV. századi egyiptomi mameluk hadúr munkájára megy vissza: Kitab ghunyat at-tullab fi marifat ramy an-mushshab. Angol kiadása:. J. *D. Latham – W. F Paterson:* Saracen Archery. London, 1970. A magyarországi történelmi íjászok érdeklődése csak nemrég fordult e művek felé. A közelmúltban megkezdődött a traktátusok szövegének íjászszempontból történő elemzése. 2010 tavaszán jelenik meg Cozmei Mihai, a pomázi Íjász Útja Iskola vezetőjének könyve, amelyben a szerző részletes elemzést ad e muszlim forrásokból kiolvasható íjkezelési technikákról.

[40] A Képek alatt közölt kárpát-medencei példáink avar-kori, illetve a Szent László-legendát megörökítő templomi falfreskók ábrázolásai.

[41] *Kovács* 2003. 307. o. (52. jegyzet is).

szekkel, illetve a kötöző anyag maradványaival is. Ennek ellenére továbbra is csak az jelenthető ki, hogy eleink nem a Cs. Sebestyén által biztosra vett nádból, hanem különböző fa-, esetleg cserjefajokból készítették nyilaik testét. A nád apróvadra, vízimadárra való vadászatkor jöhetett számításba. A steppei népek közül a mongolok hagyományosan folyópartok mentén, gondosan válogatott, majd feladat szerint előkészített fűzfatestekből készítették nyílvesszeiket.[42]

A március 29-i kísérlet résztvevői közül többen rendelkeztek korabeli leletek alapján készült, harci- illetve vadászhegyként meghatározott nyílhegy-rekonstrukciókkal. Ezek méreteiből, elsősorban valószínűsíthető súlyukból, illetve a nyíltüske vastagságából először arra a következtetésre jutottunk, hogy e hegyek aligha voltak használhatók a mai, 8,2–9 mm átmérőjű fatestekkel. Úgy véltük azért, mert az ilyen méretű hegyeket nem bírja el a jelzett átmérőjű fatest. Ezt az alábbi nyílhegy-leletek és rekonstrukciók alapján gondoltuk helytállónak:

Súlyosabb lelet-hegyek (Magyar Attila nyílhegy-rekonstrukcióinak adatai): [43]

1. Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Büdöskút:

– 1. sír: „közepes, nyéltövises, sárkányidom-hegy”, 25g összsúllyal.

2. Sárrétudvari-Hízóföld:

– 112. sír: „*nagy, levél alakú, nyéltövises pengehegy*”, 31 g összsúllyal,

– 214. sír: „*nagy, nyéltövises, áttört ún. gyújtó-hegy*”, 38 g összsúllyal,

– 214. sír: „*nagy nyéltövises, véső alakú*” pengehegy, 28 g összsúllyal.

Könnyebb lelet-hegyek:

Fonyód, Magyar Bálint Ált. Isk. 1. sír: [44]

– *1. sz. nyílhegy:* tömege: 9,91 gr , a penge hossza: 5,1 cm, a penge legnagyobb szélessége: 1,95 cm, a tüske ép, hossza: 5,2 cm. Feltehetőleg eredeti vastagsága a csúcsnál: 0,2 cm, teljes hossza: 10,15 cm. Alak: csúcsban végződő ovális.

– *2. sz. nyílhegy:* tömege: 12,35 gr, teljes hossza: 8,8 cm, a penge hossza: 5,15 cm, a penge legnagyobb szélessége: 2,05 cm. A tüske ép, hossza: 0,38 cm. Feltehetőleg eredeti vastagsága a csúcsnál: kb 0,25 cm. Alak: sárkányidom (rombusz).

– *3. sz. nyílhegy:* tömege: 11,86 g, teljes hossza: 7,4 cm, a penge hossza: 4,4 cm, a penge legnagyobb szélessége: 2,75 cm. A tüske ép, hossza: 3,1 cm, a penge jelenlegi, rozsdállt vastagsága középen: 0,65 cm. Alak: hosszú vágóélű, szabályos deltoid.

A régi íjászkultúrák vastagabb, részben dongatestű nyílvesszőire, egyben véleményünk alátámasztására, keleti párhuzamokat kerestünk. Különböző észak- és belső ázsiai népek nyílvesszőátmérői közül a mongolokét találtuk olyan legnagyobb szélsőértéknek, amelyen belül az első kísérletek saját teszt-nyílvesszőit elkészítettük.[45] Hozzá kell ten-

---

[42] *Mesterházy* 1994. 322. o. A mongol adat Varga Ferenc szóbeli közlése.

[43] A rekonstrukciók alapjául szolgáló munka: *M. Nepper* 2002. 48.; 317., 343. o. A márciusi tesztlövéseken használt nyílrekonstrukciókat lásd a II. Függelékben (1–4.).

[44] Az adatokat Bíró Ádám bocsátotta rendelkezésünkre.

[45] A szibériai hakaszok nyílvesszői 8 mm, a vahovi osztjákoké 11, míg a mai mongol *nadam*-on használt nyílvesszők (akár 110 cm hosszúsággal!) 7–16 mm vastagok. *Mesterházy* 1994. 322–323. o.; *Kun* 2006. 158. o.;

nünk: a mongol harci nyilak méreteire a *mai, versenyzésre használt*, nagyrészt még mindig fűzfából készült vesszők alapján sem lehet több következtetést levonni, mint a megmaradt leletek alapján a magyar íj működésére. A mongolok esetében azonban bizonyos, hogy többre mehetünk a fennmaradt leírások, a mongol harcosokról készült ábrázolások elemzésével, továbbá az utolsó íj-, nyílkészítők generációkon keresztül szinte töretlenül tovább örökölt tudásának felhasználásával.

A kifejezetten harci és vadászati céllal készült nyílvesszők esetében sem találtunk X. századi adatot. Ezért az ugyancsak steppei eredetű oszmán-török íjászat egyik, a nyílvessző röptét segítő megoldását tanulmányozva, a vastag, de úgynevezett „dongatestű" nyíltestek mellett döntöttünk. Annál is inkább, mert ezek *mogoi sum* („kígyó nyíl") néven a mongoloknál is ismertek voltak.[46]

Az egyik vizsgálandó kérdés tehát a mai, gyakorló nyilaknál vastagabb, részben „dongatestű" harci nyílvesszők X. századi nyílhegyleletek rekonstrukcióival szerelt példányainak hatótávolsága volt, ugyancsak replika összetett íjakból kilőve. Másfelől a régészet által „harci", valamint a „páncéltörő" hegyként azonosított nyílcsúcsok hatásvizsgálatával foglalkoztunk.

A fenti párhuzamokat, továbbá a vizsgált, eredeti nyíltüskés nyílhegyek méreteit szem előtt tartva arra az álláspontra jutottunk, hogy kizárhatjuk a manapság a történelmi íjászok által használt, „gyakorló" és „harci" nyíltestek méreteit a történelmi realitások sorából: úgy véltük, ezek egyszerűen nem bírják el a gyakorta még romlott, korrodált állapotukban is igen vastag nyíltüskéket. Természetesen a különböző formájú, katonai, valamint vadászati célra használt nyílhegyek mellett megfelelő méretű és teherbírású nyíltest és nyílvessző kellett, hogy létezzen eleink körében is. (Az egykori magyar nyílvesszőkészítés háttérinformációiról azonban semmiféle adatunk nincsen, a kérdésről csak feltételezéseink lehetnek.) Korábbi – mára némiképp módosult – tapasztalataink szerint a mai, leggyakrabban 8,2–9 mm-es gyakorló fatestek, nyíltüskés heggyel szerelve, sokszor egyszerűen szétrobbannak a becsapódás pillanatában. Ezek általában csak a mai modern, úgynevezett „köpűs", könnyű, gyakorló nyílhegyekkel (vas, illetve réz alapanyagból) tűnnek használhatónak. A köpűs nyílhegyek korabeli létezését ugyan igazolja a honfoglaló sírok néhány lelete, ám számuk elenyésző a nyíltüskés hegyekkel összevetve.[47]

A március 29-i kísérletek tanulságai nyomán módosítani kényszerültünk a nyílhegyekről és a hozzájuk való fatestek méreteiről alkotott nézeteinket. A második alkalomra is Magyar Attila irányításával készített vesszők keresztmetszeti méretét 80 lelet átlagát (pontosabban jellemző vastagságát) alapul véve határoztuk meg.[48] A modellezéshez fel-

---

Varga 2006. 214. o. Ezeken kívül a következőkben érdemes lesz bevonni a vizsgálatba a Néprajzi Múzeumban őrzött ázsiai nyílvesszőket. Varga a 16 mm-es szélsőértéket túl soknak találja, véleménye szerint a vessző bármilyen faanyagból készülhetett, ami *az adott feladatra* használt nyílhegyet elbírta. Saját felhasználásra készített tesztnyílvesszőinket Lisztes Attila nyílvesszőkészítő, valamint Magyar Attila bocsátotta rendelkezésre. A kísérlet során felhasznált nyílvessző-rekonstrukciók adatait lásd a III. Függelékben.

[46] Nem feledve, hogy a fennmaradt oszmán nyílvesszők legnagyobb részt már nem a harcmezőkön, hanem a legendás teljesítményekre képes „repülő íjászok" távlövő versenyein szerepeltek. A dongatestű oszmán-török nyílvesszőkről lásd *Murat Özveri* tanulmányát Turkish Traditional Archery címmel: http://www.turkishculture.org/pages.php?ChildID=170&ParentID=15&ID=71&ChildID1=170. (Utolsó belépés: 2009. április 14. 17.16.) A mongol adat Varga Ferenc szóbeli közlése.

[47] *Kovács* 2003. 311. o.

[48] A feladathoz a Hajdúszoboszló-árkoshalmi, a Püspökladány-eperjesvölgyi, a Sárrétudvari-hízóföldi és a

használt leletekről is elmondható, hogy egykor nem volt egységes a méretezésük.[49] Néhány esetben egyaránt előfordult a vizsgált anyagban a nagy, nehéz hegyhez használt vékony vessző és a kis vagy közepes hegyhez használt, vastag vesszőtest. (Bár láthatólag a vastagabb vesszőket zömmel a nagyobb hegyekhez a vékonyabbakat pedig az átlagos méretűekhez használták.)

Új nyílvesszőink esetében 6 mm-ben határoztuk meg azt a legkisebb átmérőt, ami a nyíltüskét beillesztve még elbírta a távlövéshez használt hegyrekonstrukciót (azaz nem tört el már a kilövés pillanatában). Ez az eddig közölt magyar sírokban leggyakoribb, deltoid, avagy „sárkányidom" formájú, nyíltüskés hegy volt, a Savaria Múzeumban látható, 6 cm hosszúságú, ismeretlen helyről származó példány pontos másolata.[50] Ezt a típust határoztuk meg úgy, mint a rendelkezésünkre álló adatok alapján, a X. századi sírleleteknek leginkább megfelelő nyílrekonstrukciót.

I. Különböző íjreplikákból kilőtt nyílvessző-rekonstrukciók behatolási képességének mérése

Március 29-i kísérleteink egyik fő kérdése *a különböző gyártási eljárásokkal készült, hagyományos anyagokból előállított Fábián-féle és más íjreplikák egymással, valamint a nem hagyományos módon (tehát üvegszálból, műgyantából, illetve laminált technikával készült) íjak teljesítményének összevetése* volt. Ehhez első lépésként a rendelkezésre álló fegyverek bemérését kellett elvégezni, hitelesített mérő eszközökkel és azonos húzáshosszon. Utóbbi a jelenkori magyarországi íjászok által is általánosan elfogadott 71,12 cm-es (28 inch), rövid húzáshosszon történt.[51]

A behatolást legjobban mérhető felületként több rétegű hullámkarton táblákat alkalmaztunk, részben, mert bizonyos korábbi magyarországi kísérletek is ezt használták, valamint mert ezen jól mérhető és összevethető eredményeket vártunk. A hullámkarton lapokat a lehető legszorosabban összerögzítve, a lövésirányra merőlegesen állítottuk fel, a lövéseket pedig két lőállásból, öt különböző távolságból (15, 20, 30, 40, 50 m) adtuk le rájuk. A táblák vastagsága 100 mm volt, (13 réteg hullámkarton), méretük 100×120 cm, tömegük átlagosan 7kg.

A beérkező lövések közül azoknak a mélységét mértük, amelyeket a becsapódást figyelő személyek egybehangzóan tiszta találatnak minősítettek. A tolómérővel végzett méréseknél arra voltunk kíváncsiak, hogy adott távolságról, adott íjreplikából érkező nyílvessző

Sárrétudvari-poroshalmi feltárások nyílleletei képezték az összehasonlítás alapját. *M. Nepper* 2002. 126–222.; 223–340.; 344–364. táblákon.

[49] Megfigyelhető a zömmel 4–6 mm keresztmetszetig terjedő vékonyabb nyíltestvég (azaz közvetlenül a nyílhegy alatt mért nyíltest-keresztmetszet) és lényegesen kevesebb 7–9 mm-ig terjedő vastagabb nyíltestvég egykori alkalmazásának gyakorlata. A vizsgált 80 leletben 4 mm-esből 9 db-ot, 5 mm-esből 22 db-ot, 6 mm-esből 37 db-ot, 7 mm-esből 9 db-ot, 8 mm-esből 1 db-ot, 9 mm-esből 2db-ot találtunk.

[50] Magyar Attila Heves, Vas és Hajdú-Bihar megyék, valamint a Rétköz X–XI. századi sírleleteiről megjelent kiadványok alapján dolgozott. *Révész* 2008.; M. *Nepper* 2002.; *Kiss* 2000.; *Istvánovits* 2003. A novemberben használt nyílrekonstrukciók pontos adatait lásd a II. Függelékben (6.). A kézikovácsolt rekonstrukciók Fodor Dávid és Fodor Zsolt munkái, a távlövéshez használt típus fényképét lásd a II. Függelékben (5.).

[51] A teszten használt különböző íjak adatait lásd a IV. Függelékben.

milyen mélyen (hány kartonrétegen keresztül) hatol bele a célfelületbe. Kétféle dongatestű nyílreplikát használtunk, páncéltörő heggyel 10, illetve 12 mm-es középső átmérővel.

A lövések megkezdése után nem sokkal beigazolódott az előzetes sejtés, hogy a jelen lévő, egyébként gyakorlott, mai íjászok képességei, általános erőnléte, valamint íj- és húrkezelési technikája nem teszi lehetővé a 60 font (azaz 27,21 kg) húzóerejű íjaknál erősebb replikákkal történő számosabb sorozatlövés leadását, a kb. 71 cm-es húzáshosszt tartva. Magyarán: ugyanazon íjász igencsak nehezen tudott megfelelő számú, ugyanazon húzáshosszról indított tesztlövést leadni. Ezért íjanként váltott teszt-íjászokkal végeztük a lövéseket, gondosan ügyelve a húzáshossz betartására, továbbá azt szem előtt tartva, hogy a tesztelők majdnem mind a „mediterrán húrhúzást" alkalmazták. Mivel a tesztben részt vállaló íjászok közül csak egyetlen lőtt „ázsiai húrfogással", csont íjászgyűrűt alkalmazva, az első alkalommal nem volt érdemes a két technika közötti különbségekre koncentrálni. Az eredmény azonban csak azzal a megjegyzéssel közölhető, hogy alapvetően *keleti jellegű íjakat teszteltünk nyugati húrkezeléssel*. A jövőbeni feladatok között tehát nyugodtan megjelölhetjük az ugyanolyan erejű, különböző technikával készült íjreplikák hatásvizsgálatát különböző húrkezeléssel, illetve oldási technikával.[52]

A lövések kielemzése során általában azt találtuk, hogy szaruíjainkból mintegy 15–40 m között fokozatosan nőtt a nyílvesszők behatolásának mértéke (!), utána azonban fokozatosan csökkenni kezdett. Néhány lövés nem illett bele ebbe a képletbe, ám a lövések túlnyomó többségénél a fenti teljesítmény nem változott. Egyébként azt tapasztaltuk, hogy a nehéz hegyekkel (és ezért „orrnehéz" vesszőkkel) történő lövéseknél az íjak általában „felfelé hordtak". Ami ennél sokatmondóbb, az néhány, külsőre és húzásra kiválónak tűnő fegyver „elfáradása" volt a (pályaíjászatban általánosan elfogadott) célzott lövés leadására még alkalmas 40 méteres táv környékén. Magyarul: bizonyos számú lövés után arra lettünk figyelmesek, hogy már alig, illetve lényegesen kevésbé gyorsították fel a kilőtt nyílvesszőt. Maradandó károsodástól tartva felhagytunk az ezekkel történő további lövésekkel és leajzottuk őket. Ez mindenképpen a mai íjkészítő mesterek kezéből kikerülő fegyverek javítandó tulajdonságaira hívja fel a figyelmet, attól természetesen függetlenül, hogy a készítőket eddigi eredményeikért és szívós, kísérletező munkájukért a legnagyobb tisztelet illeti. A tesztlövések eredményeit, az íjak alapanyagai szerint elkülönítve, a Függelékben közöljük.

II. Távlövés-teszt

Az íjászattal foglalkozni kezdők egyik legelső kérdése, hogy a kézbe vett fegyvernek mekkora a maximális lőtávolsága, azaz „milyen messzire visz". Ezt a kíváncsiságot az íj távolra ható fegyver mivolta mellett azok a pontatlan ismeretek táplálják, melyek szerint a keleti íjfeszítő népek, így a magyarok körében is, kardinális fontosságú volt a távlövés. A megint csak általánosan elfogadott vélemény szerint ezt begyakorolva tudták olyan távolságból megbontani ellenfeleik hadsorait, hogy azok semmilyen módon ne árthassanak nekik. Sokak által ismert, hogy a középkori angol íjászok sem a célzott lövés útján, ha-

[52] Az évek óta íjászgyűrűvel és hosszú húzással gyakorló szerző személyes tapasztalata a 39. jegyzetben hozott muszlim íjász traktátusokban is leírt technika és a mediterrán húzás hatékonyságának különbsége – az előbbi kétségtelen javára.

nem nagy távolságról, „ejtett” nyílvesszőkből álló nyílzáporral érték el harci sikereiket. Azonban bármelyik íjászkultúrából jön is az információ, ezen alapismereteken túl általában a fikciók világába érkezünk. A steppei harcászatról rendelkezésre álló források alapján a legritkább esetben lehet megbecsülni a nyílvesszők valós hatótávolságát. Így legalábbis bizonytalan, hogy ténylegesen mekkora szerepe lehetett egy harci szituációban a steppei harcosok e képességének.[53] Az itt megfogalmazott kérdés tehát így szól: milyen távolságból lehet modellezni az ellenséges hadsorok felbomlasztását szolgáló távlövést, mai, hagyományos anyagú íjreplikákból kilőtt, a régi nyílhegyekhez a lehető legnagyobb mértékben hasonlító rekonstrukciókkal szerelt vesszőkkel?

A korabeli magyar íjak hatótávolságának kérdésről a téves elképzelések eloszlatásának szándékával jelent már meg tanulmány, ám a magyar íjásztársadalomban szívósan tartja magát az a nézet, hogy eleink íjai, mint a korabeli csodafegyverek, *beépített anyagaik „jobb” tulajdonságai miatt,* továbbá *„erőtartalékoló képességük” miatt* lényegesen nagyobb lőtávolságot produkáltak, mint nyugati kortársaik.[54] Az elmúlt években kifejezetten a Magyarországon gyártott történelmi íjakkal kapcsolatban sokan, sokféle távlövési tesztet végeztek, ám a témáról dokumentáció elvétve sem látott napvilágot.[55]

Saját kísérleteinkben néhány kifejezetten nehéz, harci feladatra következtetni engedő nyílhegy-rekonstrukcióval szerelt vesszővel vizsgáltuk replika íjaink (és íjászaink) távlövési képességeit. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a saját kísérleteink mennyiben támasztják alá, illetve cáfolják meg a honfoglalók fegyvereinek hatótávolságáról elfogadott hivatalos álláspontot. Fábián Gyula a magyarok íjának lőtávolságát, az általa készített replikákkal, mediterrán húzással leadott, 186 méteres maximális lőtávolság alapján legfeljebb 200 méterre becsülte.[56]

„Nem távlövő-harci” nyílvesszőinkkel, 72–73 cm-es húzáshosszal, a talaj és a nyílvessző között bezárt 38–45°-os szög tartása mellett leadott távlövéseinkkel a következő oldalon látható táblázatba foglalt eredmények születtek:

---

[53] Dzsingisz kán idejéből való mongol forrás szól 335 ölnyi lőtávról, amit 535–560 méter közötti értékre kehet átszámolni. *Varga* 2006. 221. o. Az elsőre nehezen hihető, több esetben azonban igazoltan 800 m feletti oszmán-török eredményeket speciális távlövő íjakkal és vesszőkkel érték el, tehát biztosan nem a háborúban használt fegyverekkel. Az egyértelműen *egy győztes csata utáni vetélkedést* megörökítő mongol példa esetében nem tudunk ilyen speciális eszköztárról, ott elképzelhető a harci nyílvesszők alkalmazása is.

[54] *Szőllősy* 1995c. 45–46. o. László Gyula, feltehetőleg pont a török íjakból kiindulva, 7–800 méterre tette az egykori magyar íjak maximális lőtávolságát. *László* 1944. 258. o.

[55] Az egyik legkomolyabb a péceli „Nap Párducai” elnevezésű formációé, amely a távlövést, mint a „magyar arculatú történelmi íjászat” részét kívánja népszerűsíteni. Vezetőjétől, Koricsánszky Csabától – szóbeli közlése alapján – nemrégiben 400 métert meghaladó távolsági rekord született, egy modern anyagokból készült íjjal. Lásd: www.napparducai.hu, „Távlövés” menüpont alatt. A történelmi íjjal végzett távlövészet másik hazai reprezentánsa Mónus József, aki a Nyílzápor-2009 rendezvényen „nehéz harci nyíllal”, 100 font húzóerejű Grózer-féle „biokompozit” íjjal, 300 méterre lőtt, a legnagyobb, hitelesített eredménye pedig 461 m. Erről bővebben: http://www.szip.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=2805.

[56] *Szőllősy* 1995c. 9. o. Révész László ehhez az értékhez óvatosan hozzátesz még 50 métert. *Révész* 1999. 167–168. o.

Szaruíj megnevezése, húzóereje	*Nyílvessző paraméterei (hegy és tollazás)*	*Legnagyobb távolság*	*Szaruíj megnevezése, húzóereje*	*Legnagyobb távolság*
SZ/I. 19kg (42 font)	véső-forma, háromtollas, egyenes tollazású	73,8 m	SZ/II. 26 kg (57 font)	97,6 m
	sárkányidom, háromtollas, egyenes tollazású	92 m		92 m

A nem kimondottan távlövéshez készített, harci fegyverként definiált nyílvesszőinkkel leadott lövéseink jelentős mértékben alulmúlták a Fábián-féle legnagyobb tesztlövés eredményeit. A legerősebb szaruíjból leadott, végül tollaitól megfosztott (!) nyílvessző sem tudta megközelíteni azokat. Mindez a gyakorlatban is megerősítette, hogy az ilyen nehéz vesszőkkel csak egy bizonyos távolságból lehet az ellenség első vonalai mögé lőni, azaz sereget bontani. Még a Lisztes-féle, kifejezetten távlövési céllal, páncéltörő heggyel készített „seregbontó" nyílvesszőink esetében is csak a legerősebb íjakból leadott lövések esetében tudtuk a Fábián-féle rekordot megközelíteni, illetve egy esetben elérni:

Nyílvessző adatai	L2	L6	9 mm-es hengeres gyakorlóhegy (hárs)
Szaruíj jelölése	Elért távolságok		
SZ/I. 19 kg (42 font)	95 m 98 m	118 m 119 m	127 m 129 m
SZ/II. 26 kg (57 font)	104 m 104 m	126 m 126 m	139 m 135 m
SZ/IV. 30,5 kg (67 font)	128 m 124 m	144 m 150 m	164 m 161 m
SZ/V. 30,5 kg (67 font)	135 m	163 m	174 m
SZ/VI. 32,5kg (71font)	140 m	170 m	185 m

Ezt ráadásul csak olyan nyíllal tudtunk megvalósítani, amelyik eredetileg nem is szerepelt a tesztre készítettek sorában: 9 mm-es hengeres hársvesszővel. A gyenge eredmény okairól azt mondhatjuk, hogy az önmagukban reálisnak tűnő *vastag és dongás vesszők a rendelkezésre álló gyenge íjakkal és a mediterrán lövéstechnikával* nem voltak alkalmasak valódi távlövésre.

A novemberi alkalommal annak reményében ismételtük meg a távlövési kísérletet a fentebb leírt újabb nyílrekonstrukciókkal, hogy a Balogh Márton által készített hagyományos (71,12 cm húzáshosszon 30,5 kg húzóerőre bemért, már erős íjnak számító) rep-

lika fegyverrel nagyobb távolságok születnek. A második alkalommal a 77 cm hosszúságú, sárkányidom-formájú hegyekkel szerelt vesszőkkel végeztünk távlövési kísérletet, mivel az ennél nehezebb hegyekkel ellátott vesszőket, korábbi tapasztalataink tükrében erre alkalmatlannak ítéltük. Ezúttal ázsiai módon, azaz csontgyűrűvel és a jobb oldalon kivezetett nyílvesszővel lőttünk. Az eredmény azonban most is elmaradt a várt értéktől. Legnagyobb lövésünkkel 145,5 métert sikerült elérnünk.[57]

A két távlövési kísérlet eredményeiből azt a tanulságot vontuk le, hogy az egykori íjhasználók és a fegyver gyártói pontosan tudták, amit kései utódaik már nem. Nevezetesen: milyen feladatra melyik nyílheggyel, ezzel együtt vesszőtesttel kell lőni. A kiválasztott, nehéz hegytípussal szerelt vastag és dongás vessző a használt technikával egy vagy több elemében szinte biztosan rossz ötlet, hibás konstrukció volt. A második alkalommal sem meghaladott távolság pedig azt igazolta, hogy a rendelkezésünkre álló íjakkal és íjásztudással a pontosított méretű, az általunk ismert adatok szerint a régiekével súlyában és hosszában nagyobb hasonlóságot mutató nyílvessző ellenére sem tudtunk távolabbra lőni.

Megjegyezzük, hogy az íjászattal foglalkozó szakirodalomban számos, forrásokkal alátámasztott adat van arra, hogy az íj (ha nem is feltétlenül gyilkos, de legalábbis seregbontó) hatótávolsága nem éri el a 200 métert. Ugyanakkor van ellenőrizhető forrás 360 méteren felüli harci íjászatról is.[58] A X. századi magyarok fegyvereinek hatótávolsága egyáltalán nem biztos, hogy valaha is igazolható lesz a források alapján. Mindenesetre mi magunk nem tudtuk megerősíteni a szakirodalomban olvasható 200–250 méteres hatótávolságot.

III. A vadászati és harci alkalmazhatóság tesztelése, kérdései

A harmadik kísérlet a vadászati alkalmazhatóság kérdésére irányult. Itt egy friss kecsketetem képezte azt a célfelületet, amelyen az egyes íjak és nyílvesszők hatását illetve behatolási képességét vizsgáltuk, „élő szöveten”.[59] M. Bane, angliai kísérletei során speciális, az emberi test sűrűségével azonos műgyantát alkalmazott, ami kiválóan alkalmas volt arra, hogy jól mutassa a behatoló nyílvessző ütötte seb formáját.[60] A mi kísérletünknél úgy véltük, hogy a résztvevők vadász és vadászíjász tapasztalatai tükrében kimerítő információkat szerezhetünk egy frissen elhullott kecske tetemének nyilazása útján a sebzés súlyosságát illetően, akár az emberi célpont esetében is (íjhasználat közelharc-

[57] Kovács László egészen hasonló távolságokat közöl. *Kovács* 2003. 306. o.

[58] A 360 méteren felüli távra: *Latham–Paterson* 1970. 29. o. Összehasonlításképpen, Saxton Pope íjkísérletei során egy Kínából származó 98 fontos „tatár” íjjal a hozzá tartozó nagyméretű, 96,5 cm hosszú vesszőt csupán 100,5 méterre, de még a jóval könnyebb, 20 gramm súlyú, 76 cm hosszú veszőt is csupán 160 méterre tudott ellőni. *Pope, Saxton:* Hunting with the Bow and Arrow. New York, 1947. interneteten http://www.parkettas.hu/konyv.htm (Utolsó belépés ideje: 2010. január. 15.) A Faris-Elmer kiadásában megjelent XVI. századi maghrebi íjászati kézikönyv (lásd 31. jegyzet) adatai alapján úgy tűnik, hogy a 40–60 fontos íjból kilőtt 25–32 gramm súlyú vesszők effektív hatótávolsága 75 és 85 méter körül volt, míg egy 89 fontos íjból útjára bocsátott 37–38 gramm súlyú lövedék esetében ez 130–150 méter lehetett. *Latham–Paterson* 1970. 30. o. E távolságadatokra B. Szabó János hívta fel a figyelmemet. Ezek tükrében tulajdonképpen nincs is okunk szégyenkezni a saját teljesítményünk kapcsán.

[59] A kecske 25 kg-ot nyomott és egy alkalmas fakeretre három ponton, mintegy kifeszítve rögzítettük, úgy, hogy ne mozdulhasson be a lövések erejétől.

[60] *Bane* 2006. 3/28. o.

ban). Mivel a vadászatot imitáló helyzetben az egyik legfontosabb, sikert eredményező tényezőnek a vad észrevétlen becserkészését tartottuk, kifejezetten közeli távolságokról adtuk le lövéseinket. Választásunk a Balogh Márton készítette Vata I. íjra esett, mivel ennek 71,12cm-en mért 25,5 kp húzóerejét a jelenlévő vadászíjászok már egyöntetűen hatékonynak ítélték közepes vad (őz, muflon, dámvad), illetve emberi célpont ellen. A használt lövedékek a Lisztes-féle (L1A) levélforma hegyekkel szerelt, középen dongásított nyílrekonstrukciók voltak, mint a vadász és közelharci feladatokra egyaránt alkalmasnak gondolt hegytípus. Tapasztalatainkat az alábbiakban foglaljuk össze:

– A 15 méterről leadott hátlövés a gerinc közelében keresztüllőtte a tetemet, a nyílvessző a túloldalt kibújt. Az ennek ellenére nem feltétlenül halálosnak ítélt lövés mindenképpen erős vérzéssel, illetve később vérmérgezéssel járhatott.

– Az ugyanilyen távolságról a hasüregbe csapódó lövés a tollazásig beszaladt az állatba. Súlyos seb, mely többnyire gyötrelmes pusztulást okoz a belső vérzés következtében, még akkor is, ha éppen nem szakít át létfontosságú szerveket.

– A szintén 15 méterről csontot érő lövésnél a nyílvessző megállt a szétrepesztett csontban, hegye pedig, nem kis meglepetésünkre, elgörbült. Itt egyértelműen „csak" sebesülést, illetve harcképtelenséget okozó lövésről beszélhetünk, ezt a vad általában elviszi, és korántsem biztos, hogy a sebzett állat a kezünkre kerül. Ember elleni harci helyzetben bizonyos, hogy az ellenfél nem, vagy legalábbis nem úgy folytatja a harcot, mint sebesülése előtt. Ám az ilyen lövés hatását nagyobb távolságokról leadott lövésekkel lett volna igazán érdekes vizsgálni. Erre sajnos nem volt módunk.

– A 20 méterről leadott lövéseink közül a kecsketetem bordáit érő legjobb lövés a nyílhegy túloldali kibújásával járt, csontot nem tört. Súlyos, ha nem is feltétlenül halálos lövésként minősítettük a találatot.

– A 30 méterről leadott lövés gyakorlatilag ugyanilyen hatással járt, a tetem túloldalán kibújt a nyílhegy. Ezzel számunkra, élőben is beigazolódott az előzetes vélemény, hogy a nagyobb távolság a súlyos vadász, illetve harci vessző esetén sem csökkenti egy bizonyos lőtávolon belül a lövés hatékonyságát.

Időnk szűkössége miatt ezt a tesztet nem tudtuk folytatni. Nagyobb távolságokról, többféle nyílheggyel történő elvégzésére a folytatásban kell sort kerítenünk.[61]

Az izgalmas és a résztvevők többsége által sosem látott, meggyőző „élő tapasztalatok" ellenére itt sem mehetünk el amellett a tény mellett, hogy a kifejezetten kis távolságból leadott lövéseink többsége nem volt pontos. Több idő és előzetes gyakorlás kellett volna, hogy az egyébként tapasztalt íjászaink megszokják valamelyest a jól ismert gyakorló vesszőktől különböző nyilakat. Itt is Regino apát sorait érdemes felidézni. „Gyermekeiket és szolgáikat nagy igyekezettel tanítják lovagolni és íjászni."[62]Tanulság, hogy kifejezetten a vadászati és harci helyzetek imitálásánál elengedhetetlen a speciálisan ilyen célra használt vesszők készségszintű ismerete. Ennek hiányában ez a kísérlet-rész legfeljebb az alapvető ismeretszerzésre volt jó.

---

[61] Révész László megjegyzése szerint az emberi célponthoz leginkább hasonlatos természetes célfelület a házi sertés lehet.

[62] HKÍF 199. o.

IV. Különböző vért-anyagok ellenálló képességének tesztelése[63]

Kísérletünk negyedik része egyfajta „töréteszt" elvégzése volt, ugyancsak a különböző erősségű íjakból kilőtt nyílvessző-rekonstrukciók hatásvizsgálata céljából. Itt a kecsketetemre helyezett nemez, gambezon[64] és (6–7 mm-es átlagos vastagságú) szárított, cserzetlen marha kruponbőrből előállított pajzsfelület-modell, láncing- és bőrvért-darabok, valamint ezek kombinációinak ellenálló képességét vizsgáltuk, a legerősebb hagyományos anyagú íjainkból, különböző távolságból leadott lövések útján, 10–12 mm-es dongavesszőkkel, kifejezetten a harci helyzetet imitálva. Páncéltörő, valamint a Magyar Attila „nagy, levél-formájú, nyéltövises" hegyeit használtuk, utóbbiakat „harci" illetve „nagyvadra való" hegyként minősítve. A húzáshossz itt is 72,12 cm-ben határoztuk meg, ám az „éles helyzet" imitálásának szándéka miatt itt nagyobb teret engedtünk az íjász egyéni technikájának, azaz nem mértük akkurátus pontossággal a húzáshosszt.

A nemezlaptól a teszt tanúsága szerint különösebb ellenálló képességet nem várhatunk; azt mindkét hegytípus könnyedén átvitte, a nyíltest alakjától függetlenül, a nemezt gyakorlatilag belegyűrve a kecsketetembe, amelyben a hegyek teljesen eltűntek.

A gambezont imitáló zsákvászon rétegekre leadott lövések eredménye a következőképpen alakult:

A SZ/II, 26 kg erejű „Vata" íjból, 20 m-ről, 10 mm-es dongavesszővel leadott lövéseknél a páncéltörő hegy mind a 8, mind a 16 rétegű vásznat teljesen átvitte. A 12 mm-es dongavesszőnek ellenben „csak" a hegye hatolt be a kecske testébe. A SZ/VIII, 30,5 kg erejű íjból kilőtt ugyanilyen átmérőjű nyíl 10 cm-re hatolt a húsba, hatékonysága nem hagyott kétséget. Az ilyen erejű íjból leadott lövés nagyon súlyos sebet ejthetett. A levélforma hegy már lényegesen gyengébb eredményt hozott: általában, ha nem is simán, de átvitte a zsákvászon rétegeket, a sebzés mértéke azonban elhanyagolható volt a fentiekhez képest: az 5–10 mm-es behatolásokat „túlélhető" sebnek minősí-tettük.

A nyersbőrnél az alábbiakat tapasztaltuk:

A páncéltörő heggyel szerelt nyílvessző, a SZ/Vata III, 32,5 kg erejű íjból lőve, mindkét nyílvastagság esetén átvitte a bőrt és belefúródott a kecskébe, 12 mm-es dongavessző esetén legenyhébb esetben is mintegy 2 cm-re. Ez is súlyos sebnek minősíthető, ugyanakkor élőben is meggyőződhettünk róla, hogy az ilyen vastagságú nyersbőr, mint közvetlenül a testet védő vértfajta, azért sem jöhetett számításba, mivel az azon keresztüllőtt hegyeket csaknem lehetetlen volt kihúzni. Fával, illetve fémmel kombinálva viszont hathatósan csökkenthette a becsapódás erejét.[65]

Várakozásainknak megfelelően a gyűrűsvért és gambezon együttes alkalmazása igen jó védelmet adott. A SZ/II. íjból kilőtt, páncéltörő heggyel felszerelt, 10 mm-es donga-

---

[63] Ehhez hasonló kísérleteket tudomásunk szerint több ízben végeztek már Magyarországon, ám elfogadható dokumentáció nem született róluk. Ilyenre került sor 2007 áprilisában az Ópusztaszeri Nemzeti Emlékparkban, ahol, a résztvevők szóbeli közlései alapján, a különböző páncéltípusokba lőtt nyílvesszők behatolási képessége részben azonos eredményt hozott saját kísérleteink eredményeivel.

[64] A jellegzetes középkori, vászonból készült, sokszoros rétegű „párnaruha". Mi 8, illetve 16 rétegű zsákvásznat használtunk, de van 30 rétegre is adat. *Embleton–Howe* 1994. 49. o.

[65] Ezt a kombinációt pajzsokon magunk is tesztelni kívánjuk a jövőben. A különböző sisaktípusok tesztelését ugyancsak a következő alkalommal tervezzük. Holger Riesche egyszerű fapajzsot tesztelt, illetve „nyugati oldalról" egy avar típusú lamellált fémpáncélon is végzett roncsolási-behatolási kísérleteket. *Riesche* 2002. 56–60. o.

vessző 20 méter távolságból a gyűrűsvértet is szétnyitotta, valamint a gambezonba szögezte a láncszemeket. A levélforma hegyek már korántsem bizonyultak ilyen hatékonynak: a kétféle vérttípus együtt meggátolta a testbe hatolást.

A legjobb vért-kombinációnak azonban a gambezon és a bőr bizonyult. A SZ/II. íjból kilőtt 12 mm-es, levélheggyel szerelt vessző a bőrt se vitte át, a gambezonnak legfeljebb a fölső néhány rétegében okozott roncsolódást. Ilyen lövés esetén annak idején csak az ütés ereje okozhatott (belső) sérülést, amit ettől függetlenül nem szabad lebecsülnünk. A páncéltörő hegy pedig a bőrt átszúrta ugyan, ám a gambezon rétegeiben ez is elakadt.

V. Hagyományos anyagokból készült, ugyanazon típusú íjreplikák erejének mérése

Novemberben a tesztlövésekkel azt mértük, hogy az ugyanazon íjkészítő mester azonos technikával készült hagyományos alapanyagú, de különböző erejű íjai hogyan teljesítenek egy behatolási képességet, vagyis az íjak hatékonyságát. Választásunk Balogh Márton íjaira esett, egy 72,12 cm-en 18,5 kg (40 font, „gyenge") és egy 28,5 kg (62 font, „erős") húzóerejű fegyverre.

Másodjára ötféle kovácsoltvas nyílhegy-rekonstrukciót készítettünk Magyar Attila leletértékelésének alapján.[66] A 77 cm hosszúságú nyílvesszőket kilőve hamar kiderült, hogy a gyenge íj egyáltalán nem alkalmas „valódi súlyú" nyílrekonstrukciók célba juttatására, még a 25 m-re, tehát igen közelre felállított céltábla esetében sem.[67] Az erősnek minősített példány esetében is meglepetés érte a kísérletben részt vevőket, ugyanis az ötféle hegytípusból a nagypengésekkel (lándzsa-, nagy lándzsa- és ásóformájú) szerelt nyílvesszőkkel sem tudtunk a hatékonyságvizsgálat szempontjából megfelelően erős lövéseket produkálni. E felismerés után maradtunk a két legkönnyebb típusnál, a leggyakoribb deltoid, illetve a X. századi leletanyagban meglehetősen ritka, páncéltörő hegyeknél.

A kétféle hegytípus hatékonyságát ezúttal is olyan különböző célfelületeken próbáltuk ki, amelyekhez hasonlók (különböző kombinációkban) léteztek a középkorban is. A vesszőfogó felületet ezúttal két darab 100×100×20 cm-es, két, egymásra helyezett helyezett polifoam táblából alakítottuk ki. Erre helyeztünk pikkelyvértet imitáló bőrlapot, szimplán, majd kétrét hajtott gambezont (párnaruha), végül pedig a két anyagot kombináltuk: a bőrlap alá helyeztük a duplán hajtott párnaruhát. A kísérleti régészet módszertanának megfelelően ezúttal megkíséreltünk minél egyenletesebb lövéseket leadni, azzal a szándékkal, hogy lecsökkentsük az „emberi tényező" befolyásoló hatását, tehát a több, de még az ugyanazon íjász esetében sem teljesen ugyanolyan húzáshosszú és erejű lövésekből adódó különbségeket. Az ehhez használni kívánt eszköz az úgynevezett „belövőállvány" volt, amely várakozásaink alapján azonos erejű lövések leadására képes.[68]

---

[66] A november 28-án használt teszt-nyílvesszők adatait is lásd a III. Függelékben.

[67] Megjegyzendő, hogy ezt a távolságot egy megfelelően képzett hajítódárdás ellenfél is könnyedén túlszárnyalja fegyverével.

[68] Az eszköz azonban sajnos nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: 25 méterről sem lehetett vele megfelelően pontos lövést leadni, azaz értékelhetően eltalálni a céltáblát, legalábbis nagyobb pontossággal, mint kézből lőve.

Az alábbi eredmények születtek:

A páncéltörő hegy számára a várakozásoknak megfelelően most sem jelentett akadályt a fenti célfelületek átütése. A minket gyakorisága miatt legjobban érdeklő deltoidhegyű vessző bőrfelület esetén 8–10 cm-re hatolt a céltáblába, teljesen átszakítva a bőrlapot (egy esetben 12,5 cm-t mértünk, ekkor azonban a nyílvessző ferdén érkezett be a célba). A szimplán hajtott gambezont minden találati lövés teljesen átszakította, ám a duplán hajtott párnaruha esetében a deltoidhegynek csak a pengefelülete hatolt át a textilen. A bőrrel lefedett dupla párnaruha pedig tapasztalataink szerint képes volt kivédeni a 28,5 kg erejű íjból érkező lövedéket. A bőrt még néhányszor átvágta a nyílhegy pengéje, ám a dupla gambezonon nem tudott keresztülhatolni, legfeljebb csak megállt annak anyagában.

Szőllősy Gábor, részben a belövőállvánnyal ledott lövések negatív tapasztalatai után, annak a véleményének adott hangot, hogy a magyar íj erejét nem lehet ilyen kísérletekre alapozott visszamenőleges spekuláció alapján meghatározni, még akkor sem, ha korrekt mérési adatokat tudunk előállítani a páncélok átlövéséhez szükséges energiákról. Szerinte éles helyzetben sokféle, nagyobbrészt ismeretlen egyéb szempont jöhet számításba (például nem tudjuk az ellenség páncéljainak műszaki adatait, sem azt, hogy az ellenséges had mekkora része viselt páncélt, és mekkora testfelületen stb.). Tehát a következtetés csak az adott kísérletre igaz, történelmi távlatban nem általánosítható.

Meglátásunk szerint itt van mód egy elfogadható értéktartomány kijelölésére, amenynyiben sikerül egy ellenőrzött, múzeumi, illetve forrásadatok adatok alapján készített nyugati páncélruhát alávetni a további teszteknek. Természetesen nem azonos erejű íjakkal lőve rájuk. Szőllősy ezen túlmenően az íjak erejét mérő, „valódi kísérleti régészeti munka” folytatásra két lehetséges irányt lát:

– Belövőállványból nyíl kezdősebességeket mérni, kezdeti energiákat számolni, a repülés közbeni energiaveszteségeket számításba véve kiszámolni a becsapódási energiákat, majd ezekkel az energiákkal „ejtőgépen” bemérni a páncélok ellenállóképességét.

– Páncél-rekonstrukciókra reális távolságból kézből nagy számú lövést leadva, sokszor ismételve begyűjteni nagy mennyiségű adatot, és azokat matematikai-statisztikai módszerekkel feldolgozni.

Mi, csakugyan egyenletes és pontos lövések leadására képes, megfelelően használható belövőállvány, továbbá „ejtőgép” híján csak a második ötlettel tudunk azonosulni.[69]

A törésteszt során szaruíjainkból leadott lövéseink korlátozottan igazolták várakozásainkat. Végeredményben csak a páncéltörő hegy bizonyult olyan átütő erejűnek, amelyről nyugodtan állítható: a korabeli magyar íjak ellen harcba bocsátkozó átlagos nyugati katonának semmiféle esélye nem lehetett egy tiszta lövéssel szemben. Álló helyzetből lőve, pengés nyílhegy-rekonstrukcióinkkal nem tudtuk meggyőzően bizonyítani azt a feltételezést, hogyha eleink ellenfelének *kombinált anyagú* pajzsa nem fogta meg vagy vezette el a nyílvesszőt, akkor csak akkor úszhatta meg komolyabb sérülés nélkül a jó helyre találó lövéseket, ha bőrrel, illetve ennél valószínűleg jóval ritkábban fémgyűrűkkel kombinált, sokrétegű gambezont viselt.[70] Mivel a páncéltörő hegyek meglehetőst ritkák a

[69] Magunk, az utóbbi, ismeretlen előállítású eszköz helyett többet remélnénk egy megfelelő számú íjászból összeállított kontingens csoportosan leadott, ejtett lövéseinek vizsgálatából.

[70] Igazi kísérleti hadtörténeti feladat lesz a jövőben egy gambezonos, illetve többféle vértet viselő bábun is elvégezni ezt a kísérletet, vágtató ló hátáról.

magyar sírleletek anyagában, a régi magyarok harci sikerei aligha voltak ennek a típusnak köszönhetőek.[71] Éppenséggel ez adhat jó támpontot a korabeli ellenséges hadak védőfelszerelés arányainak pontosabb meghatározásához.

A nyugati és keleti íjhasználó katonaság nagyon különböző harci eljárásai ellenére a kétféle íjászat hatékonyságával kapcsolatban érdemes elgondolkodni egy hasonlóságon. Ahogy a késő középkori Anglia hosszúíjászai, úgy a steppei eredetű lovasíjászok sem elsősorban halálos lövésekkel számolva bocsátották útjukra nyilaikat, hanem feltehetőleg inkább a *legalább valamilyen sebesülést* okozó lélektani hatásra építettek. Nem feltétlenül kellett ahhoz tömeges pusztulás vagy súlyos sebesülés, hogy az ellenfél hadsorai pánikba essenek és felbomoljanak. Az ismétlődő nyílzáporból érkező lövedékek valamelyike bizonyos, hogy elérte útjára bocsátója szándékát: a sebesülés lehetőségén kívül is megzavarta, megrémítette az ellenséges harcost – vagy lovas katona esetén annak hátasát.[72] Ez nem mond ellent annak a „hadügyi reformnak", amely során Nyugat-Európa megtanult eredményesebben védekezni a magyar taktika elemei ellen, ugyanakkor újabb érv azon idejétmúlt elképzeléssel szemben, hogy a X. századi, „könnyű fegyverzetű" magyar harcos kizárólag íjával volt képes győzelmet kicsikarni a korabeli Európa hadszínterein.

A korabeli lovasíjászok sikereire a steppei taktika elemeinek, a logisztika mesteri összehangolását, a gyerekkorban kezdődő állandó gyakorlás és az eleinket is jellemző vasfegyelem jól ismert híradásait szokás említeni. Ezek mellé, véleményünk szerint, a mostani, erősebb replikaíjaink erejét talán nem is meghaladó – az ázsiai íjkezelési technika megléte esetén –, mégis lényegesen hatékonyabb lövéseket is oda lehet tenni. Mi is úgy véljük: a korabeli magyar íj önmagában nem volt csodafegyver.[73] Ám az említetteket együttvéve, kétségkívül a korabeli hadművészet csúcsát jelentette.

Utószó – a további kutatások elé…

Újabb és újabb kérdéseket szülő „homályos pontok", várakozásainkat kevéssé teljesítő íjreplikák, nem jól megválasztott hegy- és nyílvesszőtest-rekonstrukciók, korábban íjászképességeiket sokszor bizonyított, ám tudásukat az adott, szokatlan körülmények között alaposan alulmúló íjászok… Elgondolkodtató gyakorlati eredmények arról, hol is tartunk a régi magyar íjászat kísérleti régészeti kutatásában.

A tanulságok és az előszóban leírtak után, nem mentségképpen jegyezzük meg: az íjászat, mint valós hagyomány, mára a keleti országokban is megszűnőben és átalakulóban van. Még ott is, ahol megváltozott formában ugyan, de tovább élhetett, mint nálunk. Japán, Korea, Mongólia, Törökország esetében is csak részben beszélhetünk folyamatos íjhasználatról, illetve az íjkészítői mesterség végig élő hagyományáról, mivel ezekben az országokban szintén megvannak a hiátusok, illetve az eltűnt harci kultúrából és hagyo-

[71] *Kovács* 2003. 309. o. Magyar Attila az általa átnézett 340 nyílhegyleletből mindössze 5 darab ilyet talált.

[72] Ennek jobb megértésében segített a 2007. óta évente megrendezett „Nyílzápor" elnevezésű rendezvény: http://www.nyilzapor.hu/nyilzaportortenet/nyilzaportortenet.htm. A tömeges kísérleti régészeti (kísérleti hadtörténeti) rekonstrukciónak is felfogható íjászat során legutóbb ezernyolcszáz mai íjász tartotta néhány percig zárótűz alatt az „ellenség vonalait".

[73] *Szőllősy* 1995c. 45–46. o.

mányokból valami egészen mást létrehozó modern hatások.[74] Az íjhasználat az egykori nagy íjászkultúrák mindegyik újkori utódállamában általában vallási rítusok, ünnepek részeként, illetve később „nemzeti sport" formájában öltött új testet. Manapság esetleg egy adott nép kultúrájának részeként tekintenek rá, ám nem mindegy, milyen keretbe ágyazva és a valós háttér, avagy közszájon terjedő tévedések és pontatlan információk alapján. A mai kor Magyarországon igen különösen alakult, „hagyománykeresését" ezért sem szabad összetéveszteni az élő hagyományokkal, bármennyire is könnyű és csábító a két dolog egybemosása.

Az íjteszt eredményeiből levont következtetések leírásával semmi esetre sem kívánunk az íjászat magyarországi történelmi formájának gyakorlása iránt elkötelezettekben csalódást kelteni. Ellenkezőleg, kutatóként és gyakorló íjászként egyaránt a problémák megfogalmazását tartjuk célravezetőnek. Azért, hogy a továbbiakban lehetőség szerint elkerüljük az olyan tévutakra lépést, amilyeneket az íjteszt első részének eredményeiben magunk is megtapasztaltunk, az íjászat *kritikus szemmel történő, egyidejű gyakorlati és elméleti művelésére* szeretnénk ösztönözni, amely meggyőződésünk szerint az egyetlen járható út a kutatás folytatására és irányainak kiteljesítésére. Úgy véljük, egyben ez a magyarországi történelmi íjászat jövőjének záloga is.

[74] A piac és az íjkészítők üzleti érdekei a legerősebb modernkori kihívások. Kazahsztán esete ebben például egészen hasonlatos a magyar íj „feltámasztásának" útjához: bár még alig tudnak valamit a valódi történelmi fegyverről, máris a modern anyagokból (sorozat)gyártott replikák terjesztése van napirenden, ahogyan az minálunk is történt az 1980-as évek végétől kezdődően. *Varga* 2006. 230–231. o. A sorozatban gyártott, egyre gyengébb minőségű íjak egy ideje Mongóliában is megfigyelhetők.

A JEGYZETEKBEN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

Forráskiadványok

HKÍF	A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: *Kristó Gyula*. Szeged, 1995. 198. o.
Latham – Paterson 1970.	*Latham, John Derek – Paterson, William Forbes:* Saracen Archery. London, 1970.

Irodalom

Bane 2006.	*Bane, Matheus:* „English Longbow Testing against Various Armor circa 1400." H. n., 2006. http://www.currentmiddle-ages.org/artsci/docs/Champ Bane_Archery-Testing.pdf
B. Nagy – Révész 1986.	*B. Nagy Katalin – Révész László:* Egyedi típusú honfoglalás-kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. In: Communicationes Archaeologicae Hungariae (ComArchHung) 1986. 123–134. o.
Cs. Sebestyén 1933.	*Cs. Sebestyén Károly:* A magyarok íjja és nyila. Szeged, 1933.
Embleton – Howe 1994.	*Embleton, Gerry – Howe, John:* The Medieval Soldier – 15th Century Campaign Life Recreated in Colour Photographs. London, 1994.
Fábián 1967.	*Fábián Gyula dr.:* Archaeologia experimentalis. Honfoglalás-kori magyar íj rekonstruálása. *Természettudományi Közlöny,* 9. 1967. 98–101. o.
Fábián 1980.	*Fábián Gyula dr.:* Újabb adatok a honfoglaláskori íjászat kérdésköréhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980–81/1., 63–76. o.
Igaz 2007.	*Igaz Levente:* Kísérleti régészet Magyarországon és külföldön: néhány példa különböző történeti korszakok kísérleti régészeti úton történő „életre keltésére". *AETAS Történettudományi Folyóirat,* 22. évfolyam, 2007/4., 160–169. o.
Istvánovits 2003.	A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Szerk.: *Istvánovits Eszter.* Nyíregyháza – Budapest, 2003.
Kaiser 1980.	*Kaiser, Robert E:* The Medieval English Longbow. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries,* Vol. 23., 1980.
Kiss 1996.	*Kiss Gábor:* Vas megye honfoglalás és kora Árpád-kori leletei. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerkesztette: *Wolf Mária – Révész László*. Miskolc, 1996.
Kiss 2000.	*Kiss Gábor:* Vas megye XII. századi sír- és kincsleletei. Szombathely, 2000.
Kovács 2003.	*Kovács László:* Viselet, fegyverek. In: *Kristó Gyula:* Háború és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003.

Kun 2006. — *Kun Péter:* A mongol íjászat. In: *Birtalan Ágnes* (szerk.): Mongol játékok és versenyek. Budapest, 2006.

László 1944. — *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.

Mesterházy 1994. — *Mesterházy Károly:* Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. In: *Századok,* 128. évfolyam, 2. szám, 1994. 322. o.

M. Nepper 2002. — *M. Nepper Ibolya:* Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. Budapest – Debrecen, 2002.

Öztopçu 1989. — *Öztopçu, Kurtuluş*: Munyatu'l-Ghuzat, A 14th Century Mamluk-Kipchak Military Treatise. Text, Translation and Index by *Kurtuluş Öztopçu.* Harvard University, 1989. 45. o.

Révész 1996. — *Révész* László: A karosi honfoglaláskori temetők. Miskolc, 1996.

Révész 1999. — *Révész* László: Emlékezzetek utatok kezdetére… Budapest, 1999.

Révész 2002. — *Révész* László: Heves Megye 10–11. századi temetői. Budapest, 2008.

Riesch 2002. — *Riesch*, Holger: Pfeil und Bogen zur Merowingenzeit. Wald-Michelbach, 2002.

Szőllősy 1995a. — *Szőllősy Gábor dr.:* Prof. dr.Fábián Gyula emlékezete. *Íjászlap,* 1. évfolyam 1. szám, 1995. július.

Szőllősy 1995b. — *Szőllősy Gábor dr.:* Különböző íjtípusok mechanikai jellemzőinek kísérleti vizsgálata. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, 1995.

Szőllősy 1995c. — *Szőllősy Gábor dr.:* Mennyivel voltak jobb íjaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek? *Keletkutatás,* 1995/ősz, 45–46. o.

Szőllősy 2004. — *Szőllősy Gábor dr.:* Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerkesztette *Balogh László – Keller László*. Budapest, 2004. 53–62. o.

U. Kőhalmi 1972. — *U. Kőhalmi* Katalin: A sztyeppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, 1972.

Varga 2006. — *Varga Ferenc:* Íjak, íjászversenyek Mongóliában. In: *Birtalan Ágnes* (szerk.): Mongol játékok és versenyek. Budapest, 2006.

Linkográfia

Csikós Bálint cikke:
http://www.shp.hu/hpc/userfiles/mjeoroszlany/3a389ec8.pdf

A *Horváth – Körtvélyesi – Legeza*-tanulmány a Honvédelmi Minisztérium honlapján:
http://www.hm.gov.hu/hirek/kiadvanyok/kutatas/doktorandusz/horvath_sandor8211kortvelyesi_geza8211legeza_laszlo

Bane, Matheus: „English Longbow Testing against Various Armor circa 1400:”
http://www.currentmiddleages.org/artsci/docs/Champ Bane_Archery-Testing.pdf

A pomázi Íjász Útja Iskola honlapja:
www.ijaszutja.hu

Íjászlap, 1. évfolyam 1. szám, 1995. július:
http://www.freeweb.hu/ijaszlap/index.php?page=1-1/2

Kassai Lajos internetes oldala:
http://felszerelesek.lovasijaszat.hu/felszerelesek/index.php?module=bows&id=5&lang=1

Kaiser, Robert E: The Medieval English Longbow. *A Journal of the Society of Archer-Antiquaries*-ben megjelent cikk internetes oldala:
http://margo.student.utwente.nl/sagi/artikel/longbow/longbow.html

A Moscsevaja Balka mellett talált íjat bemutató internetes oldalak:
http://www.freebirdarchery.com/images/MB%20Plans%20v2.pdf ,
http://www.atarn.org/mongolian/moshchevaya_balka.htm

Özveri, Murat tanulmánya „Turkish Traditional Archery” címmel:
http://www.turkishculture.org/pages.php?ChildID=170&ParentID=15&ID=71&ChildID1=170

A „Nap Párducai” elnevezésű íjásztársaság honlapja:
www.napparducai.hu

Pope, Saxton: Hunting with the Bow and Arrow. New York, 1947.:
http://www.parkettas.hu/konyv.htm

Szabad Íjász Portál:
www.szip.hu

Tompa Balázs szakdolgozata:
http://nomadok.gportal.hu/gindex.php?pg=32034463

VITA

ZIMONYI ISTVÁN

HAMZÁTÓL A MAGYAR KULTÚRA KÁROS BEFOLYÁSOLÁSÁIG

Válasz Ormos István recenziójára

A *Hadtörténelmi Közlemények* 2005. évi 3. számában Ormos István hosszú és kimerítő kritikát írt négy olyan munkáról, amelynek szerzője vagy kiadója voltam.[1] Ezek 1997, 2000, 2001 és 2005-ben láttak napvilágot. Ormos hivatkozási alapja az volt, hogy a 2005-ben megjelent monográfiám[2] ezekre a korábbi művekre épült.[3] Miután 2006 februárjában alkalmam nyílt Ormosnak nyilvánosság előtt szóban válaszolni, sokáig nem tartottam fontosnak ezt írásban is rögzíteni. Annál is inkább, mert megjelent Makk Ferenc ismertetése,[4] majd munkám német nyelvű változatáról is több pozitív recenzió.[5] Azonban Ormos e folyóirat 2009. évfolyamában újabb megjegyzéseket fűzött saját négy évvel korábban írt recenziójához.[6] Mivel Ormos 2009-es megjegyzései történeti szempontból érdektelenek, a továbbiakban korábbi írására reagálok.

Elsőként a Kmoskó-hagyaték kiadásával kapcsolatos megjegyzések érdemelnek figyelmet. Kmoskó Mihály az első világháborút lezáró tragikus trianoni békeszerződést követő elkeseredés hatására fordult a korai magyar történet szír és muszlim forrásai felé. E törekvéseiben Hóman Bálint is támogatta. Kmoskó katolikus pap volt, aki a szír keresztény irodalom kutatása terén szerzett nemzetközi hírnevet. A steppetörténeti vonatkozású szír anyag feldolgozása mellett kezdett hozzá az arab földrajzi és történeti irodalom feldolgozásához. Kmoskó alapképzettségét tekintve tehát nem volt arabista, ugyanakkor megfelelő tudományos alapokkal rendelkezett egy ilyen jellegű munka elvégzéséhez. Így készült el az a bő kommentárral ellátott forrásgyűjtemény, amelyben az eurázsiai steppe népeire vonatkozó szír és muszlim szerzők műveinek magyar fordítása található.

---

[1] *Ormos István:* A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei: *Hadtörténelmi Közlemények,* 118 (2005). (A továbbiakban: *Ormos* 2005.) 734–781. o.

[2] *Zimonyi István:* Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ǧayhānī-hagyomány magyar fejezete. (Magyar Őstörténeti Könyvtár XXII.) Budapest, 2005.

[3] *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1., I/2. (Szerk. *Zimonyi István.*) (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10., 13.) Budapest, 1997., 2000. 2007-ben megjelent az I/3. kötet is (a továbbiakban *Kmoskó* I/3.), amellyel a földrajzi irodalom kiadása lezárult. *Göckenjan, Hansgerd – Zimonyi, István:* Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ǧayhānī-Tradition. (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-ʿĀlam, al-Bakrī und al-Marwazī). (Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica Band 54.) Wiesbaden, 2001.

[4] *Makk Ferenc:* „Sátorlakó nép". (Monográfia az etelközi magyarokról.) *Acta Historica,* 125 (2007). 21–42. o.

[5] *Emine Yılmaz:* István Zimonyi: Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme, Das ungarische Kapitel der Ǧaihānī-Tradition. Studien zur Geschichte Ungars. Bd. 9. (Gabriele Schäfer Verlag, Herne 2006., 348 s.) *bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz 2007. 224–228. o.; *Immo Eberl:* Istvan Zimonyi: Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ǧaihānī-Tradition. (Herne: Gabriele Schafer Verlag, 2006.) *Zeitschrift für Sieben-bürgische Landeskunde,* 31 (2008). 165–166. o.; *Victor Spinei:* Istvan Zimonyi: Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ǧaihānī-Tradition. *Südost-Forschungen,* 67 (2008). 419–424. o.; *Florin Curta:* István Zimonyi: Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ǧaihānī-Tradition. (Herne: Gabriele Schäfer Verlag, 2006.) *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 16 (2008–2009). 285–287. o.

[6] *Ormos István:* Kiegészítések „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei"című írásomhoz: *Hadtörténelmi Közlemények,* 122 (2009). 1129–1158. o.

Kmoskó 1931-ben meghalt, és a kézirat publikálására a következő másfél évtized viharos és válságos korszakában nem került sor. A jórészt elkészült munka a középkori eurázsiai steppe története szempontjából a korabeli európai tudományosság élvonalába tartozott. A kéziratos hagyaték további sorsát meghatározta, hogy Kmoskó Mihály katolikus papként jobboldali nézeteket vallott, és antiszemita beállítottsága tagadhatatlan. Tudománypolitikai okokból ezért 1945 és 1990 között szó sem lehetett a hagyaték publikálásáról. Mindenesetre a hagyaték áttanulmányozása alapján megállapítható, hogy Kmoskó politikai nézetei a muszlim és a szír írókat feldolgozó kézirataiban nem tükröződnek. Természetesen az iszlám világgal kapcsolatos európai előítéletektől Kmoskó sem volt mentes. Kmoskó kéziratban maradt munkáit Czeglédy Károly feldolgozta, és 1954-ben az *Acta Orientalia*-ban angol nyelven egy hosszú ismertetést publikált róluk, és tanulmányaiban gyakran hivatkozik a kéziratra.[7] Kmoskónak ez az 1920-as években elkészült munkája azért is különösen értékes, mert olyan szemléletet tükröz, amely a korai magyar történet kutatásában máig korszerű, azaz hogy a magyarság korai történetét (V–X. század) tágabb keretben érdemes kutatni, mert csakis Kelet-Európa történetének ismeretében lehet újabb eredményekre jutni, ehhez pedig a muszlim és szír források tanulmányozása elengedhetetlen.

Czeglédy a Kádár-korszak tudománypolitikai lehetőségeit és korlátait ismerve nem rendezte sajtó alá a Kmoskó-hagyatékot. Ugyanakkor egy 1977-ben megjelent cikkében jelezte, hogy a következő évben elkezdődik a korai magyarokra vonatkozó források kiadása,[8] amelyet feltehetően a Kmoskó kéziratokat felhasználva szándékozott elkészíteni. Czeglédy Károly 1996-ban hunyt el, és sajnálatos módon egyetlen kötet sem látott napvilágot. A 90-es évek közepén érdeklődtem az arabista kollégáknál, hogy ki folytatja azt a kutatási irányt, amelyet Czeglédy Károly képviselt. Erre azt a választ kaptam, hogy ezzel a részterülettel senki nem kíván foglalkozni. Azután kezdtem hozzá a Kmoskó-hagyaték feldolgozásához.

Azzal a kérdéssel szembesültem a szerkesztés során, hogy milyen átalakításra van szükség. Kritikusom szerint csak kétféle alapállás fogadható el: facsimile vagy teljes átdolgozás, minden más megoldás kudarcra van ítélve. A hasonmás kiadás felvetése jogosnak minősülne, amennyiben Kmoskó munkája az 1920-as években már nyomtatásban napvilágot látott volna. Azonban Kmoskó kézzel írt művének facsimiléjét megjelentetni csak olyanban merülhet fel, aki vagy nem látta a kéziratot, vagy pedig úgy véli, hogy Kmoskó munkája önmagában történeti forrásként értelmezhető. Mindezeket mérlegelve tehát a hasonmás kiadás lehetőségét elvetettem. Nyilvánvalóan az ideális megoldást a teljes átdolgozás jelentette volna. Ám egy ilyen vállalkozás több évtizedet vett volna igénybe, így is mintegy hét évbe került a német nyelvű Kmoskó-hagyaték teljes körű átdolgozása és a kommentárok kiegészítése. A sajtó alá rendezés kapcsán tehát azt vállaltam, hogy az átírást egységesítsem, illetve a földrajzi irodalomban előforduló neveket a szövegkiadásokban ellenőrizzem. Emellett olyan stiláris javításokat végeztem, mint a szórendi problémák kiküszöbölése, a nem világos vagy a nyelvhasználatból kiszorult elemek maiakkal való felcserélése. A kommentárok vonatkozásaiban pedig arra tettem kísérletet, hogy a legfontosabb kézikönyvekre utaljak. Aki kézbe veszi Kmoskó könyvét, tisztában van vele, hogy itt egy 1920-as években készült munkáról van szó, amely akkor lépést tartott kora kiemelkedő kutatói műveivel (Marquart, Barthold). Kmoskó munkájában vannak hiányosságok és jogosan kritizálható elemek, azonban az a megállapítás, hogy ezek miatt a hagyaték kiadása Kmoskó Mihály tudós hírnevét tépázza meg, nyilván komolytalan és tudatos ferdítés.

Ormos István Hansgerd Göckenjannal közösen írt munkánkról is negatívan nyilatkozik, ugyanis szerinte minden adatát ellenőrizni kell, tele van pontatlansággal és hibával, ugyanakkor megjegyzi, hogy ez a munka jobb, mint az általam egyedül írott 2005-ben megjelent önálló mű. Sajnálatos módon a 2005. év végén, mielőtt Ormos recenziója megjelent, elhunyt Hansgerd Göckenjan, és így ő már nem tud e vádakra válaszolni. Ugyanakkor közös könyvünkről számos ismertetés jelent már meg külföldön az orientalisztika és a steppetörténet mérvadó szakfolyóirataiban, amelyek

---

[7] *Czeglédy, Károly:* Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4 (1954). 19–91. o.

[8] *Czeglédy Károly:* A magyar őstörténelem írott forrásainak készülő új kiadása. In: *Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András* (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1977. 323–325. o.

tartalmaznak ugyan kritikai megjegyzéseket, de többségében munkánk úttörő jelentőségét hangsúlyozzák.[9] Úgy vélem e kritikák felmentenek a további magyarázatok alól.

Ormos István kritikájának igazi célkeresztjében a 2005-ben megjelent munkám áll, amelyet 2003 végén zártam le. 2005 februárjában a kéziratomat Ormos megkapta bírálatra, április elején visszaadta arra hivatkozva, hogy a témában nincs kompetenciája. Ormos István tudtommal soha nem foglalkozott a korai magyar történet muszlim forrásaival, ebből a témából nincs önálló tudományos produktuma. Úgy vélem köszönettel tartozom a sajtóhibák, elírások, az átírásban előforduló következetlenségek összegyűjtéséért és a fordításokban előforduló elsősorban stiláris javításokért. Ezért különösen hálás lettem volna, ha a megjelentetése előtt már rendelkezésre állnak, mindenesetre a német kiadásban ezek jó részét már figyelembe vettem, és második magyar kiadásnál is így járok majd el.[10] Ezek a javítások azonban – szemben a recenzens állításával – nem érintik a történeti elemzést, mivel elsősorban technikai jellegűek, amelyek nem befolyásolják a munka új tudományos eredményeit.

Ormos egyik alapvető kifogása, hogy a könyv hátán, a kötetet ismertető szövegben a Dzsajháni-hagyomány szövegeinek kritikai kiadásáról van szó. A monográfiában ez sehol nem fordul elő, a Dzsajháni-hagyomány magyar fejezetének vizsgálatára vállalkoztam, amely nem nélkülözheti ugyan a források szövegfilológiai áttekintését, de új eredményekre történelmi elemzéssel jutottam. Munkám során a Dzsajháni-hagyományt fenntartó források mérvadó kiadásait használtam, és megvizsgáltam azoknak az arab, perzsa és török szerzőknek a kéziratait is, amelyek a történeti elemzés szempontjából meghatározó jelentőséggel bírtak, és ezek másolatát csatoltam a munkához. Ezek alapján tettem kísérletet a szövegrekonstrukcióra. Az egész munka megkérdőjelezése a hátszöveg téves fogalmazására hivatkozva, jól mutatja a recenzens beállítóttságát.

Ormos István másik alapvető kifogása, hogy a Dzsajháni-hagyományt megőrző egyik legfontosabb szerző, Ibn Ruszta munkájának egyetlen kéziratát ismerem, holott Brockelmann már 1922-ben említi, hogy van egy cambridge-i kézirat is,[11] amely olyan adatokat is tartalmazhat, amelyek érveléseimet semmissé teszik. A kérdésről többen is írtak. A kiváló orosz arabista Kračkovskij az arab földrajzi irodalmat feldolgozó monográfiájában leszögezi, hogy nem tud arról a kéziratról, amelyre Brockelmann hivatkozik.[12] Lewicki, aki munkatársaival Ibn Ruszta munkájának Kelet-Európára vonatkozó részét 1977-ben adta ki ezt írta: „C. Brockelmann említi ugyan még ennek a műnek más kéziratát is Cambridge-ben, mindazonáltal nem találtuk eddig ennek a közlésnek a megerősítését."[13] Czeglédy Károly élete során többször is visszatért a témára, de ezt a kéziratot soha nem használta fel a tanulmányaiban. Mint látni fogjuk, nem véletlenül.

A kéziratról először a cambridge-i könyvtár illetékesétől kértem információt, aki megerősítette a kézirat létezését, valamint megállapította, hogy az alapvetően megegyezik a londoni kézirattal, különbség a dedikációban van, illetve hogy az első három és az utolsó két szó hiányzik az elején és a végén. A magyar fejezet a 117r–118r oldalakon található meg. Megrendeltem a kelet-európára vonatkozó részek másolatát. A magyar fejezetet alapos vizsgálat tárgyává tettem, és összevetettem a londoni kézirattal. Ezt 2006. február 20-án az MTA székházban be is mutattam. A cambridge-i kéziratban pontosan ugyanott vannak az elválasztásra szolgáló jelek, mint a londoniban. M. de Goeje szövegjavításait felhasználva megállapíthatjuk, hogy ugyanazok a téves alakok találhatók mindkét kéziratban. Példaként említhetem, hogy mindkét szövegben a besenyő népnév a téves

---

[9] *Peter B. Golden: Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 12 (2002–2003). 265–268. o.; *Clemens P. Sidorko: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* 52 (2004). 632–633. o.; *Hermann Kandler: DAVO Deutsche Arbeitsgemeinschaft Vorder Oriens,* 18 (2003). 105. o.; *Meinolf Arens: Ungarn-Jahrbuch,* 26 (2002/2003). 377–378. o.; *Ulrich Rebstock:* ZDMG 154 (2004). 526–528. o.

[10] *István Zimonyi:* Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ǧaihānī-Tradition. (Aus dem Ungarischen von *Tibor Schäfer.*) Herne, 2006.

[11] *Carl Brockelmann:* Geschichte der Arabischen Literatur. I–II. Weimar, 1898–1902.; Supplement I–III. Leiden, 1937–1941. (suppl. 1006).

[12] *Kračkovskij, Ignatyij Julianovics*: Arabskaja geografičeskaja literatura: Izbrannye sočinenija IV. Moskva–Leningrad, (1957.) 159. o., 8. jegyzet.

[13] *Tadeusz Lewicki:* Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. II/2. Wrocław–Kraków, 1977. 17–18. o.

bakhanakijja formában szerepel *badzsanakijja* helyett. A két kézirat szó szerint egyezik, az egyetlen jelentős különbség abban van, hogy a londoniban egy kifejezést húztak át, míg a cambridge-iben három ilyen áthúzott, téves hely van. Nyilvánvaló, hogy a cambridge-i kézirat a londoniról készült kései másolat. Ez pedig azt jelenti, hogy a cambridge-i kézirat vizsgálata egyáltalán nem módosította következtetéseimet. Ormosnak fogalma sem volt a cambridge-i kézirat tartalmáról, amikor a cikkét írta, és így kiáltott farkast. Felmerül a kérdés, miért sietett ennyire, mikor – mint kiderült – ő is megrendelte, de még akkor nem jutott hozzá a kézirathoz.[14]

„Az arab nyelv kelepcéi”

Ormos Ibn Ruszta szláv fejezetében az adózás kapcsán azt állítja, hogy az egyik kifejezést azért hagytam el, mert nem értettem meg. Kmoskóval és Czeglédyvel egyetértve értelmeztem a mondatot: azaz a király évente beszed egy díszruhát vagy a lány, vagy a fiú, vagy a feleség, esetleg az ágyas után. Czeglédy ezt a részt így fordította: „A király évenként adót szed tőlük olyan módon, hogy mindenki, akinek egy leánya van, egy díszes leányruhát ad évenként; ha fia van, akkor egy fiú-díszruháját kell adnia; ha nincsenek gyermekei, akkor felesége vagy szolgálója díszes ruháiból ad egyet.”[15]

Egy másik értelmezés is lehetséges. Eszerint a király a lány után elvesz egy díszruhát, a fiú után egy másikat is, ha pedig se lány, se fiú, akkor a feleségtől vagy ágyastól veszi el a ruhát. Ezt tükrözi Zahoder munkája is, aki átveszi Chwolson (Hvol’son) fordítását: „Царь их объезжает их ежегодно. Если у кого из них есть дочь, обязан он даватъ (царю) по одному из платъев ее в год. Таким же образом обязан даватъ ему в год по одежде из платъев сына его, если естъ сын. У кого нет ни сына, ни дочери, тот обязан даватъ по платъю в год от жены или служанки.”[16] Joseph Marquart német fordítása is hasonló: „Ihr König treibt jedes Jahr von ihnen Abgaben ein. Hat jemand unter ihnen eine Tochter, so nimmt (der König) von ihren Kleidern einmal im Jahre ein Staatskleid, und hat er einen Sohn, so nimmt er von dessen Kleidern ein anderes Mal im Jahre ein Staatskleid, und hat er aber weder Sohn noch Tochter, so nimmt (der König)n von den Kleidern seiner Frau oder seiner Sklaven ein Staatskleid”.[17] Wiet francia fordításában szintén ehhez az interpretációhoz csatlakozik: „Les impôts perçus annuellement par le souverain sont fixés comme suit: chaque homme doit fournir un robe de sa fille; en outre, s’il a un fils, il donne un vêtement de ce fils; s’il n’a pas d’enfants, il donne une robe de son épouse ou de sa concubine.”[18] Martinez is ide sorolható: „Every year their king levies (a tax) upon them. If one of their men has a daughter, he takes a suit of clothing from her clothes at a (given) time in the year. If he has a son, he takes a suit of clothing from his clothes at another time in the year. If a man does not have either a son or daughter, he takes a suit of clothing from the clothes of his wife or concubine.”[19] Végezetül egy polonista kolléga fordításában adom Lewicki lengyel fordítását, aki szerint a legvalószínűbb értelmezés az, hogy a lány és a fiú után is adózni kell: „Királyuk évente adót vet ki rájuk. Ha közülük valakinek lánya van, (a király) elveszi évente annak (a lánynak) egyik ruháját. Akinek fia van, másodjára attól is elveszi annak (a fiúnak) egyik ruháját. Ha valakinek nincs sem fia, sem lánya, (a király) egy-egy ruhát (vesz el) annak feleségétől, vagy szolgálójától (rabnőjétől).”[20]

Minorsky a helyet úgy értelmezte, hogy a háztartás minden tagja után kap egy díszruhát a király.[21] A fordításokban vannak egyéb eltérések is. Egyesek azt hangsúlyozzák, hogy a leány mel-

---

[14] Ormos 2009-ben publikált cikkében ezzel a kézirattal részletesen foglalkozik, azonban megjegyzései történetileg érdektelenek.

[15] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Szerk. *Györffy György.*) Budapest, 1986[3]. 94. o.

[16] *B. N. Zahoder:* Kaspijskij svod svedenij o vostočnoj Evrope. I–II. Moskva, 1962., 1967. II. 124. o.

[17] *Joseph Marquart:* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Berlin, 1903. 469. o.

[18] *Ibn Rusteh:* Les atours précieux. (Trad. *G. Wiet.*) Le Caire, 1955. 163. o.

[19] *A. P. Martinez:* Gardizi’s Two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 2 (1982). 166. o., 63. j.

[20] *Tadeusz Lewicki:* Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. II/2. Wrocław–Kraków. 1977. 38., 39. o.

[21] *Hudūd al-ʿĀlam:* The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. (Translated and explained by *V. Minorsky.*) London, 1937. 428. o.

lett a fiú után is kell adózni, míg a mások úgy vélik, hogy a fiú után egy másik időpontban kell az év során leróni az adót.

Ormos egy harmadik értelmezést részesít előnybe: a fiú után két alkalommal kellet adózni, mert a fiú több hasznot hoz, mint egy lány, és így fordítja az adott mondatot „…ha pedig fia van, akkor annak ruháiból évente egy másik alkalommal [is] elvesz egy díszöltözetet".[22] Ormos fordításának helyessége a *marra uhra* 'még egyszer, újra, ismét' kifejezésen áll vagy bukik. Ennek jelentése lehet kétszer, ha kellőképpen alá lehet támasztani azt a feltevést, hogy a fiú után kétszer annyi adót kell fizetni. Ezt a *marratain* 'kétszer' szóval ki lehetett volna egyértelműen fejezni. A Koránban azonban csak az örökösödés kapcsán van szó arról, hogy a fiú kétszer annyit örököl, mint a leány: „A fiúgyermeket [az örökség elosztásakor] annyi illeti meg, mint amennyi két leánygyermek része."[23] Az adózás vagy ajándékozás kapcsán ez az elv nem érvényesült. Ormos valamilyen bizonytalan előítéletből eredő saját ötlet alapján, miszerint a fiú értékesebb, mond véleményt. Amennyiben az iszlám örökösödésre hivatkozva vetné fel a kérdést, természetesen lehetne azon vitatkozni, hogy a muszlim szerző gondolhatott-e egy esetleges kétszeri adózásra a muszlim örökösödési jog kapcsán. Itt azonban ráadásul nem a muszlim világ egyik népéről, hanem a szlávokról van szó, akiknél nyilván nem a Korán volt az örökösödésnél a mérvadó. Ormos új értelmezése történetileg védhetetlen, így továbbra is az marad a nyitott kérdés, hogy a háztartás minden tagja után kellett-e ajándékot adni, illetve, ha mindegyik tag után fizettek, akkor két különböző időpontban kellett-e a leány és a fiú után ajándékruhát adni.

Más: Maszúdi munkájának a Pontusz és Meótisz kapcsolatára vonatkozó helyét Ormos a következőképpen fordítja „A Buntusz-tenger és a Májutisz-tenger szükségszerűen egy tengert kell, hogy alkosson, *jóllehet a szárazföld egy helyen szűkületet képez közöttük*, és ez rész olyan, mint egy csatorna".[24] Az aláhúzott részt én így fordítottam: „jóllehet a tenger összeszűkül egy bizonyos helyen kettejük között". Maszúdi egyiptomi kiadását használtam, amelyben: *in tadájaqa-l-bahr fí ba'di-l-maudi' bajnahumá* olvasható[25] és a lábjegyzetben szerepel a Barbier de Meynard-féle szövegkiadás főszövegében szereplő mondat, amit Pellat is átvesz: *in dájakahumá al-barr bi-ba'di-l-maudi'*. Pellat a szövegkiadásban az 5. jegyzetben utal Abd Al-Hamíd egyiptomi kiadására, és pontosan idézi annak szövegét.[26] Pellat francia fordításában ennek megfelelően a főszövegben ez áll: „quoique le continent les resserre en certains points", ugyanakkor a 6. jegyzetben variánsként lefordítja az egyiptomi kiadás szövegét: „la mer se resserre".[27] Ormos interpretációjában a Pellat-féle szövegkiadás főszövegét fordította, míg magam az egyiptomi kiadás variációját vettem alapul. Az értelmezés vonatkozásában a kettő között nincs különbség, ugyanis nyilvánvalóan a Kercsi szorosra utal a szöveg mindkét variánsa. Ugyanakkor Ormos fordítása értelemzavaró, mivel azt a képzetet keltheti, hogy a szárazföld elválasztja egymástól a két tengert. A Pellat-féle kiadás főszövegében szereplő rész helyes fordítása a következő: *„jóllehet a szárazföld egy helyen összeszűkíti a két (tengert)"* vagy *„jóllehet a szárazföld egy helyen szűk átjárót hoz létre közöttük"*.

Jákút földrajzi szótárában Turkesztán címszó alatt több hadíszt is idéz.[28] Kmoskó a kéziratában Muawijjának tulajdonított mondást *lá tab'asú al-rábidajni.* így fordította: „ne küldd el a guggolók két fajtáját". Ormos ezt a következőképpen értelmezte: „ne keltsd föl a két nyugalomban lévőt (mert reád támadnak, akárcsak az alvó oroszlán, akit fölzavartak)."[29] A *rábidán* szó a *rabada* ige

---

[22] *Ormos* 2005. 748. o.

[23] Korán 4:11. In: Korán. (Ford. *Simon Róbert.*) Budapest, 1997. 57. 4. szúra: 11. vers; v. ö. *Jany János:* Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza. Budapest, 2006. 350., 357. o.

[24] *Ormos* 2005. 747. o.

[25] *Al-Maszudi:* Murúdzs adz-dzaháb wa-maádin al-dzsawhar. (Ed. By *Abd Al-Hamíd.*) Kairó, I. 125. o.

[26] *al-Masᶜūdī:* Murūj al-dhahab wa-maᶜādin al-jawhar. (Revised edition and translation by *Pellat, C.*) I–VII. Beirut, 1965–1979. II. 146. o.

[27] *Masᶜūdī:* Les Prairies d'or. (Traduction française de *Barbier de Meynard* et *Pavet de Courteille* revue et corrigée par *Charles Pellat.*) Tome I. Paris, 1962. 112. o.

[28] Jacut's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin. St. Petersburg–Paris. (Hrsg. von *Wüstenfeld, F.*) 1–6. Leipzig, 1866–1873. I. 838. o.; *Kmoskó* I/3. 28. o.

[29] *Ormos* 2005. 753. o.

aktív participiumának duálisa. Lane szótárában az ige alapjelentése: 'juh, kecske, négylábú állat hasra ereszkedik vagy hason fekszik; egy személy leül a térdére, a combjára és farára ereszkedik; mozdulatlan és egy helyben marad mint a hasán fekvő állat'.[30] Kmoskó fordítása nyilvánvalóan 'lelapul, lekuporodik' jelentésből indult ki, és fordítása nehezen védhető. Ugyanakkor a *Mudzsam liszán al-arab* a *lá tab'aszú-r-rábidajni* kifejezésre pedig a következő értelmezést adja: „egy helyben maradók, valahol ott maradók, akiket ne ingereljetek magatok ellen mindaddig, míg nem akarnak rátok rontani." Az ige előfordul az oroszlán szóval együtt is 'az áldozatra ugrásra készen a földhöz lapul' jelentésben. Tehát Ormos alaposan félreértelmezte a kifejezést, nem nyugalmi állapotról és alvó oroszlánról van szó, hanem olyan fenevadról, amely pillanatnyilag hasán lapulva mozdulatlan helyzetben ugrásra készen várja áldozatát. A helyes fordítás: „*ne ingereld a két támadásra készen lapuló, mozdulatlan (oroszlánt)*."

Jákút fennt idézett címszavában Abú Hurajranak tulajdonított másik hadísz is olvasható, amely a *lá takúmu-sz-szá'a hattá* kifejezést tartalmazza, amelyet Kmoskó így fordít: „Nem tart egy óráig sem (és egy széles arcú, kisszemű, lapos orrú nép fog jönni)." Ormos jogosan jegyzi meg, hogy a fordítás helytelen, és Lane szótárára hivatkozva a következő megoldást javasolja: „Nem hal még ki a jelen nemzedék sem …"[31]. Az *óra* értelmezésére Ormos Lane szótárára hivatkozik, ahol az *asszá'a* 'az óra' kifejezésnél Lane több értelmezést ad: 1. feltámadás, azaz az utolsó óra; 2. egy nemzedék haláláig (tartó idő); 3 egy ember halála (emberöltő). Ormos a Lane szótárában található példamondatok alapján a nemzedéknyi idő értelmezést fogadta el. Az analógia *lam jamut hattá takúma-sz-szá'a* 'nem fog meghalni addig, míg nemzedéke ki nem hal', azaz nemzedékének utolsó tagja. Ormos nem indokolta semmivel, hogy miért ezt a megoldást választotta. A helyes értelmezéshez a kulcsot az Iszlám Enciklopédia adja meg. Az Óra kifejezés a Korán eszkatológia jellegzetessége, amely zsidó és keresztény előzményekre mehet vissza, és a feltámadás és az utolsó ítélet idejét jelöli. Az Óra eljövetele elkerülhetetlen és hirtelen következik be, közel van, ugyanakkor csak Allah tudja a pontos idejét. Az Óra eljövetelét katasztrófák jelzik előre. A hadíszokban az Óra eljövetelének előjeleit a próféta jelezte, ezzel bizonyította profetikus képességét. Mohamed apokaliptikus jóslatainak legjellegzetesebb típusa *lá takúmu-sz-szá'a hattá*, 'Az Óra nem jön el addig, amíg...'. A feltámadás óráját megelőző baljós előjelek, katasztrófák között nemcsak természeti jellegűek, hanem társadalmi jelenségek is lehetnek. Ez utóbbi közé tartozik, mikor a gonosz erők csatában csapnak össze a muszlimokkal. A kalifátus történeti ellenségei gyakran váltak egyenlővé a gonosz erőkkel, így a törökök és a bizánciak is.[32] Ormos fordítása nyilvánvalóan téves, és világosan jelzi, hogy a hadísz irodalom kezelésében nincsen megfelelő gyakorlata. Ormos számon kéri rajtam, hogy minden egyes szó, kifejezés és mondat értelmezése elmélyült tanulmányozást igényel. Ugyanakkor a fent idézett esetek világosan bizonyítják, képtelen betartani a saját maga által felállított elvet, és gyakorta téved.

Történeti kérdések

Ormos a magyar népnévvel kapcsolatban kifogásolja, hogy Abulfida adatát nem vettem figyelembe, aki pontosan megadta a népnév olvasatát: *m.dzsg.r.*[33] De Goeje, mint leideni arabista nyilván tudott az ottani kézirat létezéséről, és ennek alapján rekonstruálta Ibn Ruszta kiadásában a magyar népnevet. Ormos megállapításának komoly nehézségei vannak. Abulfida XIV. század elején írta a művét, így a magyar honfoglalástól négy évszázad választotta el. Bármilyen kiváló elme volt is Abulfida, nem gondolhatjuk, hogyha az általa használt kéziratban lévő ismeretlen népnévben *g* olvasat található, az egyértelműen eldöntené hogyan olvasták a korábbi arab szerzők a magyar népnevet. Így például Jákút, a XIII. század elején írott földrajzi szótárában a többek között a magyarokra használt *básgird* terminus kapcsán kifejti, hogy annak olvasata *s* és *g*, de hozzáfűzi, hogy

[30] *Lane, Edward William:* Arabic English Lexikon. I–VIII. London, 1863–1893. I. 1011. o.

[31] *Ormos* 2005. 752–753. o.

[32] al-sā'a. In: Encyclopaedia of Islam. VIII. 636–637. o.

[33] *Kmoskó* I/3. 148. o.

van *básdzsird* alak dzsimmel és básqird *alak* qaffal is.[34] Jákút a rendelkezésre álló hagyományokból összeállított anyagában sokszor találkozott eltérő és bizonytalan olvasattal, és ő ezeket meghagyta, nem egységesítette. Abulfida alapján tehát csak annyi biztos, hogy létezett a magyar népnévnek egy XIV. századi *madzsgar* olvasata is. Ugyanakkor de Goeje Ibn Rusta kiadásánál világosan jelzi, hogy a kéziratban a magyar népnévben *g*-t kell olvasni ott, ahol a kéziratban *f* van. Azonban nem Abulfida szövegére hivatkozik, amikor a standard alaknak a *madzsgar* formát választja, hanem Bíborbanszületett Konstantín császár *meger* adatára, amelyben a görög gamma tökéletesen megfelel az arab gainnak.

A Dzsajháni-hagyomány névalakja a szakirodalomban *madzsgir* (Czeglédy s nyomában mások) vagy *madzsgar* formában (Barthold, Minorsky, Lewicki) terjedt el. A kéziratokban azonban *madzsfar~mahfar* alak vagy a bizonytalan olvasatú *madzsf/gar~mahf/gar* alak szerepel, ami felveti annak a kérdését, hogy a *g* olvasatot kell-e eredeti alaknak tekinteni. A kései kéziratoknál a szemünk előtt zajlik le a *m.hf.r* alak átalakulása, kontaminációval *m.hr.f* formává, majd a népetimológiás ráértés következtében *m.hr.q* alakká. A kérdés azért is indokolt, mert a *mahfar* alak összekapcsolható egy olyan népetimológiával, amelyet Dzsajháni bizonyíthatóan ismert. Ennek alapján feltételezhető, de természetesen nem bizonyítható, hogy az eredeti, de elveszett kéziratban már a téves *mahfar* alak szerepelt. A *-f-* pedig egy tudálékos betoldás. Ez a *magyar* népnév korabeli rekonstrukciója szempontjából döntő lehet, ugyanis, ha a pontozatlan *h* vagy a pontozott *dzsim* és a *ra* között eredetileg nem állt egy következő mássalhangzót jelölő betű (*g, f, q* stb.), akkor annak olvasata *madzsar*. Ez jó megközelítéssel tükrözné a magyar népnév korabeli kiejtését, és nem lenne szükség a *-g-* magyarázatára, amit többen, nem túl nagy sikerrel, már korábban megkíséreltek. A *m.dzs.r* alak egy arabírásos volgai bulgár feliraton is megtalálható, olvasata *madzsar* (esetleg *medzser*) formában[35] és szerepel a mongol kori muszlim forrásokban is.[36]

Más helyütt Ormos Ibn Ruszta Karh adatával kapcsolatban kifogásolja, hogy annak közszói értelmezése nehezen igazolható. Mivel az Iszlám Enciklopédia szerint ez egy arámi jövevényszó az arabban, melynek jelentése 'város, megerősített város',[37] jogosan felvethető egy olyan értelmezés, hogy a magyarok egy bizánci városba mentek kereskedni. Ezen lehet még finomítani és azt feltételezni, hogy az információt jegyző muszlim kereskedő bagdadi lévén vagy Bagdadban gyakran megfordulva Bagdad piacához, azaz Karh-hoz hasonlította azt a kereskedőváros, ahová a magyarok is jártak. Ezek olyan ötletek, amelyek további adatok előkerüléséig feltevések, de amelyek a megoldás felé vezető további vitákra sarkallnak. Ráadásul finoman csúsztatva Ormos végig úgy fogalmaz, mintha itt egy általánosan használt arab közszó létezéséről írtam volna.[38]

Ormos azt állítja, hogy Ibn Ruszta a következőket írja: „a kazárok a Don mentén fekvő Sarkel váránál körülsáncolták-körülárkolták magukat a magyaroktól és más népektől való védekezésül."[39] Ormos itt már a szöveghamisítás legdurvább eszközeitől sem riad vissza, ugyanis Ibn Rusztánál nem szerepel „a Don mentén fekvő Sarkel vára". Ezt Ormos önkényesen csempészte be a szövegbe. Mellesleg az ötlet, hogy ez a hely és Sarkel felépítése összekapcsolható, Marquarttól származott, amely aztán tudományos dogmává merevedett. Czeglédy Károly szerint ez a rész a Dzsajháni-hagyomány magyar adatainál mintegy ötven évvel korábbi eseményekre utal. Itt nem kevesebbről van szó, mint a magyarság IX. századi történetének kronológiai tartópilléréről, ugyanis Sarkel felépítését a bizánci források leírják. Ormos ezekről a kérdésekről még csak tudomást sem vesz, hanem hosszan értekezik arról, hogy a sáncolás és árkolás között milyen összefüggés lehet, ugyanis az arab *handaka* ige jelentése 'árkot ásni', de Ormos szerint, aki árkot ás, az sáncol is egyben. Meglepő módon a szakirodalomban a próféta életével kapcsolatos események között csak

---

[34] *Kmoskó* I/3. 17. o.

[35] *Róna-Tas András:* A *magyar* népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton: *Magyar Nyelv,* 82 (1986). 78–81. o.

[36] *Ligeti Lajos:* A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskir, király). *Magyar Nyelv,* LX (1964). 390–393. o.

[37] Karh. In: Encyclopaedia of Islam. IV. 652. o.

[38] *Ormos* 2005. 761–763. o.

[39] *Ormos* 2005. 772. o.

Árok-csatáról van mindig szó és sosem Sánc-csatáról. Ez után Ormos hosszasan bizonygatja azt a közismert dolgot, hogy Sarkel körül árokrendszer és sáncok is voltak. Sajnálatos módon Ormos a fától nem látta az erdőt, ugyanis erről a helyről sikerült egyértelműen bizonyítani, hogy egy más kéztől származó, a szöveg logikáját megtörő interpoláció. Az alapszöveghez képest a negyedik vagy ötödik kéz betoldása. Ezek után a Sarkelhez kötése nem egyértelmű, és erre nem lehet biztos alapként építeni a korai magyar történetet.

„Megjegyzések Ormos módszereiről"

Ormos módszerének egyik visszatérő eleme a fikció, ami nem a tudományos értelemben vett feltevést jelent, hanem inkább a különböző információkra épített szabad asszociációt. Ezek közé tartozik Artamanov és Czeglédy beszélgetésének felemlítése Sarkel kapcsán.[40] Artamanov és Czeglédy 1955-ös találkozójuknak és megbeszélésük tartalmának rekonstruálása és idevonása már-már az abszurditás határait súrolja.[41] Hosszasan értekezik arról is Ormos, hogy Kmoskó nem magyar, hanem szlovák anyanyelvű volt.[42] Erre ugyan semmi bizonyítéka nincs, valószínűbbnek tarthatjuk, hogy kétnyelvű volt. De hogy ennek mi köze tudományos munkásságához, nem egészen világos. Ugyanígy Ormos többször hallotta, hogy Róna-Tas András a Kmoskó-hagyatékot rendszeresen használta a 70-es években. Erről, kérdésemre, Róna-Tas András kijelentette, hogy alaptalan, hiszen nem juthatott hozzá.[43] A magyar népnév kapcsán Ormos de Goeje-ről állította, hogy biztosan használta Abulfida leideni kéziratát,[44] ugyanakkor a lábjegyzetbe mégsem ez a hivatkozás alapja. Ormos a mikrofilológia és a fikció útvesztőiben időnként eltéved.

Ormos mindig nagy tisztelettel nyilatkozik mesteréről Czeglédy Károlyról, ami igen dicséretes dolog. Czeglédy Károly ténylegesen sokat tett a korai magyar történelem muszlim forrásainak feldolgozása területén. Maszúdi egyik magyarokra vonatkozó részének értelmezésénél Ormos jogosan jegyezte meg, hogy az adott kifejezés kétszeres fordítása helyett a többszörös, sokszoros a helyes. A lábjegyzetben megjegyzi, hogy ezt a hibát még Czeglédy is elkövette.[45] Ibn Ruszta egyik passzusánál a *raísz* főnök fordítás kapcsán Ormos a szó mai jelentésárnyalata miatt ró meg. A törzsfőnök szó jelentése nyilván nem a konyhafőnök körébe vonható, mindenesetre a lábjegyzetben megjegyzi, hogy Czeglédynél is így szerepel.[46] A szláv díszruha kapcsán magam szintén Czeglédy fordításával értettem egyet, ennek ellenére alapos kritikában részesültem, ráadásul Ormos védhetetlen értelmezéssel állt elő. Ugyanígy cambridge-i kézirat kapcsán nem került elő Czeglédy Károly neve, pedig ő is tudhatott ennek a kéziratnak a létezéséről. Értem, hogy Ormos védi saját mesterét, de a kettős mérce alkalmazása nem megengedhető: a mester esetén bocsánatos dolgok nálam a dilettantizmus biztos ismérvei. Megjegyzem, Czeglédy tudományos munkásságának megítélése nem azon múlik, hogy tévedhetetlen volt-e.

Ormos szerint Artamanov térképét emeltem át a könyvembe, elmulasztva a rá való hivatkozást.[47] Bizonyára elkerülte Ormos figyelmét, hogy a könyvem 145. oldalán hivatkozom a térképre, tehát nem áll, hogy Artamanov térképét eltulajdonítottam volna.

---

[40] *Ormos* 2005. 774. o.

[41] *Ormos* 2005. 772–774. o.

[42] *Ormos* 2005. 764. o.

[43] *Róna-Tas András:* Észrevételek Ormos István A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma című íráshoz. *Hadtörténelmi Közlemények,* 119 (2006). 120. o.

[44] *Ormos* 2005. 744. o.

[45] *Ormos* 2005. 752. o., 90. jz.

[46] *Ormos* 2005. 765. o., 169. jz.

[47] *Ormos* 2005. 763. o.

Összegzés

Ormos kritikái nem mennek túl egy korrektor, szakmai lektor szintjén, a kötetben szereplő hibák, átírási és fordítási problémák összegyűjtése hasznos is lehet egy további átdolgozott kiadás számára. Ugyanakkor, mint láttuk, számos esetben Ormos javításai elfogadhatatlanok, illetve tévesek. A munkám új eredményeit érintő történeti értelmezéseiről nincs mondanivalóm, hiszen azok rendre szakszerűtlenek, néhány esetben tudatos csúsztatással megtámogatva. A munkám lényegét érintő történeti kérdésekig nem is jut el, ugyanakkor a szöveg rekonstrukciójának helyességéről el lehetne várni a filológus Ormostól, hogy állást foglaljon, de arról sincs mondanivalója.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

SUDÁR BALÁZS

AZ ÍJÁSZAT TUDOMÁNYÁNAK KÖNYVE

Egy XIV. századi mameluk kézikönyv az íjászatról

A magyar honfoglalás kutatása során hamar kiderült, hogy őseink – a többi sztyeppei néppel egyetemben – félelmetes hírnevüket többek között íjásztudásuknak köszönhették. Nem csoda, hogy az íj szimbólummá, a napkeletről érkezett lovas harcosok jelképévé vált, s nem véletlenül került bele számos tudományos és népszerű munkába „A magyarok nyilaitól ments meg uram minket!" középkori fohásza.[1] A régészeti eredmények megszaporodása azután a XX. század derekán felvetette a hajdani magyar „csodafegyver" rekonstruálásának lehetőségét is. A kísérletek a rendszerváltás után kaptak nagy lendületet, s ma már több ezer ember bír valamiféle sztyeppei mintára, jobbára modern anyagokból készült íjjal. Magát a fegyvert ugyan sikerült – többé-kevésbé – felélesztení,[2] az íj használata körül azonban még ma is sok a bizonytalanság. Jóllehet az alább fordításban közreadott *Az íjászat tudományának könyve* a XIV. századi Egyiptomban íródott, forrásait tekintve a két-háromszáz évvel korábbi Közép-Ázsiába nyúlik vissza. Bízvást állíthatjuk tehát, hogy a honfoglalás utáni évszázadok sztyeppei íjászhagyományaiba tekinthetünk be általa. S bár mint minden más, az íj használata is változott a századok során, aligha találunk ennél részletesebb, s a honfoglalás korához ennél közelebbi forráscsoportot.

A muszlim Közel-Keleten a hadművészet mesterről tanítványra öröklődött, időnként azonban akadt valaki, aki hosszabb-rövidebb traktátusokban összefoglalta az ismereteket. Ilyen kivételes időszak volt a mameluk Egyiptom második korszaka (Burdzsí dinasztia, 1382–1517). A hadművészet minőségi romlásának, s néhány lelkes szultán jobbító szándékának eredményeképpen egy-egy mester papírra vetette tapasztalatait a lóápolásról, a formagyakorlatokról, az íjászatról vagy a kardforgatásról.[3]

A mamelukok eredendően török, azon belül leginkább kipcsak és oguz rabszolgák voltak, akiket az egyiptomi emírek testőrként, majd profi hadseregként alkalmaztak. A nagyszámú rabszolga-harcos jó ideig nem olvadt be az arabok közé, sőt, helyi török művelődés alakult ki (ezt nevezzük mameluk-kipcsak irodalomnak).[4]

A mameluk Egyiptom talán legkorábbi és legnevesebb íjász-írója Tajbuga al-Asrafí al-Beklemisi al-Junání volt. Török volta ellenére arabul írt, valamikor 1386 körül.[5] Őt

---

[1] A fohász eredetéről, vitás kérdéseiről: *Halmágyi Miklós:* A magyarok nyilaitól… Egy kósza idézet nyomában. *Aetas,* 22 (2003/3). 142–147. o.

[2] A kérdés buktatóiról lásd ugyane számban Igaz Levente írását!

[3] A mameluk hadművészeti irodalom hátteréről: *David Ayalon:* Notes ont he Furūsiyya exercices and games int he Mamluk Sultanate. In: *Uő:* The Mamluk Military Society. London, 1969. no II. (31–62. o.)

[4] *János Eckman:* The Mamluk-Kipchak Literature. *Central Asiatic Journal,* 8 (1963). 304–319. o.

[5] A munka angol fordítása: *Latham, J. D.–Paterson, W. F.:* Saracen Archery. London, 1970.

követte a most lefordított munka ismeretlen szerzője, aki egy kipcsak előkelő, Tolu bég számára készített egy összegzést a rendelkezésére álló arab nyelvű művekből 1390 körül *Kitáb fí ilm an-nussáb* ('Az íjászat tudományának könyve') címmel. Ismereteink szerint ez az első török nyelvű hadművészeti munka, választásunk éppen ezért esett rá. Bár angol fordítása hozzáférhető, úgy véljük, hogy az eredeti szöveg átültetése néhány – a közvetítőnyelv használatából fakadó – tévedést, félreértést kiküszöbölhet. A munkának számos – nyelvészek által és nyelvészeti céllal készített – kiadása látott napvilágot.[6] Jelen fordítás Kurtulus Öztopçu munkáján alapul, melyben a szerző saját átírása, modern török és angol fordítása mellett a kézirat facsilmiléjét is közzétette.[7]

A munka, mint arra az előszóban maga a szerző is utal, nem teljesen eredeti, korábbi alkotások kivonatolásából és összedolgozásából jött létre. Egyik fő forrása a szerző kortársának, a feljebb már említett Tajbugának a munkája volt. Az íjászat – és más egyéb harci technikák – leírásának a módja azonban már jóval korábban kialakult. Meglehetősen hasonló stílusban írt például Mardí bin Ali bin Mardí al-Tarszúszí jó kétszáz évvel korábban Kis-Ázsiában (1174).[8] S nem csak az igen részletes leírás módja és szerkezete hasonló, de többnyire az idézett tekintélyes íjászmesterek is azonosak. Azaz sem Tajbuga, sem a *Kitáb fí ilm al-nussáb* szerzője nem az egyiptomi mameluk íjászok tapasztalatait foglalta írásba elsősorban, hanem egy jóval korábbi hagyományt vittek tovább.

Bár az említett íjásziskolák alapítóinak, Abú Hásim al-Bávardínak, Táhir al-Balhínak és Iszhák al-Raffának az életéről közvetlen forrásaink nincsenek, de a tanítványi láncokból néhány következtetést levonhatunk. Al-Bávardínak például a jeles horaszáni íjász, Muhammed b. Ískā al-Szamarkandí volt a legjelesebb tanítványa, aki viszont egy másik nevezetes mestert és elméletírót, Abdurrahmán at-Tabarít tanított a mesterségre. Ő azután tanításaikról, módszereikről egy jelentősebb elméleti munkát hagyott hátra, mely úgy tűnik a mameluk szerzők fő forrásául is szolgált.[9] Mivel al-Tarszúszí is forgatta Tabarí munkáját, a nagy mesterek akár több generációval korábban is élhettek nála.

Ismeretlen szerzőnk megemlíti Behrám Gúrt, a hírneves – és legendás – perzsa uralkodót is, mint a fenti mesterek tanítványát és egy íjásziskola alapítóját. Bár az állítás rendkívül érdekfeszítő, e formájában aligha állja meg a helyét. Behrám Gúr ugyanis 421–438 között uralkodott a szászánida Iránban, jóval Mohamed próféta születése előtt, következésképp aligha lehettek muszlim mesterei. Az arabok pedig ekkoriban még nem érték el Közép-Ázsiát. Behrám személye tehát nem alkalmas a fenti íjászmesterek korának datálására, de mindenképpen ráirányítja a figyelmet a perzsa előzményekre.[10] Feltűnő, hogy több szászánida uralkodóról is elneveztek lövésmódokat: például Ardasírról vagy Sápúrról. Az iráni ezüsttálak lovas vadászjelenetein az uralkodók valóban merevszarvú sztyeppei íjakkal tűnnek elénk, és nem lenne meglepő, ha kiderülne: nem a sztyeppei népek ötlete volt az íjászmesterség fogásainak papírra vetése. Elképzelhető te-

---

[6] Pl. *Zajaczkowski, A.:* Mamelucko-turecka wersja arabskiego traktatu a lucznistwie z XIV w. *Rocznik Orientalistyczny,* 20 (1956). 139–261. o.

[7] A 14th-Century Archery Treatise en Mamluk-Kipchak. Kitāb fī 'ilm an-nuşş'āb. Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı. Ed. *Kurtulus Öztopçu.* İstanbul, 2002.

[8] *Antoine Boudot-Lamotte:* Contribution a l'étude de l'acherie musulmane principalement d'apres le manuscrit d'Oxford Bodléienne Huntington no264. Damas, 1968.

[9] *Abdurrahmán at-Tabarí:* al-Vadih. İstanbul, Süleymaniyye Kütüphanesi; Nurnosmaniye 4098.

[10] Behrám Gúrnak mégis lehetett szerepe az íjászatban, erre utal a történetíró Tabarí és Maszúdí is.

hát, hogy az itt leírt hagyomány sokkal nagyobb múltra tekint vissza, mint amennyire pillanatnyilag gondolunk.

Annyi azonban mindenképpen bizonyos, hogy mind a Tarszúszí, mind a mameluk szerzők által említett mesterek és iskolák Közép-Ázsiához, nevezetesen Horaszánhoz kötődnek: a melléknevükként szerepeltetett város- és tájegységnevek – Balh, Bávard (Ábivard), Tabaresztán, Szamarkand, Herát – ebbe az irányba mutatnak. Több mester neve mellett megjelenik az *itárek* népnév, amely a törököket rejti. Tarszúszí többször hivatkozik a karluk, a horaszáni és a mervi íjászok tapasztalataira. Mindez azt sugallja, hogy a korszak egyik íjászcentruma a törökök lakta Horaszán (Transzoxánia) volt, s az íjászati munkák valójában az itt felhalmozott tudást örökítették tovább. (Az eltérések vizsgálata viszont érdekes tanulságokra világíthat majd rá.)

Az íjászat tudományának könyve elődeinek szerkezetét követi. Először kötelező jelleggel az íj mitológiáját, teremtését, első használóit mutatja be, felsorolja Mohamed próféta íjászattal kapcsolatos kijelentéseit, majd megemlíti az íjászat mesterségének első, iskolateremtő személyiségeit. Ezután kezdődik a gyakorlati rész: az íjászat alapjainak a bemutatása. Az ismeretlen szerző hat elemet tekint alapvetőnek: az íj fogását, a nyíl idegre helyezését, az ideg fogását, az íj megfeszítését, a célzást és az oldást. Ezeket – illetve a nagy mesterek erről alkotott véleményét – részletesen kifejti, majd a különféle íjászpózokra tér rá. A munka az emberi test mozgásával, helyes tartásával folytatódik, illetve a lehetséges hibákra, s azok orvoslására hívja fel a figyelmet. A könyv a korabeli és a korábbi íjak méretének ismertetésével zárul. A szerző – Tajbugától eltérően – nem tárgyalja a lovasíjászat kérdéseit, hanem kizárólag a gyalogos lövésmódokkal foglalkozik. Nem ír az íjászat stratégiai felhasználásáról sem, csak a helyes mozdulatsor ismertetésére, tanítására törekszik.

A szerző célja egy jól és könnyen használható mű megírása volt. Ez minden bizonnyal sikerült is neki. Csak remélni tudjuk, hogy a mai magyar olvasók is haszonnal forgatják majd e rendkívül részletes, sok apró fogásra kiterjedő munkát.

Az irgalmas és könyörületes Isten nevében!

Számos dicséret és köszönet az egyetlen és létező Istennek, aki a világokat a semmiből megteremtette. „Aki írótollal tanított, megtanította az embert arra, amit nem tudott.”[11] Különféle tudományokat és készségeket tanított. Az ember fiát minden más teremtménynél értékesebbé és nagyobb tiszteletre méltóvá tette. A magasságos Isten így mondja: „Megbecsültük hajdan Ádám fiait.”[12] Áldás és ima szálljon őnagyságára, a Prófétára, társaira – Abubekírre, Omárra, Oszmánra, Alira – és barátaira. Allah legyen mindegyikükkel elégedett.

E könyv megírásának a következő az oka: Mahdúm Tolu bég al-malikí az-záhirí engem gyenge és szerencsétlen szolgát maga elé hívatott, elém rakott jó néhány arab nyelven írott íjászati munkát, és azt parancsolta: „Ezekből a könyvekből és más művekből egy török nyelvű, íjászattal foglalkozó könyvet írj!” Parancsa előtt meghajtottam fejemet, kérését teljesítettem, és írtam egy rövid könyvet az íjászatról. „Egyszerű legyen az olvasó számára! Könnyű legyen a könyv használata!” – gondoltam magamban, ezért csak a hasznos ismereteket vettem át, a részleteket elhagytam. E könyvnek az „Összefoglalás” *(Hulásza)* címet adtam, s a magasságos Istentől segítséget kértem. Mert a magasságos Allah az, aki mindenkinek segít. Én is benne bízom: „Ő képes a vágyakat beteljesíteni”.

Tudd meg, hogy a magasságos Isten a harc céljából a lónevelést és az íjászatot vallási kötelességgé tette. A magasságos Isten szavai ezek: „És készítsetek föl ellenük ami [fegyveres] erőt és csatamént csak tudtok.”[13] A nagyságos Próféta – béke vele! – az erő értelmét megmagyarázta, s háromszor is azt mondta: „Az erő célja az íjászat”. A nagyságos Próféta – béke vele! – maga is lőtt íjjal, lovagolt, kardot kötött, lándzsát forgatott. Abubekír őnagysága így mesélte: „Egyszer a Próféta – béke vele! – harc idején így fohászkodott: »Gábriel – béke vele! – derekára arab íjat kötve eljött a badri csatába!«[14] Ali őnagysága – Allah legyen vele elégedett! – egy nap szintén arab íjjal a derekán lépett a Próféta elé. Amikor a Próféta – béke vele! – Ali őnagyságát meglátta, így szólt: »Gábriel – béke vele! – a badri csatában ugyanígy jött hozzám.«”

A Próféta – béke vele! – így beszélt: „Aki a magasságos Isten útján nyilat lő, akár célba talál, akár nem, akkora jótettet hajt végre, mintha Iszmáil próféta fiai [azaz az arabok] közül egy szolgát szabadon engedne.” „Az íjnál előbbre való fegyvert még senki nem használt.” „Aki megtanult íjjal lőni, de később felhagyott vele, lázadó.” „Egy nyíl révén három ember jut a mennybe: aki a nyilat készítette, aki kilőtte, s aki az íjász kezébe [vissza]adta.” „Lőjetek nyilat és üljetek lóra, de a nyíllövés előbbre való a lovaglásnál.” „A nyíllövés, a lónevelés és az embernek a feleségével való játék nem tiltott dolog. Ezeken kívül minden játék hiábavaló.” Egyik nap a Próféta egy íjászcsoport mellett ment el, akik így veszekedtek és esküdöztek: „Istenemre, eltaláltad!” „Istenemre, nem találtad el!” A Próféta – béke vele! – így szólt hozzájuk: „Eskütökből kifolyólag nem száll rátok bűn. Lőjétek ki nyilatokat!” És a Próféta – béke vele! – azt is mondta: „Tanuljátok meg a nyíllövést! Mert két cél között a mennyei kertre hasonló kert található.”

A Próféta – béke vele! – ezt is mondta: „Arra, aki a céltáblák között jár, minden lépéséért egy-egy áldás[15] száll.” Hanbaloglu Ahmed[16] pedig azt mondja: „A harc forgatagában többet ér a lándzsa használata, mint a soron kívüli ima.[17] A nyíllövés pedig sokkal nagyobb kárt tesz az ellenségben, mintha lándzsával támadnának rá.”

---

[11] Korán 96:4–5.

[12] Korán 17:70.

[13] Korán 8:60.

[14] Mohamed első jelentős győzelme a mekkaiak fölött 624. március 15-én.

[15] Eredetileg szeváb: jó tett, amely az utolsó ítéletkor az illető javára számolódik el.

[16] Ahmad bin Hanbal (780–855) muszlim teológus, a hanbalita jogi iskola megalapítója.

[17] Náfile namaz: a muszlimok számára a napi öt ima kötelező. Azonban ezeken kívül is végezhető ima, ezeket hívják náfilének. Az utolsó ítéletkor jelentős súllyal esik a latba.

A Próféta – béke vele! – ezt is mondta: „Ha valaki megtanul egy tudományt, mely a muszlimok számára hasznos, de azután a tanultakat mások elől titkolja, s a muszlim testvéreknek nem tanítja meg, annak a szájába a magasságos Isten az utolós ítélet napján tüzes zablát tesz.” „Aki megtanul nyilat lőni, de azután felhagy vele, nem közülünk való.” A Próféta társai közül Habíboglu Szahl kiváló íjász volt. Később azonban a nyíllövéssel felhagyott, s a vallásgyakorlatnak szentelte magát. Egyik nap a Próféta – béke vele! – Szahlot nem látván megkérdezte: „Szahl hol van? Ne látom.” „Ó, Allah követe – felelték neki – az íjászattal felhagyott, Allah útján a vallásgyakorlatnak szentelte magát.” „Lelkem urának, Istennek a szerelmére mondom – szólt a Próféta –, hogy a vallásgyakorlat, meg a soron kívüli imák nem jobbak az íjászatnál. Épp ellenkezőleg, az íjászat jobb, mint a soron kívüli ima.”

A Próféta – béke vele! – ezt is mondta: „Céltáblára lőni ugyanolyan, mint az Allah útján végzett harcban nyilat lőni. Aki az íjász kilőtt nyilát visszaviszi, akkora jótéteményt hajt végre, mintha a lövés hosszának minden lépéséért egy-egy szolgát szabadon engedne.” Allah mindent tud.

Ez a fejezet azt mondja el, hogy ki lőtt először íjjal

Abdurrahmán Tabarí[18] így beszél: „Íjjal először Ádám próféta – béke vele! – lőtt, s az első íj az arab íj. Amikor Ádám próféta kijött a Paradicsomból, s a földre érkezett, a magasságos Isten azt parancsolta neki, hogy vessen. Ádám próféta – béke vele! – vetni kezdett, de jöttek a varjak, s a magokat megették. Ádám – béke vele! – felpanaszolta ezt a magasságos Istennek. Gábriel – béke vele! – azonnal leszállt a földre, és hozott egy íjat, egy ideget és két nyilat. »Ó, Gábriel, mik ezek?« – kérdezte Ádám. Gábriel odaadta neki az íjat, az ideget és a nyilat, hogy használja, s azt mondta: »Ezek a mindenható Isten erejéből vannak«. Azután megtanította Ádámot nyilazni, s a nyilat *nus áb*nak nevezte. Egy másik történet szerint a nyilat *nussá abbá*nak nevezte. Az *áb* szírül varjat, az *abba* pedig nyilat jelent. Ennek pedig az az értelme: E nyíllal űzd el a varjat! Ezért azután arabul a nyilat *nussáb*nak mondják.”

Ádám – béke vele! – miután megtanulta a nyíllövést, nagyon megszerette, s fegyverévé tette. Ábrahám – béke vele! – íjával kapcsolatban véleménykülönbségek alakultak ki: ez az Ádámhoz leküldött íj vagy egy másik? Egyesek azt mondják: „Ábrahám íja az Ádámhoz alászállt íj, ahogy a magasságos Isten Ádám botját megőrizte Mózesnek, úgy íját megőrizte Ábrahámnak.” Mások azt mondják: „Ábrahám íja nem az az íj. A magasságos Isten Ábrahámnak egy másik íjat küldött a mennyországból, és Ibrahim fia, Iszmail azzal az íjjal lőtt. Minden mekkai Iszmailtól tanult meg nyilazni.” Egy másik történet szerint: „Ábrahám – béke vele! – nyilazás végett az íj-fából két íjat készített, az egyiket Iszmáilnak, a másikat Iszháknak – Isten áldása legyen rajtuk. Az íjászat az ő örökségük.” Mondják, hogy perzsa íjat először Nemrut [Nimród] készített. A horaszániak azt mondják, hogy az íjászatot legelőször Behrám Gúr[19] fedezte fel, de ez nem igaz.

Egy másik történet szerint: Amikor Ádám próféta a Paradicsomból alászállt, a mindenható Isten küldött neki egy vasat. Ő egy pénzérmét és egy kést készített belőle. A kés megtetszett neki, azzal harcolt. „Bár volna hosszabb” – gondolta, és kardot készített. Látva a kardot, nagyon tetszett neki, megkedvelte, de azt gondolta: „Bár még ennél is hosszabb lenne!” Azzal lándzsát készített, és azzal távolról harcolt. Azután azt mondta Ádám: „Azt szeretném, ha még hosszabb lenne!” És egy nyilat készített. Ez minden eddiginél hatásosabb volt, s Ádámnak nagyon tetszett. Azután Hábil és Kábil [Ábel és Káin] is lőttek nyíllal. Később Ábrahám is lőtt. Utána Nemrut az égre lőtt. Nemruttól fogva Szülejmán [Salamon király] – béke vele! – idejéig mindenki lőtt. Szülejmán is lőtt. Attól kezdve pedig máig lőnek.

---

[18] Ismeretlen személy, íjászatról írott traktátusa máig fennmaradt. Mellékneve – Tabarí: Tabaresztánból való – alapján a Kaszpi-tenger déli partvidékéről származhatott.

[19] Behrám Gúr perzsa uralkodó a Szászánida-házból (Kr. u. 421–438.).

Ez a fejezet a korábbi mesterek nevét mondja el

Azt mondják: „az íjászatban három élenjáró mester volt, a teremtmények őket követték minden világtájon: Abú Hásim-i Bávardí, Táhir-i Balhí és Iszhák ar-Raffá."[20] Hozzájuk fogható mesteri íjász abban az időben nem volt. Híressé váltak ők e művészetben, szintjükre senki nem jutott el. Az íjászatban mindhármójuk külön iskolát alapított. Ezek az iskolák különböznek és távol vannak egymástól, de néhány tekintetben megegyeznek egymással. Ha Isten is megsegít, a maguk helyén megemlékezünk róluk. Behrám Gúr és Abdurrahmán Tabarí is őket követik, nekik is jó iskolájuk van, a megfelelő helyen róluk is megemlékezünk.

[Az íjászat alapjai][21]

Az íjászatnak öt alapeleme van: az íj, az ideg, a nyíl, az íjászgyűrű és az íjász. Ha az íjász kilővén a nyilat a célpontot eltalálja, de a nyíl nem hatol át azon, akkor semmi haszna nincs. Annak sincs haszna, ha a lövés áthatol és a célt is eltalálja, de az íjász önmagát nem tudja megóvni az ellenségtől: hiszen az ellenség azon nyomban lelövi és megöli, s így a nyíllövésnek nem marad meg a haszna. Ha a nyíl a célt eltalálja, áthatol rajta és az íjász is megóvja magát az ellenségtől, de nem tudja a nyilat gyorsan kilőni, akkor annak sincs haszna: hiszen az ellenség elszalad, s a késedelmes nyíllövés miatt az íjász célját nem éri el. Ha a nyíl a célt eltalálja és áthatol rajta, az íjász pedig megóvja magát az ellenségtől, és a nyilakat is gyorsan lövi ki, de az ellenségtől nincs elég messze, mindez mit sem ér: az ellenségre közelről nem lőhet nyilat, mert az ráveti magát és megöli őt. Így aztán hiába jó íjász, képességeinek nem látja semmi hasznát.

[Íjak]

A legjobb íj négy dologból áll: fából, szaruból, enyvből és ínból. Bölcs tanítás rejlik ebben. Ez pedig a következő. Az ember négy dologból áll: csontból, ínból, vérből és húsból. Ehhez hasonlóan az íj is négy dologból van. Az íj fája olyan, mint az ember csontja. A szaru olyan, mint az ember húsa. Az íj ina olyan, mint az ember ina. Az enyv olyan, mint az ember vére. Az íj feje [azaz szarva] olyan, mint az ember gerince: épp úgy, ahogy az ember meghal, ha a gerince hátrahajlik, az íj is összetörik, ha a szarva felé hajlítják. Allah mindent tud.

Ez a fejezet az íjászat alapjait mondja el

Tudd és értsd meg, az íjászatnak hat alapja van: az íj fogása, a nyíl felillesztése az idegre, az ideg fogása, az íj megfeszítése, az oldás és a célzás. [A nagy mesterek] véleménye különbözik ezen alapok tekintetében. Abú Hásím-i Bavardí szerint az íjászatnak négy alapja van: az íj fogása, az ideg fogása, az íj megfeszítése és az oldás. Táhir-i Balhí szerint az íjászatnak öt alapja van: az íj fogása, az ideg fogása, az íj megfeszítése, az oldás és a célzás. Az íjászok többsége ezen alapokat fogadja el, de hozzáteszik még a nyíl felhelyezését az idegre. Mi is így látjuk, mert a nyíl idegre helyezése természetesen szükséges.

Abú Dzsafar Haszanoglu Muhammad al-Haraví így beszél: „Az íjászatnak hét alapja van: az íj felajzása, a nyíl idegre helyezése, az ideg fogása, az íj fogása, az íj megfeszítése, a célzás és az oldás."

Abú Mószá Harráz pedig így szól: „A nyíllövésnek négy alapja és hat ága van, ezekhez járul még két tulajdonság. Ez így összesen tizenkettő. [Az alapok:] az ideg fogása, az íj fogása, a célzás

---

[20] Közelebbről nem ismert személyek. Az első kettő mellékneve alapján (Balhí: Balh [ma: Balkh Afganisztánban] városából való, Bávardí: Abivard [ma Iránban] városából való) Közép-Ázsiából származott.

[21] A szögletes zárójelben lévő címek az eredeti szövegben nem szerepelnek – a könnyebb átláthatóság kedvéért vettük át őket Öztopçu kiadásából.

és az oldás. Az ágak: az íj felajzása, a nyíl felhelyezése az idegre, a pajzs alóli lövés, lövés páncélingben, annak a tudása, hogy a lövéskor használt íjnak megfelelően hogyan kell felfegyverkezni, és a különböző fegyverekkel való felszerelkezéskor hogyan kell lőni. [A két tulajdonság pedig:] Körültekintés és türelem.

Iszhák ar-Raffá azt mondja: „Az íjászatnak tíz alapja és még egy ága van: *intiszáb*, azaz a céllal szemben állás oly módon, hogy a célt a bal szemmel kell egy vonalba hozni, az íj felajzása, a nyíl felhelyezése az idegre, az ideg fogása, az íj fogása, a célzás, az ideg kihúzása a szájig, a nyílhegy kihúzása a bal kéz hüvelykujjának két bütyke közé, a lövés és a bal kézzel a *fatha* elvégzése. Az ág pedig a pajzs alóli és a páncélingben való lövés." Mi magunk korábban azt állítottuk, hogy a nyíllövésnek hat alapja van. Ez elegendő. Ha ezeket jól ismeri valaki, akkor a többire már nincsen szükség, ezekben ugyanis minden benne foglaltatik.

*Kabzá*nak [az íj megfogásának] pedig ezt nevezzük: amikor az íjász bal kezébe veszi az íjat, az íj markolatát a bal kéz ujjai és a tenyér közötti ízre kell helyeznie, a markolat belső oldalát pedig a hüvelykujj alsó ízével egy vonalba kell hozni. Ha az íjász tenyere nagy és az ujjai hosszúak, akkor a markolat külső oldalát az ujjak alsó ízére kell tenni. Akinek az ujjai közepesen hosszúak, a markolat külsejét az ujjai középső ízére helyezze. Mi azt mondjuk, hogy ha az íjász ujjai hosszúak, akkor a markolatra – a kezének megfelelő nagyságú – bőrt kell ragasztani. A markolatot a kis-, a gyűrűs- és a középső ujjal kell erőteljesen megfogni. Az íj fogásában ez a három ujj az alapvető. Ezeket arabul *hinszir*nek, *binszir*nek és *vusztá*nak nevezik. Először a kisujjal, azután a gyűrűsujjal, végül a középső ujjal kell megfogni. Az íj nem mozdulhat el a bal kézben lévő helyéről, s a lövés során nagyon erősen kell tartani. A mutatóujjat és a hüvelykujjat lazán kell tartani, nem szabad megszorítani. Ha a mutatóujj és a hüvelykujj megfeszül, akkor a másik három ujj kilazul, és a fogás helytelen lesz. A mutatóujjnak nem szabad körbefognia a markolatot, vagyis a markolat háta mögé nem hajolhat, odáig nem nyúlhat el. Miután a mutatóujjat a markolatra helyeztük, a hüvelykujjat lazán rá kell helyezni, mintha egy mozdulatlan, halott ujj volna. Mert ha a hüvelykujjat megfeszítjük, akkor a nyíl súrlódása miatt kisebesedik, s emiatt az íj fogása helytelen lesz. Ez Táhir-i Balhí módszere.

Távlövéskor mutatóujjadat a markolat hátsó felére kell hajlítanod, a hüvelykujjadat pedig helyezd a középső ujjadra. Távlövéshez ennél jobb fogási mód nincs. Mert amikor a nyíl teljesen ki van húzva, a hegye nem ér hozzá. Ennek a markolatfogásnak számos előnye van és a nyíl sebességét is növeli. Ezt a fogásmódot törökül *csang-i bázínak* [sólyomkaromnak] nevezik. A távlövő íjászoknak a többinél két ujjnyival hosszabb nyílvesszőt kell használniuk. Mert amikor a nyilat a hüvelykujj alsó ízéig húzzák, akkor a nyílhegy a markolattól elválik. Ezért ehhez az íjfeszítési módhoz ezen a markolatfogáson kívül más fogás nem lehetséges. És ennél jobban az íjat sem lehet megfeszíteni.

*Tavfík*nak a nyíl idegre helyezését nevezik. Ha valaki lőni akar, a nyílajkat három ujjal kell megfognia. Ezek a jobb kéz hüvelyk-, mutató- és középső ujja. A tavfík a nyílajak elhelyezése az idegen. Ezt [a nyílajkat] *fúk*nak vagy *ke*znek is mondják, a *kez* törökül van.

Az *akd*ot [az ideg fogását] így végzik: az íjász jobb kezének kis-, [gyűrűs-] és középső ujját annyira behajlítja, hogy a köröm ne látszódjon. Azután a hüvelykujjat a középső ujj középső ízére helyezed, a mutatóujjat pedig a hüvelykujj körmére kell hajlítani. Az ideget a hüvelykujj felső ízére kell helyezni. Ezután kell megfeszíteni az íjat. E közben a kis-, a gyűrűs- és a középső ujjat nagyon szorosan kell tartani, ahogy szükséges is, mert az ideg fogása csak e szorítástól nyer erőt. Ennek az idegfogásnak a neve *akd-i szahíh* [tökéletes fogás]. Azután az íjat egy ideig, majdnem az nyíl teljes hosszáig kell kihúzni, majd pedig végéig húzva kell lőni. Az ideg ütését elkerülendő a hüvelyk- és a mutatóujjat ugyanabban a pillanatban kell kinyitni. Ha az íjász hüvelyk- és a mutatóujját nem nyitja ki elég gyorsan, akkor az ideg megcsapja őket. Ez nagy szégyen, óvakodni kell tőle. Az ideg fogását *kaflá*nak is nevezik.

Az íj megfeszítését *maddu'l-kavs*znak nevezik. A jobb kéz három ujját és a bal kéz három ujját szorosan be kell hajlítani, azaz lövéskor a két kéz kis-, gyűrűs- és középső ujját szorosan be kell zárni. A könyököt stabilan kell tartani. A kezeket és a könyököket addig kell emelni, amíg a vállakkal egy vonalba nem kerülnek, mintha egy mérleg karjai volnának. A két könyök, az íj markolata és a két váll egyenes vonalban van, egymástól nem térhetnek el az íj felemelése és leengedése közben. A régi íjászmesterek így tanították növendékeiknek. Azután a nyilat ki kell húzni, addig, amíg a jobb karral egy vonalba nem kerül. Az íj feszítésének határa a fülcimpa. Ennél kevésbé kihúzni szégyen.

A céltáblára[22] való célzást *nazar*nak vagy *aján*nak nevezzük. Úgy kell célozni, mintha a két szem egy volna. Úgy kell nézni, ahogy egy félszemű néz. Azután tudd meg, a célzás háromféle módon történhet. Az egyiket *ahval*nak ['kancsal'] nevezik az íjászatban. Ez a célzás nagyon jó, de nagyon nehéz. Csak azoknak könnyű, akiknek a magasságos Isten megkönnyíti. Aki nem tud így nézni, annak egyik szemét szándékosan be kell csuknia. Akkor kell behunyni a szemet, amikor az íj teljesen ki van húzva: az egyik szemet be kell hunyni, s a másikkal célozva kell a nyilat kilőni. Erre a lövésmódra edzeni kell, edzés nélkül nem lehet [hasznát venni]. A célra az íjon kívülről kell nézni.[23] Ha valaki megfeszíti az íjat, a nyílból még maradjon egy *tutam*nyi[24] hossz, azután célozzon, majd lőjön. Ezt a módszert *harbí*nak [harci lövés] nevezik. Ez a többi módszernél hatásosabb.

Ha az ellenfél messze van, akkor a fejére célozva kell kilőni a nyilat. Ha viszont az ellenség közel van, akkor a lábára kell célozni, mert a nyíl, miután elhagyja az íjat, felfelé emelkedik. Van, aki azt mondja: „Nem hiba, ha az íj markolatát az ellenfél felé tartva lövik ki a nyilat." Ám azt is mondják: „ez igaz, ha az ellenfél messze van, ám ha az ellenség közel van, akkor nem igaz".

A célzás *(itimád)* a következő: a markolatot erősen tartó bal kéz legyen szilárd, az ideget helyesen kell tartani, a két kéz legyen összhangban egymással, az íjász elméje legyen felkészült, helyesen kell feszíteni, a könyököket [helyesen] kell tartani, a nyílvesszőt helyesen kell oldani, a könyökök stabil tartása mellett hidegvérrel, egyenesen állva kell lőni. Ezt hívják *itimád*nak.

Az oldásnak *(itlák)* két módja van. Az egyiket *itlák-i szákin*nak [mozdulatlan oldás], a másikat *itlák-i muhtalis*znak [cseles oldás] nevezik. A mozdulatlan oldás során az íjat teljesen megfeszítik, egy ideig várnak, azután kilövik a nyilat. A cseles oldás során az íjat [majdnem] teljesen megfeszítik, s miután annyit vártak, amennyi idő alatt egy szót ki lehet mondani, a fennmaradó részt gyorsan hátrahúzzák, s a nyilat kilövik. Akik látják ezt, az előző oldásmódra gondolva úgy vélik, hogy az íjász nem feszítette meg teljesen az íját. Ő azonban az íjat gyorsan a végpontig húzva lő. Mások ezt nem értik. Ez egy nagyon jó oldási mód, s nagyon hasznos a harcban, és akkor, amikor a távol lévő ellenségre fütyülő nyilakat lőnek. Azért nevezik ezt cseles oldásnak, mert olyan ez, mint a lopás. A tolvaj megközelíti a szövetet, majd körülnéz, hogy van-e ott más is. Ha nincs ott senki, vagy az ott lévők nem figyelnek, a tolvaj hirtelen felkapja a szövetet és elszalad. A cseles oldást ugyanilyen módon kell véghez vinni.

Mozdulatlan oldáskor az íjat a nyíl hegyéig kell feszíteni, úgy, hogy a nyílból semmi ne maradjon ki. Az íjász ebben a helyzetben egy kicsit megáll, mozdulatlanná válik, egyáltalán nem mozdul, azután lő. Ezt hívják mozdulatlan oldásnak. Szilárd oldásnak *(itlák-i szábit)* is mondják. A mozdulatlan oldás nagyon jó, ha céltáblára lőnek.

Miután az íjász oldott és kilőtte a nyilat, [jobb keze] hüvelyk- és mutatóujját a jobb füle felé húzza, félhold alakban. Miután a nyilat a végéig kihúzta és kilőtte, jobb csuklóját felrántja. Két ujját gyorsan szétnyitja, s jobb vállához közelíti félhold formában. Ám jobb vállán nem szabad túllendítenie. Ha így cselekszik, akkor az ideg nem üti meg hüvelyk- és mutatóujját, s a körme sem törik le.

Amikor jobb kezét kinyitja, úgy kell tennie, mintha a mögötte álló embert meg akarná ütni a könyökével, olyan keményen nyissa ki. Ezt a mozdulatot *farká*nak [„hátracsapás"] nevezik. Bizonyos íjászok a *farka* során jobb karjukat hátrafelé kinyújtják, s a jobb vállnál nem állnak meg. Ez nem jó módszer, a korábban elmondott jobb, mert az harcban és szűk helyen is megbízhatóbb. Továbbá jobb és hasznosabb az oldás után a három ujjat szorosan összezárva tartani, mint kinyitni őket. Azaz a jobb kéz kis-, gyűrűs- és középső ujját az oldás után erősen összeszorítva kell tartani. E három ujjat arabul *hinszir*nek, *binszir*nek és *vusztá*nak mondják.

A *hatra* [„buktatás"] során a nyíl kilövése után a markolatot fogó bal kézfejet az íjjal együtt lefelé toljuk. Ez manapság az íjászok között elfogadott, alapvető dolog. Mert ők megvizsgálták és kipróbálták ennek a hasznát, és úgy találták, hogy „minden értelmes ember tanúsítja, hogy helyes a jobb kézzel *farká*t, a ballal pedig *hatrá*t végezni. Hiszen a bal kézzel végzett buktatás eredménye-

---

[22] A szerző két szót használ a céltáblára, és ezeket következetesen párosan használja. Az egyik a perzsa *nisán*, a másik a török *ülgü*, a kettő közötti különbséget nem sikerült megállapítanom. Elképzelhető, hogy a kettősség oka csupán a nyelvhasználat eltérése.

[23] Az íj belső oldalának az számít, ahol a vessző van, jobbkezes embernél ez a jobb oldal.

[24] Tutam: török hosszmérték, kb. 8,3 cm.

képpen a nyíl gyorsabban repül, és az íj is jobban feszíthető. Arra hasonlít ez, mikor a ló gyorsabban vágtat, ha lovasa ostort használ."

Az íj buktatását pontosan abban a pillanatban kell végrehajtani, amikor az ideg elválik az ujjaktól, sem előbb, sem később. A *hatra* a bal kézfej lefelé mozdítása az íjjal együtt a nyílnak az íjból való kilövése pillanatában, amikor az ideg megüti a vesszőt. Az íj alsó szarvával könnyedén a bal hónaljat kell érinteni, s az íjnak a lövés után a hónalj alatt kell maradnia. Az a legjobb, ha az ideg semmihez sem ér hozzá, mert így szép hangot ad. Ez a módszer nem a régi mesterektől maradt, hanem későbbi íjászok kísérletezték ki. Az íjászok többsége helyes módszernek tartja.

Ez a fejezet azt mondja el, hogy hogyan kell lőni egyenesen állva és ülve

Tudd és értsd meg, hogy ha az íjász egyenesen állva lő, az az ő stabilitását eredményezi, s a lövés könnyű lesz. Ez különösen a kezdők számára nagyon jó.

Egyenesen állva négyféle módon lehet lőni: egyszer a célra egyenesen állva, egyszer a célra ferdén[25] állva, egyszer sem túlságosan szemben, sem túlságosan ferdén állva és egyszer a harcban vagy távlövésekor felvett állás [szerint].

A kezdőknek a céllal szemben kissé ferdén kell állniuk, a cél bal szemükkel kerül egy vonalba. A bal térd a cél felé fordul, a bal láb ujjai egyenesen a cél felé néznek. A jobb láb ujjai oldalra néznek, s a két láb között egy *arsin*[26] távolságot kell hagyni. A bal láb sarka a jobb talppal[27] – melyet [arabul] *ahmas*nak mondanak – kerül egy vonalba. Az íjász testsúlyát a jobb lábra helyezi, bal lábát lazán tartja, nem támaszkodik rá.

Van egy másik állás is, melynek ez a formája: a bal láb a célnak oldalt fordul, a kisujj néz a cél felé. A jobb láb a cél felé fordul, s a hüvelykujj néz a cél felé.

Egy másik állás: az íjász bal válla egy vonalba kerül a céllal, két lábát párhuzamosan tartja, mint az ima során, a célra ferdén. A két láb között a távolság egy arasz[28] vagy annál valamivel kevesebb. Ez Táhir-i Balhí módszere.

Van még egy állás, amit harc közben használnak. Az íjász két sarkát összezárja, de a lábfejek elejét széttárja. Ezt akkor használják, ha páncélinget *(kejmek)* öltenek. Nagyon nehéz állás.

Van még egy másik állás is: az íjász íját kezébe veszi, szorosan bal karjához szorítja, és [társai] mellett az ellenség felé közelít. Amikor olyan helyre érnek, ahonnan az ellenséget már eléri a nyíl, két térdére ereszkedik, fejét lehajtja, két kezét kinyújtja és az íjat a feje fölé emeli. Ha az ellenség rálőne, akkor az íjász pajzsával védekezik. Amikor leült, s az ellenségre nyilat kíván lőni, akkor a nyilat az idegre helyezi és az íjat megfeszíti. A nyíl idegre helyezése előtt nem szabad az ellenséget célba venni. Amikor az íjat teljesen megfeszítette, fejét felemeli, az ellenségre néz és azt célba veszi, majd lő. A most ismertetett lövésmód várak és városok ostrománál is hasznos.

Az ülő[29] lövésnek öt módja van. Az elsőben a két lábad kiegyenesíted és [azután] rájuk ülsz. A lábszárak függőlegesek. A két térd nem ér össze, azokra támaszkodva kell lőnöd.

A második mód szerint a jobb térdedet a földre ereszted, a bal lábszárat függőlegesen tartod és arra stabilan ráülsz. Azután kell lőnöd. A perzsák többsége így lő. A régi íjászok közül sokan így lőttek. Ez a lövésmód futás [menekülés] közben jó.

A harmadik módszer szerint a jobb lábszáradat függőlegesen tartva a bal térdedet a földre hajlítod, s miután arra stabilan ráültél, lősz. Ez azoknak jó, akiknek kemény az íja, és akik kezdők.

A negyedik mód az egyenesen ülésben való lövésre hasonlít. A bal lábszárat és a bal térdet a földre kell helyezni, a jobb lábszárat függőlegesen kell tartanod. A kettő között egy lábszárnyi vagy valamivel kisebb távolságnak kell lennie. Ebben a helyzetben lősz. Ezt az ülést *maszákifí*nek [vívó-póz] nevezik. Az andalúziai íjászok többsége így lő.

---

[25] A pozíciót jelölő kifejezés – *kijik* – nem teljesen egyértelmű. Jelent ferdeséget, háromszöget és derékszöget is.

[26] *Arsin:* török hosszmérték, kb. 58 cm.

[27] A talp homorulata értendő.

[28] *Karis* (arasz): török hosszmérték, kb. 20 cm.

[29] Az ülés a mi fogalmaink szerint a térdelést is jelenti.

Az ötödik a *murabba* [négyzet], vagyis a törökülés. Ezt a királyok ülésének *(melikler oturusi)* mondják. Ekkor az íjász szemben ül a céllal, mellkasát a cél felé fordítva lő.

[Távlövés]

A távlövő íjászok íjának karja az átlagos íjaknál rövidebb, szarva pedig hosszabb. Ha egy ilyen íjat leajzol, akkor gyorsan kör alakot vesz fel. A nyíl súlya pedig hat *agiri.*[30] Ám az ilyen fajta nyilak könnyen törnek, ezért az íj megfeszítésekor figyelni kell. Ilyen nyilakkal csak íjászmesterek tudnak lőni, más nem, mert a nyilat eltöri. A nádvessző a legjobb.

Lövéskor így kell állni: az íjász az íj megfeszítésekor a jobb lábára nehezedik, bal lábát lazán tartja. Miután az íjat teljesen megfeszítette, a lövéskor a bal lábára támaszkodik. Néhányan kicsit előrelépvén, bal lábukat a földre toppantva lőnek. Ez a mesterek számára nagyon jó módszer, aki azonban nem ismeri ezt, hibának és hiányosságnak látja. E lövésmód lényege a harmónia. A légzés, az oldás, az íj megfeszítése a nyíl kilövésekor: mindez egy pillanatban [összhangban] történik. Ha bármelyik feltétel hiányzik, a lövés helytelen lesz.

[Az emberi test pontjai]

Az ember testén 32 pont van. Közülük 18-at az íjásznak meg kell feszítenie. A 18-ból hét a jobb karon van: kis-, gyűrűs-, középső és hüvelykujj, könyök, a felkar – melyet arabul *azud*nak mondanak – és a csukló. A 18-ból öt a bal karon van: kis-, gyűrűs- és középső ujj, csukló, könyök. A 18-ból hat a testen van: jobb oldal, jobb váll, a két lapocka, hátgerinc és has.

A 32-ből 11 pontot el kell lazítani. Kettő a jobb karon van: mutatóujj és a kar külső idegei. Három a bal karon van: mutató- és hüvelykujj, valamint a hüvelykujj és a csukló közötti rész. Ezt arabul *kú*nak mondják. A 11 pont közül négy a testen van: bal váll, bal oldal, derék[31] és nyak. Kettő a fejen van: a két ajak.

A 32 pontból hármat mozdulatlanul, stabilan kell tartani: a szívet és a két szemet.

Jól jegyezd meg, hogyha a megfeszítendő pontok ellazulnak, és az ellazítandó pontok megfeszülnek, abból nagyon sok hiba származik: pl. a tenyér belsejének és az ujjaknak a kisebesedése, a markolatfogás lazasága, az ideg hozzácsapódása a csuklóhoz, a nyíl lassúsága – mindez a fentiekből következik. A hüvelykujj sebesülése és a hüvelyk- és mutatóujj közötti rész behasadása e két ujj megfeszítéséből származik. A hüvelykujj sebesülése azon a részen, ahol a nyíl végigcsúszik, a hüvelykujj alsó ízének sebesülése, a tenyérben az íj markolatának elfordulása, a kar görbén tartása és remegése, a nyíl nem teljes kihúzása és az íj megfeszítésére való képtelenség – mind a fentiekből következik.

[Az íjászat nagy mestereinek módszerei]

Abú Hásim-i Bávardí iskolája szerint ülve, állva vagy állva oldalt fordulva lövéskor az íjász a célt egy vonalba hozza a vállával, az íjat a bal kezébe veszi. Az íjat először a kisujjal kell megfogni, azután a gyűrűs ujjat kissé a kisujj fölé kell helyezni, azután pedig a középső ujjat a gyűrűsujj fölé kell helyezni. Végül a mutatóujjat a középsőujj fölé, a hüvelykujjat pedig a mutatóujj fölé kell helyezni. Azaz a középső ujjat a gyűrűsujj, a gyűrűsujjat pedig a kisujj fölé. Az íjat a lehető legerősebben és legstabilabban kell tartani. A kisujjal a markolatot szorosan kell fogni, a gyűrűsujjal kissé lazábban, a középső ujjal a gyűrűsujj fölött még lazábban. A mutatóujjal a középsőujj fölött és a hüvelykujj még lazább. A markolat külső oldalát az ujjak alsó és középső íze közé kell he-

---

[30] *Agiri:* súlymérték: 3,1 gr.

[31] A szövegben a lapocka szó szerepel, minden bizonnyal tévesen, hiszen az már korábban felsorolásra került. A javítás Tajbuga arab szövege alapján készült.

lyezni. A markolat belső része, melyet *ibrendzsek*nek neveznek, a hüvelykujjal van egyvonalban, és annak ízéhez hozzáér. A markolat alsó részének a csukló alatt kell lennie.

Az íjásznak a célt bal szemével az íjon kívülről, jobb szemével az íjon belülről kell néznie. Két szemét a nyílhegyre szegezi, a nyílhegyet a céllal egy vonalba hozza, fejét pedig egyenesen tartja. Az íj alsó karját egy kissé a bal oldala felé húzza. Az íjat könnyedén feszíti meg, míg a szakállával egy vonalba nem ér. Amikor a nyílhegy a hüvelykujja ízéhez ér, akkor a nyilat kilövi, azaz *iflát*ot végez. A nyíl kilövését az íjból *iflát*nak nevezik. Amikor a jobb kéz hüvelyk- és mutatóujja kiold, azt *farká*nak nevezik. Lövéskor az íjász bal kézzel az íjat lebuktatja, ezt *hatrá*nak nevezik. A nyíl kilövésekor a két kéz kinyitását *fathá*nak mondják.

Abban a pillanatban, amikor az ideg megüti a nyilat, a hüvelyk-, a mutató- és a középső ujjat egyszerre ki kell nyitni, azaz *farká*t kell végezni. Ám a jobb kéz kis és gyűrűsujját nem kell kinyitni, hanem szorosan kell tartani. Abú Hásim azt mondja: „E három ujj kinyitásán áldás van, azaz a *farka* során a hüvelyk-, a mutató- és a középsőujj kinyitásában nagy áldás és haszon lakozik. Az íjász jobb kezét – a *farká*t elvégezvén – a jobb füle mögé lendíti, a bal kézzel *iflát*ot végez, s a kettőt egyensúlyba hozva kell lőnie."

Abdurrahmán Tabarí azt mondja: „A nyilat lövő személynek nagyon kell figyelnie arra, hogy a nyíl kilövésének pillanatában egyik kezét se nyissa ki előbb a másiknál. Ha nem azonos pillanatban nyitja ki mindkét kezét, akkor a célzás pontatlan lesz, a célt elvéti, a nyilat szórja. Ilyen embert az íjászok nem is tekintenek íjásznak. Lövésére ügyet sem vetnek. Ez egy nagy hiba." Ez Tabarí iskolája.

Táhir-i Balhí és Iszhák-i Raffá iskolája ilyen: „Ha az íjász [a céllal szemben] erősen féloldalasan áll, ereje növekszik, íja erősödik, nyila meghosszabbodik és az ellenség is fél tőle. Ha az íjász a céllal szemben egyenesen áll, ereje csökken, íja veszít erejéből, nyila rövidül és ezért az ellenség sem fél tőle."

Az íjász a nyíl kilövésekor fejét elfordítja, szakállát a bal vállához érinti. Helyes célzáskor az íj megfeszítése során a markolatot és az ideget is erősen fogja. Úgy kell éreznie, mintha ujjainak végéből vér szivárogna. Az íjat gyorsan megfeszítve az idegnek az orrával kell egy vonalba érnie. Amikor érzi, hogy a nyílhegy bal keze hüvelykujjának első ízéhez ér, akkor egy kicsit meg kell állnia. Azután, ahogy korábban mondtuk, egy körös mozdulattal *farká*t végezve old. Kettejük iskolája ez.

Iszhák-i Raffá iskolája az ülő lövésre ez: Az íjász kissé féloldalt fordul a cél felé, míg a cél egy vonalba nem kerül a bal szemével. A markolatot négyszög – azaz *murabba* – formában kell tartania. Minden ujját nagyon szorosan tartja. Az íj alsó karja a bal láb ujjaival van egy vonalban. Az íjász fejét egyenesen tartja, sem jobbra, sem balra nem hajlítja. Az ideget két ajka felé feszíti lassan-lassan, addig, amíg a nyílból már csak egy *tutam*nyi marad hátra. Azután sebesen teljesen megfeszíti, majd a nyilat kilövi. Ahogy korábban mondtuk, ezt a módszert *itlák-i muhtalis*znak mondják.

Azt is mondja: „Ha jön a tolvaj, egy ideig nézelődik, majd amikor senki sem figyel oda, [az árút] felkapja és elszalad. Az íjásznak is így kell cselekednie." Az ő iskolájában *farka* nincsen, de a bal kéz tolása megvan. Ezt az idegen belül, teljesen egyenesen kell végrehajtani.

Iszhák szerint az íjásznak az íjászgyűrűt egyenesen kell húznia, az íjat felhúzva a nyilat kilőnie. Ha másképp teszi, hibázik.

[Célzás]

A céltáblára való célzásnak három módja van. Egyesek azt mondják: „A célzás az íjon belülről történik." Mások szerint „a célzás az íjon kívülről történik". Megint mások azt mondják: „A célzás az íjon kívül is és belül is történik."

Akik azt mondják, hogy az íjon belül kell célozni, Behrám Gúr iskoláját követik. Ám ebben az iskolában sok hiba van. Akik azt mondják, hogy az íjon kívül kell célozni, Abú Hásim iskolájához tartoznak. Mindkét módszert nehéz és fáradtságos használni. Ebben is sok hiba van, mert nehéz mindkét szemmel csak az íjon belül a célra nézni, s kívül nem. Vagy mindkettővel kívül – és belül nem. Akik azt mondják, hogy kívül is és belül is kell célozni, a mai íjászok lövésmódját követik. A mesterek ezt mondták.

E fejezetben azokat a hibákat magyarázza, amelyeket az íjászok vétenek a lövés során

Lövés közben az íjászok ötféle hibát követnek el, sem többet, sem kevesebbet. Ezek: *tarak* [az ideg csapása], *akir* [hólyag], *sak* [hasadás], *zurka* [kékülés] és *irtiád* [remegés].

Az ideg nyolc helyen csaphat: a csuklón, a felkarizmon – melyet arabul *azud*nak mondanak –, a bal vállon, az orcán, a szakállnál, a mellbimbón, a jobb kéz mutatóujján és a jobb kéz hüvelykujján. Ha ezeket a helyeket megcsapja az ideg, *tarak*nak mondják. Lövéskor e nyolc helyen lehetséges, ahogyan elősoroltuk. Ha lövéskor a nyíl e helyekhez csapódik, abból számos kár származik. Az ideg e nyolc helyen kívül máshová nem csapódik.

Az *akr*ra [hólyagosodás] öt helyen kerülhet sor. Az *akr* a vízhólyag és a hólyagosodás. Lehetséges a tenyéren, a markolat közepénél, a bal kéz hüvelykujjának hátoldalán, a hüvelykujj utolsó izületénél, az íjászgyűrű helyénél, a mutatóujjon és a mutatóujj és a hüvelykujj között. Hólyag ezen az öt helyen kívül máshol nem képződik.

Sak négy helyen lehetséges, máshol nem. A *sak* a hasadást jelenti. Lehetséges a markolatot tartó kézen a hüvelyk és a mutatóujj között, a bal kéz hüvelykujjának utolsó ízénél, a jobb kéz hüvelykujjának körmén keresztben, szintén a hüvelykujj körmén hosszában. Az is a jobb kézen.

Zurka három helyen lehet. *Zurká*nak a kékülést nevezzük. A három hely egyike a jobb kéz hüvelykujján az íjászgyűrű hegyénél. A másik a mutatóujj begye. A harmadik a jobb kéz hüvelykujjának körme alatt, lencse – azaz *ada*sz – méretű lehet.

Irtiád négy helyen lehet. *Irtiád*nak a remegést nevezik. A jobb kar remegése, a bal kéz remegése, a test vagy a fej remegése.

[Az ideg csapódása]

Az ideg nyolc okból kifolyólag csapódik a csuklóhoz: a markolat laza tartása miatt, a markolatot tartó kéz csuklójának lazasága miatt, a bal váll elmozdítása miatt, az íj[ideg] befelé húzása miatt, az ideg túlzott hosszúsága miatt, erős mellkasú íjászok esetében a túlságos oldalt fordulás miatt, a nyíl túlzott hosszúsága miatt és az íj túlzott merevsége miatt. Mindezekből hatféle kár keletkezik: a nyílvessző az ég felé táncol, a lövés sikertelen, a nyíl ugyan eltalálja a célt, de nem hatol át rajta, a vessző nem repül messzire, az ideg elszakad, a ruhaujj elszakad. Ezek elkerülése végett az íjász karjának megfelelő nagyságú íjat kell használni. Az íj ne legyen se túl kemény, se túl lágy. A kis-, a gyűrűs- és a középső ujjat, valamint az íjat tartó csuklót feszesen kell tartani. Ha hosszú az ideg, meg kell rövidíteni. Ha a célra ülve lőnél, a jobb lábadat a bal térdednél előrébb kell helyezni. Másrészt az íjat kívülről feszítsd meg. Így kerülhető el, hogy az ideg a csuklónak csapódjon.

Az ideg öt okból csapódik a felkarnak: a bal kéz görbe tartásából, az íj belülről való megfeszítéséből, [túlzottan] oldalsó ülésből, a váll elmozdításából és a nyíl túlzott hosszúságából. Mindezekből négyféle kár származik: a nyíl hangot ad ki, a vessző elvéti a célt, a vessző nem röpül messzire, a vessző ugyan eltalálja a célt, de nem üti át. Ezeket elkerülendő teljes erővel kell lőnöd, a céllal szemben egyenesen kell ülni, az íjat kívülről kell feszíteni. Így elkerülhető, hogy az ideg a felkarodnak csapódjon.

Az ideg négy okból csapódik a vállnak: az íj túlságos megfeszítése miatt, a váll elmozdulása miatt, a túlságosan oldalra fordult ülés miatt, az íj túlságos merevsége miatt. Mindezekből hétféle kár származik: a nyíl hangot ad ki, a ruhaujj elszakad, a nyíl az ég felé táncol, a nyíl a levegőben megváltoztatja a sebességét, a nyíl eltörik, a nyíl nem találja el a célt, a nyíl eltalálja a célt, de nem hatol át rajta, az ellenség felbátorodik. Ezeket elkerülendő a céllal szemben kell ülnöd, az íjat kívülről kell feszítened, saját méreteidnek megfelelő íjjal és nyíllal kell lőnöd, szívvel és ésszel kell lőnöd. Így elkerülheted, hogy az ideg a válladnak csapódjon.

Az ideg három okból csapódik a jobb orcának: nyakad összehúzása miatt, az íj túlságos megfeszítése miatt, valamint amiatt, hogyha valakinek rövid a nyaka, s túlságosan oldalt ül a célnak. Mert ha valakinek rövid a nyaka, s oldalt ülve feszíti meg íját, feje lehajlik, s akkor az ideg orcájának csapódik. Ezért akinek rövid a nyaka, a céllal szemben ne féloldalt, hanem egyenesen üljön. Így elkerülhető, hogy az ideg az orcájának csapódjon.

Az ideg hat okból csapódik a szakállnak: amiatt, ha valakinek rövid a nyaka, s oldalt ül a célnak, az íj belső feszítése miatt, a vessző túlzott hosszúsága miatt, a nyak feszülése miatt, a hát feszülése miatt és az íj merevsége miatt. Ezt elkerülendő, a céllal szemben kell ülnöd, s termetednek megfelelő íjjal és nyíllal kell lőnöd. Egy e mesterségben magas fokot elért embertől kell megtanulnod mindazt, amire szükséged van az íjászat terén, és a mester tanácsait meg kell fogadnod, hogy hogyan kell állva vagy ülve lőni. Hátadat ne feszítsd meg, hanem [válladat?] ereszd kissé lejjebb. Így az összes hibát elkerülheted.

Az ideg négy sajátosság miatt csapódik a mellbimbónak: amiatt, ha egy embernek nagy a mellkasa, s túlságosan oldalt ül a célnak, az íj belső feszítése miatt, az ideg felfekvése miatt a mellkasra, a könyök leeresztése miatt. Ezeket elkerülendő, az ideget nem szabad a mellkashoz érintened, mellkasodtól távolabb feszítsd meg. Így biztosan elkerülhető, hogy az ideg a mellbimbónak csapódjon.

Az ideg két sajátosság miatt csapódik a jobb kéz mutatóujjának: az íj megfeszítése közben a mutatóujj rászorítása miatt a hüvelykujjra és a nyíl kilövésekor a mutatóujj lazasága miatt. Ezt elkerülendő, ha az íjász ideget tartó mutatóujja hosszú, akkor az oldáskor gyorsan végezze a *farká*t a nyitással egyetemben, s mutatóujját ne tegye meghajlítva az idegre, mert ha így tesz, az ideg megcsapja. Erre figyelned kell.

Az ideg két sajátosság miatt csapódik a jobb kéz hüvelykujjának: egyrészt az íj feszítésekor a hüvelykujj laza tartása miatt a középső ujj középső ízén, és a lövés pillanatában a hüvelykujj ellazítása miatt a *farka* elvégzése nélkül. Másrészt az oldás pillanatában a hüvelykujj lazasága miatt. Ezeket elkerülendő, az íj megfeszítésekor a hüvelykujjadat a középső ujjadra kell nyomnod. Az oldáskor pedig az ideg csapását elkerülendő, a hüvelykujjat gyorsan kell kinyitnod.

[Hólyag]

Ahogy korábban már mondtuk, hólyag öt helyen képződik. Először is a bal kéz ujjain keletkezik hólyag. Ennek valójában négy oka van: a markolat laza fogása, az íj markolatának vékonysága, a markolat helytelen fogása, valamint azért, mert az íj markolatának külső vagy belső oldalán a tenyér húsa bizonyos helyeken összepréselődik. Ha az íjász így lő, a markolat megremeg, a tenyér húsát megnyomja és hólyag keletkezik. Mindebből négy kár származik: a nyíl nem találja el a célt, a nyíl nem repül messzire, a nyíl lassú, a lövés hatástalan. Ezek elkerülése végett tenyered méretének megfelelő íjjal kell lőnöd, és meg kell előznöd, hogy a markolaton tenyered húsa összepréselődjön. A hólyagok ilyen módon kerülhetők el.

A bal kéz hüvelykujján, azon a ponton, ahol a nyíl végighalad rajta, 12 okból alakul ki hólyag: a nyílajak megszorítása miatt, a nyílajak idegre helyezése miatt, ha azt megmarkolják, a nyílajak a szükségesnél lejjebb kerülése miatt, az íj felülről való megfeszítése miatt, a nyíl alulról való kilövése miatt, a nyílajak túlzott szélessége miatt, a nyílajak túlságos szűkössége miatt, a markolat szokásostól eltérő, túlságosan lenti négyzetes fogása miatt, a hüvelykujj megszorítása miatt, az íj végének felfelé tartása miatt lövéskor, az íj szarvának görbesége miatt, a nyíl görbesége miatt. Ezeket elkerülendő, az ideget tökéletes zárással *(szahíh akd)* kell fogni, a markolatot az íj tartásánál említett módon, minden ujjat a megfelelő helyre illesztve kell megfogni. Nem szabad szűk vagy tág ajkú nyíllal lőni. Kezed méretének megfelelő íjjal kell lőnöd. Ha valakinek hosszú az ujja, a markolatot négyzet alakban fogja meg. Ha valakinek rövid az ujja, a markolatot oldalról fogja meg. Ily módon a hibák elkerülhetőek.

A jobb kéz hüvelykujjának hegyén három ok miatt keletkezik hólyag: lövéskor a hüvelykujj laza tartása miatt. Egy másik ok az oldáskor lép fel. Harmadszor az íjászgyűrű használatának elhagyása miatt. Ezeket elkerülendő, íjászgyűrű nélkül ne lőj. Oldáskor a hüvelyk- és a mutatóujjat gyorsan kell szétnyitnod. A hiba így elkerülhető.

A jobb kéz mutatóujjának utolsó ízénél három ok miatt keletkezik hólyag: a nyílajak megszorítása miatt, a nyílajak túlságosan erős tartása miatt, az ideg helytelen fogása miatt. Ezeket elkerülendő az ideget tökéletes zárral *(szahíh akd)* kell fognod, ilyen módon: az idegnek a hüvelykujj első ízén kell lennie. És a mutatóujj középső ízén kell lennie. Ha így fogják az ideget, a hiba elkerülhető, a vízhólyag megelőzhető.

A mutatóujj középső ízén négy okból keletkezik hólyag: a mutatóujj hüvelykujjhoz való dörzsölődése miatt, a hüvelykujjnak a középső ujjra helyezése miatt, a mutatóujj rányomása miatt a

hüvelykujjra és a réz íjászgyűrű használata miatt. Mert ha az íjász lövéskor a mutatóujját behajlítja, de nem nyitja ki, az íjászgyűrű hozzá ér és ezért hólyag keletkezik. Ezt elkerülendő, a hüvelykujjat lazán helyezd a középső ujjadra. Így a hiba elkerülhető.

[Hasadások]

Mint mondottuk, behasadás négy helyen lehetséges. Először is a bal kéz hüvelyk- és mutatóujja között. Ennek három oka van: a markolat laza tartása, a csukló lazasága, a markolat helytelen tartása. Ezt elkerülendő, a kis-, a gyűrűs- és a középső ujjat, valamint a csuklót szorosan kell tartani, a hüvelykujjat viszont lazán kell a markolatra helyezni. A hiba így elkerülhető.

A hüvelykujj utolsó ízén jelentkező hasadás oka az, hogy az ideg a húsra csapódik, vagy az, hogy merev íjat feszítenek meg. Azon a helyen a bőr nagyon megkeményedik. Ezt elkerülendő, ha azt veszed észre, hogy azon a helyen a hús megkeményedett, tiszta farokzsírral fel kell puhítanod, vagy egy birka agyat ki kell sütnöd, olajat kell hozzáadnod, s addig [kell kenegetni,] míg az a hely fel nem puhul. A hiba így elkerülhető.

A jobb kéz hüvelykujján a köröm keresztbehasadásának nyolc oka van: a hüvelykujj laza tartása vagy az íj kemény megfeszítése, a mutatóujj rászorítása a hüvelykujj végére, a hüvelykujj rá nem helyezése a középső ujj középső ízére, az íjászgyűrű végének [a körömhöz] való hozzáérése, a hüvelykujjnak a mutatóujj előtti oldása, az idegnek a hüvelykujj húsára való helyezése, túl vékony íjászgyűrű használata. E hibát elkerülendő, az íj megfeszítésekor a hüvelykujjat nem szabad lazán tartanod, a mutatóujjat ne nyomd rá a hüvelykujj végére, az ideget nem szabad a hüvelykujjad húsára tenni, ne lőj vékony íjászgyűrűvel, hüvelykujjadat a középső ujjad középső ízéről ne mozdítsd el, hogy az íjászgyűrű vége megérintse [a középső ujjat?], hüvelykujjadat ne nyisd ki előbb, mint a mutatóujjadat, és amikor mutatóujjadat kinyitod, ne tartsd a hüvelykujjadat görbén. Ha így teszel, körmöd nem hasad be.

A köröm hosszanti berepedésének három oka van: a kis-, a gyűrűs- és a középső ujj kinyitása, az íj feszítésekor valamilyen kemény dolog[32] hiánya a hüvelykujj alatt, valamint a hüvelykujj elfordítása az ideg felé. Ha az íjász így lő, akkor mutatóujját rászorítja, a köröm pedig hosszában megreped. Ezt elkerülendő, amikor az íjász az ideget megfeszíti, középső ujját szilárdan a hüvelykujj alatt tartja támasztékként, hüvelykujját a középső ujjra nyomja, az oldás pillanatában pedig mutatóujját a hüvelykujja előtt kell kinyitnia. Így a hiba elkerülhető.

[Kékülés]

A háromféle kékülés egyike a jobb kéz hüvelykujjának végén jelenik meg. Ennek két oka van: az ideg a hüvelykujjhoz csapódik, az íj megfeszítésekor az a hely nyitva marad. Ezt elkerülendő, a hüvelykujjat a középső ujjra kell nyomni, s a nyilat helyesen kell kilőni. Így a hiba elkerülhető.

A jobb kéz mutatóujjának végén lévő kékülésnek egyetlen oka van: amikor az íjász az íjat végig kihúzza és lő, mutatóujját meggörbíti, és az ideg nekicsapódik. Így az a hely megkékül. Ezt elkerülendő az íjásznak lövéskor a mutatóujját nem szabad begörbítenie, hanem gyorsan kell kinyitnia, hogy az ideg meg ne csapja. Így az a hely nem kékül meg.

A köröm alatti lencse nagyságú kékülésnek is egyetlen oka van: ha az íjász ujjai rövidek, a nyíl idegre helyezésekor a hüvelyk- és a középső ujját lazán tartja, mutatóujját pedig a hüvelykujj körmére szorítja. Azon a helyen a köröm alatt lencsényi kékülés keletkezik. Ezt elkerülendő, az ideget helyesen kell tartania, a test szorosan tartandó pontjait szorosan kell tartania, az ellazítandó pontokat pedig lazán kell tartania. Így a hiba elkerülhető. Ennek az az alapja, hogy az íjásznak egy bölcs mestert kell találnia. Az a mester ebben a mesterségben nagy tudású és tapasztalt legyen, szívével tudja és gyakorolja azt. Ilyen mestertől kell megtanulni mindazt, ami ebben a tudományban és gyakorlatban szükséges. Mindazokat a hibákat, amiket az íjászok elkövetnek, el kell kerülnie.

---

[32] A szövegben ’csont’ szerepel, de a szó ’kemény’-et is jelent. Minden bizonnyal az íjászgyűrűről van szó.

[Remegés]

Ahogy korábban említettük, a remegést három sajátság okozza: a könyökök laza tartása, a lapockák laza tartása és a nyak megfeszítése. Ezt elkerülendő, a karokat szorosan kell tartani, a két váll lapockacsontját szorosan kell tartani, s a nyakat lazán kell tartani. A [mondott] pontokat tartsd lazán. Ha [mindez] a féloldalas ülésből származik, akkor ülj szembe. Ha az íj keménységéből vagy a nyíl hosszából származik, akkor puhább íjat kell használni, a nyilat pedig meg kell rövidíteni. Ezeket a hibákat az íjászok rögtön felismerik és így cselekszenek. Megoldásukat korábban ismertettük, így kell kijavítani őket. Így mindezen hibák elkerülhetőek, s azt az embert íjásznak fogják tekinteni.

[Egyéb hibák]

A nyíl égbe táncolásának és kilövés utáni remegésének 11 oka van: a szándék, az íj túlságos keménysége, a nyíl túlságos könnyűsége, az íj túlságos puhasága, az ideg vékonysága, a nyíl görbesége, a nyíl repedése, a nyíl tollainak elhasználtsága, az ideg két hurkának „helytelensége”,[33] a túl nagy szél, a nyílajak sérülése (azaz amikor a nyílajak két oldala egymás fölött van), olyan idegfogás, amikor a mutatóujj a nyílajak vékony részén van, nincsen nyílajak.[34] Ezért kanyarodik el a vessző, vagy repül az ég felé.

Amikor a nyíl a cél felé közelít, ezért táncol: a nyíl fája sérült, vagy mivel repedt, levegő megy bele, s ezért a levegőben táncol, vagy azért táncol, mert az íjász rosszul lőtte ki.

[Az íj mérete]

Tudni kell, hogy napjainkban a leghosszabb íj 14 *tutam* hosszú. A korábbi mesterek íjai 12 *tutam*nyiak voltak, s a mai íjaktól nagyon különböztek, minthogy az akkori íjak csak 12 *tutam*nyiak voltak, és annál nem hosszabbak. Akkor a rövid íj 8 *tutam*nyi volt, és annál rövidebb nem létezett. Most a leghosszabb 14 *tutam,* a legrövidebb 10 *tutam.* Ha íjuk 12 *tutam* hosszú volt, az ideg-magasság, azaz az ideg és a markolat távolsága felajzott állapotban egy arasz és egy íz *(bogum)*[35] volt. Ha íjuk 11 *tutam*nyi volt, akkor az idegmagasság, azaz a markolat és az ideg távolsága egy arasz volt. Ha íjuk 10 *tutam*nyi volt, akkor az idegmagasság, azaz a markolat és az ideg távolsága egy arasznál egy körömnyivel kevesebb volt. Ha íjuk 9 *tutam*nyi volt, akkor az idegmagasság, azaz a markolat és az ideg távolsága egy arasznál egy ízzel kevesebb volt. Ha íjuk 8 *tutam*nyi volt, akkor az idegmagasság, azaz a markolat és az ideg távolsága egy *szükrüns*[36] volt. Ők ilyen íjakkal lőttek. A mostani íj 14 *tutam* hosszú. Felajzott állapotban az ideg és a markolat távolsága egy arasz, ha annál több, az nem jó. Ha annál kevesebb, az íjat megöli. Ez nagy különbség.

Ha az íjász hosszú ideggel lő, a nyíl gyorsan repül ki az íjból és gyorsan száll. De ha az ideg túlságosan hosszú, az íj átfordul, és az ideg kioldódik. Ha az ideg rövid, a nyilat [gyorsan] repíti ki, s az íj ép marad.

Vége.

---

[33] A kifejezés homályos. Eredetleg: *mejdánsziz* ’hely/tér/csatamező nélküli’. A török kiadó ’borítás, burkolat nélküli’ értelemben fordította.

[34] Eredetileg: „az ideg hiányt szenved a nyílajak lényegétől”.

[35] *Bogum* (’íz’): hosszmérték, kb. 2 cm.

[36] *Szükrüns:* hosszmérték, a kinyitott hüvelyk és mutatóujj távolsága, kb. 17 cm.

SZEMLE

BENKŐ LORÁND

A SZOVÁRD-KÉRDÉS

Fejezetek az ómagyar nemzetség történetéből

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 136 o.)

Benkő Loránd összegyűjtött tanulmányai után immár harmadik könyvét szenteli az Anonymus-kérdés nyelvészeti–történeti földrajzi megvilágításának. A korábbiakhoz hasonlóan most is számos meglepetést tartogat az olvasónak, s előrebocsátva végső következtetésünket, az Anonymus-kutatás egyik megkerülhetetlen művét tette közzé.

Ahhoz képest, hogy a Pais–Györffy-féle fakszmile kiadás Szovárd neve kapcsán csak a bizánci, Konsztantinosznál előforduló *szavarti aszfali* szókapcsolatra utal, a Szerző új megközelítésben tárgyalja Szovárd alakját a középkori magyar historiográfiában, s rekonstruálja birtoktörténeti adtok alapján a nemzetség történetét. Ennek során – valószínűleg és remélhetően végleg – számos illúziótól szabadítja meg a hazai történet- és nyelvtudományt, s biztos alapot nyújt a további kutatásokhoz és következtetések levonásához.

Benkő professzor eddig sokat tett annak bizonyítására, hogy igazolja, a honfoglalás történetének a Névtelennél olvasható narratívája magának a középkori krónikásnak „grandiózus elmeszüleménye". Számunkra, s legalábbis a magyarországi olvasók jelentős részének nyilvánvaló, hogy a krónikás írott (Reginón és a magyar krónikán nehezen rekonstruálható XII. századi szövegállapotán túl) forrásokkal aligha rendelkezett, s a szóbeli, szájhagyomány útján terjedő, mára szintén csak nehezen valószínűsíthető tartalmú történetekre vagy azok foszlányaira támaszkodhatott, bár valószínűleg nem a számára szükséges mennyiségben. Ezeknél nyilván nagyobb súllyal esett latba azoknak a nemzetségeknek a bemutatása, amelyek valamilyen oknál fogva fontosnak tűntek a krónikás számára (ismerte őket, esetleg rokonságban állt velük stb.). Jelen mű attól függetlenül is tanulságos és hasznos, ha eltekintünk a Szerző meggyőződésének tárgyalásától, mely szerint a geszta az 1210-es években, Péter győri püspök tollából származott. Sólyom Károly nyomán Velek dux-ban a szerző, Péter püspök atyját látja, amihez azért meg kell jegyezni, hogy maga Sólyom is óvatosan fogalmaz (Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 70, [1966.] 75. o.), miként Miklós ispán és a rejtélyes *N.* azonosításával is óvatosabban fogalmaznánk, de mindez jelen könyvnek nem tárgya. Ugyanakkor Benkő meggyőző érvrendszerével Péter püspököt továbbra is a lehetséges Anonymus-jelöltek között tartja. A mű datálására az 1210-es évek egyébként megegyeznek a hazai tudományos kutatás communis opinió-jával, melyhez újabban e sorok írója is csatlakozott, illetve közelebb került, az 1220-as, 1230-as évek elejét téve meg terminus ante quem-nek.

Valóban fontos, hogy a Névtelen nem szerepelteti Szovárdot nemzetségősként, sőt, birtokokat sem kapnak (a nemzetségre lásd *Almási Tibor* szócikkét: Korai magyar történeti lexikon. Budapest, 1994. 748. o.), ugyanakkor mégis utal előkelőségükre a „de genere Magog" fordulattal. Benkő Loránd számba veszi a szovárdok hadjáratait, s közben érinti a Névtelennél felbukkanó Fekete-tenger problémát. Kétségkívül nehezen feloldható az ellentmondás az Égei-tenger felé lovagló magyarok és a Fekete-tenger megnevezése között, különösen azért, mert a terminust csak fél évszázaddal később kezdik használni. Ám ugyanakkor az „Aegaeum mare" alakból, vagy éppen a „l(atere)" szóból írástörténetileg igen bajos levezetni a Fekete-tengert, ami mögött így csakis a Szerző földrajzi és török nyelvi, e vonatkozásban páratlan tájékozottságát kell méltányolnunk. Érdekes, hogy a szovárdok Huba

(Hoba), a hét vezér egyike előtt fordulnak elő a felsorolásokban, ami ismét kivételezett helyzetükre utalhat. A helyzetet bonyolítja, hogy Szovárd mellett testvérpárjaként Kadocsa fordul elő, akivel azonban nyilvánvalóan nem egyenrangú. Nemzetségük expressis verbis említésének hiánya Benkő szerint a Névtelen munkamódszerével, a rejtéssel, elhallgatással magyarázható. Ezzel szerinte a krónikás saját nemzetségére utal, egyébként nehezen felfogható, de értelmezhető szerénységgel (v. ö.: *P. dictus*). Benkő visszautal Györffy György véleményére, aki szerint a Szovárdok a Morava alsó folyásától, névhez köthetően pedig Lél vezértől származtak volna. Benkő teljesen más úton közelíti meg a kérdést. A Szovárdok eredetének megítélését bonyolítja, hogy Kézai és a Krónikaszerkesztés 32. fejezete határozottan Lélhez kapcsolja őket, s úgy fogalmaznak, hogy Szovárd eredetileg Galgóc környékén lakott, majd később költözött át a nyitrai részekre. A Szerző új eredményének tekinthető, hogy a Szovárdok keleti (Bihar, Békés) és nyugati (Esztergom, Komárom) ága közül a korábbi általános nézettel szakítva a keleti elsőségét vallja. A keleti ág nemzetségi monostora Szerepmonostora volt a Berettyó vidékén. A XIII. század elejéről tudunk az első Szovárd nemzetségbeliről, Miklósról, aki karriert csinált (többek között főlovászmester lesz 1267-ben), s IV. Béla Komárom és Esztergom megyében birtokkal jutalmazta. Ez már talán valóban „rávilágít arra", hogy a XIII. század második felének krónikásai, Ákos mester és Kézai közvetlenül honnan szerezhették a nemzetséget érintő információikat.

A középkori magyar historiográfia szempontjából is lényeges Benkő következetése: Kézai használhatta a Névtelent, innen vette át Örs (Örsúr) nevét és valószínűleg Kadocsát is onnan ismerte (50., 55., 64. o.). Mivel Kézai korában a Szovárdoké kétségkívül jól ismert nemzetség volt, Kézai hallgatását, illetve személyének a hun kapitányok közé való sorolásában érzékelteti, hogy semmiféle kapcsolatot nem látott közte és a nemzetség között.

A „turul"-probléma tárgyalása is Kézaihoz, ill. a Névtelen és Kézai közötti viszony finomságaihoz tartozik. A Szerző remek érzékkel vett észre egy olyan nyelvi-történeti problémát, amelyen a történészek generációi siklottak át, mégpedig a 'turul' szó eredetét. A magyar krónikás hagyománnyal foglalkozók – leginkább hallgatólagosan, köztük én is – úgy vélték, hogy a 'turul' szóban csillan meg valami ősi nyelvi állapot, egy régi eredetmonda szóhasználata, s ahhoz képest minden egyéb változat másodlagos. Tették ezt annak ellenére, hogy a szótárakból kiderül (s már jó ideje kiderült), hogy Kézai a szó egyetlen regisztrált előfordulása az elbeszélő forrásokban, s oklevelekben is csak néhány személy-, ill. helynévi adat van. Egyébként roppant valószínű, hogy erre az általa nyilván ismert zalai előkelő család példája is bátoríthatta, noha – egyezően a Szerző véleményével – ez alapján még nem ismerhette meg a szó jelentését. Ugyanakkor nem vonom kétségbe, hogy Kézai az általa hallott besenyő/török magyarázat alapján magyarnak/ősmagyarnak gondolhatta a szót („Hungarice" – miként írja).

Maguk a Szovárdok az oklevelekben először 1222-ben tűnnek fel (Vár. Reg. 247.), mégpedig a békési–bihari águk egyik tagja, egy bizonyos Lénárt. A nemzetség legkorábbi családrészeként valószínűsíti a Bodoni ágat, akik már pár évvel korábban is szerepelnek a térségben, s a Névtelen művében Veleknek juttatott Zarándi ispánság elhelyezkedése is ebbe az irányba mutathat. Nemzetségi monostoruk Szerepmonostora, ami Szerep néven a gesztában is feltűnik. Gondosan egybegyűjti, s térkép-illusztrációval is bemutatja a nemzetség keleti birtokait.

Benkő művének történeti eredményekben leggazdagabb fejezetében (99–121. o.) a Konsztantinosz császárnál említett *szavarti aszfali* népnév és a Szovárd-név kapcsolatát tárgyalja. Meggyőző érvekkel ingatja meg azt a hagyományos felfogást, amely a két nevet összekapcsolta, s a Szovárdok nevében a magyarok elszakadt csoportjának emlékét vélte megvillanni. Hangtörténeti érvekkel bizonyítja, hogy a *szavarti* nem lehet a Szovárd név idegen nyelvi előzménye, történeti érvekkel pedig az elvándorolt magyarokkal való kapcsolatát támasztja alá. A korábbi szakirodalom többségével szemben a szókapcsolatot az örményből igyekszik magyarázni. Ugyanakkor az azonosításhoz nagyban hozzájárulhattak a X. századi, szoros és élő görög–magyar kapcsolatok, a császárnál feltűnő magyar követek révén közvetített ismeretanyag, köztük a keleten maradt magyarok emléke, de a Szerző ismét meggyőzően érvel amellett, hogy azokat nem a Kaukázus táján keresték.

Benkő Loránd nyelvészeti és történeti szempontból egyaránt alapos érvekkel hívja fel a fi-

gyelmet a Szovárdok fontosságára a gesztában, a Szovárdok (oklevelekkel is körvonalazható) kapcsolódását Velek és Bors hatalmi körhöz, s arra a tényre, hogy ezek alapján valamiféle különleges kapcsolatot tételezhető fel a krónikás és a nemzetség között. Mindeközben a nemzetség birtoklástörténetének bemutatását nyújtja, s a keleten maradt magyarok problematikájához is érdemben szól hozzá. Az Anonymus-irodalom szempontjából is fontos munka született, ami által (a Névtelennek a Szovárd nemzetséghez való tartozásának elfogadásától függetlenül is) a krónikás művének tendenciáit, szerkezetét és írói technikáját sokkal pontosabban és világosabban látjuk. Benkő Loránd professzor korábbi munkáiban is éppen a nyelvészetet és történeti földrajzot maximálisan hasznosító névtörténeti kutatásokkal adott új irányt és lendületet az Anonymus-kutatásoknak, s csak remélni tudjuk, hogy a korábbiakhoz hasonlóan e könyvének is lesz még folytatása, miként azt is, hogy idegen nyelven is összefoglalja eredményeit, elsősorban a romániai és szlovákiai kutatás számára.

Veszprémy László

SÉBASTIEN MAMEROT

UNE CHRONIQUE DES CROISADES

Les passages d'outremer

(Édition complète, adaptée et commentée. 1–2. kötet. Taschen, Hong Kong–Köln–London, é. n. [2009.] 286 fol., 236 o.)

A keresztes háborúk történetét tárgyaló francia nyelvű kézirat fakszimiléjét, illetve mai modern francia olvasatát nyújtja jelen vállalkozás Danielle Quéruel és Fabrice Masanès jóvoltából, Thierry Delcourt bevezető és értelmező tanulmányaival. A kéziratot ma a francia Nemzeti Könyvtár, a Bibliothèque Nationale de France őrzi, a BnF fr. 5594. számú jelzet alatt. A kézirat festőjét nem ismerjük, de tudjuk róla, hogy a korszak egyik legjelentősebb illuminátor egyéniségének a műhelyéhez köthető, a Bourges-ban 1465 és 1493 között tevékenykedő Jean Colombe alakjához. Maga a mű XI. Lajos francia király hű embere, az ősi arisztokrata család sarja, Louis de Laval-Chatillon megbízásából 1472 és 1474 között készült, szerzője pedig a megrendelő titkára és káplánja, Sébastien Mamerot volt.

A szerző urát hosszú időn át követte annak állomáshelyeire, legyen az genovai vagy éppen champagne-i kormányzó, miközben a Troyes-i Szent István társaskáptalan kanonoki stallumát is neki köszönhette. Mamerot termékeny irodalmi pályával büszkélkedhet: megírta a vaskos terjedelmű *Histoire des neuf preux*-t (később kiegészítve kilenc hősnő, már sokkal kurtább életírásával), melyhez később egy külön műben, a *Trois grands*-ban külön is megírta Nagy Sándor, Nagy Károly, valamint Pompeius életét. Később franciára fordította Troppaui Márton világkrónikáját (*Chroniques martiniennes*), amit 1370-ig liège-i Werner, majd 1424-ig egy névtelen nyomán egészített ki. Forrásait a világkrónika esetében is igen szabadon használta, szükség szerint egészítve ki az *Ótestamentum*mal, Guido delle Colonne trójai történetével, vagy éppen Gautier de Châtillon művével. Szintén ura megbízásából fordítja le, bár francia földön nem egyedüliként, Benvenuto da Imola római történetét (*Romuleon*).

Összesen három kézirat hagyományozta ránk a keresztes háborúk történetét. A jelen kiadásra kiválasztott kézirat ezek közül a legelegánsabban és legszebben, leggazdagabban díszített. A szerzőnek ez a műve vált a legnépszerűbbé, 1518-ban Párizsban nyomtatásban is megjelent Michel Lenoir-nál, kiegészítve további kapcsolódó tárgyú szövegekkel. Kéziratunk Nagy Sándor mitikus jeruzsálemi zarándoklatától a nagyon is valóságos, 1395. évi nikápolyi hadjáratig mutatja be a hadjáratokat. Ezek emléke, a török előrenyomulás eseményei élénken foglalkoztatták a korszak közvéleményét, miközben a megrendelő saját őseinek is emléket állított közvetve (név szerint azonban nem említi meg őket), így V. Guy az első keresztes hadjáratban vett részt, XIII. Guy pedig

Rodosz szigeténél vesztette életét 1414-ben, visszatérőben egy szentföldi zarándokútról.

A szerző hosszan adja elő az első keresztes hadjárat történetét (6–35. fejezet), ami annál is érdekesebb, mivel részletesen elmeséli a keresztesek magyarországi viszontagságait. Ismertetésünk megírásának is az az egyik oka, hogy rámutassunk: miután a XIII. századtól kezdve Magyarország képe a francia történeti irodalomban egyértelműen pozitív lett (amint azt Csernus Sándor bizonyította), a hadjárat eseményei a magyarokat – a korabeli krónikáknak megfelelően – a keresztesek akadályozóiként és ellenségeiként állítják az olvasó elé. A krónikák beállításán nem nagyon torzít, sőt meglehetősen pontosan követi ősforrásait, Aacheni Albertet és Guinert de Nogent, akiket Tiroszi Vilmos krónikájából ismerhetett meg. A nyilván nem történész fordító nem vette észre, hogy Toilembourg nevében az egyébként biztosan nem azonosítható Tollenburg fedezhető fel (vö. *Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor* [szerk.]: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szeged, 2006. 308. o. és korábbi írásomat: Magyarország és az első keresztes hadjárat. Aacheni Albert tanúsága. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2005. 501–516. o.), de biztosan nem Sopron, ami a krónikában Ciperon-ként fordul elő.

Egy egész oldalas, három részre osztott miniatúra felső része ábrázolja Nincstelen Valter seregét, amikor a Morava (Száva?) mellett a magyarok elveszik tőlük páncéljaikat (f. 21$^{r.}$), valamint Gottschalk és a magyarok csatáját (f. 25$^{v.}$).

II. András keresztes hadjáratát francia kapcsolódás hiányában mellőzi, de Zára 1202. évi elfoglalása kapcsán is csak a fordító jegyzetéből derül ki, hogy a város a magyar király fennhatósága alatt állott. A 83–85. fejezetben, a nikápolyi hadjárat leírásánál ismét nagy szerephez jut Magyarország.

A mű forrásait tekintve kora elterjedt kézikönyveit használta: Beauvais-i Vince nagy művét, a *Speculum historiae*t, Tiroszi Vilmosnak még a keresztes háborúkkal egykorú, klasszikus munkáját és Boucicaut marsall életírását, amit a vonatkozó 83. fejezetben többször is idéz. Három kép jut a nikápolyi hadjáratnak. Az elsőn Zsigmond király Buda előtt fogadja a burgund kontingenst. Zsigmond a tisztelete jeléül megemeli koronáját, miközben ábrázolásában már semmi nyoma sincs a megszokott Zsigmond-portréknak. Az alsó regiszterben Rachova ortodox lakói átadják a város kulcsait a kereszteseknek (f. 260$^{r.}$). A csatát egy külön kép mutatja be, jól érzékeltetve, hogy a keresztény lovagok rohamát megtörik a törökök földbeszúrt karói, mögötte a gyalogos íjászok állnak, s csak ezek mögött a török lovasság. Az alsó részben I. Bajezid szultánt látjuk, aki legyilkoltatja a keresztény foglyokat (f. 263$^{v.}$). A harmadik képen már a váltságdíjat begyűjtő szultán látható, alul a Dunán hajókon menekülő keresztesek (f. 267$^{v.}$). A szövegből kiderül, hogy a keresztény seregek akkor sem menekülhettek volna el, ha a magyarok alkotják az elővédet – miként azt a magyar király ajánlotta –, s ezzel a csata kimenetele is másként alakult volna. A szerző elismeréssel szól a mindvégig kitartó magyar nádorról, de a jegyzet a nevét nem adja meg és sorsáról sem szól.

E kiadás értékét növeli, hogy a mai napig nem volt kritikai kiadása a *Keresztes háborúk történeté*nek, s az most könnyen hozzáférhetővé vált. A szöveg egyes részei, érthető okokból, a magyar történelem és történeti ikonográfia érdeklődésére is számot tarthatnak, s a kötet a középkori források meglepő utóéletének is bizonyságát nyújtja.

Veszprémy László

ALEXANDRU MADGEARU

THE WARS OF THE BALKAN PENINSULA: THEIR MEDIEVAL ORIGINS

Scarecrow Press, Lanham, Md.–Toronto–Plymouth, 2007. 232 o.

A Szerző, a bukaresti Védelmi és Hadtörténeti Kutatóintézet munkatársa, a régió középkori történetének jeles ismerője, korábban egy figyelemreméltó bizantinológiai munka (Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X–XII. Bucureşti, 2007.) valamint egy angolra is lefordított, témájánál fogva magyar vonatkozásokban gazdag Anonymus-mo-

nográfia (The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum, Truth and Fiction. Cluj-Napoca, 2005.; ismertetésünket erről lásd: *Magyar Könyvszemle,* 125. [2009.] 100–113. o.) szerzője. Jelen munka *Originea medievală a focarelor de conflict din Peninsula Balcanică* címmel az Editura Corint kiadásában 2001-ben megjelent monográfia átdolgozott kiadása (legújabb ismertetése *Mark C. Bartusis* tollából a *The Journal of Military History,* 72. [2008.] 3. sz. 930–932. o. olvasható).

A bemutatandó mű címe valamelyest félrevezető, hiszen nem általában a balkáni hadtörténelemmel („háborúk") foglalkozik, hanem kifejezetten Bosznia, Koszovó és Macedónia középkori örökségét vizsgálja, s a címben – kimondatlanul is – nyilván a mai délszláv háborúkra utal (noha azokról többet nem mond, árnyalatlanul és differenciálatlanul utal csak rájuk, ami komoly hiányosság). A vizsgálat tárgyául választott területek kiválasztása persze indokolt, hiszen a legújabbkori etnikai sokszínűség gyökerei valóban (mint annyi más esetben Európában) visszavezethetők a középkori évszázadokra. A középkori örökség sok tekintetben valóban túlélte a római, bizánci és törtök birodalmakat, és a mai nemzetállamokra is nehezen megoldható problémaként nehezedik. A középkori viszonyok felvázolása után lebilincselő módon követi nyomon a modernkori propagandában és nemzeti ideológiákban a területi követelések, az etnikai tisztogatások történeti érvekkel való megtámogatásának törekvését, igyekezetét és publikált dokumentumait. A Szerzőnek igaza van, hogy a történelemmel való visszaélés („abuse of history") szemléletes példáit nyújtják az önként vagy éppen politikai nyomásra született történeti művek az említett területeken, a szerb–albán, macedón–görög aspirációk kereszttüzében.

A bevezetőben áttekinti a Balkán-fogalom kialakulását, egyes értelmezéseit, de talán eltúlozva állapítja meg, hogy a Balkán Európa legvegyesebb etnikumú területét jelenti. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy az abszolutista korszak hiánya, a nemzetállamok megkésett kialakulása miatt a területek politikai értelemben vett homogenizálása kezdődött meg több évszázados késéssel. Olyan időszakban, amikor a demokratikus alapelvek ezt már az első világháború után is megkérdőjelezték, majd a második után az európai normák szerint egyenes lehetetlenné tették volna (míg Európa más részein erre évszázadokkal korábban sor került). A történelmi tablót helyénvalóan korán, a Nagy Sándor-i birodalommal kezdi, majd a térséget először egyesítő, de csak részben, Moesiától és Dalmáciától északra sikerrel „homogenizáló" Római birodalommal és a romanizálás folyamatának és eredményeinek a bemutatásával folytatja.

„Az etnikai szempontok" címet viselő fejezetben jól összefogottan ismerteti meg az olvasót a szlávok balkáni letelepedésével a VI–VII. századtól kezdve, röviden kitérve a kronológiát érintő vitákra is. Jól látja, hogy minden betelepülés jelentős etnikai mozgásokat indított el, a romanizált népesség elvándorlását váltva ki, illetve a helyben maradottak esetében egy erőteljes asszimilációt, a bolgárokhoz hasonlóan. Hangsúlyosan tárgyalja 1042-től az általa ismert forrásokban feltűnő albán népesség mozgását Thessalia és Koszovó területére. Hasonlóképpen – érthető módon – jól tájékozott a vlachokra vonatkozó balkáni említések kérdésében, de a kötet egésze szempontjából ezek másodlagosak maradnak (itt magyar kutatók, pl. Gyóni eredményeire is elismeréssel hivatkozik, vagy az 1308-as névtelen kelet-európai útleírás szerzőjeként elfogadja Sulyok Hedvig érvelését (Szeged, 1994.), ugyanakkor Hunyadi Jánost minden magyarázat nélkül a török ellen harcoló „magyar sereg román vezérének" nevezi az 1440-es és 1450-es években (91. o.). Megemlíti a bizánci és török hatóságok erőszakos népességáttelepítéseit a IX–XV. század között, ami a szláv, görög, szerb, bolgár, török népességet egyaránt érintette. Közvetlen kapcsolatot lát az akkori népességmozgások, valamint a XIX–XX. századi háborúk között, ami részben igaz, részben a problémakör teljességének leegyszerűsítéséből – pl. a XV–XVIII. század közötti időszak „mellőzéséből" fakad.

A politikai szempontokat tárgyaló fejezetben a Szerző ismét a korai időszakra koncentrál, a térség VI–XIII. századi történelmére. Nem alaptalanul, de talán leegyszerűsítve állítja, hogy már a bizánci időszak imperialisztikus politikája, az önálló bolgár és szerb fejedelemségek, majd államok kialakulásának korai problémái elővetítették a későbbi, modernkori feszültségeket. Tanulságos a bolgár és szerb önállósodási törekvések, a számtalan háború és polgárháború bemutatása, s annak hangoztatása, hogy a térségben hosszú távon egy „pax Bizantina" sosem érvényesült, s így a szintén birodalmi aspirációkat dédelgető, átmenetileg megerősödő korábbi államocskák számára a

centrifugális törekvéseknek mindig nagy terük maradt. Abban azonban igaza van, hogy a XIX. századi (az antikvitás ábrándjára támaszkodó görög, valamint a középkori sikerekre emlékező szerb, bolgár és később albán) nemzetállamok politikai ideológiájukat és történeti mitológiájukat ezekre a – számukra sokszor sikeres – középkori időszakokra vezették-vezetik vissza. Ez valóban magában hordozza az anakronizmus és aránytévesztés lehetőségét, egyengetve az említett országok útját a „történelemmel való visszaélés" napi gyakorlata felé.

Valóban, a rómaiak után a törököknek sikerült (Horvátország és Dalmácia nélkül) a területet egységes birodalomba tagolni. Ezt a Szerző az adott időszakban jelentős pozitívumnak tartja, a parasztok szempontjából társadalmi előnyökkel is járt, s a konvertált meghódítottak számára nyitva állt az út a török (oszmán) társadalomba való betagolódásra, sőt az elitbe való bekerülésére (amint azt nálunk Fodor Pál meggyőzően bemutatta), a kiváltságolt vlach katonai telepek pedig a XVIII. századot is megélhették (a katonáskodó kiváltságolt népesség sorsára azonban később, így a Habsburg birodalmon belül, már nem tér ki). Sajnálatos, hogy pusztán négy oldalon foglalja össze a török uralom tanulságait (94–98. o.), még ha igaza is van, hogy az 1699-es karlócai béke jelent fordulópontot, lehetőséget adva a nyugati hatalmak beavatkozására a volt török területek sorsába, megnyitva a „keleti kérdés" dossziéját. Ez a helyi államok és fejedelemségek számára a kevert etnikumú területekért, a középkorban is csak időlegesen létező határokért való végeláthatatlan küzdelmek sorát indította el. A nemzeti államokért indult küzdelmet az a körülmény is segítette, hogy a török uralom nem homogenizálta etnikailag és vallásilag az alávetett területeket, így azok sokszínűsége – nagy változásokkal, nagy vérveszteséggel, de végül mégiscsak – túlélte a török uralmat.

A vallási szempontok magyarázzák mindmáig a leglátványosabban a balkáni politikai és etnikai törésvonalakat. A kötet bemutatja a IX. századtól kezdve az egyházszervezeti alárendeltség és befolyás problémáit, a keleti és nyugati egyházszakadás következményeit, a keleti és nyugati kereszténység küzdelmeit és esélyeit a török előtti időszakban a másik egyház rovására elérhető terjeszkedésre. E folyamatnak különös súlya volt a katolikus albánok, valamint a Dusán Istvánig olykor erős eséllyel politizáló szerbiai katolikus frakció, vagy a boszniai missziók esetében. A török uralom alatti erőteljes iszlamizáció, számos térség (Bosznia, Macedónia, Albánia, Thessalia stb.) szinte teljes áttérése, az ortodoxok és a muszlimok viszonya, az ortodox egyház relatív függetlensége komoly következményekkel járt a térség későbbi történelmére. A záró fejezet pedig a mai nemzetállamok propagandáját szembesíti az első három fejezetben vázolt történelmi folyamatokkal, s joggal hívja fel az olvasó figyelmét, hogy óvatosan vegye kézbe a balkáni történelemmel foglalkozó, akár még jónevű szerzők neve által jegyzett publikációkat is.

A kötet tényfeltáró és objektivitásra törekvő szemlélete dicsérendő. Ugyanakkor éppen a legújabbkori és napjainkban is fellobbantó balkáni háborúk jó alkalmat kínáltak volna arra, hogy az elemzésből kimaradt évszázadokat is bevonja vizsgálata látókörébe. A XV. századi kezdetek után mégiscsak a XVI–XIX. század közötti török uralom volt az, ami gyökeresen átalakította a Balkán etnikai képét, olyan népességmozgásokat, iszlamizációt eredményezett, amelyek valóban máig hatóan befolyásolják a napi politikát. (Már maga a Balkán elnevezés is török eredetű, ha először egy német geográfus használja is 1808-ban). A könyv alapján úgy tűnik, hogy a háborúk a történelmi folyamatoknak csak (sajnálatos) következményei, noha maguknak a folyamatoknak az alakításában, megindításában, felgyorsításában, torzításában a háborúk, hadjáratok, háborús évtizedek, az azokat követő tűzszünetek és békék nem kis szerepet játszottak. A kötet egy újkoros társszerző bevonásával talán komplexebb és teljesebb lett volna, különösen azért, mert a Szerző – már képzettségénél is fogva – leginkább a VI–XII. század közötti eseményekben mozog otthonosan, s érvelései is jórészt erre az időszakra vonatkoznak. Alkalomszerűen tesz kitekintő utalásokat, mint pl. hogy 1389, majd 1459, a szerb fejedelemség megszűnése után több százezer szerb vándorolt északra, Magyarországra, véleménye szerint megváltoztatva pl. a szerémségi etnikai arányokat (24. o.). Ebből következően a Kárpát-medence etnikai képe is gyökeresen átalakult, de ez természetesen már nem a balkáni történet részét képezi. A könyv szerkezeti és terjedelmi korlátai ellenére is értékes hozzájárulás a balkáni kutatásokhoz, különösen mert angolul teszi hozzáférhetővé a térségre vonatkozó helyi szakirodalom foglalatát.

Veszprémy László

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

AZ ÁRPÁD- ÉS ANJOU-KOR CSATÁI, HADJÁRATAI

(Zrínyi Kiadó, Budapest, 2008. 207 o.)

A Zrínyi Kiadó „Nagy csaták" sorozata újabb középkori témájú kötettel jelentkezett, Pálosfalvi Tamás (Nikápolytól Mohácsig 1396–1526) után ezúttal *Veszprémy László* tollából. Jelen kiadvány a honfoglalástól a XIV. század végéig, az 1378–1381 között vívott, Velence elleni háborúig követi nyomon a magyar hadügy történetét.

A könyv bevezetője „A középkori magyar hadügy születése" alcímet kapta, amihez méltóan valóban sok szempontot figyelembe véve rajzolja fel a korai magyar hadtörténelem vázlatát. A Szerző az államszervezés változásai kapcsán szól az Árpád-kori magyar hadszervezet társadalmi felépítéséről, a várak korai fejlődéséről, kiemelve a várak és nehézfegyverzet elterjedésének a jelentőségét. Szintén a bevezetőben kerül sor egy historiográfiai összefoglalásra is, mely a tudomány különféle álláspontjait taglalja az Árpád-kori hadviseléssel kapcsolatban.

A következő fejezetben *Töll László*, a Hadtörténeti Múzeum munkatársa mutatja be a korszak fegyverzetét, európai kitekintéssel. A fegyvertörténész nagy időintervallumot átfogó összefoglalása a honfoglalástól egészen a tűzfegyverek korszakhatárnak tekinthető megjelenéséig, elterjedéséig tart. Honfoglaló őseink harci felszerelései (íj, az előkelők szablyái, fokosbalta) mellett olyan érdekességek sem maradnak említés nélkül, mint a „hibrid" szablyamarkolatú kard. Nagy hangsúly kerül – joggal – a védőfegyverzetek sokszínűségére és leírásukra: az érdeklődő a sisakfajtákról, pajzsokról, páncéltípusokról – sodronying, pikkelyvért, bőrpáncél, gótikus páncél – is kellő információkat nyerhet. Ugyanezt állapíthatjuk meg a támadófegyverzet bemutatásával kapcsolatban: a kardok, lándzsák, buzogányok, számszeríjak mind tárgyalásra kerülnek. (Töll László a fegyverek különböző típusai között a nyugatitól eltérő kun „csillagfejes" buzogányokra éppúgy felhívja a figyelmet, mint a forrásokban előforduló lovas számszeríjászokra, akiket egyszerűen „lovasított számszeríjászoknak" aposztrofál, azt valószínűsítve, hogy testőri, felderítői, hírvivői feladatokat láthattak el. A Szerző a számszeríjak szakértőjeként nagy hangsúlyt fektet működésük és fejlődéstörténetük leírására is.)

A fegyvertörténet ilyen mélységű tárgyalása nem indokolatlan, mivel a hadtörténeti modellezés egyik feltétele az adott fegyverek tulajdonságainak megismerése: a fegyverzet változása sokszor magával hozza a harcmodor átalakulását is, gondoljunk csak a hónaljba szorított döfőlándzsa elterjedésére. Csak ebben a kontextusban lehet sikeresen rekonstruálni egy középkori harci cselekményt. Ez a fegyvertörténeti fejezet tökéletesen figyelembe veszi az imént említett szempontokat, és tág szakirodalomból merítve közli a kutatás eredményeit az olvasókkal.

A kötet igen szerencsésen a fegyvertörténet mellett a címer- és zászlóhasználatnak is önálló fejezetet szentel, amely a téma legkiválóbb kutatójának, *Bertényi Iván*nak a munkája. A mai modern fogalmaink szerinti címer a XII. század derekára alakult ki. Magyarországi megjelenése a XII. század végére, XIII. század elejére tehető. Ez a folyamat a királyi pénzek és pecsétek ábrázolásain mérhető le, a címerek katonai jellegű használatát azonban csak a XIII–XIV. században lehet nyomon követni magyar területen. A zászlók használatáról az első említés egy 1274-es oklevélben történik, amely szerint Csák nembeli Péter már saját zászlaja alatt harcol. Bertényi Iván nyomán képet kapunk a magyar krónikairodalom (Anonymus, Kézai Simon, Rogerius, Képes Krónika) zászló- és címertörténetéről. Szűcs Jenő – és Kézai – nyomán tudjuk, hogy a lovagi zászlóknak két fajtája volt: a rangosabb *banerium* (melyből mindig csak egy szerepel forrásainkban), és a mindig többes számban említett *vexillum* – ez lehetett a kevésbé rangos zászló. A XIII. század második felére kialakulnak és meg is jelennek a címerzászlók, címerpajzsok és sisakdíszek, amelyben a Szerző szerint nagy szerepe volt az osztrák–német hatásnak. A zászlók kiemelt fontosságára a harcmezőn több adat is utal: 1312-ben a rozgonyi csata alatt a királyi zászlótartó halála is utal a körülötte folyó heves harcra, míg 1352-ben Belz ostromá-

nál Bebek István zászlótartó sebesülten is kitartott, és három zászlót is összetörtek mellette. A magyar történelem híres jelvénycseréiről is esik szó: a leghíresebb ezek közül mindenképpen Károly Róbert és Dénes fia Dezső között folyt le 1330-ban.

A könyv külön szól a várostromokról, a középkori háborúk egyik leggyakoribb eseményéről. Veszprémy László meg is jegyzi, hogy a várostrom és a várvédelem komoly mesterségbeli tudást, *ars*-t feltételezett. Az ostromgépek vizsgálatát a kővetőgépektől a tűzfegyverekig terjeszti ki. Megismerheti az olvasó az ostromgépek különböző fajtáit (onager [„vadszamár"], trebuchet). Magyarországon a krónikaszerkesztés már a XI. század kapcsán említ vetőgépet *(manganum)*, bár sajnos nem ostrom közben. A kővetőgépekkel és az ostromtechnikákkal (pl. aknaharc) együtt természetesen a várépítészet is fejlődésnek indult, a XIII. században már bonyolult védművekkel megerősített, tornyos kővárak állták az ostromokat.

A kötet további részeiben a hadiesemények állnak a középpontban. Veszprémy László szerencsésen szakított a hagyományos hadtörténetírás csataközpontúságával, és más jellegű hadi eseményeket is megfelelő súllyal tárgyal. Az első, általa bemutatott esemény a 907-es pozsonyi csata, amelynek kapcsán saját új kutatási eredményeit is közli. Már a „bajor Hérodotosz," Aventinus is felismerte ennek az ütközetnek a jelentőségét, amit immár a magyar honfoglalás sikeres záróakkordjaként szerepeltethetünk. A kalandozások korát a 933-as merseburgi és a 955-ös Augsburg mellett vívott ütközet kapcsán ismerteti. A 933-as szász győzelem mellett meg kell jegyezni, hogy a magyar csapatok valószínűleg idejében visszavonultak a harctérről, és a siker értékét inkább szimbolikus jelentőségében kell látnunk. Mindezeken túl a fegyelmezett szász nehézlovasság rohamának sikerességét nincs okunk elvitatni. A 955-ös vereség minden valószínűség szerint tragédiává csak a menekülés során vált. Az eseményhez kapcsolódó Lehel-kürtje mondában esetleges nyugati (Roland-ének), bizánci és a pogány hiedelemvilág által képviselt motívumok keveredhetnek. A nyugati kalandozások lezárulásához vezető két jelentős vesztes összecsapás mellett talán lehetett volna pár sort szentelni a 970-es arkadiopoliszi csatának is, mely a déli irányú kalandozó hadjáratok végét jelentette. III. Henrik 1051–1052-es támadásainak előzményeit és utóéletét is nyomon követhetjük, egy kis politikatörténeti összefoglalás mellett. Az 1146. évi Fischa-menti csata jelentősége egyértelmű: ez az első nyílt mezei ütközet, hol egy nyugati, nehézfegyveres sereget megvertek a magyar hadak. Érdemes szólni a magyar sereg bevált hadrendjéről: az első arcvonalat a székelyek és besenyők adták, míg a centrumot a vármegyei csapatok – minden bizonnyal nehézlovasokkal megerősítve, végül a harmadik arcvonalban helyezkedett el a nehézlovasság zöme. Az 1167. évi zimonyi csata fontosságát pont az adja, hogy Dénes ispán sikertelenül szakított a bevált taktikával – az első sorban a nehézlovasságot szerepeltette. A zászlóskocsi említése és az alkalmazott hadrend bizonyítja, hogy a magyar hadügy nyugati elemeket is adaptált a XII. század második felére. II. András keresztes hadjárata a diplomáciai körülmények és a szállítási nehézségek, katonai realitások tisztázása mellett már jobban érthető lesz az olvasóközönség számára. Remélhetőleg minél többen szakítanak a régi „ereklyevadász hadjárat" elmélettel, és inkább a realitások talaján értékelik az eseményeket.

A muhi csata és a tatárjárás során a vereség okait a felderítés elhanyagolása, valamint a tartalékképzés elmulasztásában látja a Szerző, aki kiemeli Geregye nembeli Pál teljesítményét, valamint az erősségek sikeres védelmét is. V. István kapcsán már az alcím is jelzi, hogy egy valóban sikeres és méltatlanul keveset emlegetett hadvezérről van szó. A róla szóló rész nem hagyja érintetlenül a belháborúk problematikáját, és Zsoldos Attila eredményeire hivatkozik, melyek szerint ezek inkább akadályozták, semmint elősegítették az ország széttagolódását. Az 1278-as morvamezei csata során helyén értékeli a magyar csapatok szerepét; a magyar–kun egységek jelenléte és szereplése mindenképpen pozitív volt. (Mellékesen meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar sereg egyik vezetője, Csák Máté, a későbbi tartományúrnak nem unokaöccse, hanem nagybátyja volt.) Ezek mellett azonban a döntő fordulat a Habsburg Rudolf által tudatosan képzett tartalék időben való bevetése volt. Az Árpád-kor végső szakaszát „Az osztrák–magyar háborúk" című rész zárja. A Kőszegiek iskolapéldáját mutatják a könnyűlovas taktikának, ahogy folyamatos nyílzáporral győzték le Habsburg Albert egységét. Az 1298. évi göllheimi csata bizonyítja számunkra, hogy Ma-

gyarország kaotikus belpolitikai helyzete ellenére képes volt katonasággal is részt venni az európai nagyhatalmi politikában. Az Anjou-kor hadtörténelmét Nagy Lajos hadjáratai kapcsán ismerhetjük meg. Károly Róbert uralkodása során is bőven akadtak harci cselekmények, a tartományurak elleni harc, az 1322-es mühldorfi csata, vagy az 1330-as posadai kudarc is megérdemelt volna talán néhány sort. Zára 1345–1346. közötti ostroma már a jövőbeli nápolyi hadjáratok árnyékában folytatódott. Mindenesetre remek képet kaptunk a korszerű velencei hadművészetről, ostromgépekről. Az ezt követő nápolyi harcok tárgyalására a diplomáciai, logisztikai kereteken belül kerül sor. A területek közötti nagy távolság, illetve a magyar flotta hiánya gyakorlatilag lehetetlenné tette a hódítások megtartását, viszont az itáliai harcok eredményeként a magyar seregben is elterjedt a zsoldosság. Elegendő, ha csak Toldi Miklós esetére gondolunk, aki az angol–magyar összetételű „Fehér csapattal" (Alba Societas Hungarorum) pápai szolgálatban is harcolt. A litvánok elleni hadjáratokról is szól a könyv. Veszprémy László megjegyzi, hogy a litván háborúk viszonylagos katonai sikertelensége mellett Lajos folyamatosan közelebb került a lengyel trónhoz. Az 1356–1358-as velencei háborút Padova szövetségében vívták, és ennek során Dalmácia megszerzése volt a siker. Nagy Lajos „török" háborúi kérdésének tisztázására is kísérletet tesz a Szerző. 1365-ben már minden bizonnyal találkoznak Lajos harcosai török egységekkel, valamint feltételezhetünk török segédcsapatokat az 1375-ös havasalföldi hadjárat alkalmával is. A mariazelli kegytemplom alapítását hagyományosan Nagy Lajos török feletti győzelmével szokás összekapcsolni, Veszprémy László kutatásai azonban azt bizonyítják, hogy csak a XV. században kapcsolódhatott a hagyomány és a zarándokhely a török háborúval. Nagy Lajos törökpolitikáját is a „Realpolitik" érvrendszerébe lehet elhelyezni: ennek értelmében még a Balkánon kell megállítani az oszmán előrenyomulását. A balkáni államok szétesése, az egységes európai törökellenes politika hiánya, Bizánc végleges gyengülése mellett Magyarország sem tudott lépést tartani az oszmán térhódítással. E tényezők helyesen cáfolják azon nézeteket, melyek Nagy Lajos királyt teszik felelőssé a török hódításokért. Az 1378–1381-es, sikeres, Velence elleni szövetségben vívott háború zárja a művet. A háború jelentősége hadtörténeti szempontból az ágyúk megjelenése, illetve hogy részt vett benne a már létező magyar hadiflotta is.

A kötet minden fejezete végén forrásidézetek találhatók, illetve a szakirodalomban való tájékozódást segítő irodalomjegyzék. (Az Anjou-kori fejezetek bibliográfiái is bizonyítják számunkra, hogy a korral foglalkozó hadtörténeti szakirodalomi anyag elég gyér.) A könyvet 113 kép teszi színessé, néhány ábra azonban sajnálatosan nem a helyére került (Károly Róbert például a morvamezei ütközetről szóló részben kapott helyet). A szövegben is maradtak egyértelmű elírások, a teljesség igénye nélkül: a Poitiers-i csata 732-ben zajlott és nem 733-ban (25. o.), 1346 helyett 1446 szerepel (160. o.), 1348 helyett 1438 a nápolyi hadjáratok alatt (167. o.).

A kisebb hibák és következetlenségek mit sem vonnak le a kötet összeállítója és szerzői érdemeiből; a hazai és nemzetközi szakirodalom eredményeire alapozó munka igen hasznos olvasmány minden, e korszak iránt érdeklődő olvasó számára.

Farkas Péter

VARGA SZABOLCS

IREM KERTJE

Pécs története a hódoltság korában 1526–1686

(Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécs Történeti Alapítvány, Pécs, 2009. 220 o.)

A közösségformálás egyik igen fontos eszköze a közös múlt emlékeinek megismertetése, s az így kialakult hagyományok ápolása. Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi egy-másfél évtizedben megszaporodtak azok a munkák, amelyekben legtöbb esetben lelkes amatőrök (pél-

dául volt általános iskolai történelemtanárok) egy-egy város, vagy – egyre gyakrabban – község, falu történetének feldolgozását tűzték célul maguk elé. Nemegyszer előfordul, hogy az alapkutatások és a szintetizáló képesség teljes hiányát a szerzők azzal próbálják kompenzálni, hogy a magyar történelemről alkotott véleményükkel töltsék meg a lapokat. Ezek a munkák történetírásunk számára szinte teljesen értéktelenek, hiszen az adott közösség vagy térség múltjáról új adatokat nem tartalmaznak, s – tisztelet a kivételnek – jórészt színvonaluk sem üti meg a kívánt vagy elvárható szintet. Sajnos emiatt, Benda Gyula 1986-ban megjelent sorait kiegészítve, megállapíthatjuk: a helytörténetírás presztizse ma is igen alacsony. Magasan kiemelkedik azonban e munkák közül Varga Szabolcs Pécs XVI–XVII. századi történetéről, a „Pécs Európa Kulturális Fővárosa 2010" program alkalmából megjelent mono-gráfiája, három szempontból is. A Baranya Megyei Levéltár igazgatója, Ódor Imre által felügyelt várostörténeti kismonográfiában a Szakály Ferenc halálával keletkezett űr betöltésére kérték fel a fiatal történészt, aki – mint ahogy a munkából kitűnik – nem „roppant öszsze" a nehéz örökség súlya alatt. Másrészt a szerzőt egy olyan időszak megírásával bízták meg, amelyet a helytörténeti művek jó része pár oldalban foglal csak össze, főként, ha az adott település az Oszmán Birodalom uralma alá esett az adott századokban. Harmadrészt a téma feldolgozásának módja és eredményei messze túlmutatnak Pécs koraújkori történetének bemutatásán.

Varga Szabolcs mindenekelőtt meghatározza a város jelentőségét és szerepét a késő középkori Magyarországon és a Dél-Dunántúlon. Pécs, az ország egyik leggazdagabb egyházmegyéjének központja, a hódoltság korát megelőzően a pécsi püspök és székeskáptalan birtokaként, jogilag csupán mezővárosi ranggal rendelkezett, mégis sokkal városiasabb jelleget mutatott, mint az oppidumok döntő többsége, mivel számos egyházi intézménynek adott otthont falai között. Oláh Miklós szerint a püspöki várban álló Szent Péter székesegyház mellett számos templom, a Szatmári György püspök által emelt tettyei palota, a domonkosok, ferencesek, karmeliták, domonkos apácák és az ágostonosok rendházai ékesítették, melyek meghatározták a városképet.

A püspöki székhely Janus Pannonius korától kezdve a magyarországi humanizmus egyik fellegvárának számított, virágkorát a maga köré tudós humanistákból társaságot szervező Szatmári György ideje alatt élte. A Szent Péter-székesegyház mögött állt a székeskáptalan iskolája. Emellett a Pécsen lévő koldulórendek is részt vettek az oktatásban. Az iskolákhoz jelentős könyvtár társult.

Pécs azonban nem csupán a Dél-Dunántúl egyházi és oktatási központjának számított, hanem a régió gazdasági életének is meghatározó szereplője volt. Az itt élő ötvösök, tímárok és szabók a királyi udvar számára is dolgoztak. A város egyre növekvő katonai szerepe miatt II. Ulászló király már a bolgár cigányoknak is engedélyezte a beköltözést, hogy fegyvereket, puskagolyókat és egyéb hadszereket állíthassanak elő. A polgárok gyarapodásához jelentősen hozzájárult, hogy a kedvező természeti adottságokat kihasználva a szőlőművelésből és a malomiparból is kivették a részüket. Mindezek, valamint kedvező földrajzi helyzete és a nagy létszámú püspöki székhely felvevőképessége együttesen azt eredményezte, hogy Pécs a Dél-Dunántúl kereskedelmi központjává vált.

A mohácsi csatát követően a Drávától északra eső területek is megszenvedték az oszmán hadsereg portyázóinak támadásait. Ezekben a szeptemberi napokban érte először támadás Pécset is. Az akindzsik előtt a város polgárai megnyitották a kapukat, s ezzel megpecsételték saját sorsukat. A Sulyok István irányításával védett püspöki vár ellenállt. Pécs az első csapást kiheverte, s az év végére újra hatalmi tényezővé vált a térségben. A székeskáptalan folytatta munkáját, a karmelita kolostor újranépesült, valamint a bécsi és budai német polgárokhoz mind gazdaságilag, mind családilag szorosan kötődő németajkú lakosság kitartott a városban.

A kettős királyválasztást közvetlenül követő időszakban – ennek is köszönhetően – igen érdekes politikai szituáció állt elő Pécsett: a kereskedők Ferdinánd oldalára álltak, a káptalan viszont Szapolyai János hatalmát támogatta. A kettősséget csak a szultán újabb magyarországi hadjárata számolta fel, melynek eredményeként a város, egészen 1541-ig, a volt erdélyi vajdát ismerte el uralkodójának. Ez azonban azt hozta magával, hogy amíg Török Bálint Ferdinánd pártján maradt, Szigetvárról állandó támadásaival zaklatta Baranya vármegyét és a várost is.

Pécs életében az 1541 és 1543 közötti időszak gyökeres változást hozott. 1541 őszén Ká-

szim bég sereggel jelent meg a város előtt, s az özvegy királynőtől kicsikart parancslevélre hivatkozva annak átadását követelte. Miután azt a várost védő Athinai Simon deák megtagadta, ostromhoz kezdett, de kudarcot vallott. Az őrség akkor Ferdinánd oldalára állt, egyetlen feltételül azt szabva, hogy az uralkodó a velük tárgyalni küldött Váraljai Szaniszló fehérvári prépostot emelje pécsi püspökké. Az ezt követő két esztendő azonban kevés volt a város megerősítéséhez – mutat rá a szerző. Pécs védműveinek állapota és földrajzi helyzete lehetetlenné tette, hogy tartós ostromnak ellenállhasson. A védelem szervezését tovább nehezítette, hogy a város magánföldesúri birtokban maradt, s nem került a király birtokába, mint ahogyan az a középkori végvárrendszer kiépítésénél szokásos volt. Kiemelt stratégiai szerepét jól mutatja, hogy a püspök csapatán kívül a végvidéki főkapitány és magánföldesurak katonasága is állomásozott itt. Szakály Ferenc kutatásai alapján tudjuk, hogy Pécs jelentős őrsége ellenére már jóval Siklós eleste előtt, legkésőbb 1543. július 5-én meghódolt Kászim bég előtt, s polgárai még élelmet is szállítottak az oszmán hadnak.

A meghódolt várost szandzsákközponttá tette a szultáni akarat, élére – látszólag a polgárok véleményét is figyelembe véve – meghódoltatója került. A jelentős őrséggel ellátott Pécs megőrizte katonai jelentőségét, immáron az Oszmán Birodalom szolgálatában. Helyét a magyar végvárrendszerben Szigetvár vette át, ahová a megmaradt Baranya vármegye tisztikara is beköltözött. Ez utóbbi erősség 1566. évi, valamint Kanizsa 1600. évi eleste hatással volt Pécs történetére is.

Ahogy Varga Szabolcs nagyon helyesen kiemeli, az oszmán berendezkedés elveinek megfelelően a nem közvetlen frontvonalban lévő várak jelentősége csökkent, őrségük számát a minimálisra redukálták. Pécs esetében is tetten érhető ez a XVII. század folyamán. Őrségének létszámát lecsökkentették, védműveit nem erősítették meg. Ennek is köszönhető, hogy 1664 januárjában a Zrínyi Miklós és Wolfgang Julius von Hohenlohe vezette csapatok csak azért nem tudták elfoglalni a püspöki várat, mert nem rendelkeztek megfelelő tüzérséggel. 1686 őszén azonban a Badeni Lajos vezette hadoszlop már bevárta az ostromágyúk megérkezését, majd két nap intenzív lövetést követően (október 21-én) az őrség kénytelen volt feltétel nélkül feladni a rábízott várat.

Pécs azon magyarországi városok közé tartozott, amelyekben sajátos együttélés valósult meg a beköltözött muszlim lakosság, valamint az őslakosság között. Az alföldi mezővárosoktól eltérően a török jogszolgáltatás fórumai jóval nagyobb szerepet játszottak a városban, a kádihivatal mindvégig működött. Ezen kívül vámszedőtiszt, főépítőmester és városfelügyelő is tevékenykedett. Ez is hatással lehetett arra, állapítja meg a szerző, hogy a balkáni iparosok és kereskedők szívesen költöztek ide. Ügyeikben, hivatalból, mindenkor a kádi járt el. A megmaradt keresztény városrészek ugyanakkor önállóan intézhették dolgaikat, továbbra is fennállt a főbírói tisztség, s működött valamiféle választott testület is a belső ügyek intézésére.

Az újonnan érkezettek szokásai, életmódjuk a város arculatának és térszerkezetének átalakulásában is jelentős szerepet játszottak. Itt egyrészt a templomok (katonai célra vagy dzsámivá) átalakítására gondolhatunk. Emellett többek között új dzsámik, mecsetek, minaretek, medreszék építését kell kiemelnünk. A beköltözők megélhetésük érdekében sorra nyitották meg az utcaképet szintén átformáló fából, gyékényből és sárból összetákolt boltocskákat, bódékat.

Bár a város katonai jelentőségét fokozatosan elveszítette, autonómiája jelentősen csorbult és arculata is átalakult, két szempontból tovább élt a késő középkori hagyomány. Egyrészt megőrizte a térségben betöltött gazdasági vezető szerepét – emeli ki Varga Szabolcs. Ez annak ellenére sikerült, hogy 1543-ban a város tehetős polgársága elmenekült az ország biztonságosabbnak ítélt vidékeire vagy külföldre. A jövedelmező szarvasmarha-kereskedelemben való részesedés lehetősége, valamint a helyi, jelentős piac azonban vonzotta mind a kereskedőket, mind az iparosokat. Így a városba nagy számú délszláv népesség érkezett a Balkánról, s már nem csupán katonaként. Mellettük feltűntek raguzai és zsidó kereskedők, valamint a kiptiknek nevezett cigányok. Pécs gazdasági hanyatlását a szerző nagyon helyesen nem a hódoltság számlájára írja, hanem a XVII. század elején az európai eseményekben bekövetkezett változásokkal magyarázza.

A város művelődését tekintve sem veszített jelentőségéből. Pécs egyrészt a hódoltsági iszlám kultúra egyik fellegvárává vált, jelentős építészeti és kulturális örökséget hagyva az utókorra.

Az elmúlt évek kutatásainak eredményeit figyelembe véve a szerző joggal hangsúlyozza, hogy Pécset a hódoltsági katolicizmus egyik központjának tekinthetjük. Emellett fontos megemlíteni, hogy jelentős számban éltek itt a reformált felekezetekhez tartozók is, sőt az Erdélyből áttelepült unitárius hittérítők szintén menedéket találtak a falak között. A különböző konfesszióknak köszönhetően a mecsekaljai város a hódoltság egyik jelentős oktatási bázisaként működött, s kiemelkedő szerepet játszott abban, hogy a régió magyar lakossága megőrizhette identitását.

A szerző valóban nehéz örökséget vett át, ám tökéletesen megfelelt a kihívásnak. Kötete egyrészt tovább erősíti az olvasóban azt a tézist, hogy a XVI–XVII. század magyar történelme színes, mozaikszerű világ, amelynek folyamatait a mai ember már kevésbé képes megérteni anélkül, hogy megkísérelné belehelyezni magát az adott szituációba. Másrészt nagyon fontos, hogy Varga Szabolcs – néha konkrétan hangsúlyozva, néha csak a sorok között érzékeltetve – azt próbálja bizonyítani, hogy Pécs hódoltságkori története nem tekinthető hanyatlásnak. Igaz ez akkor is, ha az Oszmán Birodalom előrenyomulása a Magyar Királyság fejlődését évszázadokra visszavetette.

A kötet kiadóitól apró figyelmesség, hogy rövid török nyelvű összefoglalást is csatoltak a munkához.

Bagi Zoltán

CATALOGUE OF THE TURKISH MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Oriental Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2.

Ed. by Éva Apor
Composed by İsmail Parlatır, György Hazai and Barbara Kellner-Heinkele

(Hungarian Academy of Sciences – Türkiye Bilimler Akademisi, Budapest, 2007. 664 + [1] o. + [27] kép)

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti gyűjteményének török kéziratairól a legutóbbi időkig csak helyben lehetett megtudni, mit tartalmaznak, megfakult lapokra egykor még tollal rótt, nem minden tekintetben pontos leírások segítségével. Amikor Sudár Balázs a könyvtár munkatársa volt, OTKA pályázat keretében tervezte elkészíteni a gazdag anyag hosszú ideje, többek által szorgalmazott katalógusát. Ugyanakkor felébredt a nemzetközi érdeklődés is, melynek nyomán İsmail Parlatır ankarai nyelvtudós-irodalmár egyetemi tanár 2001–2003 között három nyár során lankadatlanul fáradozott a művek leírásán-azonosításán. A szerkesztési munkába bekapcsolódott Hazai György és Barbara Kellner-Heinkele is. A bonyolult sajtó alá rendezési, mutató- és konkordancia-összeállítási tennivalókban Hazai „csapata", Dorogi Ilona, Fahmi Sehla, Fóti Miklós és Zsiga-Kiss Andrea vett részt. Fordítók és nyelvi ellenőrök kisebb hada serénykedett az angol szöveg megalkotásán.[1] Mindezek eredményeként a kötet 2007-ben elhagyta a sajtót. (A könyv párhuzamosan törökül is megjelent, azt a változatot nem láttam.)

A várva-várt katalógus összesen 811 tételből áll. Minthogy jó pár kézirat több művet tartalmaz, a feldolgozott kódexek száma ennél alacsonyabb. A komoly mennyiség kétségkívül nagy kihívás volt valamennyi érintett számára, s mindenképpen jeles fegyvertény, hogy a kezdeményezés nem maradt torzóban.

A bevezető szerint 2002-ben Berlinben konferenciát is rendeztek a korszerű katalóguskészítés rejtelmeiről, különös tekintettel a török kódexekre. Ez a megbeszélés feltehetőleg gyümölcsöző volt, s bizonyára ott rögzítették azt, hogy címe mellett – amely esetünkben sokszor hiányzik – egy munka legjellemzőbb jegyének továbbra is azt tekintik, mi annak első és utolsó sora/mondata. Személyes tapasztalatom az, hogy ezek segítségével gyakran nem sok derül ki egy mű tartalmáról, főleg ha az kevésbé ismert, datálatlan vagy töredék. Márpedig a gyűjteményben rengeteg a keltezetlen és hiányos munka,[2] így a kutatót nagymérték-

[1] Mégis elkerülte figyelmüket olyan hiba, mint „the manuscript do not contain Turkish written works" 597. o.

[2] Durván 500 ilyen – lásd a „Dates of writing and copy in chronological order" részt, a 621–623. olda-

ben segítette volna, ha – ahol ez lehetséges – útbaigazítást kap azok hozzávetőleges keletkezési idejéről s valamivel részletesebb tartalmáról. Így például a hadtudomány alá (Nos. 787–806) sorolt évszám nélküli *riszálé*k némelyikéről, főleg a Szilády nevéhez köthetőkről, talán el lehetett volna dönteni, melyik században születettek (gyanítom, többségük a XIX. században). Máskor a tartalom kissé pontosabb megadása sem ütközött volna különösebb nehézségbe: ahogy fel lett sorolva a 803-as tétel 7 fejezete, úgy hasznos lett volna ugyanezt megtenni egyebek között a 617. szám alatti ahdnámék esetében is: legalább a békekötésekben szereplő országokat feltüntetve.[3]

Ami a besorolásokat illeti: az első mű Ebussuud efendi fetvagyűjteményét tartalmazza, de címe nyomán a kánunnámék közé lett beosztva. Kérdés, mennyire jogos ez, hiszen a fetváknak külön fejezet van fenntartva. Utóbbiak közé viszont bekerült egy „Court decisions"-ként jellemzett kompiláció (No. 32), benne egy hüddzset mintával. Sem az udvari döntések, sem a kádi határozata nem sejtet fetvákat.

Az egyes kéziratokra vonatkozó irodalom felsorolásakor nyilvánvalóan nem lehetett teljességre törekedni. Mindazonáltal hiányolható, hogy a 806-os címnél, mely munka a jó néhány változatban ismert „Janicsárok törvényeit" tartalmazza, s nem csupán egy janicsár feljegyzéseit a testület „hagyományairól és szabályairól", elmaradt a Fodor Pál magyar fordítására való hivatkozás (és a feltalálható példányokra való utalás).[4] Jobban érthető, hogy elkerülte a szerkesztők figyelmét Sudár Balázs 2006-ban megjelent átültetése a Kanizsa ostromát tárgyaló 520. számú kéziratról.[5] A Tárih-i Ungurusz (No. 582) bibliográfiájában Blaskovics József fordítása[6] is helyet kaphatott volna. Dzsáfer pasa történetét (Nos. 592–593) Vejszínek tulajdonítja a katalógus,[7] amelyet 1628-ban fejezett be. „This is the chronicle of the military expedition of Cafer Paşa to Temeşvar (Temesvár)" olvassuk a továbbiakban. Nem világlik ki, miért ostromolták volna a XVI. század végén, illetve a XVII. elején török katonák és vezetőjük Temesvárt, hiszen az akkor folyamatosan a kezükben volt, 1552-es elfoglalásakor pedig Kara Ahmed pasa állt a seregek élén. Közelebb jutunk a tényleges szerzőhöz és a mű keletkezésének korához Richard F. Kreutel egyik kiadványának bevezető megjegyzései és forrásközlése nyomán. Ő Mühürdár Alit jelöli meg íróként, az elmondott események pedig XVII. század végiek, s 1697-ben, Dzsáfer pasa zentai halálával érnek véget.[8] Érdemes néhány szót vesztegetni a 626. kódex – „Books' register" – meghatározására. Az ugyanis nem egyszerű könyvlista („Books register made for Sultan Beyazid II"[9]), hanem magának a padisahnak a könyvtáráról a 909. (s nem a 908.) évben összeállított – összekötő szövegében arab nyelvű – katalógus.[10]

A többnyire szakszerű kommentárokba itt-ott hibák csúsztak. Az 1-es szám alatt I. Mehmed (1451–1483) szerepel, feltehetőleg kétszeres elütés következtében, II. Mehmed (1451–1481) helyett.[11] A 10-es címben a *muhtasarı* szó pont nélküli *há* betűje a ponttal ellátott helyett szintén lehet elnézés következménye, az viszont már nem, hogy Ayni Alit[12]

lon, ahol 312 keltezetlen és/vagy hiányos tétel található.

[3] A „This treatement is dated *Rebiülevvel* 1153/ May 1740" meghatározásról nem egészen világos, mit akar mondani. Meglehet, „treaty"-re gondoltak. Megjegyzendő, hogy az arab betűkkel írt *sultanın* helyett *sultanî*, *cemaziülahirin* helyett *cemaziülahirî* tűnik helyesnek. (Hasonló elütéseket találunk pl. a 452. és a 711. tételnél.)

[4] *Fodor Pál:* A janicsárok törvényei. (1606). I. Budapest, 1989. XIII–XVIII., 1–78. o.

[5] *Sudár Balázs:* Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények,* 119 (2006). 1025–1058. o.

[6] *Blaskovics József:* A magyarok története. Tarih-i Üngürüsz. Madzsar Tarihi. Budapest, 1982. 33–375. o.

[7] Az 58-as tételre való utalás nem pontos, a 83-as szám alatt találunk róla életrajzi adatokat.

[8] *Richard F. Kreutel:* Der Löwe von Temeschwar. Erinnerungen an Ca^{c}fer Pascha den Ältesten, aufgezeichnet von seinem Siegelbewahrer ^{c}Alî. (Osmanische Geschichtschreiber, 10). Unter Mitarbeit von *Karl Teply.* Graz–Wien–Köln, 1981.

[9] A szultánra való e hivatkozás a mutatókból hiányzik.

[10] Elemzését lásd *Miklós Maróth:* The Library of Sultan Bayazit II. In: Irano–Turkic Cultural Contacts in the 11th–17th Centuries. (*Acta et Studia,* 1). Ed. by *Éva M. Jeremiás.* Piliscsaba, [2002] 2003. 111–132. o.

[11] A szultánok uralkodási éveivel másutt is adódnak gondok, így Oszmán gázi regnálásának kezdetét kockázatos 1281-ként megadni (No. 527), minthogy bizonytalan, I. Szelim csak 1520-ig ült a trónon, s nem 1521-ig (No. 535, kétszer is elírva), míg III. Mehmed 1595-ben lett szultán, nem 1596-ban (No. 598).

[12] Helyesebben Ayn Ali. Vö. *Feridun Emecen:* Ali'nin 'ayn'ı: XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı büro-

úgy mutatják be, mint aki II. Mahmúd szultánnak (1730–1754) ajánlotta kompendiumát a nagyvezír, Murád pasa közvetítésével. A nevezett valójában I. Ahmed (1603–1617) korában élt, híres összeállítását 1607 körül készítette, s ekkor működött Kujudzsu Murád pasa nagyvezírként. (Ezzel szemben II. Mahmúdnak egyetlen Murád nevű „abszolút helyettese" sem volt). Ugyanő bukkan fel az 510-es szám alatt is, ezúttal âli Ayni formában[13] mint aki a XVIII. század végén halt meg, miközben Kjátib Cselebi 1657-ben papírra vetett munkája az ő törvénykönyvének kiegészítése („supplement") lenne, ami természetesen logikai bukfenc. Végül a 635-ös tétel Ayni Ali Efendiként hozza őt, ezúttal minden kormegjelölés nélkül.

A *Künhü'l-ahbar* töredéke (No. 527) nem valószínű, hogy a jobbára a XIX. századtól használatos, 1565 táján nem adatolható Tevfik előnevű Mehmed pasa koráig halad; inkább Szokollu Mehmed szerepel itt, akit Tavil, azaz Hosszúként is emlegettek. A mű szerzőjére, Gelibolulu Mustafa Âlira vonatkozó irodalomban helyet kaphatott volna J. Schmidt könyve, amely a szóban forgó krónika alapos tartalmi kivonatát nyújtja,[14] illetve C. Fleischer elsőrangú monográfiája a nevezettről és koráról,[15] nem beszélve a különböző szövegkiadásokról.[16]

Az 508. tételnél nem derül ki, hogy melyik Musztafa pasa vezír idejére teszik a – kissé félreérthető megfogalmazásban – „magyar történelemmel foglalkozó" munkát („deals with Hungarian history"). E művet korábbi használói Szokollu Musztafa budai beglerbég életrajzaként jellemezték,[17] átírásán, tudtommal, Hazai György irányításával hosszabb ideje dolgoznak. Eddig *Gencine-i ahlak* néven szerepelt a hazai szakirodalomban, a katalógus *Cevahirü'l-menakıb* alakban adja meg a címet; talán nem lett volna felesleges megjegyezni a másik – feltehetőleg téves – variánst is.

Az 514. számnál nincs egyértelműen leszögezve, hogy a *fethname* Belgrád 1521. évi bevételéről emlékezik meg, az csak az eléje másolt, időponthoz ugyancsak nem kötött rodoszi győzelmi jelentés (No. 515) alapján következtethető ki (utóbbi 1522-ben került török kézre). Kérdéses az is, mennyire mondható az ilyen beszámolók kapcsán, hogy az első „*work* includes *anecdotes* about the siege of Belgrad[e]", illetve hogy a második „*work* consists of two *chapters*" (a dőlten szedett szavak hangzanak a műfajhoz képest idegenül).[18]

Naima (No. 533.) életrajzi adatai közül talán a legfontosabb kimaradt; nevezetesen ő tekinthető – ha nem is egészen mai értelemben – az Oszmán Birodalom első hivatalos történetírójának.[19]

A fenti megjegyzések szinte kizárólag a történelemre vonatkozó kéziratok bemutatásával kapcsolatosan, szúrópróbaszerűen születtek. Meglehet, hogy a szisztematikus vizsgálódás további következetlenségeket és félreértéseket tárna fel. Ugyanakkor remélhető, hogy más témakörökben, amelyekben a munka dandárját végző török szakember otthonosabban mozog, a lényeget tekintve nagyobb rend van.

Dávid Géza

---

krasisinde kâtib rumuzları. *Tarih Dergisi,* 35 (1984–94). 131–149. o.; *Mehmet İpşirli:* Ayn Ali Efendi. In: *TDVİA* 4. İstanbul, 1991. 258–259. o.

[13] Ez a hivatkozás a mutatókból hiányzik.

[14] *Jan Schmidt:* Pure Water for Thirsty Muslims. A Study of MuÒÔafā 'Ālī of Gallipoli's Künhü l-aÌbār. Leiden, 1991.

[15] *Cornell H. Fleischer:* Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541–1600). Princeton, 1986.

[16] A XIX. századi, arab betűs, befejezetlenül maradt közzététel mellett mindenekelőtt a következő, szintén részpublikációkra érdemes utalni: *Faris Çerçi:* Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhül'ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet devirleri. I–III. Kayseri, 2000.; *M. Hüdai Şentürk:* Künhü'l-aÌbār. C. II. FātiÎ sulÔān MeÎmed devri 1451–1481. Ankara, 2003.

[17] *Gyula Káldy-Nagy:* Budin beylerbeyi Mustafa Paşa (1566–1578). *Belleten,* 54 (1990). 655. o.

[18] A kérdéskörről lásd *Fekete Lajos:* A fetÎnāméről. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei,* XIX (1962). 65–117. o.

[19] Életéről lásd még *Lewis V. Thomas:* A Study of Naima. New York, 1972. Innen, a 125. oldalról, kiolvasható, hogy a mű 1660 áprilisáig követi eseményeket, tehát nem 1659-ig. A pályaív további állomásaira: uo., 20–24., 49–51. o.

RICHARD BRZEZINSKI

POLISH WINGED HUSSAR 1576–1775

(Osprey Publishing, Oxford, 2006. 65 o., illusztrálta Velimir Vuksic.)

Generációk egész sorának meghatározó olvasmányélményei közé tartoztak Henryk Sienkiewicz történelmi regényei. Az irodalmi Nobel-díjat is elnyert író egy trilógiát (*Tűzzel és vassal, Özönvíz, A kislovag*) szentelt a XVII. századi lengyel történelem sorsfordító eseményeinek bemutatására. A XX. század második felében mindhármat meg is filmesítettek. 1968-ban készült el *A kislovag*. Tűz a steppén film-, illetve televíziós sorozat változata. Hat évvel később az *Özönvíz* került filmvászonra. 1998-ban pedig Jerzy Hoffmann készítette el Sienkiewicz *Tűzzel és vassal* című regényének impozáns filmadaptációját. E film munkálatainál szakértőként és tanácsadóként dolgozott Richard Brzezinski, aki a hadtörténelem vizuális megjelenítésének egyik szakértőjévé vált, köszönhetően az elmúlt több mint húsz esztendőt átívelő kutatásainak. Korábban II. Gusztáv Adolf svéd hadseregének lovasságáról és gyalogságáról készült munkái jelentek meg az oxfordi Osprey kiadó gondozásában.[1]

Ez alkalommal a lengyel nemzet büszkeségének tekintett szárnyas huszárok történetébe ad betekintést Richard Brzezinski. A bevezetőben megállapítja, hogy ez a lovasság minden idők leglátványosabb katonai alakulatai közé tartozott, a lengyel katonai dicsőség és nagyság szimbólumává vált az idők folyamán. Így nem meglepő, hogy legendák egész sora veszi körül őket, amelyekkel leginkább a XIX. század romantikus nacionalizmusa színesítette történetüket. A szerző azonban nem ezek lerombolását, megcáfolását tűzte ki munkája céljául, hanem annak a bemutatását, hogy valójában honnan származtak, mikor tűntek fel először a Lengyel Királyságban, hogyan szerveződtek, milyen fegyverzettel szálltak harcba, hogyan éltek és harcoltak.

Richard Brzezinski megállapítása szerint a szárnyas huszárokat a keleti, steppei könnyű- és a nyugati mintájú középkori lovasság egyfajta igen különös, bonyolult keverékének kell tekintenünk. Eredetük azonban nem vezethető vissza lengyel előzményekre. Mind nevük, mind első feltűnésük a Balkán-félszigethez, illetve a rácokhoz kapcsolódik. Nagyon fontosnak ítélem, hogy a szerző ezt kihangsúlyozta, hiszen a huszárság eredetéről számos tévképzet élt és sajnos a mai napig is él. Az egyik közkedvelt téves elképzelés, amelyet Brzezinski is megemlít, August Gräffertől származik. A császári-királyi hadsereg rövid történetét összefoglaló szerző műve 1801-ben megjelent második kötetében kifejtette, hogy „1445-ben(?), I. Corvin Mátyás király uralkodása alatt hozták azt a rendelkezést, hogy minden 20 jobbágy vagy földműves után, egy lovast kell kiállítani, amelyet ezért huszárnak, azaz: a huszadiknak neveztek el. Ezt a nevet a magyar lovasság a jelenkorig megőrizte."[2] Gräffer elképzelése, nem beszélve olyan romantikus fikciókról, miszerint a huszár szó eredetét egy mondásra lehet visszavezetni, amely szerint a harcmezőn egy magyarnak húsz az ára, aztán feltűnt az 1930-as évek huszárvitája alkalmával is. Ekkor Zsuffa Sándor és Darkó Jenő ragadott tollat, hogy a hungarikumnak vélt a huszárság rác eredetére és eredetileg rabló mivoltára a turáni felfogás alapján rácáfoljon, válaszként Tóth Zoltán cikkére.[3] A kialakult, sokszor személyeskedésektől sem mentes polémia nem jutott nyugvópontra. Az utóbbi évtizedben újra kísérletek történtek a kérdés tudományos alapú rendezésére, amire nagy szükség is van,[4] hiszen a gräfferi hagyomány sajnos túlélt minden eddigi cáfolatot.[5]

---

[1] The Army of Gustavus Adolphus (1) Infantry. Oxford, 1991.; The Army of Gustavus Adolphus (2) Cavalry. Oxford, 1993. Német nyelven: Die Armee Gustav Adolfs. Infanterie und Kavallerie. Brandenburgisches Königswinter, 2006.

[2] *Gräffer, August:* Kurze Geschichte der Kais. Koenigl. Regimenter, Corps, Battalions und anderen Militaerbrauchen von Ihren Ursprung an bis zu Ende des Feldzuges von 1799. 2. Bd. Wien, 1801. 138. o.

[3] A szó nyelvészeti eredetének legutóbbi összefoglalása: *B. Szabó János:* A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerk.: *Veszprémy László.*) Budapest, 2010. 29. o. skk.

[4] A kérdés teljeskörű historiográfiája: *B. Szabó:* i. m. 13–38. o., az újabb irodalomról: 33–38., 154–155. o.

[5] *Liepold, Anton:* Wider den Erbfeind christlichen Glaubens. Die Rolle des nieder Adels in den

A lengyel királyi udvar katonaságának fizetési listáján az első huszárok felfogadását bizonyító bejegyzés 1500-ból származik. Egy esztendővel később pedig már egy egész csapat állt a Lengyel Királyság zászlaja alá: hussarorum alias raczew. Jan Tarnowski 1531. évi moldvai hadjárata idején már a lovasság 56%-át alkották. A szerző azonban Báthory István lengyel trónra lépésétől számítja a lengyel huszárság megjelenését, amely uralkodása alatt, valamint az azt követő két évtizedben több jelentős győzelmet aratva élte fénykorát: 1577-ben Lubieszównál, 1579 és 1582 között a IV. Iván cár ellen vívott háborúban, 1588-ban Byczynánál; 1600-ban Bukownál, 1601-ban Kokenhusennél, 1604-ben Weissensteinnál, 1605-ben Kircholmnál, és 1610-ben Klushinónál. Utolsó nagy diadalukat 1683. szeptember 12-én Kahlenbergnél aratták, mikor Kara Musztafa Bécset ostromló seregének centrumát rohamuk söpörte el.

A lengyel huszárok szervezete – hasonlóan a XV. század más lovas csapatnemeihez – egyfajta átmenetet képzett a középkori hagyomány és az újkori hadsereg között. Richard Brzezinski a XV. századi francia királyi *Ordonnance-Compagnie*ról vélekedik úgy, mint amelyek mintául szolgálhattak: a különböző nagyságú egységeket a franciák *rote*-nak vagy *route*-nak, míg a lengyelek *rotá*nak nevezték. Több *rote*-t pedig egy *bannières*-ba, azaz zászlóba, lengyelül *choragiew*be vontak össze. A XVI. század elejétől kezdve mind a *rota*, mind pedig a *choragiew* a kompánia szinonimájává vált. Vezényletüket a *rotmistr*zok látták el. A szerzőnek a francia példára való hivatkozását teljes mértékben elfogadhatjuk, azonban meg kell jegyeznem, hogy egy igen fontos közbülső közvetítő kapcsot elmulasztott megemlíteni. Ugyanezek a szervezeti egységek tűnnek fel a XVI. század közepén az úgynevezett német vagy fekete lovasok között is. Ezt a csapatnemet általában 250, 300, 400 fős zászlókba (*Fahne*) szervezték, amelyek irányítását egy-egy *Rittmeister* látta el. A csapat hatékony irányítása érdekében pedig minden 50 lovas élére, amely a *Rott* elnevezést viselte, *Rottmeistere*ket neveztek ki. Ezek a tisztség és szervezeti egység elnevezések egészen a harmincéves háború időszakáig fennmaradtak a német lovasságnál, s csak a XVII. század közepére tudta kiszorítani francia és németalföldi minta alapján a kapitányi rang és kompánia, vagy század elnevezés. A szervezeti hasonlóságok azonban itt még nem érnek végett a lengyel huszárok és a német lovasok között, hiszen bár már zsoldért harcoltak, a középkori hagyomány mindkettőjük esetében továbbélt. A *rotmistrz* a zászló felállításához egy felfogadó iratot kapott (*list przypowiedni,* németül *Bestallung*), melynek alapján hozzálátott katonái (*towarzysze*, németül *Reiter*) toborzásához. A XVI. századi lovasság döntően nemesekből állt, akik kíséretükkel, vagy csatlósaikkal (*pacholiks*, németül: *Knecht*) együtt – hasonlóan a középkorú lovagi lándzsákhoz – vonultak hadba. Utóbbiak számát azonban a felfogadó igyekezett pontosan meghatározni a különböző visszaélések elkerülése végett. Az egység tisztségviselői között is kísérteties a hasonlóság, gondoljunk csak a *porucznik-Leutnant* (a *rotmistrz* vagy *Rittmeister* helyettese), és a *chorazy-Fähndrich* (zászlótartó) tisztségekre.[6] Érdekességként szeretném megjegyezni, hogy a tizenöt éves háború folyamán, egészen pontosan 1601-ben császári-királyi szolgálatba fogadott kozák lovasokat szintén *Rittmeister*ek vezényelték, s a német lovasokhoz hasonlóan csak a *pan*okat, azaz az urakat sorolták fel a jegyzékben név szerint.[7]

Ha a szervezett esetében a lengyel huszároknál a középkori hagyomány és a francia, valamint német minták átvételét tarthatjuk meghatározónak, akkor a fegyverzet esetében leginkább a magyar minta szolgált zsinórmér-

Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfwissenschaften. Frankfurt am Main–Berlin–Bern-New York–Paris–Wien, 1998. 127. o.; *Nagy Kálmán* volt huszártiszt véleménye: http://jam.nyirbone.hu/huszartortenet/NagyKalmanHuszarsagTortenete.html, 2006. szeptember 16.

[6] A német vagy fekete lovasokra magyarul: *Kelenik József:* A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-ki-rályi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 103. (1991.) 3.sz. 80–122. o. (passim); *Bagi Zoltán:* A császári hadseregben szolgáló nyugati zsoldos lovasság szervezete és változásai a tizenöt éves háború időszakában. Uo., 121. (2008.) 2. sz. 355–403. o. (passim)

[7] Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Hofkriegsratakten Wien, Expedit 1601. Juni Nr. 202.; *Ivanics Mária:* Kozák segédcsapatok Habsburg-szolgálatban (1593–1606) In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk.: *Hausner Gábor.* Budapest, 2005. 291–295. o.

tékül. Gondoljunk csak például a lengyel szablyára (*szabla*), amely a török és magyar prototípus alapján fejlődött ki. Ennek egyik altípusának számított a híres *karabela*, vagy madárfejes markolatú szablya. A mellvértezet (*pancerz*), illetve sisakot (*szyszak*) szintén magyar minta alapján vették át Báthory István uralkodása idején. Ugyanekkor terjedhetett el a kaftánszerű magyar öltözet is, valamint a vadállatok bőréből készített kacagány.

Richard Brzezinski természetesen külön alfejezetet szentel a lengyel huszárok két jellegzetességének: a kopjának (*kopia*), és a szárnyaknak. Előbbi egy egyszer használatos, mintegy 5 méter hosszú fegyver volt, amely szintén a középkori hagyomány továbbélését jelentette. A lengyel huszárok hátára erősített szárny a legismertebb jellegzetességüknek számított. A szerző kiemeli, hogy az eddigi vélekedéssel szemben ez először csak a XVII. században tűnt fel. Az eddig első említésüknek vélt irattal kapcsolatban bebizonyítja ugyanis, hogy egyszerűen ebben az esetben egy XIX. századi fordítási hibáról van szó. Az eredeti szövegben hatalmas tollakkal díszített lovasok szerepelnek. Az 1590-es években pedig a nyereg két oldalára felerősített szárnyak jelentek meg.

Felmerül a kérdés, hogy ezt, szintén a Balkánról származó „díszítést" miért viselték a lengyel huszárok a harcmezőkön? Erre több elképzelés is született. Felmerült, hogy kard, illetve szablyavágással, esetleg a tatár lovasok lasszóival szemben nyújtott védelmet. Jerzy Teodorczyk vélekedése szerint egyfajta kitüntetés volt, amelyet az Oszmán Birodalommal szemben viselt háborúkban résztvett egységek kaphattak meg. Vizsgálták a szárnyaknak az ellenségre gyakorolt pszichés hatását is. Úgy vélték ugyanis, hogy a roham idején surrogó hangot bocsátottak ki, így zavarták meg a szembenállók lovait. Mindezeket azonban a szerző saját tapasztalata alapján cáfolja. Úgy véli, hogy a szárnyas huszárok már a megjelenésükkel, látványukkal igyekeztek megfélemlíteni az ellenséget: a szárnnyal, a kopja végén lengedező zászlócskával, a csillogó vértezettel, a leopárdbőr kacagánnyal.

A szárnyas huszárok csatarendjét a *huf* (németül *Haufen*, amely a Landsknechtek harcászati egységének számított) a középkori lengyel harcrend továbbélésének tekinthetjük. Ez mind horizontálisan, mind vertikálisan tagolódott. A korábbi vélekedések szerint képesek voltak rohamuk során megváltoztatni a támadó alakzatot, valamint hosszú kopjáiknak köszönhetően lerohanni és felmorzsolni az ellenséges pikás gyalogságot. A szerző azonban rámutat arra, hogy mindkét állítás csak kitaláció.

1775-ben a szejm feloszlatta a szárnyas huszárok alakulatait, s helyüket olcsóbb, immáron vértezet nélküli lovassági alakulatok vették át. Ezek közül kiemelkednek az ulánusok, amelyek a lengyel szolgálatba szegődött tatár lovasságból fejlődtek ki.

Richard Brzezinski munkája messze túlmutatva a tudományos ismeretterjesztés keretein, kiváló áttekintést ad a lengyel szárnyas huszárok történetéről úgy, hogy a mítoszok mögötti valóságot igyekszik olvasója elé tárni. A könyvet a rendkívül sok egykori ábrázolás és a festmények mellett Velimir Vuksic illusztrációi teszik még élvezetesebbé.

Bagi Zoltán

PETER KÓNYA (ED.)

GROF IMRICH THÖKÖLY A JEHO POVSTANIE
THÖKÖLY IMRE GRÓF ÉS FELKELÉSE

(Vydavatel'stvo Prešovskej univerzity. Prešov, 2009. 338 o.)

A Thököly Imre születésének 2007. évi 350. és halálának 2005. évi 300. évfordulója alkalmából magyarországi és szlovákiai történészek kutatásai nyomán született történeti, jogtörténeti, irodalomtörténeti, hadtörténeti, historiográfiai, várostörténeti tanulmányokból válogatott össze kötetnyit Kónya Péter, az Eperjesi Tudományegyetem tanára és jelentette meg Eperjesen 2009-ben. A kötet – bár ez nem derül ki belőle – a 2007. november 22–23-án, az Eperjesi Tudományegyetemen, Eperjes városa, az MTA Történettudományi Intézete, a Szlovák–Magyar Történészbizottság, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az egri Eszter-

házy Károly Főiskola közös szervezésében tartott konferencián elhangzott előadások alapján készült tanulmányokat tartalmazza. A magyar nyelvű írásokhoz szlovák, a szlovák nyelvűekhez magyar rezümé kapcsolódik.

A 22 tanulmány a szerkesztő kétnyelvű bevezetése után öt nagyobb tematikai egységbe került (Thököly Imre személyisége; Ország a felkelésben; A felkelés személyiségei; A felkelés és külföld; Történetírás; Hagyomány). Terjedelmi okokból e fórumon lehetetlen minden tanulmányról és újonnan publikált kutatási eredményről akár csak hozzávetőleges részletességgel is beszámolni, ezért a Thökölykutatás jelenlegi helyzetének vázolásán túl (folyóiratunk jellegéből adódóan) itt elsősorban a hadtörténeti vonatkozásokról szólunk. Mielőtt rátérünk az ismertetésre, sajnálattal kell jeleznünk, hogy ez a tartalmában színvonalas, sok területen újat hozó kiadvány igényesebb formátumot és színvonalasabb, akár többszöri korrektúrára épülő szerkesztői munkát érdemelt volna.

A kötet nyitó tanulmánya *R. Várkonyi Ágnes:* „Az életpálya választjai" című munkája, melyben az eddigi kutatások historiográfiai összegzésén túl, a fejedelem pályájának ívét három nagyobb szakaszra osztva (Az ifjú fővezér, 1677–1681; A török szövetséges, 1682–1685; Az emigráns 1686–1699), személyiségének, neveltetésének, politikai döntésképességének, diplomáciai lépései mozgatórugóinak, kompromisszumkészségének, hadvezéri tehetségének összefüggésrendszerében rajzolja meg. Thököly államférfiúi tevékenységében a diplomáciai éleslátást és rugalmasságot, az őt körülvevő politikusi és katonai elit megválasztásának modelljét, a korabeli politikai viszonyok helyes felismerésének és távlatos értékelésének kiemelkedő képességét hangsúlyozza. Több ízben is kiemeli, hogy Thököly 1681-ben, csakúgy, mint a későbbiekben, pályája során mindvégig Magyarország államiságának, alkotmányának garanciális biztosítását tartotta politikája legfontosabb törekvésének. Végül a professzor ismételten felhívja a kutatók figyelmét a korszak mindmáig feldolgozatlan, hatalmas forrásbázisára.

A további tanulmányok ebből az adósságból igyekeznek törleszteni. *Bitskey István* irodalom- és eszmetörténeti szempontból vizsgálja a magyar költészet Thököly-képét, megállapítja, hogy „a kuruc fejedelemről szóló költemények a kortárs közhangulat szócsövei." *Mezey Barna* a Felvidéki Fejedelemséget mint területileg független, a szultán személyes igazgatása alatt álló, ám a belső struktúrákba beavatkozni nem kívánó, alárendeltségében szerveződő, „államszerűen működő" hatalmi kép-ződményt vizsgálja. Egy katonapolitikai kér-désekben közjogilag illegitimen, ám de facto működő államalakulatról van szó, melynek tár-sadalmi bázisa „jellegzetesen rendi volt," s ezért politikájának középpontjában a jogtörténész véleménye szerint szükségképpen a rendi privilégiumok biztosítása és a Habsburg kormányzati politika által felbolygatott állapotok helyreállítása játszott központi szerepet. Ennek eszközeként Thököly katonapolitikai alapokon szervezett államszerveket épített ki (kamara, fejedelmi tanács), melyek megalkotásakor a módszerek a korban egyébként legmodernebb európai államideálként megfogalmazott abszolutizmus kormányzati módszereit idézik: egyfajta rendi centralizációnak lehetünk tanúi.

A tanulmánykötet friss, eddig nem publikált eredményeket nyújt a felső-magyarországi szabad királyi városok és a Thökölyfelkelés kapcsolatrendszerének feltárásában is. *Kónya Péter* a hat felső-magyarországi szabad királyi város, elsősorban Eperjes szerepét és belső életét vizsgálta a felkelés idején. Megállapítja, hogy nagy reménnyel várták Eperjesen a kuruc seregeket, majd a sikeres várospolitikai stratégia következtében Thököly majdnem teljes mértékben teljesítette követeléseiket (városi privilégiumok, önkormányzatiság, vallásszabadság visszaállítása, elkobzott áruk, házak, tokaji szőlők visszaadása), melynek fejében a felkelés idején gyakorlatilag erőddé vált városban a katonaság folyamatos ellátásán túl 40 ezer forinttal támogatták a kuruc hadsereget, a Schulz generális vezette ostrom során pedig, 1684. szeptember elején, a polgárság is részt vett Thököly oldalán a város védelmében. A többi felső-magyarországi szabad királyi város, Bártfa és Kisszeben, valamint – ahogy azt *Papp Klára* szlovák nyelvű tanul-mányából megtudhatjuk – Felső-Magyarország legjelentősebb települése, a főkapitány-ság központja, a Szepesi Kamara székhelye, Kassa is követte ezt a „mintát". *Ivan Mrva* kimutatta, hogy a mai Nyugat-Szlovákia területén a tulajdonviszonyok különbözősége és az ott tartózkodó császári helyőrségek és horvát csapatok katonai ereje miatt nem volt oly mértékű Thököly mozgalmának támogatottsága, mint a keleti részeken.

Tamás Edit Sárospatakot mutatja be a XVII. század második felében és különösen Thököly mozgalmának idején; *Marie Marečková* pedig a felső-magyarországi szociális viszonyokról szól a csehországi és a mai Szlovákia területén végbement rekatolizációs törekvésekkel összefüggésben.

Czigány István a katonarétegek szerepét elemzi a bujdosó-kuruc felkelésben 1672–1683 között, illetve Thököly államának katonai szervezését és szervezetét mutatja be. A bujdosó kuruc mozgalmak fegyvereseinek zöme a királyi Magyarország katonaságából került ki, így követte a rendi zsoldos katonaság szervezeti formáit, harcászatát és katonai mentalitását. Ebben a hadban a katonatársadalomnak szinte minden rétege megtalálható volt, a végvári és a mezei katonaság, a vármegyei katonaság, a katonáskodó nemesek és a szabad státusú zsoldos katonák. Leszögezi: a végvári katonaság 1671–1672. évi átszervezése – a korábbi vélekedéssel ellentétben – nem a magyar haderő felszámolására irányuló törekvés volt, hanem kísérlet annak a kiépülő Habsburg birodalmi állandó hadseregbe való beillesztésére. A végvári katonaság reformja a belháborúk miatt félbe maradt, ugyanakkor Magyarország katonai erejének jelentős része már nem a végvárakban, hanem az állandó hadsereg különböző kötelékeiben szolgált. Rámutat, hogy katonai összeírások hiányában igen nehéz megbecsülni, hányan álltak a végváriak közül a bujdosók közé, illetve az is kérdéses, hogy „kit tekintettek és ki tekintette magát végvári katonának."

A továbbiakban számba veszi a végvidék társadalmának rétegeit, leírja számuk gyarapodását és megállapítja, hogy e gyarapodás jelentős mértékben Thököly fővezérsége alatt következett be; 1682/83 telén a tizennyolc ezres kuruc haderő mintegy harmadát tették ki. A had katonai elitjének tekintélyes részét a Rákóczi családhoz kötődő katonák és familiárisok adták. A bujdosó seregek másik két bázisát a mezei hadak (zömük szabad zsoldosokból verbuválódott, heterogén katonai réteg) és a hajdúk jelentették, mely utóbbiak megnevezése egyszerre jelentett gyalogos katonát és letelepített, privilegizált katonaréteget. A hajdúkkal szemben a végvári katonaság professzionálisabb katonatípust képviselt. A szerző röviden a katonai irányítást, a beszállásolást, a támadások menetét is leírja, melyek eredményeként Thököly néhány hónap leforgása alatt 20 000 fős hadsereget és erős államot tudott szervezni 1683 kora nyarára.

Zachar József a francia háborúk, a francia diplomácia, a katonadiplomácia és a magyar szabadságküzdelmek közötti kapcsolatot elemzi, újonnan feltárt francia és bécsi levéltári források alapján. Thököly hadba szállása a franciák németalföldi háborújának idejére esett, s e háború eseményei határozták meg a továbbiakban a franciák támogatását. Köpeczi Béla kutatásait idézi, amikor megállapítja, hogy a kiváló diplomáciai érzékkel rendelkező Thököly fővezéri beiktatásának egyik első lépése a francia diplomatákkal és katonai körökkel való kapcsolatfelvétel volt.

A továbbiakban a franciák változó minőségű és intenzitású segítségnyújtását veszi számba a felkelés folyamán, ami többnyire segélypénzekben nyilvánult meg, és alapvetően a Habsburg–francia béketárgyalások alakulásától függött. A magyar diplomácia tudatosan törekedett arra, hogy a kapcsolatot, a hadi helyzettől függetlenül, az új államalakulat nemzetközi elismertetésének érdekében, folyamatosan ápolja. Thököly csak akkor hagyott fel a francia diplomácia életben tartásával, amikor 1694 novemberében nyilvánvalóvá vált száműzetésének színhelye.

A tanulmánykötet „A felkelés személyiségei" című fejezete politikus- és katonaportrékat vonultat föl Thököly mozgalmának idejéből. *Varga J. János* Esterházy Pál nádor, a bécsi Udvari Haditanács alárendeltségében működő országos katonai főparancsnok és Thököly Imre fejedelem 1683. évi kapcsolatrendszerének sokszínűségét tárja föl. Részletesen bemutatja a két európai formátumú politikus koncepcióit, a magyar államiságra vonatkozó elképzeléseit, e koncepciók változásait, konkrét javaslataikat a nemzetközi diplomáciai viszonyok síkján. Bár a nádor nem ismerte el Thököly fejedelmi státusát, figyelemre méltó Thököly rugalmassága, mindenkori tárgyaló- és kompromisszumkészsége a nádorral és körével. Példaként szolgáljon erre, hogy az 1683-as év diplomáciai kudarca után (háromoldalú tárgyalások Bécs–Thököly–Isztambul viszonylatában), a török támadás hírére, Thököly azonnal kinevezett biztosokat küldött a Dunántúlra. Esterházy mindvégig kitartott a császár mellett, kimenekíttette a koronát a Vág vonalának összeomlása után, s Bécs felmentésére vonult hadaival. A szerző Esterházy politikai tisztánlátását hangsúlyozza,

amikor rámutat: 1682–1683-ban a nádor azonnal felismerte, hogy nem csak Bécs esetleges török elfoglalásával, de akár sikertelen támadásával is megpecsételődött Thököly és felső-magyarországi államának sorsa, vazallus államként mindenképpen betagolódott volna az oszmán birodalomba.

Esterházyt a kötet arcképcsarnokában egy sáros vármegyei köznemes, Nemessány Bálint kuruc diplomata vázlatos portréja követi *Mészáros Kálmán* tollából. Nemessány képzett, széles látókörű diplomata volt, aki Thököly és II. Rákóczi Ferenc tanácsosi szolgálatában több évtizeden át, folyamatosan képviselte az önálló, független magyar állam eszméjét lengyelországi, franciaországi küldetései során. *Seres István* „Komáromi János, Thököly titkárának utolsó évei..." című írásában a politikus pályájának felvázolása után részletesen az 1707–1710 közötti tevékenységét ismerteti. Komáromi jelentőségét a szerző Mikes Kelemenéhez méri. Diáriumával és fordítói munkásságával nevét a magyar és nemzetközi történetírásba és az irodalomtudományba is beírta. A portrésort *Eduard Lukáč* Ladiver Illés evangélikus lelkészről, az eperjesi kollégium logika- és teológiatanáráról készített írása zárja, akinek egyik első tanítványa a Magyarországi Rendek Kollégiumában 1678-ban éppen Thököly Imre volt. Ladiver Illés Comenius pedagógiai nézeteit tekintette mintának, mely népszerűséget szerzett neki a nagyszámú diákság körében; teológiai műveit, logikai tankönyvét, filozófiai munkáit is áthatotta a comeniusi eszmerendszer. Nemcsak Thököly volt hálás tanárának, hanem Ladiver is Thökölynek, akinek 1683-ban, amikor az visszaállította a kollégium működését, ünnepélyes költői művet is ajánlott.

G. Etényi Nóra Thököly Imre személye korabeli nemzetközi megítélésének fordulópontjairól írt tanulmányt a kortárs életrajzok, a röplapirodalom, s a követjelentésekhez mellékelt híradások alapján. Az életrajzok az 1682. esztendőt mutatják Thököly legsikeresebb évének, hiszen akkor foglalta el Kassát, Felső-Magyarország gazdasági és katonai központját, bonyolult diplomáciai lépéssorozat után ez évben vette feleségül Zrínyi Ilonát, s ezzel értékes birtokok és stratégiailag kulcspozícióban lévő erősségek jutottak kezére; mindezek politikai jelentőségét a török is felismerte és elismerte. A német nyelvterületen közzétett nyomtatványok azonban nem a török orientációt emelik ki, hanem Thökölynek a protestáns érdekvédelem terén tett lépéseit. Európa-szerte pozitív Thököly-kép rajzolódott ki, nemcsak személyét illetően, hanem az őt körülvevő politikusi körről is. A Habsburg érdekeltségű kiadványok ezzel párhuzamosan az udvar megegyezésre törekvő politikáját tükrözik; a kompromisszumkészséget az 1681-es soproni országgyűlés összehívása is jelzi. A császári propaganda ténylegesen 1683-tól vált ellenségessé, a török bécsi, majd párkányi veresége (1683. október 9.) után pedig Thököly politikai és katonai megsemmisítését hirdette, a törökpártiság vétkére hivatkozva. Bécs felmentése a mentalitás terén is fordulatot hozott, hiszen immár méltán lehetett az oszmánok legyőzhetőségére hivatkozni. A gúnyképek és karikatúrák a szerencse forgandóságát illusztrálják és Thököly elhomályosult éleslátását figurázzák ki. Az újabb látványos fordulatot 1685. október 15., Thököly letartóztatása hozta, melyről az angol, olasz, német nyelvű röplapok képregényszerűen számoltak be, a török utolsó szövetségeseként bélyegezve meg őt. A protestáns sajtóban azonban még 1685 után is politikai tényezőként tűnik föl, s vele összefüggésben hatalmas felháborodást vált ki az Antonio Caraffa által kreált és „Thököly-párti konspirációnak" beállított felső-magyarországi protestáns „összeesküvést" követő eperjesi kivégzéssorozat. Az 1690-es évek török támadásai miatt ismét nőtt Thököly katonai jelentősége, alapvetően befolyásolta hírnevét, hogy a magyar protestáns elit által képviselt politikai hagyomány megtestesítője volt. Végül az 1697. évi török támadás kapcsán jelent meg róla a nemzetközi sajtóban nagyszámú híradás, és ha-lálhíréről is széles körben tudósítottak 1705-ben.

Papp Sándor értekezése a közép-magyarországi fejedelemség vagy királyság török vazallusi viszonylatrendszerét vizsgálja. Véleménye szerint a függőség Thökölynek mint vazallus ország uralkodójának szultáni megerősítésében nyilvánult meg. E téren Papp Sándor nagyon újszerűnek látja Thököly megerősítésének módját az általa megszállt területek fölött, hiszen az addigi próbálkozások „mind valamilyen szinten az erdélyi fejedelem fennhatósága alá adták a királyságból megszerzett területet," most azonban egy (harmadik) önálló vazallus állam (Orta Macar) megszületéséről volt szó. Ebben az államalakulatban az 1682. évi török behódolás feltételei nem voltak roszszabbak, mint az előző időszak erdélyi viszo-

nyai (jogi függőség, adózás, államegység kérdése, belpolitika); s kimutatható, hogy a behódolást rögzítő ahdnámét maguk a kuruc politikusok fogalmazták meg, majd a Portán fordították és hitelesítették.

Gebei Sándor az európai nagyhatalmi politika talán legjelentősebb színterének az 1670–1680-as években a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaságot (Rzeczpospolita) tartja, mivel abban az országban, noha eltérő minőségben, minden, az európai politikában zajló konfliktus jelen volt. Ennek a konfliktusrendszernek a szempontjából elemzi Thököly Habsburg, erdélyi, török és lengyel–francia politikáját. Ebben az összefüggésrendszerben az 1680–1682 közötti sikeres időszak után, melynek során Thököly fegyverszüneti ajánlatait közvetítette a császári megbízottak felé, Sobieski János király és köre mediációs tevékenysége különösen felértékelődött, ám végül kudarcot vallott. Thököly 1683-as, török győzelemre épített politikája megbukott, s Sobieski „magyar ügyekbe történő bevonását" I. Lipót nem fogadta el.

A három tanulmányból álló historiográfiai részt *Kalmár Já*nosnak a kortárs bécsi történetírókról készült, nagyon vázlatos tanulmánya nyitja. Megállapítja, hogy a XVII–XVIII. századi történetírásban a historia arcanának nevezett haladó irányzat, amely immár az események kiváltó okainak, mozgatóinak, a szereplők cselekedetei indítékainak is figyelmet szentelt, a bécsi udvarban működő ún. hivatásos történetírásban a XVII. században még nem jelent meg. Ott akkor kizárólag olasz historikusok (arisztokrata származású, katonaviselt férfiak: Galeazzo Gualdo Priorato, Giovanni Battista Comazzi, Girolamo Branchi) tevékenykedtek, akik olaszul írtak, a forrásokhoz könnyebben hozzájutottak, de műveiket, s különösen azok külpolitikai részeit, szigorúan cenzúrázták. A másik bécsi irányzat az ún. függetleneké, akik egyrészt nehezen jutottak forrásokhoz, másrészt közvetlen jezsuita befolyás alatt álltak. Az itáliai származású történetírókat a XVIII. századtól német anyanyelvű szerzők váltották föl. Közöttük az evangélikus Gottfried Eucharius Rinck lipcsei professzor emelkedik ki, akinek látásmódja elődeihez képest némileg árnyaltabb. Rinck ellenében készült Franz Wagner nagyszabású, már nem annales-szerűen, hanem a témák tematikus csoportosításában megírt munkája, melyben már az ok-okozati összefüggéseket tartotta szem előtt. Wagner markáns képet fest Thökölyről, utal apjának, Thököly Sebestyénnek a Wesselényi-szervezkedésben játszott szerepére, s részletesen számba veszi a felkelés kiváltó okait, különösen a felekezeti vonatkozásúakat. A tanulmány végén forrásközlés található, melyben Kalmár János Habsburg Mária Erzsébet főhercegnő 18 éves korában lejegyzett családtörténeti vázlatának alapján szemlélteti, hogyan csapódtak le „a különböző eredetű magyarországi információk a császári udvar némely tagjában."

Bársony István a Thököly Imre hadvezéri tevékenységét értékelő történetírói megállapításokat összegzi. Ezek sorába illeszti be saját megállapításait a korabeli Habsburg haderő és a magyar hadszervezet összefüggésrendszeréről. Véleménye szerint bár Thököly számos vonatkozásban felülmúlta közvetlen elődeit, katonai, hadvezéri tevékenysége ezzel együtt is korlátok közé szorított volt. A hadseregszervezés, irányítás elveit csak részben sikerült érdemben módosítania, tartós katonai sikereket sem tudott elérni. A nyílt terepen zajló ütközetek zömét hadai elvesztették, taktikáját inkább a kezdeményező jelleg, a meglepetésszerű támadás jellemezte. Megállapítja: Thököly hadvezéri képességeiről kortársai ellentmondásosan nyilatkoztak, s végül azokhoz csatlakozik, akik kimagasló tehetségű hadvezérnek tartották, megjegyezve azonban, hogy képességeinek kifejtésére a számára legkedvezőtlenebb időszakban nyílt módja.

A Thököly-hagyomány című fejezet két szlovákiai szerző tanulmányát tartalmazza. *Miloslava Bodnárová* az I. Lipót kori szlovák nyelvterületre tehető evangélikus történeti műveket, ezek között is elsősorban a szlovák Ján Kvačala „Dejiny reformácie na Slovensku 1517–1711" című művét veszi számba. Nagyon hasznos összefoglalójában napjainkig terjedő áttekintést nyújt a téma szlovák historiográfiájáról. *Annamária Kónyová* Thököly hamvainak 1906. évi hazahozataláról készített összefoglalást a korabeli sajtó és az újonnan megjelentetett levéltári dokumentumok alapján, érzékeltetve, hogy mindvégig kérdéses volt, a fejedelem hamvait Eperjesen, vagy Késmárkon helyezik-e el.

Kincses Katalin Mária

ÁCS TIBOR

KATONAKÉNT IS MAGYAR

(Zrínyi Kiadó, Budapest, 2009. 238 o.)

A Zrínyi Kiadó a „legnagyobb magyar" önkéntes katonai szolgálatba lépésének 200. évfordulóján méltó módon emlékezett meg Széchenyi István grófról, amikor igényes kivitelben, színes képanyaggal és némileg kibővítve újra kiadta Ács Tibornak, a hadtudomány akadémiai doktorának 1994-ben megjelent munkáját. A szerző kutatásainak, eredményeinek nyomán talán jobban megismerhetővé vált az a Széchenyi, akit a közvélemény azidáig kevésbé ismert: a katona, méghozzá a huszártiszt Széchenyi, aki a könyv áttekintő térképe révén jól láthatóan megfordult az 1809 és 1815 közötti háborúk fontosabb hadszínterein a győri sánctábortól a lipcsei népek csatáján át Tolentinóig. Ráadásul, Ács Tibor könyvéből jól kivehetően, Széchenyi fiatalkori törekvései kezdetben egy minél magasabbra vezető katonai karrierre irányultak, amely érdekében minden követ megmozgatott.

A könyv időrendben haladva rajzolja meg főszereplője katonaéletének, pályafutásának ívét, amelyet, hála a pedáns császári-királyi katonai bürokráciának, a szerző elsődleges forrásokra támaszkodva tudott bemutatni. Ács Tibor precízen átnézte a Széchenyi karrierjének szempontjából releváns irategyütteseket az ausztriai és hazai közgyűjteményekben egyaránt, így a nemesi felkelés iratait, az Udvari Haditanács különféle sorozatait, a Budai Főhadparancsnokság és a katonai adminisztráció központi személyügyi gyűjteményét.

Az első fejezetekben röviden megismerhetjük az ifjúkort, a neveltetés éveit és a családi hátteret. Véleményem szerint már itt nem ártott volna néhány mondatban szólni az egyetlen, jelentősebb katonai pályát befutott elődről, Széchényi Antal tábornokról, aki 1767-ben altábornagyi rangban hunyt el. Később – Széchenyi 7. huszárezredbeli karrierje kapcsán – előkerül e név, és érdekes módon kiderül, hogy egy Antal gróf által tett szívesség még fél évszázad múltán is elősegítette leszármazottja boldogulását.

Értékes adalékok a pályafutáshoz az eddig még sajnos (részben) kiadatlan Széchenyi-levelek, továbbá a Napló bejegyzései is, amelyek révén a száraz, hivatalos dokumentumok által felvázolt kép egy nagy egyéniség szubjektív észrevételeivel, „széchenyisen" gazdag és intenzív reflexiókkal egészülnek ki.

A karrier kezdetén a nemesi felkelésben, főhadnagyi rangban, 17 évesen kifejtett táborkari szolgálat áll, amelyet a szerző részben a katonai iratokra támaszkodva térképezett fel. Széchenyi ekkor korát meghazudtoló érettségről, felelősségtudatról tett tanúbizonyságot, továbbá személyes bátorságát is bizonyította, amikor Meskó tábornok levelét a Dunán ladikban, ellenséges tűzben vitte el a nádornak.

A kitűnő szolgálat talán nem lett volna elegendő a katonai karrier megalapozásához, ahhoz a befolyásos, grófi atya közbenjárása is kellett. Mai szemmel meglehetősen szokatlan és visszatetsző Széchényi Ferenc gróf részéről a családi kapcsolatok mozgósítása és a kilincselés, amelyet fiai katonai pályáját elősegítendő fejtett ki, viszont a korszakban ez, tekintve az ezredtulajdonosi rendszer meglehetősen feudalisztikus jellegét, általános gyakorlat volt. Helyénvalóak Ács Tibor megállapításai a karrier kezdetén az apa meghatározó szerepére vonatkozóan.

1810. január elsejével vette kezdetét Széchenyi tényleges szolgálata a császári-királyi hadseregben. Tanulságos a szerző adata a huszártiszti pálya népszerűségére vonatkozóan, az, hogy a 7. huszárezred rendszeresített 17 főhadnagyi helyén 25-en szolgáltak, vagyis nyolc fő számfelettiként is vállalta a szolgálatot. Ezután a szerző minden részletre kiterjedően adja vissza az ifjú tiszt és családjának törekvését a minél gyorsabb előrejutásra, amelynek érdekében Széchenyi rövid idő alatt megjárta a 7. huszárezredet, az 1. ulánusezredet, ahol sógora Zichy ezredes egyengette útját, majd az angol régenshercegről elnevezett 5. huszárezred következett. Nem volt könnyű helyzetben a szerző, hiszen az ifjú gróf harctéri szolgálatának ismertetéséhez 1809 és 1815 között az egyes hadjáratok gyakran bonyolult és kevéssé ismert történetét is be kellett mutatnia. Arisztokrataként Széchenyi István gróf kitűnő esélyt kapott a sorstól: Schwarzenberg herceg

parancsőrtisztjeként hívhatta fel magára elöljárói, és a birodalom legfontosabb személyiségei figyelmét. A parancsőrtisztek névsorát olvasva, Széchenyi mellett olyan neveket találunk, mint Clam, Paar, Chotek, vagyis a cseh-osztrák arisztokrácia krémje is vele szolgált. Talán nem lett volna haszontalan, ha a szerző röviden utal az ő karrierjük további alakulására is. Vajon az ő pályájuk is megakadt a századosi rendfokozatban?

Széchenyi kapitány híres lipcsei futárszolgálatának egy teljes fejezetet szentel Ács Tibor, hiszen ez katonáskodásának talán legismertebb (és legfeldolgozottabb) momentuma. Bemutatja a történetírásunkat régóta foglalkoztató futárküldetésről született tanulmányokat, történészi állásfoglalásokat, vitákat és Széchenyi utólagos interpretációját is, amelyben alighanem túltengett saját teljesítményének önmarcangoló lekicsinylése. Ez utóbbi „önleleplezés" teszi a tett megítélését igazán nehéz történészi feladattá. A szerző e ponton azonban bővíthette volna tudásunkat a Széchenyi-küldetés részleteinek feltárásával. Maga is sajnálkozva állapítja meg, hogy a bécsi hadileveltárban e szempontból máig feltáratlan a Schwarzenberg-hadsereg hadműveleti iratanyaga. Ezt a hiányt azonban talán nem lett volna nehéz orvosolni, hiszen az Alte Feldakten kétségtelenül terjedelmes gyűjteményében névmutató is segíti a kutatást. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy a futárküldetésről előbb folyt kutatás Bárány György révén a stockholmi svéd királyi hadileveltárban, mint Bécsben.

1813–14 során tárulnak fel Széchenyi jellemének azon tulajdonságai, amelyek később megnehezítették előrejutását a császári hadseregben: kíméletlen őszintesége magával és másokkal szemben is, illetve a hadvezetés, sőt Ausztria államgépezete leplezetlen kritikája. Ács Tibor méltán emeli ki Széchenyi karrierjének megrekedésében azokat a róla született titkosrendőri jelentéseket, amelyek egészen a császárig eljutottak. Ezek a momentumok talán nagyobb hangsúllyal, esetleg a bécsi levéltárak vonatkozó iratanyagának feltárásával kerülhettek volna bemutatásra.

A lipcsei ténykedésénél kevésbé jelentősek voltak az 1814-es franciaországi hadjárat során kifejtett futárküldetései, viszont az ifjú Széchenyi számára óriási élményt nyújthatott nap mint nap találkozni kora nevezetes hadvezéreivel, elsősorban Blücherrel, aki nagy hatással volt rá. A katonadiplomáciai küldetések, majd a bécsi kongresszus pezsgő társasági élete után következett az 1815-ös nápolyi hadjárat, amely fordulópont lehetett volna karrierjében, mivel ott, a szerző értékelése szerint, lehetősége nyílott volna a Mária Terézia-rend megszerzésére. Széchenyi azonban kritikus megjegyzéseivel valószínűleg saját maga vágta el útját az általa is áhított kitüntetéshez és az előléptetéshez.

Az 1815 utáni béke évtizedeiben kifejtett évtizedes szolgálatnak három fejezetet is szentel Ács Tibor. Ezekből az olvasóban hamar kialakulhat az a benyomás, hogy az ifjú kapitány bizony több időt töltött szabadságon, mint ezredénél, amely alighanem megbosszulta magát az áhított őrnagyi rang elérésénél. Amikor viszont Széchenyi teljes figyelmét a katonáskodásnak szentelte, akkor kitűnő és gondos századparancsnoknak bizonyult. Ezek viszont inkább epizódszerű fellángolások voltak a hosszadalmas utazások, távollétek között. Végül Simonyi ezredes, a „legvitézebb huszár" invitálta ezredébe, a Hessen-Homburg huszárokhoz a „legnagyobb magyart". Simonyi meglehetősen ellentmondásos jelleméről is érdekes, igaz, némileg elfogult képet kapunk Széchenyi István szemüvegén keresztül. Végezetül, Magyarország szerencséjére, Széchenyi bekapcsolódása a politikai életbe megadta a végső lökést a hadseregből való kiválásra, amely 1826-ban következett be.

Ács Tibor nem csak a katonai pálya szikár tényeit sorakoztatja fel időrendben, hanem Széchenyi gondolkodásának fejlődését a katonaságról, katonai életről, továbbá számos hadügyi fejtegetését is tárgyalja. Mint mindenben, Széchenyi a katonáskodás területén is a lehető legmagasabb szintű tudást kívánta megszerezni, de végül a hadseregtől való eltávolodása meggátolta abban, hogy igazi hadtudóssá, katonai szakíróvá váljon. A szerző általában elkerülte azokat csapdákat, amely a biográfusra leselkednek, vagyis a bemutatott személyiség valós szerepének túlértékelését, teljesítményének önkéntelen felnagyítását. Különösen nehéz feladat volt ez egy olyan életpálya ismeretében, amelyet Széchenyi végül befutott.

A könyv a korábban említett néhány hiányosságon kívül korrekt feldolgozása Széchenyi katonaéletének. Ezen felül a szolgálatba lépés, az áthelyezések, különféle jelentések, szemlék, minősítések, szabadságolások és végül az elbocsátás dokumentumai révén nemcsak Széchenyi, hanem a korszak bármelyik császári-királyi tisztjének pályafutásához kö-

zelebb kerülhetünk. Széles körű kapcsolatai révén elénk tárul a korszak császári-királyi katonai elitjének majdnem teljes spektruma. Betekintést kapunk az ezredek tiszti rangsorának világába, ahol az előrejutás nem elsősorban a katonai érdemektől, vagy a megbízható szolgálattól, hanem a családi kapcsolatoktól, a vásárlástól, vagy az uralkodói kegytől függött. Ma már, Réfi Attila tollából, rendelkezésünkre áll egy kitűnő, hamarosan könyv alakjában is megjelenő adattár a császári-királyi huszárság törzstiszti karáról a napóleoni korszakban, amelyre támaszkodva talán jobban el tudjuk helyezni Széchenyi István katonai teljesítményét is.

Végezetül néhány apróbb észrevétel: a 24. oldalon a szerző állításával ellentétben a győri csata előtt János főherceg nem kapott parancsot Károly főhercegtől, hogy ütközzön meg a franciákkal, e szükségtelen öszszecsapás megkockáztatása teljes mértékig János és táborkari főnöke lelkén száradt. A 155. oldalon még csak 1820-ban járunk, amikor Radetzky altábornagy eposzi jelzője már az „idős," jóllehet akkor még igencsak élete derekán járt. A 181. oldalon cseh arisztokratának aposztrofált, nagy befolyású császári főhadsegéd, Kutschera altábornagy valójában közrendű származású volt, aki csak 1819-ben kapott *freiherr*i címet, és mindez némileg más megvilágításba helyezi Széchenyivel és a magyar arisztokráciával szembeni ellenérzéseit. A szövegben, különösen a lipcsei csatát tárgyaló fejezetben, meglehetősen sok hibásan írt személynevet találunk, vagyis egy alaposabb szerkesztői átfésülés nem ártott volna az egyébként igényes, nagyszerű képanyaggal és jó térképekkel rendelkező könyvnek. A kiadó hibájául lehet még felróni azt a meglehetősen elterjedt gyakorlatot, hogy az illusztrációk lelőhelyét/jogtulajdonosát nem tüntetik fel; mely hiányosság akár kellemetlen jogi következményekkel is járhat.

Lázár Balázs

PETERCSÁK TIVADAR – BERECZ MÁTYÁS (SZERK.)

TUDOMÁNY ÉS HAGYOMÁNYŐRZÉS

A „Tudomány és hagyományőrzés" című végvári konferencia előadásai Eger, 2006. október 12–13.

Studia Agriensia 26.

(Dobó István Vármúzeum, Eger, 2008. 200 o.)

A magyarországi végvárak története kutatásának immáron több mint negyedszázada adnak fórumot, állandó keretet a kétévenként megrendezett vártörténeti konferenciák, amelyek előadásai az egri Dobó István Vármúzeum kiadványaiban jelennek meg. Szerkesztőként az 1982-es kezdetektől oroszlánrészt játszik e konferenciák megszervezésében, a konferenciák anyagának megjelentetésében *Petercsák Tivadar,* akinek segítő- és szerkesztőtársa, *Berecz Mátyás* is régóta bábáskodik e valóban fontos rendezvények anyagainak közzététele felett. A vártörténeti műhelymunka rendszeres tanácskozásai fontos hozzájárulást jelentenek a magyarországi végvári rendszer kutatásához. A kétévenkénti rendezvények mindig más és más oldalról vizsgálják a magyarországi végvári rendszert, sohasem csak és kizárólag a várakkal kapcsolatos szűkebb hadi eseményekre korlátozódnak, hanem mindig valamilyen meghatározott nézőpontból vizsgálódnak. Ennek megfelelően nem csak történészek, hanem irodalomtörténészek, művészettörténészek, néprajzkutatók és más tudományágak kutatói is rendszeres résztvevői e tanácskozásoknak. Elismerve és hangsúlyozva a sokoldalú megközelítés fontosságát, véleményem szerint ugyanakkor elengedhetetlenül fontos a hagyományos hadtörténeti vizsgálat is, hiszen korántsem tekinthetők még teljesen feltártnak a magyarországi várháborúk, hogy csak a jobban kutatott szulejmáni korszakból az 1543-as szultáni hadjáratra, vagy a XVII. századból az 1663–1664-es háború alig feltárt részleteire utaljunk, de ugyanígy kínál még jócskán feldolgozni való munkát a tizenötéves háború, s a visszafoglaló háború is. A végvári rendszer kutatása kapcsán meg kell említenünk azt is, hogy jóllehet a klasszikus várháborúkkal foglalkozó néhai kedves tanárom, Szántó

Imre (1920–1993), az egri főiskola és a szegedi egyetem professzora jóvoltából rendelkezünk egy korábbi kutatásokra épülő, kiváló monográfiával (A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Budapest, 1980), de éppen az utóbbi három évtized újabb kutatásai, a végvári konferenciákon is kifejtett sokoldalú vizsgálatok lassan felvetik egy újabb összegzés szükségességét.

A kötet, amint címe szerint maga a konferencia is, két részre tagolódik. Az első, nagyobb rész „Végvár és kultúra" alcímmel a konferencia „tudomány" megnevezéssel illetett első felében elhangzott hat kultúrtörténeti, hadtörténeti előadást/tanulmányt foglalja magában. A második rész „Katonai hagyományőrzés a XXI. században" alcímen öt, a hagyományőrzéssel kapcsolatos előadást tartalmaz.

A felvezető előadást *R. Várkonyi Ágnes* professzor tartotta. Nagy ívű, gondolatébresztő, további kutatási irányokat is felvázoló áttekintése, az első rész alcímével összhangban, a végvár és kultúra kapcsolatait vizsgálta. A konferencia központjába ezúttal a kultúra került, összhangban azzal, hogy a vártörténeti műhely kétévenként esedékes soros gyűlése, amelynek kezdeteire is visszatekint az előadás, a históriás énekek jeles szerzője, Tinódi Lantos Sebestyén 1556. évi halálának 450. évfordulójára esett. Az előadó a kultúra fogalmának értelmezése kapcsán utalt arra, hogy az elmúlt évtizedekben a szellemi kultúrán kívül az anyagi és tárgyi kultúrát is bevonták e fogalomkörbe. R. Várkonyi Ágnes elemzésében a magyar végvári kultúrát beillesztette a korabeli magyar társadalomba, s az európai összefüggéseket is felvázolta. Európára ekkor a sokoldalú fejlődés, változás volt a jellemző, amely a gazdaságban, társadalomban, hadügyben, és a kultúrában egyaránt megnyilvánult. A tanulmány részletesen kitér az új világlátás, világszemlélet néhány jellemző vonására. Ezek egyike, hogy felfedezték a természet értékeit, s már nemcsak kiaknázni akarták azt, hanem egyesek már védelmére is gondolnak. R. Várkonyi Ágnes részletesen vizsgálja az újszerű időtudatot, amelyre jellemző, hogy az idő egyre jobban mérhetővé vált: a napórák mellett megjelentek a faliórák, asztali órák és a kisméretű ékszerórák. Az időtudat alapján pontosabban tudták meghatározni az események idejét, egyre inkább az óra vált az idő alapegységévé. A korszerű időtudattal párhuzamosan felmerült a jövő megtervezhetősége, az idő kihasználása. A tanulmány igen izgalmas kutatási irányt is kijelöl, amikor elemzi Tinódi és Zrínyi Miklós időszemléletét. E kutatási programot lehet majd bővíteni más kortárs történetírók munkáinak, politikai vezetők leveleinek vizsgálatával. Itt felvetném azt, hogy oszmán vonatkozásban is érdemes lenne megnézni, változott-e a korban az időtudat, hiszen éppen R. Várkonyi Ágnes említi, hogy Szinán nagyvezírnek órát vittek ajándékba. A fethnámékban, krónikákban nem csak a muszlim keltezés (hidzsra szerinti év, holdhónap és nap), hanem napszakok és speciális jellegzetességként a napi ötszöri ima valamelyikének megemlítése is gyakran szerepel. Tinódi kapcsán a szerző megállapítja, hogy bár a hagyományos időtudat jellemezte (az év, a szakrális kalendárium hónap-elnevezései, az ünnepekhez igazítás, a napszakok megjelölése), de már konkrétan és pontosan rögzítette az események idejét, esetenként időtartamát, jóllehet az órát ritkán használta időegységként. Zrínyi Miklósnál az óra fogalmának szimbolikus jelentését emeli ki; írásaiban Zrínyi az állam szerkezetét óraműhöz hasonlította, amelyben minden résznek megvan a maga szerepe. Az időtudat a cselekvésre való tudatos felkészülést jelenti, amely nála összekapcsolódik a török kiűzésének gondolatkörével, amely azonban csak a XVII. század végére vált realitássá.

A következő tanulmány a Tinódi-évfordulóhoz kötődik. *Csifféry Gergely* a történeti hitelességet vizsgálja a jeles énekszerző műveiben egy kevésbé ismert történeti személy, Varkocs Tamás egri várkapitányi tevékenysége (1541–1548) kapcsán. Tinódi egy teljes históriás éneket (Varkucs Tamás idejében lött csaták Egörből) szentelt a kapitánynak és három további művében is többször megemlékezett róla. A szerző vázolja a várkapitány pályafutását, amely kapcsolódott a hányatott életű főúrhoz, Perényi Péterhez, akinek szervitoraként került az egri vár élére. Hű familiárisként akkor is megtartotta a várat ura számára, amikor az I. Ferdinánd fogságába került. Varkocs Tamás érdekes példája annak, amikor a királyhoz és a dominushoz való kettős kötődésben a szervitor hűbérura javára dönt: csak ura halála után, annak fia hozzájárulásával adta át a várat a király tisztségviselőinek. Varkocsnál e szervitori hűség természetesen nem zárta ki azt, hogy a török ellen megvédje a várat, védhető erősséggé tegye új bástyák emelésével, s az egri püspöki jövedelmek szigorú beszedésével gondoskodjék katonái megfelelő ellátásáról, fizetéséről. A szerző jogosan méltatja Varkocs

érdemeit, aki Eger védhető várrá tételével megalapozta Dobó István későbbi építkezéseit, és ezáltal közvetve ugyan, de maga is hozzájárult Eger sikeres védelméhez 1552-ben. Csiffáry Gergely részletesen elemzi Varkocs törökellenes akcióit, csatározásait Tinódi műveinek alapján, keltezi és helyhez köti azokat. Végezetül felveti azt a kérdést, hogy vajon Tinódinak lehetett-e személyes kapcsolata az egri kapitánnyal. Szerinte ugyan Tinódi kétszer is járhatott Egerben (1548, 1552), ám nem bizonyítható, noha nem is zárható ki találkozása Varkoccsal; információi máshonnan is származhattak.

A harmadik tanulmány is Tinódihoz kapcsolódik, *Polgár Marianna* „A kóbor lantos nyughelye" címmel a vonatkozó helytörténeti kutatások historiográfiáját vázolja. Mindössze egyetlen adat, Pernezyth szervitor levele áll rendelkezésre, amely szerint 1556. január 30-án temette el „a sári atyák hamvai mellé". Jóllehet a derék szervitor információja mind a temetés ideje, mind pedig helye esetében egyértelmű, a sírhely pontos helye nem ismert, még ha egy 1934-es ásatás kapcsán a feltáró régész magát Tinódi sírját vélte is feltalálni, mint utólag bebizonyosodott, tévesen. A szerző részletesen bemutatja a különböző vélekedéseket, amelyek a Sárvárhoz kapcsolható sári templomhoz, illetőleg a sárvári „cigánytemetőhöz" kötötték a kiváló lantos nyughelyét, de nem foglal állást az eldönthetetlennek látszó kérdésben, amelyben nem igazán történt előrelépés az elmúlt száz évben.

G. Etényi Nóra a magyarországi kultúrán túltekintve olyan témát vizsgál, amely mégis szorosan kapcsolódik a magyarországi végvári küzdelmekhez, török háborúkhoz: a német népénekeket, a Türkenliedeket veszi górcső alá. A népénekek több típusba, kategóriába sorolhatók; egyeseknél a tájékoztatás, az aktualitás van előtérben, másoknál az általánosabb tanulságok, szempontok. Egy jeles török kutató, Senol Özyurt 156 Türkenliedet tartalmazó gyűjteményt adott közre. G. Etényi Nóra a vonatkozó szakirodalom és könyvtári/kézirattári elsődleges források alapján tekinti át és elemzi a Türkenliedek XVI–XVII. századi darabjait. Az első csúcspontot természetesen a mohácsi csata jelenti húsznál is több népénekkel, de Bécs 1529-es ostroma, illetve Buda 1541-es megszállása is nagy publicitást kapott. Sajátságos, de érthető, hogy a német szempontból kevésbé fontos 1532. évi hadjárat, Kőszeg védelme kisebb érdeklődést váltott ki, legalábbis a szerző nem szól nagyobb számú műről. Buda eleste kapcsán a Türkenliedek a török csalárdságát hangsúlyozták, amely beállítás kapcsolódik a korabeli közvéleményben elterjedt, és a mai történettudományig ható vélekedéshez, történeti közhelyhez, mely szerint a török csellel vette volna be Budát. Valójában nem beszélhetünk hadicselről, Szulejmán mindössze annyiban tévesztette meg a János-pártot, hogy hallgatólagosan elhitette velük, pusztán Buda felmentésére jön, s utána Ferdinánd ellen vonul. A vár megszállása nem hadicsellel történt, hanem 1541. augusztus 29-én a janicsárok a szultán parancsára egyszerűen bevonultak a várba és megszállták azt, miközben a kiskorú János Zsigmond és a János-párt vezetői még a török táborban voltak, mintegy túszként. Ellenállásra nem volt lehetősége a megrongált várnak, amely korábban visszaverte a Roggendorf vezette Habsburg-had támadását, sőt a szultáni fősereg közeledése miatt visszavonuló csapatok a Dunán való átkelés közben súlyos vereséget szenvedtek (augusztus 21.) a rájuk támadó várőrségtől és a török előhadtól. 1541 után az 1566. évi hadjárat, főként a szigetvári ostrom kapcsán beszélhetünk újfent a Türkenliedek számának erőteljes gyarapodásáról. Hősi halálával, mint „Krisztus katonája," Zrínyi Miklós vette át a mohácsi mártír, II. Lajos szerepét. Érdekes, hogy az egri siker dacára az 1552-es hadjárat nem vált hasonló csúcsponttá a népénekek műfajában. A drinápolyi béke utáni hosszú békeidőszak egy-egy eseményéről is tudósítanak a Türkenliedek. Az újabb csúcspontot természetszerűleg a hosszú vagy tizenötéves háború (1593–1606) jelenti számos várostromával, amelyeket nem csak szöveges, hanem informatív, gazdag képi anyag is megjelenít. A zsitvatoroki békét követő több évtizedes békeidőszakban erőteljesen visszaesett a népének műfaja, és az újabb fellendülést az 1660-as évek hozták. Az 1663–1664-es háború kapcsán különböző minőségű Türkenliedek láttak napvilágot; pontosabb információkkal rendelkezők és inkább propagandisztikus munkák. Közel két évtized után a visszafoglaló háborúk hoztak újabb, radikális mennyiségi növekedést a népénekek terén, csak Bécs 1683-as török ostromáról és felmentéséről 20 Türkenlied jelent meg. A választék is széles volt, az eseményeket megörökítették a hadvezéreket dicsőítő énekek, egyházi hálaadó énekek, gúnyénekek, propagandisztikus és információkat

tartalmazó Türkenliedek. G. Etényi Nóra tanulmánya jó áttekintést ad a korabeli német közvéleményt a magyarországi török háborúkról tájékoztató műfajról, amely kétségtelenül fontos forrásként szolgálhat a magyarországi hadieseményekhez, gondosan mérlegelve persze a műfaj sajátosságait is.

Sarusi Kiss Béla tanulmányában a murányi vár szerepét vizsgálja a reformáció terjesztésében. A XVI. században Habsburg-kézen levő erősség kapitányai protestáns vallásúak voltak, és mivel gyakorolhatták a főkegyúri jogot, protestáns lelkészeket alkalmaztak, ami aligha jelenthetett problémát a német katonaság számára egy olyan tágabb környezetben, ahol a szintén német és evangélikus vallású városszövetségeknek fontos szerepe lehetett. A helyzet alapvető paradoxonja persze, hogy a katolikus Habsburg-uralkodókat képviselő várkapitány vált a reformáció terjesztőjévé. A szerző felsorolja az ismert murányi protestáns lelkészeket, utal tevékenységükre. Ebből kiemelhető, hogy a korábbi evangélikus hitvallások mintájára Murányban is készített a lelkész saját hitvallást, amelyeknek megújításai maradtak ránk 1590-ből, illetve 1596-ból. Szervezeti szempontból a murányi evangélikus egyházmegyét a kishonti, murányi és csetneki egyházkerületek alkották, amelyek hol szétváltak, hol pedig újraegyesültek. Murány ezután a XVII. században a Széchy család kezére került, amely hasonlóképpen evangélikus lelkészeket alkalmazott. Sarusi Kiss Béla tanulmánya olyan esettanulmánynak tekinthető, amely megerősíti a végvárak, a végvári katonaság és a reformáció eddig is okkal feltételezett, bizonyított szoros kapcsolódását.

Az inkább kultúrtörténeti előadások sorát és a kötet első felét lezáró tanulmány hadtörténeti-logisztikai jellegű. *Bagi Zoltán Péter*, a tizenötéves háború történetének olyan kutatója, aki PhD disszertációján kívül is már több fontos és érdekes tanulmánnyal hívta fel magára a figyelmet; foglalkozott többek között a Német-római Birodalom „töröksegélyének" kérdéseivel, vagy a császári haderő szervezetével a tizenötéves háború időszakában. Előadása egy fontos logisztikai kérdést taglal, a császári haderő élelemellátásának problémáját a hosszú háború alatt. Hangsúlyozni kell, hogy az élelmezés kérdésének kutatása mindenféleképpen fontos, hiszen sok hadjárat sikere vagy éppen kudarca – a szerző az 1600. évi kanizsai felmentési kísérlet kudarcát hozza fel példának – éppen e tényezőn múlt. Az ilyen irányú kutatások mindenféleképpen újdonságnak számítanak Magyarországon, nem csak a tizenötéves háború vonatkozásában. Perjés Géza a XVII. század második felére vonatkozóan, Kenyeres István pedig a végvárak élelmezési szervezetére vonatkozóan végzett fontos, alapozó munkát, Caroline Finkel pedig az oszmán hadsereg logisztikáját, benne élelmezését tekintette át a hosszú háború alatt. A Habsburg sereg élelmezési rendszerének működését a tizenötéves háborúban azonban még nem vizsgálták, tehát valóban hiánypótló, elsődleges levéltári forrásokra és szakirodalomra egyaránt építő kutatást végzett Bagi Zoltán. A szerző három módját különbözteti meg az élelembeszerzésnek; a főélésmester felvásárolta az élelmiszert és takarmányt, raktárakat állíttatott fel a Duna mentén, ahová elszállíttatta az élelmiszert, gondoskodott a gabona megőrléséről, a kenyérsüttetésről és mindezeken túlmenően munkájáról jegyzékeket, elszámolást kellett készítenie, amelyeket ellenőriztek. Hadjáratok idején markotányosok is megjelentek a császári táborban, akik kiegészítették a mindig elégtelen készleteket. Végezetül a vonuló tábor útvonala közelében levő településeket is bevonták a sereg élelmezésébe. A szerző bemutatja az élelmiszer elosztásában, a táborba szállított élelem árának megállapításában szerepet játszó többi tisztviselőt, s funkciójukat. Korántsem egyszerű feladat volt a több tízezres hadsereg élelmezésének kielégítő biztosítása, amelyet leginkább folyami szállítással, vízi úton lehetett megoldani. A szállítási útvonalaktól való távolodással arányosan nőttek a nehézségek, amelyek időnként éhezéshez, vízhiányhoz vezettek, amelyre példákat hoz fel. E példákat még nyilván szaporítani lehetne, a magam részéről arra utalnék, hogy 1598 nyarán, egy valóban gyors „villámhadjárat" során, a július végén meginduló, a tatai vár alá érkező császári sereg több katonája is vízhiány miatt vesztette el életét a nagy melegben, ahogy arra korabeli jelentések utalnak. A felmerülő problémák megoldására, az ellátás jobb megszervezésére több javaslat is született, a szerző részletesen bemutatja Zacharias Geizkofler 1597-es és 1598-as jelentéseit. Az ellátási problémákat persze nem csak szervezési, emberi hibák okozták, hanem olyan objektív körülmények is, mint a rossz klimatikus viszonyok („kis jégkorszak"), alacsony termésátlagok, s a termelőerők háborúból szervesen következő pusztulása. Mindezek

ellenére a császári hadvezetés kétségkívül komoly erőfeszítéseket tett az élelmezés megfelelő megszervezésére.

A kötet második részét, a katonai hagyományőrzéshez kapcsolódó tanulmányok alkotják. *Pávay Tibor* a lovagi kultúra, a lovagi kéziratok kérdéskörét tekinti át előadásában. Egy XIII. századi katalán kézirattal indít, amely Ramon Lull munkája, a XV. században, Angliában adták ki, és a lovagság, a lovagi kultúra egyfajta korabeli kézikönyve. A szerző a szakirodalom alapján igen alapos és érdekes áttekintést ad mind a lovagság fogalmáról, a szó korabeli külföldi és magyar etimológiáiról, bemutatja a lovagság intézményének megszületését, szellemi gyökereit. A szellemi szálakat illetően három vonulatot különít el; a Krisztus katonája gondolatkört, a lovas-harcos hagyományt és az udvari szerelem, a trubadúrköltészet szálát. Végezetül felsorolja a lovagsághoz kapcsolható lovagi kéziratokat (összesen 15), majd összegzi a lovagi hagyományápolással kapcsolatos gondolatait.

Lovász Emese régész egy hagyományápoló intézmény, a Diósgyőri Aranysarkantyús Lovagrend képviselőjeként, a XIV. századi női viselet korántsem könnyű rekonstrukciójára vállalkozott. A ruházkodás alapvető anyaga, a textília ugyanis pusztult, nem maradt ránk. Írásbeli források, számadások, végrendeletek, osztálylevelek megemlítik a ruhákat, anyagukat és díszítésüket, ugyanakkor pontosabb felvilágosítást nem adnak e ruhákkal, főleg viselésükkel kapcsolatban. A szerző elemzésében épített a korabeli, XIV. századi Képes Krónika miniatúráinak ábrázolásaira, amely vizsgálatának alapvető forrását jelentette, továbbá egy Diósgyőrből származó lovagalakos kályhafigurára. A Képes Krónikára alapozott feltevéseit kiegészítette a korabeli, külföldi Manasse-kódex ábrázolásaival, divattörténeti kézikönyvek mérvadó megállapításaival, korabeli itáliai párhuzamokkal, régészeti leletekkel (nemesfém veretek, boglárok) és a Zsigmond-kori budavári gótikus szoborlelet alakjain feltűnő viselettel. Mindezen források alapján, rugalmasan alkalmazkodva a lehetőségekhez, készítették el a XIV. századi stílusú ruhákat, jelmezeket a hagyományőrzők.

Kopócs János egy fontos országos, egyben helytörténeti esemény kutatásáról, és annak hagyományőrző felhasználásáról emlékezett meg. Az esemény a debreceni hagyományőrzőkhöz kapcsolódott, akik Károly Róbert híve, Debreceni Dósa nevét vették fel. Debreceni Dósa életének, pályafutásának legfontosabb eseménye az 1317-es, Borsa Kopasz tartományúr elleni győztes, Debrecen melletti csatája volt. A szerző okkal jegyzi meg, hogy e csatáról keveset tud történetírásunk, jóllehet szerinte vetekszik a jóval ismertebb, 1312. évi rozgonyi csatával. A szerző némileg meglepő kijelentését tanulmánya kevéssé igazolja, hiszen a vonatkozó szakirodalom után ugyan vázolja kutatása szempontjait (a csata helyszínének meghatározása, a szemben álló seregek létszámarányának becslése, csata menete, s az 1317-es erdélyi hadjárat), de a vonatkozó részeredményeket nem ismerteti, így aligha lehet eldönteni, hogy a debreceni csatát felértékelő kijelentése helytálló-e. Mindenesetre a debreceni hagyományőrzők bizonnyal hasznosíthatják e kutatás eredményeit.

Veres Gábor még praktikusabb szempontból közelített a katonai hagyományőrzés kérdéséhez, a hagyományápolás és a turizmus kapcsolatát vizsgálta az egri vár példáján. Vázolta az Egerben 1996 óta évente megrendezett „Végvári Vigasságok" fesztivál adatai alapján a katonai hagyományőrző csoportok tevékenységét, előadásait, ezek hatását a múzeum látogatottságára, a látogatók korosztályok szerinti megoszlását, valamint a múzeum rendezvényeit és foglalkozásait középiskolás és általános iskolások részére.

Bartók Béla „Hatvanasok Hatvanban" címmel, a cs. és kir. 60. gyalogezred veteránjai 1938 őszén, Hatvanban tartott összejövetelének előzményeit, körülményeit mutatja be elsősorban a helyi napilap, továbbá helytörténeti irodalom alapján. A források alapján eleven képet ad a maga korában jelentős társadalmi eseményről, amelyen sok veterán vett részt. Konklúziója szerint nagy volt az összetartás az egykori veteránok között, nagy társadalmi megbecsültségnek örvendtek, s az első bécsi döntés idején, a feszült helyzetben, maguk is demonstrálni akarták áldozatkészségüket és harckészségüket.

A végvári konferencia legújabb kötete mind a végvári kultúra, mind a történelmi hagyományőrzés tiszteletre méltó tradíciója vonatkozásában értékeket tudott felvonultatni, s méltó folytatását jelenti a sorozat eddig megjelent köteteinek.

Tóth Sándor László

ROSONCZY ILDIKÓ (SZERK.)

„VEREKEDNI UTOLSÓ EMBERIG”

A turai lovasütközet, 1849. július 20.

(Magyar Napló, Budapest, 2009. 261 o.)

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc 160. évfordulója alkalmából jelent meg a Turán 2008. július 21-én tartott történészkonferencián elhangzott előadásokból szerkesztett tanulmánykötet, mely a szabadságharc 1849. évi nyári hadjáratának egyik kevéssé ismert epizódjával, a magyar tiszai hadsereg és a cári intervenciós fősereg lovasságának turai összecsapásával foglalkozik.

Az ütközet, bár az orosz túlerő miatt vereséggel végződött, mégis bizonyította, hogy az újonnan felállított, zömmel újoncokból álló magyar huszáralakulatok képesek méltó ellenfeleivé válni a kiképzett, több éve szolgáló orosz reguláris lovasságnak.

A kötet két nagyobb részre oszlik: az elsőben a témával foglalkozó hadtörténészek szaktanulmányait, a másodikban pedig az ütközethez kapcsolódó helytörténeti érdekességeket tartalmazó írásokat olvashatjuk.

A kötet első, egyben leghosszabb tanulmánya *Hermann Róbert* írása, amely a fővezéri kérdéssel, valamint ezzel összefüggésben a tiszai hadsereg létrejöttével és annak kb. egyhónapos tevékenységével foglalkozik. A szerző részletesen elemzi, hogy Görgei Artúr tábornok leváltása után hogyan került sor Mészáros Lázár altábornagy fővezéri kinevezésére, és azt, hogy neki (illetve elmaradhatatlan társának, Henryk Dembiński altábornagynak) milyen elképzelései voltak a követendő hadműveletekről. Ezekből azonban vajmi kevés valósult meg, mivel a létrehozott tiszai hadsereg élére közvetlenül kinevezett Perczel Mór vezérőrnagynak megvoltak a saját tervei, és ezért általában (gyakran Kossuth támogatásával) a saját feje után ment. Így a tiszai hadsereg július folyamán, a turai ütközetet leszámítva, csak a Duna–Tisza közén végrehajtott fel-alá menetelésekkel tüntette ki magát. A szerző végül bemutatja, hogy a hadműveleti vezetésben beállott zavar hogyan vezetett a gyengekezű Mészáros és az önfejű Perczel közötti szakításhoz, majd mindkettejük leváltásához, és a lehető legrosszabb megoldáshoz, Dembiński fővezéri kinevezéséhez.

Hajagos József tanulmánya az orosz beavatkozás utáni katonai helyzet elemzésével foglalkozik. Bemutatja, hogy a magyar politikai és katonai vezetés mennyit érzékelt a tervezett orosz invázióból, és hogyan próbált felkészülni rá. Részletesen elemzi 1849 júniusának–júliusának katonai eseményeit az 1849. július 15–17-i váci csatáig, és azt, hogyan változtak ebben az időszakban a magyar hadműveleti elképzelések. Rámutat arra, hogy bár az orosz fősereg ebben az időszakban fizikailag kevés kárt okozott a magyar csapatoknak, de a fővároshoz egyre közelebb nyomulva óriási nyomást gyakorolt elsősorban a magyar politikai vezetésre. Ez egyre kapkodóbb intézkedésekhez, majd a Görgei és Kossuth közötti végzetes meghasonláshoz vezetett.

A kötet harmadik tanulmánya magával az 1849. július 20-án lezajlott turai lovassági ütközettel foglalkozik. *Csikány Tamás* bevezetésként bemutatja a korabeli lovasság harcászatát, majd a harctér korabeli földrajzi viszonyait. Elemzi az általános katonai helyzetet, a szemben álló felek létszámviszonyait és a csapatok felvonulását a harctérre. Ezt követi az ütközet részletes bemutatása: megállapítja, hogy a zömmel puskaport még nem szagolt újoncokból álló huszárszázadok nem csak helytálltak a megegyező létszámú orosz lovassággal szemben, hanem az orosz jobbszárnyat keményen meg is szorongatták, és az összecsapást csak a beérkező orosz gyalogdandár döntötte el. Az elemzést a veszteségek és az eredmények összefoglalása zárja.

A következő tanulmányt a kötet összeállítója, *Rosonczy Ildikó* jegyzi. Ebben a jelenleg rendelkezésre álló források alapján az orosz fél cselekedeteit mutatja be a váci csatától a turai ütközetig. Megmutatja az orosz főhadiszállás lépéseit és hangulatát a Görgei vezette magyar fősereg sikeres visszavonulása után, valamint azt, hogy hogyan érzékelték az oroszok a tiszai hadsereg felbukkanását a haderejük oldalában. Ezután az orosz résztvevők visszaemlékezéseivel színesítve ismerteti azokat az intézkedéseket, amelyek a turai ütközethez vezettek, majd

bemutatja az ütközetet, és annak hatását az orosz oldalon. Megtudjuk, hogy az orosz főhadiszálláson az ütközet lefolyása alapján a valódi háromszorosára becsülték a bevetett magyar lovasság számát, és régi, harcedzett huszárokról beszéltek, ami az újonc huszárok jó teljesítményének elismerése. Végül megállapítja, hogy az adott erőviszonyok alapján a tiszai hadsereg ennél sokkal többet nem érhetett volna el az orosz túlerővel szemben.

Az ötödik tanulmány a lengyel légió lovasságának szerepét ismerteti a turai ütközetben. *Kovács István* a bevezetőben bemutatja a magyarországi lengyel légió keletkezésének és megszervezésének történetét, majd a harcokban való részvételét, egészen a turai ütközetig. Ezután főleg lengyel visszaemlékezők alapján ismerteti az ütközetben való lengyel részvételt. Megállapítja: bár a lengyel lovasság zöme is újoncokból állt, alapvetően jól helytállt az összecsapásban, és az ütközet végén ők fedezték a magyar lovashadosztály visszavonulását.

Az első részt záró tanulmány Dessewffy Arisztid vezérőrnagy, a tiszai hadsereg lovassági parancsnoka pályafutásáról ad képet. *Pelyach István* ismerteti a turai ütközetben kimagasló teljesítményéért a Magyar Katonai Érdemrend második osztályát megkapott huszártiszt életét gyermekéveitől egészen aradi kivégzéséig. Megállapítja, hogy a családfáján számos kiváló katonával büszkélkedő Dessewffy Arisztid iskolái elvégzése után tudatosan választotta a katonai pályát. 1848-ban az elsők között jelentkezett az újonnan szerveződő nemzetőrségbe, majd a honvédségbe. Bár elsősorban lovassági parancsnoknak volt kiváló, minden poszton megállta a helyét, és becsületes emberként szinte mindenki elismerését kivívta. A szabadságharc leverése után nyugodt lelkiismerettel, bátran nézett szembe a kivégzésére kirendelt katonák sortüzével.

A kötet második, kisebb része az irodalmi, helyi és katonai hagyományokkal foglalkozik.

Heltai Bálint az ütközet kapcsán Jókai Mór: „A mi lengyelünk” című regényét és Jókai kései írói korszakát elemzi. Ezt követi *Tóth Kálmán*, a XIX. század második felében alkotó költő „Pálinkás kun őrnagy” című verse, majd *Hertelendy Kitti* és *Suba Attila* írása, mely a vers címzettjének, Pálinkás Samu honvéd őrnagy és a költő Tóth Kálmán pályafutását foglalja össze. *Boda Zsuzsanna* tanulmánya a Turához köthető honvédek pályafutását, valamint a turai ütközet helyi forrásait mutatja be, felsorolva a környéken eltemetett hősi halottakat, *Basa László* a környék ütközethez kapcsolódó emlékhelyeit veszi számba. A második rész *Magyar Sándornak*, a korabeli toborzásról szóló gondolataival zárul.

A kötetet az ütközet legfontosabb dokumentumait tartalmazó, *Hermann Róbert* által nagy gonddal összeállított okmánytár, részletes bibliográfia, rövidítésjegyzék, illetve korabeli grafikákat, térképeket, katonai egyenruhákat és a helyi hagyományőrzést bemutató fényképek zárják.

A kötetben, mint minden munkában, előfordulnak kisebb hibák, elírások is. Kérdéses, hogy a jelzeteknél a „Henryk Dembiński” rövidítés melyik munkát takarja (11. o.). A Perczel 1849. június 7-i leváltását okozó egyik levél nem május 26-án, hanem 29-én kelt, és nem veszett el, hanem megtalálható a Hadtörténelmi Levéltárban „HL 1848–49. 30/363a” jelzet alatt (17. o.). A „feldunai hadtestparancsnokság” helyesen „hadsereg-parancsnokság” (24. o.). A „HL Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék iratai 113/7. csomó” jelzet helyesen 113/7. doboz (35. o.). A július 2-i és 11-i komáromi, illetve a július 15–17-i váci összecsapások nem ütközetek, hanem csaták voltak (87–88., és 90. o.). A „kétszer-búza” valószínűleg a „kétszerest”, vagyis a búza és a rozs 1:2 arányban való vetését fedi (94. o.). A turai ütközetben részt vett magyar lovashadosztály két, a 18. (Attila) huszárezredhez tartozó lovasszázaddal és 14 löveggel rendelkezett, nem hárommal, illetve 12-vel (97–98. o.). Kérdéses, hogy a lovashadosztály parancsnokának neve helyesen „Władisław Tchórznicki” (97. o.), vagy „Władysław Tchorznicki” (123. o.). Az ágyúfedezeten lévő 16. (Károlyi) huszárezredi századokat a 14. (Lehel) huszárezredi századok aligha válthatták, mivel azok közül egy sem szerepel a hadrendben (104. o.), valószínűleg a 18. (Attila) huszárezredi századokról van szó (175. o.). A veszteségeknél kérdéses, hogy a magyar fél csak egy lőszerkocsit veszített (109. o.), vagy egy löveget (119. o.). Ha Fjodor Petrovics Tolsztoj 1833-ban valóban meghalt, hogyan készíthette el az 1849-es orosz hadjárati érmet (114. o.)? Az 1848. december 11-i ütközetet inkább budamérinek, mint kassainak nevezik (123. o.), az orosz főerők betörése pedig 1849. június 17–18-án és nem 19–21-én történt (127. o.). Poniński őrnagy nem I., hanem II. Viktor Emánuel szárnysegéde volt (131. o.). Az 1848. december 28-i

szikszói ütközet inkább magyar vereségnek számít (141. o.), Ramberg altábornagy pedig nem a cs. kir. IV. (tartalék), hanem a cs. kir. III. hadtest parancsnoka volt (152. o.). Friebeisz Károly 1849 júniusától már hadnagyként szolgált (173. o.). Püspöky Grácián aligha jó példa a néhány napos újoncból hőssé váló katonára, mivel legalább 8 évet töltött a cs. kir. 5. huszárezredben, és 1848 őszétől szolgált a 47. honvédzászlóaljban (188. o.). A hodrus-bányai ütközet pedig nem 1849. január 20-án, hanem 22-én volt (189. o.).

A Függelékben lévő hadrendeknél is előfordulnak pontatlanságok. A tiszai hadsereg összlétszáma helyesen 26 zászlóalj, 149 gyalogszázad, 21 és fél lovasszázad, és 26 438 ember (204. o.). A Kazinczy-hadosztály tüzérsége helyesen 219 lóval rendelkezett, maga a hadosztály pedig 719 lóval (207. o.). A Knezić-különítmény helyesen 4 lovasszázaddal rendelkezett, és 1726 főből, valamint 725 lóból állt (208–209. o.). A magyar haderő összlétszáma helyesen 34 és fél zászlóalj, 201 gyalogszázad, 29 lovasszázad, 36 178 ember és 3 936 ló (211. o.). Végül Pikéty Ágoston nem ezredes, hanem vezérőrnagy volt (214. o.).

Mindezek ellenére a recenzens csak ajánlani tudja e kötetet, amely az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc 1849. nyári hadjárata egyik kevéssé ismert hadszínterének eseményeit és szereplőit mutatja be eddig nem ismert részletességgel, illetve mert a szakma legjobbjai és a helyi közösség példás együttműködéséből született.

Kemény Krisztián

SALLAY GERGELY PÁL

SEREGSZEMLE FÉMBEN, ZOMÁNCBAN.

A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalom jelvényei 1938–1945

(Monarchia Kiadó, Budapest, 2009. 264 o.)

Hogy mi mindenből ismerhető meg egy szervezet, intézmény története, csak akkor derül ki igazán, ha találkozunk olyan kiadványokkal, amelyek a megszokottól eltérően foglalkoznak az adott szervezet, intézmény történetével. Talán furcsán hathat, ha azt állítom, hogy pl. a volt magyar királyi Honvédség története részben megismerhető ezen, az „intézményben" rendszeresített jelvények történetéből, és érvényes ez a megállapítás az 1921 és 1945 között létezett leventemozgalomra is. Hogy miért merem megfogalmazni ezt az állítást? Mert nemcsak kézbevettem, de el is olvastam Sallay Gergely Pál, a Hadtörténeti Múzeum, életkorát tekintve még fiatal, de felkészültségét, teljesítményét nézve már „öregnek" is nevezhető muzeológusának a közelmúltban megjelent, rendkívül szép kivitelű, teljességre törekvő kötetét.

A magyar „kitüntetés kutatók" fiatal generációjának talán legfelkészültebb, legalaposabb és az ismeretek megszerzéséért a legtöbbet tenni akaró tagja olyan kötettel jelentkezett a szakma és a nagy nyilvánosság előtt, amely követendő példát adhat a hasonló témában könyvet közreadni szándékozó kutatók számára. Természetesen nem kizárt, hogy a témakörben a következő kötet is épp Sallay Gergely Pál alkotása lesz, hiszen jó lenne, ha elkészülne az 1922 és 1938 közötti időszak „jelvénykönyve" is. (Ha a szerző az 1919 és 1922 között Nemzeti Hadsereg néven ismert magyar haderő jelvényeit is górcső alá veszi, azzal csak nyerhetünk mi, érdeklődők.)

A volt magyar királyi Honvédség jelvényrendszere, ha kevésbé látványos is, illetve ismeretes a nagyközönség előtt, mint pl. a korszak kitüntetései, mégis hasznos információkkal szolgálhat az 1922 és 1938 közötti időszakra.

Ha belegondolunk, Sallay Gergely Pál kutatási témájául (ha nem tévedek PhD-disszertációja is ehhez kapcsolódott) olyan területet választott, amelyik kissé elhanyagolt – de nem hiszem, hogy tévednék, ha azt mondom, alig kutatott – a numizmaták körében. Mert mennyivel érdekesebb mondjuk a két világháború közötti időszak kitüntetéseiről albumot összeállítani, mint a különböző kisebb, kevésbé látványos jelvények után kutakodni. Ugyan-

akkor milyen öröm felfedezni egy-egy hivatalos példányt, illetve rábukkanni egy-egy „félhivatalos” kiadásra.

Sallay Gergely Pál könyve alapmunka. Szinte elképzelhetetlen, hogy ne legyen ott mindazok polcán, akik a magyar kitüntetések – értem jelen esetben a jelvényeket is – történetével foglalkoznak, avagy csak érdeklődnek azok iránt. Sok segítséget nyújthat a korszak kutatóinak, hiszen olyan táblázatok, összeállítások, névsorok szerepelnek a könyvben, amelyek alapján pl. az olimpiai bajnokok számára adományozott jelvények könnyen azonosíthatók.

A szerző a levéltári források mellett, a korabeli hivatalos közlönyöket is átnézte, magángyűjtőkkel levelezett és kapott tőlük fotót egy-egy, a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében nem található jelvényről és nem feledkezett meg a határainkon kívül eső területeken fellelhető anyagokról sem. Azt hiszem, nyugodtan fogalmazhatok úgy, hogy nem csak kivitelében szép, de tartalmát tekintve is az utóbbi évek egyik legjobb munkája készült el, ami a magyar jelvényekkel kapcsolatos.

Korábbi, kisebb közlemények, írások után született meg ez az átfogó és alapos munka. Dicséret érte a szerzőnek és a kiadónak egyaránt; utóbbi jóvoltából a könyv úgy néz ki, ahogy egy ilyen tartalmú könyvnek kinéznie kell. Ehhez járul még az a rendkívül fontos dolog, hogy a jelvények leírása, illetve elnevezése angolul is megtalálható a kötetben, ami annak a nemzetközi „kitüntetés- és jelvénypiacon” történő hasznosítását is jelentősen megnöveli.

Ennyi dicséret után legyen szabad a recenzensnek néhány szerény észrevételt is tennie, amelyek remélhetőleg egy majdani későbbi kiadás során hasznosulhatnak, avagy a szerző által megcáfoltatnak. Fontosnak tartottam volna, hogy pl. a felhasznált hivatalos kiadványok esetében – Honvédségi Közlöny, illetve Honvédségi Rendeletek – megadja a szerző, hogy mettől-meddig használta az „egységes” közlönyt és mettől-meddig a Személyes ügyek alcímmel kiadottat. Ez egy-egy visszakeresésénél fontos lehetne.

Sallay Gergely Pál mások munkájára hivatkozott, amikor pl. Rády József vezérőrnagyot, illetve Kovács Pál dandártábornokot említette. Fontosnak tartottam volna esetükben is jelezni, hogy tényleges rendfokozatuk a jelvény „elnyerése” idején még más volt – az összeállított névsorban így történt – hiszen pl. Kovács Pál az ún. „rendszerváltoztatás” után kapott dandártábornoki rendfokozatot – a volt magyar királyi Honvédségben ilyen rendfokozat nem is létezett! –, míg Rády József címzetes tábornok (az elnevezés módosulása után címzetes vezérőrnagy) volt. Piller György e néven nyert két olimpiai bajnokságot a Los Angeles-i nyári játékokon 1932-ben kardvívásban, és később édesanyja nevére, Jekelfalussyra „magyarosított”. Jekelfalussy-Pillerként azonban soha nem szerepelt.

Úgy tudom, hogy a hivatalos elnevezése a honvédség számára a „sporttiszteket” képző intézménynek M. kir. „Toldi Miklós” honvéd sporttanár- és vívómesterképző intézet volt. A kötet által bemutatott időszak egy részében és csak később – 1943-ban? – változott az elnevezés M. kir. „Toldi Miklós” honvéd központi testnevelési intézetre.

Végezetül csak egy kérdés: a tábori és a csapatcsendőrség jelvénye 1944-ben megváltozott és később megjelent a Tábori Biztonsági Szolgálat, majd a Nemzeti Számonkérés Szervezet jelvénye is, melyeket a fémláncon a nyakba akasztva viseltek. Ezek miért nem kerültek be a kötetbe a jelzett „szervezetek” jelvényeit tárgyaló részekhez?

Szakály Sándor

BABOS LÁSZLÓ – PAPP TAMÁS

A MODERN KOR HÁBORÚI ÉS CSATÁI

(Zrínyi Kiadó, Budapest, 2009. 288 o.)

Legújabb kori háborúkat és csatákat tárgyaló könyv, tudományos igénnyel megírva, magyar szerzők tollából. Végre! Hadtörténetírásunk manapság talán kissé elhanyagolja az 1945 utáni korszak kutatását, pedig lassan a hidegháborúnak már a vége is emberöltőnyi távolságra, mondhatni történeti messzeségbe kerül, s miközben a XX. század más esemé-

nyei, például a világháborúk könyvészete szépen gyarapodik, e nem kevésbé fontos időszakkal itthon alig foglalkoznak. Ezért is hiánypótló a jelenkori katonai kérdésekkel foglalkozó fiatal kutatók számos kisebb írás után megjelent első könyve. A közelmúlt hadi eseményeire „kiéhezett" olvasó szeme tehát azonnal megakad a sokat ígérő címen és az igényesen kialakított borítón.

Érdeklődésünket tovább csigázza a kötet vizuális megjelenését uraló, s kitűnő érzékkel megválasztott fotó, mely konkrét jelentésén túl egyben az elmúlt bő fél évszázad fegyveres konfliktusainak jelképként is értelmezhető. A kép azért is előnyös, mert a külső megjelenésre tetszetős kiadvány tartalmáról is jól útbaigazítja azt, aki a különféle hadtörténeti munkák tengerében a jelen és a „félmúlt" konfliktusai iránt érdeklődik. Azért fontos megemlíteni ezt, mert a címben használt „modern kor" kifejezés félreértésre adhat okot. A történettudomány ezt a terminust ugyanis gyűjtőfogalomként alkalmazza, azt a nagyobb, több korszakot felölelő időszakot érti alatta, amelyik a kora újkort követte, s nagyjából a XIX. századdal vette kezdetét, viszont az elmúlt évtizedekre a „posztmodern kor" elnevezést használja. Márpedig a recenzált műben bemutatott háborúk kivétel nélkül a második világégést követő periódusból származnak, sőt az egyiket már az ezredforduló után vívták, vagyis a megadott cím kissé tág és pontatlan időkeretet ad a témához.

A jó érzéssel kézbe vett könyvet kinyitva és a címnegyeden áthaladva, az olvasóbarát módon kialakított tartalomjegyzékhez érkezünk. Ebből tisztán kitűnik a mű szerkezete, mely a néhány soros előszót nem számolva öt nagy egységből áll. Ezt egészíti ki egy rövid melléklet az utolsó lapokon. A részek hasonlóan épülnek fel: mindegyiket az adott konfliktusra jellemző fénykép és rövid bevezetés indítja, ezt követően kerül sor először a Kasmírért folytatott háborúk, majd az Eritrea és Etiópia közötti évtizedes harc, az iraki-iráni konfliktus, az Afganisztán hegyei közötti küzdelem, végül az Irakban 2003 során lezajlott amerikai hadműveletek részletes, hadtörténeti szempontú bemutatására. A fejezeteket a felhasznált irodalom jegyzéke zárja.

Igazán érdekes a hidegháború időszakának azon paradoxonja, hogy miközben a totális szembenállás évtizedeiben Európa lett volna a szuperhatalmak összecsapásának fő hadszínterre, 1945 után az öreg kontinens területét – szerencsére – jórészt elkerülte a csataterek harci zaja. Ugyanakkor a harmadik világ országaiban, miközben „mellékhadszíntérnek" számítottak, háborúk tucatjait vívták, köztük nem egy igen súlyosat, szinte minden esetben valamelyik katonai tömb támogatásával, vagy éppen aktív részvételével. E konfliktusok hazai ismertsége itt nem részletezhető okok miatt meglehetősen egyenlőtlen. Ezért a recenzens a lehető legnagyobb mértékig egyetért a szerzőpárossal, hogy könyvük témájául itthon kevésbé ismert, vagy ahogy az előszóban megfogalmazzák, valamilyen oknál fogva a kortársak és később a történészek, hadtörténészek által mellőzött, vagy aktualitásuknál fogva még nem, vagy alig feldolgozott háborúk ismertetését választották.

A Babos László és Papp Tamás által bemutatott témák, vagyis az egyes fejezetek között azonban vajmi kevés az összefüggés – s ezt maguk is jelzik. A szerzők által kiemelt egyetlen közös pontot pedig, azt, hogy a hadviselő felek közül legalább egyik a kor színvonalán álló haditechnikai eszközökkel volt felszerelve és a reguláris hadviselés szabályai szerint harcolt, nem találom kellően megalapozottnak. Ez a jelleg – az ismertetett konfliktusok közül – az Egyesült Államok 2001-es afganisztáni, 2003-as iraki hadműveleteire, továbbá az Irak és Irán közötti, és némi megszorítással az 1965-ös kasmíri háborúra helytálló, de az első indiai–pakisztáni összecsapásra nem, amiképpen az 1992–2001-es afganisztáni hadi eseményekre sem. Ráadásul hiába rendelkezett legalább az egyik fél modernnek nevezhető haditechnikával az Afrika szarva, vagy a Perzsa-öböl térségének háborúiban, ezen eszközöket ritkán használták korszerű elvek szerint, vagyis e háborúk harcászati értelemben az adott időszakot alapul véve sem nevezhetőek modernnek, az élvonallal pedig nem említhetőek egy lapon. Valamennyi konfliktusban széleskörűen alkalmaztak viszont páncélos haditechnikát, ezen belül harckocsikat is, s ezt közös vonásként lehetett volna kiemelni, hiszen a könyv készítői végig hangsúlyozottan említik a harckocsik bevetéseit, sőt a 2003-as iraki harcok bemutatása egyenesen a páncélos-hadviselés szempontjából történik.

Babos és Papp már az előszóban felhívja figyelmünket a kötet fontosabb korlátaira, ami újabb szimpatikus vonása munkájuknak. Ezek közül a terjedelmi kötöttségeket – mely persze

minden szerzőt sujt – valamint az itthon fellelhető források és szakirodalom minőségét, továbbá mennyiségét említik, ami azt a következményt vonta maga után, hogy az egyes fejezetek részletessége eltérő lett. A feldolgozás azonban így is kellő mélységű és megfelelő részletességű, s minden esetben teljesül a kitűzött cél: kevésbé ismert, de fontos hadiesemények modern szemléletű részletes bemutatása.

Talán a témák egy gondolatmenetre történő felfűzésének nehézségéből következett a szerzőpáros leginkább vitatható állítása, a könyv tanulmánykötetként való meghatározása. Ez azért fogadható el nehezen, mert a tanulmányoknak nevezett egyes fejezetek nem felelnek meg a tanulmány műfaji sajátosságainak, azokat formai értelemben alul-, tartalmi értelemben felülteljesítik. A fogyatékosságok legfontosabbikának a jegyzetapparátus teljes hiánya tartható, ami pedig minimális műfaji követelmény, de megemlíthető, hogy elmaradt a tanulmányok szerzőjének feltüntetése, vagy a szerkesztő megjelölése is. Viszont, leszámítva az utolsó fejezetet, ami egy bizonyos, jól elkülönített részterületet vizsgál, a többiek az adott konfliktus teljes bemutatására törekszenek, s mint ilyenek, túlmutatnak a tanulmány-műfaj keretein. A fenti kritikai megállapítások azonban nem sokat, vagy inkább semmit sem vonnak le a mű tartalmi értékéből.

Az első fejezet az India és Pakisztán északi határterületén elhelyezkedő Kasmírért folytatott két háborút mutatja be. A téma fontosságát jelzi, hogy a terület jelenleg is feszültségforrásnak számít a két regionális – és ma már atomfegyverekkel rendelkező – nagyhatalom között. A két állam megalakulása, pontosabban függetlenné válása, 1947 augusztusa után három nagyobb háborút vívott a kérdéses terület birtoklásáért (és még többször állt egy összecsapás közvetlen határán, legutóbb 2004-ben). Az első háború 1947 és 1948 során zajlott, a második, még súlyosabb 1965-ben. A könyv csak ezt a kettőt tárgyalja, a harmadik, 1971-es konfliktust nem. Az indoklás szerint azért, mert utóbbi elsődleges kérdése és fő hadszíntere Kelet-Pakisztán, a későbbi Banglades volt. Ez elfogadható lenne, hiszen a fejezet címe egyértelműen kijelöli a témát, ami Kasmír. Ám már az 1947–1948-as harcok történéseinél ismertetésre kerül India Junagadh és Hyderabad területekért vívott küzdelme, s az 1965-ös év bemutatásában is helyet kaptak olyan események, melyek Kasmír területén kívül zajlottak (a Kutchért folytatott hadműveletek, vagy a lahorei csata). Egyrészt azért, mert – nagyon helyesen – a szerzők a kasmíri konfliktust kezdettől tágan értelmezték, másrészt a csekély időbeli távolság, valamint az utolsó nagy, 1971-es erőpróba jelentősége és Kasmírra gyakorolt hatása is azt diktálja, hogy érdemes lett volna egy rövid leírást adni az utolsó erőpróbáról, ami az egyébként jól felépített összefoglalás értékét tovább növelhette volna. Ennek elmaradása viszont az olvasóban valamelyest hiányérzetet kelt, s rontja a kérdés átlátását, hiszen a teljes képet a három nagy háború összessége adja meg.

A részletes tárgyalás a fegyveres konfliktushoz vezető probléma kialakulásával, India 1947-es felosztásával és Kasmír, valamint a többi kérdéses terület etnikai és vallási viszonyainak rövid bemutatásával kezdődik. A frissen önállósult államok rövidesen egymással hadban álló seregeinek alapját a korábbi brit gyarmati haderő tisztjei, katonái és fegyverei adták, és a háború kitörésekor még mindkét erő jócskán szervezés alatt állt. E ténynek komoly szerepe volt a hadiesemények lefolyását, főleg pedig jellegét tekintve (például nagyszámú félkatonai egység vett részt a harcokban), amit érzésem szerint az elemzéskor hangsúlyozni kellett volna. Ehhez hasonlóan, bár esik szó róla, de a hadszíntér igen kedvezőtlen földrajzi adottságai, az infrastruktúra kezdetlegessége és a csapatok ehhez viszonyított gyenge motorizáltsága szintén erőteljesebb kiemelést igényelne, és legalább néhány sort megért volna az a megjegyzés is, hogy az új pakisztáni hadsereg egészségügyi alakulatainál mutatkozó súlyos hiányt részben lengyel és magyar (!) önkéntesekkel pótolták.

A harcok gyakran több helyen és időben egyszerre lángoltak fel, bemutatásuk mégis szemléletesen és követhetően történik, a hadtörténeti munkákban gyakran előforduló túlzott részletezés és felsorolás („számháború”) sem jellemző, ami kétségtelenül az olvashatóság javára válik. A számadatokat, részletező felsorolásokat, szervezeti és diszlokációs információkat, dicséretes módon, külön táblázatok tartalmazzák. A mű, bár fejezetenként eltérő mértékben, de végig lendületes vonalvezetésű, jó stílusban megírt.

Minthogy mind a pakisztáni, mind az indiai hadsereg közvetlen őse a britek gyarmati hadereje volt, a katonákon, a felszerelésen és a fegyvereken kívül az angol katonai terminoló-

giát is megörökölték. Ennek használata nem mindig következetes a könyv lapjain, hol az angolszász, hol a metrikus mértékegységekkel találkozunk, például a fegyverek űrméretének megadásánál. És ahogyan az a földrajzi helynevek átírását illetően már az előszóban példamutatóan megtörtént, érdemes lett volna valamilyen elvet megadni a katonai alakulatok magyar megnevezésének gyakorlatára is, hiszen a könyv egyes fejezeteiben alapvetően eltérő katonai kultúrákról, más-más terminológiát alkalmazó hadseregekről van szó.

Ugyancsak általános érvénnyel állapítható meg, hogy – mint az egy modern szemléletű hadtörténeti munkából ma már nem hiányozhat – térképek segítik a jobb megértést, nem kevesebb, mint harminchat. Ezek minősége egészen kitűnő, ami a munka egyik nagy erénye. A recenzenst nem a „szőrszálhasogatás," hanem egy későbbi újabb kiadás segítésének szándéka vezérli, mikor megjegyzi, hogy egy olyan fontos könyv térképeiről, mint Babos László és Papp Tamás munkája, nem maradhat el az aránylépték feltüntetése sem. Arra is érdemes odafigyelni, hogy a térképek eloszlása egyenletes legyen, mert míg az első kasmíri háború egyes fázisait öt térképen lehet követni, addig az 1965-ös konfliktust csak egyen, pedig utóbbi, fontosságának megfelelően, nagyobb terjedelmet kapott.

Az első indiai–pakisztáni háború az 1949. január 1-jén életbe lépett fegyverszünettel zárult, s az ekkor létrejött ún. fegyverszüneti határvonal jelenti lényegében a két ország közötti tényleges határvonalat ma is. De mivel az első háborúban egyik fél sem tudott döntő sikereket elérni, és Kasmír kérdése rendezetlen maradt, tizenhat évvel később újabb összecsapásra került sor. Az eltelt időben mindkét hadsereg jelentős fejlődésen ment keresztül, amit 1965-ben a légierők és az újabb páncélostechnika jelentős alkalmazása jelzett. Az évek során a térségben megváltozott a geopolitikai helyzet, s módosult a nagyhatalmak közötti viszony is, így e háború tárgyalása az indiai–kínai viszony exponálásával kezdődik.

Kár, hogy a külpolitikai szál hamar eltűnik, s lényegében csak az említés szintjén bukkan fel újra, például a pakisztáni légierő amerikai segítséggel történt kiépítésének, vagy a fegyverszüneti tárgyalásoknál játszott szovjet segítség megemlítésekor.

A könyv második fejezete egy valódi hiánypótló feldolgozás, mert a Szomáliai-félszigeten, vagyis Afrika „szarván" lezajlott eritreai függetlenségi háborúról és az etióp–eritreai fegyveres konfliktusról ilyen részletes hadtörténeti feldolgozás tudomásom szerint magyarul még nem jelent meg. A téma hazai unikális jellege mellett azért is szerencsés választás, mert olyan afrikai válsággócot mutat be, melynek a kontinens talán legérdekesebb, de történetileg minden kétséget kizárólag legkülönlegesebb és afrikai viszonylatban egyedülálló országa, Etiópia volt részese.

Eritrea az 1960-az évek elejétől vívta függetlenségi harcát, melyet 1991-ben fejezett be, és sikeresen kiszakadt Etiópiából. A két ország szétválását követően azonban egyes határkérdések rendezetlenek maradtak. Még nagyobb súllyal esett latba, hogy Etiópia nem tudta elfogadni azt az új helyzetet, hogy Eritrea elszakadásával tengeri kijárat nélkül maradt, ami 1998 és 2000 között a két ország újabb háborújához vezetett. A nagyszerűen felépített leírásból az etnikai és politikai viszonyok megismerése után remek hadtörténeti elemzést kapunk, s a nagyhatalmak, főleg a Szovjetunió szerepére is kellő megvilágítás esik. Jól érzékelhető a konfliktus súlyossága, meglepően komoly és intenzív jellege, s hogy a felek veszteségei ijesztően magasak voltak.

Babos és Papp Afrika után ismét Ázsia egy forró pontjára kalauzol bennünket, méghozzá a hidegháború egyik, ha nem éppen legnagyobb küzdelme, az Irak és Irán közötti háború frontjaira. Az 1980 és 1988 között vívott véres konfliktus, történeti súlyának megfelelően, a legnagyobb terjedelmű fejezet, s három egységből áll. Először az ellenségeskedést elindító iraki támadás (Kadiszíja Szaddám hadművelet) részleteivel ismerkedünk meg, s ehhez hasonló bőségű a háború végét jelentő 1988-as év nagy iraki támadássorozatának bemutatása, az, hogy Irak nyolc év patthelyzete után miként volt képes eldönteni a harcok kimenetelét négy hónap leforgása alatt. A köztes évekből a fontosabb események áttekintő vázlatát rajzolják meg, de a feldolgozásnak ez a formája is kellően alapos.

A háború megmerevedő frontjain egymás után, tömegével indított támadások és ellentámadások ecsetelése mellett a szerzők kitérnek a légi és vízi összecsapásokra, az ipari és polgári célok kölcsönös támadására, vagy éppen az „olajháború" eseményeire és a komplex konfliktus néhány gazdasági kérdésére is. Mindezen túl bőségesen olvashatunk az 1980-as évtized második felének amerikai–iráni ösz-

szecsapásairól, sőt, utóbbiakról talán valós súlyukhoz képest kissé túlzott arányban is.

A fejezetből egy döbbenetes háborút ismerünk meg. Az Irak és Irán közötti nyolcéves, ádáz vérontás nem azért emelkedik ki az ismertetett konfliktusok, de a hidegháború összes fegyveres összecsapása közül is, mert mindkét fél jelentősnek mondható haderőt és modern fegyverzetet vetett be, nem is azért, mert két ősi civilizáció, vagy ha tetszik, kultúrnemzet csapott össze, és nem is a pusztítás, az elszenvedett szörnyű véráldozatok miatt, hanem azért, mert helyileg lokalizáltan ugyan, de totális háborút vívtak. Mind az arab Irak, mind a perzsa Irán minden erejét mozgósította és minden rendelkezésére álló eszközt bevetett a vegyifegyverektől kezdve a hadászati támadórakétákon át a nagyvárosok módszeres bombázásáig és a civil lakosság nyílt támadásáig. Ezért is lett volna szerencsés, ha néhány helyen a szerzők bővebb haditechnikai leírást nyújtanak. Ezt a hiányt egyetlen Astor II-es rakéta-sorozatvető oldalnézeti jellegrajza aligha tudja kompenzálni.

A Perzsa-öböl térsége után továbbra is Ázsia harcmezőin maradva, a ma is „darázsfészeknek" számító Afganisztán kerül górcső alá. Ez a fejezet két egységből áll, melyek között a határvonalat a 2001 októberi amerikai támadás jelöli ki. Ezt a cezúrát jelentő eseményt leszámítva a téma időbeli keretei kissé elmosódnak, amit a cím is mutat: „Afganisztán, a tálibok felemelkedése és bukása". A feldolgozás – esetenként elhalványuló – vezérfonala a tálib mozgalom, csakhogy ellenük jelenleg is folynak hadműveletek, ami az elemzés számára csapdákat rejt, bukásukat (még) nem jelenthetjük ki.

A radikális iszlám talaján álló tálibok jelentősebb afganisztáni térnyerését 1994-től lehet számítani, de a mozgalom gyökerei évtizedekkel korábban keresendőek. Nagyon is indokolt, hogy ez a fejezet történeti áttekintéssel, a térség etnikumainak bemutatásával, Afganisztán jellemzőinek és problémáinak rövid ismertetésével kezdődik. Természetesen helyet kap a szovjetek elleni háború időszaka, és az 1988-as kivonulásukat követően létrejött hatalmi vákuum is. Lényegében utóbbi, a hadurak által felosztott ország kaotikus viszonyai és a permanens háborúk teremtettek olyan helyzetet, mely alkalmat adott a radikális iszlám irányzat gyors térhódításának. A 2001 októberéig tartó részben a hadurak egymás ellen vívott végtelen háborúiról, és a tálibok Afganisztán nagy részének elfoglalását eredményező hadjáratairól olvashatunk.

Mint ismeretes, 2001 szeptemberét követően változások álltak be a nemzetközi élet viszonyaiban és működésében, az Egyesült Államokat ért súlyos kihívásra felelni kellett. Az Afganisztánra vonatkozó „választ" tárja elénk a fejezet második egysége. Beható ismereteket kapunk a „terrorellenes koalíció" megszületéséről, az Északi Szövetség ellentámadásáról és az amerikai hadművelet (Enduring Freedom), illetve ennek legfontosabb részéről, a légicsapásokról. Sajnos az közép-ázsiai ország háborúit tárgyaló oldalakat érinti leginkább a képanyag sokszor gyenge minősége, ami a kötet más helyein is tapasztalható.

Az utolsó feldolgozás az Egyesült Államok (és szövetségesei) 2003-as iraki hadjáratát eleveníti meg, s a vizsgálat fő szempontja a gépesített csapatok alkalmazása, főleg pedig a modern páncélos hadviselés kérdése. Szakítva az eddigiekkel, ez a rész nem a háttéresemények (a háború okai, körülményei stb.) ismertetésével kezdődik, hanem „in medias res" indul, ami ez esetben a feldolgozás előnyének tartható. Az is a színvonal javára vált, hogy a hadjárat tárgyalása nem lépte túl a címben megadott kereteket, végig a kijelölt mederben maradt. Az események olvasó elé tárása olykor napra lebontva, aprólékosan, mégis lendületesen, jó tollal történik. A szövegben megjelenő egyes katonai manőverek, a hadjárat egy-egy fázisa a részletes térképeken követhető, s az olvasottakhoz a fejezet informatív képanyaga jó kiegészítést nyújt. A leírtak eloszlatják a hadjáratról kialakult téves nézetet, miszerint az irakiak megrettentek a félelmetes amerikai hadigépezettől, s alig vették fel a küzdelmet. Kétségtelen, hogy erre is volt példa, ugyanakkor nem egy helyen jelentős ellenállás bontakozott ki, melyekről izgalmas harcleírásokon keresztül kapunk plasztikus képet. Úgy vélem, ez a rész viseli magán a felépítettség, koherencia és lendületesség legtöbb erényét.

A fejezetek végén részletes forrásjegyzék található. Ezekből látszik, hogy a felhasznált irodalom bázisa szűkös ugyan, de a könyv a szükséges mértékben mégis támaszkodik idegen nyelvű könyvészetre. Kár, hogy a szerzők is áldozatává lettek a hadtörténeti feldolgozásoknál gyakran tapasztalható félreértésnek, hogy ilyen témához csak hadtörténeti szakirodalom használható. Pedig az itthon is elérhető nem katonai megközelítésű munkák, például a

legfontosabb országtörténeti szintézisek, sokban segíthetik egy-egy „háborús téma” bemutatását. Ugyanakkor a kelleténél talán nagyobb mértékű az internetes anyagok felhasználása, melyek forrásértéke egyes esetekben bizonytalan lehet, s forráskritikai kérdéseket vethet fel a több fejezet elkészítéséhez jelentős arányban igénybe vett korabeli magyar sajtóanyag is.

Mindent összevetve a recenzió alá vont könyv jelentősen hozzájárul az itthon kevésbé, vagy alig ismert, közelmúltbeli háborúk részletes megismeréséhez, így célját mindenképpen teljesíti. A munka a felsőoktatás számára fontos oktatási anyag lehet, bár tankönyvként történő használatát megkönnyítette volna, ha a művet név-, tárgy- és/vagy helynévmutató zárja. A szóban forgó kötet ennek ellenére vitán felül haszonnal forgatható mind a szakemberek, mind a nagyközönség számára.

A hazai hadtörténetírásnak az elmúlt hatvan év katonai eseményeit illetően komoly mulasztásokat kell ledolgoznia. Babos László és Papp Tamás könyvével fontos lépéseket tett a pótlás útján. Csak reménykedhetünk, hogy lesz folytatása.

Hadfi Örs Tamás

VÁNDOR KÁROLY

LÉGIERŐ TÁRSBÉRLETBEN (I.)

(VPP Kiadó, Budapest, 2009. 288 o.)

Vándor Károly repüléstörténész, a Magyar Repüléstörténeti Társaság tagja. 18 éve foglalkozik a Szovjet Légierő történetével. 2001-től a *Top Gun* és az *Aranysas* hasábjain is találkozhattunk érdekes és sajátos stílusú írásaival.

Mint tudjuk, az ember életében az egyik legmeghatározóbb időszak a tizenéves kor, a fiatalokat ekkor érő benyomások igazán mély nyomot hagynak, s sokszor kihatnak a hivatás választására is. Vándor Károly tinédzser korában egy családi barát segítségével bejutott a kunmadarasi, zárt szovjet repülőtérre. Ez volt az a lökés, ami elindította ezen az úton, ami e téma (a szovjet légierő Magyarországon) kutatására ösztönözte. Később, 1989-ben a helyi felderítőezred második századának parancsnoka megmutatta neki a repülőteret működés közben. Több alkalommal járt a bázison, megfigyelhette a repülőgépeket fel- és leszállás közben, járt a fedezékekben, ült repülőgépekben.

A szovjet csapatok kivonása után kezdte el gyűjteni az információkat a kunmadarasi repülőtér történetével kapcsolatban, de a kutatás során hamar rájött, hogy annak történetét nem lehet elválasztani a többi bázistól, annyi áttelepítés zajlott itt. Az internet megjelenése újabb lökést adott munkájának: az addigi leküzdhetetlennek hitt földrajzi akadályok eltűntek, a világhálónak köszönhetően előkerültek a régi ismerősök, családi barátok, itt szolgált pilóták, műszakiak. Közülük több ezerrel (!) készített részletes interjút, melyben a kérdéses témákat tisztázni tudta, fel tudta oldani az esetleges ellentmondásokat. Interjúalanyai közül többel szoros barátságot kötött, és már találkozót is szervezett az egykor Kunmadarason szolgált pilóták és műszakiak részvételével. Nagyon sokat segítettek a megkérdezettek a fotóanyagok összegyűjtésében is. Bár a KGB tisztek alapvetően nem örültek a repülőtechnika fotózásának, azért készült egy-két fotó a gépek előtt, s többek külön engedéllyel sorozatokat is készíthettek itteni szolgálatuk során.

Az információkat a számos interjún túl magyar, német, osztrák, orosz és amerikai levéltárakból származó, eddig fel nem dolgozott források erősítették meg. A szerző a Hadtörténelmi Levéltár számos anyagát dolgozta fel, köztük az ún. Zala-gyakorlat (az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás) anyagát is. Német repüléstörténész kollegái ottani információkkal segítették kutatását, hiszen a nyugatnémet hírszerzés folyamatosan figyelte az ausztriai és magyarországi szovjet alakulatok rádiózását, mozgásait. Az Egyesült Államok legnagyobb levéltárában hozzájutott az Ausztriában állomásozó Amerikai Csapatok felderítési jelentéseihez, melyek, bár néha tévednek, komoly részletességgel elemzik a Szovjet Légierő itteni tevékenységét, mozgásait, típusváltásait.

Vándor Károly tehát igyekezett több forrásból információt kapni egy-egy témáról, különösen a vitás esetekben. A két évtizede folytatott gyűjtés eredményeit összegző kötet be-

mutatja a Magyarországon állomásozott Szovjet Légierő részletes történetét az első szovjet repülőegységek 1944 őszi magyarországi megjelenésétől elindulva egészen az utolsó szovjet katona (Silov altábornagy) 1991-es távozásáig.

A kutató, véleményem szerint helyesen, a hazánkban lévő repülőerők mellett az Ausztriában településekre is nagy figyelmet fordított, hiszen ezek egy magasabbegység alárendeltségében voltak az 1955-ös ausztriai kivonásig. Nem maradhattak ki a szintén a 2. Légi Hadsereg kötelékébe tartozó, de 1945 őszéig Csehszlovákiában diszlokáló alakulatok sem. Így valóban a teljes egészet együtt és mutatja be.

A szerző az összegyűjtött hatalmas anyagból – erősen válogatva – két kötetet állított össze, ezek közül most az elsőt foghatjuk a kezünkbe. Az ismereteket igen jól használható rendbe foglalta. Az egyes repülőterek, bázisok bemutatását megelőzően bevezeti az olvasót a téma szaknyelvébe, a rövidítésekbe, majd felvázolja az általános jellegzetességeket is (a magasabbegységek felépítésétől a baleseteken át az emberi tényezőig). Itt kaptak helyet az egyes kiszolgáló alakulatok bázisai, az atomfegyverraktárak és a repülőgép fedezékek típusai háromdimenziós rajzokkal. Mindez nagy segítség a témában kevésbé jártas, ámde érdeklődő olvasók számára. És bizony, szintén őket segíti a mellékelt könyvjelzőn szereplő rövidítéslista is. Vándor ugyanis maradt a szovjet rövidítéseknél, így értelemszerűen a cirill betűknél (amit egyre kevesebb magyar ért meg), ami egyúttal azt is jelenti, hogy nem alkalmazta a volt magyar légierő szakszavait, illetve rövidítéseit.

Az általános rész után a kötetben egy történelmi összefoglaló következik, melyben szakaszokra bontva az eseményeket, a történelmi folyamatokat, történéseket felülnézetben mutatja be. Így, az egész témát felülről nézve jobban érthetjük a hátteret, a nagyobb eseményeket, a csapatmozgásokat, áttelepítéseket és átszervezéseket is.

Ez után pedig közel kétszáznegyven oldalon át enciklopédikus lista következik a Szovjet Légierő repülő- és támogató alakulatainak magyarországi bázisairól. Az egyes bázisok leírásánál Vándor szerepelteti a bázis pontos elhelyezkedését, távolságát más településektől, a bázis és az ott települő alakulatok hívójelét, a repülőterek esetében azok felszállópályáinak adatait, mint: méret, irány, anyag, építés éve; az egyes valaha ott települt alakulatokat az általuk használt géptípusokkal, az ott település idejével, s hogy honnan érkeztek és hova távoztak, végül az egyes bázisok rövid, tömör történetét.

A könyv, ha ennyi információ lenne benne csak, akkor egy nagyon pontos, részletes és enciklopédikus kézikönyv, egy valódi referenciamű lenne. De ez a kiadvány ennél tovább megy, ennél több: az teszi egyedülállóvá, hogy a fenti adatok mellett külön szövegdobozokban érdekes dokumentumok, újságkivágások, korabeli visszaemlékezések, színes történetek, sztorik és sohasem publikált, szenzációs fényképek és térképek színesítik a képet.

A könyvet lapozgatva azonnal feltűnnek a különleges, régen készült, néhol sérült, néhol rendkívüli minőségű fényképek. Ezek nagyon beszédes kordokumentumok, melyeken egy-egy érdekes pillanatot, életképet kaptak el készítőik. Abban az időszakban nem volt könnyű képeket készíteni a harci technikáról, katonai bázisokról. És ebben a kiadványban mégis benne vannak képek olyan ritka témákról is, amikről korábban egyáltalán nem rendelkeztünk információkkal. (A fotók alatt még további érdekes információkat is találhat az olvasó.)

Nagy értéke a kötetnek, és alátámasztják a leírt adatokat az egykor szupertitkos objektumokról készült gyönyörű légifotók is, amelyeket a Szerző a Hadtörténeti Térképár gyűjteményéből válogatott, csakúgy, mint a magyar és az orosz térképeket, amelyek a tájékozódásban, az egyes bázisok elhelyezkedésében segítik az olvasót. Ezért a könyvet jó szívvel ajánlom nem csak a történelem, és a repülés iránt érdeklődőknek, helytörténészeknek, de mindenkinek, akit történelmünk ez az eddig kevésbé tárgyalt szelete megérintett, vagy szeretnének egykor szupertitkos dolgokról olvasni, többet megtudni, illetve akik a kordokumentumokat szeretik.

Úgy gondolom, Vándor Károly munkája példaértékű, s biztos vagyok benne, hogy a második kötet, melyben további színes fotók, repülőgéptípusok, hajózóruhák és repülőgépek gyári- és oldalszámai, valamint alakulatok részletes listái fognak szerepelni, legalább ekkora érdeklődésre tarthat majd számot. Ha valakinek ott lesz a polcán a két kötet, minden alkalommal találhat majd valami új, érdekes részletet, fotót, történetet. És ez lesz az igazi elismerés a szerző számára.

Suba János

IN MEMORIAM

DR. ZACHAR JÓZSEF NY. EZREDES (1943–2009)

„Minden elmúlik, ami földi,
Minden az ég alatt,
S a megmaradt űrt ami betölti
Csupán a lélek az.”

Tisztelt Gyászoló Család, Rokonok, Barátok, Pályatársak! Hölgyeim és Uraim!

Nem mindennapi embert, kitűnő katonát kísérünk ma utolsó útjára, akit elragadott körünkből a kegyetlen elmúlás. Fájó szívvel veszünk búcsút az 1943. október 27-én Budapesten született Zachar József ezredestől, a szerető családfőtől, a szolgálatkész kollégától, kiváló tanártól, történésztől, baráttól. Igen, baráttól, hiszen néhányan azon szerencsések között tudhatják magukat, akik barátként is tisztelhették Őt.

Tisztelt Ezredes Úr! Kedves József!

Ismertem egy kiváló műveltségű, végtelenül barátságos embert. A katonai főiskolán tanított idegen nyelvet és Tőle a tudást mindig szívesen vettük. Szuggesztív volt, egyéniségével és jóindulatával nem csupán tanított, hanem nevelt is, és amit kevés tanárról mondhattunk el, igazán szerettük. Kemény követelménytámasztása, sajátos humora, katonás pontossága már akkor, 18 éves koromban megragadott. Aztán évtizedekre eltűnt a látókörömből, majd, meglepetésemre, egy osztrák ellenőrző körútunk során, Rázsó és Vargyai professzor társaságában, Bécsben találkozhattunk. Bécs, a kultúra, a lehetőségek és a zene fővárosa, a csodálatos követségi épület, valamint a találkozás Zachar Józseffel mélyen megragadott. Rögtön megállapíthattam: a legjobb helyen van, hiszen kiváló német tudása, magas intelligenciája nem csak kutatói, hanem diplomáciai küldetést is jelent. Több mint másfél órán keresztül beszélgettünk, és eközben sajátos stílusával az információk tömegét adta át a Burgról, a császári és királyi udvarról – mindenről, ami Bécsben történelmi érték.

Megtudtam, ha visszatér Budapestre, komoly lehetőségek várják – amit én is így gondoltam –, hiszen aki a magyar történelmet és a tudományt ennyire szereti, mindenképpen sokra hivatott. És sokra is vitte. A kiváló katonatiszt, a Magyar Tudományos Akadémia doktora élete és munkássága sokak előtt példa. Írásai, virtuóz történelmi gondolkodása kincset jelent, sok kutatót és egyetemi

hallgatót a mai napig lenyűgöz. Ha néhány keresetlen szóval végigszáguldok életrajzán, talán kirajzolódik egy tudós élete, eredményei és munkássága, egyenes és szilárd, törekvő jelleme.

Zachar József nyugállományú honvéd ezredes az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelem–német nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári oklevéllel fejezte be felsőfokú tanulmányait. Életútja során számos elismerést szerzett a hazai és nemzetközi tudományos életben egyaránt.

Újkori egyetemes történeti, valamint magyar politika- és hadtörténeti kutató munkássága középpontjában az 1648–1918 közti időszak korábban kevésbé feltárt alapkérdései álltak. Szakmai pályafutásának jelentős állomása volt 1974-ben történt kinevezése hadtörténelem-főtanárrá a szentendrei Kossuth Lajos Katonai Főiskolán. Egy év múlva a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum állományában már tudományos munkatárs és kutató történész. 1981-ben tudományos főmunkatárs, később a Hadtörténelmi Osztály megbízott vezetőjeként, 1984–1986 között a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztőjeként is tevékenykedett.

1986 és 1995 között kilenc évet töltött a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Bécsi Kirendeltségén, az Osztrák Hadilevéltár mellett működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltségen előbb kutatói, majd vezetői beosztást látott el. Hazatérése után, ezredessé történt előléptetésével egyidejűleg, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának szaktanácsadójává és tudományos helyettesévé nevezték ki; 1998-tól a főigazgató tudományos helyetteseként tevékenykedett.

A tudományos életben folyamatosan jelen lévő Zachar József számos tudományos társaságnak volt alapítója és tagja, többek között a Magyar-Osztrák és a Magyar-Francia Történész Vegyesbizottságnak és a Magyar Történészek Világszövetségének, megalapozva ezzel nemzetközi hírnevét. Kimagasló kutatási eredményeit négy disszertáción és egy habilitációs tézisegyüttesen felül több mint száz kötetben és tanulmányban publikálta.

Mindemellett a Magyar Hadtudományi Társaság hadtörténelem- és a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság rendvédelem-történeti szakértője, s 1983-tól folyamatosan a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztő bizottságának tagja is volt.

Kutatói, publikációs és tudományszervező munkássága mellett kezdettől fogva részt vállalt a felsőoktatásban is, a Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézetében a Modernkori Magyar Történelmi Tanszéken oktatott. Közreműködött többek között a méltán ismert tízkötetes „Magyarország története" és a kétkötetes „Magyarország hadtörténete" című alapművek vonatkozó fejezeteinek szakmai áttekintésében.

„Verba volant, scripta manent. – A szó elszáll, az írás megmarad." E mondat szellemében joggal bízhatunk abban, hogy Zachar József monográfiái, tanulmányai, cikkei, publikációi és egész szakmai életpályája sokaknak nyújt segítséget az ismeretszerzésben, tanulásban és a történettudomány elmélyült kutatásában.

1999. október 27-én a felső korhatár elérésével szolgálati nyugállományba helyezték.

Élete során huszonnégy egységparancsnoki és magasabb parancsnoki dicséretben részesült, a honvédelmi miniszter pedig a Haza Szolgálatáért Emlékérem arany, a Tiszti Szolgálati Jel II. és I. osztályával, az Osztrák Köztársaság elnöke 1993-ban Tudományos és Művészeti Becsületkeresztel, a Nemzetközi Napóleon Társaság érdemrendjével tüntette ki. 1997-ben Zrínyi Miklós Díjat, 2005-ben Szemere Bertalan Díjat kapott.

Tisztelt Ezredes Úr ! Kedves Barátom !

Betegséged ellenére mindannyian, szeretteid, barátaid, tisztelőid, őszintén hittük, hogy még sokáig közöttünk lehetsz. Bár mindig fegyelmezett katona voltál, most nem kértél engedélyt a távozásra, itthagytál minket és szívünkbe szorító hiányérzet, mélységes gyász költözött. Tudjuk, az élet elválaszthatatlan velejárója a halál, mégis, amikor bekövetkezik, igen nehéz felfognunk a felfoghatatlant, s beletörődnünk a megváltoztathatatlanba.

Fizikai valódban ugyan távoztál közülünk, de lelkünkben velünk maradsz, nem halványuló emléked mindvégig szívünkben él. A földi létben maradt bajtársaid és családod nevében kívánom Neked, lelj új barátokra a Hadak Útjára költözött katonák lelkének bajtársi közösségében.

Amikor ezzel az útravalóval búcsúzom Tőled, s közben hallom a lélekharang kondulását, John Donne szavai idéződnek fel bennem:

„Senki sem különálló sziget; minden ember a kontinens része, a szárazföld egy darabja; ha egy göröngyöt mos el a tenger, Európa lesz kevesebb, éppúgy, mintha egy hegyfokot mosna el, vagy barátaid házát, vagy a te birtokod; minden halállal én leszek kevesebb, mert egy vagyok az emberiséggel; ezért hát sose kérdezd, kiért szól a harang: érted szól."

– Érted szól kedves Zachar József Ezredes Úr!

Kedves József !

Nagyon sokat dolgoztál panaszmentesen, mindig mosolyogva, s mindeközben ott volt családod, akiket nagyon szerettél, akiket soha sem hanyagoltál el, mindig nagy szeretettel beszéltél róluk és büszkén mutattad a fényképeket és számoltál be gyermekeid eredményeiről.

Szeretteid e legbelső köréből most fájó szívvel búcsút vesz Tőled szerető feleséged Éva, akivel 36 évig szeretetben, jóban-rosszban együtt voltatok, és gyermekeid, Péter és Viktor, akiket mindig ragaszkodóan, szeretettel segítettél.

Búcsúzunk Tőled mi is, pályatársaid, kollégáid.

Tisztelt Gyászolók!

Racionalizált korunk sajátos és sajnálatos vonása, hogy létünk jelképpé és történelemmé zsugorodik, miközben a tényleges élettel alig találkozhatunk. Tudásunk gyarapodásával aztán rádöbbenünk, hogy földi pályafutásunk során két életet élünk: egy valóságosat és egy eszményit. S e kettősségben rejlik az erkölcsi jóság, minden nemes érzület és az etikai rend alapja. Valóságos életünk oly zaklatott, rohanó, s olyannyira tele van feszültséggel és félelemmel, hogy az eszményi élet példájával csak az emlékezés és az azzal együtt járó önvizsgálat kivételes pillanataiban szembesülhetünk.

Minden embernek önmaga életéből kell művet alkotnia, és e műnek nyitva kell állnia, hogy aki be akar oda lépni, azt befogadja. Zachar József életműve kiváló példáját adja az odaadó családfőnek, a kitűnő katonának, s követendő utat mutat azoknak a fiataloknak, akik a göröngyös, hivatásos tiszti életpályán a nyomdokaiba lépnek – Remenyik Sándor soraival: *„Egy lángot adok, ápold, add tovább!"*

Mindannyian, akik ma Zachar József nyugállományú ezredes búcsúztatására egybegyűltünk, igazolhatjuk: Ő valóban életművet alkotott. Fájdalmas, hogy épp egy ilyen kitűnő tiszt, katona, családapa távozott körünkből, ám éppen távozása késztet minket a leginkább arra, hogy példája valóban szemünk előtt lebegjen, hivatali és a magánéletünkben egyaránt.

A most megkonduló lélekharang Őt szólítja, a mécsesek lángja az Ő lelkéhez viszi az emlékezés világosságát, a pompázó virágok illata az Ő új otthonába száll.

Kedves Ezredes Úr, Kedves József !

Köszönjük földi léted és üzenjük: a család, és mi, katonák, tovább visszük a lángot, hiszen, Arany Jánost idézve:

„Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múl,
Hanem lerázván, mi benne földi,
Egy éltető eszmévé finomul."

Nyugodj békében.

Holló József

BÚCSÚ DR. ZACHAR JÓZSEFTŐL

Tragikus hirtelenséggel hagyott itt minket a magyar hadtörténet egyik reprezentáns képviselője, Dr. Zachar József ny. ezredes, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum egykori főigazgatóhelyettese, a Hadtörténelmi Közlemények volt főszerkesztője, az egri Esterházy Károly Főiskola professzora. Zachar József szakmai felkészültsége és munkássága révén a megújuló magyar hadtörténeti kutatás élvonalához tartozott. Széleskörű műveltsége, kiváló nyelvtudása és filológiai alapossága tette lehetővé, hogy új irányokat jelöljön ki a történeti kutatásban. E sorok szerzője középiskolai diákként és egyetemi hallgatóként olvashatta az *Idegen hadakban* (1984) és a *Franciaország magyar marsallja Bercsényi László* (1987) című munkáit, amelyek meghatározó jelentőségűnek bizonyultak. Később, már magam is a franciaországi magyar emigráció kutatójaként, személyesen is megismerkedtem Zachar Józseffel, és a vele folytatott beszélgetések emléke ma is elkísér. Szakavatott tanácsai, enciklopédikus ismeretei sok segítséget nyújtottak doktori disszertációm, valamint az abból született könyv megírása során. Ez utóbbi bemutatóján természetesen Zachar Józsefet kértem fel a munka méltatására. Ekkorra már a többéves levelezésből és szakmai konzultációból szívélyes kapcsolat alakult ki, amelyet a szakmai villongástól mentes, korrekt tudományos együttműködés jellemzett. Gyakran találkoztunk konferenciákon és tanácskozásokon, ahol a rá jellemző katonás pontossággal volt képes a kollégái és a szakma iránti tisztelettel a rendelkezésére álló időt betartva, nagyívű előadásokat tartani a magyar és egyetemes hadtörténet legváltozatosabb témáiról. Jó kapcsolatteremtő képességével a francia hadtörténetírás pápájának számító André Corvisier professzor és a világhírű tudós, Fernand Braudel is a bizalmába fogadta. Zachar József egy olyan korban épített hidat a nyugat-európai és magyar kutatók közösségei között, amikor ez finom szólva nem volt általános. Munkássága révén a határainkon túl is maradandót alkotott. Neki köszönheti az egyetemes hadtudomány például Jeney Lajos Mihály magyar származásának felfedezését, a hazai kutatók pedig a nyugati levéltárakban rejtőzködő magyar vonatkozású gazdag katonai forrásanyagra való figyelmeztetést. Életműve korai távozása ellenére is impozáns és teljes, méltán megérdemli hogy tisztelegjünk előtte.

Dr. Zachar József 1943. október 27-én született Csepelen, ahol az általános iskolai és gimnáziumi tanulmányait végezte. 1961-ben, az országos középiskolai tanulmányi versenyen elért helyezése alapján és jeles érettségi vizsgáját követően, felvételt nyert az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a történelem–német nyelv és irodalom szakra. E két szakon 1966-ban szerzett középiskolai tanári oklevelet. Ezt követően a Magyar Néphadsereg Egyesített Tisztiiskola Pedagógia Tagozatán nyert tanári állást közép- és újkori német irodalomtörténet és a német népismeret tantárgy oktatójaként, amelyet a jogutód Kossuth Lajos Katonai Főiskolán is folytatott. Történészi képességeinek elismeréséül 1974-ben hadtörténelem főtanárrá nevezték ki.

1975-ben került a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum állományába tudományos munkatársként, kutatótörténésznek. 1981-ben léptették elő tudományos főmunkatárssá, amely minőségében a Hadtörténelmi Osztály megbízott vezetőjeként is tevékenykedett. 1983-ban került hivatásos állományba őrnagyi kinevezéssel, majd a *Hadtörténelmi Közlemények* főszerkesztője lett. 1986-ban alezredesként a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumnak az Osztrák Hadilevéltárban működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltsége vezetője lett Bécsben. Ausztriai külszolgálatából 1995-ben tért haza, amikoris ezredesként a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának szaktanácsadójává és tudományos helyettesévé nevezték ki, amely tisztséget 1999-ig látott el. 2000. április 3-tól 2003. június 30-ig a Rendőrtiszti Főiskola Rendészeti Vezetőképző, Továbbképző és Kutató Intézet osztályvezető-helyettesi beosztásában tudományszervezőként tevékenykedett. Az 2000/2001-es tanévtől az Eszterházy Károly Főiskola oktatója, 2002-től a Modernkori Magyar Történelem Tanszék egyetemi tanára. Jelentős szerepe játszott az egri főiskolai történelmi képzés egyetemi szintre emelésében és a doktori iskola megalapításában.

Sokrétű értékteremtő munkásságát számos díj és kitüntetés jutalmazta. Honvédségi pályafutása során 24 egység- és magasabb parancsnoki dicséretben, továbbá az évek után járó három Szolgálati Érdemérem és két Tiszti Szolgálati Jel elismerésben részesült. Ezeken kívül tudományos, tudományszervező és oktató munkássága alapján az Osztrák Köztársaság elnöke 1993-ban a Tudomá-

nyos és Művészeti Becsületkereszt, a Nemzetközi Napóleon Társaság 1997-ben Érdemrendje, míg a magyar honvédelmi miniszter ugyancsak 1997-ben a Zrínyi Miklós Díj kitüntetésben részesítette. A Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaságtól 2005-ben elnyerte a Szemere Bertalan Díjat.

Történészi pályafutása során 21 önálló kötetet, többszáz tanulmányt és cikket publikált. Ezek közül csaknem százat idegen nyelven, külföldi folyóiratokban és periodikákban. A Magyar Tudományos Akadémián megvédett nagydoktori disszertációja, a referenciamunkának számító *Habsburg uralom, állandó hadsereg és magyarság (1683–1792)* a Zrínyi Kiadó kiadásában jelent meg 2004-ben. Ezen kívül az utóbbi években napvilágot látott köteteiben (*Egy az Isten, egy a Nemzet. Írások Jézus-hitű magyar eleinkről*. Heraldika Kiadó, Budapest, 2007., 2. kiad. 2009. ; *A mi huszadik századunk: 1918, 1944, 1956*. Heraldika Kiadó, Budapest, 2007.) a magyarság történelmének nagyobb ívű bemutatásra is vállalkozott.

Személyes fájdalom számomra, hogy a legutóbbi időkben körvonalazódni kezdett közös tervünk, Jeney Lajos Mihály Portyázó című művének francia nyelvű kritikai kiadását együtt már nem fejezhetjük be, a sors sajnos másként rendelkezett…

Dr. Zachar József a jelenkori magyar hadtörténetírás meghatározó egyénisége és megkérdőjelezhetetlen szakmai tekintélye volt, akinek elhunytát családja, kollégái és barátai mellett az egész magyar tudományos közélet gyászolja.

Tóth Ferenc

ZACHAR JÓZSEF MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

Tudományos fokozatok kéziratos alapművei

Friedrich Ferdinand von Beust (1809–1886). Biographische Skizze. Egyetemi szakdolgozat, ELTE BTK, Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1966., 238 o.

Az osztrák Verfassungspartei külpolitikája 1871–1879 a Neue Freie Presse tükrében. Bölcsészettudományi doktori értekezés, ELTE BTK, 1968., 383 o.

Az osztrák–német liberális mozgalom (Alkotmánypárt) és a politikai hatalom 1861–1881. Történelemtudományi kandidátusi értekezés, MTA TMB, 1976., 709 o.

Császári-királyi szolgálatban. Hadügy, hadsereg, magyarság 1683–1792. Történelemtudományi doktori értekezés, MTA TMB (DT), 1993., 388 o.

A magyarországi Habsburg-hatalom kiterjesztése és megszilárdítása 1683–1792. Habilitációs tézisek, Debreceni Egyetem, 2001., 32 o.

Önálló művek

Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. (Válogatott források.) Folia Rákócziana, I. k., Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Vaja, 1979., 5,25 ív.

Az osztrák–német Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981., 30,8 ív.

Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. Kováts Mihály ezredes élete 1724–1779. Társszerzővel. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1982., 9,67 ív.

Idegen hadakban. Nemzet és Emlékezet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984., 24,27ív.

Jeney: A portyázó. Magyar Hírmondó. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986., 12,8 ív.

Franciaország magyar marsallja: Bercsényi László. Korok és emberek. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1987., 17,35 ív.

Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. Században. Hősök–csaták. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990., 22,52 ív.

Nyolcvan nyár nyeregben. Skultéty László huszár-zászlótartó élete 1738–1831. Társszerzővel. Ikva Kiadó, Budapest, 1992., 9,5 ív.

1848/49-ről százötven év távlatából. Társszerzőkkel. Siklósi Vár- és Múzeumbaráti Kör, Siklós, 1999., 5,25 ív.

A magyar huszár. Társszerzőkkel, szerkesztő is. Corvina Kiadó, Budapest, 2000., 8,25 ív, ugyanez angolul:

The Hungarian Hussar. An Illustrated History. Társszerzőkkel, szerkesztő is. Corvina Kiadó, Budapest, 2000., 8,25 ív.

Rendvédelem-tudomány? Rendvédelem-tudomány! Gondolatok egy új tudományág elméleti alapjairól, fogalmáról, rendszertani helyéről. Rendvédelmi Füzetek. 2002/28., Rendőrtiszti Főiskola, Budapest, 2002., 5,37 ív.

„Egy ezredévi szenvedés." Fejezetek a magyarság hadi történelméből. Heraldika Kiadó, Budapest, 2003., 34,67 ív.

Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004., 30,75 ív.

Áruló vagy áldozat? Történész nyomozás a Redl-ügyben a Nagy Háború kirobbantásának 90. évfordulóján. Heraldika Kiadó, Budapest, 2005., 7,5 ív.

Szentes József: Litánia. Heraldika Kiadó, Budapest, 2005., 12,5 ív.

Egy az Isten, egy a Nemzet. Írások Jézus-hitű magyar eleinkről. Heraldika Kiadó, Budapest, 2006., 10,0 ív.

A mi huszadik századunk: 1918, 1944, 1956. Heraldika Kiadó, Budapest, 2007., 19 ív.

Hunyadi Mátyás és kora. Múltidézés trónra kerülésének 550. évfordulós esztendejében. Heraldika Kiadó, Budapest, 2008., 5,50 ív.

Válogatott hadtörténeti írások (XVII–XVIII. század). Budapest–Eger, 2008., 19,0 ív.

Egy az Isten, egy a Nemzet. Írások Jézus-hitű magyar eleinkről. Második, javított és bővített kiadás, Heraldika Kiadó, Budapest, 2009., 12,25 ív.

Külföldi tanulmányok, közlemények

Bercsényi László, Franciaország marsallja. Kanadai Magyarság, Torontó, 1978. febr. 8., 5. o.

A Bercsényi-család története. Csemadok-kézirat, Érsekújvár, 1979., 28 o.

Vojennaja isztorija i vojenno-isztoricseszkije tradiciji vo Vengerszkoj Narodnoj Armiji. In: Matyeriali szovescsanyija nacsalnyikov vojenno-isztoricseszkih insztitutov goszudarsztv-ucsasztnyic Varsavszkovo Dogovora. Potsdam, 1983., 37–47. o.

Die beiden Kriege Kaiser Karls VI. gegen die Osmanen und die Ungarn. Manuscript, VIII. Colloque International d'Histoire Militaire. Wien, 1983., 28 o.

Recrutement et encadrement des houssards dans l'Europe du XVIIIe siècle. In: Cavaciocchi, Simonetti: „Atti della sedicesima settimana di Studi." Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini," Prato, 1984., 1–177. o.

Az amerikai függetlenségi ünnepségek magyar vonatkozásai. Amerikai Magyar Figyelő, Baltimore, 1984/2., 7. o.

Le personnage historique et le protagoniste du film – le colonel Redl. Manuscript, Institut Hongrois, Paris, 1985., 19 o.

Wspólpraca polsko–węgierska w XVIII wieku. Manuscrypt, Wojskowy Instytut Historyczni i. Wandy Wasilewskij, Varsó, 1985., 73 o.

Soldats hongrois dans les armées européennes du XVIIIe siècle. Manuscript, Revue de la Commission Internationale d'Histoire Militaire, Paris, 1985., 59 o.

Die militärische Reformtätigkeit eines Ungarn aus Frankreich im Dienste einer asiatischen Großmacht. Der Oberst François baron de Tott im Osmanischen Reiche 1767–1776. Manuscript, XI. Colloque International d'Histoire Militaire, Seoul, 1986., 1–27. o.

Die Frage des Verteidigungskrieges im Gebirgsland in den Schriften Erzherzog Carls. In: Rauchensteiner, Manfried (szerk.): Clausewitz, Jomini, Erzherzog Carl. Eine geistige Trilogie des 19. Jahrhunderts und ihre Bedeutung für die Gegenwart. Wien, 1988., 129–148. o.

A huszárság rövid krónikája. Magyar Élet, Torontó, 1988/43., 5. o.

Das Bestehen von Französisch–Illyrien 1809–1813 – eine Episode in der österreichisch–ungarischen Wehrgeschichte. Acta, XII. Colloque Internationale d'Histoire Militaire, Athen, 1989., 31–50 o.,

Das Bestehen von Französisch–Illyrien 1809–1813 – eine Episode in der österreichisch–ungarischen Wehrgeschichte. Sokszorosított kéziratként görögül is, Athén, 1989., 20 o.

Ungarn und die beiden Kriege Kaiser Karls VI. gegen das Osmanische Reich 1716–1718 und 1736–1739. In: Adriányi, G. – Glassl, H. – Völk, E. (kiad.): Ungarn-Jahrbuch, 17. k., München, 1989., 53–69. o.

Les Houssards hongrois du Roi de France (1692–1789). In: Chaunu, Pierre – Bérenger, Jean (szerk.): Mélanges André Corvisier. Le Soldat, la Strategie, la Mort, Paris, 1989., 207–219 o.

Der Weg des Französischen Generals ungarischer Abstammung François baron de Tott (1733–1793) von Paris nach Bad Tatzmannsdorf. Tagungsmanuskript, rövid változat in: Tagungsbericht des 17. Österreichischen Historikertages, Wien, 1989., 193–195. o.

Die Schlacht bei Mohács in der ungarischen Historiographie. Unser Auftrag, Wien, 1989/7–8., 7–13. o.

Plakate als politische Schreie, 1919. Gedanken zur ungarischen Räterepublik und Kunst, Ausstellungskatalog „Die 133 Tage der Ungarischen Räterepublik in der Plakatkunst." Museum Österreichischer Kultur, Eisenstadt, 1989., 7–13. o.

Das Ungarische Nationale Militärgeschichtliche Museum in Budapest. Manuskript, Gesellschaft für Österreichische Heereskunde, Wien, 1989., 22 o.

Die Habsburger und ihre Umwelt. Eröffnungsrede der Ausstellung „Photo Habsburg," Manuskript, Collegium Hungaricum, Wien, 1989., 8 o.

Die Französische Revolution im Spiegel der neuesten militärgeschichtlichen Forschungen, Manuskript, Collegium Hungaricum, Wien, 1989., 20 o.

Die Ungarische Volksarmee auf der Suche nach einer Tradition. Manuskript, Österreichische Kommission für Militärgeschichte, Wien, 1989., 22 o.

Les Hussards hongrois de Zita. Vivat Hussar, No. 25, Tarbes, 1990., 97–98. o.

Die lange Friedensperiode zwischen Ungarn und Habsburgern von 1711 bis 1848. Manuskript, Volkshochschule Floridsdorf, Wien, 1990., 24 o.

Ein ungarischer Klassiker über den Kleinkrieg. Das Werk „Le partisan" von L. M. v. Jeney, erschienen im Haag 1759. In: Acta, XIII. Colloque International d'Histoire Militaire, Helsinki, 1991., I. k., 131–144. o.

Bercsényi-Husaren für und gegen die Französische Revolution 1792–1797. In: Actes, XV. Colloque International d'Histoire Militaire, Paris, 1991., I. k., 123–132. o.

Stehendes Heer, Kleinkrieg, Husaren – ein ungarisches Phänomen im Europa des XVIII. Jahrhunderts. In: Actas, XVII Congreso Internacional de Ciencias Históricas, Madrid, 1992., I. k., 87–105. o.

Une nouvelle armée à face d'une nouvelle époque dans la Monarchie des Habsbourgs. Études Danubiennes, Strasbourg, 1992/2., 101–132. o.

Theorie und Praxis des Gebirgkrieges bei Erzherzog Carl am Beispiel des Feldzuges von 1799. In: Actes, XVII. Colloque International d'Histoire Militaire, Berne, 1993., I. k., 161–176. o.

Potsdam – von Ungarn aus gesehen. In: Kroener, Bernhard (kiad.): Potsdam. Staat, Armee, Residenz. Frankfurt am Main – Berlin, 1993., 75–88. o.

Die k. u. k. Armee – Beispiel einer multikulturellen Streitkraft? In: Wendl, Erich (szerk.): Europäische Sicherheitspolitik, KSZE. Die Entwicklung von Rüstungskontrolle und Abrüstung, Wien, 1993., 69–75. o.

Ungarn an der Wiege der Streitkräfte der Vereinigten Staaten. In: Acta, XVIII. Colloque International d'Histoire Militaire, Roma, 1993., 181–192. o.

Die Frage der Landesverteidigung auf dem ungarischen Reichstag 1648–1848. Manuscript de la Commission Internationale d'Histoire des Legislatives, London, 1994., 17 o.

Benda Kálmán, Nagyvárad, 1913 – Budapest, 1994. Bécsi Napló, 1994/5., 4. o.

Így múlék el tőlünk. Bécsi Napló, 1994/6., 8. o.

Die Verteidigung Prags durch die Franzosen gegen die Österreicher im Jahre 1742 aus ungarischer Sicht. In: Historicky Ústav – Česka Déjini (kiad.): Fortifikace a obranu statu, Praha, 1995., 203–223. o.

Das Vorspiel zum Kosciuszko-Aufstand: Die Kämpfe der Konföderation von Bar aus ungarischer Sicht. In: Acta, XX. Colloque International d'Histoire Militaire, Warszawa, 1995., 311–319. o.

Europäisches Mandat, österreichisch–ungarische Durchführung. Die Okkupation von Bosnien und der Herzegowina im Jahre 1878. In: Acta, XXI. Colloque International d'Histoire Militaire, Québec, 1995., 120–132. o.

Die Rolle der k. u. k. Streitkräfte in der Sicherung der inneren öffentlichen Ordnung zur Zeit des ersten Weltkrieges. In: Historicky Ústav Česke Armady (kiad.): Od Sarajewa k velké válce, Praha, 1995., 84–104. o.

Die Dreikaiserschlacht aus ungarischer Sicht. Manuscript, Československa Napoléonska Společnost, IV. Congrès International de l'Époque de Napoléon, Slavkov, 1995., 15 o.

Die Armee – das letzte Bindeglied der alten Donaumonarchie Österreich–Ungarn. Manuskript, Neuer Klub, Wien, 1995., 26 o.

Die Teilnahme der Ungarn am kaiserlichen(-königlichen) Heer 1683–1792, Manuskript, Collegium Hungaricum, Wien, 1995., 24 o.

Sicherheit und Stabilität von Ungarn aus gesehen. Manuscript, Organisation de Coopération des Militaires en Europe, Chantilly, 1995., 22 o.

Die Herrschaft der Habsburger und das Wehrwesen der ungarischen Reichshälfte 1648–1798. In: Adriányi, G. – Glass, H. – Völk, E. (kiad.): Ungarn-Jahrbuch, 22. k., München, 1996., 35–69. o.

Közös hadi múltunkról. Bécsi Napló, Wien, 1996/7., 8. o.

Husaren in fremden Heeren. Manuskript, Collegium Hungaricum, Wien, 1996., 22 o.

Rozsnyó város tudós szülötte: Markó Árpád hadtörténész. In: Ambrus Ferenc (szerk.): Rozsnyói kalendárium, Rozsnyó, 1997., 66–70. o.

Streitkräfte und Minderheiten aus historischer Perspektive – am Beispiel der österreichisch–ungarischen Wehrkraft. In: Landesverteidigungsakademie (kiad.), Micewski, Edwin R. (szerk.): NATO-PfP–Symposium Minderheiten und Streitkräfte, Wien, 1997., 16–41. o.

Streitkräfte und Minderheiten aus historischer Perspektive – am Beispiel der österreichisch–ungarischen Wehrkraft. In: Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie: Symposien, Tagungen, Konferenzen, 8. k., Wien, 1997., 17–45. o.

Le Musée national d'Histoire militaire de Budapest. Revue de la Société des Amis du Musée de l'Armée, Paris, 1997/2., 79–85. o. Társszerzővel.

Ungarn in den Heeren der Habsburger zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. In: Bellum Tricennale, XXIII. Colloque International d'Histoire Militaire, Praha, 1997., 225–232. o.

Beregszász huszárai 1755–1768. Sokszorosított kézirat, I. Helytörténeti Konferencia, Beregszász, 1997., 16 o.

Les Hongrois dans l'Armée des Habsbourg pendant la première guerre de coalition contre les Français 1792–1797. Manuscript, Société Internationale de Napoléon, Alessandria, 1997., 14 o.

A zentai csata helye a magyar történelemben. Konferenciakézirat, Városi Levéltár, Zenta, 1997., 18 o.

Ungarn in fremden Heeren 1648–1792. In: Actas, XXIV. Colloque International d'Histoire Militaire, Lisboa, 1998., 226–237. o.

Der Warschauer Vertrag und die Revolution in Ungarn von 1956. Manuscript, l'Association Suisse d'Histoire et des Sciences Militaires, Zürich, 1998., 36 o.

Gli Ungheresi nell Armata Absburgien durante la guerre della Prima Coalizione contro i Francesi 1792–1797. In: Douglas, Vittorio Scotti (szerk.): L'Europe scopre Napoléone 1793–1804. Alessandria, 1999., 2. k., 983–991. o.

Hungarians in the Habsburg Army during the First Coalitions War against the French 1792–1797. Ugyanott, 973–981. o.

Die ungarische Revolution von 1956 und der Warschauer Vertrag (oder die Entstehung der Armeegruppe Süd). In: Actas, XXV. Colloque International d'Histoire Militaire, Brussels, 2000., 277–295. o.

Les Houssards hongrois dans l'Armée impériale des Habsbourgs pendant l'ancien régime 1648–1792. Vivat Hussar, No. 35, Tarbes, 2000., 91–104. o.

Les antécendents de la première loi hongroise sur la gendarmerie, manuscrit, Centre Historique de la Gendarmerie Nationale. Charenton, 2001., 18 o.

Die Rolle des Soldatenstandes im Kulturaustausch der Habsburgermonarchie. In: Heppner, Harald – Seemann, Gerhard (kiad.): Südostdeutsches Archiv, XLIV–XLV. k., München, 2001/2., 85–113. o.

Die allgemeine Wehrpflicht im Vielvölkerstaat der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. In: Actes, XXVI. Colloquium d'Histoire Militaire, Stockholm, 2001., 191–206. o.

Vorwort. In: Wöber, Ferdi Irmfried: 1809. Schlacht bei Raab. Wien, 2001., 5. o.

Megszállás? Felszabadulás? Dr. Varga László cikke olvasásakor, Bécsi Napló, 2001/2., 7. o.

Introduction to the Volume Representing Hungarian Military Science and Hungarian Military Historians: Tradition and Reneval. In: Király K. Béla – Veszprémy László: A Millenium of Hungarian Military History, New York, 2002., XI–XIV. o.

Hungarian Soldiers in the Habsburg and Foreign Armies, 1699–1789. In: Király K. Béla – Veszprémy László (szerk.): A Millenium of Hungarian Military History, New York, 2002.., 185–214 o.

Hungarian Soldiers in the French Revolutionary and Napoleonic Wars from Point of View of the Hungarian Nation. In: Király K. Béla – Veszprémy László (szerk.): A Millenium of Hungarian Military History, New York, 2002., 243–259. o.

Von Potsdam nach Brüssel. Die Wandlungen des Rollenbildes des Soldaten in Ungarn, von 1945 bis 2000. In: Karl-Franzens–Universität – Wissenschaftskommission beim Bundesministerium für Landesverteidigung (kiad.): Die Rolle des Soldaten: gestern–heute–morgen. Tagungsbericht, Graz, 2002., 61–74. o.

Les houssards hongrois dans l'armée impériale (et) royale des Habsbourgs au longue 19e siècle de 1792 à 1918 (Une esquisse). Vivat Hussar, No. 36, Tarbes, 2001., 97–111. o.

Von der „Monarchie mit vakantem Thron" zur Volksdemokratie: Ungarn 1937 bis 1956. In: Schmidl, Erwin A. (szerk.): Die Ungarnkrise 1956 und Österreich, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2003., 33–51. o.

Késmárktól a világhírnévig. Kray Pál táborszernagy, 1735–1804. In: Dangl, Vojtech – Varga J. János (szerk.): Aramáda, mesto, spolecnost od 15. storocia do roku 1918, Bratislava, 2002., 186–204. o.

Dr. Varga László nyílt megkövetése. Bécsi Napló, 2002/3., 2. o.

Preface. In: Wöber, Ferdi Irmfried: 1809. The Battle of Raab. Wien, 2003., 5. o.

A császári hadseregbeli magyarok 1683–1713. In: Muzsnay Árpád (szerk.): „Istennel hazáért és szabadságért." Rákóczi-ünnepségek, 2003., Szatmárnémeti, 2003., 107–138. o.

Obituary. Géza Perjés. Revue Internationale d'Histoire Militaire, No. 80, Édition Hongroise, Budapest, 2004., 171–2. o.

A gyulafehérvári siker ellehetetlenítője – a höchstädti csata. In: Muzsnay Árpád (szerk.): Évfordulós tanácskozások 2002–2004., Szatmárnémeti, 2005., 201–212. o.

A magyarországi császári hadvezetés a Rákóczi-szabadságharc idején. In: Kónya Péter (szerk.): Povstanie Frabtiska II. Rákóciho (1703–1711) v novsom priblizeni. Presov, 2005., 113–123. o.

Májusi töprengések – válasz a márciusiakra. Bécsi Napló, 2005/3., 5. o.

Der Warschauer Vertrag und die Revolution in Ungarn. In: Fuhrer, Hans Rudolf (szerk.): Vor fünfzig Jahren: Ungarns Oktoberrevolution. Wettingen, 2006., 7–29. o.

1707 – csendes háborús év a spanyol örökségért vívott Habsburg–Bourbon összecsapásban. In: Muzsnay Árpád (szerk.): Évfordulós tanácskozások. 2007., Szatmárnémeti, 2007., 50–72. o.

A zentai csata helye a magyar történelemben. Eugen, Zenta. 2007/1., (2007. dec 21.) 14. o .

Préface. In: Wöber, Fredi: 1809. La bataille de Raab. Parcuy-par-Vienne, 2009., 7–8. o.

Das kriegsgestörte Apostolische Königreich Ungarn als Tätigkeitsraum für den unierten Bischof von Munkács, 1689–1706. In: Véghseő, Tamás (szerk.): Da Roma in Hungaria. Atti del convegno nel terzo centenario della morte di Giovanni Giuseppe De Camillis, vescovo di Munkács/Mukacevo (1689–1706). Nyíregyháza, 2009., 145–159. o.

Die Insurrection des Königreichs Ungarn. (Ein historischer Überblick). In: Actes du Symposium international „La campagne de 1809," Wien, 2009., 93–100. o.

Tansegédletek

Német nyelvkönyv I. Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Szentendre, 1970., Székely Lajosné társszerzőségével.

Német nyelvtani munkafüzet I. Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Szentendre, 1970., Székely Lajosné társszerzőségével.

Magyar–német katonai kisszótár. Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Szentendre, 1972., Székely Lajosné társszerzőségével.

Német–magyar katonai kisszótár. Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Szentendre, 1972., Székely Lajosné társszerzőségével.

Német nyelvkönyv II. Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Szentendre, 1973., Székely Lajosné társszerzőségével.

Német nyelvtani munkafüzet II. Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Szentendre, 1974., Székely Lajosné társszerzőségével.

A haderő, mint az abszolút uralkodó hatalmi törekvéseinek eszköze, 1701–1789. In: Liptai Ervin (szerk.): Hadtörténelem. Tansegédlet a katonai főiskolák számára, MN Tanintézeti Csoportfőnökség, Budapest, 1989., 69–84. o.

A haderő, mint az abszolút uralkodó hatalmi törekvéseinek eszköze, 1701–1789. In: Gonda András (szerk.): Hadtörténelem. Tankönyv a katonai főiskolák számára, MH Tanintézeti Főnökség, Budapest, 1994., 136–154. o.

Magyar történelem a békekötések tükrében a végleges honfoglalástól napjainkig (896–1996). In: Zürichi Magyar Történelmi Egyesület (kiad.), Csihák György (szerk.): Magyar Történelem. Tízezer év – ezer oldalról. Oktatási segédkönyv a magyar történelem tanításához. Zürich–Budapest, 2002., 521–567. o.

Jézus hitű magyar eleink, Körösi Csoma Sándor Magyar Egyetem, h. n. [Budapest], é. n. [2008.], 10,0 ív

Hazai tanulmányok, közlemények

A Verfassungspartei külpolitikája a Neue Freie Presse tükrében az 1870-es években. Századok, 1972/1., 126–145. o.

La guerre d'indépendence de Rákóczi et l'Europe. Compte-rendu de la session scientifique internationale à Sárospatak. Acta Historica, T. XXII. 1976., 377–394. o.

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1868-as véderőtörvényének néhány osztrák vonatkozása. Hadtörténelmi Közlemények, 1977/2., 163–178. o.

Bercsényi László (1689–1778). Hadtörténelmi Közlemények, 1978/1., 68–114. o.

Egy élten át igaz magyar és vitéz katona. Bercsényi László halálának kétszázéves évfordulójára. Honismeret, 1978/1., 21–23. o.

Magyar huszárok francia földön. Lobogó, 1978/1., 24–25. o.

Magyar huszárok francia szolgálatban. Élet és Tudomány, 1978/39., 1222–1224. o.

László Bercsényi, Marschall von Frankreich. Budapester Rundschau, 1978/8., 8. o.

Kováts Mihály levele Benjamin Franklinnek, 1777. január 13. Hadtörténelmi Közlemények, 1979/2., 308–318. o.

A leghívebben mindhalálig. Kováts Mihály évfordulója. Honismeret, 1979/3., 40–42. o.

Kováts Mihály. Egy magyar katona az amerikai függetlenségi háborúban. Élet és Tudomány, 1979/19., 587–588. o.

Bercsényi Lászlóra emlékezve. Sokszorosított kézirat, Hazafias Népfront, Nyíregyháza, 1979., 17 o.

Pollereczky János őrnagy az amerikai forradalmi függetlenségi háborúban. Hadtörténelmi Közlemények, 1980/2., 293–310. o.

A Francia Királyság 18. századi magyar huszárai. Történelmi-statisztikai tanulmány. Hadtörténelmi Közlemények, 1980/4., 523–554. o.

Leszczyński Szaniszló lengyel király és a magyarok. Honismeret, 1980/4., 33–35. o.

Egy vitéz magyar az amerikai függetlenségi háborúban (Pollereczky János őrnagy). Honismeret, 1980/3., 21–24. o.

A Hungarian in the American Revolution. The Life of Colonel Mihály Kováts. Hungarian Digest, 1981/5., 89–93. o.

A bujdosó kurucok hamvainak hazatérése. Kézirat, 1981., Vay Ádám Múzeum, Vaja, 11 o.

A Kováts Mihály porosz szabadcsapat-vezér elleni bécsi eljárás iratanyaga 1761/62-ből. Hadtörténelmi Közlemények, 1982/1., 71–92. o.

Ráttky György kuruc ezereskapitány, francia generális (? –1742). Hadtörténelmi Közlemények, 1982/3., 355–392. o.

Az amerikai függetlenségi ünnepségek magyar vonatkozásai. Honismeret, 1982/4., 59. o.

Un maréchal de France hongrois. Revue de Hongrie, 1982/4., 41–47. o.

A francia ancien régime két Esterházy-huszárezrede 1735–1789. Hadtörténelmi Közlemények, 1983/2., 197–229. o.

Le roi hongrois de Madagascar. Revue de Hongrie, 1983/1., 114–119. o.

Une vie aventureuse. Fils d'un hussard hongrois et d'une française, le baron François de Tott, au service du roi de France.Revue de Hongrie, 1983/2., 54–59. o.

Rejtelmes (?) rendfokozatok. A had nagyától a hadnagyig. Élet és Tudomány, 1983/28., 877–879. o.

Ismeretlen korai hadelméleti hungarica. Hadtörténelmi Közlemények, 1984/2., 332–353. o.

Nádasdy Ferenc tábornagyra emlékezve. Honismeret, 1984/4., 13–15. o.

Utószó Kováts Mihály életregényéhez. In: Fehér Tibor: Tűzön-vízen át. Budapest, 1984., 353–367. o.

A hazáért. Történelmi bevezető. In: „A hazáért. Honvédelem és hazafiság a magyarországi művészetben 896–1848." kiállítási katalógus, Ernst Múzeum, Budapest, 1985., 4–17. o.

Pro Patria et Libertate. II. Rákóczi Ferenc halálának 250. évfordulóján. Kiállítás megnyitó kézirat, Madách Imre Művelődési Központ, Vác, 1985., 22 o.

Magyarok és bolgárok a XVIII. Században. Kézirat, Hadtörténelmi Intézet, Budapest, 1985., 20 o.

Szabadgondolkodás és liberalizmus Ausztriában a XIX. század második felében. Kézirat, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1985., 6 o.

A törökországi kuruc katonai emigráció. Kézirat, Vay Ádám Múzeum, Vaja, 1985., 27 o.

Magyar huszárok a 18. századi francia haderőben. In: Hajnal István Kör (kiad.), Á. Varga László (szerk.): Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok, Rendi társadalom – polgári társadalom, 1. k., Salgótarján, 1987., 447–452. o.

Redl, Redl, … Egy hadtörténész tűnődései. Valóság, 1986/6., 88–103. o.

Mi történt Győrvárott? Egy elfelejtett ütközetről – Tóth Gyula munkájának margójára. Magyar Nemzet, 1986/223., 6. o.

„Jó erkölcsöt és becsületet". Hadik Andrásról – keresztlevél hiányában. Magyar Nemzet, 1986/246., 10. o.

A kuruc katonai emigráció kezdetei. Kézirat, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1986., 27 o.

III. Károly két háborúja az Oszmán-török Birodalom ellen és a magyarok (1716–1718 és 1736–1739). Történelmi Szemle, 1987/88–2., 155–165. o.

Hetvenesztendős távirat Hadik János kormányalakítási feltételeivel. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/4., 447–452. o.

Hadik András generális. „Berlint megsarcolta." In: Benda Kálmán (kiad.): Olvastam valahol, III. k., Történészek a rádió ismeretterjesztő műsoraiban, Budapest, 1988., 152–157. o.

Huszárok. Történelmi bevezető. In: Vas megyei Múzeumok katalógusai, 135. k., Gráfik András (szerk.): Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár, 1988., 3–17. o.

Ugyanez német változatban is, Sárvár, 1988., ott 3–9. o.

A huszár szó és a huszár csapatnem eredetéről. Kézirat, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1988., 16 o.

Bercsényi emigrációja. Aki Európában is megállta a helyét. História, 1989/6., 6–7. o.

Fény derül a titokra? Száz évvel a mayerlingi tragédia után. Magyar Nemzet, 1989/72., 10. o.

Előkerült a gyászjelentés Hadik András haláláról. Magyar Nemzet, 1989/94., 7. o.

Zita magyar huszárai. Magyar Nemzet, 1989/146., 10. o.

Az Österreichische Militärische Zeitschrift és a magyar történelem. Hadtörténelmi Közlemények, 1990/3., 188–193. o.

Boldog IV. Károly? Magyar Nemzet, 1990/16., 4. o.

Az osztrák–magyar monarchia örökös tartományainak rendvédelmi testületei, Rendvédelem-történeti Füzetek, 1990., 17–29. o.

Mikes Kelemen és Bercsényi László. In: Hopp L. – Pintér M. Zs. – Tüske T. (szerk.): Irodalom, történelem, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: a budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások. Ethnica, Debrecen, 1992., 47–52. o.

A bukovinai székelyek letelepítője: Hadik András. Kézirat, Székely Egyesület, Érd, 1991., 22 o.

Hagyomány és folytonosság az osztrák rendvédelmi testületeknél, Rendvédelem-történeti Füzetek, 1991., 65–73. o.

A franciaországi Bercsényi-huszárezred története 1721–1791. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/4, 33–73. o.

Karcagtól Charlestownig – Fabriczy Kováts Mihály ezredes élete. Jászkunság, 1992/12., 24–26. o.

A hadügy újjászervezése Magyarországon a XVIII. század első felében. Kézirat, Magyar Történészek Világszövetsége, Budapest, 1992., 22 o.

Íme, az aradi erődítmény. Magyar Honvéd, 1992/11., 13. o.

A politikai irányzatok rendvédelmi koncepciói a dualizmus korában, Rendvédelem-történeti Füzetek, 1993., 8–20. o.

Militärgeschichte Ungarns 1740–1847. Tervezett kötet-kézirat, Hadtörténelmi Intézet, Budapest, 1993., 36 o.

A kuruc katonai emigráció kezdetei. Kézirat, tervezett Perjés Géza Emlékkönyv, Budapest, 1993., 28 o.

Adalékok Ausztria 1918 utáni történetéhez. Iskolakultúra, 1994/21., 36–44. o.

Az osztrák–magyar haderő rendfenntartó szerepe az első világháború idején. Rendvédelem-történeti Füzetek, 1994., 7–12. o.

A neoabszolutizmus rendvédelme Magyarországon 1849–1867. Kézirat. In: tervezett Parádi József (szerk.): A magyar rendvédelem története, Budapest, 1994., 40 o.

A magyarországi hadügy jogi keretei 1648–1848. Hadtörténelmi Közlemények, 1995/2., 3–24. o.

Az osztrák rendvédelmi szervek fejlődése 1867–1990. In: tervezett Parádi József (szerk.): Tanulmányok a rendvédelem történetéből, Budapest, 1995., 319–360. o.

Magyarok a Habsburg-haderőben. Rubicon, 1995/5., 20–25. o.

A cs. (kir.) állandó hadsereg pénzügyei 1683–1792. Századok, 1995/4., 857–872. o.

A magyar–osztrák katonakapcsolatokról 1918–1964. Új Honvédségi Szemle, 1995., különszám, 4–10. o.

Kuruc sors Szatmár után. In: Heckenast Gusztáv – Molnár Sándor – Németh Péter (szerk.): Rákóczi-kori tudományos ülésszak a Vay Ádám Múzeum alapításának 30. évfordulója alkalmából, Vaja, 1995., 49–60. o.

A k. u. k. haderő veszteségei – osztrák–magyar közös hagyományőrzés. Kézirat, Hadtörténelmi Intézet, Budapest, 1995., 22 o.

Katonai képzés a császári(-királyi) hadseregben 1648–1848. In: Lengyel Ferenc – Szántó Mihály (szerk.): A magyar katonai vezető- és tisztképzés története, Budapest, 1996., 40–51. o.

1100 év a hon védelmében. A katonanemzedékek V. találkozóján elhangzott előadás szerkesztett változata. Hadtudomány, 1996/4., 3–16. o.

Császári csapatok Magyarországon 1996-ban. In: Fodor György (kiad.): Máriapócs 1696 – Nyíregyháza 1996. Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon könnyezésének 300. évfordulóján, Nyíregyháza, 1996., 29–41. o.

Aki holtában sem térhetett haza: Bercsényi László. In: Heckenast Gusztáv – Molnár Sándor – Németh Péter (szerk.): Rákóczi-kori tudományos konferencia II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazatérésének 90. évfordulója alkalmából. Vaja, 1996., 111–119. o.

Huszárok – egy magyar csapatnem. Kézirat, Győrffy István Nagykun Múzeum, Karcag, 1996., 16 o.

A magyar katona 1100 éve. Kézirat, Nyugállományúak Klubja, Budapest, 1996., 12 o.

A Habsburgok magyarországi ága és a magyarság. Kézirat a tervezett József főherceg emlékkönyvbe, Budapest, 1996., 24 o., rövid változat: Közös út. 1996/2., 10–11. o.

Molnár Mátyás emlékezete. Kézirat, Vay Ádám Múzeum, Vaja, 1996., 16 o.

Savoyai Jenő, a győztes hadvezér. Kézirat, Promontor Asztaltársaság, Budapest, 1996., 18 o.

Fejezetek az osztrák csendőrség történetéből. Rendvédelem-történeti Füzetek, 1997., 105–109. o.

A szabadságharcok honvédelme, 1648–1848. In: tervezett Ács Tibor (szerk.): Magyarország honvédelmének 1100 éve, Budapest, 1996., 17 o.

József nádor történelmi személyisége. Kézirat a tervezett József nádor emlékkönyvbe, Budapest, 1996., 24 o.

Az 1881-es magyar csendőrtörvény előzményei. Kézirat, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, 1997., 28 o.

Magyarok a Habsburg-haderőben 1683–1792. Hadtörténelmi Közlemények, 1997/1., 3–46. o.

Magyarok a császári(-királyi) tábornoki karban 1683–1792. Tervezett kötet-kézirat, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Veszprém, 1997., 23 o.

Békekötések és magyarság. Ezeregyszáz év tanulságai. Kézirat, Honvéd Hagyományőrző Egyesület, Budapest, 1997., 23 o.

A magyar hadtörténetírás történetéből. Markó Árpád. Kézirat, Hadtörténelmi Intézet, Budapest, 1997., 14 o

A zentai csata és a Habsburg Birodalom. Új Honvédségi Szemle, 1998/2., 2–16. o.

Bercsényi László és a franciaországi Bercsényiek. In: Földesi Ferenc – Czeglédi Sándor (szerk.): Bercsényi Miklós és kora, Hódmezővásárhely, é. n. (1998.), 49–67. o.

Az ónodi országgyűlés. In: Heckenast Gusztáv – Molnár Sándor – Németh Péter (szerk.): Molnár Mátyás Emlékkönyv, Vaja, 1998., 41–54. o.

„Nemzeti múltunk megbecsülésére akarjuk nevelni az embereket." In: Heckenast Gusztáv – Molnár Sándor – Németh Péter (szerk.): Molnár Mátyás Emlékkönyv, Vaja, 1998., 103–109. o.

Lipszky János, a császári-királyi tiszt. In: Plihál Katalin (szerk.): A magyar térképészet nagyjai. Lipszky János (1756–1826) és Mikoviny Sámuel (1700–1750). Tudományos emlékülések előadásai és kiállítási katalógusai, Országos Széchenyi Könyvtár – Ozirisz Kiadó, Budapest, 2001., 52–61. o.

Magyarország felszabadítása és Európa 1683–1718. Kézirat, Magyar Történelmi Társulat, Győr, 1998., 12 o.

Báthory Istvánra emlékezve. Kézirat, Zuglói Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 1998., 12 o.

Nemzeti függetlenségi mozgalmak és a polgárosodás Kováts Mihály idején. In: Körmendi Lajos (szerk.): Karcagi Kalendárium, Karcag, 1999., 137–156. o.

A katonáskodó Esterházyak. Adattár egy magyar arisztokrata család honvédő szerepéhez. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Majk és Grosbois. (Kamalduli szerzetesek, Rákóczi és az Esterházyak.) Oroszlány, 1999., 87–98. o.

Arad 1848-ban, ahogyan mindeddig nem ismertük. Új Honvédségi Szemle, 1999/8., 76–92. o.

Arad 1849-ben, ahogyan mindeddig nem ismertük. Új Honvédségi Szemle, 1999/12., 33–52. o.

Az osztrák rendvédelmi modell történelmi gyökerei. Rendvédelem-történeti Füzetek, vol. 10., 1999., 202–206. o.

Rendvédelem és történelemtudomány. Rendvédelem-történeti Füzetek, vol. 12., 1999., 34–37. o.

Az abszolutizmus kora 1711–1848. In: (tervezett) Dombrády Loránd (szerk.): Magyarország hadtörténete, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1999., 49 o.

Feledett háború, ismeretlen hungarica. In: Zichy Mihály (kiad.): Szempci Molnár Ferenc: Magyar krónikásének a XVIII. Századból. Budapest, 1999., 93–95. o.

1848–49 és Karcag. In: (tervezett) Karcagi Kalendárium 2000. Karcag, 1999., 24 o.

Hősök emlékünnepe. Humán Szemle, Budapest, 1999/2., 178–182. o.

A Nagy Háború és ami utána következett. In: Zürichi Magyar Történelmi Egyesület (kiad.), Csihák György (szerk.): Az első világháború és magyar történelmi következményei (1914–1921). Szent István és a magyar államalapítás. A XIV. Őstörténeti Találkozó és VIII. Történelmi Iskola iratai és előadásai, Budapest–Zürich, 2004., 17–30. o.

Török támogatásra építő kuruc utóküzdelmek. In: Takács Péter (szerk.): „Rákóczi urunk… hadaival itt vagyunk." Emlékülés, Szatmárnémeti, 1999., Debrecen–Nyíregyháza, 2000., 43–62. o.

Császári csapatok 1697-ben Magyarországon. In: Tamás Edit (szerk.): Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. Sárospatak, 2000., 41–51. o.

„A legvitézebb huszár.” Simonyi óbester pályaképe. In: Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 2000., 183–206. o.

Az osztrák–német liberálisok és az egyházügyi kérdés 1861–1881. In: Erdődy Gábor – Pók Attila (szerk.): Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Budapest, 2000., 171–192. o.

Magyarok a Habsburg-haderőben 1699–1848. Kézirat, 1999., 90 o., rövid változat in: Rácz Árpád (szerk.): Nagy képes millenniumi hadtörténelem. Budapest, 2000., 229–246. o.

Magyarország hadtörténete 1849–1914. Kézirat, Rubicon Kiadó, Budapest, 1999., 60 o.

Magyarország hadügye Mohács után, 1526–1792., valamint

Állandó hadsereg, insurrectio, Katonai Határőrvidék. Mindkettő kézirat, 1999. In: a Magyar Művelődési Lexikon megjelenés alatt lévő egyes köteteiben, Balassi Kiadó, Budapest, 41 o.

Ünnepi gondolatok a dicsőséges tavaszi hadjárat 150. évfordulóján. Kézirat, 1999., Kováts Mihály Óbester Társaság, Karcag, 12 o.

Huszárhonosító magyarok az Egyesült Németalföldi Tartományokban. In: Söptei István (szerk.): „Huszárok a történelem forgószínpadán.” Sárvár, 2000., 87–96. o.

A Magyar Tudományos Akadémia utolsó katonatagja. Markó Árpád ezredes, 1885–1966. Hadtudomány, 2001/1., 117–121. o.

Hadtörténeti gondolatok a karlócai béke 300. évfordulóján. In: Molnár Sándor (szerk.): Másfél évezred eseményei Karl Vey metszetgyűjteményének tükrében. Vaja, 2000., 79–94. o.

A magyar véderő legjelentősebb rekrutációs forrásai és azok változásai az ezeréves magyar történelemben. Kézirat, HM–MTT konferencia: Társadalom és honvédelem 2000., Budapest, 2000., 28 o.

„A huszárság apotheosisa.” Vágó Pál remekművének sikere az 1900-as párizsi világkiállításon. Kézirat, 2000., Vágó Pál Alapítvány, Szeged, 12 o.

A Habsburg-hatalom és a magyar rendvédelem. Kézirat, Rendvédelemtörténeti Füzetek, vol. 14., 2005., 146–149. o.

Ökumené a haditáborban – Sandhofen, 1794. Egy ismeretlen militaria hungarica nyomán. In: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület (kiad.), Sasfi Csaba (szerk.): Régi témák, mai kérdések a mentalitás történetében. Rendi társadalom – polgári társadalom, 11. k., Esztergom, 2001., 198–215. o.

Az osztrák–magyar véderőtörvény megalkotása és megújítása 1868–1898. In: ZMNE (kiad.), Ács Tibor–Horváth István (szerk.): Honvédelmi reformok, haderő-átalakítások Magyarországon 1848–1998. Budapest, 2001., 49–69. o.

Simonyi (Simon) József katonai pályája a kezdetektől ezredparancsnokként történt felfüggesztéséig 1787–1824. In: Kun András (szerk.): Az óbester ébresztése. Tanulmányok Simonyi Józsefről. Debrecen–Nyíregyháza, 2001., 41–73. o.

Huszárhadak helytállása a Dunai Monarchia szülőföldjén. Kolín, 1757. június 18. Aetas, 2001/2., 29–49. o.

Kuruc katonák az emigrációban. In: Czigány István (szerk.): Az állam megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2002., 283–311. o.

Az Új Háború és a magyarság 1937–1947. In: Zürichi Magyar Történelmi Egyesület (kiad.), Csihák György (szerk.): A Tizenhatodik Magyar Őstörténeti Találkozó és Tizedik Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai. Budapest–Zürich, 2002., 181–194. o.

Osztrák hadilevéltári források az 1663–1664. évi eseményekhez. In: Tóth Ferenc – Zágorhidi Czigány Balázs (szerk.): Szentgotthárd–Vasvár, 1664. Háború és béke a XVII. század második felében. Tanulmányok, Szentgotthárd, 2004., 38–45. o.

A szatmári béke bécsi szorgalmazója: gróf Pálffy János tábornagy. In: Takács Péter (szerk.): Történészek a szatmári békéről. „Árulás vagy reálpolitikai lépés?” Nyíregyháza, 2003., 57–84. o.

II. Rákóczi Ferencre emlékezve. Kézirat, 2001., Rákóczi Szövetség, Budapest, 11 o.

Huszárok a nagyvilágban. Huszárok a történelemben konferencia-kézirat, Csongrád megyei Levéltár, 2001., 12 o.

Dunakeszi és a sorsfordító 1848–1849. In: Körösi Csoma Sándor Általános Iskola 2000–2001. évi évkönyve, Dunakeszi, 2002., 83–98. o.

A katonai pálya mint karrierlehetőség a XVIII. századi magyarság előtt. Történeti-statisztikai adalék a társadalmi mobilitás kérdéséhez. In: Mészáros Kálmán (szerk.): Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Budapest, 2002., 249–259. o.

Történeti-statisztikai adatok a Kossuth-szabadságharc hadtörténetéhez. Társadalom és Honvédelem, 2002/1–2. (Kossuth-emlékszám), ZMNE, Budapest, 59–87. o.

Gondolatok egy új tudományággal kapcsolatosan. Belügyi Szemle, 2002/11–12., 185–201. o.

Kossuth Lajos osztrák szemmel. In: EFK (kiad.), Gebei Sándor (szerk.): Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Nova Series, Sectio Historiae, XXVII. k., Eger, 2002., 37–59. o.

Hagyomány és megújulás. A magyar hadtörténetírást és a magyar hadtörténészeket reprezentáló kötet elé. In: Király Béla – Veszprémy László (szerk.): A magyar hadtörténelem évszázadai. Budapest, 2003., 7–9. o.

Magyarországi katonák a Habsburg- és idegen hadakban, 1699–1789. In: Király Béla – Veszprémy László (szerk.): A magyar hadtörténelem évszázadai. Budapest, 2003., 138–156. o.

„Kellő utód kiküldéséig nélkülözhetetlen." Moravek Elek hadilevéltáros emlékezete. Hadtörténelmi Közlemények, 2003/1., 185–195. o.

Magyar katonaság Hegyaljától Tiszahátig, 1697–1703. Hadtörténelmi Közlemények, 2003/3–4., 742–758. o.

Császári csapatok a szabadságharc hadai ellen. In: MNM Rákóczi Múzeuma (kiad.), Tamás Edit (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulóján. Sárospatak, 2003., II. k., 147–163. o.

Magyar történelem – magyar rendvédelem. In: ZMTE (kiad.), Csihák György (szerk.): XVII. Őstörténeti Találkozó és XI. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai. Budapest–Zürich, 2004., 17–23. o.

Ugyanez in: SzBMRTT (kiad.), Boda József (szerk.): A magyar polgári rendvédelem a 19. és 20. században. Budapest, 2004., 4–15. o.

Kéziratként in: BM NOK (kiad.): A magyar polgári rendvédelem a 19. és 20. században. Budapest, 2003., 4–15. o.

Fejedelmi seregek és császári hadak harcban a királyságért. Balassagyarmati Honismereti Híradó, 2003/1–2., 31–37. o.

Egy igaz magyar és vitéz katona. In: R. Várkonyi Ágnes – Kiss Domokos Dániel (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 2004., 595–599. o. (Utánközlés.)

Huszárok a nagyvilágban. A magyarországi huszáregységek tulajdonosai és vezénylői. Mindkettő in: ZMTE (kiad.), Csihák György (szerk.): A magyar huszárság története. A lovasművelteség sajátossága. Az első magyar huszártörténeti konferencia keretében a Tizennyolcadik Magyar Őstörténeti Találkozó és Tizenkettedik Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai. Budapest–Zürich, 2004., 43–57., ill. 291–306. o.

Császári hadimúlttal Rákóczi seregei élén. In: Fehér György (főszerk.), Estók János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004., Budapest, 2004., 52–70. o.

Az erdélyi katonai határőrvidék létesítésének néhány kérdése. In: Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Nyíregyháza–Zürich, 2004., 191–198. o.

Szabadságharcok és honvédelem. Hadtudomány, 2004/3–4., 111–119. o.

Fejedelmi seregek és császári hadak harcban a királyságért. In: EKF (kiad.), Gebei Sándor (szerk.): Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Nova Series, Sectio Historiae, XXXI. k., Eger, 2004., 5–18. o.

Az Ausztriai Császárság, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia és a keleti kérdés 1853–1914. Társadalom és Honvédelem, 2004/3–4., 70–92. o.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a békefenntartás 1875–1914. In: Kodolányi János Főiskola (kiad.), Beszteri Béla – Vizi László Tamás (szerk.): Béketeremtés – békefenntartás, Székesfehérvár, 2004., 65–77. o.

Egy hadtörténelmi epizód – Francia–Illyria katonai határőrei 1809–1813. In: Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékezetére. Budapest, 2005., 817–834. o.

A Thököly-szabadságharc hadtörténeti és hadművészeti szempontból. Hadtörténelmi Közlemények, 2005/3., 400–411. o.

Das stehende Heer und die Ungarn 1683–1713. Studia Caroliensia, Budapest, 2004/3–4., 145–174. o.

Csakis csatatörténet? Hadtörténelemről, hadtörténetírásról. Hadtörténelmi Közlemények, 2006/1., 157–164. o.

A Habsburg-hatalom és a magyar rendvédelem. Rendvédelemtörténeti Füzetek, 14. sz., 2005., 146–149. o.

„Szövetségi" vereségek 1704. augusztus 13-án: Szeged ostromának felhagyása, csatavesztés Höchstädtnél. In: Gebei Sándor (szerk.): A hon ismerete. Tanulmánykötet a 70 éves Misóczki Lajos tiszteletére. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Nova series, Tom. XXXIII., Sectio Historiae, Eger, 2006., 45–58. o.

Magyar katonai sikerek a Napóleon-ellenes hadjáratokban. In: Csohány János (szerk.): Szíj Rezső 90 éves. Írások az ünnepelt tiszteletére. Budapest, 2005., II. k., 633–681. o.

Az oszmán–Habsburg hosszú háború a hadüzenettől a békekötésig, 1593–1606. In: Papp Klára – Jeney-Till Annamária (szerk.): „Frigy és békesség legyen…" A bécsi és a zsitvatoroki béke, Debrecen, 2006., 251–265. o.

Kováts Mihály és Kazimierz Pulaski. Magyar–lengyel fegyverbarátság az Ó- és Újvilágban. In: Besze Tíbor – Miskei Antal (szerk.): A tudós tanár. Tanulmánykötet a 60 éves Gebei Sándor professzor tiszteletére. Acta Acaemiae Pedagogiae Agriensis, Nova series, Tom. XXXIV., Sectio Historiae, Eger, 2006. 127–155. o.

Az európai hadi helyzet 1705-ben. In: Bagyinszki istvánné (szerk.): Rákóczi állama Európában, Salgótarján, 2006., 29–41. o.

Egy francia hadseregbeli magyar tiszt katonai reformtvékenysége egy ázsiai nagyhatalom szolgálatában. Báró Tóth Ferenc ezredes az Oszmán Birodalomban, 1769–1776. In: Hausner Gábor – Szabó János (szerk.): „A hadi történet kútfeje minden hadi tudománynak". Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, 2007., 373–394. o.

A magyar nemesi felkelés főparancsnoka. József nádor történelmi személyisége. Acta Musei Papensis, Pápai Múzeumi Értesítő, Pápa, 2006., 115–124. o.

Die historische Persönlichkeit Palatin Josefs, des Oberbefehlhabers der Ungarischen Adeligen Insurrection. Acta Musei Papensis, Pápai Múzeumi Értesítő, Pápa, 2006., 125–135. o.

Magyar huszárok a 18. századi francia haderőben. (Vázlat egy készülő monográfiához). In: Kalmár János (szerk.): Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére, Budapest, 2007., 101–111. o.

Egy csendes év a spanyol örökösödési háborúban (1707). Hadtörténelmi Közlemények, 2007/4., 1242–1267. o.

Az 1956-os magyarországi szovjet fegyveres fellépés néhány világpolitikai összefüggése. In: Mózes Mihály – Kozári József (szerk.): 1956. Tanulmányok a forradalomról. EKF, Eger, 2008., 51–84. o.

Der „lange Krieg” zwischen dem Osmanischen Reich und dem Habsburgerreich von der Kriegserklärung bis zum Friedensschluss, 1593–1606. In: Barta János – Manfried Jatzlauk – Papp Klára (szerk.): Die Friedensschlüsse von Wien (23. 6. 1606) und Zsitvatorok (l5. 11. 1606). Debrecen, 2007., 229–244. o.

A magyar lovasság keleti eredetének őstörténeti vonatkozásai (a 99 éves Nagy Kálmán fél évszázad óta folytatott kutatásai tükrében). In: Magyarok Világszövetsége (kiad.), Magyar Kálmán (szerk.): A magyarság és Kelet. II. Őstörténeti konferencia. Régészet és írott források, történelmi szekció, Budapest, 2008., 41–62. o.

A háborúk sújtotta Magyar Apostoli Királyság, mint a munkácsi püspök tevékenységének színtere 1689 és 1706 között. In: Véghseő Tamás (szerk.): Rómából Hungáriába. A De Camilles János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2008., 159–172. o.

Bécsi források a Thököly-szabadságharcról. In: Makai János (szerk.): Tanulmányok a történelemtudomány köréből. Acta Academiae Pedagogiae Agriensis, Nova Series, Tom. XXXV., Sectio Historiae, Eger, 2008., 69–75. o.

II. Rákóczi Ferenc magyarországi dux és erdélyi princeps nyugati külkapcsolatainak beszűkülése. In: Tamás Edit (szerk.): II. Rákóczi Ferenc az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára. Sárospatak, 2008., 86–97. o.

Mi a hadtörténelem? Gondolatok egy vita kapcsán. Hadtörténelmi Közlemények, 2009/3., 863–872. o.

Távoli csata – magyar résztvevőkkel: Malplaquet, 1709. szeptember 1. Hadtörténelmi Közlemények, 2009/4., 940–959. o.

Népszerűsítő cikkek, ismertetések

Gy. Szabad: Auf dem Scheideweg zwischen Revolution und Ausgleich. Annales, ELTE, Sectio Historica, T. XIII., Budapest, 1972., 382–385. o

Probleme der Franzisko-Josephinischen Zeit 1848–1916. Kézirat, Századok, 1972., 5 o.

Gerhard Eisfeld: Die Entstehung der liberalen Parteien in Deutschland 1858–1880. Századok, 1973/4., 1010–1013. o.

E. Tóth: Das Leben Lajos Mocsáry’s und der Beginn seiner Laufbahn (1826–1874). Annales, ELTE, Sectio Historica, T. XIV., 1973., 349–351. o.

A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Beszámoló a sárospataki nemzetközi tudományos ülésszakról. Hadtörténelmi Közlemények, 1976/3., 602–606. o.

A sárospataki nemzetközi tudományos ülésszakról. Századok, 1976/6., 1070–1105. o.

Kiegészítés a franciaországi Bercsényi-huszárezredhez. Magyar Nemzet, 1977/229., 7. o.

Bercsényi László hazaszeretete. Magyar Nemzet, 1977/258., 10. o.

Még egyszer Bercsényi. Magyar Nemzet, 1977/286., 10. o.

„Úgy rendelte a sors, hogy a franciáknak legyen dicsősége.” Bercsényi László – XVIII. századi katonaelődünk. Kézirat, Tükör, 1977., 18 o.

„Jó iskola, hogy hasznosan szolgáljam a hazát.” Bercsényi László 1689–1778. Kézirat, Magyarország, 1977., 9 o.

A háborúk és a hadművészet története. Századok, 1977/2., 403–405. o.

A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Köpeczi Béla történeti munkája. Magyar Nemzet, 1977/1., 13. o.

A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Beszámoló a sárospataki nemzetközi konferenciáról. Történelmi Szemle, 1977/1., 146–154. o.

Két nép hőse. Bercsényi László. Néphadsereg, 1978/1., 11. o.

Kétszáz éve halt meg Bercsényi László, Franciaország marsallja. Magyar Nemzet, 1978/17., 8. o.

Ki volt Pollereczky János?. Magyar Nemzet, 1978/96., 10. o.

Még egyszer a Pollereczkyekről. Magyar Nemzet, 1978/173., 8. o.

Esterházy Bálint László emlékezete. Magyar Nemzet, 1978/208., 14. o.

Militärgeschichte 1976/1–6., Hadtörténelmi Közlemények, 1978/1., 144–148. o.

Militärgeschichte 1977/1–6., Hadtörténelmi Közlemények, 1978/4., 605–609. o

Tudományos ülésszak Bulgária török uralom alóli felszabadulásának 100. évfordulója alkalmából. Hadtörténelmi Közlemények, 1978/2., 285–287. o.

Bercsényi László emlékezete. Kézirat, 1978., Tudományos Ismeretterjesztő Társaság, Budapest, 21 o.

Még egyszer Bercsényi László sírjáról. Honismeret, 1979/1., 50–51. o.

Kováts Mihály historikusa. Magyarország, 1979/31., 31. o.

Kuruc kapitány, francia marsall: Bercsényi László. Kelet-Magyarország, 1979/253., 6. o.

Comte Jacques de la Rupelle: Le maréchal de Bercheny de Szekes. Századok, 1979/4., 711–713. o.

Militärgeschichte 1978/1–6., Hadtörténelmi Közlemények, 1979/4., 658–662. o.

Nemzetközi tudományos konferencia a Thököly-felkelés 300. évfordulója alkalmából. Hadtörténelmi Közlemények, 1979/2., 337–344. o.

A Thököly-felkelés a magyar és az európai történelemben. Beszámoló a hajdúszoboszlói tudományos konferenciáról. Századok, 1979/6., 1069–1084. o.

Bercsényi László emlékezete. In: Vay Ádám Múzeum Baráti Körének Tájékoztatója, 14. f., Vaja, 1980., 20–24. o.

Pollereczky János őrnagy az amerikai forradalmi függetlenségi háborúban. Magyar Hírek, 1980/25–26., 12. o.

Huszárhadak kuruc katonái. Kelet-Magyarország, 1980/258., 7. o.

El Libertador. Múzsák Múzeumi Magazin, 1980/4., 35–36. o.

Kárpáti Kalendárium ’80. Honismeret, 1980/2., 55–58. o.

Militärgeschichte 1979/1–6., Hadtörténelmi Közlemények, 1980/3., 497–501. o.

Beszámoló a XV. Nemzetközi Történelemtudományi Kongresszusról. Bukarest, 1980. aug. 10–17., Hadtörténelmi Közlemények, 1980/4., 645–657. o.

Militärgeschichte 1980/1–6., Hadtörténelmi Közlemények, 1981/3., 490–494. o.

Kárpáti Kalendárium ’80. Ethnográfia, 1981/4., 639. o.

Haderők és szövetségi rendszerek. Nemzetközi hadtörténelmi kollokvium. Montpellier, 1981. szept. 3–5., Hadtörténelmi Közlemények, 1981/4., 654–659. o.

Washington magyar ezredese. Népszabadság, 1982/43., 19. o.

Rákóczi apródja. Népszabadság, 1982/207., 19. o.

Deák Ernő: A magyar korona országainak városügye 1780–1918. Honismeret, 1982/1., 57–58. o.

Militärgeschichte 1981/1–6., Hadtörténelmi Közlemények, 1982/2., 311–318. o.

Pentti Airas: Die geschichtlichen Wertungen Krieg und Friede von Friedrich dem Großen bis Engels. Hadtörténelmi Közlemények, 1982/4., 664–670. o.

Nagy Sándor altábornagy. Igaz Szó, 1983/10., 17. o.

Két nép emlékezetében. Népszabadság, 1983/183., 8. o.

Franciaország magyar marsallja. Népszabadság, 1983/191., 19. o.

„A hadtörténelem korunk osztályharcában." Az NDK Nemzeti Néphadseregének tudományos ülése Karl Marx születésének 165. és halálának 100. évfordulója alkalmából. Hadtörténelmi Közlemények, 1983/3., 500–503. o.

Európa és az oszmán kérdés 1500–1800. Nemzetközi hadtörténelmi konferencia. Bécs, 1983. jún. 7–10., Hadtörténelmi Közlemények, 1983/4., 698–703. o.

A Nemzetközi Huszármúzeumról. Tarsoly, 1984/85., 38–39. o.

Marcel Boulin: André-Claude Marquis de Chamborand 1732–1805, mestre de camp propriétaire d'un régiment de hussards de son nom, sa famille, son régiment. Hadtörténelmi Közlemények, 1984/1., 153–154. o.

Krieg, Militärausgaben und wirtschaftlicher Wandel. Akten des 7th International Economic History Congress. Hadtörténelmi Közlemények, 1984/1., 158–159. o.

„A XIV–XVIII. századi európai háborúk gazdasági vonatkozásai." Nemzetközi tudományos ülésszak. Prato, 1984. május 4–9., Hadtörténelmi Közlemények, 1984/3., 604–607. o.

Bercsényi László: igaz, vitéz magyar. Magyar Nemzet, 1985/148., 8. o.)

Még egyszer Bercsényi Lászlóról. Magyar Nemzet, 1985/160., 6. o.

Kétszázhetven éves törvény az állandó hadseregről. Tarsoly, 1985/86., 43–44. o.

A firenzei Stibbert Múzeum. Tarsoly, 1985/86., 69–70. o.

Die Türkenkriege in der historischen Forschung. Hadtörténelmi Közlemények, 1985/2., 470–472. o.

Jan Wimmer: Wieden 1683. Hadtörténelmi Közlemények, 1985/2., 472–474. o.

Jan Wimmer: Der Entsatz von Wien, 1683. Hadtörténelmi Közlemények, 1985/2., 474–476. o.

Magyarország hadtörténete két kötetben, I. k. Kritika, 1985/4., 39. o.

Stuttgart '85, 16. Nemzetközi Történelemtudományi Kongresszus, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság X. kollokviuma, 1985. aug. 19–24. Hadtörténelmi Közlemények, 1985/3., 713–718. o.

40 év a Magyar Néphadseregben. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum ünnepi megemlékezése, 1985. szeptember. 29. Hadtörténelmi Közlemények, 1985/4., 957–963. o.

Egy elfelejtett magyar hadvezér: báró Ghillányi János lovassági tábornok (1686–1752). Tarsoly, 1986/87., 7–9. o.

A párizsi Felszabadítási Múzeum. Tarsoly, 1986/87., 48–50. o.

Kádár János: Béke, függetlenség, honvédelem. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/1., 204–205. o.

P. A. Zsilin (szerk.): Sztroityelsztvo armij jevropejszkih sztran szocialasztyicsesztovo szodruzsesztva 1944–1980. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/1., 220–221. o.

Wörterbuch zur deutschen Militärgeschichte. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/2., 347–348. o.

Adam Marcinkowski: Polska w Ukladzie Warszawskim. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/2., 359–360. o.

Herbert Steiner: Forradalom Ausztriában – Marx Bécsben. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/3., 612–613. o.

Wegrzy w twierdzy przemyskiej w latach 1914–1915. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/3., 613–614. o.

Megemlékezések Kun Béla születésének centenáriumán. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/1., 222–225. o.

A magyarországi felszabadító háború és Európa. Konferencia Buda visszavívásának 300. évfordulója alkalmából. Esztergom, 1986. április 1–2. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/2., 370–374. o.

Dragonyoskornétásból huszárgenerális: Csáky György császári-királyi tábornagy (1677–1741). Tarsoly, 1987/88., 7–8. o.

Egy megrendítő szabadtéri hadtörténeti múzeum: Col de Ligne/Lingenkopf. Tarsoly, 1987/88., 52–53. o.

Rudolf Kropf – Wolfgang Mayer: Andreas Baumkircher und seine Zeit. Hadtörténelmi Közlemények, 1987/2., 354–357. o.

Bariska István – Haraszti György – Varga J. János (szerk.): Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. Hadtörténelmi Közlemények, 1987/3., 544–546. o.

Magyar hadtörténeti szintézis. Könyv és Nevelés, 1987/1., 43–44. o.

Die Bedeutung der Logistik für die militärische Führung von der Antike bis in die neueste Zeit. Hadtörténelmi Közlemények, 1987/4., 774–776. o.

Schlaininger Gespräche – Szalónaki Beszélgetések, 1986. szeptember 24–28. Hadtörténelmi Közlemények, 1987/1., 158–161. o.

„Eugenius in Nummis." Savoyai Jenő herceg haditettei és békecselekedetei érmekben. A bécsi Heeresgeschichtliches Museum új időszaki kiállításáról. Hadtörténelmi Közlemények, 1987/1., 161. o.

Huszárok a nagyvilágban. Magyar Nemzet, 1988/243., 8. o.

A nemes lovag – máshonnan nézve. Magyar Nemzet, 1988/309., 6. o.

Egy elfelejtett katonaelődünk: Boross Ádám cs. kir. Altábornagy. Tarsoly, 1988/89., 10–12. o.

Hősök hegye az ausztriai Klein-Wetzdorfban. Tarsoly, 1988/89., 54–56. o.

Rudolf Kropf (szerk.): Türkenkriege und Kleinlandschaft. I. k. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/4., 790–791. o.

Rudolf Kropf – Wolfgang Mayer (szerk.): Türkenkriege und Kleinlandschaft. II. k. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/4., 791–793. o.

Szabó László: Piave 1918. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/4., 799–800. o.

Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (szerk.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. V. k.: Die bewaffnete Macht. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/4., 800–803. o.

XII. Nemzetközi Hadtörténelmi Kollokvium, Athén, 1987. augusztus 16–23.. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/1., 166–171. o.

„Ausztria és a pannon térség", XVII. Osztrák Történész Kongresszus, Kismarton/Eisenstadt, 1987. augusztus 31.–szeptember 5. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/1., 172–173. o.

7. Schlaininger Gespräche/Szalónaki Beszélgetések, 1987. október 1–4. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/2., 413–415. o.

Clausewitz, Jomini, Károly főherceg és gondolataik háborúról és békéről. A XIX. század szellemi hármasa és a jelenkorra gyakorolt hatásuk. Nemzetközi tudományos ülésszak, Bécs, 1987. október 12–15. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/2., 416–419. o.

XIII. Nemzetközi Hadtörténelmi Kollokvium, Helsinki, 1988. május 31 – június 6., Hadtörténelmi Közlemények, 1988/4., 804–812. o.

Jérome Bodin – Philippe Carl-Tanneur: Hussards Parachutistes. Hadtörténelmi Közlemények, 1989/1., 118–119. o.

August Ernst: Geschichte des Burgenlandes. Hadtörténelmi Közlemények, 1989/2., 262–263. o.

Tibor Simányi: Die Österreicher in Berlin. Der Husarenstreich des Grafen Hadik anno 1757. Hadtörténelmi Közlemények, 1989/2., 264–265. o.

Erwin A. Schmidl: Juden in der k (u.) k. Armee 1788–1918. Hadtörténelmi Közlemények, 1989/3., 450–451. o.

Peter Broucek (kiad.): Ein General in Zwilicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. 3. k. Hadtörténelmi Közlemények, 1989/3., 452–453. o.

Erwin Steinböck: Österreichs militärisches Potential im März 1938. Hadtörténelmi Közlemények, 1989/3., 453–454. o.

Egy kis huszártörténelem. Magyar Hírek, 1989/2., 10. o.

Beöthy-Zs. László: „Nincs szebb, mint a huszár.” Hadtörténelmi Közlemények, 1990/1., 158–159. o.

Franz Pesendorfer: Feldmarschall Loudon. Der Sieg und sein Preis. Hadtörténelmi Közlemények, 1990/2., 178–180. o.

Zvonomir Grbasin – Velimir Vuksic: Die große Zeit der Kavallerie. Hadtörténelmi Közlemények, 1990/3., 152–153. o.

Peter Broucek: Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. VI. k.: Der allerhöchste Oberbefehl, die Garden. Hadtörténelmi Közlemények, 1990/4., 173–175. o.

A francia forradalom hatása a franciaországi, az európai és a többi világrészbeli hadseregfejlődésre. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XV. Kollokviuma, Párizs, 1989. szeptember 18–23. Hadtörténelmi Közlemények, 1990/1 161–167. o.

A háború alakváltozásai. Nemzetközi tudományos ülés Gideon Ernst von Loudon báró, tábornagy elhunytának 200. évfordulója alkalmából, Bécs, 1990. június 7. Hadtörténelmi Közlemények, 1990/4. 178–182. o.

Joseph Valynseele (kiad.): Dictionnaire des Maréchaux de France du Moyen Age à nos jours. Hadtörténelmi Közlemények, 1991/3., 163–166. o.

Ciobanu, Nicolae – Cristeu, Ion – Pâslaru, Štefan (szerk.): La Guerre et la Montagne dans l’Histoire des Roumains. Hadtörténelmi Közlemények, 1991/4., 166–169. o.

Jean Nouzille: Histoire de Frontières, l’Autriche et l’Empire ottoman. Hadtörténelmi Közlemények, 1991/4, 169–171. o.

A hadigondolkodásnak a hadviselésre gyakorolt befolyása az utolsó öt évszázadban. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XVI. Kollokviuma, Madrid, 1990. augusztus 26 – szeptember 2. Hadtörténelmi Közlemények, 1991/1., 165–172. o.

Hadsereg és társadalom a Habsburg–monarchiában 1815–1914. Nemzetközi kollokvium, Strasbourg, 1991. június 6–8. Hadtörténelmi Közlemények, 1991/4., 183–189. o.

Háború és hegyvidék. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XVII. Kollokviuma, Zürich, 1991. augusztus 19–24. Hadtörténelmi Közlemények, 1991/4., 189–196. o.

Deák István: Der k. (u.) k. Offizier 1848–1918. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/1., 199–200. o.

Simányi Tibor: Julius Graf Andrássy, Baumeister der Doppelmonarchie, Mitstreiter Bismarcks. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/2., 162–163. o.

Schafranek, Hans – Streifel, Robert (szerk.): 22. Juni 1941. Der Überfall auf die Sowjetunion. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/2., 165–167. o.

Walle, Heinrich (szerk.): Von der Friedensstiftung zur Friedensgestaltung. Deutsche Streitkräfte im Wandel. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/2., 172–173. o.

Rauchensteiner, Manfried – Schmidl, Erwin A. (szerk.): Formen des Krieges. Vom Mittelalter zum „Low-Intensity-Conflict.” Hadtörténelmi Közlemények, 1992/3., 170–173. o.

Rauchensteiner, Manfried – Etschmann, Wolfgang (szerk.): Schild ohne Schwert. Das Österreichische Bundesheer 1955–1970. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/3., 173–176. o.

Kiss József: A Pesti Invalidus Ház jászkunsági földesurasága 1731–1745. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/4., 172–173. o.

Az Osztrák és a Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának első együttes elnökségi ülése és tudományos eszmecseréje, Baden és Szombathely, 1991. szeptember 20–21. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/1., 201–203. o.

Miksch, Hans: Der Kampf der Kaiser und Kalifen, 3. k.: Wien – das Stalingrad der Osmanen. Hadtörténelmi Közlemények, 1993/1., 177–179. o.

Hiller István: Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. Hadtörténelmi Közlemények 1993/1., 175–177. o.

Giller, Joachim – Mader, Herbert – Seidl, Christine: Wo sind sie geblieben? Kriegsdenkmäler und Gefallenenehrung in Österreich. Hadtörténelmi Közlemények, 1993/2., 200–202. o.

Baer, Fritz H. (szerk.): Pulverfass Balkan: Bosnien–Herzegowina, 1. r.: Militärische Friedensmission. Österreich–Ungarns im Auftrage der europäischen Großmächte, 1778–79. Hadtörténelmi Közlemények, 1993/2., 193–194. o.

Jung, Peter: Der k. u. k. Wüstenkrieg. Österreich–Ungarn im Vorderen Orient 1915–1918. Hadtörténelmi Közlemények, 1993/3., 146–148. o.

Hochsteiger Tibor (kiad.): Hradec Králové/Königgrätz 1866–1991. Hadtörténelmi Közlemények, 1993/4. 175–178. o.

„Erődítés és államvédelem." Nemzetközi tudományos ülésszak, Hradec Králové, 1993. június 9–11. Hadtörténelmi Közlemények, 1993/4., 188–190. o.

Bercsényi Miklós és kora, történettudományi konferencia. Hódmezővásárhely, 1993. október 8–9. Hadtörténelmi Közlemények, 1993/4 192–196. o.

500 év hadügyi kapcsolatrendszere az Ó- és Újvilág közt. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XVIII. Kollokviuma, Torino, 1992. augusztus 30 – szeptember 5. Kézirat, 24 o., Hadtörténelmi Intézet; rövid változat: Hadtörténelmi Közlemények, 1993/1., 185–186. o.

Az Osztrák és Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának második együttes elnökségi ülése és tudományos eszmecseréje, Lovasberény, 1992. szeptember 25–26. Kézirat, 1993, Hadtörténelmi Intézet, 18 o.

„Az aranyszabadságnak nem sárarany az ára." Az Egyesült Államok Kongresszusa együttes ülésén hivatalosan Kováts Mihály-emléknappá nyilvánította május 11-ét. Magyar Huszár, 1994. május 2., 10–11. o.

Dragonyoskornétásból huszárgenerális. Csáky György császári-királyi tábornagy (1677–1741). Magyar Huszár, 1994. október 6., 8. o.

Haslinger, Peter: Arad, November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/2., 182–184. o.

Klučina, Petr (szerk.): Radecky a jeho doba – Radetzky und seine Zeit. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/2., 180–182. o.

Sked, Alan: Der Fall des Hauses Habsburg. Der unzeitige Tod eines Kaiserreiches. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/3., 172–173. o.

Hochedlinger, Michael: Oberösterreich im Spanischen Erbfolgekrieg 1702–1706. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/3., 166–167. o.

Raeuber, Charles-Alphonse: Les renseignements, la reconnaissance et les transmissions militaires du temps de Napoléon, à l'exemple de la troisième invasion du Portugal, 1810. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/3., 168–169. o.

Chartrand, René: Le patrimoine militaire canadien. D'hier à aujourd'hui, t. 1.: 1000–1754. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/4., 122–123. o.

Kroener, Bernhard (kiad.): Potsdam. Staat, Armee, Residenz in der preussisch–deutschen Militärgeschichte. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/4., 125–128. o.

Merítsünk tiszta forrásból! Jankovics József (kiad.): Bethlen Miklós levelei (1657–1716). Iskolakultúra, 1994/8., 80. o.

Két világháború közt 1918–1939. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XIX. Kollokviuma, Isztambul, 1993. július 19–24. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/1., 170–176. o.

Barát vagy ellenség? A harcosok, háborús résztvevők és polgári lakossághoz tartozók megkülönböztetése a XVIII. századtól. Nemzetközi tudományos ülésszak, Bécs, 1993. október 4. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/1., 179–181. o.

Horn Ildikó (szerk.): Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Kézirat, 1994.; Hadtörténelmi Közlemények, 5 o.

Browning, Reed: The War of the Austrian Succession. Hadtörténelmi Közlemények, 1995/4., 142–143. o.

Broucek, Peter: Kaiser und König Klarl I. (IV.). Hadtörténelmi Közlemények, 1996/1., 237–238. o.

Withman, Michael: Stichwort Habsburger. Kézirat, 1995.; Hadtörténelmi Közlemények, 7 o.

Comeau, Paul-André–Beauregard, Claude–Munn, Evidge: La démocratie en veilleuse, kézirat, 1995.; Hadtörténelmi Közlemények, 4 o.

Rauchensteiner, Manfried: 1945. Entscheidung für Österreich. Hadtörténelmi Közlemények, 1995/1., 237–238. o.

Szarajevótól a Nagy Háborúig. Nemzetközi Szimpózium, Prága, 1994. június 29–30. Hadtörténelmi Közlemények, 1995/1., 211–213. o.

Nemzeti felkelő mozgalmak 1794-től napjainkig. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XX. Kollokviuma, Varsó, 1994. augusztus 29 – szeptember 3. Hadtörténelmi Közlemények, 1995/2., 133–147. o.

II. Rákóczi-kori tudományos ülésszak, Vaja, 1994. október 8. Hadtörténelmi Közlemények, 1995/2., 147–150. o.

Napóleon európai háborúi. IV. Nemzetközi Napóleon-kori tudományos ülésszak, Brno, 1995. június 25–27. Hadtörténelmi Közlemények, 1995/4 152–153. o.

Békefenntartás 1815-től napjainkig. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXI. Kollokviuma, Québec, 1995. augusztus 20–26. Hadtörténelmi Közlemények, 1995/4., 153–160. o.

Alexandru, Vasile – Preda, Dumitru – Prodan, Costica: La Roumanie et sa guerre pour l'unité nationale, campagne de 1918–1919. Hadtörténelmi Közlemények, 1996/2., 158–159. o.

Dogaru, Mircea: De Esculea à Alba Iulia. Un Millénaire d'Histoire Romaine dans les Croniques et les Ouvrages Historiques Hongrois–Allemands. Hadtörténelmi Közlemények, 1996/3., 177–178. o.

Corvisier, André: La guerre. Essais Historiques. Hadtörténelmi Közlemények, 1996/3., 180–181. o.

Rockberger, Nicolaus: Centraleuropas Renässans. Från Habsburg till Visegrád. Hadtörténelmi Közlemények, 1996/3., 186–188.

Weider, Ben – Forshufvud, Sten: Assassination at St. Helena Revisited. Hadtörténelmi Közlemények, 1996/4., 148–149. o.

Corvisier, André (kiad.), Martel, André (szerk.): Histoire Militaire de la France. 4. k.: De 1940 à nos jours. Kézirat, 1996., Hadtörténelmi Közlemények, 6 o.

Tobler, Felix (szerk.): Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch–westungarischen Raumes. XIII. különkötet, kézirat, 1996., Hadtörténelmi Közlemények, 4 o.

Juba Ferencz: A magyar tengerészet nagyjai. Tengeri hajózásunk hősei és jeles emberei. Kézirat, 1996., Hadtörténelmi Közlemények 4 o.

McAndrew, Bill – Rawling, Bill – Whitby, Michael: La Libération. Les Canadiers en Europe. Kézirat, 1996., Hadtörténelmi Közlemények, 4 o.

„Európa megismeri Napóleont 1793–1804." A Nemzetközi Napóleon Társaság I. Nemzetközi Kongresszusa, Alessandria, 1997. június 21–27. Hadtörténelmi Közlemények, 1997/4., 823–825. o.

Corvisier, André: La Bataille de Malplaquet, 1709. Hadtörténelmi Közlemények, 1997/4., 815–817. o.

Broucek, Peter: Karl I. (IV.) Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie. Hadtörténelmi Közlemények, 1997/4., 817–820. o.

Schmidl, Erwin A.: Blaue Helme, Rotes Kreuz. Das österreichische UN-Sanitätskontingent im Kongo, 1960 bis 1963. Kézirat, 1998., Hadtörténelmi Közlemények, 5 o.

Kamphuis, P. H.–Klein, P. – Rosendahl, Huber A.: Een Unieke Samensweking. Het Duits-Nederlandse Legerkorps. Hadtörténelmi Közlemények, 1998/3., 750–752. o.

Allmayer-Beck, Johann Christoph: Der stumme Reiter. Erzherzog Albrecht, der Feldherr „Gesamtösterreichs." Hadtörténelmi Közlemények, 1998/2., 517–520. o.

Bellum Tricennale. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXIII. Kollokviuma, Prága, 1997. augusztus 24–29. Hadtörténelmi Közlemények, 1998/2., 529–531. o.

Tudományos megemlékezések a zentai csata 300. évfordulóján. Kézirat, 1998., Hadtörténelmi Közlemények, 16 o.

Rockberger, Nicolaus: Tusenärige riken: Österrike och Ungern. Hadtörténelmi Közlemények, 1999/1., 192–194. o.

A háborúk és a civilizációk találkozása a XVI. századtól napjainkig. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXIV. Kongresszusa, Lisszabon, 1998. augusztus 24–29. Hadtörténelmi Közlemények, 1999/1., 202–205. o.

El Ejercito Urugayo en Missiones de Paz 1935–1996. Kézirat, 1999., Hadtörténelmi Közlemények, 3 o.

Cardoso, Homen – Noca, Quinta: Soldados. Exército Portugues. Hadtörténelmi Közlemények, 2000/3., 663–664. o.

Az 1945 utáni katonai szövetségek. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXV. Kongresszusa, Brüsszel, 1999. augusztus 29 – szeptember 4. Hadtörténelmi Közlemények, 1999/3 657–662. o.

A banjalukai ütközet, 1737. augusztus 4. Kézirat, 1999., a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tervezett csatatörténeti kötetébe, 6 o.

A kolíni csata, 1757. június 18. Kézirat, 1999., a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tervezett csatatörténeti kötetébe, 8 o.

Ajánlás. In: Nagy Kálmán: A honfoglalás hadtörténete. Budapest, 1999., 5–7. o.

Tudomány és kultúra. Hozzászólás. Hadtudományi Tájékoztató, 1998/3., 63–64. o.

El Ejercito y la Armada en 1898: Cuba, Puerto Rico y Filipinas. Kézirat, 1999., Hadtörténelmi Közlemények, 3 o.

Texeiira, Nuño Severiano: L'Entrée du Portugal dans la Grande Guerre. Kézirat, 1999., Hadtörténelmi Közlemények, 3 o.

Nicolas de Kun: Onze siècles de Relations belgo–hongroises et luxembourgo–hongroises. Hadtörténelmi Közlemények, 2000/1., 170–172. o.

Jürg Stüssi-Lauterburg – Hans Luginbühl – Richard Munday – Ueli Stamp: Weltgeschichte im Hochgebirge. Entscheidung an der Grimsel, 14. August 1799. Hadtörténelmi Közlemények, 2000/1., 172–174. o.

Emberi és művészi hűség. In: Bodó Sándor és Bodó F. Ilona, Kiállítási Katalógus, Karcag, 2000. május 11–30. 5. o.

„A csendőrség a XIX. Században." Első Nemzetközi Csendőrségtörténeti Kollokvium, Párizs, 2000. március 10–11. Rendvédelem-történeti Hírlevél, 2000/1., 41–47. o.

Mária Terézia hadvezére. A Hadtörténelmi Levéltár kiadványa. Hadtörténelmi Közlemények, 2000/4., 933–937. o.

A csendőrség a XIX. században. Első Nemzetközi Csendőrségtörténeti Kollokvium, Párizs, 2000. március 10–11. Hadtörténelmi Közlemények, 2001/1., 203–209. o.

Balla Tibor: A magyar királyi lovasság 1868–1914. Új Honvédségi Szemle, 2001/7., 137–139. o.

Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Új Honvédségi Szemle, 2001/7., 140–141. o.

Tóth Ferenc: Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société au cours du XVIIIe siècle (1692–1815). Hadtörténelmi Közlemények, 2001/2–3., 504–505. o.

Wöber, Ferdi Irmfried: 1809. Schlacht bei Raab. Hadtörténelmi Közlemények, 2001/2–3., 506–507. o.

Árulás vagy reálpolitikai lépés? Kárpát-medencei történelmi tanácskozás a szatmári béke 290. évfordulója alkalmából. Szatmárnémeti, 2001. ápr. 27–28. Hadtörténelmi Közlemények, 2001/2–3., 508–513. o.

Beszámoló egy sikeres pályázatról. Magyar Rendészet, 2001/1., 121–123. o.

Gróf Esterházy József tábornagy, magyar országbíró szoboravatására. Kézirat, Tatabányai Múzeum, 2001., 4 o.

Ajánlás. In: Fazakas László – Hegedűs Ernő – Hennel Sándor: A Szent Korona őrzése. A koronaőrök, a Koronaőrség. Heraldika Kiadó, Budapest, 2002., 3–4 o.

Ajánlás. Mellőzött kézirat Nagy József: A Határőrség története 1958–1998. Határőrség Országos Parancsnoksága (kiad.), Budapest, 2001., műve elől, 4 o.

„A magyar felkelés, az 1956-os válság és Ausztria." Az Osztrák Honvédelmi Akadémia „Múlt–jelen–jövő" sorozatbeli biztonságpolitikai nemzetközi szimpóziuma, Bécs, 2001. október 8–10., Hadtörténelmi Közlemények, 2001/4., 751–753. o.

Egyed Emese: Adieu, édes Barcsaym. Hadtörténelmi Közlemények, 2002/1., 209–210. o.

Hungarian Millenium. New Hungarian Review, 2001/1., 11. o.,

Hungarian Millenium. Németül: Ungarn Revue, 2001/1., 11. o. és

Hungarian Millenium. Franciául: Revue Hongroise, 2001/1., 11. o.

A rendőrség és a bűnügyi tudományok a harmadik évezred küszöbén. Nemzetközi tudományos konferencia, 2001. dec. 7–8., RendJel, 2002/1., 2–5. o.

Gebei Sándor: Tanulmányok az erdélyi–lengyel kapcsolatok történetéből (16–17. század). Hadtörténelmi Közlemények, 2002/1., 211–214. o.

„A katona szerepe tegnap, ma, holnap." Az Osztrák Szövetségi Honvédelmi Minisztérium Tudományos Bizottsága és a Karl Franzens Egyetem nemzetközi tudományos ülésszaka, Graz, 2002. márc. 21–22., Hadtörténelmi Közlemények, 2002/1., 232–233. o.

S. Varga Katalin (kiad.): Vitetnek ítélőszékre …. Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Hadtörténelmi Közlemények, 2002/2., 448–450. o.

Emberi és művészi hűség. In: Szamosszegi Bodó Sándor: Barangolás a múltban. Budapest, é. n. (2002.), 11. o.

Berta Gyula: Somogyország pandúrjainak története, 1766–1884. Kézirat, Hadtörténelmi Közlemények, 4 o.

Wallner, Hans (szerk.): Bericht zur Tagung „Die Rolle des Krieges in der europäischen Gesellschaft am Beginn des 21. Jahrhunderts." Hadtörténelmi Közlemények, 2003/1., 243–245. o.

Weck, Hervé de (szerk.): Bonaparte et les Alpes. Actes du Colloque Bonaparte du bicentenaire 1800–2000. Hadtörténelmi Közlemények, 2002/4., 1223–1224. o.

Bevezetés. In: Csihák György (szerk.): Magyar történelem. Tízezer év – ezer oldalról. Oktatási segédkönyv. Zürich–Budapest, 2002., 7–8. o.

Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok. S. a. r. Mészáros Kálmán. Hadtörténelmi Közlemények, 2003/3–4., 940–941. o.

„Istennel, hazáért és szabadságért". Kárpát-medencei történelmi tanácskozás a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulóján. Szatmárnémeti, 2003. április 25. Hadtörténelmi Közlemények, 2003/3–4., 945–947. o.

Pollmann Ferenc: Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása. Új Honvédségi Szemle, 2004/3., 133–135. o.

A hadügyek változása. Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. Új Honvédségi Szemle, 2004/8., 138–140 o.

Nicolaus Rockberger: Det nye Europa. Centraleuropeisk och baltisk historia och politik. Hadtörténelmi Közlemények, 2004/3., 1072–1073. o.

Gerd Stolz: Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein. Hadtörténelmi Közlemények, 2004/4., 1307–1308. o.

Hervé de Weck (szerk.): 1950–1990. La Suisse et la Guerre froide. Hadtörténelmi Közlemények, 2004/4., 126–127. o.

Hadik Andrásról – keresztlevél hiányában; továbbá

Előkerült gyászjelentés Hadik András haláláról, mindkettő utánközlés és

Szamosszegi Bodó Sándor festőművész kiállítása. In: ZMTE (kiad.), Csihák György (szerk.): A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. Az első magyar huszártörténeti konferencia keretében a Tizennyolcadik Magyar Őstörténeti Találkozó és Tizenhetedik Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai. Budapest, Zürich, 2004., 53–57., ill. 307. o.

A rangidős huszártiszt köszöntése. Nagy Kálmán ezredes 95 éves. Lovasfutár, 2005/2., 27–28. o.

Ács Tibor: A reformkor hadikultúrájáról. Hadtörténelmi Közlemények, 2006/1., 249–262. o.

Előszó. In: Hideg Kornél: Csata Nagyharsánynál. Budapest, 2006., 3–4. o.

Huszárterem a párizsi világkiállításon. In: Dr. Vágó Pálné (kiad.): Vágó Pál (1853–1828). Almanach. Budapest, 2006., 29. o.

Nagy Kálmán ezredes 97 éves. A rangidős huszártiszt köszöntése. Lovasélet, 2007/1., 38–39. o.

II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. Mészáros Kálmán könyvéről. Új Honvédségi Szemle, 2007/2., 136–138. o.

Ajánlás. In: Nagy Kálmán: A honfoglalás korának hadtörténete. Budapest, 2007., 7–9. o.

A Magyar Huszár. (Laudáció). Lovasfutár, 2007/11., 25–26. o.

A Magyar Huszár. (Laudáció). Magyar Lovas Kör, 2007/6., 31–34. o.

Árpád-házi Szent Erzsébetre emlékezünk. A 2007. november 16-án Esztergomban tartott tudományos emlékülés elnökeként elmondott megnyitó beszéd szerkesztett változata. Magyar Világ, 2008/4. (jan. 24.), 12. o.

Eckhardt Tibor: Visszaemlékezések, 1941–1943. Ismertetés [1.]. Magyar Világ, 2008/42. (okt. 9.), 11. o.

Eckhardt Tibor: Visszaemlékezések, 1941–1943. Ismertetés [2.]. Magyar Világ, 2008/43. (okt. 16), 11. o.

Eckhardt Tibor: Visszaemlékezések, 1941–1943. Ismertetés [3.]. Magyar Világ, 2008/44. (okt. 23.), 11. o.

A pozsonyi diadal, 907. A komáromi emlékülés megnyitó előadása. Magyar Világ, 2009/26. (június 4.), 14. o.

A magyar huszár – hungaricum. Dél-Magyarország, 2009/99. (június 9.), 11. o.

A magyar huszár. Gondolatok a lovaskatonákról. Szegedi Szépírás, 2009/7. (július 1.), 8. o.

Nemzetközi tudományos rendezvényeken tartott előadások

I. Külföldön

1983, Potsdam, a Varsói Szerződés hadtörténész-tanácskozása: Hadtörténelem és hadtörténelmi hagyományok a Magyar Néphadseregben;

1983, Bécs, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság VIII. Kollokviuma: VI. Károly császár két török háborúja és a magyarok, 1716–1718 és 1736–1739;

1984, Prato, XVI. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Tanácskozás: Huszártoborzás a XVIII. századi Európában;

1986, Szöul, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XI. Kollokviuma, letiltott utazás miatt felolvasva: Egy franciaországi magyar reformtevékenysége egy ázsiai nagyhatalom szolgálatában. Tóth Ferenc báró az Oszmán Birodalomban, 1767–1776;

1987, Athén, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XII. Kollokviuma: Francia–Illyria fennállása, 1809–1813, – epizód az osztrák–magyar hadtörténelemben;

1987, Kismarton, XVII. Osztrák Történész Kongresszus: A magyar származású Tóth Ferenc báró (1733–1793) francia generális útja Párizstól Tarcsáig;

1987, Bécs, az Osztrák Politikai-Stratégiai Tanulmányok Társasága Nemzetközi Tudományos Ülésszaka: A hegyvidéki védelmi háború kérdése Károly főherceg írásaiban;

1988, Helsinki, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XIII. Kollokviuma: A kisháború magyar klasszikusa, Jeney L. M. 1759-ben Hágában megjelent „Partizán" című műve;

1989, Bécs, az Osztrák Hadtörténelmi Bizottság ülése: A mohácsi csata a magyar történetírásban;

1989, Párizs, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XV. Kollokviuma: Bercsényi-huszárok a Francia Forradalom mellett és ellen;

1990, Madrid, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XVI. Kollokviuma: Állandó hadsereg, kisháború, huszárok, – egy magyar jelenség a XVIII. századi Európában;

1991, Strasbourg, a Robert Schumann Egyetem Nemzetközi Kollokviuma: A dualizmus és az osztrák–magyar hadügy újjászervezése;

1991, Zürich, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XVII. Kollokviuma: A hegyvidéki háború elmélete és gyakorlata Károly főhercegnél az 1799-es hadjárat példáján,

1992, Torino, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XVIII. Kollokviuma: Magyarok az Egyesült Államok haderejének bölcsőjénél, 1778–1783;

1992, Bécs, az Európa Akadémia EBEÉ-ülésszaka: A cs. kir. hadsereg – a multikulturális haderő példája?;

1993, Hradec Králové, a Cseh Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának Nemzetközi Kollokviuma: Prága erődítményének szerepe a francia védelmi és a császári-királyi támadó hadműveletekben 1742-ben;

1994, Prága, a Cseh Hadsereg Történelmi Intézetének Nemzetközi Tanácskozása: A cs. és kir. haderő szerepe a belső közrend biztosításában az első világháború kitörésének időszakában;

1994, Varsó, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XX. Kollokviuma: A Kosciuszko-felkelés előfutára: a Bari Konföderáció harcai – magyar nézőpontból;

1995, Bécs, a Neuer Klub nemzetközi estje: A haderő – az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó összetartó ereje;

1995, Brno, a Cseh–Szlovák Napóleon Társaság IV. Nemzetközi Kongresszusa: Austerlitz, 1805. A három császár csatája magyar szemmel;

1995, Québec, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXI. Kollokviuma: Európai mandátum, osztrák–magyar végrehajtás. Bosznia és Hercegovina 1778-as okkupációja;

1995, Chantilly, Keresztény Katonák Kerekasztala: Biztonság és stabilitás Európában Magyarországról nézve;

1997, Bécs: NATO-PfP-Szeminárium: Haderők és kisebbségek történelmi távlatból az osztrák–magyar haderő példáján;

1997, Beregszász, a Városi Önkormányzat I. Helytörténeti Konferenciája: Beregszász magyar huszárai, 1755–1768, meghiúsult utazás miatt felolvasva;

1997, Alessandria, a Nemzetközi Napóleon Társaság I. Kongresszusa: Magyarok a Habsburg-hadseregben a franciaellenes I. koalíciós háborúban, 1792–1797;

1997, Prága, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXIII. Kollokviuma: Magyarok a Habsburg-hadakban a harmincéves háború idején;

1997, Zenta, a Városi Levéltár és Művelődési Központ Nemzetközi Tudományos Ülésszaka: Az 1697-es zentai csata helye a magyar történelemben;

1998, Lisszabon, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXIV. Kollokviuma: Magyarok idegen hadakban, 1648–1792;

1998, Alsóőr, az Őrségi Magyar Intézet 11. Tanácskozása: 1848/49-ről – százötven év távlatából;

1998, Zürich, a Svájci Hadtörténelmi Tanulmányok Egyesületének Nemzetközi Ülése: A Varsói Szerződés és a magyarországi forradalom;

1999, Szatmárnémeti, a Kölcsey Kör VI. Kárpát-medencei Történész Tanácskozása: Török támogatásra épülő kuruc utóküzdelmek, 1711–1739;

1999, Brüsszel, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXV. Kollokviuma: Az 1956-os magyar forradalom és a Varsói Szerződés. A Déli Hadseregcsoport létrejötte;

2000, Párizs, a Sorbonne Egyetem és az Országos Csendőrség Történelmi Szolgálatának I. Nemzetközi Csendőrségtörténeti Konferenciája: Az első magyar csendőrtörvény előzményei;

2000, Ulm, a Dél-német Történelmi Bizottság Nemzetközi Konferenciája: A katonaság szerepe a Dunai Monarchia keretén belül kulturális cserében;

2000, Stockholm, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXVI. Kollokviuma, megakadályozott utazás miatt felolvasva: Az általános hadkötelezettség az Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetű államában;

2001, Szatmárnémeti, a Kölcsey Kör VII. Kárpát-medencei Történész Tanácskozása: A szatmári béke bécsi szorgalmazója: gróf Pálffy János tábornagy;

2001, Bécs, az Osztrák Honvédelmi Akadémia nemzetközi biztonságpolitikai szimpóziuma: Az „üres trónú monarchiától" a népi demokráciáig, Magyarország 1937–1956;

2001, Pozsony, „Hadsereg, társadalom, város," a Magyar–Szlovák Történész Vegyesbizottság tudományos tanácskozása, akadályoztatás miatt felolvasva: Késmárktól a világhírnévig. Kray Pál táborszernagy (1735–1804);

2002, Grác, a Karl Franzens Egyetem és az Osztrák Honvédelmi Minisztérium Tudományos Bizottságának nemzetközi tudományos ülésszaka: Potsdamtól Brüsszelig. A katonáról alkotott kép magyarországi változásai, 1945–2000;

2003, Szatmárnémeti, a Kölcsey Kör VIII. Kárpát-medencei Történész Tanácskozása: A császári hadseregbeli magyarok 1683–1713;

2003, Beregszász, a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola nemzetközi tudományos konferenciája a beregszászi zászlóbontás 300. évfordulója emlékére: Katonáskodó magyarok Hegyaljától Tiszahátig, 1697–1703;

2003, Eperjes, az Eperjesi, a Pozsonyi, a Debreceni Egyetem és az EFK Rákóczi-konferenciája: A magyarországi császári hadvezetés a Rákóczi-szabadságharc idején;

2004, Marosvásárhely, a Sapientia Egyetem tanácskozása, Gyökereiből megújuló nemzet: A magyar jellem keresztény történelmi gyökerei;

2004, Nagyenyed, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Erdélyi Múzeum Egyesület, a Szatmárnémet Kölcsey Kör, a Nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium történelmi tanácskozása II. Rákóczi Ferenc Erdély fejedelmévé választásának 300. évfordulóján: A gyulafehérvári sikere ellehetetlenítője – a höchstädti csata;

2004, Grác, Városi Múzeumbaráti Kör Napóleon és Graz 1809-ben nemzetközi hadtörténelmi szimpóziuma: A Magyar Királyság nemesi felkelése (Történelmi áttekintés);

2004, Szabadka, az Észak-Bácskai Pedagógusok Egyesülete, a Kodolányi János Főiskola és a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület tanári továbbképzését bevezető tanácskozás: A történelemtanítás megújításának tartalmi és módszertani alapkérdései;

2006, Magyarkanizsa, a Rákóczi Szövetség Elhallgatott múlt című előadásssorozata: 1956 valódi öröksége;

2006, Magyarkanizsa, a Rákóczi Szövetség Elhallgatott múlt című előadásssorozata: 1956 valódi öröksége;

2006, Magyarkanizsa, a Városi Pedagógus Egyesület, a Rákóczi Szövetség, a Kodolányi János Főiskola és a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület tanári továbbképzéését bevezető előadás: A történelemtanítás tartalmi és módszertani alapkérdései;

2006, Kassa, a Városi Polgári Kör előadássorozata: A kassai konviktustól a versailles-i udvarig. Bercsényi László életútjának főbb állomásai;

2006, Rozsnyó, csemadok Városi sezrvezet előadássorozata: Az ötven évvel ezelőtti magyar forradalom, népfelkelés és szabadságharc a félévszázados megemlékezések torz tükrében;

2007, Szatmárnémeti, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a Szatmárnémeti Kölcsey Kör, az Erdélyi Múzeum Egyesület „Az élő Rákóczi" című X. Kárpát-medencei Történész Tanácskozása: 1707 – csendes háborús év a spanyol örökségért vívott Habsburg–Bourbon-összecsapásban;

2008, Eperjes, a Szlovák–Magyar Történész Vegyesbizottság, az Eperjesi és Debreceni Egyetem, valamint az EKF nemzetközi tudományos konferenciája Thököly Imre emlékezetére: A francia háborúk és a magyar szabadságküzdelmek Thököly Imre korában;

2008, Zenta, az Észak-Bácskai Pedagógusok Szövetsége, a Rákóczi Szövetség és a Bolyai Farkas Alapítvány előadóestje: A magyar történelem vitás kérdései;

2009, Bécs: „Az 1809-es hadjárat", a Nemzetközi Napóleon Társaság nemzetközi szimpóziuma: A Magyar Királyság nemesi felkelése.

II. Itthon

1988, Sárvár: I. Nemzetközi Huszártörténeti Ülésszak: Huszárok a nagyvilágban;

1990, Budapest, az MTA Mikes Kelemen Ülésszaka: Mikes Kelemen és Bercsényi László. Két közelítő, majd érintkező, végül távolodó életút;

1992, Budapest, Magyar Történészek II. Világtalálkozója: A hadügy újjászervezése a XVIII. század első felében;

1994, Budapest, a Nemzetközi Parlamenttörténeti Bizottság 44. Kollokviuma: A honvédelem kérdései a magyar országgyűléseken, 1648–1848;

1996, Vaja, a Vay-család világtalálkozója: Molnár Mátyás emlékezete;

1996, Budapest, a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság VIII. Nemzetközi Konferenciája: Fejezetek az Osztrák Csendőrség történetéből, 1849–1918;

1997, Sárospatak, a MNM Rákóczi Múzeuma Nemzetközi Konferenciája: Császári csapatok Magyarországon 1697-ben;

1997, Budapest, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Nemzetközi Tudományos Ülésszaka: A zentai csata és a Habsburg Birodalom;

1998, Budapest, a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság XIII. Nemzetközi Konferenciája: Az osztrák rendvédelmi modell történelmi gyökerei;

1999, Tapolca, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület XIV. Őstörténeti Találkozója és VIII. Magyar Történelmi Iskolája: A Nagy Háború és ami utána következett;

1999, Budapest, a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság XIV. Nemzetközi Konferenciája: Rendvédelem és történelemtudomány;

2000, Sárvár, VII. Nemzetközi Huszártörténeti Konferencia: Huszárhonosító magyarok az Egyesült Németalföldi Tartományokban;

2000, Budapest, a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság XV. Nemzetközi Konferenciája: A Habsburg-hatalom és a magyar rendvédelem;

2001, Szentgotthárd – Vasvár, Nemzetközi konferencia: Osztrák hadilevéltári források az 1663–64-es eseményekhez;

2001, Szentendre, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület XVI. Őstörténeti Találkozója és X. Magyar Történelmi Iskolája: Az Új Háború, 1937–1947;

2003, Budapest, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület XVII. Őstörténeti Találkozója és XI. Magyar Történelmi Iskolája: Magyar történelem – magyar rendvédelem;

2003, Budapest, az ELTE, a Közép-Európa Egyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem, a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és a Francia Kulturális Intézet nemzetközi konferenciája, Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában: A császári állandó hadsereg és a magyarok 1683–1713;

2003, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Sárospataki Rákóczi Múzeum, a Vay Ádám Múzeum nemzetközi konferenciája, a Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa: Császári csapatok a szabadságharc hadai ellen;

2004, Nyíregyháza, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, a Magyar Huszár és Lovas hagyományőrző Társaság, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Önkormányzata, Első Magyar Huszártörténeti Konferenciája: Magyar huszárok idegen hadakban;

2005, Pápa, a Gróf Eszterházy Károly Kastély- és Tájmúzeum nemzetközi tudományos konferenciája: A magyar nemesi felkelés főparancsnoka, József nádor történelmi személyisége;

2005, Hajdúszoboszló, a Városi Önkormányzat Nemzetközi Tudományos Ülése Thököly Imre halálának 300. évfordulóján: A Thököly-szabadságharc hadtörténeti és hadművészeti szempontból;

2005, Szécsény, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága „Rákóczi állama Európában" nemzetközi tudományos konferenciája a szécsényi országgyűlés 300. évfordulóján: Az európai hadi helyzet 1705-ben;

2005, Budapest, XX. Nemzetközi Rendvédelem-történeti Tudományos Konferencia: Rendvédelem-történet és történelemtudomány

2005, Vaja, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Vay Ádám Múzeum tudományos ülésszaka Thököly Imre fejedelem 300. évfordulóján: Bécsi források a Thököly-szabadságharcról;

2006, Mártély, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület XIX. Őstörténeti Találkozója és XIII. Magyar Történelmi Iskolája: Az 1956-os magyarországi szovjet katonai tevékenység szélesebb körű összefüggései;

2006, Debrecen, a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, a Debreceni Egyetem és az Ady Endre Akadémia nemzetközi történészkonferenciája a Bocskai-felkelés mérlege címmel: Az Oszmán–Habsburg hosszú háború: a hadüzenettől a békekötésig;

2006, Nyíregyháza, a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola nemzetközi tudományos konferenciája Joannes Josephus De Camelis munkácsi püspök halálának 300. évforedulóján: A háborúk sújtotta Magyar Apostoli Királyság, mint a munkácsi unitus püspök tevékenységének színtere, 1689–1706;

2007, Budapest, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum nemzetközi tudományos ülésszaka az ónodi országgyűlés 300. évfordulóján: Egy csendes év a spanyol örökösödési háborúban;

2007, Hajdúszoboszló, Nemzetközi Tudományos Konferencia TZhököly Imre születésének 350. évfordulóján: Thököly Imre francia kapcsolatai;

2007, Budapest, a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság XXII. nemzetközi tudományos konferenciája: A császári önkényuralom és a magyar rendvédelem 1849–1867;

2008, Budapest, Magyarok Világszövetsége II. Őstörténeti konferenciája: A magyar lovasság keleti elemei (a 99 éves Nagy Kálmán félévszázados munkássága tükrében);

2008, Sárospatak, Nemzetközi Rákóczi-kori konferencia II. Rákóczi Ferenc sárospataki országos gyűlésének 300. évfordulóján: II. Rákóczi Ferenc magyarországi dux és erdélyi princeps nyugati külkapcsolatainak beszűkülése;

2009, Győr: Franciák Magyarországon, 1809. Nemzetközi konferencia: Háború, háború, háború … 1792–1815;

2009, Hódmezővásárhely: II. Történettudományi Találkozó: 1809 – osztrák–francia háború magyar földön;

2009, Budapest: A Budapesti Spanyol Kultúrintézet és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum előadói vitaestje: 1809 – magyarok és spanyolok: A magyar nemesi felkelők és a spanyol gerillák franciaellenes háborújának jellemzői.

További fontosabb hazai tudományos előadások

1979, Nyíregyháza, a Hazafias Népfront Országos Központi tanácskozása: Bercsényi László helye a magyar hadtörténetben;

1981, Vaja, a Vay Ádám Múzeum tudományos emlékülése: A bujdosó kurucok hamvainak hazatérése;

1985, Vaja, Rákóczi-kori ülésszak: A törökországi kuruc katonai emigráció

1986, Budapest, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat konferenciája: A kuruc katonai emigráció kezdetei;

1986, Salgótarján, a Hajnal István Kör társadalomtudományi tanácskozása: Magyar huszárok a XVIII. századi francia haderőben;

1988, Budapest, a Magyar Nemzeti Múzeum Tóth Zoltán Emlékülése: A huszár szó és a huszár csapatnem eredetéről;

1990, Budapest, I. Rendvédelem-történeti Konferencia: Az Osztrák–Magyar Monarchia örökös tartományainak rendvédelmi testületei;

1991, Érd, I. Székely Világtalálkozó: A bukovinai székelyek letelepítője: Hadik András;

1991, Budapest, II. Rendvédelem-történeti Konferencia: Hagyomány és folytonosság az osztrák rendvédelmi testületeknél;

1992, Karcag, Központi Kováts Mihály Emléknap: Kováts Mihály útja Karcagtól Charlestownig

1992, Budapest, IV. Rendvédelem-történeti Konferencia: A politikai irányzatok rendvédelmi koncepciói a dualizmus korában;

1993, Hódmezővásárhely: a Városi Önkormányzat tudományos ülése: Bercsényi László és a franciaországi Bercsényiek;

1993, Budapest, V. Rendvédelem-történeti Konferencia: Az osztrák–magyar haderő rendfenntartó szerepe az első világháború idején;

1993, Hajdúszoboszló, a Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlése: Az osztrák–német liberálisok és az egyházügyi kérdés 1861–1881;

1994, Vaja, Rákóczi-kori tudományos ülésszak: Kuruc sors Szatmár után;

1995, Budapest, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tudományos ülése: A császári és királyi haderő veszteségei, osztrák–magyar közös hagyományőrzés;

1995, Majk, Történészkonferencia: A katonáskodó Esterházyak;

1996, Budapest, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem tudományos ülése a magyar katonai vezető- és tisztképzésről: Katonai képzés a császári(-királyi) hadseregben, 1648–1848;

1996, Balatonkenese: Katonanemzedékek V. Találkozója: Ezregyszáz év a hon védelmében;

1996, Budapest, a Honvéd Hagyományőrző Egyesület milleniumi tudományos ülése: Ezeregyszáz esztendő a békekötések tükrében;

1996, Nyíregyháza: A magyarországi bizánci katolikus egyház tudományos ülése a máriapócsi kegykép könnyezésének 300. évfordulóján: Császári csapatok Magyarországon 1696-ban;

1996, Budapest, a József főherceg Emlékbizottság tudományos I. ülése: A Habsburgok magyarországi ága és a magyarság;

1996, Budapest, a József főherceg Emlékbizottság II. tudományos ülése: József nádor történelmi személyisége;

1996, Vaja, Rákóczi-kori konferencia: Aki holtában sem térhetett haza: Bercsényi László;

1996, Budafok, Helytörténeti Konferencia: Savoyai Jenő, a győztes hadvezér;

1996, Budapest, a Honvédelmi Minisztérium millecentenáriumi rendezvénye: A szabadságharcok honvédelme 1648–1848;

1997, Budapest, II. Rendvédelem-történeti Forráskritikai Szimpozium: Az 1881-es magyar csendőrtörvény előzményei;

1997, Veszprém, a Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület konferenciája: Magyarok a császári(-királyi) tábornoki karban 1683–1792;

1998, Karcag, Kováts Mihály Emléknap: Nemzeti függetlenségi mozgalmak és polgárosodás Kováts Mihály idejében;

1998, Hódmezővásárhely, Városi Történészkonferencia: Bercsényi László és a franciaországi Bercsényiek;

1998, Vaja, Rákóczi-kori konferencia: Az ónodi országgyűlés;

1998, Esztergom, a Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület konferenciája: Ökuméne a haditáborban – Sandhofen, 1794. Egy ismeretlen militaria hungarica nyomán;

1998, Győr, a Városi Önkormányzat rendezésében a Magyar Történelmi Társulat évi vándorgyűlése: Magyarország felszabadítása és Európa 1683–1718;

1998, Budapest, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos emlékülése Lipszky Jánosról, „A gondolattól a megvalósulásig": Lipszky János, a császári-királyi tiszt;

1999, Vaja, Rákóczi-kori konferencia: Hadtörténeti gondolatok a karlócai béke 300. évfordulóján;

1999, Karcag, 1849-es tudományos konferencia: A 150 évvel ezelőtti dicsőséges tavaszi hadjárat;

2000, Szeged, a Vágó Pál Alapítvány emlékülése: „A huszárság apotheozisa," Vágó Pál remekművének sikere az 1900-as párizsi világkiállításon;

2000, Budapest, a Honvédelmi Minisztérium és a Magyar Történelmi Társulat Tanári Továbbképzése: A magyar véderő legjelentősebb rekrutációs forrásai és azok változásai az ezeréves magyar történelemben;

2000, Debrecen, a Debreceni Egyetem és a Magyar Hadtudományi Társaság együttes ülése: Simonyi óbester ébresztése;

2000, Sárvár, „Huszárok a történelem forgószínpadán," tudományos konferencia: Huszárhonosító magyarok az Egyesült Németalföldi Tartományokban;

2001, Budapest: a Magyarok Világszövetsége és a Rákóczi Szövetség emlékülése: II. Rákóczi Ferencre emlékezve;

2001, Eger: az EKF tudománynapi tudományos tanácskozása: A katonai hivatás, mint karrier a XVIII. századi Magyarországon;

2001, Szeged: a Szegedi Tudományegyetem és a Csongrád megyei Levéltár huszárkonferenciája: Huszárok a nagyvilágban;

2002, Adyliget, a Rendőrtiszti Főiskola tudományos vitaülése: A rendvédelem-tudomány helye a tudományok rendszerében;

2002, Eger, az EKF tudományos konferenciája Kossuth Lajos születésének 200. évfordulója tiszteletére: Kossuth Lajos osztrák szemmel;

2002, Budapest, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum konferenciája a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójának előestéjén: Magyar katonaság Hegyaljától Tiszahátig, 1697–1703;

2003, Balassagyarmat, a Városi Könyvtár Rákóczi-kori előadói konferenciája: Fejedelmi hadak és császári seregek hadban a királyságért;

2003, Eger, az EKF és az EKF Gyakorlóiskolája történelmi emlékülése a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulója alkalmából: A szabadságharc ellensége: a császári hadsereg;

2003, Budapest: a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos konferenciája: Császári hadimúlttal Rákóczi seregei élén;

2004, Vaja, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumigazgatóság, Vaja Nagyközség és a Vay Ádám Múzeum Rákóczi-kori tudományos konferenciája a múzeumalapítás 40. évfordulóján: Szabadságharcok honvédelme;

2004, Makó, a Csongrád Megyei Levéltár, az MTA Szegedi Területi Bizottsága, a Csongrád Megyei Honismereti Egyesület és Makó Város Önkormányzata előadói konferenciája: „Szövetséges" vereségek 1704. augusztus 13-án: Szeged ostromának felhagyása, csatavesztés Höchstädtnél;

2004, Székesfehérvár, a Kodolányi János Főiskola, az MTA Veszprémi Területi Bizottsága, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudomány napi ülésszaka, Béketeremtés – békefenntartás: Az Osztrák–Magyar Monarchia és a békefenntartás 1875–1914;

2004, Nyíregyháza, a Nyíregyházi Főiskola, a Magyar Földrajzi Társaság és Zürichi Magyar Történelmi Egyesület tudományos konferenciája: Gyepük, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében, 895–1920: Az erdélyi katonai határőrvidék létesítésének néhány kérdése;

2005, Csongrád, a Városi Levéltár és a Városi Önkormányzat és a Batsányi János Gimnázium előadói konferenciája: A Rákóczi-szabadságharc sorsdöntő esztendeje: 1704, francia csatavesztés Höchstädtnél, Szeged kuruc ostromának kudarca;

2005, Budapest, a Budai Polgári Casino Széchenyi István-estje: Széchenyi nézetei, mint korszellem;

2005, Budapest, a Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Kara, a Magyar Állatorvos kamara és a Magyar Országos Állatorvos Egyesület Hősök napi ünnepi találkozója: A magyar katonaállítás az elmúlt évszázadokban;

2005, Debrecen, a Pro Patria Alapítvány, a Simonyi Óbester egyesület és a Magyar Hadtudományi Társaság Debreceni Tagozatának Hősök napi ünnepi konferenciája: Háborúk és haditettek Simonyi József katonáskodása idején, 1792–1815;

2005, Budapest, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület bemutatkozó előadássorozata a Magyar Kultúra Alapítvány Székházában: Fejezetek a magyarság hadi történelméből;

2005, Budapest, a Magyar Kultúra Alapítvány, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület és a Magyar Emlékekért a Világban Közhasznú Egyesület előadássorozata a magyar könyvnap alkalmából: Magyarok elei – korai keresztények;

2006, Hajdúszoboszló, Tudományos emlékülés a lovashajdúk Szoboszlóra telepítésének 400. évfordulója alkalmából: A hosszú Oszmán–Habsburg háború: a hadüzenettől a békekötésig;

2006, Eger, az EKF tudományos tanácskozása: Az 1956-os magyarországi fegyveres fellépés néhány világpolitikai összefüggése;

2007, Budapest, a Nemzeti Történelmi Egyesület tanácskozása: Mi hiányzik a történelem tankönyvekből?;

2007, Budapest, a Klebelsberg Kunó Társaság tudományos eszmecseréje: A Német Nemzet Szent Római Birodalma és a magyarság;

2007, Hódmezővásárhely, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület asztaltársaságának tanácskozása: Az ötven évvel ezelőtti nemzeti megmozdulásról a legutóbbi évforduló megemlékezések tükrében;

2007, Budapest, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület budapesti előadássorozata: Hit és erkölcs a magyarság eleinél;

2007, Budapest, a Magyar Kultúra Alapítvány és a Magyar Emlékekért a Világban Egyesület évfordulós rendezvénye: A pozsonyi csatáról a millecentenárium esztendejében;

2007, Visegrád, a Szent Korona Társaság nyári továbbképző tábora: Fejezetek a magyar hadi múltból;

2007, Eger, városi előadássorozat a Batthyány-emlékévben: A bel- és hadügyminiszteri tevékenység hónapjai;

2008, Hajdúszoboszló, Thököly-konferencia: Thököly Imre francia kapcsolatai;

2008, Vaja, Esze Tamás-konferencia: Oudenaard és Trencsény. Sorsdöntő francia és magyar csatavesztés a Habsburg-ellenes háborúban;

2008, Esztergom, Szent Korona Társaság nyári továbbképző tábora: A mi huszadik századunk;

2008, Budapest, A Szent Korona Országa Alapítvány III. Szent Korona Konferenciája: A Szent Korona újabb száműzetései (1490–1978).

Zachar Péter Krisztián

BIBLIOGRÁFIA

A 2007. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények 1–37

Határterületek 38–117

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet 118–157

A hadművészet és a fegyveres erők története 158–288

Csapattörténetek 289–307

A katonaság és kiképzésének története 308–330

A katonai nevelés és hagyományápolás története 331–349

A haditechnika története 350–448

A katonai jog, a háborús bűnök története 449–479

Veszteségek, a hadifogság története 480–505

Helytörténet, vártörténet 506–551

Életrajzok, emlékezések 552–642

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM 643–650

A kezdetektől a XV. század végéig 651–682

XVI–XVII. század 683–700

XVIII. század 701–

713

XIX. század

1800–1848 714–717

1848–1849 718–732

1849–1914 733–740

XX. század 741–748

1900–1918 749–768

1918–1939 769–780

1939–1945 781–814

1945–2007 815–851

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. *Andaházi Szeghy Viktor:* Ács Tibor műveinek bibliográfiája, 1967-2006. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int., PolgART, 2007. p. 395-411.
2. *Andaházi Szeghy Viktor:* Borus József (1926-2006) munkásságának bibliográfiája.= Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 1099-1110.
3. *Horváthné Kupi Ildikó:* Batthyány Lajos. Válogatott életrajzi bibliográfia. Szombathely, Berzsenyi D. M. Kvt., 2007. 142, [2] p.
4. *Mészáros Kálmán:* Bánkúti Imre műveinek bibliográfiája, 2001-2007. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1393-1395.
5. *Pászti László:* Hadi tzikkelyek, tábori utasítások és a többiek... Magyar hadtudományi munkák bibliográfiája, 1790-1848. = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 1005-1081.
6. Emlékezni és emlékeztetni! [Szöveg *Baczoni Tamás.*] [Budapest], Hadtörténeti Int. és Múz., [2007]. 27 p.
7. A Hadtörténeti Múzeum értesítője. [Szerk. *Hausner Gábor.*] Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. 344 p.
8. *Babucsné Tóth Orsolya; Kreutzer Andrea; Szoleczky Emese:* Batthyány Lajos gróf munkásságát és munkássága utóéletét tükröző dokumentumok a Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyüjteményeiben. = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 797-835.
9. *Jakusch Gabriella; Závodi Szilvia:* A Hadtörténeti Múzeum kiállításai, 2001-2006. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz. 2007. p. 269-288.
10. *Józsa Dávid:* Repüléstörténeti kiállítás Rimininél.Parco Tematico dell'Aviazione. = Haditechnika. 2007. 3. p. 82-83.
11. *Kovács Imre László:* A Gerhard Neumann Múzeum Niederaltaichban. = Haditechnika. 2007. 6. p. 79-80.
12. *Kovács László:* Hadtörténeti kiállítások Teheránban. = Haditechnika. 2007. 2. p. 76-77.
13. *Matthaeidesz Konrád:* A belgrádi Hadtörténeti Múzeum. = Haditechnika. 2007. 2. p. 64-65.
14. *Matthaeidesz Konrád:* A római Hadtörténeti Múzeum. = Haditechnika. 2007. 3. p. 74-75.
15. *Négyesi Lajos:* Javaslat a Pákai Erődpark bemutatóhely kialakítására. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai.

Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 114-118.
16. *Pokorádi László:* A bécsi Technisches Museum kiállítása. = Haditechnika. 2007. 4. p. 78-80.
17. *Pokorádi László:* A Lengyel Hadtörténeti Múzeum haditechnikai kiállítása. = Haditechnika. 2007. 3. p. 71-73.
18. *Pokorádi László:* A Royal Air Force hendoni múzeuma. 2. r. = Haditechnika. 2007. 1. p. 24-26.
19. *Sallay Gergely Pál; Závodi Szilvia:* Trench art - a lövészárkok művészete. Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban, 2006. szeptember 7. - 2006. december 10. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 303-332.
20. *Veszprémy László:* Európa védelmében. Időszaki kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban, 2006. június 15. - 2007. szeptember 30. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 291-301.
21. *Závodi Szilvia:* Reviczky Imre relikviái. Kamara kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban 2006 decemberében. = Reviczky Imre m. kir. ezredes a Világ Jámbora. Tudományos emlékülés és kiállítás születésének 110. évfordulóján a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, 2006. december 7. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. 2007. p. 67-68.
22. Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt.; Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. 296 p. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
23. *Somogyi József:* A honvédségi könyvtárak helyzete, 2001-2005. = Könyv, könyvtár, könyvtáros. 2007. 11. p. 30-44.
24. *Hornyák Árpád:* Péccsel és Baranyával. Délszláv területi követelések, 1941-1947. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 16-19.
25. *Janek István:* Szlovák revíziós tervek, 1939-1945. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 8-11.
26. *Jankó Annamária:* Magyarország katonai felmérései 1763-1950. [Budapest], Argumentum, 2007. 196 p. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
27. *Mérey Klára, T.:* A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején. Pécs, Lomart; PTE TTK Földrajzi Int., 2007. 252 p. (Geographia Pannonica nova, 1.)
28. *Nagy Miklós Mihály:* Akciórádiusz és magyar táj. = Aetas. 2007. 4. p. 97-115.
29. *Nagy Miklós Mihály:* Világjáró magyar katonák. Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből. Budapest, Zrínyi, 2007. 271 p.
30. *Suba János:* Az 1968-as csehszlovákiai intervenciós magyar kontingens működési területe és térképellátása. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 265-278.
31. *Suba János:* Határvadászok az ezeréves határokon. A magyar-román határvonal Kárpátokban lévő szakaszának felülvizsgálata 1941-ben. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelemtörté-neti Tud. Társ., 2007. p. 205-211.
32. *Suba János:* A trianoni határ határjeleinek felülvizsgálata a magyar-jugoszláv határszakaszon 1932-ben. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 192-199.
33. *Suba János:* A trianoni határ határjeleinek felülvizsgálata a magyar-román határszakaszon 1937-ben. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 200-204.
34. *Szabó A. Ferenc:* Magyarország geopolitikai és geostratégiai helyzete 1956-ban. = Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 222-233.
35. *Szőcs Péter:* A csömödér-pákai zászlóaljvédőkörlet térinformatikai feldolgozása, 2007. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 111-114.
36. *Szőcs Péter:* A déli védelmi rendszer térinformatikai feldolgozása. = A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen tartott nemzetközi konferencia előadásai. [Budapest], Hadtörténeti Int. és Múz. p. 132-135.
37. *Vass István, G.:* A csehszlovák revizionisták étvágya amiről egy térkép árulkodik. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 14-15.

38. A Magyar Királyi Honvédség egyenruhái, 1926-1945. Szerk. *Tóth László.* [Szöveg *Baczoni Tamás, Lóránt Csaba.*] [Budapest], Huniform Kv., 2007. 139, [7] p.
Ism. Militaria. 45. 2007. p. 1596-1615.
39. *Baczoni Tamás:* A demokratikus magyar honvédség 1945 M. egyenruhája. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 209-243.
40. *Baczoni Tamás:* Katonai kulacsok Magyarországon. 1-2. r. = Haditechnika. 2007. 1. p. 78-80., 2. p. 71-73.
41. *Baczoni Tamás:* Lövészárokdivat. = Regiment. 2007. 1. p. 62-65.
42. *Baczoni Tamás:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő egyenruházata. Felhődivat. 1-3. r. = Aranysas. 2007. 7. p. 72-74., 8. p. 80-82., 9. p. 80-82.
43. *Irsay-Nagy Dénes:* German army cuff titles. Budapest, Révai Digitális K., 2007. 30 p.
44. *Kenyeres Dénes:* Folyamőrtiszti kard. = Haditechnika. 2007. 1. p. 66-70.
45. *Lóránt Csaba:* Tollas csendőrkalap. = Rendvédelem-történeti hírlevél. 28. 2007. p. 104-107.
46. *Sági Zoltán:* Egyenruha, mint tradíció a Magyar Rendőrségnél. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 107-112.
47. *Ságvári György:* Magyar huszáruniformis a XVIII. században. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 239-263.
48. *Hegedűs Elemér:* A katonai Mária Terézia rend és Vas megyei kötődésű vitézei. = Vasi szemle. 2007. 6. p. 681-693.
49. *Kenyeres Dénes:* Ejtőernyős századjelvény. = Haditechnika. 2007. 3. p. 65.
50. *Lakatos Sarolta:* A Szuverén Máltai Lovagrend kitüntetései. = A numizmatika és a társtudományok VI. Konferencia Székesfehérváron, 2004. szeptember 24-26. Székesfehérvár, Székesfehérvár M. Jogú Város Levéltára, M. Numizmatikai Társ., 2007. p. 163-184.
51. *Makai Ágnes:* A Mária Terézia Katonai Rend alapításának időpontjáról. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 177-188.
52. *Makai Ágnes:* Mária Theresia Hadi Vitéz Rendjelről. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 143-155.
53. *Moys Péter:* Az Osztrák-Magyar Monarchia kitüntetései, amelyeket repülőknek is adományoztak. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 32. Budapest, M. Repüléstört. Társ. 2007. p. 46-60.
54. *Pallos Lajos:* Perpetuum Fidelitatis Monumentum 1748 - a hűség örök emléke. Egy XVIII. századi magyar vonatkozású katonai kitüntetés, = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 199-206.
55. *Pandula Attila:* Magyar hadikitüntetések, 1938-1945. = A numizmatika és a társtudományok VI. Konferencia Székesfehérváron, 2004. szeptember 24-26. Székesfehérvár, Székesfehérvár M. Jogú Város Lvt., M. Numizmatikai Társ., 2007. p. 201-221.
56. *Prohászka László:* A Lehár-hadosztály jelvénye és plakettje. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 259-265.
57. *Rainer Pál:* Risztics János tiszthelyettes tábori pilóta jelvénye. = A numizmatika és a társtudományok VI. Konferencia Székesfehérváron, 2004. szeptember 24-26. Székesfehérvár, Székesfehérvár M. Jogú Város Levéltára, M. Numizmatikai Társ., 2007. p. 185-199.
58. *Sallay Gergely Pál:* „Hadik és Nádasdy nyomdokain..." = Turul. 2007. 4. p. 134-135.
59. *Strigl, Mario:* Nachtrag zu Der türkische Eiserne Halbmond und seine Trageweise in der k. u. k. Armee. = Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, 65. 2007. p. 24-28.
60. *Zsák Ferenc:* Századjelvény-egyéni jelzés. = Aero magazin. 2007. 5 p. 52-56.
61. *Bertényi Iván:* Nemzeti színeink rövid története. Véletlenül árpádsáv? = História. 2007. 3. p. 30-35.
62. *Orbán Éva:* Amit az Árpádsávos zászlóról tudni illik. Budapest, Technika Alapítvány; Szt. László Király Alapítv., 2007. 95 p.
63. *Baráth Sándor:* A Központi Katonai Kórház története. = "New challenges in the field of military sciences 2007" International Scientific Conference, Budapest, 13-14 November, 2007. 3. köt., Engineer-

ing and construction mechanical engineering. Budapest, Bolyai J. Honvéd Alapítv., 2007. p. 5-10.
64. *Gács János:* A hidegháború föld alatti emléke. Sziklakórház a várhegy belsejében. = Élet és tudomány. 2007. 43. p. 1359.
65. *Kedves Gyula:* Tiszti csákón fehér szalag. Honvédorvosok a szabadságharcban. = Regiment. 2007. 1. p. 12-15.
66. *Kiss Gábor:* Cs. és kir. egészségügyi intézmények Törökországban az első világháború idején. = Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt.; Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 45-54.
67. *Kiss Gábor:* Egy év hadviselés. Önkéntes gyógyszerészek a m. kir. honvédségben, 1882-1918. = Gyógyszerészettörténet, 2007. 1. p. 10-14.
68. *Kiss Gábor:* Katonagyógyszerészek a két világháború között. = Gyógyszerészettörténet, 2007. 3. p. 8-10.
69. *Kocsis Piroska:* A Rákosi Mátyás hadikórház Koreában. = Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt.; Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 186-237.
70. *Pataky Iván:* A titok nem titok többé. Székesfővárosi sebészeti szükségkórház. = Regiment. 2007. 1. p. 22-25.
71. *Svéd László:* Fáradságot nem ismerve... Magyar katonaorvosok a II. világháborúban. = Regiment. 2007. 1. p. 19-21.
72. „...a háború szolgálatában" Főszerkesztői értekezletek, 1942. szeptember 22. - 1943. augusztus 25. [Sajtó alá rend. és a jegyzeteket kész. *Joó András*. Bev. *Sipos Balázs*. Budapest, Napvilág; M. Távirati Iroda, 2007. 315 p., [16] t.
73. *Anderle Ádám:* Az 1956-os forradalom és Latin-Amerika. = Klió. 2007. 3. p. 160-161.
74. *Erdődy Gábor:* Belgiumi radikális sajtóvélemények a magyarországi polgári forradalmi átalakulás kérdéseiről 1848-ban. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 87-123.
75. *Etényi Nóra, G.:* Az ónodi országgyűlés a Wienerisches Diariumban és a The Boston News-Letterben. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1316-1336.
76. *Papp Dezső:* A forradalmi Magyar Honvéd története. = Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 205-215.
77. *Szegő Krisztina:* Megválaszolatlan kérdések az 1956-os Magyar Honvéddel kapcsolatban. = Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 216-221.
78. Poeti ungheresi e la rivoluzione del 1956. A cura di *Péter Sárközy* e *Paolo Tellina*. Roma, Casa Editrice Universitá La Sapienza, 2007. 240 p. (Rivista di studi ungheresi, Supp. 2007.)
79. *Doležal, Wolfgang Alexander:* Leutnant Guzikovsky und die Trapp Familie. Ein illustriertes Tagebuch aus dem Ersten Weltkrieg. Salzburg, Österreichischer Milizverl., 2007. 68 p.
80. *Ekler Péter:* „Newe Zeitung auss Ungern..." Verses tudósítás idősebb Hans Rogel augsburgi műhelyéből Zrínyi György kacorlaki győzelméről, 1587. = Lymbus. 2007. p. 7-17.
81. *Halmágyi Miklós:* A magyarok nyilaitól... Egy kósza idézet nyomában. = Aetas. 2007. 3. p. 142-147.
82. *Maczák Ibolya:* A schweidnitzi Gedeon. Retorikai eszközök Csődy Pál 1761-ben írt prédikációjában. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 155-175.
Laudon, Ernst Gideon
83. *Muller Jean-Léon:* Une mémoire hongroise particuliere le cas d'Aladár Kuncz. = Guerres mondiales et conflits contemporains, 228. 2007. p. [81]-89.
84. *Sárosi Kinga:* Költészet és forradalom. Az 1956-os forradalom és szabadságharc néhány verséről. = Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 178-204.
85. *Tóth Sándor László:* Bocskai István és a durbanc(s)ok. = Dixi et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 191-203.
86. *Zakar Péter:* Damjanich János imája a Hadtörténeti Múzeum kéziratos emlékanyaggyűjteményében. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 117-127.
87. *Galván Károly:* Egy európai hírű karmester Philipp Fahrbach junior a budapesti helyőrségben. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 11-40.

88. *Szabó Dániel:* Katonadalok és az első világháború. = Aetas. 2007. 1. p. 44-62.
89. '56-os fényképek gyűjteményekben. Szerk. *Kákóczki András, Sümegi György.* Miskolc, Miskolci Galéria Városi Művészeti Múz., 2007. 200 p. (A Miskolci Galéria könyvei, 29.)
90. Horthy, a kormányzó. Szeretettel, tisztelettel, megértéssel és igazsággal. [Budapest], Szabad Tér, 2007. 312 p.
Koltay Gábor Horthy - A kormányzó című filmjének szövege, készítésének körülményei és fogadtatása.
91. Képek a magyar rendőrség életéből, 1881-2007.[Szerk. *Urbán Tamás.*] Budapest, ORFK, 2007. 35 p.
92. Panorama Siedmiogrodzka. Forum Polsko-Wêgierskie w Przemyślu 23 marca 2007 roku... Teksty *Zdzisław Budzyński* et al., Przemyśl, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, 2007. 40 p.
93. *Bánffyné Kalavszky Györgyi; Illésfalvi Péter:* Horthy Miklós élete képekben. [Nagykovácsi], Puedlo, 2007. 167 p.
94. *Fóris Gábor:* EUFOR-misszió. Szarajevó. Budapest, Zrínyi, 2007. 79 p. (Magyar katonai missziók)
95. *Fóris Gábor:* KFOR-misszió. Priština-Peč. Budapest, Zrínyi, 2007. 75 p. (Magyar katonai missziók)
96. *Fóris Gábor:* UNFICYP-MFO-misszió, 2007. Ciprus-Sína. Budapest, Zrínyi, 2007. 79 p. (Magyar katonai missziók)
97. *Gárdi Balázs:* ISAF-misszió. Afganisztán, 2007. Budapest, Zrínyi, 2007. 79 p. (Magyar katonai missziók)
98. *Holzer Anton:* Die andere Front. Fotografie und Propaganda im Ersten Weltkrieg. Mit unveröffentlichten Originalaufnahmen aus dem Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek. Darmstadt, Primus, 2007. 368 p.
99. *Sarkadi Sándo, Szabó Péter:* Frontfényképek a Don-kanyarból. Klausz Emil soproni őrvezető harctéri fotói. Sopron, Edutech, 2007. 111 p.
100. *Lengyel Beatrix, Cs.:* Olaszhoni emlék. Az itáliai magyar emigráció fényképeinek katalógusa. Szerk. Bertók Krisztina. Budapest, M. Nemzeti Múz., 2007. 343 p.
101. *Mázi Béla:* Thomas Ender felső-magyarországi akvarelljei az Akadémiai Könyvtárban. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 2. p. 18-21.
102. *Tar Ferenc:* A Horthy család fényképalbumából. = Rubicon. 2007. 10. p. 36-53.
103. *Tüskés Gábor:* Zrínyi Miklósok és Európa. 1. r. A szigeti hős ábrázolásai. 2. r. A költő és hadvezér a XVII. századi képzőművészetben. 3. r. Két hős ikonográfiája. = Élet és tudomány. 2007. 48. p. 1510-1513., 49. p. 1552-1554., 50. p. 1584-1587.
104. *Kerepeszki Róbert:* Debrecen és a Volksbund. Adalékok a debreceni Volksbund megalakulásának körülményeihez. = Múltunk. 2007. 4. p. 255-281.
105. *Popély Árpád:* Deportálás Csehországba. Felvidéki magyar tragédia. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 84-87.
106. *Schmidl, Erwin A.:* Vom Misstrauen zur Gleichstellung die Integration jüdischer Soldaten in die österreichische Armee ab 1788. = Nationalstaat, Nationalismus und Militär. [XXXII. Internationaler Kongress für Militärgeschichte, 20. - 25. 8. 2006 Potsdam.] Potsdam, Militärgeschichtliches Forschungsamt, 2007. p. [135]-139.
107. *Segeš, Vladimír:* Die Rolle der Minderheiten im Militär der Habsburger Vielvölker-Monarchie. = Nationalstaat, Nationalismus und Militär. [XXXII. Internationaler Kongress für Militärgeschichte, 20. - 25. 8. 2006 Potsdam.] Potsdam, Militärgeschichtliches Forschungsamt, 2007 p. [51]-60.
108. *Stark Tamás:* A magyarországi németek sorsa, 1944-1949. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 72-74.
109. *Stark Tamás:* Status quo ante. Magyar nemzetiségpolitika, 1938-1944. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 67-71.
110. *Szigethy-Piros János:* Lovas íjászok a Szentföldről. Zsidó katonák Pannóniában. = Új honvédségi szemle. 2007. 10. p. 88-94.
111. Heldengrab im Niemandsland. Ein frühungarischer Reiter aus Niederösterreich. Begleitbuch zur gleichnamigen Ausstellung des RGZM 14. September bis 19. November 2006. Hrsg. Falko Daim, Mainz, RGZM, 2007. 68 p. (Mosaiksteine, 2.)
112. *Gáll Erwin:* Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X-XI. századi sír- és szórvány-fegyverleleteinek elemzése. = Hadtörténelmi közl., 2007. 2. p. 395-474.
113. *Igaz Levente:* Kísérleti régészet Magyarországon és külföldön néhány példa különböző történeti korszakok kísérleti régészeti úton történő életre keltésére. Meg-

jegyzések az Árpád-kor harcászatának a kísérleti régészet módszereivel történő rekonstrukciós kérdéseihez. = Aetas. 2007. 4. p. 161-169.

114. *Négyesi Lajos:* Hadszíntérkutatás Baranyában. = A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen tartott nemzetközi konferencia előadásai. [Budapest] Hadtörténeti Int. és Múz. p. 136-140.

115. *Király Klára:* Kutyák és más állathősök a háborúban. Budapest, Szikra 2005 Bt., 2007. 196 p.

116. *Kiss Gábor:* Sebesültvivők évadja. Négylábú kutató-mentők. = Regiment. 2007. 1. p.16-18.

117. *Antali Barnabás:* Az újrajátszott történelem. Operation Market Garden. = Kaliber. 2007. 1. p. 52-54.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

118. Krónikáink magyarul. 2. Vál., ford. *Kulcsár Péter.* Budapest, Balassi, 2007. 163 p. (Történelmi források, 3/2.)

119. A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában. Szerk. *Csaplár-Degovics Krisztián* és *Krausz Tamás.* Budapest, L'Harmattan, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tansz., 2007. 266 p. (Kelet-európai tanulmányok, 1.)

120. *Ács Tibor:* Gondolatok a Batthyány-emlékév kapcsán. = Új honvédségi szemle. 2007. 3. p. 2-4.

121. *Bóna István:* A magyar honfoglalás és Erdély. Anonymus Gesta Hungarorumának forrásértéke. = História. 2007. 7. p. 20-23.

122. *Gyáni Gábor:* A csatatörténettől a történelem terhéig. = Hadtörténelmi közl., 2007. 2. p. 687-694.

123. *Hermann Róbert:* Megírható-e az 1848-49-es csaták története, avagy az 1848-49-es hadtörténetírás problémái. = Hadtörténelmi közl., 2007.2. p. 649-686.

124. *Kozáry Andrea:* A magyar forradalmi októberek néhány közös vonása és tanulsága, 1848-49, 1918, 1956. = 1956 szilánkjai. Tudományos konferencia, 2006. november 15. [Budapest], Rendőrtiszti Főisk., 2007. p. 55-74.

125. *Szabados György:* A 12. századi magyar hadtörténet forrásproblémáiból. = Aetas. 2007. 4. p. 153-160.

126. *Szabó Miklós, M.:* A Hadtudományi Bizottság múltja - a hadtudomány jelene.= Magyar Tudomány. 2007. 12. p. 1543-1556.

127. *Várkonyi Ágnes, R.:* Történetírás, kritika és emlékezet. = Hadtörténelmi közl., 2007. 2. p. 623-648.

128. *Veszprémy László:* Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. = Történelmi szemle. 2007. 1. p. 1-17.

129. Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére.[Szerk. *Jancsák Csaba* et al.] Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. 479 p.

130. A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szerk. *Hermann Róbert, Zakar Péter.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. 543 p.

131. „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Szerk. *Szabó János.* A szerk.-ben közrem. *Hausner Gábor.* Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. 411 p.

132. Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležotpsto životného jubilea Vojtecha Dangla. Ed. *Vladimír Segeš, Božena Šeďová,* Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. 296 p.

133. *Kacsó Lajos:* A csillagrendes hadtudós elismerése. = Új honvédségi szemle. 2007. 12. p. 127-129.
Ács Tibor

134. *Kósa Pál:* Interjú Feld Istvánnal. 1-2. r. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 1. p. 4-7., 2. p. 8-11.

135. *Szabó János:* 75 éves az aranybányász unokája. Ács Tibor hadtörténész köszöntése. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 7-14.

136. *Dombrády Lóránd:* Búcsú Rázsó Gyulától. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1381-1382.

137. *Hermann Róbert:* Kosáry Domokos (1913--2007) = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1383-1387.
138. *Holló József:* Rázsó Gyula (1930-2007) = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1377-1380.
139. *Pók Attila:* Borus József, 1926-2006. = Századok. 2007. 5. p. 1347-1348.
140. *Romsics Ignác:* Kosáry Domokos (1913-2007) = Rubicon. 2007. 9. p. 78-80.
141. *Szakály Sándor:* Elment egy hadtörténész. Dr. Rázsó Gyula (1930-2007) halálára. = Új honvédségi szemle. 2007. 7. p. 141.
142. *Töll László:* In Memoriam Temesváry Ferenc, 1931-2006. Rendhagyó nekrológ egy fegyvertörténész emlékére. = Hadtörténelmi közl., 2007. 2. p. 711-712.
143. *Tőrös István:* In memoriam Hegedűs Gege Ernő. Fiatalon hagyott itt minket az Öreg Puma. = Aranysas. 2007. 11. p. 42-43.
144. *Veszprémy László:* Rázsó Gyula, 1930-2007. = Századok. 2007. 6. p. 1611-1613.
145. Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. [Főszerk. Parádi József,] [Szerk. Suba János.] Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. 295 p. (Rendvédelem-történeti füzetek, 15.)
146. Exiting war post conflict military operations. 6. international conference Military History Working Group. Ed. *Miloslav Čaplovič* [et al.] Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. 366 p.
Nemzetközi védelmi konferencia, Bratislava, 2007. ápr. 3-7.
147. Középkortörténeti tanulmányok. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. július 7-8.) előadásai. Szerk. *Révész Éva, Halmágyi Miklós,* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2007. 261 p.
148. Nationalstaat, Nationalismus und Militär. [XXXII. Internationaler Kongress für Militärgeschichte, 20. - 25. 8. 2006 Potsdam.] Potsdam, Militärgeschichtliches Forschungsamt, 2007. IX, 566 p.
149. A numizmatika és a társtudományok VI. Konferencia Székesfehérváron, 2004. szeptember 24-26. [Szerk. *Torbágyi Melinda.*] Székesfehérvár, Székesfehérvár M. Jogú Város Levéltára, M. Numizmatikai Társ., 2007. 258 p.
150. A rendvédelmi szakképzés története. [Főszerk. *Parádi József,*] [Szerk. *Suba János.*] Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. 220 p. (Rendvédelem-történeti füzetek, 16.)
151. A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 2007. [Főszerk. *Hegedűs Dezső,*] Budapest, M. Repüléstörténeti Társ., 2007. 364 p. (Repüléstörténeti Konferencia közleményei, 32.)
152. Reviczky Imre m. kir. ezredes a Világ Jámbora. Tudományos emlékülés és kiállítás születésének 110. évfordulóján a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, 2006. december 7. Budapest, Hadtört. Int. és Múz., 2007. 70 p., [9] t.
153. Tanulmányok a Határőrség és rendőrség - az integrált rendvédelem című tudományos konferenciáról. Szerk. *Hautzinger Zoltán.* Pécs, M. Hadtudományi Társ. Határőr szakoszt. Pécsi szakcs., 2007. 255 p. (Pécsi határőr tudományos közlemények, 7.)
154. I turchi, gli Asburgo e l'Adriatico. A cura di *Gizella Nemeth* e *Adriano Papo*. Duino Aurisina, Assoc. Culturale Italoungherese „Pier Paolo Vergerio", 2007. 261 p. (Civiltá della Mitteleuropa)
Nemzetközi konferencia anyaga, 2007. május 10-12. Trieste.
155. A XII. és XIII. Makói Honvéd Emléknap és Találkozó. [Szerk. Halmágyi Pál,] Makó, Makó Város Önkorm., 2007. 140 p. (A Makói Múzeum füzetei, 105.)
156. Bertalan György: Tudományos tanácskozás a Batthyány-kormány hadügyi politikájáról. = Új honvédségi szemle. 2007. 7. p. 25-27.
157. Tulipán Éva: Hadviselés a központi szektorban, 1948-1968. Nemzetközi konferencia, Münster, 2007. március 22-23. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 383-385.

A hadművészet és a fegyveres erők története

158. Slovensko vojenská kronika. [Ed.] Vladimir Segeš a kolektív. Bratislava, Perfekt, 2007. 200 p.
159. *Ács Tibor:* Batthyány Lajos a hadügy gyökeres átalakításáért, 1848. március-október. = Új honvédségi szemle. 2007. 8. p. 62-84.
160. *Balla Tibor:* Közös hadsereg kontra honvédség, avagy a birodalmi érdek elsőbbsé-

ge. Ferenc József magyar katonái a dualizmus korában. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 11-33.
161. *Csikány Tamás:* Hadászati vezetés a gödöllői hadjáratban. = Aetas. 2007. 4. p. 5-32.
162. *Czigány István:* A katonaság és az ónodi országgyűlés. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1175-1194.
163. *Erdeös László:* A magyar honvédelem egy negyedszázada, 1919-1944. 1-2. [Sajtó alá rend., a jegyzeteket és az utószót írta *Babucs Zoltán.*] Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2007. 2 db (607, [10], 564, [10] p.)-(Studia militaria hungarica, 3.)
164. *Firth, Rachel:* Lovagok és fegyverzetük. Ill. Giacionto Gaudenzi, Lee Montgomery. Budapest, Mérték, 2007. 95 p.
165. *Halmágyi Miklós:* Középkori csatakiáltások. = Hadtörténelmi közl., 2007. 2. p. 590-601.
166. *Hegyi Klára:* Török várkatonák családi állapota a 16. század közepén. = Történelmi szemle. 2007. 2. p, 197-204.
167. *Hermann Róbert:* Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. [Budapest], Argumentum, 2007. 435 p. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára,)
Ism. Zachar Péter Krisztián. = Új honvédségi szemle. 2007. 11. p. 134-141.
Kemény Krisztián. = Hadtörténelmi közl. 2007. 3. p. 1092-1094.
168. *Jakus János:* A Magyar Honvédség helyzete és felkészültsége a NATO-hoz történő csatlakozás előestéjén. = Közép- és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe. Tanulmánykötet. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2007. p. 186-195.
169. *Jakus János:* The Participation of the Hungarian Armed Forces in Peace Support and Crisis Management Operations. = Exiting War Post Conflict Military Operations. 6. International Conference Military History Working Group. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 81-86.
170. *Kemény János:* Az iszlám harci mozgalom kortárs teoretikusai. = Felderítő szemle. 2007. 2. p. 42-58.
171. *Kepel, Gilles:* Dzsihád. Budapest, Európa, 2007. 858 p.
172. *Kliment, Charles K.; Bernád, Dénes:* Maďarská Armáda, 1919-1945. Praha, Naše Vojsko, Ares-Verl., 2007. 575 p.
173. *Kőszegvári Tibor:* A hadtudomány fejlődése az ókortól a 21. századig. 1-2. r. = Felderítő szemle. 2007. 2. p. 100-129., 3. p. 93-113.
174. *Man, John A.:* terrakotta hadsereg. Budapest, General Press, [2007.] 296 p., [32] t. (Különleges könyvek)
175. *Marsigli, Luigi Ferdinando:* Az Oszmán birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról. Ford. *F. Molnár Anikó.* Szerk., sajtó alá rend. *Csákváry Ferenc, Domokos György.* Budapest, Históriaantik Knyház, 2007. XXIV, 307 p.
176. *Pálffy Géza:* A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről. Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett 1663. szeptember 17-én. = Történelmi szemle. 2007. 2. p. 263-288.
177. *Pataky Iván:* Egy alapvető hadtudományi munka az ókorból. Szun-ce: A hadviselés tudománya. = Új honvédségi szemle. 2007. 7. p. 138-141.
178. *Pete László:* Olaszország és hadserege. A katonák története a risorgimentótól napjainkig. = Klió. 2007. 2. p. 13-20.
Leonardis, Massimo de L'Italia e il suo esercito. Una storia di soldati dal Risorgimento ad oggi. Roma, 2005.
179. *Pollmann Ferenc:* Dualizmuskori honvédségünk vezérkari főnökeiről. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 389-394.
180. *Pollmann Ferenc; Sipos Péter:* Téli hadviselés a 20. századi világháborúkban, 1914-1918, 1939-1945. = História. 2007. 1. p. 30-35.
181. *Resperger István:* A gépesített hadviselés elmélete és megvalósítása, a Blitzkrieg. = Aetas. 2007. 4. 33-48.
182. *Ságvári György:* A kuruc hadsereg és a Regulamentum Universale hadszervezés és hadellátás Ónod után. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1352-1364.
183. *Segeš, Vladimír:* Organizácia, výzbroj a taktika vojska kráľa Mateja Korvína. = Vojenská historia. 2007. 3. p. 55-69.
184. *Szabados György:* A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltég nyomai és megjelenése a XIII. század végéig. = Hadtörténelmi közl., 2007.2. p. 475-500.
185. *Szabó János, B.:* Az Árpád-kor csatái a steppei népek hadviselésének tükrében. =

Hadtörténelmi közl., 2007.2. p. 501-526.
186. *Szabó Miklós, M.:* Adalékok a Magyar Néphadsereg 1961-1962. évi történetéhez. 1-2. = Új honvédségi szemle. 2007. 9. p. 70-100.,. 10. p. 63-87.
187. *Takács Gyula:* A háború és a világtörténelem. = Klió. 2007. 1. p. 3-8.
Black, Jeremy: War and the World Military Power and the Fate of Continent. New Haven, London, Yale Univ., 2000.
188. *Urbán Aladár:* Tervezet az 1848-as honvédség megszervezésére. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 345-354.
189. *Urban, William L.:* Bayonets for Hire. Mercenaries at war, 1550-1789. London, St. Paul, Greenhill Books, MBI, 2007. 304 p.
190. *Béres János:* The birth of modern terrorism in Europe. = Academic and applied research in military science (AARMS), 2007. 3. 451-459.
191. *Boda József:* A terrorizmus rövid története és az ellene való fellépés lehetőségei. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelemtörténeti Tud. Társ., 2007. p. 46-51.
192. *Konok Péter:* RAF a Vörös Hadsereg Frakció. = Rubicon. 2007. 3. p. 4-20.
193. *Zachar Péter Krisztián:* Az Európai Unió terrorizmus-ellenes intézkedései. = Közép- és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe. Tanulmánykötet. Székesfehérvár, Kodolányi J. Főisk., 2007. p. 196-212.
194. *Amaczi Viktor:* A kódnyelv az anyanyelv. = Felderítő szemle. 2007. 2. p. 130-136.
195. *Bajnai Gusztáv:* A magyar rádiófelderítés kialakulása és működése a kezdetektől a második világháború végéig. = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p. 37-52.
196. *Czuth László:* A rádiótechnikai felderítés (ELINT) = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p. 83-120.
197. *Halevy, Efraim:* A Moszad főnöke voltam, 1998-2002. A közel-keleti válság belülről, ahogyan azt a volt Moszad-főnök látja. Budapest, JLX, 2007. 273 p.
198. *Hekli László:* A harcászati és hadműveleti rádióelektronikai felderítés története. = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p. 121-160.
199. *Horváth Csaba:* A magyar katonai hírszerzés és felderítés háttérintézményei 1919 és 1944 között. = Felderítő szemle. 2007. 2. p. 137-153.
200. *Jagadics Péter:* Éles harcfeladat - békében. Magyar felderítő alegységek Csehszlovákiában, 1968-ban. = Felderítő szemle. 2007. 4. p. 89-104.
201. *Jakus János:* A magyar hírszerző szervek tevékenysége a béketábor és Jugoszlávia szembenállásának időszakában. = Új honvédségi szemle. 2007. 6. p. 85-101.
202. *Kerekes Dóra:* Kémek Konstantinápolyban. A Habsburg információszerzés szervezése és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején, 1683-1699. = Századok. 2007. 5. p. 1217-1257.
203. *Kis J. Ervin:* Az 1967.évi arab-izraeli háború légvédelmi és repülő vonatkozásai egy felderítő szemszögéből. = Felderítő szemle. 2007. 4. p. 46-56.
204. *Magyarics Tamás:* Egy szuperhatalom szuperügynökségei az FBI és a CIA. = Rubicon. 2007. 3. p. 58-64.
205. *Nemere István:* A legtitkosabb titkosszolgák. A Moszad. = Rubicon. 2007. 3. p. 80-83.
206. *Rainer M. János:* Esetek a magyar hírszerzés történetéből, 1957-1967. = Rubicon. 2007. 1. ksz. p. 50-57.
207. *Szakály Sándor:* Egy életen át a katonai hírszerzés és kémelhárítás szolgálatában. = Felderítő szemle. 2007. 3. p. 35-38.
Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései című könyv kapcsán.
208. *Torma Béla:* Hírszerzés és felderítés az 1241. évi tatárjárás idején. = Felderítő szemle. 2007. 1. p. 152-163.
209. *Vadász Iván:* A magyar katonai rejtjelmegfejtés története. = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p. 181-202.
210. *Várhegyi István:* A komplex rádióelektronikai felderítés kialakulása, helye és szerepe a nemzeti és szövetségi információ- és adatszerzés rendszerében. = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p. 25-36.
211. *Várhegyi István:* A magyar katonai rádióelektronikai felderítés története 1945-1990. = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p. 203-220.
212. *Vásárhelyi István:* A magyar rádiófelderítés működése a hidegháború éveiben. = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p. 53-82.
213. A légvédelmi rakéta és tüzér fegyvernem

története. [Szerk. *Varga László.]* [S. l.], [s.n.], [2007.]. 23 p.
214. *Babos László:* Az amerikai 3. gyaloghadosztály harcai Irakban. 1-2. r. = Haditechnika. 2007. 2. p. 12-15., 3. p. 16-21.
215. *Balló István:* Lövészezred helye és szerepe a védelemben 1951-1955 között. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 43-54.
216. *Hajagos József:* A felső-tiszai hadtest élelmezési rendszere 1848 decemberétől 1849 március közepéig. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 145-167.
217. *Hekli László:* A magyar honvédség hadműveleti - harcászati szintű felderítőszakanyag javítás és ellátás története. = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p. 161-170.
218. *Horváth Zoltán:* Hirtelen halál. Mesterlövészek a vietnami háborúban. = Regiment. 2007. 1. p. 36-40.
219. *Kövesdi Márton:* A magyar rövidhullámú rádió-iránymérés története 1947-1990. = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p. 171-180.
220. *Marton Szabolcs:* Gondolatok középkori katonaságunk szeszesital-ellátásával kapcsolatban. = Hadtörténelmi közl., 2007. 2. p. 577-589.
221. *Moldovan, Peter:* Önkéntes lovasezred szervezése Erdélyben. Kossuth- vagy Mátyás-huszárok 1848 őszén. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 175-190.
222. *Ortner, M. Christian:* Die österreichisch-ungarische Artillerie von 1867 bis 1918. Technik, Organisation und Kampfverfahren. Wien, Militaria, 2007. 637 p.
Ism. Balla Tibor.= Hadtörténelmi közl. 2007. 4. p. 1374-1376.
223. *Suba János:* Nagyobb honvédségi építkezések helyzete 1943. január 31-én. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 315-327.
224. *Számvéber Norbert:* Cél a páncélos szörnyeteg. A német és osztrák-magyar csapatok páncélelhárítása az első világháborúban. = Regiment. 2007. 2. p. 8-10.
225. *Számvéber Norbert:* Az elit alakulatok születése. A központi hatalmak rohamcsapatai az I. világháborúban. = Regiment. 2007. 3. p. 8-11.
226. *Számvéber Norbert:* Lovagkeresztesek. SS-vadászpáncélosok a falaise-i katlanban. = Regiment. 2007. 2. p. 25-29.
227. *Számvéber Norbert:* Merész elhatározás, erős győzni akarás és bátor végrehajtás. = Regiment. 2007. 3. p. 16-19.
M. kir. 1. gránátosho. felállítása, 1936.
228. *Temesvári Péter:* A tengerek és partok őrei. A japán haditengerészeti és a szárazföldi légierő. = Aranysas. 2007. 4. p. 28-31.
229. *Zsig Zoltán:* Szárnyaszegett sólyom. Német ejtőernyősök utolsó bevetése. = Regiment. 2007. 4. p. 47-51.
Heydte, Friedrich August von
230. *Hadfi Örs Tamás:* Kiegészítés Az AAV7 A1 partra szállító harcjármű című cikkhez, avagy a modern tengeri deszant születése. = Haditechnika. 2007. 5. p. 55-58.
231. *Kaiser Ferenc:* A blokád elmélete és gyakorlata a tengeri hadviselésben. = Aetas. 2007. 4. p. 49-68.
232. *Németh István:* Tengeralattjáró-háború az I. világháborúban. 1. r. Hadiövezet a vizeken. 2. r. Korlátlanul = Élet és tudomány. 2007. 30. p. 947-949., 31. p. 973-975.
233. *Szentkláray Jenő:* A dunai hajóhadak története. Fel. kiad. Bóta László. Budapest, Érem Kft., 2007. 433, XXXII p.
Hasonmás kiad. Eredeti kiad. Budapest, M. Tud. Akad. Tört. Biz., 1885.
234. *Zsig Zoltán:* Óceánok szürke farkasai. = Regiment. 2007. 4. p. 12-15.
235. *Turcsányi Károly, Hegedűs Ernő:* A légideszant. 1., Elméletek, eljárások és a légi gépesítés a kezdetektől 1945-ig. [Nagykovácsi], Puedlo, 2007. 215 p.
236. *Meindl, Karl:* Luftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppen. 8. Bd., Italienische Front, 1918. [S. l.], Szerző, 2007. 2 db (221, 221 p.)
237. *Feith László:* Variációk légi álcázásra. = Magyar honvéd. 2007. 41. p. 20.
238. *Hajdú Péter:* Az IA-58 Pucará repülőgép harci alkalmazása. 1-2. r. = Haditechnika. 2007. 2. p. 30-33., 3. p. 30-33.
239. *Horváth Zoltán:* Hatvanéves az amerikai légierő. 1., A sebesség bűvöletében. 2., A stratégiai csapásmérők. 3., Viharos újjászületés. = Aranysas. 2007. 7. p. 48-53., 8. p. 58-63., 9. p. 44-49.
240. *Jánkfalvi Zoltán:* Angolszász légi terroristák és repülő gengszterek. 1., Földre

szállt ördögök. 2., A számonkérés napja.= Aranysas. 2007. 8. p. 54-57., 9. 50-53.
241. *Jánkfalvi Zoltán:* Háromszázegy légi győzelem. = Aranysas. 2007. 4. p. 52-55.
Barkhorn, Gerhard
242. *Jánkfalvi Zoltán:* Német éjszakai vadászok kontra szovjet távolsági bombázók. 1., Halálos nászéjszakák. 2., Öngyilkos küldetések.= Aranysas. 2007. 10. p. 52-55., 11. p. 58-61.
243. *Koczka Ferenc; Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* A légtér katonai ellenőrzése a második világháború után, 1945-1952. = Haditechnika. 2007. 1. p. 2-6.
244. *Martinkó József:* A magyar légierő a forradalom időszakában. Az OLLEP alárendeltségében működő Légierő Parancsnokság és alárendelt csapatai tevékenysége a forradalomban. = Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 114-159.
245. *Olasz Lajos:* A Kárpátoktól a Donyecig, = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 32. Budapest, M. Repüléstört. Társ. 2007. p. 61-82.
246. *Pataky Iván:* Hetven éve alakult meg a Légoltalmi Liga. = Új honvédségi szemle. 2007. 12. p. 110-114.
247. *Piekalkiewicz, Janusz:* Légi csaták, 1939-1945. [Budapest], Ventus Libro, 2007. 388, [3] p.
248. *Punka György; Sárhidai Gyula:* Magyar sasok. A Magyar Királyi Honvéd Légierő, 1920-1945. Budapest, Zrínyi, 2007. 203 p.
249. *Regan, Geoffrey:* Légi baklövések. Pécs, Alexandra, 2007. 239 p.
250. *Sárhidai Gyula:* Bombázó a pentelei határ fölött. = Haditechnika. 2007. 1. p. 70-74.
251. Velence bombázása léggömbökről 1849-ben. A Waffen Revue nyomán ford. *Schmidt László.* = Haditechnika. 2007. 2. p. 74-75.
252. *Szabó Miklós, M.:* Légielméleti erőfeszítések az 1930-as évek Magyarországán. = Új honvédségi szemle. 2007. 2. p. 110-117.
253. *Toperczer István:* Forgószárnyas huszárok. Magyar légierő 1991-2006. [Budapest], Zrínyi, 2007. 159 p.
254. *Vándor Károly:* Musztáng Vége! Avagy szovjet alakulatok a magyar légtérben, 1956-1991. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 32. Budapest, M. Repüléstört. Társ. 2007. p. 89-102.
255. *Zsák Ferenc:* Canberrák Magyarország felett. Légtérsértés-kémrepülés? = Aero magazin. 2007. 2. p. 52-56.
256. *Domonkos Sándor:* A Kanadai Királyi Északnyugati Lovas Csendőrség (RNWMP) szerepe az 1919-es winnipegi sztrájk alkalmával. = Rendvédelem-történeti hírlevél. 28. 2007. p. 95-103.
257. *Ernyes Mihály:* A magyar rendőri szakirodalom kezdetei. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 32-44.
258. *Parádi József:* Integrált rendvédelem a polgári magyar államban, 1867-1945. = Tanulmányok a Határőrség és rendőrség - az integrált rendvédelem című tudományos konferenciáról. Pécs, M. Hadtudományi Társ. Határőr szakoszt. Pécsi szakcs., 2007. p. [71]-79.
259. *Perjési György:* A Magyar Királyi Csendőrség létszámalakulása, 1938-1945. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 105-106.
260. Hatvan éves a Magyar Királyi Csendőrség. Elhangzott 1941. február 14-én 17.30 perckor Pinczés Zoltán csendőr ezredestől a Magyar Rádióban Bp. I. adón. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 140-146.
261. *Suba János:* A Magyar Királyi Csendőrség létszámának tervezett felemelése 1918-ban. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 113-120., 137-139.
262. *Suba János:* Rendőrség, Csendőrség és Honvédség határvédelmi funkciói a Magyar Királyságban. = Tanulmányok a Határőrség és rendőrség - az integrált rendvédelem című tudományos konferenciáról. Pécs, M. Hadtudományi Társ. Határőr szakoszt. Pécsi szakcs., 2007. p. [221]-229.
263. *Szakály Sándor:* Katonák, csendőrök, ellenállók.Tanulmányok. Kaposvár, Közgyűlés, 2007. 114 p. (Örökség, 32.)
Ism Kovács Zoltán András. = Felderítő szemle. 4. p. 147-149.
264. *Tarján G. Gábor:* A Budapesti Rendőrfőkapitányság mindennapjai 1957-58-ban. = 1956 szilánkjai. Tudományos konferencia, 2006. november 15. [Budapest], Rendőrtiszti Főisk., 2007. p. 29-54.

265. *Baráth Magdolna:* A KGB Szerovtól Krucskovig.Állambiztonság a Szovjetunióban. = Rubicon. 2007. 3. p. 72-79.
266. *Bikki István:* A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956-1962. = Rubicon. 2007. 1. ksz. p. 36-40.
267. *Bikki István:* Titkos állambiztonsági eszköztár. Egy gondolatrendőrség operatív eszközei és módszerei. = Rubicon. 2007. 3. p. 36-37.
268. *Bottoni, Stefano:* A Securitate. = Rubicon. 2007. 3. p. 84-87.
269. *Czéh Zoltán:* Cseka – GPU – OGP. = Rubicon. 2007. 3. p. 69-71.
270. *Gyarmati György:* Péter Gábor és az ÁVH-birodalom. = Rubicon. 2007. 1. ksz. p. 4-10.
271. *Okváth Imre:* Egymás ellen. Kémek a Katpolon. = Rubicon. 2007. 1. ksz. p. 16-19.
272. *Tischler János:* A lengyel belbiztonsági szolgálat. = Rubicon. 2007. 3. p. 88-91.
273. *Trócsányi Sára:* A párt kardja és pajzsa. A Stasi, a keletnémet állambiztonsági szolgálat. = Rubicon. 2007. 3. p. 46-57.
274. *Ungváry Krisztián:* Az állambiztonság célkeresztjében. Március 15. a pártállami diktatúrában. = Rubicon. 2007. 3. p. 20-28.
275. *Urbán Attila:* Kádár politikai rendőrsége. A BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség felépítése és működése. = Rubicon. 2007. 1. ksz. p. 58-65.
276. Határőrség. 1906-1946-2007. [S. l.], [s.n.], [2007.] 72 p.
277. *Czigány István:* Nationalmiliz im Königreich Ungarns, 1600-1750. = Nationalstaat, Nationalismus und Militär. [XXXII. Internationaler Kongress für Militärgeschichte, 20 - 25. 8. 2006 Potsdam.] Potsdam, Militärgeschichtliches Forschungsamt, 2007. p. [61]-68.
278. *Hudra László:* A budapesti Fiumei úti pénzügyőr laktanya. Szemelvények az 1930-as és 1940-es évekből, különös tekintettel a pénzügyőrségi múzeum történetére. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., p. 67-74.
279. *Nagy György:* A határrendészet mint szervezet helyének keresése az államszervezet rendszerében. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 81-103.
280. *Nagy József:* Határőrizetünkkel szembeni kihívások az 1990-es években. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 104-124.
281. *Orgoványi István:* A vasfüggöny őrei. = Rubicon. 2007. 1. ksz. p. 20-25.
282. *Parádi József:* A magyar határőrizet tere a kiegyezéstől a II. vh-ig. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 125-138.
283. *Parádi József:* A Magyar Királyi Határrendőrség. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 139-159.
284. *Parádi József:* Útlevél és útlevéllenőrző szervek a két világháború közötti Magyar Királyságban. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 160-169.
285. *Suba János:* Határcsendőr zászlóaljak 1919-1921. Áttérés a katonai határőrizetre. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., p. 2007. 182-191.
286. *Suba János:* Honvédelmi határszolgálat. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 128-136.
287. *Suba János:* A magyar katonai vezetés elképzelése a határbiztosító csapatok megszervezésére 1918-ban. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 121-127.
288. *Szabó József János:* Határőrizet és határvédelem a Keleti-Kárpátokban 1940-1944 között. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 279-299.

Csapattörténetek

289. Debreceni lövészek. MH 5. Bocskai István Lövészdandár. [A fotókat kész. *Tóth László.*] Budapest, Zrínyi, 2007. 111 p. (Csapathagyományok)
290. A láthatatlan katonák. MH 34. Bercsényi László Különleges Műveleti Zászlóalj. [A fotókat kész. *Rácz Tünde.*] Budapest, Zrínyi, 2007. 119 p. (Csapathagyományok
291. *Anderle Ádám:* A spanyol Kék Hadosztály. = Klió. 2007. 3. p. 137-139.
Jiménez, José: Propuesta de revisión de la historia oficial de la Division Asul. Los termas ocultos. Madrid, Complutense, 2007. vol. extraord.
292. Ahol a hősök születnek. Az egri magyar királyi Dobó István 14. honvéd gyalogezred a második világháborúban. [... szerzői, a fotókat gyűjt. és vál.] *Babucs Zoltán, Maruzs Roland.* [Nagykovácsi], Puedlo, [2007.] 252, [2] p., [12] t.
293. Ahol a hősök születnek. Az egri magyar királyi Dobó István 14. honvéd gyalogezred a második világháborúban, 1922-1945. [... szerzői, a fotókat gyűjt. és vál.] *Babucs Zoltán, Maruzs Roland.* 2. bőv. kiad. [Nagykovácsi,] Puedlo, [2007.] 322 p., [16] t.
294. *Babucs Zoltán; Maruzs Roland:* Jász vitézek rajta, előre! A jászberényi kerékpáros és harckocsi zászlóalj története, 1921-1945. [Nagykovácsi,] Puedlo, [2007.] 207 p.
295. *Babucs Zoltán:* A m. kir. József Nádor 1. honvéd harckocsiezred harcai a Dél-Alföldön 1944 szeptemberében. = A XII. és XIII. Makói Honvéd Emléknap és Találkozó. Harcok a Dél-Alföldön és Budapesten 1944-1945-ben. Makó, Önkorm. 2007. p. 5-36.
296. *Becze Csaba:* Kőr Ász. Egy vadászrepülő század története, 1936-1941. [Nagykovácsi,] Puedlo, [2007.] 165, [2] p.
297. *Dér Dezső:* A kassai 20. honvédzászlóalj, avagy egy sikertelen alakulatszervezés története 1848-49-ben. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 61-86.
298. *Hegedűs Elemér:* A császári és királyi 9. Nádasdy-huszárezred. = Új honvédségi szemle. 2007. 3. p. 109-134.
299. *Illésfalvi Péter; Szabó Péter:* A soproni 7. önálló huszárszázad harctéri naplói, 1942-1943. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 247-314.
300. *Kemény Krisztián:* A 49. honvédzászlóalj felállítása, és első harcai Pest alatt 1849 áprilisában.= Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt.; Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 11-35.
301. *Kosaras Péter Ákos:* 8. SS-Kavallerie-Division Florian Geyer. = Haditudósító. 2007. 1. p. 8-15.
302. *Négyesi Lajos:* 46-os szegedi bakák a tolmeini hídfőben. Budapest, Hadimúzeum Alapítv. 2007. 120 p. (Csatatér útikönyvek)
303. *Pete László:* A Frangepán-csapat. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 365-388.
304. *Süli Attila:* A székely határvédzászlóaljak története. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 439-457.
305. *Udovecz György:* Königgrätztől Litomelig. A Császári és Királyi 68-as Jászkun és a Magyar Királyi 10. Bethlen Gábor Gyalogezred története. [Nagykovácsi,] Puedlo, 2007. 144 p.
306. *Varga Gyula:* A pécsi 4. közelfelderítő század albuma az 1937-1941 közötti évekből. = Bácsország. 2007. 2. p. 39-41.
307. *Vass Jenő Sándor:* Egy hatvan éve keletkezett dokumentum – napjainkban. = Felderítő szemle. 2007. Emléksz. p.13-21.
Az 1. honvéd önálló rádiófelderítő század felállítása.

A katonaság és kiképzésének története

308. *Bacsa Gábor:* A rendőrképzés, 1945-1950. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 7-14.
309. *Boda József:* A nemzetközi oktatás és képzés története a magyar rendvédelmi szervezeteknél. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 33-45.
310. *Gáspár László:* A határőrség képzési rendszerének változásai, 1945-1956. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 65-70.

311. *Janaczek, Gerhard:* Tüchtige Officirs und rechtschaffene Männer. Eine historische Bilderreise zu den Militär-Erziehungs- und Bildungsanstalten der K. (u.) k. Monarchie. [Furth im Wald,] Vitalis, 2007. 140 p.
312. *Miklós Zoltán:* A m. kir. honvéd Ludovika Akadémia oktatási sajátosságainak változása 1872-1944 között. = Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt.; Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 74-116.
313. *Nagy Ákos Péter:* A budapesti Rendőrtiszti Főiskola. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 77-84.
314. *Négyesi Lajos:* Hadtörténelmi példák felhasználása a katonai oktatásban. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 221-232.
315. *Parádi József:* A csendőrtisztképzés és a fizetési osztályba sorolt állami alkalmazottak szakvizsgarendszere Magyarországon. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 100-104.
316. *Parádi József:* Rendvédelmünk képzési és képesítési rendszere, 1867-1945. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 90-93.
317. *Szabó Mária:* Honvéd nevelőintézetek kettős irányítása a két világháború között. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 157-181.
318. *Szabó Mária:* Ein verspäterer Nationalstaat - die Nationalidee und die Gestaltung des militärischen Bewusstseins zwischen den Weltkriegen in Ungarn. = Nationalstaat, Nationalismus und Militär. [XXXII. Internationaler Kongress für Militärgeschichte, 20 - 25. 8. 2006 Potsdam] Potsdam, Militärgeschichtliches Forschungsamt, 2007. p. [309]-317.
319. *Szabó Miklós, M.:* Ács Tibor alma matere az 1948-1950-es években. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 301-326.
320. *Szabó Miklós, M.:* A katonai akadémiák a forradalomban. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 7-31.
321. *Szabó Miklós, M.:* A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története, 1955-1960. A fotókat gond. és váll. Bánffyné Kalavszky Györgyi, Krasznai Nehrebeczky Mária és a szerző. Budapest, Zrínyi, 2007. 250, [2] p. Ism. Pataky Iván. = Új honvédségi szemle. 2007 12. p. 135-139.
322. *Szakály Sándor:* A katonai elit Magyarországon, 1919-1945. = Rubicon. 2007. 4-5. p. 40-43.
323. *Varró István Tamás:* Rádióközvetítés az ungvári csendőriskolából „Székely fiúkból nevelik a fiatal magyar csendőröket˝" – közvetítés az ungvári csendőriskolából. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 212-219.
324. *Vörös Béla:* A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia személyi állományának tevékenysége 1956-ban. = Új honvédségi szemle. 2007 2. p. 118-124.
325. 53 éve zajlott le a Hópehely hadművelet. A Sunday Times ... nyomán ford. *Kulcsár István*. = Haditechnika. 2007. 3. p. 83.
326. *Bálint Csaba:* Az 1897. évi tatai hadgyakorlatok. 1. Tata, EOK Hungária, 2007. 461 p.
327. *Baranyai László:* Az Összhang és a Légi Roham hadgyakorlat. = Haditechnika. 2007. 2. p. 61-63.
328. *Kiss Gábor Ferenc:* Rohamkiképzés a Magyar Királyi Honvédségben, 1938-1941. = Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 357-368.
329. *Kiss István Géza:* A Magyar Királyi Pénzügyőrség lőkiképzése. Adalékok a Magyar Királyi Pénzügyőrség 1932. évi lőkiképzéséhez. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 71-76.
330. *Lukeš, Michal:* Organizace LEVENTE. O některých aspektech obcházení vojenských článků Trianonské mírové smlouvy zestany Maďarska. = Historie a vojenstvi. 2007. 1. p. 29-34.

331. Emlékek a hadak útja mentén avagy hadtörténelem, kegyelet és társadalom. 2. Szerk. *Ravasz István*. Budapest, Petit Real, 2007. 303 p.
Ism. Négyesi Lajos. = Hadtörténelmi közl. 2007. 1. p. 377-380.
332. A Honvéd Hagyományőrző Egyesület 15 éve, 1990-2005. Visszaemlékezéseink alapján. [Szerk. *Kakucsy György.*] [Budapest], Honvéd Hagyományőrző Egyes., [2007.] 149 p.
333. Kegyelet és emlékezet. [Szerk. *Angyal Eleonóra* et at.] [Budapest], Nemz. Emlékhely és Kegyeleti Biz., [2007.] 279 p.
334. *Fekete István, Gy.:* 200 éves katonaságára emlékezett Gyöngyös. = Új honvédségi szemle. 2007. 8. p. 111-120.
335. *Gerő András:* A Kossuth-kultusz. = Rubicon. 2007. 9. p. 38-41.
336. *Gulyás Jenő:* Hadihajósok napja - 2006. július 22. = Haditechnika. 2007. 3. p. 58-59.
337. *Győri László:* Szent István király ünnepén. = Magyar honvéd. 2007. 33. p. 20-21.
338. *Holló József:* Csúcs-találkozó. Dolomitbarátok Szövetsége. = Regiment. 2007. 1. p. 50-54.
339. *Illés Andrea; Karádi Ilona:* Nemzeti emlékhelyeink. Várak, nevezetes épületek, történelmi emlékhelyek. Budapest, Mérték, 2008. 231 p.
340. *Katona M. István:* Másfél évtized a kultúra szolgálatában. = Új honvédségi szemle. 2007. 4. p. 122-127.
341. *Koren, Tadej:* Weg des Friedens. Führer der Isonzofront im Oktober Sočatal. [Text Tadej Koren.] Kobarid, Stiftung Wege des Friedens im oberen Sočatal, 2007. 163 p.
342. *Kottra Györgyi, Cs.:* A Kapisztrán-kultusz és a m. kir. hadsereg, 1920-1945. = História. 2007. 1. p. 26-28.
343. *Matthaeidesz Konrád:* A duklai csatatér és emlékhely. = Haditechnika. 2007. 5. p. 80.
344. *Négyesi Lajos:* Emlékoszlop a strázsahegyi katonai lövöldében. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 189-197.
345. *Róbert Péter:* Rákóczi újratemetése. = Új honvédségi szemle. 2007. 2. p. 125-126.
346. *Tőrös István:* Örök érvényű hadparancs. = Regiment. 1. 2007. p. 60-61.
Emlékezés a doni áttörés áldozataira a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban.
347. *Vajay Tibor:* A Magyar Királyi Honvédség szellemiségének hagyományából. [S. l.], Szerző, 2007. 136 p.
348. *Veszprémy László:* Vojenská výchova v stredovekom Uhorsku. = Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležotpsto životného jubilea Vojtecha Dangla. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 47-51.
349. *Vizi László Tamás:* Emelte a honfiui kegyelet. A székesfehérvári vértanúk emlékoszlopa. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 475-501.

A haditechnika története

350. *Áldozó István:* Kísérlet az önálló magyar repülőgép-szerelvény gyártás megteremtésére. = Tanulmányok a Kisalföld múltjából. Győr, Győr-Moson-Sopron M. Győri Lvt., 2007. p. 122-134. (Kisalföldi szemle, 3.)
351. *Germuska Pál:* The First Conversion project of the Cold War. The Hungarian Defence Industry in 1953-1955. = Exiting War Post Conflict Military Operations. 6. International Conference Military History Working Group. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 281-289.
352. *Germuska Pál:* Kutatás-fejlesztés és nyugati licencek a magyar hadiiparban az 1970-es, 1980-as években. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 233-246.
353. *Germuska Pál:* A magyar hadiipar 1956-ban. = Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 89-113.
354. *Haris Lajos; Haris Ottó:* Adalékok a Weiss Manfred Rt. harcjárműgyártási tevékenységéhez. = Haditechnika. 2007. 4. p. 70.
355. *Lazin Miklós András:* A forradalom fegyverei. = M. hírlap. 2007. márc. 14. p. 23.
356. *Nagy Róbert:* A Magyar Vagon- és Gépgyár olaszországi kapcsolatai. FIAT-licence megállapodások és titkos szerződések, 1937-1945. A Győrben meginduló FIAT licence repülőgépjavítás és gyártás rövid politikai, gazdasági háttere. = Tanulmányok a Kisalföld múltjából. Győr, Győr-

Moson-Sopron M. Győri Lvt., 2007. p. 107-121. (Kisalföldi szemle, 3.)
357. *Vajda Ferenc Antal:* Adalékok a szovjet atomprogramhoz. = Haditechnika. 2007. 2. p. 87.
358. Aranysas. Katonai repülés, gépek és emberek, hadi históriák. [Az összes szám teljes anyaga kereshető adatbázisban.] 2001/11 - 2007/10. [Főszerk. Tőrös István.] Budapest, Arcanum, 2007. 1 DVD
359. *Amaczi Viktor:* Az 1956-os forradalom és szabadságharc haditechnikai eszközei. 6. r. = Haditechnika. 2007. 1. p. 75-77. Kiegészítés Haditechnika. 2007. 6. p. 70.
360. *Bán Attila:* Optikai távjelzés az első világháborúban. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 141-154.
361. *Feith László:* Így kezdődött az atomkorszak. = Magyar honvéd. 2007. 34. p. 21-22.
362. *Ford, Roger:* Németország titkos fegyverei a II. világháborúban. Debrecen, Hajja és Fiai, 2007. 144 p. (20. századi hadtörténet)
363. *Fowler, Will:* A világ elit alakulatainak fegyverzete és felszerlése. Ill. Ray Hutchins. [Debrecen], Gold Book, [2007.] 144 p. (Katonai kézikönyvek)
364. *Pollmann Ferenc:* Tank, páncélkocsi, és repülőgép. Az I. világháború fegyverei. = História. 2007. 9-10. p. 25-26.
365. *Kelemen Ferenc:* A német 39. M ugróaknagránát és módosítása. = Haditechnika. 2007. 1. p. 7-9.
366. *Kelemen Ferenc:* Az orosz 22 másodperces gyújtó. = Haditechnika. 2007. 4. p. 7-10.
367. *Surányi Barnabás:* Az 1987 mintájú Kalasnyikov harci kés. = Haditechnika. 2007. 4. p. 81-86.
368. Hermann Historica OHG Hermann Historica 52. Auktion. Schusswaffen aus fünf Jahrhunderten. [München,] [2007.] 608 p.
369. *Mötz, Josef; Schuy, Joschi:* Österreichische Pistolen. 1., Vom Ursprung der Selbstladepistole. Repetier- und Selbstladepistolen in Österreich-Ungarn von 1884 bis 1918. Laxenburg bei Wien, Szerző, 2007. VIII, 860 p.
370. *Eötvös Péter:* Az Augustin-féle fegyverek. 2-4. r. = Kaliber. 2007. 1. p. 36-39., 2. p. 48-50., 3. p. 50-53.
371. *Farkas Tibor:* Szovjet légideszant-lövegek. 1-2. r.= Haditechnika. 2007. 4. p. 32-34., 5. p. 50-54.
372. *Hencz Kornél:* A Mannlicher M95 - egy gyermekkori álom. 1-2. r.= Kaliber. 2007. 1. p. 40-47., 2. p. 38-43.
373. *Izsóf Gábor:* Fél évszázada szolgálatban. Springfield Armory M14/M1A. 2. r. = Kaliber. 2007. 1. p. 20-24.
374. *Kovács Vilmos:* Ami a cső elé kerül... Páncéltörő nehéz fegyverek a Magyar Királyi Honvédségben. = Regiment. 2007. 2. p. 30-31.
375. *Kovács Vilmos:* Tűznyilak. A Magyar Néphadsereg és a Magyar Honvédség páncéltörői. = Regiment. 2007. 2. p. 32-37.
376. *Kőhalmi Tamás:* Japán veterán. Arisaka T38. = Kaliber. 2007. 11. p. 12-14.
377. *Lugosi József:* Lövegek a Hadtörténeti Múzeum fegyvergyűjteményében. 2. r.= A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 245-257.
378. *Nagy Árpád:* Az ismeretlen vetélytárs - az Adams M1851 perkussziós revolver. = Kaliber. 2007. 10. p. 12-15.
379. *Nagy Árpád:* Ólomzápor. Le Mat revolver. = Kaliber. 2007. 7. p. 12-14.
380. *Németh Balázs:* Augustin fegyverek pontossága régen és ma. = Kaliber. 2007. 12. p. 12-15.
381. *Németh Balázs:* Történelmi lövészeti ágak fegyverei Nürnbergben. = Kaliber. 2007. 6. p. 20-22.
382. *Raposa András:* A Hummel nehéz önjáró löveg. = Haditechnika. 2007. 6. p. 73-78.
383. *Számvéber Norbert:* Esélytelenek bátorsága. Páncélromboló alakulatok és eszközök a Magyar Királyi Honvédségben. = Regiment. 2007. 2. p. 20-24.
384. *Számvéber Norbert:* Hidegvér és biztos kéz. Pak 40-es a Magyar Királyi Honvédségben. = Regiment. 2007. 2. p. 11-15.
385. *Varsányi Mihály:* A McDonell F2H Banshee. = Haditechnika. 2007. 4. p. 74-76.
386. *Vass Gábor:* Legál-gitár. Öntöltő PPS-41. = Kaliber. 2007. 9. p. 26-36.
387. *Zsig Zoltán:* Vállra vethető kályhacsövek. Amerikai és brit kézi páncéltörő eszközök. = Regiment. 2007. 2. p. 16-19.
388. *Amaczi Viktor:* Amerikai gépjárművek a második világháborúban. = Haditechnika. 2007. 5. p. 77-79.
389. *Ansell, David:* Katonai motorkerékpárok. Az eredeti kéziratot ford., a könyvet szerk. és a magyarországi vonatkozásokkal kieg. *Ocskay Zoltán*. Budapest, Old Timer Média, 2007. 208 p.

390. *Feith László:* A Ronson öngyújtó legendája. = Magyar honvéd. 2007. 44-45. p. 34-35.
391. *Haris Lajos; Haris Ottó:* Motorizáció a Monarchiában és a Magyar Királyságban. = Haditechnika. 2007. 3. p. 84-87.
392. *Lakatos Árpád:* A Maybach HL 230 nehézharckocsi-motor. = Haditechnika. 2007. 2. p. 7-11.
393. *Máté Milán:* A T-28-as közepes harckocsi. 1-2. r. = Haditechnika. 2007. 2. p. 80-85., 3. 76-79.
394. *Máté Milán:* A T-64-es harckocsi. 1-2. r. = Haditechnika. 2007. 4. p. 49-52., 5. p. 30-37.
395. *O'Malley, T. J.:* Katonai terepjárók és teherautók, páncélozatlan szállító járművek. Ill. Ray Hutchins. [Debrecen,] Gold Book, [2007.] 160 p. (Katonai kézikönyvek)
396. *Schimon, Wilfried:* Österreich-Ungarns Kraftfahrformationen im Weltkrieg 1914-1918. Ein Beitrag zur Geschichte der Technik im Weltkrieg. Klagenfurt [etc.] Hermagoras, 2007. 507 p.
397. *Schmidt László:* Az amerikai GMC DUKW-353 kétéltű tehergépkocsi. = Haditechnika. 2007. 1. p. 61-64.
398. *Stefancsik Ferenc:* A harckocsik múltja, jelene és jövője. = Új honvédségi szemle. 2007. 10. p. 95-115.
399. *Turcsányi Károly; Hegedűs Ernő:* Nehézharckocsi-fejlesztés a második világháborúban. 1-2. r. = Haditechnika. 2007. 5. p. 21-27., 6. p. 11-19.
Kiegészítés az 1. r.-hez Haditechnika. 2007. 6. p. 9-10., 51.
400. *Vajda Ferenc Antal:* A T-35-ös és a T-28-as szovjet szárazföldi cirkálók. = Haditechnika. 2007. 5. p. 84-87.
401. 1000 légi jármű. Pécs, Alexandra, 2007. 336 p.
Ford. *Punka György* és *Zsille Péter*.
402. *Barna Péter* A Hurricane IID csatarepülőgép páncéltörő fegyverzete. = Haditechnika. 2007. 4. p. 71-73.
403. *Czirók Zoltán:* Az aszódi vadászgép. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 32. Budapest, M. Repüléstört. Társ. 2007. p. 83-88.
404. *Dömötör Csaba:* Légi parádé, 2007. Budapest, Zrínyi, 2007. 157 p.
405. *Feith László:* Bi szan, a japánok réme. = Magyar honvéd. 2007. 36. p. 17-18.
406. *Feith László:* Ellentmondásos felszabadító. = Magyar honvéd. 2007. 31. p. 20-21.
407. *Feith László:* Kalóz, tigrismintás szerelésben. = Magyar honvéd. 2007. 33. p. 19.
408. *Feith László:* A Kopó helyből elszáll. 1-2. r. = Magyar honvéd. 2007. 24. p. 16., 26. p. 21.
409. *Feith László:* Lavocskin nagy dobása. = Magyar honvéd. 2007. 39. p. 20.
410. *Feith László:* Őrszemek a magasban. = Magyar honvéd. 2007. 7. p. 20-21.
411. *Feith László:* A sokoldalú Kardhal. = Magyar honvéd. 2007. 51-52. p. 40-41.
412. *Hajdú Ferenc; Sárhidai Gyula:* Hadászati és hadműveleti robotrepülőgépek. Budapest, Zrínyi, 2007. 119 p.
413. *Horváth Zoltán:* Repülő konzervnyitók. A tankpusztítók hőskora. = Regiment. 2007. 2. p. 38-43.
414. *Jánkfalvi Zoltán:* A darazsak utolsó csípései. Me-110-es rombolók Magyarország légterében. = Aranysas. 2007. 5. p. 58-61.
415. *Kenyeres Dénes:* A Li-2 Teve típusú közepes szállító repülőgép a Magyar Néphadsereg hadrendjében, 1949-1973. 1-3. r. = Haditechnika. 2007. 4. p. 63-67., 5. p. 70-73., 6. p. 64-67.
416. *Kenyeres Dénes:* Mi-1M futárhelikopterek az MN hadrendjében. A repülés és üzemeltetés felidézése. 11. r. = Haditechnika. 2007. 2. p. 53-57.
417. *Köves András:* A B-36 Peacemaker bombázógép. 1-2. r. = Haditechnika. 2007. 4. p. 11-17., 5. p. 2-7.
418. *Varsányi Mihály:* Emlékek a 74-esről. = Haditechnika. 2007. 3. p. 60-63.
419. *Varsányi Mihály:* Emlékek a 96-osról. = Haditechnika. 2007. 2. p. 57-60.
420. *Zsille Péter:* Az Fw 200-as Condor katonai változatai. = Aero magazin. 2007. 3. p. 52-55.
421. A légtér kecskeméti őrzői. MH 59. Szentgyörgyi Dezső Repülőbázis. [A fotókat kész. *Tóth László.*] Budapest, Zrínyi, 2007. 111 p. (Csapathagyományok)
422. *Veress D. Csaba:* A veszprém-jutasi katonai repülőtér a második világháborúban. = Új honvédségi szemle. 2007. 9. p. 66-69.
423. *Balás B. Dénes:* Német tengeralattjárók rádióirányítása a második világháborúban. = Haditechnika. 2007. 3. p. 7-15.
424. *Csonkaréti Károly:* Gyorsmerülés. Az osztrák-magyar haditengerészet tengeralattjáróinak története, 1907-1918. Budapest, Zrínyi, 2007. 207 p.
425. *Margitay-Becht András:* A LEITHA monitor ... és a többiek. Zabolátlan hajózás-

történeti barangolás térben és időben egy vénséges vén dunai hadihajó ürügyén. Budapest, Petit Real, 2007. 372 p. (A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum kiadványai)
426, *Sieche, Erwin F.:* Nyomtalanul eltűntek az első világháborúban. Az Adriai-tengeren eltűnt három tengeralattjáró története. 1-2. r. = Haditechnika. 2007. 5. p. 17-20., 6. p. 24-29.
427. *Csikány Tamás:* Komárňanské pevnosti pod ochranou kamennej panny. = Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležotpsto životného jubilea Vojtecha Dangla. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 109-115.
428. *Dubanek Martin:* Plány a výstavba československých opevnění v Čopu. = Vojenská historia. 2007. 2. p. 83-92.
429. *Ehrenberger Róbert:* A déli védelmi rendszerrel kapcsolatos levéltári források a Hadtörténelmi Levéltárban. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 34-42.
430. *Feith László:* Erődítések a déli határon. = Magyar honvéd. 2009. 49. p. 20-21.
431. *Ferenczi Géza:* Látogatás a délkelet-erdélyi kora középkori magyar határvédelmi rendszerben. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 5. p. 35-37.
432. *Hegyi Klára:* A török várrendszer kiépítése Magyarországon. A rendszer alapjai a szerzett várak. = História. 2007. 4. p. 17-18.
433. *Holló József:* A magyar Maginot a déli védelmi rendszer, 1951-1955. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 5-9.
434. *Holló József:* Országvédelem és határerődítések a déli magyar határszakaszon 1951-1955 között. = A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen tartott nemzetközi konferencia előadásai. [Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 11-17.
435. *Jakus János:* A déli védelmi rendszer baranyai szakasza. = A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen tartott nemzetközi konferencia előadásai. [Budapest], Hadtörténeti Int. és Múz. p. 120-131.
436. *Jakus János:* A déli védelmi rendszer Lenti környéki elemei és rendeltetésük. Kutatási beszámoló. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 89-110.
437. *Major Balázs:* Keresztes hadiépítészet a Közel-Keleten. 1-2. r. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 5. p. 20-23., 6. p. 29-31. 2. rész Keresztes városok a 12. században.
438. *Srágli Lajos*: Erődország. A déli határvédelmi rendszer létesítésének és lebontásának története, 1948-1958. Budapest, Városés Faluvédők Szövetsége, 2007. 136 p.
439. *Suba János:* A déli védelmi rendszer. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 5. p. 16-18.
440. *Suba János:* A déli védelmi rendszer. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 55-88.
441. *Suba János:* Erődök, védelmi rendszerek a Dráván innen és túl, 1938-1955 között. = A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen tartott nemzetközi konferencia előadásai. [Budapest], Hadtörténeti Int. és Múz. p. 59-68.
442. *Aranyi László:* A GRAB - az első jelfelderítő műhold. 1-2. r. = Haditechnika. 2007. 3. p. 40., 49-51., 4. p. 56-61.
443. *Aranyi László:* A kínai űrprogram múltja, jelene és jövője. = Haditechnika. 2007. 6. p. 57-60.
444. *Aranyi László:* Nőket a világűrbe! A Lovelace-hölgyek. = Haditechnika. 2007. 2. p. 34-40.
445. *Nagy László:* Gondolatok az űrhadviselésről. = Rubicon. 2007. 7. p. 17.
446. *Quine, Tony:* Az első nő a világűrben. 3. r. Ford. *Aranyi László*. = Haditechnika. 2007. 1. p. 39-40., 49-50.
Tereskova, Valentina
447. *Schuminszky Nándor:* Kiegészítés Az első nő a világűrben című cikkhez. = Haditechnika. 2007. 1. p. 51-54.
448. *Schuminszky Nándor:* Ötvenéves az űrkorszak. = Haditechnika. 2007. 5. p. 62-68.

449. Az önálló katonai büntető kodifikáció tricentenáriuma. Szerk. *Bögöly Gyula, Hautzinger Zoltán*. Pécs, Kódex, 2007. 296 p.
A 2007. május 18-án a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara és a Kaposvári Katonai Ügyészség által rendezett tudományos emlékülésen elhangzott előadások.
450. Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai, 1848-1854. Szerk. *Hermann Róbert.* Írták *Demeter Zsófia* [et al.] Budapest, Rubicon, 2007. 352 p.
Ism. Kemény Krisztián. = Hadtörténelmi közl. 2007. 4. p. 1372-1374.
451. *Baráth Magdolna:* Temetés, újratemetés – rehabilitáció, 1949-1964. Rabtemetők, jeltelen sírhelyek. = História. 2007. 8. p. 25-30.
452. *Berki Imre:* Az 1956-57. évi sortüzek rövid története. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 25-32.
453. *Bíró Csaba:* Vérengzés Szőregen és Szegeden 1848. október 15-én. = Dixi et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 253-263.
454. *Böröndi Lajos:* Mosonmagyaróvár '56-ja. = Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 160-177.
455. *Dombrády Lóránd:* Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt. [Budapest], Hadtörténeti Int. és Múz., Line Design, 2007. 143 p.
456. *Farkas Gyöngyi:* Egy per előélete. = Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 55-59.
Károlyi Mihály
457. *Fiziker Róbert:* Razzia a Délvidéken. Hatvanöt éve történet. 1-3. r. = Élet és tudomány. 2007. 5. p. 141-143., 6. p. 173-175., 7. p. 205-207.
2. r. Hivatalos pogrom. 3. r. A mondat második fele.
458. *Forró Lajos:* Magyarellenes atrocitások a Délvidéken. = Dixi et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 369-382.
459. *Gereben Ágnes:* Jalta kozák áldozatai. = Magyar hírlap. 2007. júl. 7. p. 24.
460. *Gereben Ágnes:* A második világháború frontjairól a Gulágra. = Valóság. 2007. 12. p. 43-56.
461. *Győri László:* Arad-Pest, 1848. október hatodika. = Magyar honvéd. 2007. 40. p. 18-19.
462. *Hermann Róbert:* I. Ferenc József és a megtorlás. 1-2. r. = Századok. 2007. 3. p. 635-681., 5. p. 1259-1299.
463. *Hermann Róbert:* Tizenháromra húz lapot. [Riporter:] Papp Sándor Zsigmond. = Népszabadság. 2007. 302. p. 10.
Beszélgetés Hermann Róbert hadtörténészszel a Vértanúk könyve kapcsán.
464. *Homor György:* Öten voltak. Pápa, Jókai M. Városi Kvt., 2007. 87 p.
465. *Jobbágyi Gábor:* Ártatlan vagyok. Ismeretlen dokumentumok, emlékképek Tóth Ilonáról. Budapest, M. Ház, 2007. 113 p. (Magyar Ház könyvek)
466. *Kosaras Péter Ákos:* Vae Victis 1945. = Haditudósító. 2007. 1. p. 16-19.
467. *Kovács Ágnes:* Károlyi és az ónodi vérfürdő. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1233-1241.
468. *Lőrincz József:* Harmonizációs törekvések és problémák a magyar börtönügyben a rendszerváltás időszakában. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 75-80.
469. *Menczer Gusztáv:* A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népirtásának színtere. Budapest, Századvég, 2007. 295 p.
470. *Mezey Barna:* Törvények és törvényalkotás az ónodi országgyűlésen. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1157-1174.
471. *Oroszi Antal:* A megtorlás áldozatai. = Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 32-67.
472. *Sebestény Sándor:* Véderővita a parlamentben 1879-ben. = Új honvédségi szemle. 2007. 4. p. 58-73.
473. *Szabó Lajos, H.:* Lapáttal szolgáltuk a hazát, 1951-1956. Katonai munkaszolgálat békeidőben. Pápa, Szerző, 2007. 267 p. (Héra sorozat, 10.)
474. *Szabó Péter:* Munkaszolgálatosok a Donnál. = Reviczky Imre m. kir. ezredes a Világ Jámbora. Tudományos emlékülés és kiállítás születésének 110. évfordulóján a

Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, 2006. december 7. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. 2007. p. 38-56.

475. *Szakály Sándor:* Egy katonai attasé felmentése és nyugállományba helyezése 1941-ben. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 459-468.

Aday János

476. *Szekeres Csilla:* Igazságos háború. Cicero bellum iustum-koncepciójától az ENSZ Alapokmányáig. = Klió. 2007. 3. p. 3-6.

Girardet, Klaus M.: Gerechter Krieg. Von Ciceros Konzept des bellum iustum bis zur UNO-Charta. = Gymnasium. 114. 2007.

477. *Tulipán Éva:* Hungarian Exiting the Revolution and War of Independence in 1956. Casualties, Retaliations and Propaganda. = Exiting War Post Conflict Military Operations. 6. International Conference Military History Working Group. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 306-313.

478. *Urbán Aladár:* Gróf Batthyány Lajos pöre - a diszkreditáló vádpont. = Századok. 2007. 3. p. 613-633.

479. *Urbán Aladár:* Vizsgálat Battyány Lajos gróf öngyilkossági kísérlete ügyében. = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 765-796.

Veszteségek, a hadifogság története

480. A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. 1-3. köt. [Szerk. *Randolph L. Braham,* Közrem. *Tibori Szabó Zoltán.*] [Budapest], Park, [2007.] 3 db (1590 p.)

481. *Bonhardt Attila:* A m. kir. Honvédség és a zsidókérdés a törvények és rendeletek tükrében. = Reviczky Imre m. kir. ezredes a Világ Jámbora. Tudományos emlékülés és kiállítás születésének 110. évfordulóján a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, 2006. december 7. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. 2007. p. 23-37.

482. *Botos János:* Az izraelita származásúak, vallásúak jogi rehabilitációjának első lépései. = Reviczky Imre m. kir. ezredes a Világ Jámbora. Tudományos emlékülés és kiállítás születésének 110. évfordulóján a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, 2006. december 7. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. 2007. p. 57-66.

483. *Gur, David:* Brothers for Resistance and Rescue. The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II. Jerusalem, New York, Gefen Publ., [2007.] 270 p.

484. *Horváth Mátyás:* 1944 megtorlás Szabadkán. = Bácsország. 2007. 3. p. 45-53.

485. *Kelemen Gábor, L.:* Gól a halál kapujában. [Budapest], LKG Média Kft., 2007. 177 p.

Schwarz Sándor

486. *Kovács Tamás:* Magyar zsidók portugál védelem alatt 1944-ben. = Világtörténet. 2007. 2. p. 64-69.

487. *Lebovits Imre:* Zsidótörvények – zsidómentők. Budapest, Ex Libris, 2007. 419 p.

488. *Novák Attila:* Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. = Századok. 2007. 1. p. 143-166.

489. *Pihurik Judit:* Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren, 1941-1943. = Múltunk. 2007. 3. p. 40-66.

490. *Runberg, Björn:* Az elfeledett hős, Valdemar Langlet. Budapest, Adoc-Semic, 2007. 94 p.

491. *Benkő Levente; Papp Annamária:* Magyar fogolysors a második világháborúban. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007. 2 db (Bibliotheca Transsylvanica, 56.)

492. *Egei Sándor:* Amerikai hadifoglyok voltunk Pockingban (Bajorország). Egei Sándor hadapród-őrmester és Skardelly Margit vöröskeresztes nővér emlékezései. Veszprém, Viza, 2007. 60 p.

493. *Holló József:* Magyarország hősi halottai. = Hadifogoly híradó. 2007. 5. p. 1-2.

494. *Ivanics Mária:* Rabszerzés és rabkiváltás a Krími Kánságban a 16-17. században. Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez. = Századok. 2007. 6. p. 1483-1514.

495. *Kövér István:* Az 1956-os forradalom és szabadságharc vasi vagy vasi kötődésű mártírjai és vértanúi. = Vasi szemle. 2007. 5. p. 555-565.

496. *Lagzi István:* Forgószél a Délvidéken 1941-ben. = Valóság. 2007. 3. p. 48-58.

497. *Lenkefi Ferenc:* Hadifoglyok Magyarországon a Franciaország elleni koalíciós háborúk idején, 1793-1814. = „A hadi törté-

net kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 125-141.

498. *Mitja Ferenc:* Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji. Zagreb, Pocaesni bleiburski vod, 2007. 199 p.

499. *Rácz Ernő:* A Novoszibirszk-i 199/2 láger magyar kultúrcsoportjának története. = Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 183-185.

500. *Szabó Ferenc, A:* Menschenverluste und Flüchtlinge infolge der ungarischen Revolution, 1956. = Ungarn Jahrbuch. 28. 2005-2007. p.123-141.

501. *Szűcs László:* Magyar hősi halottak Vietnamban. = Magyar honvéd. 2007. 15. p. 20.

502. *Magó Károly:* Roncskutatás - versenyben az idővel. = Magyar honvéd. 2007. 39. p. 18-19.

503. *Sárhidai Gyula:* Königstiger-maradványok feltárása Hantháza határában. = Haditechnika. 2007. 1. p. 55-56.

504. *Tóth Ferenc:* Világháborús roncsok a Duna Esztergom és Komárom közötti szakaszán. 3-4. r. = Haditechnika. 2007. 1. p. 82-87., 2. p. 66-70.

505. *Zsig Zoltán:* Hullámsírban. Szovjet és orosz tengeralattjáró-balesetek. = Regiment. 2007. 4. p. 16-21.

Helytörténet, vártörténet

506. Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig. [Szerk. *Bart István.*] Budapest, Corvina, 2007. 713 p.

507. Hőseink. Emlékek, visszaemlékezések Halásziban. [Szerk. *Korcz Antalné.*] [Halászi,] Önkormányzat, [2008.] 95 p.

508. Veszprém a világháború évtizedében. [Vál. és szerk. *Csiszár Miklós.*] Veszprém, Eötvös K. Megyei Kvt., 2007. 167 p.

509. Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból, 1002-1523. [Összeáll.] *Gutheil Jenő,* Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Lvt., Veszprémi Érseki Kvt., 2007. 419, [3] p., [16] t. (A Veszprémi egyházmegye múltjából, 8.)

510. *Bacsa Gábor:* Rendőrség Nagykanizsán 1920-ig, az államosításig. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 6-12.

511. *Bystrický, Valerián; Segeš, Dušan:* Posledné dni slovenských Košíc. = Vojenská historia. 2007. 4. p. 103-123.

512. *Csépe Attila:* Ágasvár, Óvár, Cserteri vár - a nyugati Mátra három középkori vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 4. p. 29-31.

513. *Csikány Tamás:* A háromszéki kisháború 1848 decemberében. = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 837-875.

514. *Csorba Csaba:* Fallal kerített városaink. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 3. p. 39-41.

515. *Csorba Csaba:* A péterváradi erőd. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 4. p. 28.

516. *Fekete István, Gy.:* Helyi alakulatok és hadi események a II. világháború éveiben Szolnokon. = Zounuk, 22. 2007. p. 161-241.

517. *Hangodi László:* Emlék leszünk. Gyertya és ünnep. Tapolca 1956. [Tapolca,] Tapolcai Városszépítő Egyes., 2007. 351 p. (Tapolcai füzetek, 34.)

518. *Hegyi Klára:* A török hódoltság várai és várkatonasága. Budapest, História Alapítv., MTA Történettud. Int., 2007. 3 db (1631 p.) (História könyvtár, 9.)

519. *Hőrcsik Lajos Kálmán:* Nagyszalánci határincidens. = Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt.; Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 60-73.

520. *Jancsó Norbert:* Lipótvár, a 36 napos hősiesség története. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 3. p. 18-21.

521. *Jósa Iván:* Bottyán János és Kecskemét. Kecskemét, Szerző, 2007. 71 p.

522. *Kádár Márta:* Bajcsa vára. = Élet és tudomány. 2007. 11. p. 344-345.

523. *Karczag Ákos; Szabó Tibor:* A Kudzsirihavasok dák várai. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 3. p. 14-17.

524, *Koller Beáta:* Bene vára a Mátrában. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 2. p. 4-7.

525. *Kozák Éva, M.:* Hollókő vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 4. p. 4-7.

526. *Krupovics Renáta:* A Himfyek vára Döbröntén. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 5. p. 12-15.

527. *Makoldi Miklós:* Tokaj vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 6. p. 12-15.
528. *Marossy Endre:* A William Henry erőd az Egyesült Államokban. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 1. p. 40-42.
529. *Máté Balázs:* Suomenlinna, Helsinki erődszigete. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 4. p. 44-45.
530. *Mérey Klára, T.:* Dunántúl népei és életkörülményeik 1810-1812-ben. Katonai jelentések alapján. = Település - megye – régió. Pécs, MTA Regionális Kutatások Közp., 2007. p. [173]-234.
531. *Molnár András:* Honvéd önkéntesek toborzása és újoncozás a Lendva-vidéken 1848-1849-ben. = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 877-895.
532. *Molnár László:* Páka az 1950-es években. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 119-128.
533. *Németh Ferenc:* Szeged békés forradalma, 1956 - ahogy megéltem. 1-2. r. = Élet és tudomány. 2007. 42. p. 1318-1321., 45. p. 1417-1419.
534. *Orosz Kornél:* Felvidéki várak az Árpád-korban. = Szülőföldünk. 33. 2007. p. 75-84.
535. *Paál József:* Újra vár a cseszneki vár. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 3. p. 11-13.
536. *Paál József:* Valahol Európában... A várgesztesi vár. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 2. p. 15-17.
537. *Pászti László:* A spandaui citadella. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 1. p. 29-31.
538. *Pászti László:* Egy tüzérerőd Berlinben Fort Hahneberg. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 3. p. 33-35.
539. *Ricz Péter:* Szemelvények a vajdasági magyarság őstörténetéből a kezdetektől Trianonig. 1-3. r. = Bácsország. 2007. 2. p. 2-13., 3. p. 2-9., 4. p. 2-9.
540. *Sárközy Sebestyén:* Egy eltünt gömöri végvár Putnok. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 1. p. 16-18.
541. *Sebestyén Kálmán, Cs.:* Salgótarjáni események 1918-1919-ben. [A dokumentumok gyűjtésében és válogatásában közrem. *Bódi Zsuzsanna*.] Salgótarján, Nógrád M. Lvt., 2007. 205, [2] p. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 53.)
542. *Simola Ferenc:* Ügyeletes tiszt voltam a megyeházán 1956-ban. = Vasi szemle. 2007.5. p. 566-573.
543. *Simon Sándor:* Cegléd város rendvédelmi szervezeteinek dualizmus-kori átalakítása és fejlesztése. = Az európai és a magyar rendvédelem a 19-20. században. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelemtörténeti Tud. Társ., 2007. p. 176-181.
544. *Sófalvi András:* A középkori Udvarhelyszék várai. 1-2. r. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 1. p. 12-15., 2. p. 12-14.
545. *Szabó Nándor; Szalipszki Péter:* A II. világháború eseményei Dél-Zemplénben. = Szülőföldünk. 33. 2007. p. 139-150.
546. *Szalai Attila:* Győr román megszállásának története, 1919. augusztus 18. - október 4. = Tanulmányok a Kisalföld múltjából. Győr, Győr-Moson-Sopron M. Győri Lvt., 2007. p. 87-106. (Kiasalföldi szemle, 3.)
547. *Tóth Sándor:* A szécsiszigeti végvár helyzete a török hódoltság idején. = Vasi szemle. 2007. 1. p. 51-56.
548. *Vándor László:* Rezi vára. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 5. p. 4-7.
549. *Végh Ferenc:* Birodalmak határán, a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI-XVII. században. Budapest, Históriaantik Könyvesház, 2007. 349 p. (Disszertációk a társadalomtudományok köréből, 1.)
550. *Végső István; Galambos Gábor:* Hősök és áldozatok Bácsbokodon. Egy felső-bácskai kis falu a frontok között. = Bácsország. 2007. 4. p. 41-43.
551. *Zupko, Štefan:* Bombardovanie Novyh Zámkov 7. a 14. októbra 1944 a 14. marca 1945. = Vojenská historia. 2007. 4. p. 182-200.

Életrajzok, emlékezések

552. Il generale Giuseppe Garibaldi. [Roma,] Ufficio Storico SME, 2007. 388 p., [16] t.
553. Hősök. Akik a nemzetért éltek, haltak. [Szerk. *Simon István.*] [Sajtó alá rend. *Gáspár Katalin.*] Budapest, Totem, [2007]. 448 p.

554. Történelmünk korszakalkotója. Batthyány Lajos miniszterelnök Batthyány Lajos, a hadseregszervező. A katalógust szerk. *Basics Beatrix, B. Varga Judit.* [Budapest], Budapesti Történeti Múz.; Hadtörténeti Int. és Múz., 2007. 154 p.
555. *Kékkői László:* Kis Magyar Golgota. 1., Tűzözön. Ahogyan én láttam. Torda, Hiperborea, [2007.] 237 p.
556. A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Szerk. *Bene Sándor, Hausner Gábor.* Budapest, Zrínyi, 2007. 391 p. (Hősgaléria)
557. *Ács Tibor:* Batthyány ismeretlen katonaportréja. Prológus gróf Batthyány Lajos emlékezetéről. = Új honvédségi szemle. 2007. 3. p. 77-108.
558. *Ács Tibor:* Batthyány Lajos, a huszártiszt. = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 724-764.
559. *Ács Tibor:* János Bólyai an der Ingenieurakademie in Wien. Wien, Inst. für Strategie und Sicherheitspolitik (ISS), 2007. 219, [30] p. (Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie, Sonderbd. 1.)
560. *Babucsné Tóth Orsolya:* Régi idők híres katonája. Koronvári Jelentsik Vince, 1831-1921. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 131-140.
561. *Bányai Balázs:* Gróf Nádasdy Ferenc, 1907-1944. Budapest, Székesfehérvár, Műemlékek Nemz. Gondnoksága, Alba Civitas Történeti Alapítv., 2007. 44 p.
562. *Bonhardt Attila:* Kisbarnaki Farkas Ferenc és a rendelkezésre álló levéltári dokumentumok. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 203-219.
563. *Csorba László:* Csontok zászlóba göngyölve. Új síremléket kapott Milánóban a garibaldista Frigyesy Gusztáv. = Népszabadság. 2007. 302. p. 10.
564. *Czirók Zoltán:* A honvédelmi miniszter fia, báró Hazai Béla. = Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt.; Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 50-54.
565. *Dombrády Lóránd:* Vörös János a m. kir. honvéd vezérkar élén Magyarország német megszállásának időszakában, 1944. április 19. -1944. október 16. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 3-72.
566. *Dömény János:* A Che Guevara-relikviák titka. = Rubicon. 2007. 9. p. 75-77.
567. *Drozdy Győző:* Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai. [Szerk. és a bev. tanulmányt írta *Paksy Zoltán.*] [Budapest], [Zalaegerszeg], Kossuth, Zala M. Lvt., 2007. 469 p.
568. *Egghardt, Hanne:* Prinz Eugen, der Philosoph in Kriegsrüstung. Facetten einer aussergewöhnlichen Persönlichkeit. Wien, Kremayr & Scheriau, 2007. 190 p.
569. *Farkas Gyöngyi:* Széljegyzet egy élettörténethez. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1388-1391.
570. *Feith László:* Fél szemmel is a legjobb. 1-2. r. = Magyar honvéd. 2007. 1. p. 37., 4. p. 19.
Mannock, Edward Corringham
571. *Fiziker Róbert:* A kiskormányzó halála. Hatvanöt éve történt. = Élet és tudomány. 2007. 41. p. 1286-1288.
572. *Frankó Endre:* Egy élet viszontagságai. [S. l.], [s.n.], [2007]. 224 p.
573. *Futaky János; Futaky Hanna:* Egy katona meg a lánya. Két emlékirat. Budapest, Fekete Sas, 2007. 414 p.
Tartalma: Futaky János: Takarodó. Futaky Hajna: Távol mégis közel.
574. *Galántha Gergely:* Ellenkritika, avagy a Szombathelyi-mítosz. 1-2. r. = Bácsország. 2007. 2. p. 77-83., 3. p. 23-31.
575. *Győrffy-Villám András:* Az utolsó huszárok. [Előszó *Hecker Walter.*] [Képek *Fabriczius Anna, Győrffy-Villám Lajos.*] [S. l.], Balaton-felvidéki Szabadidő Sportegyesület, 2007. 191 p.
576. *Győri László:* Batthyány Lajos emlékére. = Magyar honvéd. 2007. 3. p. 18-19.
577. *Halmesvirta, Anssi:* Két kultusz Finnországban. Külföldi jótevő és egy hazai felszabadító: Lenin és Mannerheim. = Rubicon. 2007. 9. p. 54-59.
578. *Hegymegi Kiss Gábor; Csitári Katalin:* Kis Albert, Rákóczi ezereskapitánya. = Szülőföldünk. 33. 2007. p. 124-127.
579. *Hermann Róbert:* Batthyány Lajos, 1807-1849. = Magyar Tudomány. 2007. 6. p. 795-808.
580. *Hermann Róbert:* Gruber Fülöp honvédszázados a szabadságharc vértanúja. = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 897-923.
581. *Hermann Róbert:* Répásy Mihály honvéd vezérőrnagy első temetése. = Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt.; Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 36-44.
582. *Hermann Róbert; Molnár András:* Saját utamat jártam. Batthyány Lajos miniszterelnök, 1807-1849. [A térképeket és a családfát rajzolta *Nagy Béla.*] [A képeket vál. *Basics Beatrix, Hermann Róbert* és *Molnár*

András.] Zalaegerszeg, Zala M. Lvt., 2007. 175 p.

583. *Hermann Róbert:* A tizenhatodik aradi vértanú. Ludwig Hauk. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 169-198.

584. *Hernády Zsolt:* A hadi parancsnok. Schweidel József tábornok pesti városparancsnoksága 1849-ben. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 199-219.

585. *Katona Tamás:* Megvan! Hogyan lett Batthyány Lajos miniszterelnök? = Élet és tudomány. 2007. 10. p. 297-299.

586. *Kedves Gyula:* Répásy Mihály honvéd tábornok a szabadságharc lovassága élén. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 221-245.

587. *Kiss Ferenc:* Egy katona visszaemlékezése világháborús frontszolgálatára. [Közread.] *Sőregi Zoltán*. = Lymbus. 2007. p. 313-360.

588. *Kovács István:* A lengyel légió lexikona, 1848-1849. Az 1848-1849. évi magyar forradalom és szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzai. Budapest, História Alapítv., MTA Történettud. Int., 2007. 612 p. (História könyvtár, 10.)

589. *Kovács Zsolt:* Jean Bérenger előadása Turenne marsallról a Hadtörténeti Intézetben. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 381-383.

590. *Kubinyi András:* Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király. = Aetas. 2007. 3. p. 83-100.

591. *Kutika Károly; Magyar István:* Légihíd Berlinbe - egy amerikai tábornok emlékeiből. 1-2. r. = Felderítő szemle. 2007. 3. p. 143-167., 4. p. 105-128.

592. *Láris Ferenc:* A repülés magyar úttörője. Martin Lajos (1827-1897). = Haditechnika. 2007. 6. p. 69.

593. *László Lajos:* A Trieszti Sas - a Monarchia legvitézebb tengerész repülője. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 32. Budapest, M. Repüléstört. Társ. 2007. p. 5-10.

Banfield, Gottfried

594. Lázár Károly testőr altábornagy visszaemlékezései. [Szerk., bev. tanulmányt, a jegyzeteket készítette *Bene János* és *Szabó Péter.*] Nyíregyháza, Magyar Huszár Alapítv., 2007. 165 p.

Ism. Bagi Zoltán Péter. = A Tiszántúli Történész Társaság közleményei. 2. 2007. p. 141-143.

595. *Lencsés Károly:* Nem háborús bűnös a lángszóró feltalálója. = Népszabadság. 2007. 195. (augusztus 20.) p. 4.

Szakáts Gábor

596. *Magyar Miklós:* Egy élet regénye. Emberségről példát, vitézségről formát... = Aranysas. 2007. 1. p. 64-68.

597. *Máriássy Péter:* A Máriássy nemzetség tíz évszázada. Košice, Szerző, 2007. 214 p.

598. *Martin Kornél:* A gimnáziumtól a Ludovikáig.= Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 329-358.

599. *Mórocz Lajos:* Kiskatonától a vezérezredesig. [Budapest], Hadtörténeti Int. és Múz., 2007. 283 p.

600. *Moys Péter:* Az Osztrák-Magyar Monarchia magyar repülő ászai. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 32. Budapest, M. Repüléstört. Társ. 2007. p. 17-45.

601. *Nagygyörgy Zoltán:* Kárász Benjamin, a hazafi. = Bácsország. 2007. 3. p. 65-69.

602. *Nemere István:* Hitler. Hitler elmenekült? Budapest, Könyvmíves Kvk., [2007.] 111 p.

603. *Németh Zsigmond:* Visszaemlékezés légi harcokra. = Haditechnika. 2007. 3. p. 68-69.

604. *Neumann Tibor:* A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15-16. században. Győr, Győri Egyházmegyei Lvt., 2007. 235 p., [1] t.fol. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai, 5.)

605. *Nyulassy Ágnes:* Borisz a források tükrében. = Dixi et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 79-98.

606. *Olasz Lajos:* A kormányzói család. = Rubicon. 2007. 10. p. 22-35.

607. *Ormos Mária:* Benito Mussolini.A kultuszépítő. = Rubicon. 2007. 9. p. 4-15.

608. *Orosz Zoltánné:* Bocskai István. = Szülőföldünk. 33. 2007. p. 85-102.

609. *Pete László:* Türr István és a piemonti magyar légió 1848-1849-ben. = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 924-941.

610. *Petrík, Ján:* Štefan Petróczy von Petrócz. Biografia priekopníka letectva zo Spiša,

Spiška Nová Ves, Tlačiaren Sedlák s. r. o., 2007. 60 p.

611. *Punka György:* A világ első rakétahajtású repülése. Erich Warsitz berepülőpilóta története. = Aero magazin. 2007. 2. p. 57-61.

612. *Ravasz István:* Reviczky Imre katonai pályája. = Reviczky Imre m. kir. ezredes a Világ Jámbora. Tudományos emlékülés és kiállítás születésének 110. évfordulóján a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, 2006. december 7. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. 2007. p. 15-22.

613. *Reuth, Ralf Georg:* Rommel. Egy legenda vége. Budapest, Európa, 2007. 272 p.

614. *Révész Tamás:* Az első magyar katonai repülőre emlékezve. Petróczy István ezredes életútja. = Új honvédségi szemle. 2007. 4. p. 74-84.

615. *Révész Tamás:* Emil (Milan) Uzelac tábornok. 140 éve született az Osztrák-Magyar Monarchia tábornoka, a katonai repülés nagy alakja. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 32. Budapest, M. Repüléstört. Társ. 2007. p. 317-320.

616. *Révész Tamás:* Petróczy István repülő ezredes. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 32. Budapest, M. Repüléstört. Társ. 2007. p. 309-316.

617. *Romsics Ignác:* Kultusz és ellenkultusz. A Horthy-kép változásai. = Rubicon. 2007. 10. p. 4-17.

618. *Rózsa Erzsébet:* Szaddám Huszein. Bukott diktátorból arab hős? = História. 2007. 3. p. 8-14.

619. *Saint-Exupéry, Antoine de:* Háborús írások. 1., 1939-42. Szeged, LAZI, 2007. 244 p.

620. *Seres István:* Szunyogh György, a bihari hajdúvárosok főkapitánya, 1703-1704. = A Tiszántúli Történész Társaság közleményei. 2. Debrecen, Tiszántúli Történész Társaság, 2007. p. 39-56.

621. *Showalter, Dennis:* Patton és Rommel. A XX. század hadurai. [Debrecen,] Gold Book, [2007.] 387 p.

622. *Sigmund, Anna Maria:* Diktátor, démon, demagóg. Kérdések és válaszok Adolf Hitlerről. Budapest, Atheneaum 2000, 2007. 272 p.

623. *Sikora László:* Hans Endress SS-Hauptsturmführer der Reserve. = Haditudósító. 2007. 1. p. 20-25.

624. *Sipos Péter:* Horthy Miklós személyisége és gondolkodásmódja. = Rubicon. 2007. 10. p. 57-61.

625. *Solymosi József:* Sztankó Soma, 1848-as honvédtiszt visszaemlékezése életére és szolgálataira. = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 975-1004.

626. „... én meg itt szenvedek ezen a muszka földön" Soós László tartalékos tüzérőrvezető doni naplója és levelezése, 1942. június 20 - 1943. május 14. Szöveget közzéteszi és jegyzetekkel ell. *Soós László*. Szolnok, [Jász-Nagykun-Szolnok M. Lvt.,] 2007. 206 p. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár közleményei, 10.)

627. *Szabados György:* Árpád fejedelem. Történet és emlékezet. = Magyar Tudomány. 2007. 11. p. 1428-1438

628. *Szabó Miklós, M.:* A katonai felsőoktatás szolgálatában. [Riporter] Kacsó Lajos. = Új honvédségi szemle. 2007. 6. p. 72-76.

629. *Szakály Sándor:* Hol született Gyöngyösi? Gyöngyösi János anyakönyvi lapja. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 44-45.

630. *Takács Erika:* Náci hadvezérek. Budapest, Könyvmíves Kvk., 2007. 110 p.

631. *Török József:* A trónörökös Imre. Ezer éve született? = Élet és tudomány. 2007. 14. p. 425-427.

632. *Tverdota György:* Napóleon újratemetése. Kultusz és identitás. = Rubicon. 2007. 9. p. 60-67.

633. Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. [Közread., szerk., névmutató: *Haraszti György.*] [A bev. és kísérőtanulmányok szerzői *Haraszti György, Kovács Zoltán András, Szita Szabolcs.*] Budapest, Állambizt. Szolg. Tört. Levéltára, Corvina, 2007. 661 p., [20] t.
Ism. Bertalan György. = Új honvédségi szemle. 2007. 6. p. 136-139.

634. *Ungváry Krisztián:* Kik voltak, mit akartak? Egyenes út a csúcsra Harangozó Szilveszter. Egy állambiztonsági főcsoportfőnök karrierje. = Rubicon. 2007. 3. p. 29-35.

635. *Urbán Aladár:* Gróf Batthyány Lajos, Magyarország első alkotmányos kormányfője. Budapest, Holnap, 2007. 239, [2] p.

636. *Vaczkó László:* Rendületlenül. Egy áldozatos életút nyomában. Tüskevár, Önkorm., 2007. 111, XI, [2] p.
Fehér Ernő

637. *Várkonyi Ágnes, R.:* Műveltség, hatalom és reprezentáció. Batthyányak a kora újkorban. = Élet és tudomány. 2007. 2. p. 38-41.
638. *Vida Ferenc:* Egy amerikai újságíró interjúja Kovács Bélával 1956. november 4-én. = Múltunk. 2007. 1. p. 138-149.
Megjelent a The Reporters 1956. december 13-i számban.
639. *Vitári Zsolt:* A Führer-mítosz. Adolf Hitler kultusza. = Rubicon. 2007. 9. p. 16-27.
640. *Vörös Béla:* Én és a hadsereg az előző rendszerben. Önéletrajzi írás. Budapest, S & S Karakter K., 2007. 260 p.
641. *Weszely Tibor:* A Bolyai-kép fehér foltjainak eltüntetője. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 367-372.
642. *Zachar, József:* Egy francia hadseregbeli magyar tiszt katonai reformtevékenysége egy ázsiai nagyhatalom szolgálatában. Báró Tóth Ferenc ezredes az Oszmán Birodalomban, 1767-1776. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 373-394.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

643. A magyar újkor története. [Szerk. *Szvák Gyula.*] [Írták] Pálffy Géza [et al.] [Budapest], Pannonica, 2007. 286 p.
További szerzők *Ágoston Gábor, Oborni Teréz, Barta János, Csorba László.*
644. Polsko-węgierska czytanka historyczna. [Szerk. és kieg. *Biernacki Karol.*] Szeged, Szegedi Lengyel Kisebbségi Önkorm., 2007. 163 p.
645. *Aksan, Virginia H.:* The Ottoman Wars 1700-1870. An Empire Besieged. Harlow [etc.], Pearson&Longman, 2007. XX., 599 p. (Modern Wars in Perspective)
646. *Balassa Zoltán:* Két nemzet a Kárpát-medencében. A szlovákok történelme. Kassa, Budapest, Szerző, 2007. 148 p.
647. *Dal Fabbro, Isabella:* A katonák hatása a magyarságkép alakulásásra az olasz közgondolkodásban a IX-től a XIX. század végéig. Budapest, ZMNE, 2007. 88 lev.
648. *Gecse Géza:* Bizánctól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Budapest, Nemz. Tankvk., 2007. 383 p.
649. *Hermann Gusztáv Mihály:* A székely történelem kis tükre. A kezdetektől 1848-ig. Székelyudvarhely, Udvarhelyszék Kult. Egyes., Hargita M. Hagyományőrzési Forrásközp., 2007. 125 p., [5] t., [1] t.fol.
650. *Szalontai Balázs:* Szerzetesek és tábornokok. Apokalipszis és újjászületés. 1-2. r. = Élet és tudomány. 2007. 48. p. 1524-1526., 49. p. 1555-1557.
2. r. Acéltoronyba zárkózva. Demokrácia - múló pillanat?
Burma

A kezdetektől a XV. század végéig

651. Battles of the Crusades, 1097-1444. From Dorylaeum to Varna. [Ed.] *Kelly DeVries*... [et.al.] Stroud, Spellmount, 2007. 224 p.
652. A középkor nagy csatái, 1000-1500. Hastingstől Konstantinápolyig. [Írta] *Kelly DeVries* [et al.] [Budapest], Ventus Libro, 2007. 224 p.
653. *Aubin, Henry Trocmé:* Jeruzsálem megmentése. A héberek és az afrikaiak szövetsége Kr. e. 701-ben. [Debrecen], Gold Book, [2007]. 368 p.
654. *Balogh László:* A 917. évi anchialosi csata és a magyarság. = Középkortörténeti tanulmányok. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. július 7-8.) előadásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2007. p. [7]-21.
655. *Bartlett, W. B.:* The Last Crusade. The Seventh Crusade & the Final Battle for the Holy Land. Stroud, Tempus, 2007.
IX. Lajos
656. *Cseh Valentin:* Nándorfehérvár ostroma, 1456. Keszthely, Compactor, 2007. 249 p.
657. *Fodor Pál:* Három civilizáció ütközése, 1456. Az Oszmán Birodalom, Bizánc és a nyugati kereszténység. = História. 2007. 1. p. 3-10.

658. *Glatz Ferenc:* Közép-Kelet-Európa államai és a magyar honfoglalás. A magyarok Európába érkezése. = História. 2007. 5-6. p. 30-41.
659. *Horváth Ágnes, T.:* A császárok és a birodalmi katonai vezetők hatalmi erőviszonyainak változásai Róma V. századi történelmében. = Dixi et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 11-32.
660. *Kiss Attila:* Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. = Hadtörténelmi közl., 2007. 2. p. 549-576.
661. *Kovács Péter, E.:* A nándorfehérvári győzelem és Itália. = Történelmi szemle. 2007. 3. p. 315-325.
662. *Kubinyi András:* A nándorfehérvári diadal. Kérdések és következtetések. = História. 2007. 1. p. 15-20.
663. *Kubinyi András:* Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, Argumentum, 2007. 315 p. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
664. *Lysý Miroslav:* Účasť Uhorska na protihusitských vojnách v Čechách a na Morave. = Vojenská historia. 2007. 1. p. 28-48.
665. *Lysý Miroslav:* Uhorská šľachta a protihusitské vojny. = Vojenská historia. 2007. 3. p. 39-54.
666. *Nagy Katalin:* A segédnépek szerepe az avar hadseregben. = Középkortörténeti tanulmányok. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. július 7-8.) előadásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2007. p. [103]-117.
667. *Pálosfalvi Tamás:* Kettős hatalom és török veszély Magyarországon. A Magyar Királyság, 1440-1456. = História. 2007. 1. p. 11-14.
668. *Révész László:* Az elfeledett, sorsfordító pozsonyi csata. „Ott az ország nékiek adaték..." = Élet és tudomány. 2007. 27. p. 846-849.
669. *Róna-Tas András:* Kis magyar őstörténet. A magyarok korai története az államalapításig. Budapest, Balassi, 2007. 204 p.
670. *Steinhübel, Ján:* Bitka pri Bratislave 4. júla 907. = Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležotpsto životného jubilea Vojtecha Dangla. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 11-19.
671. *Szabó János, B.:* A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Budapest, Corvina, 2007. 191 p. (Corvina tudástár)
672. *Szekeres Csilla:* Politikai jelszavak és propaganda a Hannibál elleni háborúban. = Klió. 2007. 2. p. 90-93.
Stepper, Ruth: Politische Parolen und Propaganda in Hannibalkrieg.
673. *Takács Miklós:* Koszovó/Kosova földje a középkorban. A bizánci uralom összeomlása. = História. 2007. 2. p. 3-6.
674. *Torma Béla:* Honfoglaló őseink katonadiplomáciája, külkapcsolatai és szövetségei. = Felderítő szemle. 2007. 4. p. 129-139.
675. *Torma Béla Gyula:* A pozsonyi csata, 907. július 4-5. = Új honvédségi szemle. 2007. 7. p. 75-86.
676. *Tősér Márton:* Portyázó harcok a bizánci határokon a X. században. = Hadtörténelmi közl., 2007. 2. p. 527-548.
677. *Velleius Paterculus, Caius:* Róma története. Ford., a jegyzeteket és az utószót írta Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, Lectum, 2007. 198 p.
678. *Veszprémy László:* Nagy Lajos harcai a török ellen. Egy hagyomány kérdőjelei, 1365-1375. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 355-365.
679. *Veszprémy László:* A pozsonyi csata, 907. Egy ütközet és forrásai. = História. 2007. 5-6. p. 42-45.
680. *Wood, Michael:* Anglia múltjának nyomában. A szigetország középkori társadalma és kultúrája. Pécs, Alexandra, 2007. 304 p.
681. *Zsoldos Attila:* Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Budapest, História Alapítv., MTA Történettud. Int., 2007. 171 p. (História könyvtár, 24.)
682. *Zsoldos Attila:* A tatárjárás és Magyarország. Magyarország pusztulása és újjáépítése. = História. 2007. 4. p. 31-35.

XVI–XVII. század

683. Die Türken-Belagerung von Wien. Christen und Osmanen kämpfen um die

Macht in Europa. Wolfenbüttel, Melchior, Historischer Verl, 2007. 137 p. (Dokumentation)

684. *Bagi Zoltán Péter:* Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig. A törökségély kérdése és az 1597-1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés. = Századok. 2007. 6. p. 1455-1481.

685. *Bariska István:* Az 1532. évi török hadjárat történetéhez. Szombathely, Kőszeg, Társadalomtud. és Európa-tanulm. Int., 2007. 42 p.

686. *Capponi, Niccoló:* Victory of the West. The Great Christian-Muslim Clash at the Battle of Lepanto. Cambridge, Da Capo, 2007. 412 p., [16] t.

687. *Czigány István:* Hornouhorské pohraničie v prvej polovici 17. storočia. = Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležotpsto životného jubilea Vojtecha Dangla. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 81-87.

688. *Gebei Sándor:* Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. 415 .p.
Ism. Bagi Zoltán. = A Tiszántúli Történész Társaság közleményei. 3. 2008. p. 204-205.

689. *Kalous, Antonín:* Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége. = Hadtörténelmi közl., 2007. 2. p. 603-621.

690. *Kerekes Dóra:* Az oszmánellenes európai összefogás kialakítása 1683-ban. = Lymbus. 2007. p. 85-93.

691. *Molnár Antal:* Az oszmán Koszovó a 15-18. században. = História. 2007. 2. p. 6-10.

692. *Pálffy Géza:* A Magyar Királyság a 16. századi Habsburg Monarchiában. = Századok. 2007. 5. p. 1075-1120.

693. *Schmidt Zsuzsa:* Maróti csata, 1526. szeptember 13-15. A Mohács utáni napok, különös tekintettel a maróti csatára. Nyergesújfalu, Önkorm., 2007. 24 p. (Helytörténeti olvasókönyv, 3.)

694. *Szamosközy István:* Mustafa budai basa álma. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 1. p. 39.

695. Szirmay András feljegyzései, 1680-1713. 2., 1705-1713. Sajtó alá rend., a jegyzeteket és a mutatókat kész. *Kincses Katalin Mária.* Vaja, Vay Ádám Múz. Baráti Köre, 2007. 314 p. (Folia Rákócziana, 9/2.)
Ism. Ulrich Attila. = A Tiszántúli Történész Társaság közleményei. 2. 2007. p. 150-151.
Seres István. = Hadtörténelmi közl. 2007. 4. p. 1368-1372.

696. *Tóth Ferenc:* Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne. Panazol, Lavauzelle, 2007. 171 p., [16] t. (Histoire, mémoire et patrimoine)
Ism. Hausner Gábor. = Hadtörténelmi közl. 2007. 4 p. 1366-1367.

697. *Varga J. János:* Dunajská flotila a bitka pri Tolne. = Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležotpsto životného jubilea Vojtecha Dangla. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 75-79.

698. *Varga J. János:* Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682-1684-ben. Budapest, História Alapítv., MTA Történettud. Int., 2007. 300 p. (História könyvtár, 23.)

699. *Venásch Eszter:* Homonnai Drugeth Bálint hadinaplójának kiadatlan része. = Lymbus. 2007. p. 19-46.

700. *Vincze Dániel:* Fülek 1682-es ostroma. = Várak, kastélyok, templomok. 2007. 1. p. 32-35.

XVIII. század

701. Dézsmabérlet, hadellátás, katonaállítás. A Rákóczi-szabadságharc hétköznapjai a tót impériumban. Egy magángyűjtemény dokumentumai 1692, 1704-1706. Közread. és a bev. írta *Bánkúti Imre*. Budapest, MOL [etc.], 2007. 201 p. (Lymbus kötetek, 2.)

702. Hétköznapi élet a Habsburgok korában, 1740-1815. Szerk. *H. Balázs Éva, Krász Lilla, Kurucz György.* Budapest, Corvina, 2007. 196 p. (Mindennapi történelem)

703. *Feith László:* Harc a spanyol örökségért. = Magyar honvéd. 2007. 6. p. 20.

704. *Gebei Sándor:* Az 1707. évi lengyel és magyar detronizáció politikai háttere. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1268-1296.

705. *Győri László:* Az ónodi országgyűlés - 1707. június. = Magyar honvéd. 2007. 25. p. 18-19.

706. *Kónya Péter:* A felső-magyarországi szabad királyi városok az 1707. év eseményeiben. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1337-1351.

707. *Köpeczi Béla:* Az ónodi trónfosztás és a francia diplomácia. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1297-1304.
708. *Kurunczi Jenő:* I. Péter katonai reformjai és az oroszországi társadalmi viszonyok rendszerében beállt változások. = Klió. 2007. 2. p. 125-128.
Volkova, I.V.: Voennoe stroitelstvo Petra I i peremeni v sisteme socialnyh otnosenij v Rossii. M. Voproszy istorii, 2006.
709. *Mészáros Kálmán:* Újabb szempontok és források a turóci pártütés történetéhez. = Hadtörténelmi közl. 2007. 4. p. 1195-1232.
710. *Pulyai János:* Szatmári békesség. Sajtó alá rend., a bev. írta, a jegyzeteket és a mutatókat *Mészáros Kálmán* közreműködésével összeáll. *Bánkúti Imre*. Budapest, Nap, 2007. 267 p. (Rákóczi források)
711. *Tóth Ferenc:* Az ónodi országyűlés francia szemmel. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1305-1315.
712. *Várkonyi Ágnes, R.:* Az ónodi országgyűlés. Régi és új kérdésekkel.= Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1119-1156.
713. *Zachar József:* Egy csendes év a spanyol örökösödési háborúban. = Hadtörténelmi közl., 2007. 4. p. 1242-1267.

XIX. század

1800–1848

714. *Csikány Tamás:* Magyarok az austerlitzi csatában. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 15-26.
715. *Rosonczy Ildikó:* Paszkevics és az orosz hadsereg 1831-ben lengyel földön. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 421-437.
716. *Vadász Sándor:* Császárok találkozója. Pontonhídon. = Élet és tudomány. 2007. 36. p. 1130-1132.
717. *Wöber, Ferdi Irmfried; Ouvrard, R.:* La campagne d'Autriche, 1809. Italie – Hongrie. = Gloire & empire. Revue d'histoire Napoléonienne. 15. 2007. Nov.-Dec. p. 15-86.

1848–1849

718. *Chovanec, Jaroslav:* Ozbrojený boj Slovákov proti maďarskej revolúcii vo filozofii štátu Ľudovitá Štura. = Vojenská historia. 2007. 4. p. 27-35.
719. *Csikány Tamás:* Baj van Köpecen! = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 35-45.
720. *Csorba György:* „Hazaszeretet kényszeríti csillapítni magány keserűségem." Perczel Mór naplója (1851-1852). = Hadtörténelmi közl., 2007. 3. p. 942-974.
721. *Csorba György:* Egy török-magyar szövetség ajánlata 1849-ből. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 47-60.
722. *Győri László:* Ezernyolcszáznegyvennyolc március tizenötödike. = Magyar honvéd. 2007. 10. p. 20-21.
723. *Hermann Róbert:* Dezertőrökből szabadságharcosok. A közkatonák lázadása, Lenkey János százada. A 200 éve született Lenkey János emlékére. = Magyar Tudomány. 2007. 12. p. 1607-1618.
724. *Hermann Róbert:* Mészáros Lázár levelei Kossuth Lajoshoz és az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz, 1848. június 10. - 1849. július 8. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 73-118.
725. *Kemény Krisztián:* Adalékok az 1848-ban a frankfurti német nemzetgyűléshez küldött magyar követség történetéhez. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 247-260.
726. *Kovács István:* A Kołodziejski-család leghíresebb tagjai avagy merénylet Bem tábornok ellen. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 261-276.
727. *Kurucz György:* Válogatás Festetics Tasziló központi birtokigazgatásának 1848. évi ügyirataiból és protocollumaiból. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 277-290.

728. *Nagy Sándor:* A szerb felkelés kirobbanása 1848 kora nyarán egy határőrvidéki katona-bürokrata szemével. = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 329-347.
729. *Raáb Renáta:* János főherceg és a 1848-as schleswigi krízis. = Történelmi szemle. 2007. 4. p. 489-503.
730. *Sujánszky György Euszták:* Az aradi rendház 1848-49. évi naplója. Közzéteszi. *Zakar Péter.* = A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 505-538.
731. *Sujánszky György Euszták:* Az aradi rendház naplója, 1847-1851 Sajtó alá rend. *Zakar Péter.* Budapest, METEM, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítv., 2007. 103 p.
732. *Süli Attila:* Egy litográfia és háttere. Zalatna, 1848. október 23-24. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 95-116.

1849–1914

733. K. u. k. Kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika. Hrsg. von *Walter Sauer,* Wien [etc.] Böhlau, 2007. 396 p.
734. *Čilingirov, Stiliân:* A Kossuth-emigráció Sumenban. Adalékok a bolgár polgárosulás történetéhez. [Sofiâ], [Budapest], Ogledalo, Hadtörténeti Int. és Múz. 130 p. + CD
735. *Csaplár Krisztián; Seres Attila:* Délszlávalbán erőviszonyok az Oszmán Birodalomban. A koszovói és a monasztiri vilajet a 19-20. században. = História. 2007. 2. p. 11-17.
736. *Deák Ágnes:* Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség, 1867. = Történelmi szemle. 2007. 3. p. 351-371.
737. *Kovács Dávid Péter:* Az 1860. évi olaszországi magyar légió története a megalakulástól 1860 novemberéig. = Új honvédségi szemle. 2007. 10. p. 54-62.
738. *Polácska Edina:* Franciaország és a karlizmus, 1868-1874. = Aetas. 2007. 1. p. 63-85.
739. *Szoleczky Emese; Lengyel Beatrix, Cs.:* Az emberevő kannibálok is megjelentek. Az 1896-os Albatros-szerencsétlenség egy túlélő szemével. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 9. Budapest, Hadtörténeti Múz., 2007. p. 41-93.

Neupor Kálmán

740. *Tefner Zoltán:* Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikája, 1867-1914. [Budapest], L'Harmattan, 2007. 606 p.

XX. század

741. A XX. század magyar beszédei. [Főszerk., a szövegeket gond. és jegyzetekkel ell. *Vajda Barnabás.*] [Budapest], Agave Kv., 2007. 433 p.
742. *Antalóczy Zoltán:* Írjátok meg az igazságot! 1867-1948. [Budapest], Unicus, 2007. 348 p.
743. *Flesch István:* A Török Köztársaság története.[Budapest], Corvina, 2007. 167 p. (Corvina tudástár)
744. *Józsa Béla:* Dinant – Namur. Harcok az Ardennekben Dinant és Namur környékén az első és második világháboruban. = Militaria. 47. 2007. p. 1657-1686.
745. *Kun Tibor:* Háború és béke a XX. századi Olaszországban. = Klió. 2007. 2. p. 144-151. Guerra e pace nell'Italia del novecento. Szerk. Goglia, Luigi; Nuti, Renato. Bologna, Il Mulino.
746. *Lukacs, John:* Magyar írások. Budapest, Európa, 2007. 296 p.
747. *Pataky Iván:* Két könyv a XX. század két eseményéről. Gondolatok Csonkaréti Károly: Gyorsmerülés és Mark Kurlansky: 1968. Egy év, amely felrázta a világot című könyve kapcsán. = Új honvédségi szemle. 2007. 9. p. 137-141.
748. *Ravasz István:* A háborúk évszázada. A történelem ismétli önmagát. = Regiment. 2007. 1. p. 45-47.

1900–1918

749. Gesprengte Berge. Der Krieg in den Alpen, 1915-1918. Ein Film von *Marco Rosi.* Kamera *Rolando Menardi.* Gescher, Polar, 2007. 2 db DVD.
750. Der Kriegseintritt Italiens im Mai 1915. Hrsg. von *Johannes Hürter* und *Gian Enrico Rusconi*. München, Oldenbourg, 2007. 143 p. (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Sondern.)

751. Waffentreue. Die 12. Isonzoschlacht, 1917. Begleitband zur Ausstellung des Österreichischen Staatsarchivs, 23 Oktober 2007 - 1. Februar 2008. Hrsg. *Manfried Rauchensteiner.* Wien, Österreichisches Staatsarchiv, 2007. 165 p.
752. *Aan de Wiel, Jérôme:* La relation inconnue l'Autriche-Hongrie et l'Irlande. = Guerres mondiales et conflits contemporains. 225. 2007. p. 105-120.
753. *Balla Tibor:* Az ostromlott vár. Magyar katonák Przemysl védelmében. = Regiment. 2007. 2. p. 53-55.
754. *Botos János:* A Belügyminisztérium tevékenységének főbb jellemzői 1912-1926 között. = A rendvédelmi szakképzés története. Budapest, Szemere Bertalan M. Rendvédelem-történeti Tud. Társ., 2007. p. 52-55.
755. *Bozó Pál:* Egy csapattiszt világháborús naplója. Szemelvények. A kéziratot gond. és az előszót írta *Rainer Pál.* Sümeg, Sümegi Fórum Alapítv., Sümegi Vár. Múz., 2007. 165 p. (Múzeumi füzetek, 17.)
756. *Brandauer, Isabelle:* Menschenmaterial Soldat. Alltagsleben an der Dolomitenfront im Ersten Weltkrieg 1915-1917. Innsbruck, Golf, 2007. 384 p. (Nearchos, 1.)
757. *Hajdú T. László:* Orosz-japán háború 1904-1905. 1-4. r. = Regiment. 2007. 1. p. 55-59., 2. p. 56-61., 3. p. 59-63., 4. p. 58-63. 1. r. A nulladik világháború. Előzmények politikai mesterkedések. 2. r. Úszó erődök. 3. r. Megkésett hadüzenet. 4. r. Dicsőségre ítélve.
758. *Halpern, Paul G.:* Otrantói ütközet. Az Adria bejáratának ellenőrzése az I. világháborúban. Győr, Laurus, 2007. 237 p.
759. *Horváth Lajos:* Őfelsége búvárnaszádja. Célpont a francia zászlóshajó! = Regiment. 2007. 4. p. 8-11.
760. *Pallagi Mária:* A K. u. K. Monarchia nagykövete, 1913-1918. Karl Emil Fürstenberg herceg. = Századok. 2007. 5. p. 1301-1316.
761. *Pataky Iván:* Az igazi tűzkeresztség. Otrantói-tengerszoros, 1917. május 15. = Regiment. 2007. 2. p. 48-52.
762. *Pollmann Ferenc:* Az osztrák-magyar vezérkar kísérlete a Monarchia külpolitikájának befolyásolására az első világháború előestéjén. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 229-238.
763. *Ravasz István:* Isonzó, a halál völgye. Ahol Erwin Rommel és Bertalan Árpád is kitüntetést szerzett. = Regiment. 2007. 3. p. 12-15.
764. *Sachslehner, Johannes:* Összeomlás. Az Osztrák-Magyar Monarchia 1918. október 28-án. Budapest, Athenaeum, 2007. 272 p.
765. *Scheer, Tamara:* When the Fighting Stops. The Austro-Hungarian Experience with Military Government in Occupied Territories. = Exiting War Post Conflict Military Operations. 6. International Conference Military History Working Group. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 207-214.
766. *Stanger, Rudolf:* Az utolsó przemysli repülés. = A Repüléstörténeti Konferencia közleményei. 32. Budapest, M. Repülés-tört. Társ. 2007. p. 11-16.
767. *Stencinger Norbert:* „Bocsássanak meg mindenért... szerettem mindannyiukat" = Élet és tudomány. 2007. 51-52. p. 1614-1616.
768. *Varga Lajos:* A magyar szociáldemokraták a háború győzelmes éveiben, 1914-1916. = Múltunk. 2007. 2. p. 164-222.

1918–1939

769. A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról a Darányi-kormány megalakulásától a Szovjetunió elleni hadüzenetig, 1936-1941. Vál., szerk. és a bev. tanulmányt írta *Réti György.* Budapest, Hungarovox, 2007. 623 p.
770. Transport amunicji do Polski przez Węgry podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. Relacja gen. dyw. Nándora Taróczego. [Wstęp i opracowanie] *Endre László Varga.* = Przeglad historyczno-wojskowy Kwartalnik, 217. 2007. 2. p. 183-[194].
771. *Balla Tibor:* Severné vojenské ťaženie v roku 1919. = Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležotpsto životného jubilea Vojtecha Dangla. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 149-159.
772. *Dombrády Lóránd:* A magyar vezérkar stratégiai dilemmái a harmincas évek közepén. = „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak" Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz., PolgART, 2007. p. 27-41.
773. *Gradvohl Paul:* Des luttes fratricides á la gloire de l'injustice subie Grande Guerre et petites guerres dans la mémoire hongroise

du premier conflict mondial. = Guerres mondiales et conflits contemporains, 228. 2007. p. [71]-80.

774. *Haffner, Sebastian:* Az elárult forradalom. Németország, 1918-19. Budapest, Európa, 2007. 305 p.

775. *Réti György:* Berlin és Róma között. = Élet és tudomány. 2007. 2. p. 42-44.

776. *Réti György:* Az első lépés. = Élet és tudomány. 2007. 3. p. 77-79.

777. *Szabó Mária:* Magyar-olasz kapcsolatok az első világháború után. Guido Romanelli magyarországi küldetése, 1919. május-november. = Századok. 2007. 1. p. 103-141.

778. *Tulkisová, Jana; Baka Igor; Nižňanský, Eduard:* Ozbrojený maďarsko-slovenský konflikt z marca 1939 v psrávach Sicherheitsdienstu. = Vojenská historia. 2007. 4. p. 124-156.

779. *Vonyó József:* Gömbös Gyula kapcsolati rendszere. = Rubicon. 2007. 4-5. p. 124-125.

780. *Zsíros Sándor:* A miskolci csata az északi hadjárat során 1919-ben. = Örökség. 2007. 1-2. p. 61-65.

1939–1945

781. Hitler and his allies in World War II. Ed. by *Jonathan R. Adelman*, New York, Routledge, 2007. 253 p.

782. A Német Véderő Főparancsnoksága közli. = Haditudósító. 2007. 1. p. 29-33.

783. *Altner, Helmut:* Haláltánc Berlinben. Jegyzetekkel ell. és a képeket vál. *Tony Le Tissier*. Debrecen, Hajja és Fiai, 2007. 282 p., [16] t. (20. századi hadtörténet)

784. *Balogh Béni, L.:* Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940-1944 között. = Századok. 2007. 1. p. 3-27.

785. *Balogh Béni, L.:* Az Antonescu-rezsim jövőképe. Román békeelképzelések és lakosságcsere-tervek, 1940-1944. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 20-21.

786. Beszélgetés Joseph Bellingerrel, a „Himmler halála" című kötet szerzőjével. = Haditudósító. 2007. 1. p. 26-28.
Joseph Bellinger: Himmlers Tod. Freitod oder Mord?.
Az eredeti beszélgetést a Der Freiwilllige (2006. 1.) készítette.

787. *Bilik Péter:* Dieppe - tájkép csata után. Egy tragikus partraszállás története. = Regiment. 2007. 3. p. 29-33.

788. *Bilik Péter:* Város a föld alatt. Egy bevehetetlennek hitt erőd meghódítása. = Regiment. 2007. 3. p. 24-28.

789. *Feith László:* Fekete vasárnap. = Magyar honvéd. 2007. 31. p. 20.

790. *Feith László:* Győzelem El-Alameinnél. 1-2. r. = Magyar honvéd. 2007. 42. p. 18-19., 44-45. p. 32-33.

791. *Feith László:* Kis győzelem-jelentős lélektani hatás. 1-2. r. = Magyar honvéd. 2007. 16. p. 18., 18-19 p. 38.

792. *Feith László:* Nagy pulykalövészet a Mariana-szigeteknél. 1-2. r. = Magyar honvéd. 2007. 26. p. 20., 29. p. 19.

793. *Fodor Mihályné:* A brit Csendes-óceáni flotta szerepe az angol-amerikai szövetségben a II. világháborúban. = Klió. 2007. 2. p. 138-143.
Sarantakes, Nicholas Evan: One Last Crusade the Battle Pacific Fleet and Its Impact on the Anglo-american Alliance. = English Historical Review, 491. 2006.

794. *Galántay, Ervin Yvan:* Boy Soldier. The Defense of Budapest, 1944-1945. The Rise and Fall of the Hungarian Vannay Battalion. Budapest, Militaria, 2007. 319 p. (Military Operations on Urbanized Terrain)

795. *Haris Lajos; Haris Ottó:* Az utolsó budai harcok 1945-ben. = Haditechnika. 2007. 2. p. 86-87.

796. *Hornyák Árpád:* Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban. = Századok. 2007. 1. p. 57-86.

797. *Horváth Csaba:* A Magyar Királyi Honvédség a Románia és Jugoszlávia elleni tervek tükrében. = Aetas. 2007. 4. p. 69-96.

798. *Horváth Zoltán:* Hajtóvadászat. Az U-134-es utolsó küldetése. = Regiment. 2007. 4. p. 36-41.

799. *Janek István:* Magyar-szlovák kapcsolatok 1939-1941 között a két állam diplomáciai irataiban. = Aetas. 2007. 4. p. 116-141.

800. *Jánkfalvi Zoltán:* Üsd a pilótát! Amikor a Nagykörutat is túl kellett élni. = Aranysas. 2007. 7. p. 54-57.
1944. Budapest és Győr bombázása.

801. *Józsa Béla:* Franciaország lerohanása, 1940. Páncélos ütközet Sedan térségében. = Militaria. 45. 2007. p.1585-1595.

802. *Józsa Béla:* Normandia, 1944. Tournai - St. Lambert – Boisjos. = Militaria. 46. 2007. p. 1638-1651.

803. *Kosaras Péter Ákos:* Wimm Brandt, az SS-Verfügungstruppe tisztjének feljegyzé-

sei alakulatának harcairól a lengyel hadjárat első napjaiban. Összeáll. *Kosaras Péter Ákos*. = Haditudósító. 2007. 1. p. 5-7.
Az eredeti írás: Eine motorisierte Aufklärungs-Abteilung im Polenfeldzug. = Militärische Wochenblatt 1939. 25., 26.

804. *Miszlay Zsolt:* Baranya vasúti összeköttetésének kibővülése a Délvidék visszatérésével. = A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen tartott nemzetközi konferencia előadásai. [Budapest,] Hadtörténeti Int. és Múz. p. 52-58.

805. *Müller, Rolf-Dieter:* An der Seite der Wehrmacht. Hitlers ausländische Helfer beim Kreuzzug gegen den Bolschewismus, 1941 – 1945. Berlin, Links, 2007. 276 p.

806. *Plešakov, Konstantin:* Sztálin baklövése. A tragikus első tíz nap a II. világháború keleti hadszínterén. Budapest, Európa, 2007. 498 p.

807. *Ravasz István:* Budapest hadszíntérré válásának tényezői 1944-1945-ben. = A XII. és XIII. Makói Honvéd Emléknap és Találkozó. Harcok a Dél-Alföldön és Budapesten 1944-1945-ben. Makó, Önkorm. 2007. p. 37-65.

808. *Ravasz István:* El-Alamein, a kezdet vége. Egy sivatagi falu, amely 65 évvel ezelőtt fogalom lett. = Regiment. 2007. 4. p. 42-46.

809. *Sallay Gergely Pál:* Japán-magyar katonadiplomáciai kapcsolatok, 1938-1944. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 183-202.

810. *Szakály Sándor:* A kormányzó és a kiugrás. = Rubicon. 2007. 10. p. 62-65.

811. *Számvéber Norbert:* Karcsík ezüsthímzéssel. A német Feldherrnhalle alakulatok Magyarországon. = Regiment. 2007. 3. p. 20-23.

812. *Számvéber Norbert:* Kard a pajzs mögött. A Konrád hadműveletek története, 1945. [Nagykovácsi], Puedlo, 2007. 263 p. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

813. *Számvéber Norbert:* A kontra kontrája. = Hadtörténelmi közl., 2007. 1. p. 73-156.

814. *Számvéber Norbert:* Páncélos összecsapások Pest előterében. = Ad acta. 2006. Budapest, Hadtörténelmi Lvt., Múlttal a Jövőért Alapítv., 2007. p. 131-182.

1945–2007

815. *Dumitru, Laurenţiu-Cristian:* Constituirea Pactului de la Varşovia ca instrument imperial de control sovietic asupra Europei de Est. = Revista de istorie militara. 2007. 3-4. p. 14-20.

816. *Fejérdy Gergely:* Magyarország a Quai d'Orsay szemével, 1944-1949. = Külügyi szemle. 2007. 1. p. 153-171.

817. *Fülöp Mihály:* A Quai d'Orsay 1945. szeptember 6-i Erdély-terve. = Századok. 2007. 1. p. 87-102.

818. *Guštin, Damijan:* Cold War Between Neighbouring Countries Yugoslav Relations with Hungary in the Beginning of the 1950s. = A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen tartott nemzetközi konferencia előadásai. [Budapest] Hadtörténeti Int. és Múz. p. 91-104.

819. *Hajdú Zoltán:* A magyar-jugoszláv kapcsolatok a hidegháború első szakaszában, 1948-1955. = A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen tartott nemzetközi konferencia előadásai. [Budapest] Hadtörténeti Int. és Múz. p. 69-77.

820. *Jakus János:* Háborús feszültség Magyarország és Jugoszlávia között az 1950-es évek elején. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 17-33.

821. *Kállai R. Gábor:* A párizsi béke - és mi. = Népszabadság. 2007. 35. (február 10.) p. 12.

822. *Kovačević, Katarina:* Yugoslav-Hungarian Border Incidents in the Early 1950s. = A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen tartott nemzetközi konferencia előadásai. [Budapest] Hadtörténeti Int. és Múz. p. 105-119.

823. *Olti Ágoston:* Párizs kulcsa, a kiugrás. Románia, 1944-1947. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 22-23.

824. *Olti Ágoston:* A Román Béke-előkészítő Bizottság tevékenysége, 1944-1946. = Századok. 2007. 1. p. 29-55.

825. *Olti Ágoston*: A Román Külügyminisztérium béke-előkészítő tevékenysége. A román Béke-előkészítő Bizottság irataiból. = Múltunk. 2007. 4. p. 18-54.

826. *Romsics Ignác:* A második franciaországi döntés. [Riporter] Hovanyecz László. = Népszabadság. 2007. 35. (február 10.) Mell. p. 4-5.

827. *Romsics Ignác:* A párizsi békeszerződés, 1947. = Rubicon. 2007. 1-2. p. 24-42.

828. *Sipos Péter:* Béketárgyalások és békeszerződések, 1946-1947. = História. 2007. 5-6. p. 3-8.
829. *Srágli Lajos:* A déli védelmi rendszer létesítésének politikai, gazdasági előzményei és következményei. = A magyar Maginot. A déli védelmi rendszer, 1951-1955. A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest, Hadtörténeti Int. és Múz. p. 10-16.
830. *Vida István Kornél:* A társadalomtörténészek megnyerték Amerika háborúit? = Klió. 2007. 2. p. 3-6.
Americans at War Society, Culture and the Home Front. 4. vol. Szerk. John P. Resch. Farmington Hills, Gale, 2005.
831. The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries Reactions and Repercussions. [An International Conference, Budapest, 22-23. September, 2006.] Ed. by *János M. Rainer* and *Katalin Somlai,* Budapest, Inst. for the History of the 1956 Hung. Revolution; Historical Arch. of the Hung. State Security, 2007. 152 p.
832. Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok. Szerk. *Gyáni Gábor, Rainer M. János.* Budapest, 1956-os Int., 2007. 418 p.
833. Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. [Szerk. *Szabó A. Ferenc.*] Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. 268 p.
834. *Demeter Gábor:* 1956 visszhangja Bulgáriában. = Klió. 2007. 3. p. 156-159.
1956, prekrasniat povod. Dokumenti za otrazenieto na ungarskata revolucia v Balgaria. Szofia, Ungarski Kulturen Inst., 2006.
835. *Faludy György; Faludy Zsuzsa; Pálóczi-Horváth György:* Egy nép tragédiája. A magyar szabadságharc évszázadai, 1957. Bécs. Pécs, Alexandra, 2007. 207 p.
836. *Földesi Ferenc:* Katonák a gátakon. Jeges ár 1956 márciusában. = Új honvédségi szemle. 2007. 7. p. 87-100.
837. *Kecskés D. Gusztáv:* Franciaország és a magyar forradalom, 1956. Budapest, História Alapítv., MTA Történettud. Int., 2007. 317 p. (História könyvtár, 22.)
838. *Marušiak Juraj:* Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia. = Múltunk. 2007. 1. p. 58-103.
839. *Nagy Tamás:* A forradalom külpolitikai háttere. = Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról. Budapest, Zrínyi M. Hadtud. Alapítv., 2007. p. 68-88.
840. *Nagy Vince Róbert:* A múlt, amely nem akar múlttá válni. = Klió. 2007. 1. p. 46-48.
841. *Babos László:* Az 1965-ös indiai-pakisztáni háború története. 1-2. r. = Új honvédségi szemle. 2007. 4. p. 85-97., 5. p. 99-116.
842. *Babos László:* Az iraki-iráni háború rövid története, 1980-1988. = Dixi et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. p. 383-405.
843. *Babos László:* Az iraki-iráni háború utolsó évének hadi eseményei. 1-2. r. = Új honvédségi szemle. 2007. 11. p. 86-113., 12. p. 83-103.
844. *Feith László:* Kicsorbult a Saskarom. = Magyar honvéd. 2007. 10. p. 18-19.
845. *Kis J. Ervin:* Az 1967. évi arab-izraeli háború története légvédelmi és repülőszempontból. = Új honvédségi szemle. 2007. 12. p. 104-109.
846. *Kis-Benedek József:* Az izraeli-szír viszony a 2007. szeptember 6-ai izraeli katonai akció tükrében. = Felderítő szemle. 2007. 4. p. 40-45.
847. *Kozlov A. V.:* Informacionnoe obespečenie vvoda vojsk Varšavskogo dogovora v Čehoslovakiu v avguste 1968 goda. = Voenno-istoričeskij Žurnal. 2007. 7. p. 15-16.
848. *Nagy László:* A NATO és Oroszország egy alakuló biztonságpolitikai rendszerben. = Felderítő szemle. 2007. 4. p. 8-23.
849. *Németh István:* A kubai rakétaválság. = Élet és tudomány. 2007. 50. p. 1576-1578.
850. *Prantner Zoltán:* Nyugaton a helyzet fokozódik az egyiptomi út, amely a hatnapos háború kitöréséhez vezetett. = Klió. 2007. 1. p. 146-150.
James, Laura: Nasser and His Enemies Foreign Policy, Decision Making in Egypt on the Eve of the Six-day War. In Middle East Review of International Affairs. v. 9. n. 2.
851. *Štefanský, Michal:* The Danube Operations in 1968. = Exiting War Post Conflict Military Operations. 6. International Conference Military History Working Group. Bratislava, Vojenský Historický Ústav, 2007. p. 314-321.

NÉVMUTATÓ

Aan de Wiel, Jérôme 752
Ács Tibor 30, 47, 52, 120, 131, 133, 135, 159, 188, 221, 288, 319, 497, 557-559, 641, 642, 678, 714, 724, 762, 772
Ács Tihamér 471
Aday János 475
Adelman, Jonathan R. 781
Ágoston Gábor 643
Ákos György 426
Aksan, Virginia H. 645
Áldozó István 350
Altner, Helmut 783
Amaczi Viktor 194, 359, 388
Andaházi Szeghy Viktor 1, 2
Anderle Ádám 73, 291
Angyal Eleonóra 333

Ansell, David 389
Antali Barnabás 117
Antalóczy Zoltán 742
Antonescu, Ion 784-785
Aranyi László 442-444, 446
Árpád fejedelem 627
Aubin, Henry Trocmé 653

Babos László 214, 841-843
Babucs Zoltán 163, 292-295
Babucsné Tóth Orsolya 8, 560
Bacsa Gábor 309, 510
Baczoni Tamás 6, 38-42
Bagi Zoltán Péter 594, 684, 688
Bajnai Gusztáv 195
Baka, Igor 778
Balás B. Dénes 423
Balassa Zoltán 646
Balázs Éva, H. 702
Bálint Csaba 326
Balla Tibor 160, 222, 753, 771
Balló István 215
Balogh Béni, L. 784-785
Balogh László 654
Bán Attila 360
Bánffyné Kalavszky Györgyi 93, 308
Banfield, Gottfried 593
Bánkúti Imre 4, 701, 710
Bányai Balázs 561
Baranyai László 327
Baráth Magdolna 265, 451
Baráth Sándor 63
Bariska István 685
Barkhorn, Gerhard 241
Barna Péter 402
Bart István 506
Barta János 643
Bartlett, W. B. 655
Basics Beatrix 554, 582
Batthyány család 637
Batthyány Lajos 3, 8, 120, 159, 478-479, 554, 557-558, 576, 579, 582, 585, 635
Becze Csaba 296
Béla, IV. 681
Bellinger Joseph 786
Bem, Józef 726
Bene János 594
Bene Sándor 556
Benkő Levente 491
Bérenger, Jean 589
Béres János 190
Berki Imre 452
Berkovics Gábor 243
Bernád Dénes 172
Bertalan György 156, 633
Bertényi Iván 61
Bertók Krisztina 100
Biernacki, Karol 644
Bikki István 266-267
Bilik Péter 787-788
Bíró Csaba 453
Black, Jeremy 187
Bocskai István 85, 608
Boda József 191, 310
Bódi Zsuzsanna 541
Bolyai János 559, 641
Bóna István 121
Bonhardt Attila 481, 562
Borisz Kalamanosz 605
Borus József 2, 139
Bóta László 233
Botos János 482, 754
Bottoni, Stefano 268
Bottyán János 521
Bozó Pál 755
Bögöly Gyula 449
Böröndi Lajos 454
Braham, Randolph L. 480
Brandauer, Isabelle 756
Brandt, Wimm 803
Budzyński, Zdzisław 92
Bystrický, Valerián 511

Čaplovič, Miloslav 146
Capponi, Niccoló 686
Chovanec, Jaroslav 718
Čilingirov, Stiliân 734
Csákváry Ferenc 175
Csaplár-Degovics Krisztián 119, 735
Cseh Valentin 656
Csépe Attila 512
Csikány Tamás 161, 427, 513, 714, 719
Csiszár Miklós 508
Csitári Katalin 578
Csonkaréti Károly 424, 747
Csorba Csaba 514-515
Csorba György 720-721
Csorba László 563, 643
Csődy Pál 82
Czéh Zoltán 269
Czigány István 162, 277, 687
Czirók Zoltán 403, 564
Czuth László 196

Daim, Falko 111
Dal Fabbro, Isabella 647
Damjanich János 86
Dangl, Vojtech 132, 348, 427, 670, 687, 697, 771

Deák Ágnes 736
Demeter Gábor 834
Demeter Zsófia 450
Dér Dezső 297
DeVries, Kelly 651-652
Doležal, Wolfgang Alexander 79
Dombrády Lóránd 136, 455, 565, 772
Domokos György 175
Domonkos Sándor 256
Dömény János 566
Dömötör Csaba 404
Drozdy Győző 567
Drugeth Bálint, Homonnai 699
Dubanek, Martin 428
Dumitru, Laurenţiu-Cristian 815

Egei Sándor 492
Egei Sándorné 492
Egghardt, Hanne 568
Ehlert, Hans 148
Ehrenberger Róbert 429
Ekler Péter 80
Ender, Thomas 101
Endress, Hans 623
Eötvös Péter 370
Erdeös László 163
Erdődy Gábor 74
Ernyes Mihály 257
Etényi Nóra, G. 75

Fabriczius Anna 575
Fahrbach, Philipp 87
Faludy György 835
Farkas Ferenc, kisbarnaki 562
Farkas Gyöngyi 456, 569
Farkas Tibor 371
Fehér Ernő 636
Feith László 237, 361, 390, 405-411, 430, 570, 703, 789-792, 844
Fejérdy Gergely 816
Fekete István, Gy. 334, 516
Feld István 134
Ferenc József, I. 462
Ferenczi Géza 431
Festetics Tasziló 727
Firth, Rachel 164
Fiziker Róbert 457, 571
Flesch István 743
Fodor Mihályné 793
Fodor Pál 657
Ford, Roger 362
Fóris Gábor 94-96
Forró Lajos 458
Fowler, Will 363
Földesi Ferenc 836
Frankó Endre 572
Frigyesy Gusztáv 563
Futaky Hajna 573
Futaky János 573
Fülöp Mihály 817

Gács János 64
Galambos Gábor 550
Galántay, Ervin Yvan 794
Galántha Gergely 574
Gáll Erwin 112
Galván Károly 87
Gárdi Balázs 97
Garibaldi, Giuseppe 552
Gáspár Katalin 553
Gáspár László 311
Gaudenzi, Giacinto 164
Gebei Sándor 688, 704
Gecse Géza 648
Gereben Ágnes 459-460
Germuska Pál 351-353
Gerő András 335
Girardet, Klaus M. 476
Glatz Ferenc 658
Goglia, Luigi 745
Gömbös Gyula 779
Gradvohl, Paul 773
Gruber Fülöp 580
Guevara, Ernesto Che 566
Gulyás Jenő 336
Gur, David 483
Guštin, Damijan 818
Gutheil Jenő 509
Guzikovsky Károly 79
Gyáni Gábor 122, 832
Gyarmati György 270
Gyöngyösi János 629
Győrffy-Villám András 575
Győri László 337, 461, 576, 705, 722

Hadfi Örs Tamás 230
Haffner, Sebastian 774
Hajagos József 216
Hajdú Ferenc 412
Hajdú Péter 238
Hajdú T. László 757
Hajdú Zoltán 819
Halevy, Efraim 197
Halmágyi Miklós 81, 147, 165
Halmágyi Pál 155
Halmesvirta, Anssi 577
Halpern, Paul G. 758
Hangodi László 517

Hannibál 672
Harangozó Szilveszter 634
Haraszti György 633
Haris Lajos 354, 391, 795
Haris Ottó 354, 391, 795
Hauk, Ludwig 583
Hausner Gábor 7, 131, 556, 696
Hautzinger Zoltán 153, 449
Hazai Béla 564
Hecker, Walter 575
Hegedűs Dezső 151
Hegedűs Elemér 48, 298
Hegedűs Ernő 235, 399
Hegedűs (Gege) Ernő 143
Hegyi Klára 166, 432, 518
Hegymegi Kiss Gábor 578
Hekli László 198, 217
Hencz Kornél 372
Hermann Gusztáv Mihály 649
Hermann Róbert 123, 130, 137, 167, 450, 462-463, 579-583, 723-724
Hernády Zsolt 584
Heydte, Friedrich-August von der 229
Himmler, Heinrich 786
Hitler, Adolf 602, 622, 639, 781
Hoffmann Zsuzsanna 677
Holló József Ferenc 138, 338, 433-434, 493
Holzer, Anton 98
Homor György 464
Hornyák Árpád 24, 796
Horthy István 571
Horthy Miklós 90, 93, 617, 624, 810
Horthy-család 102, 606
Horváth Ágnes, T. 659
Horváth Csaba 199, 797
Horváth Lajos 759
Horváth Mátyás 484
Horváth Zoltán 218, 239, 413, 798
Horváthné Kupi Ildikó 3
Hovanyecz László 826
Hőrcsik Lajos Kálmán 519
Hudra László 278
Huszein, Szaddám 618
Hutchins, Ray 363, 395
Hürter, Johannes 750

Igaz Levente 113
Illés Andrea 339
Illésfalvi Péter 93, 299
Imre herceg 631
Irsay-Nagy Dénes 43
István, I. 337
István, II. 681
Ivanics Mária 494
Izsóf Gábor 373

Jagadics Péter 200
Jakus János 168-169, 201, 435-436, 820
Jakusch Gabriella 9
James, Laura 850
Janaczek, Gerhard 312
Jancsák Csaba 129
Jancsó Norbert 520
Janek István 25, 799
Jánkfalvi Zoltán 240-242, 414, 800
Jankó Annamária 26
Jelentsik Vince 560
Jimenez, José 291
Jobbágyi Gábor 465
Joó András 72
Jósa Iván 521
Józsa Béla 744, 801-802
Józsa Dávid 10

Kacsó Lajos 133, 628
Kádár János 276
Kádár Márta 522
Kaiser Ferenc 231
Kákóczki András 89
Kakucsy György 332
Kállai R. Gábor 821
Kalous, Antonín 689
Kapisztrán János 661
Karádi Ilona 339
Kárász Benjamin 601
Karczag Ákos 523
Károlyi Mihály 456
Károlyi Sándor 467
Katona M. István 340
Katona Tamás 74, 130, 160, 179, 216, 297, 303, 304, 349, 475, 583-586, 715, 719, 721, 725-728, 730
Kecskés D. Gusztáv 837
Kedves Gyula 65, 586
Kékkői László 555
Kelemen Ferenc 365-366
Kelemen Gábor, L. 485
Kemény János 170
Kemény Krisztián 167, 300, 450, 725
Kenyeres Dénes 44, 49, 415-416
Kepel, Gilles 171
Kerekes Dóra 202, 690
Kerepeszki Róbert 104
Kincses Katalin Mária 695
Király Klára 115
Kis Albert 578
Kis J. Ervin 203, 845
Kis-Benedek József 846

Kiss Attila 660
Kiss Ferenc 587
Kiss Gábor 66-68, 116
Kiss Gábor Ferenc 328
Kiss István Géza 329
Klausz Emil 99
Kliment, Charles K. 172
Kocsis Piroska 69
Koczka Ferenc 243
Koller Beáta 524
Kołodziejski család 726
Koltay Gábor 90
Konok Péter 192
Kónya Péter 706
Korcz Antalné 507
Koren, Tadej 341
Korlátkövi család 604
Kósa Pál 134
Kosaras Péter Ákos 301, 466, 803
Kosáry Domokos 137, 140, 569
Kossuth Lajos 167, 335, 724, 734
Kottra Györgyi, Cs. 342
Kovačević, Katarina 822
Kovács Ágnes 467
Kovács Béla 638
Kovács Dávid Péter 737
Kovács Imre László 11
Kovács István 588, 726
Kovács László 12
Kovács Péter, E. 661
Kovács Tamás 486
Kovács Vilmos 374-375
Kovács Zoltán András 263, 633
Kovács Zsolt 589
Kozák Éva, M. 525
Kozáry Andrea 124
Kozlov, A. V. 847
Kőhalmi Tamás 376
Köpeczi Béla 707
Kőszegvári Tibor 173
Kövér István 495
Köves András 417
Kövesdi Márton 219
Krajnc Zoltán 243
Krász Lilla 702
Krasznai-Nehrebeczky Mária 308
Krausz Tamás 119
Kreutzer Andrea 8
Krupovics Renáta 526
Kryčkov, Vladimir Aleksandrovič 265
Kubinyi András 590, 662, 663
Kulcsár István 325
Kun Tibor 745
Kuncz Aladár 83
Kurlansky, Mark 747
Kurucz György 702, 727
Kurunczi Jenő 708
Kutika Károly 591

Lagzi István 496
Lajos, I. 655
Lajos, IX. 678
Lakatos Árpád 392
Lakatos Sarolta 50
Langlet, Valdemar 490
Láris Ferenc 592
László Lajos 593
Laudon, Ernst Gideon 82
Lavočkin, Semën 409
Lázár Károly 594
Lazin Miklós András 355
Le Tissier, Tony 783
Lebovits Imre 487
Lehár Antal 56
Lencsés Károly 595
Lengyel Beatrix, Cs. 100, 739
Lenin, Vladimir Il'ič 577
Lenkefi Ferenc 497
Lenkey János 723
Loránt Csaba 38, 45
Lőrincz József 468
Lugosi József 377
Lukacs, John 746
Lukeš, Michal 330
Lysý, Miroslav 664-665

Maczák Ibolya 82
Magó Károly 502
Magyar István 591
Magyar Miklós 596
Magyarics Tamás 204
Major Balázs 437
Makai Ágnes 51-52
Makaldi Miklós 527
Man, John 174
Mannerheim, Carl Gustaf 577
Mannock Edward Corringham 570
Margitay-Becht András 425
Máriássy család 597
Máriássy Péter 597
Marossy Endre 528
Marsigli, Luigi Ferdinando 175
Martin Kornél 598
Martinkó József 244
Marton Szabolcs 220
Marušiak Juraj 838
Maruzs Roland 292-294
Máté Balázs 529

Máté Milán 393-394
Matthaeidesz Konrád 13-14, 343
Mátyás, I. 183, 590, 663
Mázi Béla 101
Meindl, Karl 236
Menardi, Rolando 749
Menczer Gusztáv 469
Mérey Klára, T. 27, 530
Mészáros Kálmán 4, 709-710
Mészáros Lázár 724
Mezey Barna 470
Miklós Zoltán 313
Miszlay Zsolt 804
Mitja Ferenc 498
Moldovan, Peter 221
Molnár András 531, 582
Molnár Antal 691
Molnár László 532
Molnár Mónika, F. 175
Montgomery, Lee 164
Mórocz Lajos 599
Moys Péter 53, 600
Mötz, Josef 369
Muller, Jean-Léon 83
Mussolini, Benito 607
Müller, Rolf-Dieter 805

Nádasdy Ferenc 561
Nagy Ákos Péter 314
Nagy Árpád 378-379
Nagy Béla 582
Nagy György 279
Nagy József 280
Nagy Katalin 666
Nagy László 445, 848
Nagy Miklós Mihály 28-29
Nagy Róbert 356
Nagy Sándor 728
Nagy Tamás 839
Nagy Vince Róbert 840
Nagygyörgy Zoltán 601
Napóleon, I. 632
Nasser, Gamal Abdel 850
Négyesi Lajos 15, 114, 302, 315, 331, 344
Nemere István 205, 602
Németh Balázs 380-381
Németh Ferenc 533
Németh Gizella 154
Németh István 232
Németh István 849
Németh Zsigmond 603
Neumann Tibor 604
Neupor Kálmán 739
Nižňanský, Eduard 778
Novák Attila 488
Nuti, Renato 745
Nyulassy Ágnes 605

Oborni Teréz 643
Ocskay Zoltán 389
Okváth Imre 271
Olasz Lajos 245, 606
Olti Ágoston 823-825
O'Malley, T. J. 395
Orbán Éva 62
Orgoványi István 281
Ormos Mária 607
Orosz Kornél 534
Orosz Zoltánné 608
Oroszi Antal 471
Ortner, M. Christian 222
Ouvrard, R. 717

Paál József 535-536
Paksy Zoltán 567
Pálffy Géza 176, 643, 692
Pallagi Mária 760
Pallos Lajos 54
Pálóczi Horváth György 835
Pálosfalvi Tamás 667
Pandula Attila 55
Papo, Adriano 154
Papp Annamária 491
Papp Dezső 76
Papp Sándor Zsigmond 463
Parádi József 145, 150, 258, 282-284, 316-317
Paskevič, Ivan Fedoroviè 715
Pászti László 5, 537-538
Pataky Iván 70, 177, 246, 321, 747, 761
Patton, George Smith 621
Perczel Mór 720
Perjési György 259
Pete László 303, 609
Pete László 178
Péter, I. 708
Péter Gábor 270
Petrík, Ján 610
Petróczy István 610, 614
Piekalkiewicz, Janusz 247
Pihurik Judit 489
Pinczés Zoltán 260
Plešakov, Konstantin 806
Pók Attila 139
Pokorádi László 16-18
Polácska Edina 738
Pollmann Ferenc 179-180, 364, 762
Popély Árpád 105
Prantner Zoltán 850

Prohászka László 56
Pulyai János 710
Punka György 248, 401, 611

Quine, Tony 446

Raáb Renáta 729
Rácz Ernő 499
Rácz Tünde 290
Rainer M. János 206, 832
Rainer Pál 57, 755
Rákóczi Ferenc, II. 345
Raposa András 382
Rauchensteiner, Manfried 751
Ravasz István 331, 612, 748, 763, 807-808
Rázsó Gyula 136, 138, 141, 144
Regan, Geoffrey 249
Répásy Mihály 581, 586
Resch, John P. 830
Resperger István 181
Réti György 769, 775-776
Reuth, Ralf Georg, 613
Révész Éva 147
Révész László 668
Révész Tamás 614-616
Reviczky Imre 21, 152, 474, 481, 482, 612
Ricz Péter 539
Risztics János 57
Róbert Péter 345
Rogel, Hans 80
Romanelli, Guido 777
Rommel, Erwin 613, 621, 763
Romsics Ignác 140, 617, 826-827
Róna-Tas András 669
Rosi, Marco 749
Rosonczy Ildikó 715
Rózsa Erzsébet 618
Runberg, Björn 490
Rusconi, Gian Enrico 750

Sachslehner, Johannes 764
Sági Zoltán 46
Ságvári György 47, 182
Saint-Exupéry, Antoine, de 619
Sallay Gergely Pál 19, 58, 809
Sarantakes, Nicholas Evan 793
Sárhidai Gyula 248, 250, 412, 503
Sarkady Sándor 99
Sárközy Péter 78
Sárközy Sebestyén 540
Sárosi Kinga 84
Sauer, Walter 733
Savoyai Jenő 568
Scheer, Tamara 765
Schimon, Wilfried 396
Schmidl, Erwin A. 106
Schmidt László 251, 397
Schmidt Zsuzsa 693
Schuminszky Nándor 447-448
Schuy, Joschi 369
Schwarcz Sándor 485
Schweidel József 584
Sebestény Sándor 472
Sebestyén Kálmán, Cs. 541
Šeďová, Božena 132
Segeš, Dušan 511
Segeš, Vladimír 107, 132, 158, 183
Seres Attila 735
Seres István 620, 695
Serov, Ivan Aleksandrovič 265
Showalter, Dennis 621
Sieche, Erwin F. 426
Sigmund, Anna Maria 622
Sikora László 623
Simola Ferenc 542
Simon István 553
Simon Sándor 543
Sipos Balázs 72
Sipos Péter 180, 624, 828
Sófalvi András 544
Solymosi József 625
Somlai Katalin 831
Somogyi József 23
Soós László (1910-2001.) 626
Soós László (1944-) 626
Sőregi Zoltán 587
Srágli Lajos 438, 829
Stalin, Iosif Vissarionovič 806
Stanger Rudolf 766
Stark Tamás 108-109
Stefancsik Ferenc 398
Štefanský, Michal 851
Steinhübel, Ján 670
Stencinger Norbert 767
Stepper, Ruth 672
Strigl, Mario 59
Štúr, Ľudovít 718
Suba János 30-33, 131, 145, 150, 223, 261-262, 285-287, 439-441
Sujánszky György Euszták 730-731
Surányi Barnabás 367
Süli Attila 304, 732
Sümegi György 89
Svéd László 71
Szabados György 125, 184, 627
Szabó A. Ferenc 34, 833
Szabó Dániel 88
Szabó Ferenc, A 500

Szabó János 131, 135
Szabó János, B. 185, 671
Szabó József János 288
Szabó Lajos, H. 473
Szabó Mária 318-319, 777
Szabó Miklós, M. 126, 186, 252, 320-321, 628
Szabó Nándor 545
Szabó Péter 99, 299, 474, 594
Szabó Tibor 523
Szakály Sándor 141, 207, 263, 322, 475, 629, 810
Szakáts Gábor 595
Szalai Attila 546
Szalipszki Péter 545
Szalontai Balázs 650
Szamosközy István 694
Számvéber Norbert 224-227, 383-384, 811-814
Szegfű László 85, 129, 328, 453, 458, 605, 659, 842
Szegő Krisztina 77
Szekeres Csilla 476, 672
Szentkláray Jenő 233
Szigethy-Piros János 110
Szirmay András 695
Szita Szabolcs 633
Szoleczky Emese 8, 739
Szombathelyi Ferenc 455, 574
Szőcs Péter 35-36
Sztankó Soma 625
Szunyogh György 620
Szűcs László 501
Szvák Gyula 643
Takács Erika 630
Takács Gyula 187
Takács Miklós 673
Tar Ferenc 102
Tarján G. Gábor 264
Taróczy Nándor 770
Tefner Zoltán 740
Tellina, Paolo 78
Temesvári Péter 228
Temesváry Ferenc 142
Tereskova, Valentina 446
Thököly Imre 698
Tibori Szabó Zoltán 480
Tischler János 272
Toperczer István 253
Torbágyi Melinda 149
Torma Béla 208, 674, 675
Tóth Ferenc 504
Tóth Ferenc 696, 711
Tóth Ilona 465
Tóth László 38
Tóth László 289, 421
Tóth Sándor 547
Tóth Sándor László 85
Tott, Francois de 642
Töll László 142
Török József 631
Tőrös István 143, 346, 358
Tősér Márton 676
Trócsányi Sára 273
235, Tulipán Éva 157, 477
Tulkisová, Jana 778
Tullius Cicero, Marcus 476
Turcsányi Károly 399
Turenne, Henri de la Tour d'Auvergne 589
Türr István 609
Tüskés Gábor 103
Tverdota György 632

Udovecz György 305
Ujszászy István 207, 633
Ulrich Attila 695
Ungváry Krisztián 274, 634
Urbán Aladár 188, 478-479, 635
Urbán Attila 275
Urbán Tamás 91
Urban, William L. 189
Uzelac, Emil (Milan) 615

Vaczkó László 636
Vadász Iván 209
Vadász Sándor 716
Vajay Tibor 347
Vajda Barnabás 741
Vajda Ferenc Antal 357, 400
Vándor Károly 254
Vándor László 548
Varga Endre László 770
Varga Gyula 306
Varga J. János 697, 698
Varga Judit, B. 554
Varga Lajos 768
Varga László 213
Várhegyi István 210-211
Várkonyi Ágnes, R. 127, 637, 712
Varró István Tamás 260, 323
Varsányi Mihály 385, 418-419
Vásárhelyi István 212
Vass Gábor 386
Vass István, G. 37
Vass Jenő Sándor 307
Végh Ferenc 549
Végső István 550
Velleius Paterculus, Caius 677
Venásch Eszter 699
Veress D. Csaba (1933-) 422

Veszprémy László 20, 128, 144, 348, 678-679
Vida Ferenc 638
Vida István Kornél 830
Vincze Dániel 700
Vitári Zsolt 639
Vizi László Tamás 349
Volkova, I. V. 708
Vonyó József 779
Vörös Béla 324, 640
Vörös János 565

Warsitz, Erich 611
Weszely Tibor 641
Winkler László, ifj. 766
Wood, Michael 680
Wöber, Ferdi Irmfried 717

Zachar, József 642, 713
Zachar Péter Krisztián 167, 193
Zakar Péter 86, 130, 730-731
Zalavári Pál 471
Závodi Szilvia 9, 19, 21
Želimir, Kutko 498
Zrínyi család 556
Zrínyi György 80
Zrínyi Miklós (1620-1664) 103, 176
Zrínyi Miklós (1508-1566) 103
Zsák Ferenc 60, 255
Zsig Zoltán 229, 234, 387, 505
Zsille Péter 401, 420
Zsoldos Sándor 780
Zsoldos Attila 681-682
Zupko, Štefan 551

TÁRGYMUTATÓ

Afganisztán 97
Afrika 653, 733, 790, 808
állambiztonság 207, 265-275, 634
állatok alkalmazása háborúban 115, 116
Amerikai Egyesült Államok 75, 204, 214, 235, 247, 492, 528, 591, 621, 791-793, 830, 844
Anglia ld. → Nagy-Britannia
arabok 170, 171, 197, 203, 618, 842-846
atomfegyverek, atomháború 325, 357, 361
Ausztria (Habsburg birodalom) 75, 111, 154, 202, 692, 702, 703, 717, 751
ld. még → Magyarország XVI – 1918. sz.
avarok 666
Ázsia l. az egyes országoknál

Balkán 154,, 735, 765
→ l. még az egyes országoknál
békefenntartás 94-97, 146, 169
békeszerződések 710, 816, 817, 821, 823-828
Belgium 74, 788
bibliográfiák 1-5
Bizánc 605, 658
Bulgária 734, 834
Burma 650

Ciprus 96
családtörténet 79, 102, 597, 604, 606, 637
csapattörténetek 214, 227, 289-307, 723, 794
Csehszlovákia 30, 37, 105, 200, 428, 519, 747, 778, 799, 838, 847, 851
Csendes-óceán térsége 791-793
csendőrség 45, 256, 259-263, 315, 323

Délvidék 457, 458, 496, 539, 804
Dunántúl 27, 530

egészségügy, egészségügyi szolgálat 63-71, 116
egyenruhák, felszerelés 38-47
egyesületek 332, 338
Egyiptom 850
ejtőernyőzés, ejtőernyős csapatok 49, 229, 235, 596
életrajzok 446, 447, 475, 521, 552-642, 786
→ l. még a Névmutatót
elit alakulatok 225, 290, 363
ellenállás, embermentés 152, 274, 483, 486-488, 490
első világháború 66, 88, 92, 98, 180, 224, 225, 232, 236, 302, 338, 341, 360, 364, 396, 426, 564, 744, 749, 750, 753, 756, 758-767
emigráció, külföldi katonai szolgálat 100, 588, 609, 734, 737
emlékművek, emlékhelyek 331, 333, 339, 343, 344, 346, 349, 563
Erdély 112, 121, 221, 431, 494, 649, 688, 719, 817
érmek, kitüntetések 48-60. 149
erődítés, erődök 15, 36, 427-431, 433-436, 438-441, 515, 528, 529, 537, 538, 766, 784, 785, 788, 829
ld. még → várak
Európa 190, 193, 658, 683, 690
ld. még → az egyes országoknál

fegyverek 44, 112, 164, 362-365, 367-370, 372-381, 283-387, 402
felderítés 194-196, 198-200, 203, 208-212, 217, 219, 306, 307, 410
Felvidék 105, 534, 706
fényképek, fényképezés 79, 89-100, 102, 404
Finnország 529, 577
flottilla 44, 336, 425, 697
Földközi-tenger térsége 154
földrajz, katonaföldrajz 27-29, 34
Franciaország 497, 589, 619, 642, 707, 711, 716, 738, 801, 826, 837

gépjárművek, harcjárművek 230, 354, 388-400
gyalogság, gépesített gyalogság 214, 215, 227, 289, 292-294, 297, 300, 302, 305

háború általános kérdései 187, 476
háborús bűnök, megtorlás 450-455, 457-463, 465, 466, 469, 471, 477, 507, 732
haderő 106, 107, 158, 160, 163, 168, 172, 174, 175, 178, 182, 183, 186
hadifogság, internálás 83, 466, 491, 492, 494, 497-499
hadiipar 350-357
hadijáték 117
hadisírok, hadisírgondozás 111, 112, 331
haditechnika 10, 11, 15-18, 219, 235, 350-448, 595
haditengerészet, hajózás 228, 230-234, 336, 423-426, 506, 747, 758, 759, 761, 787, 798
hadkiegészítés 531, 701
hadművészet 28, 113, 146, 161, 177, 180, 181, 183-185, 231, 237, 666
ld. még → az egyes haderőnemeknél, fegyvernemeknél
hadszíntérkutatás 114, 338, 341
hadtáp 182, 216, 217, 220, 223, 701
Hadtörténeti Múzeum 6-9, 19-21, 86
hadtudomány 5, 126, 173, 177
hagyományápolás 331-339, 342, 347
határok, határvédelem 24, 25, 31-33, 35-37, 153, 215, 262, 276, 277, 279-288, 304, 310, 428-436, 438-441, 519, 687, 784, 785, 796, 824, 825, 829
helikopterek 416
helyi háborúk 146, 841-846, 850
helytörténet 48, 104, 114, 506-551, 636
hidegháború 64, 212, 351, 818-820, 822
híradás 80, 128
hírszerzés, elhárítás 197, 199, 201, 202, 204-208, 633
holokauszt 480-485
Horvátország 556

irodalom, szépirodalom 78, 80, 82, 184, 619
Izrael 197, 203, 205, 845, 846
fjúság, ifjúsági szervezetek 330, 483
India 841

Irak 214, 618, 842, 843
Irán 842-844
Írország 752

Japán 228, 247, 757, 809
jelképek 61, 62, 335, 342
jog 449, 455, 456, 468, 470, 472, 476, 478, 479, 481, 487
ld. még → háborús bűnök, megtorlás
Jugoszlávia 32, 94, 95, 201, 796, 797, 818-820, 822, 829

Kanada 256
katasztrófavédelem 836
katonaélet 99, 165
katonai igazgatás 1156, 159
katonai kiképzés és nevelés 150, 308-330, 348, 598, 628
katonai logisztika l. hadtáp
katonai szabályzatok 5, 182, 449
katonai tanintézetek 312-314, 317, 319-321, 324, 559, 598, 628
katonai vezetés 167, 176, 179, 564, 589, 621, 762, 772
képzőművészetek 101, 103, 732
keresztes háborúk 437, 651, 655
Kína 174, 177, 444
Korea 69
Koszovó 673, 691, 735
könyvtárak 23
Közel-Kelet 197, 214, 437, 842-846
ld. még → az egyes országoknál
középkor 118, 147, 164, 165, 220, 348, 431, 437, 512, 534, 544, 651, 652, 654-658, 660-671, 673-676, 678-682
közlekedés 804
Kuba 849
külpolitika, diplomácia 648, 674, 684, 707, 721, 733, 740, 752, 762, 769, 775-777, 779, 781, 784, 785, 896, 799, 805, 809, 839

Latin-Amerika 73, 566
légierő, repülés 10, 42, 53, 57, 143, 151, 228, 235-255, 296, 358, 421, 422, 551, 564, 570-572, 592, 593, 600, 603, 610, 611, 614-616, 766, 789, 800
légvédelem 203, 213, 243, 845
légvédelmi tüzérség 213
Lengyelország 92, 272, 588, 644, 688, 715, 740, 770, 803
levéltárak 22, 509, 562
lovasság 47, 110, 111, 221, 298, 299, 301, 558, 575
löveg 371, 382

Magyarország 539, 553, 644, 647, 649
– **kezdetektől – XV. sz.** 81, 112, 113, 121, 125, 128, 183-185, 208, 431, 534, 590, 627, 631, 654, 656-658, 660-665, 667-671, 674-676, 678, 679, 681, 682
– **XVI. sz.** 80, 103, 166, 432, 518, 547, 549, 643, 663, 685, 686, 692, 693, 697
– **XVII. sz.** 85, 107, 154, 176, 202, 277, 494, 518, 547, 549, 556, 568, 589, 608, 643, 687, 695, 696, 698-700
– **XVIII. sz.** 26, 47, 54, 82, 277, 497, 642, 643, 695
– – **1703–1711.** 75, 162, 182, 449, 467, 470, 521, 578, 620, 701, 704-707, 709-712
– **XIX. sz.** 26, 643
– – **1800–1848.** 5, 27, 530, 714, 717
– – **1848–1849.** 3, 65, 74, 123, 124, 156, 159, 160, 167, 188, 216, 221, 251, 297, 300, 303, 304, 355, 427, 450, 453, 461-463, 478, 479, 513, 520, 531, 554, 557, 558, 576,579-586, 588, 609, 635, 718-720, 722-728, 730-732
– – **1849–1900.** 67, 100, 160, 179, 222, 258, 282, 283, 311, 312, 316, 326, 472, 543, 559, 563, 721, 731, 734, 736, 737, 739, 740, 742
– **XX. sz.** 26, 276, 741, 746, 748
– – **1900–1918.** 67, 124, 160, 169, 179, 222, 258, 282, 283, 311, 312, 316, 424, 468, 643, 740, 742, 754, 762, 768
– – – **1914–1918.** 66, 92, 302, 753, 755, 758, 761, 763, 766, 767, 768
– – **1818–1919.** 261, 287, 541, 546
– – **1919–1945.** 32, 33, 38, 42, 55, 67, 58, 109, 163, 172, 199, 227, 246, 248, 252, 258, 259, 262, 278, 282-285, 292-294, 296, 306, 312, 316-318, 322, 328-330, 356, 428, 441, 481, 511, 519, 742, 769-773, 775-780, 809
– – – **1941–1945.** 152, 288, 331, 516, 545, 550, 562, 574, 587, 633, 781, 797, 805
– – – – **1941.** 31, 260, 475, 496
– – – – **1942–1943.** 99, 223, 299, 474, 489, 571, 626
– – – – **1944.** 250, 295, 484, 551, 555, 565, 794, 800, 807, 810, 811, 814
– – – – **1945.** 551, 794, 795, 807
– – **1945–2007.** 157, 211, 219, 812, 815
– – – **1945–1956**. 36, 108, 201, 212, 215, 271, 281, 307, 308, 310, 319, 351, 429, 430, 433-436, 438-441, 451, 455, 473, 532, 634, 816-822, 826-829
– – – – **1956.** 34, 64, 70, 73, 76-78, 84, 89, 124, 244, 320, 324, 353, 359, 452, 454,

465, 471, 477, 495, 507, 517, 533, 542, 638, 831-840
– – – **1957–1989.** 30, 169, 186, 200, 206, 212, 254, 264, 255, 281, 321, 352, 451, 640
– – – **1989–2006.** 168, 169, 253, 280, 332
második világháború 25, 26, 31, 71, 72, 104, 105, 152, 180, 223, 235, 245, 247, 292-296, 299, 301, 362, 399, 455, 457-460, 466, 474, 475, 480, 481, 483-493, 508, 516, 545, 550, 551, 555, 564, 574, 587, 591, 602, 603, 613, 617, 619, 621-624, 639, 744, 781-817
megtorlás l. háborús bűnök, megtorlás
munkaszolgálat 464, 473, 474
múzeumok, kiállítások 6-21
művelődés, kultúra 340, 499
ld. még → múzeumok; könyvtárak

Nagy-Britannia 235, 247, 680, 793
NATO 848
nekrológ 136-144
Németország 43, 226, 229, 235, 242, 273, 362, 602, 613, 621-623, 630, 639, 725, 774, 781-783, 786, 803, 805
ld. még → második világháború
nemzetiségek, kisebbségek 104-110
nemzetiségi mozgalmak 718, 728
nemzetőrség 159, 188, 324, 495
nők, katonanők 444, 446, 447
nyelvészet 81, 82, 85

ókor 174, 177, 653, 659, 672, 677
Olaszország (Itália) 100, 178, 236, 552, 607, 647, 661, 737, 745, 750, 763, 769, 775-777
Oroszország (Szovjetunió) 235, 242, 254, 265, 269, 325, 357, 459, 506, 648, 708, 715, 716, 757, 806, 848
ld. még → második világháború
Oszmán Birodalom 154, 166, 175, 202, 432, 516, 642, 645, 658, 667, 678, 683-686, 690, 694, 735
ld. még → Törökország; Magyarország XV–XVI. sz.

Osztrák-Magyar Monarchia 107, 160, 222, 733, 740, 749, 751, 756, 758-762, 764, 765
ld. még → Magyarország 1849–1900, Magyarország 1900–1918

Pakisztán 841
páncélosok, páncélos csapatok 224, 226, 294, 295, 801, 811-814
pénzügyőrség 278, 329
polgári védelem 246
politikusok 3, 90, 93, 159, 456, 478, 479, 554, 556, 561, 576, 579, 585, 602, 607, 622, 624, 635, 638, 734, 768, 618
Portugália 486
propaganda 98, 477, 672

régészet 11-14, 535
rehabilitáció 451, 482
rendvédelem 145, 150, 153, 256, 258, 316, 543, 754
ld. még → rendőrség; csendőrség; határok, határvédelem
rendőrség 46, 91, 153, 257, 264, 308, 510, 736
repülőgépek 235-238, 240, 242, 240, 350, 401-420, 503, 504
Római birodalom 659, 672, 677
Románia 31, 33, 268, 546, 784, 785, 789, 797, 815, 823, 824
roncskutatás 502-505

sajtó 72-77
Spanyolország 291
Szíria 846
Szlovákia 158, 646, 718
ld. még → Csehszlovákia
Szlovénia 498

táborok 459, 460, 469, 485
térinformatika 35, 36
térképészet, térképek 26, 30, 37
terrorizmus és terrorizmus elleni harc 190-193
tisztek, tisztképzés 21, 79, 86, 152, 160, 167, 179, 308-324, 552, 557-559, 560, 562-565, 570, 571-575, 577, 578, 580, 581, 583, 584, 586, 588, 591, 593, 594, 596, 598-600, 609-616, 619-621, 623, 625, 628-630, 633, 640-642,696, 720, 755, 803
ld. még → életrajzok
történetírás, történetírók 118, 119, 121-125, 127-133, 184, 660
történettudomány, hadtörténettudomány 1, 2, 4, 119, 121-125, 127-135, 145-157
Törökország 66, 721, 743
ld. még → Oszmán Birodalom
tudományos élet, konferenciák 119-157
tüzérség 222, 365, 366, 538

utazás 29, 739
űrhajózás 442-448
várak 101, 339, 512, 518, 522-527, 534-536, 540, 544, 547-549
ld. még → erődítés, erődök
Varsói Szerződés 815, 847

veszteségek 493, 495, 496, 500, 501, 550, 551
ld. még → hadifogság, internálás
Vietnam 218, 501
visszaemlékezés 83, 492, 507, 533, 542, 555, 567, 572, 573, 587, 594, 595, 603, 625

zászló 62
zene 87, 88
zsidóság 106, 110, 480-490
ld. még → Izrael, holokauszt
zsoldosok 189

Bolyósné Ujfalusi Éva
Romsics Réka
Salamon Gábor
Szabó Jánosné

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára
Borosy András
Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon
Válogatott tanulmányok
Argumentum

TARTALOM

TANULMÁNYOK

GÁLL ERWIN — Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság temetőinek lehetséges társadalmi besorolásáról és a besorolás buktatóiról. Kérdések és feltevések 3

UHRMAN IVÁN — Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés 44

ALEXANDRU SIMON — Hunyadi János törökellenes politikájának keleti határai és lehetőségei 112

KÖZLEMÉNYEK

KISS P. ATTILA — Germán népek részvétele a hunok hadjárataiban 137

KATONA-KISS ATILLA — A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században 168

SZABADOS GYÖRGY — A magyarok bejövetelének hadtörténeti szempontú újraértékelése 215

TŐSÉR MÁRTON — Katonacsászárok és hadurak. A bizánci hódítások és a polgárháborúk kora 236

MŰHELY

IGAZ LEVENTE — Néhány kísérlet X. századi magyar íj- és nyílvessző-rekonstrukciókkal. Eredmények, kérdések és kételyek a rekonstrukciók hadi- és vadászati alkalmazhatóságának témakörében 269

VITA

ZIMONYI ISTVÁN — Hamzától a magyar kultúra káros befolyásolásáig. Válasz Ormos István recenziójára 329

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

SUDÁR BALÁZS — Az íjászat tudományának könyve. Egy XIV. századi mameluk kézikönyv az íjászatról 338

SZEMLE

BENKŐ LORÁND — A szovárd-kérdés. Fejezetek az ómagyar nemzetség történetéből *(Veszprémy László)* 353

SÉBASTIEN MAMEROT — Une chronique des croisades. Les passages d'outremer *(Veszprémy László)* 355

ALEXANDRU MADGEARU — The Wars of the Balkan Peninsula: Their Medieval Origins *(Veszprémy László)* 356

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai *(Farkas Péter)* 359

VARGA SZABOLCS	Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában 1526–1686 *(Bagi Zoltán)*	361
* * *	Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Oriental Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2. *(Dávid Géza)*	364
RICHARD BRZEZINSKI	Polish Winged Hussar 1576–1775 *(Bagi Zoltán)*	367
PETER KÓNYA (ED.)	Grof Imrich Thököly a jeho povstanie / Thököly Imre gróf és felkelése *(Kincses Katalin Mária)*	369
ÁCS TIBOR	Katonaként is magyar *(Lázár Balázs)*	374
PETERCSÁK TIVADAR – – BERECZ MÁTYÁS (SZERK.)	Tudomány és hagyományőrzés. A „Tudomány és hagyományőrzés” című végvári konferencia előadásai. Eger, 2006. október 12–13. Studia Agriensia 26. *(Tóth Sándor László)*	376
ROSONCZY ILDIKÓ (SZERK.)	„Verekedni utolsó emberig.” A turai lovasütközet, 1849. július 20. *(Kemény Krisztián)*	381
SALLAY GERGELY PÁL	Seregszemle fémben, zománcban. A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalom jelvényei 1938–1945 *(Szakály Sándor)*	383
BABOS LÁSZLÓ – – PAPP TAMÁS	A modern kor háborúi és csatái *(Hadfi Örs Tamás)*	384
VÁNDOR KÁROLY	Légierő társbérletben (I.) *(Suba János)*	389
	IN MEMORIAM	
* * *	Dr. Zachar József ny. ezredes, az MTA doktora (1943–2009) *(Holló József)*	391
* * *	Búcsú Dr. Zachar Józseftől *(Tóth Ferenc)*	394
* * *	Zachar József műveinek bibliográfiája *(Zachar Péter Krisztián)*	396
	BIBLIOGRÁFIA	
* * *	A 2007. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája *(Bolyósné Ujfalusi Éva, Romsics Réka, Salamon Gábor, Szabó Jánosné)*	427

CONTENTS

STUDIES

ERWIN GÁLL — On Possible Social Classification of Cemeteries in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat; Some Difficulties of This Classification. Questions and Assumptions 3

IVÁN UHRMAN — The Last Chieftain or the First Peasant Leader? The so-called Vata Uprising 44

ALEXANDRU SIMON — Eastern Frontlines and Potentials of János Hunyadi's Anti--Ottoman Politics 112

PUBLICATIONS

ATTILA KISS P. — German Peoples in the Campaigns of the Huns 137

ATILLA KATONA-KISS — The Bulgarian Khanate and the Carpathian Basin in the 9th Century 168

GYÖRGY SZABADOS — Revaluating the Hungarian Conquest of the Carpathian Basin from a Military History Point of View 215

MÁRTON TŐSÉR — Soldier Emperors and War Lords. The Era of Byzantine Conquests and Civil Wars 236

WORKSHOP

LEVENTE IGAZ — Some Experiments with 10th Century Hungarian Bow and Arrow Replicas. Results, Questions and Doubts about the Military and Shooting Use of the Replicas 269

DISPUTE

ISTVÁN ZIMONYI — From Hamza to the Harmful Influence on Hungarian Culture. Response to István Ormos's Review 329

HISTORICAL SOURCES

BALÁZS SUDÁR — Book on the Art of Archery. A 14th Century Mamluk Handbook on Archery 338

REVIEW

LORÁND BENKŐ — The Szovard-Question. Chapters from the History of Ancient Hungarian People *(László Veszprémy)* 353

SÉBASTIEN MAMEROT — Une chronique des croisades. Les passages d'outremer *(László Veszprémy)* 355

ALEXANDRU MADGEARU — The Wars of the Balkan Peninsula: Their Medieval Origins *(László Veszprémy)* 356

VESZPRÉMY LÁSZLÓ	Battles and Campaigns in the Arpadian and Anjou Ages *(Péter Farkas)*	359
SZABOLCS VARGA	Irem's Garden. Pécs During Turkish Rule 1526–1686 *(Zoltán Bagi)*	361
* * *	Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Oriental Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2. *(Dávid Géza)*	364
RICHARD BRZEZINSKI	Polish Winged Hussar 1576–1775 *(Bagi Zoltán)*	367
PETER KÓNYA (ED.)	Grof Imrich Thököly a jeho povstanie. Count Imre Thököly and his Uprising *(Katalin Mária Kincses)*	369
TIBOR ÁCS	When a Soldier, Still a Hungarian *(Balázs Lázár)*	374
TIVADAR PETERCSÁK– – MÁTYÁS BERECZ (ED.)	Science and Preservation of Traditions. Lectures at the Conference 'Science and Preservation of Traditions' Eger, 12–13 October 2006. Studia Agriensia 26. *(Sándor László Tóth)*	376
ILDIKÓ ROSONCZY (ED.)	'Fighting Till the Last Man.' The Equestrian Battle at Tura, 20 July 1849 *(Krisztián Kemény)*	381
GERGELY PÁL SALLAY	Review in Metal and Enamel. Badges of the Royal Hungarian Army and the Levente Organization, 1938–1945 *(Sándor Szakály)*	383
LÁSZLÓ BABOS– – TAMÁS PAPP	Wars and Battles in the Modern Age *(Örs Tamás Hadfi)*	384
KÁROLY VÁNDOR	Air Force in Co-Tenancy (I.) *(János Suba)*	389
	IN MEMORIAM	
* * *	Ret. Coloner Dr. József Zachar, member of the Hungarian Academy of Sciences (1943–2009) *(József Holló)*	391
* * *	A Farewell to Dr. József Zachar *(Ferenc Tóth)*	394
* * *	Bibliography of József Zachar's Works *(Zachar Péter Krisztián)*	396
	BIBLIOGRAPHY	
* * *	Selected Bibliography of the Hungarian Works on Military History *(Bolyósné Ujfalusi Éva, Romsics Réka, Salamon Gábor, Szabó Jánosné)*	427

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

ERWIN GÁLL — Sur le classement social possible des cimetières du Bassin transylvanien, du Partium et du Banat et sur les pièges de ce classement. Questions et hypothèses 3

IVÁN UHRMAN — Le dernier chef de tribu ou le premier chef de paysans? L'insurrection dite de Vata..... 44

ALEXANDRU SIMON — Les possibilités et les limites orientales de la politique anti-turque de Jean Hunyadi..... 112

PUBLICATIONS

ATTILA KISS P. — Participation des peuples germaniques aux campagnes des Huns..... 137

ATILLA KATONA-KISS — Le Khanat bulgare et le Bassin des Carpates au 9e siècle.... 168

GYÖRGY SZABADOS — Reconsidération de l'arrivée des Hongrois dans le Bassin des Carpates du point de vue de l'histoire militaire..... 215

MÁRTON TŐSÉR — Empereurs militaires et généraux. Époque des conquêtes et des guerres civiles byzantines 236

ATELIER

LEVENTE IGAZ — Quelques tentatives pour reconstruire les flèches hongroises du 10e siècle. Résultats, questions et doutes concernant l'efficacité militaire et de chasse des reconstructions..... 269

DÉBAT

ISTVÁN ZIMONYI — De Hamza à l'effet néfaste exercé sur la culture hongroise. Réponse à la recension d'István Ormos..... 329

PUBLICATIONS DE SOURCE

BALÁZS SUDÁR — Précis d'art du tir à l'arc. Un manuel mamelouk du 14e siècle sur le tir à l'arc 338

SZEMLE

LORÁND BENKŐ — La question Sovard. Chapitres de l'histoire de la famille ancienne hongroise *(László Veszprémy)*..... 353

SÉBASTIEN MAMEROT — Une chronique des croisades. Les passages d'outremer *(László Veszprémy)* 355

ALEXANDRU MADGEARU — The Wars of the Balkan Peninsula: Their Medieval Origins *(László Veszprémy)* 356

LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Les batailles et les campagnes de l'époque des Árpád et des Anjou *(Péter Farkas)*	359
SZABOLCS VARGA	Le jardin d'Irem. L'histoire de la ville de Pécs sous la domination turque 1526–1686 *(Zoltán Bagi)*	361
* * *	Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Oriental Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2. *(Dávid Géza)*	364
RICHARD BRZEZINSKI	Polish Winged Hussar 1576–1775 *(Bagi Zoltán)*	367
PETER KÓNYA (ED.)	Grof Imrich Thököly a jeho povstanie. Le comte Imre Thököly et son insurrection *(Katalin Mária Kincses)*	369
TIBOR ÁCS	Hongrois même en étant soldat *(Balázs Lázár)*	374
TIVADAR PETERCSÁK– – MÁTYÁS BERECZ (ED.)	Science et conservation des traditions. Les conférences du colloque «Science et conservation des traditions» Eger, 12–13 octobre 2006. Studia Agriensia 26. *(Sándor László Tóth)*	376
ILDIKÓ ROSONCZY (ED.)	«Se battre jusqu'au dernier homme.» La bataille de cavalerie de Tura, 20 juillet 1849 *(Krisztián Kemény)*	381
GERGELY PÁL SALLAY	Revue des troupes en métal et en émail. Les insignes de l'Armée royale hongroise et du mouvement des jeunes miliciens 1938–1945 *(Sándor Szakály)*	383
LÁSZLÓ BABOS– – TAMÁS PAPP	Les guerres et les batailles de l'époque moderne *(Örs Tamás Hadfi)*	384
KÁROLY VÁNDOR	Force aérienne en «colocation» (I) *(János Suba)*	389
	IN MEMORIAM	
* * *	Dr József Zachar colonel retraité, docteur de l'Académie hongroise des Sciences (1943–2009) *(József Holló)*	391
* * *	Adieu à Dr József Zachar *(Ferenc Tóth)*	394
* * *	Bibliographie des œuvres de József Zachar *(Péter Krisztián Zachar)*	396
	BIBLIOGRÁFIA	
* * *	Bibliographie choisie de la littérature hongroise d'histoire militaire de l'année 2007 *(Éva Bolyósné Ujfalusi, Réka Romsics, Gábor Salamon, Jánosné Szabó)*	427

INHALT

STUDIEN

ERWIN GÁLL — Über die mögliche gesellschaftliche Einordnung der Friedhöfe des Siebenbürger Beckens, des Partiums und des Banats, sowie die Schwierigkeiten dieser Einordnung. Fragen und Mutmaßungen 3

IVÁN UHRMAN — Der letzte Stammesfürst oder der erste Bauernführer? Der sogenannte Vata-Aufstand 44

ALEXANDRU SIMON — Die Grenzen und Möglichkeiten der Politik János Hunyadis gegen die Türken im Osten 112

MITTEILUNGEN

ATTILA KISS P. — Die Teilnahme germanischer Völker an den Hunnenfeldzügen 137

ATILLA KATONA-KISS — Das Bulgarische Khanat und das Karpatenbecken im 9. Jahrhundert 168

GYÖRGY SZABADOS — Neubewertung der Einwanderung der Ungarn aus militärgeschichtlicher Sicht 215

MÁRTON TŐSÉR — Soldatenkaiser und Feldherren. Die Zeit der byzantinischen Eroberungen und der Bürgerkriege 236

WERKSTATT

LEVENTE IGAZ — Einige Versuche mit den Rekonstruktionen ungarischer Bögen und Pfeile aus dem 10. Jahrhundert. Ergebnisse, Fragen und Zweifel im Zusammenhang mit der Anwendbarkeit der Rekonstruktionen im Krieg und bei der Jagd 269

DISKUSSION

ISTVÁN ZIMONYI — Vom Hamsa bis zur schädlichen Beeinflussung der ungarischen Kultur. Antwort auf die Rezension von István Ormos 329

QUELLENPUBLIKATIONEN

BALÁZS SUDÁR — Das Buch der Wissenschaft vom Bogenschießen. Ein mamelukisches Handbuch über das Bogenschießen aus dem 14. Jahrhundert 338

RUNDSCHAU

LORÁND BENKŐ — Die Szovárd- (Savarti-) Frage. Kapitel aus der Geschichte des altungarischen Klans *(László Veszprémy)* 353

SÉBASTIEN MAMEROT — Une chronique des croisades. Les passages d'outremer *(László Veszprémy)* 355

ALEXANDRU MADGEARU	The Wars of the Balkan Peninsula: Their Medieval Origins *(László Veszprémy)*	356
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Die Schlachten und Feldzüge der Arpaden- und der Anjou-Zeit *(Péter Farkas)*	359
SZABOLCS VARGA	Garten Irem. Die Geschichte der Stadt Pécs (Fünfkirchen) in der Zeit der Türkenherrschaft 1526–1686 *(Zoltán Bagi)*	361
* * *	Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Oriental Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2. *(Géza Dávid)*	364
RICHARD BRZEZINSKI	Polish Winged Hussar 1576–1775 *(Zoltán Bagi)*	367
PETER KONYA (ED.)	Grof Imrich Thököly a jeho povstanie. Graf Imre Thököly und sein Aufstand *(Katalin Mária Kincses)*	369
TIBOR ÁCS	Auch als Soldat Ungar *(Balázs Lázár)*	374
TIVADAR PETERCSÁK– – MÁTYÁS BERECZ (HRSG.)	Wissenschaft und Traditionspflege. Vorträge der Festungskonferenz „Wissenschaft und Traditionspflege." Eger (Erlau), 12–13. Oktober 2006. Studia Agriensia 26. *(Sándor László Tóth)*	376
ILDIKÓ ROSONCZY (HRSG.)	„Kämpfen bis zum letzten Mann." Das Reitergefecht von Tura, 20. Juli 1849 *(Krisztián Kemény)*	381
GERGELY PÁL SALLAY	Heerschau in Metall und Emaille. Die Symbole der Königlich Ungarischen Honvéd-Armee und der Levente-Bewegung 1938–1945 *(Sándor Szakály)*	383
LÁSZLÓ BABOS– – TAMÁS PAPP	Die Kriege und Schlachten der Moderne *(Örs Tamás Hadfi)*	384
KÁROLY VÁNDOR	Luftwaffe im Miteinander (I.) *(János Suba)*	389
	IN MEMORIAM	
* * *	Oberst i. R. Dr. József Zachar, Doktor der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (1943–2009) *(József Holló)*	391
* * *	Abschied von Dr. József Zachar *(Ferenc Tóth)*	394
* * *	Bibliografie der Werke von József Zachar *(Péter Krisztián Zachar)*	396
	BIBLIOGRAFIE	
* * *	Ausgewählte ungarische militärgeschichtliche Bibliografie des Jahres 2007 *(Éva Bolyósné Ujfalusi, Réka Romsics, Gábor Salamon, Jánosné Szabó)*	427

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ЭРВИН ГАЛЛ — О возможной социальной категоризации кладбищ Бассейна Трансильвании, Парциума и Баната и о рисковых моментах такой категоризации. Вопросы и предположения 3

ИВАН УРМАН — Последний старейшина племени или первый крестьянский вождь? Так называемое восстание Вата 44

АЛЕКСАНДРУ ШИМОН — Восточные границы и возможности антитурецкой политики Яноша Хуньади 112

СООБЩЕНИЯ

АТТИЛА КИШШ П. — Участие германских народов в военных походах гуннов 137

АТИЛЛА КАТОНА-КИШШ — Болгарское ханство и Карпатский Бассейн в IX веке 168

ДЬЁРДЬ САБАДОШ — Произведенная с военно-исторического аспекта новая оценка прихода венгров на свою теперешнюю территорию 215

МАРТОН ТЁШЕР — Императоры-полководцы и военные вельможи. Эпоха византийских завоеваний и гражданских войн 236

МАСТЕРСКАЯ

ЛЕВЕНТЕ ИГАЗ — Несколько экспериментов по реконструкции венгерских луков и стрел в X веке. Результаты вопросы и сомнения по теме возможностей применения в военном деле и в охоте 269

ПОЛЕМИКА

ИШТВАН ЗИМОНЬИ — От Гамзы до пагубного влияния на венгерскую культуру. Ответ на рецензию Иштвана Ормош 329

СООБЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ

БАЛАЖ ЩУДАР — Книга науки стрельбы из лука. Пособие мамелюка XIV века по стрельбе из лука 338

ОБЗОР

ЛОРАНД БЕНКЁ — Вопрос Соварда. Главы из истории древне-венгерской нации *(Ласло Веспреми)* 353

SÉBASTIEN MAMEROT — Une chronique des croisades. Les passages d'outremer *(Ласло Веспреми)* 355

ALEXANDRU MADGEARU — The Wars of the Balkan Peninsula: Their Medieval Origins *(Ласло Веспреми)* 356

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Битвы и военные походы эпохи Арпада и Анжу *(Петер Фаркаш)*	359
САБОЛЬЧ ВАРГА	Сад Ирема. История города Печ в эпоху турецкого завоевания, 1526–1686 *(Золтан Баги)*	361
* * *	Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Oriental Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2. *(Геза Давид)*	364
RICHARD BRZEZINSKI	Polish Winged Hussar 1576–1775 *(Золтан Баги)*	367
PETER KONYA (ED.)	Grof Imrich Thököly a jeho povstanie. Граф Имре Тёкёли и его восстание *(Каталин Мария Кинчеш)*	369
ТИБОР АЧ	И солдатом остается венгром *(Балаж Лазар)*	374
ТИВАДАР ПЕТЕРЧАК – – МАТЯШ БЕРЕЦ (РЕД.)	Наука и сохранение традиций. Доклады на конференции оконечных крепостей под названием „Наука и сохранение традиций.” Эгер, 12–13 октября 2006 года. Studia Agriensia 26. *(Шандор Ласло Тот)*	376
ИЛЬДИКО РОШОНЦИ (РЕД.)	„Драться до последнего человека.” Кавалерийская битва при Туре. 20 июля 1849 года *(Кристиан Кемень)*	381
ГЕРГЕЙ ПАЛ ШАЛЛАИ	Смотр в металдле и эмали. Значки Венгерской Королевской Армии и движения допризывников („Левенте”), 1938–1945 *(Шандор Сакай)*	383
ЛАСЛО БАБОШ – – ТАМАШ ПАПП	Войны и битвы современной эпохи *(Ёрш Тамащ Хадфи)*	384
КАРОЙ ВАНДОР	Военно-воздушные силы в совместном задействовании (I) (*Янош Шуба)*	389
	IN MEMORIAM	
* * *	Полковник в отставке, доктор Венгерской Академии Наук Йожеф Захар (1943–2009) *(Йожеф Холло)*	391
* * *	Прощание с доктором Йожефом Захар *(Ференц Тот)*	394
* * *	Библиография научно-исследовательских работ Йожефа Захар *(Петер Кристиан Захар)*	396
	BIBLIOGRÁFIA	
* * *	Избранная библиография венгерской военно-исторической литературы за 2007 год *(Ева Бойошне Уйфалуши, Река Ромшич, Габор Шаламон, Яношне Сабо)*	427